Szabadfalvi József

A MAGYAR JOGBÖLCSELETI GONDOLKODÁS TÖRTÉNETE

GONDOLAT

Szabadfalvi József

A MAGYAR JOGBÖLCSELETI GONDOLKODÁS TÖRTÉNETE

Gondolat Kiadó
Budapest, 2024

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

MTA MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

Somogyi-könyvtár, Szeged
S000826574
SOMOGYI KÖNYVTÁR 1881 SZEGED
1000354
129 24
340
Sz 10

© Szabadfalvi József, 2024

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

www.gondolatkiado.hu
facebook.com/gondolat

A kiadásért felel Bácskai István
A kötetet tervezte Lipót Éva
A borító Rippl-Rónai József *A geszti kastély kertjében*
festményének felhasználásával készült.

ISBN 978 963 556 542 9

TARTALOM

ELŐSZÓ 7

1. BÖLCSELETI JOGI GONDOLKODÁSUNK KEZDETEI 11
1.1. Késő középkori és kora újkori előzmények 15
1.2. 18. századi fejlemények 21
1.3. A magyar észjogi iskola 33
1.4. A történeti jogi szemléletmód 76

2. A JOGPOZITIVIZMUS HEGEMÓNIÁJA 83
2.1. A jogpozitivizmus uralomra jutása 83
2.2. A „modern tételes jogbölcsészeti iskola" 103
2.3. A szociológiai pozitivizmus kiteljesedése 118

3. AZ „ÚJ MAGYAR JOGFILOZÓFIA" MEGTEREMTÉSE 145
3.1. Két korszak határán – a neokantianizmus térnyerése 145
3.2. Somló Bódog jogi alaptana 158
3.3. Moór Gyula jogbölcseleti szintézise 182
3.4. Horváth Barna „tiszta jogszociológiája" 215
3.5. „Kismesterek" elméleti próbálkozásai 240

4. A TERMÉSZETJOG IDŐSZERŰSÉGE A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN 263
4.1. Neoskolasztikus természetjog az elmúlt századfordulón 263
4.2. A természetjog rehabilitációja a két világháború között 275

5. A NEOKANTIANIZMUS MEGÚJÍTÁSÁRA TETT KÍSÉRLETEK 303

6. A „BURZSOÁ" JOGBÖLCSELET TAGADÁSA 337
6.1. A marxizáló jogelméleti felfogás megjelenése 337
6.2. A szocializmus jogelmélete 351

EPILÓGUS 393

A MAGYAR JOGBÖLCSELETI IRODALOM VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA 395

NÉVMUTATÓ 425

ELŐSZÓ

A hazai jogbölcseleti gondolkodás legjelentősebb korszakai szervesen illeszkednek az európai juriszprudencia fejlődéstörténetéhez. Moór Gyula, a két világháború közötti neves jogfilozófusunk mindezt így jellemezte: „[A] magyar jogbölcseleti gondolkodás hullámai [...] ugyanazokat a jogfilozófiai problémákat vetették fel, amelyek az európai jogfilozófia folyamában felmerültek."[1] Ugyanakkor tényként lehet megállapítani, hogy a 20. század elejéig, a neokantiánus jogfilozófia megjelenéséig, az aktuális mainstream irányzatok elterjedésében időbeli megkésettség tapasztalható. Az elmúlt századfordulón bekövetkezett változások eredményezték, hogy a hazai jogbölcseleti gondolkodás szinkronba került az európai és nemzetközi áramlatokkal. A korábbi, kizárólagosnak tekinthető osztrák és német hatással szemben szélesebbre nyílott a magyar jogbölcselet orientációs horizontja, így a diszciplína legjelentősebb művelői közül egyre többen támaszkodtak az angol szakirodalmon túl a kortárs olasz, francia, vagy éppen amerikai szerzőkre is. Ennek következtében a 20. század első felében jó néhány hazai jogbölcselőnk a tudományterület nemzetközileg számontartott képviselőjévé vált. A második világháború után, a „fordulat évét" követően a magát marxistá(-leninistá)nak nevező (állam- és) jogelméleti szemléletmód uralkodóvá válásával az organikusnak mondható fejlődés törést szenvedett, és négy évtizeden keresztül hegemón módon meghatározta az elméleti jogi gondolkodásunkat. Az 1970-es évektől lehetünk tanúi annak, hogy a korabeli hazai jogelméleti gondolkodók közép- és fiatalabb nemzedéke felismerve a modern jogfilozófia nyújtotta lehetőségeket a szocialista normativizmus helyett fokozatosan új tájékozódási irányokat keresett. Az érintettek és az őket követő generáció az 1989/90-es rendszerváltozást már végképp úgy élhette meg, hogy immár minden kötöttség nélkül szabadon művelheti tudományterületét. Így találkozhatunk a modern analitikai pozitivizmus, nyelvfilozófia, kulturális antropológia és természetjogtan hatásai mellett a kortárs jogszociológia joggal szembeni szkepticizmusával és a modern kritikai társadalomelméletekre alapozott jogelméleti gondolkodással egy-

[1] Moór Gyula: *A jogbölcselet problémái.* Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1945. 46. o.

aránt. A harmadik évezred első harmadának végéhez közeledve az irányzatok sokszínűsége, a többszólamúság, a vélemények és gondolatok egészséges, termékenyítő versengése jellemzi a magyar jogelméleti gondolkodást.

Egy tudományterület történeti fejlődését bemutató munka természetesen támaszkodik a témakörben megjelent korábbi publikációkra. Elméleti jogi gondolkodásunk mai kutatóinak nagy segítségére vannak egykori jeles jogfilozófusaink tudománytörténeti írásai. Pauler Tivadar, Werner Rudolf, Somló Bódog, Finkey Ferenc, Moór Gyula, Horváth Barna hosszabb-rövidebb tanulmányai a magyar jogbölcseleti tradícióról a legjelentősebb korszakok és irányzatok, illetve a prominens jogfilozófusi életművek vázlatos bemutatásával fogódzót nyújtanak ma is számunkra. A 20. századi magyar történelemtől nem idegen rendszerváltozások markáns epizódja volt az 1945 utáni társadalmi-politikai átalakulás, mely a hazai jogbölcseleti hagyomány megítélésében alapvető fordulatot hozott. 1955-ben látott napvilágot Szabó Imre – később Kossuth-díjjal „jutalmazott" – *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon* című könyve, ami a végső tördöfést jelentette a második világháború előtti hazai elméleti jogi gondolkodás megítélésében.[2] A szándékai szerint monografikus jelleggel megírt mű sok helyen demagóg marxista kritikát megfogalmazva, mint reakciós, szélsőséges, ideologikus, a mindenkori elnyomó hatalmat kiszolgáló tradíciót mutatja be a magyar „burzsoá" jogbölcseleti gondolkodást.[3] Az osztályharc szellemében fogant értékelés három évtizedre meghatározta azokat a dogmatikus kiindulópontokat, amelyek keretei között lehetett csak az érintett szerzőkhöz és gondolataikhoz közelíteni. Szabó könyvének sajátos vonása, hogy a mű terjedelmes, sőt helyenként terjengős volta ellenére számos olyan jogtudósról nem tesz említést, akik jelentőséggel bírnak a hazai jogbölcselet történetében, illetve a vizsgált jogfilozófiai életművek esetében több esetben szembesülünk azzal, hogy fontos művekre egyáltalán nem történik utalás. Így a magyar jogbölcseleti gondolkodásról mind a mai napig „legátfogóbb" áttekintést nyújtó munkát ebből a szempontból sem tekinthetjük teljesnek.

Az 1980-as évek elejére nyilvánvaló változások következtek be a hazai társadalomtudományi és így a jogtudományi gondolkodásban. A magyar jogbölcselet meghatározó alakjainak megítélésében ugyanakkor már ezt megelőzően megindult

[2] Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955, 1980². Nem sokkal a monográfia megjelenését követően Szabó Imrét a Szovjet Tudományos Akadémia tagjainak sorába választották, ami rendkívüli szakmai „legitimitást" biztosított számára a későbbiekben. Vö. Varga Csaba: A jog talánya: hat évtized vitái. *Állam- és Jogtudomány*, LI. évf. (2010) 1. sz. 24. o.

[3] Szabó Miklós találó megállapítása szerint a korszellem lenyomataként született meg a kötet: „[N]em a marxi kritikai filozófia, hanem a sztálini kritikai ideológia baltájával faragta a szerző; s e baltacsapások alatt aláhullott minden(ki), aki/ami kilógott a kurzusideológiából – s a korábbiak közül szinte minden(ki) kilógott." Vö. Szabó Miklós: Tradíció és jogelmélet. *Iustum Aequum Salutare*, VII. évf. (2011) 3. sz. 78. o.

egy sajátos újra-fölfedezési folyamat, amelyben elsősorban filozófusok, szociológusok, etnográfusok és más társadalomkutatók jeleskedtek. Az 1970-es évek elejétől Pulszky Ágost és Somló Bódog munkásságának bemutatására vállalkozó írások, tudományos konferenciák megpróbálták a több diszciplínában otthonosan mozgó gondolkodók teljesítményét a szakmai diskurzusba ismét bevonni. Az akadémiai álláspont lassan, de folyamatosan kezdett toleránssá válni a hivatalostól eltérő felfogásokkal szemben. A jogelmélettel foglalkozók egyre szabadabban művelhették tudományszakjukat. Az új utak keresésének egyik formájaként jelent meg a fordulat éve előtti magyar jogbölcseleti hagyomány újrafelfedezése, az érintettek munkásságának rehabilitálása.[4]

Fontosnak tartom megjegyezni és a T. Olvasót erről tájékoztatni, hogy könyvemben az állambölcseleti (államelméleti) vonatkozásokat csak annyiban érintem, amennyiben a jogbölcseleti kérdések bemutatásához és megértéséhez feltétlenül szükségesek. Ebben a tekintetben mindenképpen szakítani kívánok a Szabó-féle marxista tudományrendszertani megközelítéssel, amely „állam- és jogbölcseletről" értekezett és látszólag nem választotta szét az állam, illetve jogbölcselet problémaköreit, hivatkozással az állam elsődlegességére, meghatározó jellegére. Mindennek praktikus érvényesítésében ugyanakkor egyáltalán nem volt következetes, hiszen elhíresült művében gyakorlatilag külön fejezetekben tárgyalta az állambölcseleti gondolkodók munkásságát, alig ejtve szót a jogfilozófiára gyakorolt hatásukról.

Végül meg kell említenem, hogy e mű alapvetően támaszkodik a 2010-es évek első felében megjelent két könyvemre, amelyek a magyar jogbölcseleti gondolkodás egyes nagy korszakait mutatták be.[5] A T. Olvasó által most kézbe vett monográfiában igyekeztem beépíteni az elmúlt közel másfél évtized során végzett kutatási eredményeimet, továbbá vizsgálódásaimat kiterjesztettem a fordulat évét követő időszakra, egészen 1989/90-es rendszerváltozásig. A szocializmus korszakának jogelméleti teljesítménye immár a magyar jogbölcseleti hagyomány részét képezi, még akkor is, ha egyes korabeli szerzőkhöz és munkásságukhoz az utókor meglehetősen kritikusan viszonyul. Szembe kell nézni a „negatív tradícióval",[6] azaz Szabó Imre stigmatizáló szóhasználatával élve a „burzsoá" hagyományt megszakító jogelméleti gondolkodással is. Mindezek előre bocsátásával hasznos tájékozódást kívánok a T. Olvasónak!

[4] Lásd erről bővebben Szabadfalvi József: Húsz év a magyar jogbölcseleti tradíció újraértékelésében. In: Szabadfalvi József (szerk.): *Facultas nascitur. 20 éves a jogászképzés Miskolcon*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2001. 415–432. o.; A magyar jogbölcseleti tradíció kutatása a rendszerváltozást követően. *Iustum-Aequum – Salutare*, VII. évf. (2011) 3. sz. 59–76. o.

[5] Szabadfalvi József: *A magyar jogbölcseleti gondolkodás kezdetei. Werbőczy Istvántól Somló Bódogig*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2011.; *Kísérlet az „új magyar jogfilozófia" megteremtésére a 20. század első felében*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2014.

[6] A fogalmat Szabó Miklóstól kölcsönöztem. Vö. Szabó Miklós: Tradíció és jogelmélet... 82. o.

1. BÖLCSELETI JOGI GONDOLKODÁSUNK KEZDETEI

A hazai elméleti jogi gondolkodás kialakulásának bemutatásakor[7] nem tekinthetünk el a joggyakorlat és a jogtudomány művelése során használt nyelv, azaz a magyar

[7] A magyar jogbölcseleti gondolkodás kezdeteiről szóló művek közül – a teljesség igénye nélkül – lásd Pauler Tivadar: *Bevezetés az észjogtanba*. Emich, Pest, 1852. 113–114. o.; *Észjogi előtan* (Harmadik javított kiadás), Athenaeum, Budapest, 1873. 103–105., 159–161. o.; *A magyar királyi jogakadémiák és joglyceumok története. Hivatalos adatok alapján*. Athenaeum, Pest, 1873.; Werner Rudolf: *A bölcsészeti jogtudomány történelme. Kiegészítésül Schilling természetjogi művéhez*. Franklin-Társulat, Budapest, 1875. 194–198. o.; Pauler Tivadar: *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1878.; Felix Somló: Die neuere Ungarische Rechts- und Wirtschaftsphilosophie. *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie*, Bd. I (1907–08) H. 2. 315–323. o.; Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi*. I. köt. *Bevezetés és a jogbölcsészet kifejlődésének története*. Grill, Budapest, 1908. 126., 173–174., 188., 192–195., 229., 369–448. o.; Barna Horváth: Die ungarische Rechtsphilosophie. *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie*, Bd. XXIV (1930/31) H. 1. 37–73. o.; Eckhart Ferenc: *A jog- és államtudományi kar története 1667–1935. A királyi Pázmány Péter Tudományegyetem története*. II. köt. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1936.; Moór Gyula: Was ist Rechtsphilosophie? *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, Bd. XXXVI (1943) „Ungarn-Heft", 28–32. o. (Magyar változat: *A jogbölcselet problémái*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1945. 42–46. o.); Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon* [1955] 31–413. o.; [1980²] 36–303. o. (A továbbiakban az első kiadásra történik hivatkozás.); Szilágyi Péter: Fejezetek az ELTE Állam- és Jogelméleti Tanszékének történetéből. In: *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae*. Tomus XXVI. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 1984. 105–153. o.; Samu Mihály – Szilágyi Péter: Az állam- és jogelmélet oktatásának története egyetemünkön. In: Horváth Pál (szerk.): *Az Állam- és Jogtudományi Kar szerepe a magyar jogtudomány fejlődésében*. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 1985. 313–356. o.; Samu Mihály: Elméleti jogtudományok oktatása egyetemünkön. In: Horváth Pál (szerk.): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának története*. Budapest, 1998. 139–155. o.; Pokol Béla: A XIX. századi magyar jogelmélet. *Jogtudományi Közlöny*, LIII. évf. (1998) 7–8. sz. 287–293. o.; Szilágyi Péter: Jogbölcselet. In: Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században*. V. köt. Babits Kiadó, Szekszárd, 2000. 39–44. o.; Szilágyi Péter: A jogbölcselet oktatása a jogi karon. In: Takács Péter (szerk.): *A jogászképzés múltja, jelene és jövője*. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2003. 50–61. o; Koi Gyula: Adatok 1800 utáni jogirodalmi könyvkiadásunkhoz. Könyvészetileg ismeretlen nyomtatványok az Eötvös Lorand Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Kari Könyvtárában, valamint az ELTE Egyetemi Levéltárában. In: *Acta Facultas Politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae*. Tom. XLII. ann. Budapest, 2005. 241–295. o.; Máté Paksy – Csaba

jogi nyelv kialakulásának rövid bemutatásától.[8] Ennek tükrében érdemes tárgyalni a latin, majd az azt felváltó magyar nyelvű jogbölcseleti szakirodalom korai időszakának fejlődéstörténetét.

A jogi nyelv kialakulását és formálódását alapvetően befolyásolta az európai keresztény állam modelljének mintakövetése, illetve a klérus által privilégiumaként gyakorolt írni-olvasni tudás.[9] A szuverén magyar feudális állam kialakulását követően évszázadokig az államélet, a központi kormányzati szervek, a törvényhozás, a jogalkalmazás, a kommunikáció és a jogi írásbeliség „hivatalos" nyelve a latin volt. Jól példázza ezt az 1517-ben közzétett első magyar jogkönyv, a Werbőczy-féle *Tripartitum* latin-nyelvűsége. Mindez magától értetődő volt, hiszen a középkori értelmiség műveltsége, iskolázottsága ezen alapult. A különböző anyanyelvű magyarországi intelligencián belül – nem csak a középkorban, hanem az újkor jelentős részében is – a latin nyelv, a „lingua Latina" maradt a meghatározó.[10] A magyar nyelvű jogi terminológia, illetve jogirodalom létrejöttét nagyban akadályozta az a további tény, hogy a jogi oktatás nyelve a 19. század elejéig – egyes kivételek esetében a század közepéig – szintén a latin volt.[11]

Varga: Ideas of natural law in Hungary, past and present. *Jura*, XVI. évf. (2010) 2. sz. 155–163. o.; Szabó Miklós: Jogelmélet és jogszociológia. In: Jakab András – Menyhárd Attila (szerk.): *A jog tudománya. Tudománytörténeti és tudományelméleti írások, gyakorlati tanácsokkal.* Hvg-Orac Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2015. 451–457. o.; Die Blütezeit der modernen Rechtsphilosophie in Ungarn. In: Angelika Nußberger – Caroline von Gall (Hrsg.): *Rechtsphilosophisches Denken im Osten Europas. Dokumentation und Analyse rechtsphilosophischer Schriften aus Russland, Polen, Ungarn und Tschechien in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts.* Mohr Siebeck, Tübingen, 2015. 409–521. o.; Szabadfalvi József: A' hasznos Tudományoknak Hazai nyelven való előmozdítása". A magyar nyelvű jogbölcseleti irodalom kialakulása. *Jogtörténeti Szemle*, XVIII. évf. (2020) 2. sz. 1–13. o.; Jogbölcseleti gondolkodás Magyarországon. In: Jakab András – Könczöl Miklós – Menyhárd Attila – Sulyok Gábor (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia.* PPKE JÁK, Budapest, 2019. (https://ijoten.hu/szocikk/jogbolcseleti-gondolkodas-magyarorszagon)

[8] A magyar jogi nyelv kialakulásáról lásd Szabadfalvi József: A magyar jogi nyelv kialakulása és fejlődése a 19. század elejéig. *Jogtudományi Közlöny*, LXXV. évf. (2020) 1. sz. 12–20. o.; A magyar jogi nyelv fejlődése a 19. század elejétől az elmúlt századfordulóig. *Jogtudományi Közlöny*, LXXV. évf. (2020) 3. sz. 112–121. o.; A Short History of the Formation of Hungarian Legal Terminology. *Rechtsgeschichte – Legal History*, Bd. XXXI (2023) 77–90. o.

[9] A hazai középkori „jogtudó értelmiség" történetét bemutató alapműként lásd Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.

[10] Solymosi László: Anyanyelv és jogi írásbeliség a középkori Magyarországon. *Történelmi Szemle*, LIII. évf. (2011) 4. sz. 500. o.; B. Kovács Mária: *A magyar jogi szaknyelv a XVIII–XIX. század fordulóján.* Miskolci Bölcsész Egyesület Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Miskolc, 1995. 7–11. o.; Szép Beáta: Adalékok a magyar jogi szaknyelv kialakulásának történetéhez. *Magyar Nyelvőr*, CXXXIII. évf. (2009) 3. sz. 310–322. o.

[11] A jogi terminológia kialakulását és későbbi egységesülését nagyban segítette volna a magyar nyelvű jogi oktatás általánossá válása. A dualizmus koráig egyetlen hazai egyetemi szintű jogászképző intézményben (Pesti Királyi Tudományegyetem) a jogi kar tanácsa a magyar nyelv használatának ügyében 1807. január 3-án a következő határozatot hozta: „Elismerve Révai [Miklós] buzgalmát [...]

Az egyes szaknyelvek kialakulása mindig hosszú történeti folyamat eredménye. A jogi szaknyelv „szószükséglete" a jogélet és a jogtudomány fejlődésével áll szoros kapcsolatban.[12] A jogfejlődés folyamatosan generálja a megfelelő szakmai terminológia változását. Az anyanyelvi terminológia megalkotásának folyamata a felvilágosodás eszméinek hatására gyorsult fel a nyelvújítási mozgalomnak köszönhetően, amely egybeesett az irodalmi- és köznyelv „kodifikálásával". Az anyanyelvi terminusok bevezetése ekkor a szókészlet gyarapítását, illetve az idegen (latin, „latinosított" vagy német) kifejezések kiküszöbölését jelentette. A nyelvújítási törekvések kiindulópontja a politikai és jogi szakszókincs újragondolása volt, mivel a közélet, a közigazgatás és jogélet megkívánta a széles társadalmi rétegek számára érthető, azonos értelemben használt anyanyelvi fogalmak alkalmazását.

A hazai állapotok jelentősen eltértek más közép-európai országokétól, ahol a nemzeti nyelvek a jogéletben hamarabb elterjedtek. Míg a *Sachsenspiegel* a 13. század elején, vagy a hasonló cseh jogkönyvek a 14. és 15. században nemzeti nyel-

teljes erővel támogatja őt a magyar nyelv terjesztésére vonatkozó törekvéseiben, de mindent megfontolván, okoskodásának nem tud igazat adni, mert a magyar nyelv tanítását az új Ratio [Educationis] 97. §-a szerint nem lehet csak a jogi karra korlátozni. A joghallgatókat, akik közhivatalokba mennek, pontosan elő kell arra készíteni és ezért a jogi tanulmányok idejéből nem lehet elvenni a magyar nyelv oktatására." (Eckhart Ferenc: *A jog- és államtudományi kar története 1667–1935...* 318. o.) A testület mindezzel jelentősen akadályozta a magyar jogi nyelv fejlődésének és terjedésének az ügyét. A 19. század első felében rendkívül változatos kép jellemezte a jogászképző intézmények gyakorlatát. Szlemenics Pál egykorú megjegyzése szerint a pesti jogi karon még 1823-ban is a tanítás nyelve mindenütt a latin volt. (Vö. Pauler Tivadar: Szlemenics Pál. [Emlékbeszéd]. In: Pauler Tivadar: *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez.* Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, Budapest, 1878. 143. o.) A magyar nyelvű oktatás terén a protestáns intézmények igyekeztek példát mutatni, ugyanakkor az ebben az időszakban megjelent oktatási céllal írt magyar nyelvű munkák a század közepéig nem értek el érdemi áttörést. 1840 után indult meg a változás, amire az 1844. évi II. törvénycikk – mely a kötelező magyar nyelvű oktatás bevezetéséről rendelkezett – már csak ráerősített. Ezt követően kivételszámba ment a latin nyelvű oktatás. (Vö. Eckhart Ferenc: *A jog- és államtudományi kar története...* 359–364. o.) Az 1848-as forradalomnak kellett ahhoz bekövetkezni, hogy az oktatás nyelve kizárólag a magyar legyen. A szabadságharc bukását követően az „elosztrákosítás" következtében az osztrák jog és jogintézmények oktatása vált általánossá, sőt 1855-től a birodalom jogi karain bevezették az egységes tantervet és a német nyelvű oktatást. Csupán az 1860-tól bekövetkezett oktatáspolitikai fordulat eredményezte a magyar nyelvű tanítás visszaállítását. (Vö. Nagy Zsolt: *A jogi oktatás fejlődése és aktuális kérdései.* Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2007. 56–58. o.)

[12] „A jogélet és jogtudomány szakadatlan fejlődése folyamán ugyanis egyfelől a fennálló tételes jogelvek és eszmék, jogfogalmak és szabályok történeti joggá válnak, – s helyöket – a jogéletben újabb tételes jogok, a jogirodalomban pedig a jogbölcselet útján keletkezett újabb jogelvek- és eszmék foglalják el. S mivel mindezek rendszerint más, egészben vagy legalább részben különböző joganyagot tartalmaznak, mint ama már történetivé váltak, melyekből a fejlődés útján leszármaztak: ez okból ezeket azoktól a jogásznak az újabb jogtartalmat kifejező, tehát szintén újabb műszókkal kell megkülönböztetnie." (Bakos Gábor: *A magyar jogi műnyelv alapelvei és törvényei. Elméleti és gyakorlati útmutató jogi műnyelvünk tisztítására és javítására.* Rudnyánszky, Budapest, 1883. 25. o.)

ven jelentek meg,[13] addig Werbőczy *Hármaskönyvét* a 16. század második felében (1565) fordították le *Magyar Decretum* címen magyarra.[14] A magyar nyelvű írásbeliség viszonylag késői megjelenése természetesen hátráltatta a jogi szaknyelv kialakulását. Ugyanakkor a hétköznapi jogéletben a jogviták alsóbb színterein a „hivatalos" nyelv helyett a magyar nyelvű érvelés bevett volt. Minden valószínűség szerint az Árpád-kori káptalani iskolákban, majd az 1367-ben alapított pécsi, illetőleg 1389-ben létesült óbudai egyetemen jelentős számban képeztek olyan „literátusokat", akik a kor latin nyelvű műveltségének elsajátítása mellett az „anyanyelvű »jogászkodás« apostolai" voltak.[15] A korabeli latin nyelvű szövegekben elvétve találunk magyar kifejezéseket. A hazai jogi terminológiában sokáig sajátos „kétsíkúság" volt tapasztalható. A „cikornyás" körülírásokkal terhelt latin nyelvű dagályosság mellett a korai magyar népnyelv egyszerű tömörségét megjelenítő „magyarnyelvűség" praxisa érvényesült. Jogi szaknyelvünk első megalkotóinak a Bolognában és Rómában jogi tanulmányokat folytató báró Nádasdy Tamás (1498–1562) generációját, az ún. Nádasdy-gárdát (Horváth Markó, Kerecsény László, Csányi Ákos, Szél Jakab) tartják. A mohácsi vész és az ország három részre szakadása után ez a generáció kezdett először tudatosan magyar nyelven írni, így őket tekintik a magyar jogi szaknyelv megteremtőinek. A 16. századtól kezdve a török hódítás után a magyar nyelvű írásbeliség megerősödése főképpen Erdélyben és a hódoltsági területeken igényelte a szisztematikus és átgondolt terminológiai fejlődést, ugyanakkor – leginkább a magyar királyság területén – a Habsburg-ház

[13] Vö. Kovács Ferenc: *A magyar jogi terminológia kialakulása*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964. 85–86. o.

[14] Werbőczy István: *Magyar decretvm, kyt Weres Balas a deakbol tudni illÿk à Werbewczy Istwan Decretomabol, melÿet tripartitomnak neweznek, Magÿarra forditot. Vadnak tovabba ez Decretomnak elötte egy nehany iroth articulufok, kyket azon Veres Balas a regi kiralyok Decretomibol törvynhez valo ieles dolgokat, ky fzedegeteth.* Debrecenbe nÿomtattatott Raphael Hoffhalter altal, M.D.LXV. [1565] A Weres Balástól származó első anyanyelvi fordítás nem szó szerint készült, valójában az eredeti mű erősen kivonatos változatáról van szó. Vö. Péter Katalin: Werbőczy anyanyelvi fordításainak tanulságai – értelmiségi feladatvállalás a 16. században. *Történelmi Szemle*, LV. évf. (2012) 3. sz. 421–440. o. Az első magyar jogkönyv teljes fordítására 1611-ig kellett várni. Vö. Werbőczy István: *Decretum Juris consuetudinarij, Inclyti Regni Hungariae & Tranfylvaniae. Az az, Magyar es Erdely-Orfzagnak Törveny könyve. Verbőci Istvan altal Iratot, 1514. Ezten: Moftan Deakul és Magyarul, Egy haßznos. Regeftromal egyetemben uyobban ki boczatatot.* Lipsiai, Debrecen, 1611.; (A Hármaskönyv első teljes szövegű latin-magyar kiadása: *Decretvm Juris confuetudinarij, Inclyti Regni Hungariae & Tranfylvaniae. Az az, Magyar es Erdely-Orfzagnak Törveny könyve. Verbőci Istvan altal Iratot, 1514. Ezten: Moftan Deakul és Magyarul, Egy haßznos Regeftromal egyetemben uyobban ki boczatatot.* Debrecenben, Nyomtatta Lipsiai Pal, 1611.

[15] Kovács Ferenc: *A magyar jogi terminológia kialakulása*... 174. o.

növekvő befolyása és hatalma okán a latin nyelv használata a magyar alkotmányosság és függetlenség jelképévé vált.[16] A rendi ellenállás a latin nyelv használatában találta meg azt a szimbólumot, ami a német nyelv térhódításával szemben az önállóság demonstrálásának alkalmas eszköze volt.

1.1. Késő középkori és kora újkori előzmények

A magyar jogbölcseleti gondolkodás legelső emlékeit keresve még a latinnyelvűség időszakában a középkor végére, a kora újkor kezdetére kell visszatekinteni. A középkori természetjogi felfogás megnyilvánulásának szemléletes példájával találkozunk a mohácsi vészt megelőző évtized hazai jogirodalmának később korszakossá váló alkotásában, Werbőczy István (1458–1541)[17] „az ország jogát" összegyűjtő 1517-ben megjelent *Tripartitum*[18] című művében, melyet Bónis György joggal nevezett

[16] Vö. Istványi Géza: A *magyarnyelvű írásbeliség kialakulása*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1934.

[17] Werbőczy életéről és munkásságáról lásd Palugyay Imre: *Werbőczy István rövid életrajza*. Buda, 1842.; Fraknói Vilmos: *Werbőczi István életrajza*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1899.; *Werbőczy István*. Balás P. Elemér, Csekey István, Szászy István és Bónis György egyetemi tanárok előadásai a Jog és Államtudományi Kar Werbőczy halálának 400 éves évfordulója alkalmából rendezett ünnepélyén, a Tripartiturn bibliográfiájával. Universitatís Francisco-Josephina Kolozsvár. Acta Juridico-Politica 2. Kolozsvár, 1941.; Hamza Gábor – Boóc Ádám – Buzády Csongor (szerk.): *Studien über István Werbőczy*. Professzorok Háza, Budapest, 2001.; Máthé Gábor (szerk.): *A magyar jog fejlődésének fél évezrede. Werbőczy és a Hármaskönyv 500 eszetendő múltán*. Nemzeti Köszolgálati Egyetem, Budapest, 2014.; Hamza Gábor: Werbőczy István (1458?–1541). In: Hamza Gábor (szerk.): *Magyar jogtudósok*. V. köt. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2015. 9–22. o.; Csehi Zoltán – Szabó István – Schanda Balázs – Varga Zs. András (szerk.): *A Hármaskönyv 500. évfordulóján*. Pázmány Press, Budapest, 2015.; Stipta István: Új irányok a Werbőczy-kutatásokban. *Jogtörténeti Szemle*, XIII. évf. (2015) 1. sz. 119–125. o.

[18] Werbőczy fő műve „Prológus"-ának megírásakor nagyban támaszkodott Raymundus Parthenopeis 13. század második felében készült, az itáliai városállamok jogát ismeretterjesztő jelleggel összefoglaló *Summájára*, melyet a hazai tárnoki városokban is jól ismertek. Raymundus művének „forrása" a középkori Nyugat-Európa standard jogi kézikönyvének számító Goffredus Tranensis *Summa decretalium* című munkája volt. Nagy valószínűség szerint Werbőczy krakkói egyetemi tanulmányai soránt talált rá Raymundus művére, amelyet a későbbikben fölhasznált. Vö. Bónis Péter: A Summa legum Raymundi Parthenopei magyarországi jelenléte és jelentősége. *Jogtudományi Közlöny*, LVII. évf. (2002) 5. sz. 229–232. o.; Blazovich László: Summa legum Raymundi Parthenopei – bevezető tanulmány. In: Raymundus Parthenopeis: *A törvények rövid, könnyű és hasznos foglalata*. (Közreadja: Blazovich László) Jogtörténeti értekezések 49. Gondolat Kiadó, Budapest, 2021. 17–21. o.; Bónis Péter: Goffredus Tranensis és hatása a magyar jogi kultúra középkori történetére. *Miskolci Jogi Szemle*, IX. évf. (2014) 1. sz. 95–108. o.

a „nemesség Bibliájának".[19] A mű legelején „A királyhoz intézet ajánlat"-ban[20] a „törvények" (leges) szükségességéről a következőket írja: „Mert ki ne tudná, hogy az emberek jóléte, nyúgodt és boldog élete végett találtattak föl, mint a melyek nélkül sem család, sem város, sem valamely nemzet, sem az összes emberiség, sem az egész természet, sem maga a világ nem állhatna fönn. [...] Mert az egész emberi életnek vezérei és kormányzói a törvények; mind a méltányosságban, okosságban és legmélyebb bölcsességben gyökereznek, s az életnek helyes módon és boldogan való folytatására találtattak föl. Ezért egy birodalom, egy állam sem lehet törvények nélkül tartós életű. Mert fegyver szerzi meg a birodalmakat, de a törvények őrzik meg a szerzeményt. A törvények az államnak védfalai és alapjai; bennök foglaltatnak a jók üdve és a béke föltételei. [...] Ha a törvények eltöröltetnének, jó embereknek nem volna többé maradásuk az államban, vagy pedig legrútabb bántalmaknak lennének kitéve. Mert Szent Ágoston bizonysága szerint, ha az igazság eltávolíttatnék, mi egyebek lesznek az országok, mint nagy rablótanyák?"[21]

A mű „Prológus"-ában többek között részletesen ír az igazságról, a jogról és annak felosztásáról, valamint a törvény fajairól. A teoretizáló jellegű bevezető fejezetben az igazság értelmének magyarázatakor az alábbiak olvashatók: „Az igazság pedig kétféle, tudniillik: természeti és törvényi. Természeti az az állandó és folytonos akarat, mely [...] kinek-kinek megadja a maga jogát. E nélkül senki nem lehet Isten országának részese. Törvényi igazságot pedig tartalmaz a törvény, mely gyakran változik, mely nélkül sem népek, sem országok nem állhatnak fönn sokáig. Ezért igazságos is kétféleképpen lehet valami, majd ugyanis a dolog természeténél fogva, ami természeti jognak [A »jus naturale« kifejezést ekképp ültette át magyar nyelvre Csiky Kálmán, a mű legjobbnak tartott fordítója, 1894-ben. – Sz. J.] neveztetik; majd pedig az emberek közt megállapított bizonyos szabályoknál fogva, ami tételes jognak [jus positivum] neveztetik."[22]

A hazai jogi gondolkodást és kultúrát a 19. század közepéig meghatározó – a rövidített, népszerűsítő kiadványokat is beleértve több mint öt tucat kiadást megért – „legfőbb kútfeje" szerzőjének jogi műveltségéről keveset tudunk. Bónis szerint csupán az bizonyítható, hogy a 15. század utolsó évtizedének kezdetén a krakkói

[19] Hasonló vélekedés nem ritka a magyar jogirodalomban: „Századokon keresztül imádságoskönyve, bibliája volt a Tripartitum a jussát kereső magyar embernek." (Ladányi Béla: *Nemzeti jog és törvényhozás. Előismeretek a pozitív jog- és állambölcselethez és a törvényhozáshoz.* Athenaeum, Budapest, 1895. 157. o.)

[20] Az eredeti kiadásban ez a „cím" nem szerepelt, csupán az uralkodó megszólításával kezdődik az „ajánlat".

[21] Werbőczy István: *Tripartitum opus juris consuetudinarii regni Hungariae/Magyarország szokásjogának hármaskönyve.* (Az eredeti kiadás latin szövegét közölte, magyarra fordította, jegyzetekkel és a mű történetének megírásával kísérte: Csiky Kálmán) M. Kir. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1894. 20–22. o.

[22] Uo. 27–28. o.

egyetemen töltött egy szemesztert, és latin-, görög-, továbbá németnyelv-ismeretét valamely hazai egyházi iskolában szerezte. Nyugat-európai (itáliai) peregrinusi tanulmányairól nem tud az utókor. Így az a fajta filozófiai és teológiai szemléletmód, mely a fentebbi sorokból sugárzik, egyrészt a hazai iskolákban, másrészt az egész életében törekvő és céltudatos jogász autodidakta módon megszerzett ismereteit tükrözi. Ez a tudás pedig nem lehetett más a 16. század elején, mint az újkori természetjogi gondolkodást megelőző, a görög-római hagyományból táplálkozó középkori skolasztikus természetjogi eszmerendszer, mely az emberre, mint „eszes természettel bíró lényre" tekint, aki „tulajdonságánál fogva részes az isteniekben".[23] Ekképp nem meglepő a Justinianus *Institutiói*ban is olvasható, Ulpianusnak tulajdonított meghatározásra rímelő megállapítása, mely szerint a természetjog „az összes nemzetek közös joga, mivelhogy az mindenütt a természet ösztönzése következtében, nem pedig valamely törvény megállapításából létezik: vagyis, amire a természet minden állatot megtanított és megtanít. Ez tehát nem egyedül az emberi nemnek, hanem az összes állatoknak is tulajdona. Ebből ered a férfinek és a nőnek összekötetése, gyermekek nemzése és nevelése, mindenkinek egyenlő szabadsága és egyenlő szerzési képessége mind arra, ami a levegő-égben, a földön és a tengeren találtatik."[24] Majd a keresztény (Aranyszájú Szent János, Szent Ágoston, Aquinói Szent Tamás) tanításoknak megfelelően – bár nem a lex, hanem a jus kifejezést használva – megjegyzi: „Másképpen: természeti jog alatt értjük azt, a mi a mózesi törvényben és az evangeliomban foglaltatik; melynél fogva mindenki köteles úgy viselkedni mással szemben, amint akarja, hogy más viselkedjék ő irányában; és tilos mással olyat tennie, a mit nem akar, hogy más tegyen övele."[25] De találkozunk az isteni jog (jus divinum), más helyütt isteni törvény (lex divina) fogalmával is, mely a természeti jog emberre vonatkoztatását jelenti.[26] Végül említést tesz az ember alkotta törvényekről (lex humana),[27] illetve azoknak az isteni törvényekhez való viszonyáról, mely szintén a középkori skolasztikus nézeteket tükrözi: „Az emberi törvényeknek [...] az isteni törvényekből kell származniok. Mert csak az oly köztársaságban [respublica] lehet jó rend, mely az isteni törvény által szabályozott törvények szerint kormányoztatik. Ezért az isteni törvénnyel ellenkező törvény sem a nép helyeslése, sem a hosszan tartó szokás által sem válik érvényessé."[28] Míg az isteni törvények a „természetes észen", az emberi törvények az „emberi erkölcsökön és szokásokon" alapulnak.

[23] Uo. 30. o.

[24] Uo. 29. o. Vö. *Justinianus császár institutiói.* I. 2. (Ford.: ifj. Mészöly Gedeon) Tankönyvkiadó, Budapest, 1991. 14. o.

[25] Werbőczy István: *Tripartitum* [1894] 30. o.

[26] Vö. uo. 30., 36–37. o.

[27] „[L]ex inventio humana est." [A törvény emberi találmány.] (Uo. 36. o.)

[28] Uo. 36–37. o.

SOMOGYI KÖNYVTÁR 1881 SZEGED

Werbőczy szándéka természetesen nem terjedt ki egy koherens természetjogi doktrína kifejtésére. Gondolatainak felidézése csupán arra alkalmas, hogy bemutassa a korszak jogi közgondolkodásának néhány sarkalatos elemét. Ugyanakkor feltétlen érdemeként említhető, hogy a szokásjogot összegző hasonló törekvésektől eltérően munkájának olyan elméleti jellegű bevezetést adott, amely mindenképpen túlmutat a mű praktikus használhatósága által megkívánt teoretikus megfontolásokon.[29] A több évszázad szokásjogát összegző és a jövő joggyakorlatára vonatkozóan iránymutató *Tripartitum* elméleti alapvetése a modern természetjogi felfogás kialakulását megelőző európai sztenderdeknek megfelelő színvonalat képviselt. Werbőczy felfogásában az antik természetjogi gyökerekből táplálkozó keresztény morálfilozófiai elvek jól megférnek a jog mindennapi életet szabályozó, a rendet és kiszámíthatóságot szolgáló szemléletmódjával. Összegzés gyanánt megállapítható, hogy a *Tripartitum*ból kitetsző jogszemlélet az említett természetjogi hagyományt követő, fogalomhasználatában nem mindig következetes, a pozitív (szokás-)jog eredetét és érvényességét magyarázni kívánó, különösebb elméleti okfejtésre nem törekedő sajátosságokkal bír. Mindazonáltal a 16. század eleji európai jogbölcseleti gondolkodás által fölvetett kérdésekre adekvát válaszokat fogalmazott meg. Werbőczy munkája és a 16. század végén először kiadott *Corpus Juris Hungarici* a hazai jogi gondolkodásban kivételes jelentőségre tett szert, kevés esélyt hagyva az elméleti, teoretikus jogtudósok és tanaik számára.[30] A *Tripartitum*ot övező tisztelet a későbbiekben hátráltató tényezőként hatott az újkori jogbölcseleti gondolkodást megújító törekvések hazai elterjedésében.[31]

[29] Werbőczy jogbölcseleti nézeteiről lásd Szmodis Jenő: Werbőczy jogbölcseleti koncepciójáról. In: *Publicationes Universitatis Miskolcinensis. Sectio Juridica et Politica.* Tom. XXXI. Miskolc University Press, Miskolc, 2013. 163–179. o.

[30] „Werbőczy Hármaskönyve és a 16. század végén kiadott Corpus Juris Hungarici, oly kizárólagos uralmat nyert a jogi gondolkozás felett, hogy tanainak és cikkeinek magyarázata épp úgy kitöltötte az eredeti gondolkodásra és alkotásokra képtelen, de nem is hivatott tanárok és oktatók munkásságát, mint a Corpus Juris Civilis és Canonici, de ezeken felül még azzal a nagy előnnyel is bírt, hogy a legjobb előkészítés volt az életre." (Eckhart Ferenc: *A jog- és államtudományi kar története 1667–1935...* 7. o.)

[31] Az általános értékelések közül említésre méltó Moór Gyula summázata: „Werbőczy Hármaskönyve 1848-ig pozitív jogként érvényesült és óriási hatást gyakorolt a magyar jogi felfogásra. Ennek tulajdonítható nemcsak az, hogy a római jog recepcióját Magyarországon el lehetett kerülni, hanem az is, hogy természetjogi spekulációk sem nyertek soha jelentősebb befolyást a magyar jogtudományra. A magyar jogi gondolkodás évszázadokon keresztül inkább igazodott Werbőczyhez, mint absztrakt filozófiai spekulációk után. A magyar természetjogi irodalom csupán a XVII. század elején indult meg." (Moór Gyula: *A jogbölcselet problémái...* 43. o.)

Az egy évszázaddal később Kitonich János (1561–1619)[32] által, 1619-ben közzétett *Directio methodica*[33] – mely a korabeli peres eljárások összefoglaló gyűjteményeként és tankönyvként szolgált – Werbőczyhez hasonló módon támaszkodott római jogi forrásokra, s hivatkozott többek között Cicero, Gellius, Ovidius, Livius, Varro műveire. Ebben az időszakban nem volt ritka, hogy konkrét jogviták elbírálásakor római jogi szerzőket, vagy akár Justinianust idézzék forrásként egy-egy döntés meghozatalakor.

A magyar jogbölcseleti gondolkodás újkori történetében fontos intézményes változást hozott az eredetileg 1635-ben teológiai és bölcsészeti karokkal megalapított, majd 1667-ben jogi karral (facultas juridica) bővített nagyszombati egyetem.[34] Míg a korábbi sikertelen hazai egyetemalapítási kísérletek nem gyakoroltak semmilyen érdemi hatást a jogtudományra, addig az első jogi felsőoktatási intézményben folyó oktatási tevékenység már jelentősen befolyásolta a magyar jogi gondolkodás további fejlődését. A kar alapításánál és oktatási struktúrájának kialakításánál gyakorlati szempontok figyelhetők meg. Az alapítók nem követték a nyugat-európai, de még a bécsi példát sem, alapvetően a hazai jogélet praktikus szükségleteit akarták kielégíteni. A kar négy tanára közül ketten a hazai jogot (jus patrium), közülük az egyik az anyagi jogot, míg a másik kifejezetten a „honi gyakorlati jogot vagy törvénykezést" oktatta. További egy-egy professzor pedig kánonjogot, illetve római jogot adott elő.[35] A magyar jogi felsőoktatásban a felvilágosult abszolutista reformokig főképpen a római jog művelése részeként megjelenő elméleti képzés, valamint a gyakorlatorientáltság tradíciói ötvöződtek, többnyire előtérbe helyezve az utóbbi igényeit. Ez idő tájt a természetjogi tanok oktatása – akár csak az említés szintjén is – a négy tanszék professzorán múlott. A felnövekvő jogásznemzedékek e téren csupán véletlenszerűen juthattak jogbölcseleti ismeretekhez.[36] A természetjog önálló stúdiummá

[32] Életéről és munkásságáról lásd Wenzel Gusztáv: *Tanulmányok a magyar jogtudomány köréből. I. Kitonich János, Directio methodica processus iudiciarii juris consuetudinarii inclyti regni Hungariae czímű munkájának jogtudományi méltatására.* Eisenfels' és Emich' Könyvnyomdája, Pest, 1851.; Gedeon Magdolna: Kitonich János (1561–1619). In: Hamza Gábor (szerk.): *Magyar jogtudósok.* III. köt. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2006. 13–21. o.

[33] Kitonich János *Directio methodica processus iudiciarii juris consuetudinarii inclyti regni Hungariae.* Tyrnaviae, 1619.

[34] A hazai jogászképzés történetéről szóló összefoglaló jellegű átekintések közül lásd Nagy Zsolt: *A jogi oktatás fejlődése és aktuális kérdései...* 48–70. o.; Takács Péter (szerk.): *A jogászképzés múltja, jelene és jövője...* (Különösen: I–III. rész)

[35] Vö. Pauler Tivadar: *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez...* 1–2. o., illetve *A budapesti Magyar Kir. Tudomány-egyetem története.* Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, Budapest, 1880. 22–23. o.

[36] A magyar bölcseleti (filozófiai, teológiai, jogbölcseleti) gondolkodás történetéről, jelentősebb alakjairól lásd Mészáros András értékes munkáit: *A filozófia Magyarországon. A kezdetektől a 19. század végéig.* Kalligram, Pozsony, 2000.; *A felső-magyarországi iskolai filozófia lexikona.* Kalligram, Pozsony, 2003.; Iskolai filozófia Felső-Magyarországon a XIX. században. In: Mészáros András (szerk.):

válásának folyamata ekkortól indult meg, és a 18. század folyamán fejeződött be. A diszciplína önállósodásának történetében elévülhetetlen érdemei voltak a sárospataki akadémián tanító Simándi Istvánnak (1675–1710) és a debreceni kollégium professzorának, Szilágyi Tönkő Istvánnak (?–1751), akik az etikától elkülönülten oktatták a természetjogot.[37]

A korabeli természetjogi tanok közvetítésére jó példa a bölcseleti tárgyú írásairól ismert Illyésházy (Illésházy) György (1625–1689) felvidéki főnemes 1640-ben megjelent munkája,[38] vagy Szentiványi Márton (1633–1705), a nagyszombati egyetem polihisztor professzorának háromkötetes műve,[39] továbbá Lehotay András (?–1734) nagyszombati egyetemi professzor 1694-ben közzétett, ma már nem fellelhető értekezése.[40] Némileg később, szellemiségében azonban ezen időszakot idéző gondolatokat fogalmazott meg előadásában Lehotay egykori tanártársa, Kregár István László (?–?), aki 1735-től volt a nagyszombati egyetem hazai anyagi jog tanára. A természetjog szerinte „az Istentől az emberekbe oltott helyes észnek dictatuma, amely megparancsolja mindazt, ami bensőleg jó és megtiltja mindazt, ami bensőleg rossz."[41] Mindez jól tükrözi a skolasztikus természetjogi gondolkodás élő jelenlétét. De szintén itt kell megemlíteni Bossányi Farkas (1669–1726) nagyszombati, majd kassai jezsuita bölcsész, teológus jogfilozófiai fejtegetéseit 1706-ból,[42] illetve Köleséri Sámuel (1663–1732) erdélyi bölcsész, teológus, orvos 1723-ban napvilágot látott értekezését.[43]

Iskolai filozófia Magyarországon a XVI–XIX. században. Kalligram Könyvkiadó – Magyar Köztársaság Kulturális Intézete, Pozsony, 2003. 25–47. o.

[37] Vö. Kovács Sándor: Adatok a jogtanítás történetéhez Főiskolánkban a múlt század végétől az 1875. évig. In: *1893/94-diki évkönyv a Debreczeni Ref. Főiskola akadémiai tanszakairól.* Debreczen, 1894. 10–11. o.; Pecze Ferenc: Az első magyarországi jogakadémiák alapítása és a tananyag-korszerűsítés a XVIII–XIX. századfordulóig. *Jogtudományi Közlöny*, III. évf. (1868) 3. sz. 148. o.

[38] Illyésházy György: *Disputatio de iustitia originali.* Trenchinii, 1640.

[39] Szentiványi Márton: *Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea. (In tres partes)* Tyrnaviae, 1689–1709. (Vö. Pauler Tivadar: *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez 1667–1935...* 26–27. o.)

[40] Lehotay András: *Dissertatio iuridica de statu hominum, consistente primo in libertate, et huic opposita servitute.* Tyrnaviae, 1694. (Vö. Eckhart Ferenc: *A jog- és államtudományi kar története...* 17. o.)

[41] Kregár István László: *Tractatus theoreticopracticus in tripartitum juris Hungarici decretum.* Tyrnavie, 1749. (Lásd erről még Eckhart Ferenc: *A jog- és államtudományi kar története 1667–1935...* 20–21. o.)

[42] Bossányi Farkas: *Tripartitum juris philosophici actibus logicis principia tradens.* Tyrnaviae, 1706.

[43] Köleséri Sámuel: *Axiomata juris naturae officiis.* Cibinii, 1723.

1.2. 18. századi fejlemények

A jogbölcseleti gondolkodásban a 18. században új korszak köszöntött be. Az elméleti alapokat tekintve ekkor Hugo Grotius (1583–1645) *A háború és béke jogáról* (De jure belli ac pacis) című, 1625-ben közzétett művében lefektetett tanok képezték a megkerülhetetlen kiindulópontot. A keresztény teológiától függetlenedő, a természetjogi parancsokat az emberi természetből levezető jogfelfogás alapozta meg az újkor kezdetén a jogbölcseletet mint önálló tudományos diszciplínát. A grotiusi tanok – különösen azon tétele, mely szerint „a természetjog az ész parancsa" – a 17. század második felétől főleg a korabeli német jogtudományban találtak termékeny talajra. A természetjog racionalista magyarázatának meghatározó alakjai sorában Samuel Pufendorf (1632–1694), Christian Thomasius (1655–1728) és – Wilhelm Leibniz filozófiai és jogi tanait leginkább követő – Christian Wolff (1679–1754) nevét kell megemlíteni, akik jelentős hatást gyakoroltak a magyar jogbölcseleti gondolkodásra. Mindhárman jogászokként, egyetemi professzorként művelték és egyben alapozták meg a természetjogot mint a filozófiától és teológiától elkülönülő önálló jogtudományi diszciplínát.

Közülük elsősorban Wolff munkásságát kell kiemelni, aki a porosz Nagy Frigyes-féle felvilágosult abszolutizmus vezető jogi teoretikusaként mindenfajta radikális polgári törekvést elhibázottnak tartott. Leibniz követőjeként azt vallotta, hogy az emberi lények legmagasabb rendű kötelezettsége az erkölcsi tökéletesedés és az ebből származó boldogság keresése. Ezt a célt kell az államnak is szolgálnia úgy, hogy az egyéni szükségletek kielégítését az életviszonyok legteljesebb szabályozásával valósítsa meg. Maga a természet kényszerít bennünket, hogy keressük azt, ami bennünket és másokat boldogít. Ez a legfőbb természetjogi parancs, és Wolff ebből vezeti le a természetjog értelmét, továbbá a természetjog alapelvének megvalósításából konstruálja a pozitív jog teljes rendszerét. Felfogása szerint az embereket egy jó szándékú, atyai szuverénnek kell kormányoznia, akinek a béke, a biztonság és az emberek megelégedettségének biztosítása a feladata, mely az életviszonyok lehető legteljesebb szabályozása révén érhető el. A közjó ilyen értelmű megvalósítása csak paternalista állami eszközökkel érhető el, ami az individuális szabadsággal nehezen egyeztethető össze. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy a teljes szabadság állapotában az öntökéletesség nem érhető el. A felvilágosult abszolutizmus korabeli rendszereiben e nézetek hamarosan a hivatalos jogi ideológia rangjára emelkedtek.[44] Nem véletlenül nevezték kritikusan e felfogást „feudális", illetve „denaturált" természetjognak.[45]

[44] Vö. Pruzsinszky Sándor: *Természetjog és politika a XVIII. századi Magyarországon. Batthyány Alajostól Martinovicsig.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2001. 10–12. o.

[45] Utóbbi meghatározást Szabó Imre használta. Vö. Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon...* 27. o.

A Wolff-féle természetjog mint a Grotius–Thomasius–Leibniz fémjelezte tételek „ügyes és nagyszabású" összefoglalása és szintézise majd másfél évszázadon át igen jelentős hatást gyakorolt honi jogi gondolkodásunkra. A nagy népszerűségre és tekintélyre szert tett tanok Wolff nyomán önálló, az ún. Leibniz–Wolff-féle természetjogi iskolává váltak.[46] Az irányzat magyar szempontból legfontosabb és egyben legnagyobb hatású alakja Karl Anton Martini (1726–1800)[47] volt, aki egykoron II. József és II. Lipót nevelőjeként, majd Mária Terézia bizalmasaként 1753-ban – a Habsburg Birodalom központjában – Bécsben, az ekkor megalapított természetjogi tanszékre kapott professzori kinevezést. Az 1777-es (első) Ratio Educationis 186. §-a szerint a hazai egyetlen egyetemi jogi fakultáson a természetjogot és a közjogot Martini tételei alapján kellett tanítani az első évben.[48] A birodalom részét képező korabeli Magyarország Ausztriától való függősége gazdasági, politikai, kulturális és tudományos területen egyaránt érvényesült. Így a jogbölcseleti gondolkodás fejlődéstörténetére ez idő tájt óhatatlanul az osztrák (német) hatás nyomta rá leginkább a bélyegét.

Martini műveiben a természetjog forrásaiként az erkölcsi érzületet és a tapasztalás által támogatott józan észt említi. A jog társadalmi céljait illetően a Wolff-féle „tökéletesedési" premisszából indul ki, de az állam keletkezését megelőző „természetes állapot" nagyobb hangsúlyt kap elméleti okfejtésében: „A természetnek állapotjában minden embernek, a maguk megtartásukra, tökéletesebbé való tételükre, egymáshoz hasonló jussok volt."[49] Sőt ugyanitt – Hobbes és Locke elméleti kiindulópontjához hasonlóan – az egyenlőség és a függetlenség állapota jellemezte az emberek egymáshoz való viszonyát.[50] A szerződési elmélet híveként azt vallotta, hogy ezt az eszményinek tekinthető állapotot az emberi természet hibái torzították el, ezért az egyes individuumok a biztonság megteremtésének vágyától vezérelve önkéntes szerződés folytán hozták létre az államot. Mindezt egyetlen szerződés keretében, mely magában foglalja az egyesülési (pactum unionis) és az alávetési (pactum subiectionis) aktust. E szerződés elégséges művelet az állam, a közhatalom létrehozására – s mögötte az uralkodói akaratnak való alárendelésre és a feltétlen

[46] Vö. Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi*... 126. o.

[47] Martini, Karl Anton: *De lege naturali positiones in usum auditorii vindobonensis.* Viennae, 1767. (Budae, 1795.); *Positiones de iure civitatis in usum auditorii vindobonensis.* Viennae, 1768.; *Erklärung der Lehrsätze über das Naturrecht.* Wien, 1787.

[48] „Jus Naturae, publicum Universale, ac Gentium juxta Positiones Cl. Martini [...] sit pertractandum." (*Ratio educationis totiusque rei literariae per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas.* Tomus I. Vindobonae, 1777. 334. o.) Martini munkásságáról lásd Mészáros István: Az 1777-i és az 1806-i Ratio Educationis tankönyvei. *Magyar Könyvszemle*, XCVI. évf. (1980) 4. sz. 360. o.

[49] *Báró Martini természet törvényéről való állatásainak magyarázatja, melyet német nyelvből magyarra fordított és a maga költségén kiadott Dienes Sámuel.* Bétsben, 1792. 124. o.

[50] „A természet állapotjában nem volt fő uraság, mint hogy az az egyenlőségnek, a senkitől nem való függésnek állapotja volt." (Uo. 442. o.)

engedelmességre[51] –, mely visszafordíthatatlan felhatalmazást jelent. Sőt a későbbiekben gyakorlati jelentőségre szert tevő kijelentést is megfogalmazott, mely szerint a hatalom megszerzése nem függ a koronázástól vagy hitlevél kiállításától. A „ius resistendi" kérdésében szintén az abszolút hatalom igényeit szem előtt tartva foglalt állást. Azt vallja, hogy az alattvalóknak általában nincs ellenállási joguk, még akkor sem, ha sérelmet szenvedtek volna, kivéve a zsarnoki hatalom ellen. A közjó biztosítása érdekében gyakorlatilag korlátlan állami beavatkozást tart indokoltnak, amely a korabeli abszolutista rendszernek minden tekintetben megfelelt.[52] Így nem véletlen, hogy a 18. század 70-es éveitől Martini művei váltak az osztrák egyetemeken és a nagyszombati jogi fakultáson kötelező tananyaggá és egyben a hivatalos jogi ideológia forrásaivá. Hatása a hazai egyetemen és jogakadémiákon egészen 1848-ig meghatározó volt. Pauler Tivadar egy évszázad távlatából minderre így tekint vissza: „[H]allatlan, hogy bölcsészeti tudományban nyolczvan éven át ugyanazon munka követésére köteleztessenek a tanárok, nyolczvan éven át, melyek lefolyta alatt a jogbölcsészet terén Kant, követői és ellenei iratai, nemkülönben a franczia forradalom eseményei folytán keletkezett élénk eszmesurlódás új korszakot inauguráltak."[53] Martini értékeléséhez álljon itt még Eckhart Ferenc megállapítása is: „Munkáiban inkább tehetséges compilatornak, mint úttörőnek bizonyult, aki elődjei, Pufendorf és Wolff munkáiból szó szerint vett át részleteket. Mindazonáltal ő a 18. század második felének kétségen kívül egyik legjelesebb jogásza Ausztriában, akinek befolyása nemcsak az egyetemen, hanem a kormánykörökben, főleg az udvarnál, igen nagy volt."[54]

A már magyarnak nevezhető jogbölcseleti gondolkodás legelső szárnypróbálgatásai ez idő tájt a Wolff–Martini-féle tanokhoz kötődtek.[55] Pauler Tivadar szerint: „Martini Wolf szellemében dolgozott munkája mind az osztrák birodalom, mind honunk közintézményeiben kézikönyvül használtatván [...] honossá lettek, 's Mar-

[51] „Aki az államba belépett, aláveti természetes szabadságát a közös uralomnak és kötelezi magát, hogy mindenben engedelmeskedik, ami az uralkodónak tetszeni fog." (Karl Anton Martini: *Lehrbegriff des allgemeinen Staatsrechts.* III. köt. Wien, 1783. 41. o. (Fordította: Szabó Imre)

[52] A rousseau-i népszuverenitásra támaszkodó szerződéselmélet az 1790-es évek jakobinus mozgalmának köszönhetően jelent meg a hazai jogirodalomban, azzal az értelmezéssel, hogy a szerződést kötő nép fogalma alatt „Werbőczy népét", vagyis a nemességet értették. Vö. Pruzsinszky Sándor: *Természetjog és politika a XVIII. századi Magyarországon*... 13. o.

[53] Pauler Tivadar: *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez*... 286. o.

[54] Eckhart Ferenc: *A jog- és államtudományi kar története 1667–1935*... 72. o. Említésre érdemes, hogy Concha szerint Martini közjogi („alkotmány-elméleti") nézetei nem voltak retrográd hatással a magyar jogi közgondolkodásra, mivel a szabadság elvének védelmét hirdette az emberi végcélok megvalósításában. Vö. Concha Győző: A 90-es évek reformeszméi és előzményeik. (Első közlemény.) *Budapesti Szemle*, XXIX. köt. (1882) 61. sz. 12. o. (Ugyanaz: Concha Győző: *A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik.* Franklin-Társulat, Budapest, 1885. 21. o.)

[55] Lásd erről összefoglaló jelleggel Pauler Tivadar: *Észjogi előtan* [1873] Athenaeum, Budapest, 1873. 103–105., 159–161. o.

tini majd nem aristotelesi tekintélylyel felruházott tételei, tevőleges jogászaink által minden észjogi tárgyakban codex gyanánt idéztettek."[56] A jogbölcseletet oktatók Martini „elveinek legtöbbnyire kéziratban maradt commentárok általi bővebb magyarázatára szorítkoztak."[57] A nyomtatásban megjelent további jogbölcseleti tárgyú művek is elsősorban Martini tételeinek egyszerű bemutatásaként értékelhetők.[58] A Martini-féle természetjogi tankönyvek meglehetősen tömören fogalmazva foglalták össze a természetjogi ismereteket. Nem ok nélkül írta jó száz évvel később Concha Győző, hogy Martini nehézkes, „scholasticus" modora késztette az utókort, hogy gondolatait bővebb magyarázatokkal lássák el.[59] A 18. század végén és a 19. század elő évtizedeiben számos Martini nézeteit ismertető mű, kommentár jelent meg a hazai szakirodalomban. Az érintett szerzői körhöz tartozott Roys Ferenc (1713–1768)[60] nagyszombati, később bécsi jezsuita bölcselet- és teológiai tanár, Lakits (Lakics) György Zsigmond (1739–1814)[61] kánonjogász egyetemi tanár, Benkő (Benkö) Sámuel (1743–1824)[62] az orvosként praktizáló filozófus, Brezanóczy Ádám (1751–1832)[63] kassai, majd pozsonyi jogakadémiai tanár, utóbb pesti jogbölcselet-professzor, továbbá Rosos Pál (1751–1809)[64] bölcseleti és teológiai doktor, később veszprémi püspök. Említésre érdemes, hogy a hivatalos jogi ideológiával szembehelyezkedő – azt radikális (!?) beállítottságúnak tekintő – művek is keletkeztek a 18. század végén. A Wolff–Martini-féle felfogással szemben a közép-

[56] Vö. Pauler Tivadar: Az észjogtudomány fejlődése s jelen állapotja. *Tudománytár*, 1843. Értekezések. 14. köt. 10. füz. 208–209. o.

[57] Pauler Tivadar: *Észjogi előtan* [1873] 105. o., illetve Werner Rudolf. *A bölcsészeti jogtudomány történelme*... 195. o.

[58] A 18. század utolsó negyedének hazai jogirodalmában a közelmúltban fölfedezett – jogbölcseleti szempontból is érdekes – disszertációkról lásd Koi Gyula: Egyetemi jogirodalmi könyvkiadás 1775–1800. 66 könyvészetileg ismeretlen nyomtatvány az Eötvös Lorand Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Kari Könyvtárában. *Jogtörténeti Szemle*, VII. évf. (2005) 2. sz. 81–93. o.

[59] Vö. Concha Győző: A 90-es évek reformeszméi és előzményeik... 9. o.

[60] Roys Ferenc: *Ethica et jus naturae in usum auditorum philosophiae conscripta cum appendice seu dissertatione*. I–II. Viennae, 1755/1761.

[61] Lakits György Zsigmond: Institutio *elementorum iuris naturalis in usum gymnasiorum et scholarum grammaticarum per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*. Typis Regiae Universitatis, Budae, 1778. (Névtelenül jelent meg Lakits gimnáziumok számára írt természetjogi tankönyve, melyet egyesek az első magyar szerzőtől származó jogbölcseleti műnek tekintenek. Martini tanainak rövid – 64 oldalas – összegzéseként is értékelhető munka későbbiekben nagy népszerűségnek örvendett, így a 18. század végén és 19. század eljén további három kiadást ért meg.)

[62] Benkö Samuel: *Tentamen philopatriae in Monarchiis et Aristocratiis promovendae philosophicum*. Vindobonae, 1787.

[63] Brezanóczy Ádám: *Explanatio juris naturae, publici universalis et gentium*. I–II. Posonii, 1795. (Második kiadás: Posonii, 1802; harmadik kiadás: Pestini, 1824.) Munkásságáról lásd bővebben Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*... 49–51., 54–55. o.; Koi Gyula: Egyetemi jogirodalmi könyvkiadás 1775–1800... 84–85. o.

[64] Rosos Pál: *Dissertatio juris publici universalis de interna rerum publicarum securitate*. Pestini, 1777.

kori skolasztikus szellemiségű erkölcstani fejtegetéseket tartalmazó munkák közül kiemelésre méltók Filó János (1722–1786)[65] esztergomi kanonok és Adámi (Adámy/Adami) (Nepomuk) János (1738–1821)[66] pozsonyi, majd nagyszombati jezsuita jogakadémiai tanár korabeli könyvei.[67]

Fontos megemlíteni, hogy már ekkoriban is voltak olyan jogtudósok, akik a hivatalos jogfelfogást nem a skolasztikus hagyomány, hanem az újkori természetjogi felfogás klasszikusnak tekinthető nézetei alapján kritizálták. Vuchetich Mátyás (1767–1824)[68] a kassai jogakadémia büntetőjogtanára, majd a pesti egyetem természetjog-, magán- és közjogprofesszora a 18–19. század fordulóján a grotiusi tanok védelmére kelve igyekezett a hivatalos felfogással szemben az „eredeti" elvek időszerűségét hangsúlyozni.[69] Halála előtt nem sokkal – 1820-ban – ugyanakkor már a bécsi Franz Zeiller közvetítette kanti tanok korszerűségéért szállt síkra, szembefordulva az ekkor még favorizált Martini-féle felfogással.[70]

Martini hatását a magyar jogbölcseletre mi sem bizonyítja jobban, mint a hazai jogbölcseleti irodalom legelső magyar nyelven közzétett dokumentuma, a *Báró Martini természet törvénnyéről való állatásainak magyarázatja* című terjedelmes mű megjelenése.[71] E munka Martini *De lege naturali positiones* című 1767-ben megjelent könyve német nyelvű változatának[72] 1792-ben kiadott fordítása, mely – egykor a heidelbergi egyetemen tanuló és akkoriban az erdélyi udvari kancellárián tevé-

[65] Filó János: *Jus naturae pro novello in vinea domini operario deductum ex demonstrato fine hominis*. Budae, 1781. Munkásságáról lásd bővebben Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*... 48–49., 53–54. o.

[66] Adamy János: *Systema anti-philosophicum de origine civitatis*. Posonii, 1801. (Adámi műve alapvetően állambölcseleti kérdésekkel foglalkozik.)

[67] A vizsgált korszak – 18. század utolsó és a 19. század első harmada – magyar magánjogtudományának jogbölcseleti alapjairól lásd Peschka Vilmos: A magyar magánjogtudomány jogbölcseleti alapjai. *Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője* II. köt. (1959) 1–2. sz. 38–41. o. (Újból megjelent: Peschka Vilmos: *Jog és jogfilozófia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 373–425. o.)

[68] Életéről és munkásságáról lásd Pauler Tivadar: Vuchetich Mátyás. In: Pauler Tivadar: *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez*... 103–110. o.; Jencs Árpád: Vuchetich, a horváth-magyar büntetőjogász. (1767–1824). In: *Jogi professzorok emlékezete*. (Szerk.: Degré Alajos) Sárkány-nyomda, Budapest, 1935. 37–43. o.; Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*... 55–57. o.

[69] Vuchetich Mátyás fő jogbölcseleti tárgyú műve: *De origine civitatis*. Cassoviae, 1802.

[70] Vö. Jencs Árpád: Vuchetich... 42. o. Említésre méltó, hogy az első hazai jogbölcseleti kérdéseket érintő vita – a 19. század legelején – Adámi említett műve kapcsán bontakozott ki a magyar jogirodalomban. Adámi álláspontjával szemben Brezanóczy (*Vindiciae systematis philosophici de origine civitatis contra systema anti-philosophicum Joannis Adámy*. Posonii, 1801.) és Vuchetich (*De origine civitatis*) fejtette ki ellenvéleményét. A vitából végső soron a Martini-féle „hivatalos" jogbölcseleti nézőpont került ki győztesen. Vö. Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*... 54–57. o.

[71] *Báró Martini természet törvénnyéről való állatásainak magyarázatja, mellyet német nyelvből magyarra fordított, és a' maga költségén ki-adott Dienes Sámuel*. Bétsben, 1792.

[72] A fordítás alapját képző mű címe: [Martini, Carl Anton von]: *Des Freyherrn von Martini Lehrbegriff des Natur-Staats- und Völkerrechts. Aus dem Lateinischen. welcher den praktischen Theil des Naturrechts enthält*. 2. köt. Sonnleithner, Wien, 1784.

kenykedő – Dienes [Diénes] Sámuel (1749–1799) jóvoltából készült el. Fontos megjegyezni, hogy nem egyszerű fordításról van szó. Dienes az eredeti szöveget bőséges magyarázó kiegészítésekkel együtt tette az érdeklődőknek érthetővé,[73] illetve számos helyen a magyar olvasók számára ismerős példákon keresztül magyarázta a mű mondanivalóját.[74]

Dienes az olvasókhoz intézett előszóban a következő indokkal magyarázza a hazai jogbölcseleti irodalomban mindaddig egyedülálló vállalkozását: „Ezen könyv is, mellyet kezedben tartván olvasni akarſz, az én foglalatoſságaimon kivül, Nemzeti Nyelvünkre általom nem azokért fordittatott, a' kik előtt különben is különb különféle Nyelvek esméretefek lévén, a' ſzükséges, és haſznos Tudományokat a' magok tiſzta forráſokból merithetik, hanem azokra nézve, a' kik vagy Tehettségek nem lévén, vagy más akadállyok nem engedvén, ſzületett Nyelveken kivül más nyelvekkel esméretlenek, és minthogy illyen hoſzſzas ideig, ezt a' Tudományt, a' melly ezen könyvben tanittatik, illető könyv egy is tudtomra Nemzeti nyelvünken ki nem jöhetett, egy illyen ſzükséges könyv nélkül mind eddig el lenni kénteleníttettenek."[75]

A könyv hosszas teológiai fejtegetésekkel kezdődik, melyben az Istenhez való viszonyról és a hozzá kapcsolódó kötelességekről értekezik. Ennek során a skolasztikus természetjogi gondolkodásból jól ismert megállapításokkal szembesülünk, így többek között azzal, hogy „az egéſz Terméſzetnek alkotmánnya" az Isten megismerésére törekvő „okos ember", aki képes az isteni kinyilatkozásokat („Iſtennek Törvénnye") megismerni és „Tselekedeteinket azon képzelődéshez ſzab"-ni.[76] Mindezt összeegyeztethetőnek találja az ún. Leibniz–Wolff-féle természetjogi iskola nézeteivel, azaz: „A' terméſzet ſzerén való Törvényekböl Juſſok és kötelességek ſzármoznak,

[73] A szövegben alkalmanként találkozunk „a' mi Könyv Szerzőnk [...] különbséget tészen" vagy, „e' Könyv Szerzője azt állítja" fordulatokkal. Vö. *Báró Martini természet törvénnyéről való állatásainak magyarázatja...* 90. o.

[74] Az eredetileg 226 nyomtatott oldalon közzétett munka magyar nyelvű változata közel ötszáz oldalon jelent meg. Martini német nyelvű könyve első kötetének fordítása is Dienes tervei között szerepelt. Az olvasóknak szóló előszóban a mű e részének megjelentetéséről így ír: „[A]' nyomtatásban megakadott, azért mig annak ki-adására való költség kezembe nem jő, addig azt az olvasni kivánoknak kezekbe nem adhatom, mindazonáltal annak is mentől hamarább lehető ki-jövetelén igyekezni el nem múlatom." (*Báró Martini természet törvénnyéről való állatásainak magyarázatja...* vi. o.) Vagyis nem zárható ki, hogy a fordítás kéziratos formában részben vagy egészben elkészült, de annak kiadására később nem került sor.

[75] Uo. v. o. A fordítás során alkalmazott módszerről is tájékoztatja az olvasót: „Én ezen könyvnek fordittatásában a' mennyire lehetett a' ſzoknak a' magok tulajdon erejeknek meg-tartására, a' dolgoknak a' mi Nemzeti nyelvünken a' maga értelme ſzerint való ki-tételire vigyáztam, és a' mit Nemzeti nyelvünken ki-tehettem, azt ki is tettem, a' hol pedig a' Deák ſzokat meg-hagytam, azt vagy a' dolognak jobban való meg-érthetéséért tselekedtem, vagy pedig azért, hogy azon ſzók még a' Deák nyelvet nem esmérő Aſzſzonyi Nemen lévőknél is igen esméretefek." (Uo.)

[76] Uo. 3. o.

melly ſzerint az embernek magához terméſzet ſzerint való kötelességei vagynak."[77] És e kötelességek közül kiemelkedik a „tökéletesebbé való tétel", ami nem más, mint a boldogság keresése. Aforizmaszerűen megállapítja: „A' Boldogság minden elérhető Tökéletességeknek Summája."[78] Mindez pedig az értelem tökéletességén „fundáltatik".

Szintén a skolasztikus természetjogi gondolkodásból jól ismert tétel rekonstruálásának tekinthetjük a jó és rossz megkülönböztetésének képességéről írott gondolatait: „[A]zt kell akarnunk, a' melly igaz, jó, és állandó, mind azokat pedig a' melylyek roſzſzak, el kell távoztatnunk."[79] Az utóbbi felismerésében „a' tudatlanság, előre való ítélet tétel, és zavaras képzeletek [...] meg-akadályoztatnak." De találkozunk a „másokhoz való kötelességek" alatt tárgyalt, minden embert megillető igazságossági formulával is, az „Add – meg kinek-kinek a' Magáét", illetve az „Azon légy, hogy máſt boldogithaſs, tökéletesebbé tehess" természeti törvénnyel, melyet az „Evangéliomnak [...] Felséges Tudománya" ekképp tanít: „Szereſsed Felebarátodat mint te magadat."[80] A „Szeretet Törvényének" részletes bibliai magyarázata teológiai érvelés keretében kerül bemutatásra. Hasonlóan „fundamentomos Régula"-ként említi meg többek között „[a]' mit nem akarſz, hogy máſok veled tselekedjenek, te ſe tselekedd azt másokkal",[81] illetve a „[s]enkinek nem ſzabad, a' más Kára által meg-gazdagulni"[82] elveket, vagy az igazmondás természet szerint való kötelességének morális szabályát. Utóbbival kapcsolatosan megjegyzi, hogy „minden hazugság, de nevezetesen az, a' melly meg-veſztegethet, ártalmas, és a' Terméſzet Törvénnye ſzerint tilalmos."[83] Az e helyütt olvasható magyarázatok és példák döntő többsége már kizárólag a természeti magánjog – bár ezt a fogalmat nem használta – köréből valók. Álljon itt példaként a tulajdon értelmének a meghatározása, mely jól jellemzi a nyelvújítás előtti korabeli jogi terminushasználatot: „[A]' Tulajdon az emberek közé tsak azért hozatott-bé, hogy az által az emberek magokat bizonyoſan meg-tarthaſsák; mindazonáltal, a' Tulajdon az embernek a' maga meg-tarthatáſa Juſsát ſoha ki nem rekeſzti."[84] A tulajdon tartalmára vonatkozóan pedig a következőket írja: „[A] Tulajdonosnak az a' Juſsa vagyon, hogy a' dologgal máſoknak ki-rekeſztéſekkel a' mint éppen akar, a' ſzerint tselekedhetik, és annak minden ki-gondolható haſznát veheti; melly ſzerint a' Tulajdon igy magyaráztatik-meg, hogy az, egy ollyan vélle a' dologgal birot illető

[77] Uo. 31. o. A „Juss/Juſſ" terminus fogalmi rekonstrukciója egyértelműen Dienes önálló alkotása. E szerint „a' Jus, az az erköltsi tehettség, melly által az ember azt, a' mi ſemmi törvényel nem ellenkezik, a' mi nem roſzſz, és minden kár nélkül való, meg-tselekedheti." (Uo. 91. o.)

[78] Uo. 33. o.

[79] Uo. 34. o.

[80] Uo. 67–68. o.

[81] Uo. 84. o.

[82] Uo. 103. o.

[83] Uo. 112. o.

[84] Uo. 105. o.

Jus, melly ſzerint a' Biró, a' dolognak valóságával, és annak következéſeivel, haſznaival, a' maga tettzéſe ſzerint tselekedhetik, következésképpen a' dologgal való bánásra tsak a' Tulajdonosnak vagyon Juſſa, a' melly minden emberek ellen meg – is marad; ellenben pedig köteleſségében áll mindennek, hogy a' más tulajdon dolgától magát meg-tartoztaſſa."[85]

Dienes Martini alapján a természetjog forrásaiként az erkölcsi érzületet és a tapasztalás által támogatott józan észt említi. A jog társadalmi céljait illetően a Wolff-féle „tökéletesedési" premisszából indul ki, de az állam keletkezését megelőző „természetes állapot" nagyobb hangsúlyt kap elméleti okfejtésében: „A' terméſzetnek állapotjában minden embereknek, a' magok meg-tartáſokra, tökéletesebbé való tételekre, egymáshoz haſonló Jussok vólt; mert ezek a' Juſsok az embernek valóságából fólynak, a' melly mindeneknél egyféle; melly ſzerint a' meg-tartásra, és tökéletesebbé tévő eſzközekre is minden embernek vélle ſzületett haſonló Jussa vólt."[86] A természetes állapot további jellemzéseként így fogalmaz: „A' Terméſzetnek eredet ſzerint való állapotjában, az embereknek Juſſuk egéſzſzen egyenlő vólt, ſenki magánál nagyobb Urat nem tartott, a' kinek tettzéſe ſzerint valamelly tzélnak el-érésére, az embernek a' maga tselekedeteit formálni kelletett vólna."[87] Hobbes és Locke elméleti kiindulópontjához hasonlóan az emberek egymáshoz való viszonyát e helyen az egyenlőség és a függetlenség állapota jellemzi: „[A]' Terméſzet állapotjában nem vólt Fő Uraság, mint hogy az, az egyenlőségnek, a' ſenkitől való nem függésnek állapotja vólt."[88]

Dienes „művének" hatásáról, a szakmai közönség előtti fogadtatásáról keveset tudunk. Az azonban mindenképpen beszédes, hogy a magyar jogi nyelv fejlődése szempontjából kiemelkedő jelentőségű „műszótárak" közül a Magyar Tudós Társaság által 1843-ban közzétett *Törvénytudományi Műszótár*[89] forrásként jelöli meg Dienes munkáját a latin kifejezések magyar megfelelőinek meghatározásakor.[90]

E helyen ugyancsak utalni kell Újfalusy Nep. János (1790–1849) ügyvéd, a pesti jogi kar „helyettes" tanárának *A' természeti hármas törvény* címen 1825-ben megjelent munkájára.[91] Újfalusy hasonlóan Dieneshez a Martini-féle tanok kommentálójaként, képviselőjeként vált ismertté. Az első magyar nyelvű jogbölcseleti könyv közreadását szűk három évtizeddel követően megjelent Újfalusy-mű legfőbb érdeme, hogy a „Természeti Törvény tudomány" művelését és „pallérozását" a korábbiak-

[85] Uo. 131–132. o. Hasonló összefoglaló jellemzés található a 132. §-ban. Vö. uo. 144. o.
[86] Uo. 124. o.
[87] Uo. 366. o.
[88] Uo. 442. o.
[89] *Törvénytudományi Műszótár*. Magyar Tudós Társaság, Buda, 1843. (Második, „tetemesen" bővített kiadás: Eggenberger, Pest, 1847.)
[90] Uo. VII–VIII. o.
[91] Újfalusy Nep. János: *A' természeti hármas törvény. Rövid históriájával együtt*. Trattner, Pest, 1825.

hoz képest, a nyelvújításnak is köszönhetően, némileg modernebb magyar nyelven, közérthető módon – elmélettörténeti kontextusba ágyazva – igyekezett a jogi stúdiumokkal ismerkedők számára hozzáférhetővé tenni.[92] Mindazonáltal tudományos művek magyar nyelven való közzététele már ezt megelőzően – főképpen a református felekezetű intézményekben – sem volt ismeretlen. Újfalusyt megelőzően már találkozhatunk hazai szerző magyar nyelvű önálló jogbölcseleti munkájával. Sz. Szilágyi János kantiánus szellemben a természeti törvény tudományáról a máramarosszigeti gimnázium tanulói számára 1813-ban írt tankönyvét[93] tekintjük az elsőnek ebben a sorban, melynek bevallott szándéka volt, hogy a latin nyelvvel szemben megteremtse a hazai igényeknek megfelelő nemzeti nyelven való tudományművelést, ezzel is szolgálva a társadalmi emancipációs folyamatot.[94]

Visszatérve Újfalusyhoz, művében az ókori szerzőktől kezdődően, főképpen Marcus Tullius Cicero nézeteitől Hugo Grotiuson át Samuel Pufendorfig és Karl Anton Martiniig tartó gondolati ív határozza meg vizsgálódásának menetét. A reformkor kezdetén a „hasznos tudományoknak hazai nyelven való előmozdítása" az ekkoriban megfogalmazódó nemes célok sorába illeszkedő vállalkozás volt.[95] Ugyanakkor tévesen jegyzi meg a szerző, hogy „édes Hazánkban (legalább az én tudtomra) ezen tudománynak magyar nyelven valami tekéntetre méltó gyakorlója még eddig nem találtatott."[96] Valójában Újfalusy könyvét tekinthetjük Magyarországon az utolsó olyan munkának, amely következetesen ragaszkodott Martini tételeihez.[97] Pontosabban ez az utolsó – az egyetemi oktatásban is alkalmazott – mű, mely a kantiánus

[92] „Én azonban reménylem, hogy több Hazámfiainak legalább az által kedveiket megnyerem, hogy anyai nyelveken, ezen illy szükséges, és hasznos tudományt elejekbe terjesztettem." (Uo. 35. o.)
[93] Sz. Szilágyi János: *Oskolai Tanitó Könyv a' Tétető (practica) Filosofia második része: Természeti Törvény Tudomány. (Jus naturae) vagy: Azon Törvényeknek és Juſsoknak tudományos előadása, meljek a' józan okosságból véſzik eredeteket, egyenesen*. Gotlíb, Szigeth, 1813.
[94] Érdemes hivatkozni a könyv olvasókhoz írt szerzői előszavából, mely a tudományszak magyar nyelvű művelésének indokairól így szól: „Ha valaki azt tenné hibáúl, hogy így lévén, még Magyar Hazánkban, kivált a Törvény Tudományok állapottya, nem magyarul, hanem deákul kell vala írni kivált a' Terméſzeti Törvény Tudományára Vezér-Könyvet: – Gondolja meg azt ezen Érdemes Olvasó, hogy e' mellett is az a' kötelessége minden Hazáját bóldogítani kívánó Hazafinak, hogy mentől elébb tegye ſzükségtelenné az ollyan dolgokban a' deák Nyelvet, melyeknek tudása minden rendű, 's állapotú embernek átaljában ſzükséges. [...] A' deák mester szók kitételében meg lehet, hogy hibáztam ezen Könyvben; de annak a' magyar Nyelv mostani állása az oka; és ezért ſok oly deák kitételeket meghagytam, mellyek helyet jobbat nem találtam magyarúl." (Uo. 7–8. o.)
[95] Vö. Újfalusy Nep. János: *A' természeti hármas törvény...* VII–XIV. o. („Elöljáróbeszéd")
[96] Uo. 35. o.
[97] „[A]' Bétsi Universzitásnál ugyan ezen tudománynak rendes oktatója vala Martini Károly Antal, a' ki is fáradhatatlan szorgalmatosságával, és ritka példájú okosságával a' Természeti Törvényről való munkát ama híres Grotzius' munkájának módjára adott ki. [...] Azért mi is e' jelen való munkánkban azon halhatatlan nevű, 's ritka tudományú férjfinak nyomdokit leginkább követni feltettük magunkban, meg lévén arról győzettetve, hogy annak útmutatása utánn a' mi feltett czélünkat legkönnyebben elérhetjük." (Uo. 34. o.)

tanok térhódítása idején egy már idejétmúlt jogi teória népszerűsítésére vállalkozott.

Az Újfalusy könyvében megfogalmazódó természetjogi felfogást kiválóan jellemzik a törvények fajtáiról kifejtett gondolatai. Kiindulópontként a következő meghatározással él, ami jól jelzi a „Törvény" és „Jus" terminusok szinonim fogalomként való értelmezését: „Törvénynek, vagy is Jusnak (Jus) általjában mondatik mind az, a' mi illendő, vagy a' mit tselekedni kell."[98] Ezt követően különbséget tesz „Isteni" és „Emberi", illetve az ész által megismerhető „természeti" és a grotiusi értelemben „valaki akaratjától" függő „hozott (lex positiva)" törvény között. Az isteni és természeti törvények közötti kapcsolatról azt vallja, hogy mivel a természet Istentől származik, ezért a természeti törvények isteninek tekintendők. A „hozott" törvények típusait tekintve a törvényhozó személyére tekintettel megkülönbözteti az emberieket és az istenieket.[99] A természeti törvények jellemzésekor a „teremtett dolgok" céljainak bemutatásakor részben a sztoikus, illetve a középkori skolasztikus természetjogi hagyományra jellemző érveléssel találkozunk: „Isten az embert, mint eszes állatot, következésképpen a' szabadakaratos tselekedetekre alkalmatosnak teremtette, már az ő böltsessége hozta magával, hogy ugyan azon embernek bizonyos rendszabályokat is adjon, melyekhez az ő tselekedeteit alkalmaztatván, ama' ditsőséges feltett tzélnek, mellyre a' mindenhatótól alkottatott, megfeleljen. Hogy pedig azon rendszabások természeti erköltsi végzettek legyenek, onnan elegendőképpen kitetszik, hogy azokat az ember' Természetéből egyedül a' józan észnek segedelmivel megesmérhetjük. A' mit is annál bizonyosabban állíthatunk, mennél világosabban látjuk, hogy minden teremtett valóságoknak, úgymint égnek, földnek, és azokban foglalt dolgoknak, vagynak bizonyos rendszerént való mozdúlásaik, úgy, hogy soha egyik a' másikat az ő természeti útjában meg nem gátolja, hanem mindenik a' maga' regulájában megmaradván, az ő természeti feltett tzéljának eleget tészen."[100] E felfogás igazából nem lép túl az egyébként nagyra értékelt grotiusi tanokon. Mindezt jól bizonyítják azok a megállapításai, melyek a józan észt Isten szavának tekintik, vagy amikor más helyütt azt írja, hogy „Istent követni annyi légyen, mint az észnek engedelmeskedni."[101] És hogy megvilágosodjon számunkra, mit jelent a címben megnevezett „természeti hármas törvény", érdemes hivatkozni a szerző rövid, összefoglaló megállapítására, melyben a leibnizi öntökéletesítés gondolata is felfedezhető: „1-ső: Tselekedjedd azt, a' mi az Isten' ditsőségével megegyez, és hadd el az ellenkezőt. 2-dik: Tselekedjedd továbbá azt, a' mi a' te megtartásodra, 's tökélletesítésedre szükséges, az ellenkezőt pedig kerüljedd. 3-dik: Tselekedjedd végtére azt is, a' mi a'

[98] Uo. 144. o.
[99] Uo. 150–151. o.
[100] Uo. 156–157. o.
[101] Uo. 168. o.

te felebarátodnak javára, 's tökélletességére szolgál, a' mi pedig kárára lehetne, azt eltávoztassadd."[102]

Általánosságban megállapítható, hogy Újfalusy igyekezett hozzájárulni a 19. század első harmadában nagy lendülettel folyó magyar nyelvű jogi fogalomhasználat továbbfejlesztéséhez. Nem csupán a jogbölcseleti, hanem az általános jogi terminusok magyarításában is jeleskedni kívánt. A latin fogalmak magyar megfelelőinek kialakításában ugyanakkor sokszor nehézkes, az utókor számára feledésbe merült ötletekkel és definíciókkal állt elő.

A felvilágosult abszolutizmus uralkodói számára az államról, hatalomról és jogról szóló Martini-féle tételek minden tekintetben megfeleltek, így nem véletlen, hogy az ilyen szellemiséget képviselő természetjogi tant mint kötelező diszciplínát felvették a jogi fakultások tanrendjébe. A jogbölcseleti nézetek e típusa alkalmasnak bizonyult arra, hogy segítségével egyrészt lojális állami hivatalnokokat neveljenek, másrészt pedig megindokolják az uralkodó jogainak további kiterjesztését. Ezek a megfontolások vezették Mária Teréziát, amikor – a freiburgi (1716) és prágai (1748) példát követve – 1753-ban a bécsi egyetemen a jogbölcselet oktatásának tanszéket alapított, illetve amidőn 1760-ban a nagyszombati egyetem jogi karán bevezettette a természetjog oktatását az első éves joghallgatók számára „naponként délután 2-3. óráig". Az első hazai jogi karon a tárgy előadására a római jog professzorát kötelezték, aki ezért tanártársai fizetésének több mint másfélszeresét kapta.[103] A stúdium oktatását 1761-ben az előírásoknak megfelelően Szedmáky Mihály a római és hűbérjog tanára kezdte meg.[104] A királyi helytartótanács ugyanekkor arról is rendelkezett, hogy a joghallgatók mellett a papnövendékek is kötelezően hallgassák a természetjog tárgyat. Az uralkodói akarat azonban nem találkozott feltétlen egyetértéssel. Ez idő tájt a politikai közéletben a rendek nem tudtak azonosulni még az ilyen természetjogi tanokkal sem, s ugyanilyen megfontolásból a nagyszombati jezsuiták a maguk eszközeivel igyekeztek ellenállni a természetjogi elvek oktatásának.

Az önálló nagyszombati természetjogi – pontos nevén: természeti, magán- és közjog nevű – tanszék alapítására 1769/1770-ig kellett várni.[105] A helytartótanács rendelkezése szerint a tanszék felállításakor „mindenben a bécsi egyetem intézményei szolgáljanak zsinórmértékül", így különösen az előadandó tananyag és a „vitatott tételek" tekintetében feltétlenül követni kellett a mintául szolgáló fakultás gya-

[102] Uo. 178–179. o.
[103] Pauler Tivadar: *A budapesti Magyar Kir. Tudomány-egyetem története...* 24. o.
[104] Pauler Tivadar: *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez...* 281. o.
[105] Hasznos itt utalni Werner Rudolf 1875-ben megfogalmazott gondolataira: „Hazánkban épp úgy mint egyéb országokban a természetjog, illetőleg a jogfilosofia tanulása s irodalmi művelése csak akkor kezdetett meg, midőn a felsőbb tanintézetek fölállításával a bölcselkedési szellem mindinkább elterjedt s később a természetjognak is [...] külön tanszék lőn fölállítva." (Werner Rudolf: *A bölcsészeti jogtudomány történelme...* 194–195. o.)

korlatát. A határozat a tananyagra vonatkozóan konkrétan megjelölte, hogy Martini mely könyveit tanítsák, illetve a szakirodalomból Grotius fő művének megismertetésére hívta fel a figyelmet. Utóbbi előírás az egyetem, illetve a katolikus egyház elöljáróinak tiltakozását vonta maga után, mivel Grotius korszakos alkotását az egyház már korábban indexre tette. Ezzel egyidejűleg a természet-, közönséges állam- és nemzetközi jog – a bécsi egyetem példájára – az első jogtudori szigorlat tárgyává vált.[106] A stúdium jellege és tananyaga tekintetében ugyanez jellemezte a hazai akadémiákon folyó jogi oktatást is.

A természetjogi tanszék első professzora a bécsi egyetemen végzett németalföldi származású Johann Heinrich Van der Hayden volt, akit ugyancsak rövid ideig Stuhr József Fülöp (?-?) követett. 1775-ben kettévált a természetjogi tanszék és a továbbiakban a természetjogot a római jog történetét és institutióit is előadó Demién (Demjén, Demény) Antal (1744–1833),[107] kis megszakítással – ez idő alatt Petrovics József (1751–1818) volt a diszciplína megbízott előadója – majdnem negyedszázadon keresztül oktatta. Az egykori feljegyzések szerint a természetjog oktatásának alacsony volt a presztízse, és meglehetősen kevesen hallgatták. Így nem véletlen, hogy az 1777-es Ratio Educationis az egyetemen kívül még öt királyi akadémián rendelte el a természetjogi tanszék felállítását, ettől remélve a helyzet megváltozását. Ezt a törekvést erősítette, hogy a természetjog oktatását a gimnáziumok utolsó két évfolyamában is kötelezővé tették. Szintén ebben az évben döntött úgy az uralkodó, hogy Budára, a királyi palotába helyezi át a nagyszombati egyetem székhelyét, mely néhány évvel később Pesten (1784) talált végleges otthonra. A 19. század első évtizedében Hirs Mihály (1750–1809),[108] majd pedig közel két évtizeden keresztül Markovics Pál (1758–1832)[109] neve fémjelezte a jogbölcselet egyetemi szintű oktatását. Az eddig említett tanárok – egészen Szibenliszt Mihály 1829 végétől kezdődő „helyettes" tanárságáig – többnyire a legcsekélyebb önállóság nélkül Martini tételeihez ragaszkodva adták elő a jogbölcseletet. A pesti egyetemen a jogbölcselet tanítása és művelése terén Virozsil Antal 1832-es kinevezése hozott új időszakot. A diszciplína első hazai művelőinek kétségtelen érdeme a természetjogi felfogás általános tanainak a magyar viszonyokra való alkalmazása. A modern állam és jog alapjának szerződéselméleti magyarázata még a Martini-féle interpretálásban is a reveláció erejével hatott a korabeli Magyarországon.

[106] Pauler Tivadar: *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez...* 281–283., 286. o.
[107] Demién Antal fő műve: *Dissertatio inauguralis ex jure Hungarico de eo.* Tyrnaviae, 1776.
[108] Hirsch Mihály fő műve: *Positiones ex iure digestourm et iure criminali.* Tyrnaviae, 1775.
[109] Markovics Pál fő műve: *Praelectiones academicae de iure naturae.* I–II. Pestini, 1811/12.

1.3. A magyar észjogi iskola

A 18. század végére, a 19. század elejére a felvilágosodás eredeti gondolataival, illetve a francia forradalom eszméivel legtöbb elemében ellentétes természetjogi felfogás oktatása, művelése egyre inkább anakronisztikussá vált. A szabadság, az egyenlőség, a népszuverenitás, valamint az emberi és polgári jogok eszméi ellenállhatatlanul kerítették hatalmukba Nyugat-Európát és Németországot. Ennek folyománya a klasszikus (naturalista) természetjog átalakulása, vagyis a természetjog „tiszta" észjoggá alakulása.[110] A 19. század második évtizedének elején az új filozófiai nézőpontról a hazai bölcseleti irodalomban ekképp vélekedtek: „[M]a már Kant, Fichte, Schelling adják a tónust, az ő húrjukon pendül a philosophia."[111] Hasonló véleményt olvashatunk a *Tudománytár* első évfolyamában megjelent írásban is: „Kanttal mind a' philosophiára közönségesen, mind a' jogtudományra új fény derült."[112] A sokak szemében reakciós és konzervatív korábbi jogi teóriákkal szemben a kanti filozófiai és (ész)jogi tanok kezdtek előtérbe kerülni.

Ha megvizsgáljuk a 17–18. századi természetjogi tanokat, azzal szembesülünk, hogy a természetjog elveit, szabályait a tapasztalati úton megismerhető emberi természetből az értelem által próbálták meg levezetni. Az „ember természetének" megfigyelésekor a természetjogi gondolkodók – Grotiustól Spinozán és Hobbeson át Pufendorfig – sokféle következtetésre jutottak, így találkozunk az emberi ösztönökből, vágyakból, hajlamokból levont természetjogi törvényekkel. Thomasius volt az, aki már nem elsősorban az ember természetes ösztönéből, hanem az erkölcsi természetéből vezette le természetjogot, és Wolffhoz hasonlóan az individuum erkölcsi természetét a boldogságra való törekvésben határozta meg. A Wolffra legnagyobb hatást gyakorló Leibniz már kategorikusan megfogalmazta az erkölcsi és észjogi parancsok közvetlenül az észből származhatóságának az elvét. És végül Immanuel Kant volt az, aki – szakítva mindenfajta naturalista magyarázattal – tisztán az emberi észből, az ész által posztulált elvekből vezette le az erkölcsi törvényt, illetve az ebből származó természet- vagy helyesebben észjogot.[113] Kant jogfilozófiai felfogását a természetjogi szemléletmódon belül nem véletlenül nevezték kriti-

[110] Az alcímben szereplő meghatározást Finkey Ferenc használta először, 1908-ban megjelent elmélettörténeti összefoglalójában. Vö. Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi...* 192. o. (A magyar észjogi gondolkodás és jelentős alakjainak bemutatását lásd uo. 192–195. o.)
[111] Ertsey Dániel: *Philosophia.* Debreczen, 1813. 5. o. (Érdemes megemlíteni Ertsey filozófiatörténeti művét, melyben részletesen ír az új filozófia képviselőiről. Vö. Ertsey Dániel: *Philosophia históriája.* Debreczen, 1825. 170–193. o.)
[112] Warga János: Az okosságtörvény alapvonatjai. *Tudománytár*, 1834. 4. köt. 32. o.
[113] Vö. Frivaldszky János: *Természetjog. Eszmetörténet.* Szent István Társulat, Budapest, 2001. 204–223. o.; Petrasovszky Anna: Kanti eszmék megjelenése a természetjog magyarországi oktatásában. In: *Studia Iurisprudentiae Doctorandorum Miskolciensium. Miskolci Doktoranduszok Jogtudományi Tanulmányai.* Tomus: 15/2. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2014. 165–180. o.

kai észjogi irányzatnak, mivel a jogot és az államot a tiszta gyakorlati ész alapelvére vezette vissza.[114] Morálfilozófiai felfogása szerint az ember erkölcsi kötelességei nem vezethetők le a természeti törvényekből. Az erkölcsi törvény alapja, hogy az ember értelme révén képes önmaga számára törvény(eke)t adni, képes saját cselekedeteit egy általános törvény alá rendelni, megvalósítva a morális szabadságot. Kant feltételezi, hogy az ember racionális lényként képes olyan törvényeket felismerni, amelyeket általános érvénnyel alkalmaz önmagára. Vagyis a racionális ember nem ötletszerűen, hanem elvek szerint cselekszik. Léteznek olyan gyakorlati szabályok, amelyek objektív érvénnyel bírnak, melyekben minden eszes lény felismeri a bennük rejlő szükségszerűséget.

Kant meghatározása szerint „[a] jog [...] azoknak a feltételeknek az összessége, amelyek között az egyik ember önkénye a szabadság általános törvénye szerint egyeztethető össze a másik emberével."[115] A szabadság értelme ebben a jogi összefüggésben függetlenséget jelent mások kényszerítő önkényétől, hatalmától. A szabadságot tekinti az egyetlen „velünk született jognak", mely az embert mint személyt megillet.[116] Ennek az összefüggésnek a felismerése kétségtelenül természetjogi nézőpontra vall, hiszen a jog vonatkozásában mércévé emeli a szabadság biztosítását.[117]

A császári udvar, illetve a helytartótanács észlelve az egyetlen hazai egyetemen és főképpen a protestáns jogakadémiákon Kant filozófiai tanainak terjedését, 1795-ben döntést hozott az ország összes tanintézetében való oktatásának további sorsáról. A „legfelsőbb elhatározás" értelmében a kanti tételek mint – „veszélyes", „homályos" és túlzottan „mélyenjáró" – tanok előadása meg lett tiltva,[118] s csupán „irodalom-

[114] Otfried Höffe: *Immanuel Kant*. C. H. Beck Verlag, München, 2007. 215. o.

[115] Immanuel Kant: Az erkölcsök metafizikája. In: Immanuel Kant: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése – A gyakorlati ész kritikája – Az erkölcsök metafizikája*. (Ford.: Berényi Gábor) Gondolat Kiadó, Budapest, 1991. 325. o.

[116] Uo. 333. o.

[117] A kanti felfogás hatása nem csupán a jogbölcseleti kérdéseket tárgyaló művekben figyelhető meg. A tételes jogtudomány művelői között is termékenyítőleg hatottak a gondolatai. Példaként érdemes idézni Dósa Elek (1803–1867) neves erdélyi jogtudós fő művének bevezetéséből: „[S]aját működési szabadságát mindenki csak embertársai hasonló szabadsága sérthetetlenségének feltétele alatt gyakorolhatja. A szabadság viszonosságának sérelme nélküli ilyetén működhetés általában jognak neveztetik." (Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány*. I. köt. *Erdélyhoni közjogtan*. Gámán, Kolozsvár, 1861. 1. o.) Dósa kapcsán ugyanakkor felmerül a „realisztikus" történeti jogi iskolához való kötődése is. Vö. Nagy Péter: Erdélyi református egyházjog és a realisztikus történeti-jogi iskola. *Jogtörténeti Szemle*, XV. évf. (2017) 4. sz. 35–39. o.

[118] „Mivel Kantnak a filozófiai tudomány tárgyaiban kiadott rendszere számos benne foglalt elvnél fogva, amelyek kétséget kelthetnek, sőt scepticismusra, továbbá új meghatározásokra és definitiókra vezetnek, veszélyes és egyébként is homályos és annyira mélyenjáró, hogy azt a kiválóbb szellemű ifjak is csak nagyon nehezen, a közepes és gyengébb képességűek pedig egyáltalában nem képesek követni, következésképpen ezek az elvek részben megrontják őket, részben kétséget keltenek fel bennük és hagynák hátra lelkükben a legnagyobb jelentőségű igazságok felől." (A helytartótanács rendeletét idézi

történeti megemlítésére" kerülhetett sor.[119] Mindez azonban nem akadályozta meg, hogy a kanti szellemben fogant gondolatok – melyek a német egyetemeket megjárt protestáns teológusok közvetítésével jutott el hozzánk – jelen ne legyenek az oktatásban és még inkább a tudományos művekben. A protestáns intézmények sem a Ratio Educationis előírásait, sem az említett helytartótanácsi tiltást nem tartották magukra nézve kötelezőnek,[120] így a 19. század elejétől kialakult hazánkban egy igen erős kanti hagyomány, amely magára Kantra, majd később a posztkantiánus gondolkodók nézeteire támaszkodott.[121]

A „königsbergi bölcs" korabeli filozófiai és jogbölcseleti jelentőségéről Pauler Tivadar az észjogi irányzat talán legjelentősebb hazai gondolkodója így fogalmazott: „Kant rendszerének érdemét a gyakorlati bölcsészet körül, még ellenei sem vonták kétségbe; működése épp e téren válpontot képez a régibb és újabb korszak között. A legjelesebb bölcsészeti munka a múltból nem felelt, nem felelhetett meg többé a tudomány következményeinek. Akik Kanttal ellenkeztek is, azt és irányát, ha czáfolólag is, minden esetre tekintetbe venni kénytelenültek."[122] Az 1840-es évek elején

Eckhart Ferenc: *A jog- és államtudományi kar története 1667–1935*... 230. o. Ugyanerre utal Horváth Barna: Die ungarishe Rechtsphilosophie... 38. o.)

[119] Pauler Tivadar: *A budapesti Magyar Kir. Tudomány-egyetem története*... 351–352. o. Említésre érdemes, hogy Kant tanaival szembeni ellenérzés a birodalom központjában, a bécsi egyetemen is hamarosan eloszlott. Martini bécsi utóda, Franz Zeiller már 1802-ben megjelent művében felhasználta Kant gondolatait, sőt Franz Eggerrel közös, 1809-ben megjelent munkájában immár meghatározóvá váltak a kanti tanítások. Vö. Franz Zeiller – Franz Egger: *Das natürliche öffentliche Recht*. I–II. Geistinger, Wien – Triest, 1809–1810.

[120] Különösen érdekes fejleménye a hazai jogbölcselet történetének, hogy az észjogi gondolkodás megjelenésében és elterjedésében a protestáns intézmények, jogakadémiák jeleskedtek, holott a 18. század végén és még azt követően is a jogakadémiák – mint „az egyetem leányai" – fölött a jogi kar minden oktatási kérdésben, beleértve a megüresedett állások betöltésére tett javaslattételtől kezdve, az oktatók előadási jegyzeteinek értékelésén át a könyvbeszerzés ellenőrzéséig, a helytartótanács kérésére vagy felhatalmazása alapján döntöttek, illetve tettek javaslatot. (Vö. Eckhart Ferenc: *A jog- és államtudományi kar története*... 183–184. o.)

[121] Vö. Mészáros András: Iskolai filozófia Felső-Magyarországon a 19. században. In: *Közelítések a magyar filozófia történetéhez. Magyarország és a modernitás*. (Szerk.: Mester Béla, Perecz László) Áron Kiadó, Budapest, 2004. 128–129. o. Kant magyarországi recepciójáról lásd még Horkay László: Kant első magyar követői. In: Szauder József – Tarnai Andor (szerk.): *Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. 201–228. o.; Perecz László: Felemás portré, politikai keretben: Kant vita a Tudományos Gyűjtemény 1817–1818-as évfolyamában. *Világosság*, XXXV. évf. (1992) 11. sz. 845–856. o.; Mészáros András: *A filozófia Magyarországon. A kezdetektől a 19. század végéig*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2000.; Perecz László: *Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia"*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2008.; Mészáros András: Diszkurzusok között (Filozófia Felső-Magyarországon a hosszú 19. században). In: Misad Katalin – Csehy Zoltán (szerk.): *Nova Posoniensia VII. A pozsonyi magyar tanszék évkönyve. Zborník Katedry maďarského jazyka a literatúry FiF UK*. Szenczi Molnár Albert Egyesület, Pozsony, 2017. 68–94. o.

[122] Pauler Tivadar: *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez*... 295. o. Fél évszázaddal később Pukánszky Béla erről így írt: „Kant hatása alatt indul meg nálunk a filozófia rendszeres művelése és a kanti filozófia körül kifejlődött tollharc hívja fel az olvasóközönség figyelmét filozófiai irodalmunkra."

a korszak első számú tudományos periodikájában megjelent terjedelmes írásában Pauler használta elsőként az észjogi tanok hazai elnevezésére az „észjogtudomány" fogalmat.[123]

Az észjog meghatározásáról az 1864-ben megjelent Czuczor Gergely és Fogarasi János-féle *A magyar nyelv szótára* című mű második kötetében a következő olvasható: „Jog, mely a józan ész sugalásán alapszik, melyet magából az észből merítünk. Észjognál fogva tilos más személyét megsérteni. Közönségesb néven: természetjog."[124]

Szintén érdemes hivatkozni Concha Győző 1885-ben írt summázatára, mely az észjognak a jogbölcseleti gondolkodáson belüli sajátosságaira hívja fel a figyelmet: „Az észjog a társadalmi tüneményeket nem közvetlen okozati összefüggésük szerint akarja megismerni, hanem azok célját, okát, lényegét kideríteni; az észjog előtt az ész nem megismerési eszköz, hanem forrás, melyből a jog, az erkölcs, az állam határozmányai önként folynak s melylyel szemben áll a durva valóság s rendszerei közt csak az a különbség, hogy az észt az egyik a természetes külső világgal párhuzamos erőnek fogja fel, a másik a világ lényegének s az ész kategóriáit a valóság kategóriáinak, bennerejlő, nem az ember által belegondolt irányzó hatalmának tekinti, míg a harmadik előtt az ész a minden egyéni, különös tekintetektől megtisztitott általánosság, feltétlenség, melyet az egyén cselekvése iránytűjének, szabadsága mércéjének és alapjának elfogadva, alkothatja meg a legtisztább erkölcsöt, a bensőleg igazságos jogot."[125]

Az elmúlt századfordulót megelőző időszakban megjelent *A Pallas Nagy Lexikona* hosszú szócikkben tárgyalta az észjog (természetjog) fogalmat. Az 1894-ben publikált szócikk szerint: „Észjog v. természetjog, az ember és életviszonyai termé-

(Pukánszky Béla: Kant első magyar követői és ellenfelei. *Protestáns Szemle*, XXXIII. évf. [1924] 5–6. sz. 294. o.)

[123] Vö. Pauler Tivadar: Az észjogtudomány fejlődése s jelen állapotja. *Tudománytár*, Új folyam, VI. évf. (1842) 12. köt. 12. füz. 351–371. o. (1. rész); VII. évf. (1843) 13. köt. 3. füz. 188–194. o. (2. rész); 13. köt. 4. füz. 233–254. o. (3. rész); 14. köt. 7. füz. 26–49. o. (4. rész); 14. köt. 8. füz. 77–94. o. (5. rész); 14. köt. 9. füz. 147–163. o. (6. rész); 14. köt. 10. füz. 208–215. o. (7. rész). Ugyancsak az „észjogtudomány" fogalom használatával találkozunk néhány évvel később egy ismertetés címében. A közlemény szerző megjelölése nélkül jelent meg, ugyanakkor nem kizárható, sőt valószínűsíthető, hogy az írás Pauler tollából született. Vö. Az észjogtudomány magyar irodalma. 1849–1854. *Jogtudományi és Törvénykezési Tár*, I. évf. (1855) 761–773. o.

[124] *A magyar nyelv szótára*. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából készítették Czuczor Gergely és Fogarasi János. M. Tudom. Akad. rendes tagok. II. köt. Emich Gusztáv Magyar Akadémiai nyomdásznál, Pest, 1864. 551. o. Érdemes itt megemlíteni Fogarasinak az *Athenaeum* periodikában folytatásokban megjelent általános bölcselkedéseket tartalmazó befejezetlen értekezését is. Vö. Fogarasi János: Előeszmék a' jogphilosophiához. *Athenaeum*, Második félév (1839) 32. sz. 504–506. o.; 36. sz. 561–564. o.; 44. sz. 696–697. o.; 48. sz. 761–763. o.; 49. sz. 775–776. o.

[125] Concha Győző: A jog- és állambölcselet alaptanai. *Magyar Igazságügy*, XII. évf., XXIV. köt. (1885) 3. sz. 154. o.

szetén gyökerező, az ész által megismerhető jogszabályoknak foglalatja. Ezeknek a jogszabályoknak rendszeres előadása az ész- v. természetjog tudományát képezi. Az É. elnevezés főleg Kant óta van használatban, jellemezvén egyuttal a tudomány észleges irányát, mig azelőtt a természeti jog elnevezés volt használatos."[126]

Finkey Ferenc 1908-ban megjelent átfogó elmélettörténeti monográfiájában a 19. század első felének leggazdagabb szakirodalmával rendelkező irányzataként említi az észjogi iskolát. Az iskola „megteremtőjének" nevezett Kant „a természetjogot gyökeresen megreformálja s azt szubjektív idealizmusával valódi észjoggá fejleszti."[127] Kant legjelentősebb követőjeként említi Fichte nevét, aki a „szubjektivista észjog" legtúlzóbb képviselője. A szubjektív ész helyett az objektív, illetve abszolút észből, az abszolútumból vezeti le az észjog elveit Schelling és Hegel, megteremtve az irányzat Finkey szerint második „változatát", az „objektivista észjogot", amit végül is túlzásaikkal le is járattak. A harmadik változatként nevesíti a Krause, Ahrens és Trendelenburg nevével fémjelzett „mérsékelt" (összebékéltető) észjogi felfogást, amely megpróbálta a Hegel által diszkreditált észjogot – kevés sikerrel – új alapokra fektetni.[128]

[126] A szócikk így folytatódik: „Nevezik különben még bölcseleti jognak is, minthogy elveit az ész-ből s nem a tapasztalásból meríti; közönségesnek (Puffendorf), isteninek (Thomasius), mert az isten alapította viszonyokon gyökeredzik; dikaiologiának (jogtan). Ezzel szemben mások az É. lételének jogosultságát tagadják s abból a tételből indulva ki, hogy jog csak társadalomban létezhetik, arra a következtetésre jutnak, hogy a jog csak tételes jog lehet. Lehetséges annálfogva jogbölcselet, vagy is a tételes jognak bölcselete, ugy mint a tételes jogok alakulása, fejlődése és sajátságai okainak kutatása, ész- és célszerüségének birálata, de bölcseleti jognak vagy észjognak egyszerüen nincs tárgya. Az É.-tant mivelői két főrészre osztják: általános v. tiszta és különös v. alkalmazottra. Amaz a jognak általános elveit tárgyalja, az utóbbi azokat a társadalmi életviszonyokra alkalmazni törekszik. A különös rész a különböző jogviszonyok szerint, melyekre az É. elvei vonatkoznak, három részre oszlik: magánjogra, államjogra és nemzetközi jogra; mig mások a két utóbbit »közjog« együttes elnevezés alatt foglalván egybe, a különös részt két részre osztják. Az É. főforrása: a józan ész, mert de Groot szerint: Jus naturale est dictamen rectae rationis; mellékforrásai: az emberi ösztönök, melyek között főtekintetüek: az önfentartás, védelmezés, nősülés, társadalmiság, szabadság, szülői szeretet ösztönei; a jogérzület és a tételes jogok is. Segédtanai: az észtan, az erkölcstan, az ember- s jelesül a lélektan; a jogtörténet, a tételes jogtan, s főleg az összehasonlító jogtudomány; a politikai tudományok. Tudományos, rendszeres mivelése a XVII. sz.-ban veszi tulajdonképeni kezdetét, habár nyomaira már az ó-korban, az észjogtan főkérdéseit tárgyazó nevezetes munkákra már a XVII. század előtt is találunk. [...] Uj korszak kezdődik az észjogtan történetében a königsbergi bölcsnek nevezett Kanttal (1724–1801), ki a jogot az ész kategorikus imperativusára alapítja; Fichte (1762–1814), kinek az Ich u. Nicht-Ich homályos bölcseletét lehet olvasni, de megérteni s megemészteni, s a praktikus jog terén érvényesíteni – alig. Herbart Fridrik János (1777–1840), Schelling József Vilmos Frigyes (1775–1854) és Hegel Frigyes Vilmos György (1770–1831) mindannyi uj iskolák alapítói, akiknek s követőiknek túlzásai a történeti iskola megállapítására vezetett." (*A Pallas Nagy Lexikona*. VI. köt. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1894. 498–499. o.)

[127] Kant munkásságának részletes bemutatását lásd Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi*... 165–171. o.

[128] Uo. 164. o.

Végül érdemes utalni Moór Gyula 1923-ban megjelent jogfilozófiai *Bevezetésében* Kant jogbölcseleti jelentőségéről szóló megállapítására: „[A]rra az álláspontra helyezkedett, hogy az erkölcsi elvek a minden tapasztalati elemtől, minden ösztöntől, vágytól, törekvéstől, hajlamtól mentes tiszta észből fakadnak. Nem az ember empirikus természetéből, hanem tisztán az észből ismerhetjük fel tehát szerinte az erkölcsi törvényt, amelyből a természetjog vagy észjog is levezethető. Éppen ezért ezt a felfogást, amely az ember természetes tulajdonságainak a vizsgálata nélkül, pusztán az ész segítségével akarja az ideális jogszabályok rendszerét megszerkeszteni, a régebbi természetjoggal szemben észjognak szokták nevezni."[129] Egy évvel később, Kant születésének 200. évfordulóján, a következőket írta a német filozófus óriásról: „Kant jogtanának a transzcendentális filozófia szellemével összhangzó célkitűzése, hogy minden lehető tételes jognak az előfeltevéseit kutatja fel, napjainkban is vezérelvül szolgálhat a jogfilozófiának. Kant azonban élete alkonyán készült jogtani munkájában maga sem vitte ezt a vezérlő gondolatot következetesen keresztül s a korabeli természetjogi felfogások hibájába esett, midőn a tételes jog mellé, amelynek csupán előfeltevéseit kellett volna kutatnia, egy tartalmi előírásokkal teljes észjogi rendszer képét állította. Azonban ez a Kant-féle észjog mégis sokban különbözött a korabeli természetjog [...] felfogásától."[130] Moór neokantiánus jogfilozófusként Kant észjogi fejtegetéseivel szemben az ismeretelméleti, módszertani tételeit tartotta a jogbölcselet számára gyümölcsözőbb érvényűnek.

Az irányzat hazai történetében időrendben elsőként a protestáns intézményeknél működő Fuchs János Sámuel (1770–1817) lőcsei líceumi tanár, majd evangélikus püspök latin nyelvű összefoglalójára[131] és Sz. Szilágyi János a máramarossziget református akadémia filozófia tanára 1813-ban *Oskolai Tanitó könyv a' tétető (practica) Filosofia második része: Természeti törvény tudomány (Jus naturae)* címmel megjelent művére kell utalni. De ugyanitt említhető meg Carlowszky Zsigmond (1772–1821)[132] és Greguss Mihály filozófusok munkássága, akik eperjesi kollégiumi tanárként kantiánus szellemben oktattak természetjogot, többek között az ifjú Kossuth Lajosnak.[133] A nevezett időszak további jeles észjogi gondolkodója volt Szu-

[129] Moór Gyula: *Bevezetés a jogfilozófiába*. Pfeiffer Ferdinánd Nemzeti Könyvkereskedése, Budapest, 1923. 74. o.

[130] Moór Gyula: Kant hatása a jogtudományra. *Jogállam*, XXIII. évf. (1924) 4–5. füz. 181–186. o.

[131] Fuchs János Sámuel: *Elementa juris naturae*. Leutschoviae, 1803.

[132] Carlowszky Zsigmond: *Jus naturae*. (Kézirat) Eperjes, 1811. (Eperjes, Kollégiumi Könyvtár, Fq 532 – Prot. Kol.

[133] Életükről és munkásságukról lásd Miskolczy Ambrus: Kant, Greguss, Kossuth. Milyen filozófiát tanult Kossuth Lajos Eperjesen Greguss Mihálytól? *Valóság*, XLVIII. évf. (2005) 9. sz. 21–46. o.; *Kossuth Eperjesen. Carlowszky Zsigmond és Greguss Mihály jogbölcselete*. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2007. (Újból megjelent: Miskolczy Ambrus: *Milyen nemzetet az emberiségnek? Kazinczytól Kossuthig – Széphalomtól Turinig*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2012. 39–86. o.); Carlowsky Zsigmond természetjogi tanításai Eperjesen. In: Kalmár János (szerk.): *Európai szemmel. Tanulmányok*

hányi Ferenc (1742–1824) teológus, kassai akadémiai tanár, akinek a munkásságához csupán kéziratos, ma már föl nem lelhető művek köthetők,[134] Köteles Sámuel, a marosvásárhelyi, majd nagyenyedi református kollégium bölcselettanára, Ruszek József bölcseleti író, Rumy (Károly) György (1780–1847) bölcseleti doktor, jogtanár és Szibenliszt Mihály (1783–1834) győri jogtanár, majd pesti jogászrofesszor.

Egyes vélemények szerint nem Dienes műve, hanem a két évtizeddel később közzétett, [Sz.] Szilágyi János (?–1854) *Természeti Törvény Tudomány* című könyve tekinthető az első magyar nyelvű, önálló jogbölcseleti munkának.[135] Ennek kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a *Törvénytudományi Műszótár* több szócikkében is hivatkozik Szilágyi nevére, annak ellenére, hogy a forrásként felsorolt könyvek bibliográfiai adatai között nem került megemlítésre e jogbölcseleti mű.[136] A tankönyvnek szánt mű közreadásával a szerzőnek az volt a bevallott szándéka, hogy a latinnal szemben megteremtse a nemzeti nyelvű tudományművelés lehetőségét, ezzel szolgálva a társadalmi emancipációs folyamatot.

Szilágyi már könyvének címében utal arra, hogy a „természeti törvény tudományát" a gyakorlati filozófia keretében tárgyalja.[137] A mű bevezetőjében az emberi szabadság két pillérét nevesíti. Szabadnak lenni annyit jelent, mint „Idegen Törvényektől függetlennek lenni", illetve „Önnön Törvényeitől, vagy önnön magától függeni a' tselekedetek' véghez-vitelében." Szabadságról pedig csak ott lehet beszélni, ahol „Okoſság vagyon". S a kanti észjogi felfogás lényegét megfogalmazva kijelenti: „[E]gyedül tsak az Okoſság hozhat Törvényeket a' tselekedetek' véghez vitelére."[138] Az „Okoſság a' kút feje", vagyis forrása a törvénynek.[139]

Ugyancsak a kanti szabadságeszményből vezeti le az emberi cselekedetek két fajtáját, a belső (morális), illetve a külső (legális), vagyis az erkölcsi és a „törvénybeli (juridica)" cselekvéseket. Ennek kapcsán különbözteti meg a kétféle cselekvési móddal foglalkozó tudományt: „[A]' Juſsokról tanító Tudomány egéſzen különbözik az erköltsi Tudománytól [...] mert a' Morál a' belső tselekedetekre, azoknak rugóira

Köpeczi Béla tiszteletére. Universitas Kiadó, Budapest, 2007. 171–178. o.; Mészáros András: *A filozófia Magyarországon...* 93–94., 128–129. o.

[134] Vö. Pauler Tivadar: *Észjogi előtan* [1873] 159. o.

[135] Sz. Szilágyi János: *Oskolai Tanitó Könyv a' Tétető (practica) Filosofia második része: Természeti Törvény Tudomány. (Jus naturae) vagy: Azon Törvényeknek és Juſsoknak tudományos előadása, meljek a' józan okosságból véſzik eredeteket, egyenesen.* [továbbiakban: *Természeti Törvény Tudomány*] Gotlíb, Szigeth [Máramarossziget], 1813. (Sz. Szilágyi művéről lásd Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon...* 104–105. o.)

[136] *Törvénytudományi Műszótár...* 213., 222., 298., 306. o.

[137] „A' Terméſzeti Juſsok Tudománnya [...] azon juſsoknak, világos, fundamentomos, és egymásba fojó rendel való elő adása, mellyek az Okoſság Terméſzetéből fojnak: vagy a' Terméſzeti ſzabadság határa között vagynak." (Sz. Szilágyi János: *Természeti Törvény Tudomány...* 22. o.)

[138] Uo. 15. o.

[139] Uo. 21. o.

ád principiumokat; a' Jus pedig a' külsőkre csupán."[140] Kant követőjeként hirdeti a gyakorlati cselekvés legfőbb parancsaként – *A gyakorlati ész kritikájá*ból jól ismert – „Fő Erköltsi Princípiumot", vagy ahogyan később nevezi „a" kategorikus imperatívuszt: „Mindenkor olly Maximák ſzerént tselekedj, melyekről okosan akarhasd, hogy azok minden okos valóságnak közönséges Törvénnyeivé válhaſsanak."[141] De ugyanitt idézi *Az erkölcsök metafizikájá*ban megfogalmazott – a kategorikus imperatívusszal összefüggő – jogi maximát, mely a „külső" cselekvés meghatározására vonatkozik: „A' te külső tselekedeteid tételében mindenkor olly Maximákat kövess, mellyek, ha közönséges Törvénnyé válnának az emberek között, az által ſenkinek ſzabadsága nem tsak nem ſzenvedne, sőt épen meg maradna."[142] A „Terméſzeti Jussok Tudománya" – a kanti szabadságeszmény értelmében – rávilágít az emberi társadalom legfőbb szabályozási elvére, tudniillik: „Minden ember úgy éljen a' maga juſsaival, külső ſzabadsága határai között, hogy másoknak külső ſzabadságát meg ne sértse."[143] A jog mint a gyakorlati ész kifejeződése, az ész alaptörvényéből, vagyis a szabadságból vezethető le.

A természet- és pozitív jog ismérveit tárgyalva Szilágyi nem tesz különbséget a törvény és a – korabeli jogi szóhasználatban bevett – „Jus(s)" terminusok között.[144] A jus fogalom kétféle jelentését részletezve különbséget tesz a „Terméſzeti jus" („Jus Naturale") és „Kényi"- vagy „írott Jus" („Jus Arbitrarium, positivum") között.[145] Más helyütt törvényről, „lex"-ről tesz említést, amikor megkülönbözteti egymástól a „külső" és „belső" természeti törvényt („Lex externa Naturalis", illetve „Lex internal Conscientiae, moralis"), továbbá az írott, vagy „kényi" törvényt („Lex arbitraria positiva").[146] Később a jus fogalom további tipizálásaként különbséget tesz a „Polgári állapoton kívül való" és a „Polgári állapot Terméſzeti jussai" között. A „Terméſzeti állapotban" („Status Naturalis")[147] vagy másképpen a „Polgári állapoton kívül lévő" jogok („Jus Naturale privatum") két fajtáját különbözteti meg, így az „eredeti Terméſzeti jus" („Jus Naturale absolutum"), mely nem más, mint az ember vele szüle-

[140] Uo. 25. o.
[141] Uo. 24. o.
[142] Uo.
[143] Uo. 22. o.
[144] „A Juss az embereknek külső egybe köttetésekből folyó azon tehetségek, melly ſzerént, a' magok ſzabadtságok határai között, mindent tsinálhatnak, a' mit tettzik; és erővel ellent álhatnak annak a' ki ezen határba bé lépni bátorkodik." (Uo. 25. o.)
[145] Uo. 19. o.
[146] Uo. 21. o.
[147] „A Terméſzeti állapoton [...] olly állapotot értünk mi, mellyben az emberek minden Fő igazgatás, és hatalom nélkül lenni gondoltatnak, melly őket, és vagyonnyaikat, oltalmazná (Status extra Civilis)." (Uo. 36. o.) A szerző ugyanakkor fontosnak tartja később megemlíteni, hogy „[e]gyébb aránt pedig illyen állapot foha ſe vólt, nem is leſz; tsak el vont fel vétele az (abstracta notion) az embernek." (Uo. 38. o.) Vagyis egy olyan feltételezésről van szó, amely csupán azt szolgálja, hogy a „polgári állapotot" jobban megértsük.

tett jogai, illetve a „szerzett Terméſzeti jus" („Jus Naturale Hypotheticum"), amit az emberek cselekedeteik által szereznek maguknak. A „Polgári állapotban" érvényesülő „Polgári Társaság Közönséges Terméſzet Jussai" („Jus publicum Universale") a „törvényes állapot" fenntartásához szükséges jogokat így a „Polgári Társaság" és a „Nemzetek Természeti Jussait" szabályozó rendelkezéseket tartalmazzák.[148] Ezt követően Szilágyi nagy terjedelemben tárgyalja a természetjog teljes rendszerét, így a „velünk ſzületett" vagy más néven „eredeti"[149] és a „ſzerzett természeti jussokat",[150] majd pedig a „Polgári Társaság Közönséges Jussait"[151] részletezi.

A magyar jogbölcseleti fogalom- és nyelvhasználat kialakításában fontos szerepet betöltő mű abban unikális, hogy először kerül kifejtésre – immár magyar nyelven – a kanti észjog egész rendszere. Pauler megállapítása szerint Szilágyi opusa „az első és hosszabb ideig egyetlen egy munka volt, mely az észjog minden részét magyar nyelven tárgyalta."[152]

Az erdélyi felvilágosodás egyik nagy hatású alakja volt Köteles Sámuel (1770–1831),[153] aki Fichte előadásait is hallgatta a jénai egyetemen, és elsősorban a hazai művelt közönség számára közvetítette a korszak új filozófiai gondolatait. Recepciós tevékenységével jelentősen hozzájárult a filozófia (és jogbölcselet) magyar terminológiájának megteremtéséhez. Az 1817-ben megjelent és bizonyára oktatási célokat szolgáló *Az erköltsi filosofiának eleji* című könyvében a kantiánus fogalomhasználat megalapozójaként tesz említést az emberi cselekvések természetéről: „Ha tselekeſzünk; régula, vagy sinór mérték nélkül lehetetlen tselekednünk, ha okoſon, és ſzabadon akarunk tselekedni."[154] Megkülönböztette egymástól az erkölcsi, illetve a természeti törvényeket, melyekről megállapítja: „A' terméſzet törvényjei külömböznék az erköltsi törvénytől. A' terméſzet törvényjei ſzerint a változások ſzükségesképpen történnék, és azokban leg kiſſebb változás ſe lehet: az erköltsi törvények ſzerint pedig

[148] Uo. 32–34. o.
[149] Uo. 41–62. o.
[150] Uo. 63–180. o.
[151] Uo. 183–236. o.
[152] Pauler Tivadar: *Észjogi előtan* [1873] 159. o.
[153] Életéről és munkásságáról lásd Kállay Ferencz: Emlékbeszéd Köteles Sámuel, vidéki rendes tag, felett. In: *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei*. I. köt. 1831–1832. Trattner, Pest, 1833. 140–148. o.; Bartók György: Adalékok a magyar philosophia történetéhez. Köteles Sámuel élete és philosophiája. *Athenaeum*, XIX. köt. 1. füz. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1910. 52–85. o.; XX. köt. 4. füz. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1911. 84–111. o.; Hajós József: *Köteles Sámuel*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1969.; Miskolczy Ambrus: Metternich – a filozófus Köteles Sámuel ellen. *Confessio*, V. évf. (1981) 2. sz. 48–51. o.; Hamza Gábor: Emlékezés Köteles Sámuelre (1770–1831), a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjára / Remembering Sámuel Köteles (1770–1831), Full Member of the Hungarian Academy of Sciences. In: Jubileumi megemlékezések. https://mta.hu/data/dokumentumok/ix_osztaly/Jubileumi%20megemlekezesek/Koteles_Samuel_1770_1831_MTA_rendes_tagja_jav.pdf
[154] Köteles Sámuel: *Az erköltsi filosofiának eleji*. Egy kézi könyv. Elsö rész. Tiſzta Erköltsi Filosofia. Réform. Kollégyom, M. vásárhely, 1817. 301. o.

a' tselekedetek, az okoſſágnak kötelezése mellett-is ſzabadon történnek. Innen azok ſzabadság törvényjeinek-is neveztetnek; a terméſzeti törvények pedig a' ſzükségeſség törvényjeinek."[155]

Könyvében a jog „tagozódására" vonatkozóan a következő megkülönböztetéseket tette: „A' Juſſok kút fejeikre nézve vagy ſzármaz nak 1.) Az emberi okoſſágból, és tiſzta principiumokon állanak; vagy 2.) Egy Törvény adónak akaratjából, és ſzabad kényjéböl. Az elsö rendbéliek neveztetnek terméſzetieknek; (jura naturalia) a másod rendbéliek ſzabad tettzésböl ſzármaztaknak. (jura positiva, ſeu ſtatutaria) A' juſſok továbbá vagy velünk ſzulettettek (jura connata) vagy ſzerzett juſsak (acquisita). Amazok az embernek okos terméſzetéből folynak, és minden ſzerzödés nélkül-is minden embereknek juſſai; következöleg az emberiség juſſainak neveztetnek: ezek pedig a' ſzerzödésen, és egyezésen fundaltatnak. A' terméſzeti juſsoknak Tudományja neveztetik Terméſzet Törvényjének (Jus Naturae). A' Terméſzet Törvényje vagy magános, (privatum) vagy közönséges (publicum)."[156] Mindezekből kitűnik, hogy Köteles mindenben követte a korszak észjogi kategorizálási gyakorlatát, fogalomhasználatát.

Philosophiai antropologia című, 1839-ben megjelent posztumusz művében a természetjog jelentéséről, illetve az ember mint értelmes és szabad lényről a következőket írja. „A természetjog az ész' szüleménye; mert a jogok' elve, mellyen mint alapon az egész tudomány nyugszik, az ember' eredeti méltóságából hozatik le következőleg az ész' eszméjén alapszik. Az ember, mint értelmes és szabad lény önczél, mellynél fogva eredeti méltósággal bír. Hogy ezt benne mások nem csak megismerjék, hanem becsüljék is, minden embertől megkívánhatja, valamint más részről ő maga is köteleztetik azt másokban megismerni, és becsülni. Az emberek társi összeköttetésben csak úgy élhetnek, ha ezen eredeti méltóságot egymásban kölcsönösön megbecsülik, következőleg saját szabadságaik' körét kölcsönösön olly móddal szorítják meg, hogy egyiknek személyes méltósága, és szabadsága mellett a többeké is megállhasson."[157] Nem véletlenül nevezte Bartók György – a neves erdélyi filozófus – Kötelest „Kant philosophiájának legérdemesebb és legkiválóbb tolmácsolójának" a 19. század eleji Magyarországon.[158]

[155] Uo. 302. o.

[156] Uo. 332. o.

[157] Köteles Sámuel: *Philosophiai antropologia.* Magyar Tudós Társaság, Buda, 1839. 104–105. o. Köteles művéről elismerő recenziót írt Szontagh Gusztáv. Vö. Szontagh Gusztáv: Köteles Sámuel: Philosophiai antropologia. Buda, 1839. *Figyelmező*, IV. évf. (1840) 12. sz. 177–182. o.

[158] Bartók György: Adalékok a magyar philosophia történetéhez. Köteles Sámuel élete és philosophiája. *Athenaeum*, XIX. köt. 1. füz. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1910. 52. o. Bartók Köteles életművét bemutató kismonográfia terjedelmű tanulmányában egy kéziratban fennmaradt jogbölcseleti tárgyú művet is megemlít. A *Ius naturae I. Privatum* című saját kézzel írt munkája a marosvásárhelyi kollégium levéltárában volt fellelhető. Vö. uo. 59. o. Bartók vélhetően e műre is gondolva ekképp foglalja össze Köteles jogról vallott felfogásának lényegét: „[A] köteleztetés és a köteles-

Köteles kapcsán érdemes utalni Ruszek József (1779–1851), a nyelvújítás nagy ellensége, a bölcselettörténet első magyar művelője filozófiai enciklopédiájában a „Természeti Jussoktudományá"-ról írt gondolataira: „[A]' Természet adja meg azt minden Embernek, hogy némelly Dolgokhoz nékie Jussa, és Igaza legyen; vagyis hogy olly Szabadságában legyenek nékie azok, mellytül erőhatalommal senki sem képes, még tsak józanúl mivel, őtet megfosztani. És arra hogy másokis, mint hasonló szabadakaratú, erköltsi, és önnöntzéllal biró Valóságok, mellettünk szintúgy megálhossanak, kiki látja hogy ő köteles, sőtt erőszakossannis lehessen őtet arra kénszeríteni, hogy saját szabadkénnyét azoknak Jussaihoz szegdellye; a' minthogy ezt viszont közülünk-is kiki megvárja a' másiktul. Már ezen természeti Jussok, és Kötelességek, vagyis egyfelül, az emberi Szabadkény bizonyos szegdeléseinek másoktul való megkivánhatási, másfelül meg egyebeknek ehez képest támodott Tartozási, teszik, ha jó rendbe szedetnek, a' természeti Jussoktudománnyát."[159] Az ortológusokhoz tartozó gondolkodó, nehézkes gondolatfűzéséből is kiviláglik a kanti hatás, bár katolikus teológusként vélhetően nem volt a német filozófus feltétlen híve, már csak azért sem, mert egy helyen hibái között említi, hogy „szörnyű homályossan írt; ugy hogy a' leg gyakorlottabb Elméknek is sok fárodságba kerülne ollyik helyen, az ő értelmének még tsak valamellyes meg közelítése is."[160] Azaz gondolatainak megértése és követése számára nem kevés problémát jelentett.

A 19. század első harmadában – de igaz ez a hazai észjogi gondolkodás egész időszakára – a megjelent művek alapvetően a jogi, részben bölcseleti oktatást szolgálták, és csak másodsorban irányultak a jogbölcselet tudományos művelésének megújítására.[161] Ilyen szempontból nem tekinthető originális műnek Szibenliszt Mihály

ség fogalmának kapcsán fejti ki Köteles a jog képzetét. [...] A jog fogalma is az embernek, mint okos Valóságnak gondolatjaiból folyik és abban áll, hogy minden ember akaratával közönséges és kölcsönös kényszerítést köthettek össze. A jog származhatik vagy az emberi okosságból s ekkor tiszta elveken alapul; vagy valamely törvényadó akaratából. Első rendbeli jog neveztetik természeti jognak – iura naturalia – a második rendbeli neveztetik szabad tetszésből származó jognak – iura positiva. A természeti jognak tudományát a Természet törvényének (iura naturae) nevezi Köteles." (Bartók György: Adalékok a magyar philosophia történetéhez. Köteles Sámuel élete és philosophiája. *Athenaeum*, XX. köt. 4. füz. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1911. 100. o.)

[159] Ruszek József: *A' filozofiának summás rajzolatja, vagyis enczyklopediája.* Számmer, Weszprém, 1811. 41–42. o.

[160] Ruszek József: *A' filozófiának rövid históriája.* Számmer, Weszprém, 1811. 308. o.

[161] E helyen utalni kell a 19. század első harmadának jeles magyar magánjogászára, Kövy Sándorra (1763–1829), a sárospataki jogakadémia alapító professzorára, Csokonai Vitéz Mihály, Kossuth Lajos, Szemere Bertalan és Teleki László egykori tanárára, aki 1817-ben Sárospatakon megjelent (*Elementa jurisprudentiae Hungaricae*) műve bevezetőjében Kant szellemében értekezett a jog legáltalánosabb kérdéseiről. (A mű eredetileg 1800-ban Kassán [Cassoviae] jelent meg.) A jog és erkölcs elválasztásából kiindulva különbözteti meg a külső- és belső szabadságot, s a jogot ennek megfelelően jellemzi: „[K]ülső szabadság azt cselekedni, mi mások külső szabadságával nem ellenkezik." (Idézi: Fogarasy János: *Magyar közpolgári törvénytudomány elemei. Kövy Sándor után.* Eggenberger, Pest, 1842. 2. o.) A jog Kövynek tulajdonított meghatározása is kantiánus nézőpontra utal: „Jog, [az] embernek azon

(1783–1834)[162] Zeiller és Egger bécsi professzorok műve[163] nyomán – praktikusan annak fordításaként és részben kommentálásaként – latinul közzétett munkája, melyet Martini kézikönyve helyett – „felsőbb helyről engedélyt nyerve"[164] – a pesti egyetemen és a királyi jogakadémiákon sokáig tankönyvként használtak.[165] Deák Ferenc és Eötvös József egykori jogbölcselettanára művének különlegessége, hogy „hivatalos" (segéd)tankönyvben először vált bírálat tárgyává Martini természetjoga.[166] Szibenliszt művében áttekintette a korabeli elméleteket, bemutatta a Martini által kidolgozott, az idő tájt a birodalomban és így Magyarországon hivatalosan elismert felfogást, mely alapvetően a feudális abszolutizmus igényeinek megfelelően tárgyalta az uralkodó és alattvalók viszonyát, valamint általában a közjó értelmét, illetve ismertette a korszakban „eretneknek" számító újabb nézeteit. Szibenliszt a

szabadsága, miszerint akaratát gátlan teljesítheti másnak sérelme nélkül. – Ettől különbözik az állományi jog. [...] Állományi jog azon szabadság, miszerint akaratát minden állományi tag a törvényírta határok közt másnak sérelme nélkül korlátlan teljesítheti." (Kallós Lajos [(1819–1882) sárospataki, majd debreceni jogakadémiai tanár]: *Alapelvek a magyarhoni polgárjogban Kövy Sándor szerint. Rendszeresítve, példákkal fölvilágosítva, és egy röpirati példánnyal ellátva.* Beimel, Pest, 1846. 1. o.) Kövy, mint a gyakorlatias jogi oktatás hazai megalapítója 1798-ban *A magyar törvények rövid summája a' gyermekek számára* (Pozsony, 1798.) című művében magyar nyelven a feudális magyar magánjog összefoglalására vállalkozott. Kövy életéről és munkásságáról lásd Ballagi Géza: Kövy Sándor. *Sárospataki Lapok*, XII. évf. (1893) 47. sz. 1025–1031. o.; Szinyei Gerzson: Kövy Sándor életrajza. *Sárospataki Lapok*, XII. évf. (1893) 47. sz. 1031–1033. o. (Másodközlés: *Jog*, XIII. évf. /1894/ 10. sz. 74–76. o.); Finkey Ferenc: *Emlékezés Kövy Sándor halálának századik évfordulóján.* Miskolci Jogászélet Könyvtára 61. Ifj. Ludvig István Könyvnyomdája, Miskolc, 1930.; Szathmáry Béla: Kövy Sándor emlékezete. *Zempléni Múzsa*, XIII. évf. (2013) 2. sz. 15–21. o.

[162] Életéről és munkásságáról lásd Koi Gyula: Adalékok 1800 utáni jogirodalmi könyvkiadásunkhoz... 262. o.; Petrasovszky Anna: Szibenliszt Mihály általános államtana. In: *Publicationes Universitatis Miskolcinensis. Sectio Juridica et Politica.* Tom. XXVI/1. Miskolc University Press, Miskolc, 2007. 121–139. o.; „Jus circa bona civitatis", mint az állam vagyonkezelői joga Szibenliszt Institutiones juris naturalis című műve alapján. In: *Publicationes Universitatis Miskolcinensis. Sectio Juridica et Politica.* Tom. XXV/1. Miskolc University Press, Miskolc, 2008. 139–157. o.; *Szibenliszt Mihály természetjoga, különös tekintettel az államra.* (PhD disszertáció) Miskolc, 2011. (http://193.6.1.94:9080/JaDoX_Portlets/documents/document_12228_section_4269.pdf); 18–19. századi természetjogi államfelfogás Magyarországon. In: *Collegium Doctorum Konferencia* [elektronikus dokumentum]: 2012. április 19., Miskolc [DVD] / [közread. Collegium Doctorum], Bíbor, Miskolc, 2012.; Akitől Deák és Eötvös is tanult. Szibenliszt Mihály jogbölcseleti munkássága. *Élet és Tudomány*, LXVIII. évf. (2013) 33. sz. (2013. augusztus 16.) 1046–1048. o.; Földi András: Emlékezés Szibenliszt Mihályra (1781–1834), a római jog és a jogbölcselet kiváló művelőjére / Remembering Mihály Szibenliszt (1781–1834), an excellent scholar of Roman law and legal philosophy. In: Jubileumi megemlékezések. https://mta.hu/data/dokumentumok/egyeb_dokumentumok/2024/Szibenliszt_jubileumi_emlekezesek.pdf

[163] Franz Zeiller – Franz Egger: *Das natürliche öffentliche Recht.* I–II. Geistinger, Wien – Triest, 1809.

[164] Pauler Tivadar: *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez...* 297. o.

[165] Szibenliszt Mihály: *Institutiones iuris naturalis.* I. köt.: *Jus naturae extrasociale complectens.* Jaurini, 1820., II. köt.: *Jus naturae sociale complectens.* Jaurini, 1823. (További kiadások: Pestini, 1830–1831.)

[166] Deák Ferenc természetjogi megalapozású nézeteiről lásd bővebben Stipta István: Deák Ferenc nézetei a jogról, igazságosságról és hatalomról. *Jogtörténeti Szemle*, VI. évf. (2003) 3. sz. 1–4. o.

Martini-féle tanokkal szemben a Kant szellemiségével azonosuló Zeiller és Egger természetjogi tanításait követő álláspontot képviselt, de számos konklúziójában saját véleményt is kifejtett. Pauler szerint Szibenliszt a „»Institutiones iuris naturalis« című két kötetes munkájával [...] az újabb jogbölcseleti elveknek első hirdetője lett."[167] Vélhetően Martini természetjogi tanainak bírálata és a kantiánus szemléletmód képviselete miatt a pesti jogi kar korabeli vezetőinek nemtetszését is kiváltotta.[168] Feltétlen érdeméül kell megemlíteni, hogy a természetjogtant és az erkölcstant mint diszciplínákat kantiánus alapon elkülönítette egymástól, ezzel jelentős mértékben erősítette a jogbölcselet-diszciplína önállósulását hazánkban.

Institutiones című fő művében a természetjogi ismeretek rendszerezett bemutatásával találkozunk. A kor tudományos sztenderdjeit követve nem alkalmazza a forrásokra utalást, változás e téren majd Virozsil Antal műveiben következik be. A mű címének megfelelően tankönyv jelleggel, alapvető ismereteket kíván bemutatni a joghallgatók számára. Szibenliszt szerint a természetjog az emberi észen alapul (jus rationis), mivel azokat az elveket tartalmazza, amelyeket az észszerűség tanított meg minden emberrel. A természetjog elveit tehát nem az emberi természetből, hanem magából a tiszta észből származtatja. A természetjog feladatát abban látja, hogy általa lehet megkülönböztetni a jogost a jogtalantól. Kant álláspontját osztva – Martinival és részben a hazai kantiánus felfogás későbbi hivatalos interpretátorával, Virozsil Antallal szemben – a formális, észszerű gondolkodásra alapozza a természetjogot és nem szentel különösebb figyelmet az emberi természet erkölcsi tulajdonságainak. Zeiller és Egger által közvetített kanti megközelítést képviselve vallja, hogy az ember természete két pilléren, így az érzéki tapasztaláson, illetve az észszerű gondolkodáson nyugszik. Az észszerű gondolkodás a jól ismert kanti törvényt követi: „Cselekedj úgy, hogy cselekvésed racionális oka minden más értelmes lény számára törvény lehessen, mégpedig olyan törvény, amely magába foglalja az erkölcsiséget is."[169] Szibenliszt a kantiánus felfogást követve racionális lényeknek tekinti az individuumokat, akik szabadsággal rendelkeznek, és egyben felismerik szabadságuk korlátait. Szabad akarattal rendelkeznek, és célokat tűznek ki saját maguk számára. Az ember racionális lényként követi a tiszta ész parancsát, és cselekvése indokai megfelelnek azoknak a törvényeknek, amelyek mások számára is követen-

[167] Pauler Tivadar: *Adalékok a hazai jogtudomány fejlődéstörténetéhez...* 297. o.

[168] Eckhart Ferenc: *A jog- és államtudományi kar története...* 278. o.

[169] Petrasovszky Anna fordításában. (Vö. Petrasovszky Anna: *Szibenliszt Mihály természetjoga, különös tekintettel az államra...* 42. o.) Eredeti latin megfogalmazása: „Per sensualitatem (facultates animae inferiores) continuo impellitur ad felicitatem. Per rationalitatem (facuitates animae superiores) advertit in se hanc legem: age ita, ut tua agendi ratio omnibus rationalibus entibus lex esse possit (§. 15.), proinde legem, quae moralitatem exigit." (Szibenliszt Mihály: *Institutiones iuris naturalis.* I. köt. 2. o.)

dők.[170] Az ember társas lényként tudja az emberi létezés két alapvető törekvését, a boldogságkeresést és az észszerű gondolkodás parancsán alapuló erkölcsiség követelményét kielégíteni. A társas létben is érvényesül az emberek szabadsága, mely a kanti értelemben ugyanakkor nem lehet korlátlan.

Szibenliszt jogfogalma követi Kant felfogását, mely szerint „[a] jog bárkit megillető, külső cselekményekben megnyilvánuló gyakorlását tekintve (in externo usu) korlátozott szabadság, melynek értelmében mindenki, mint egy személy élhet társas életet. Más szóval: a szabadság kölcsönös korlátozása, amely nélkül a személyek többségének együttélése elképzelhetetlen lenne."[171] A tételes jog és a természetjog viszonyáról megállapítja, hogy csak akkor nem kerülnek egymással ellentmondásba, ha a pozitív jog az észszerűség elveit követi, vagyis a természetjogra támaszkodik. Amíg az észjogról megállapítja, hogy egyetemes érvényű, örök, illetve megváltoztathatatlan elveket fogalmaz meg és egyben szükségképpeni, addig a pozitív jog részleges és feltételes jellemzőkkel bír, továbbá időleges és megváltoztatható.

A kor szokását, valamint Szibenliszt példáját követve ugyancsak „tanítási vezérfonalul" szolgált Bánó István (?–1862) kolozsvári jogakadémiai tanár Zeiller és Egger nyomán írt latin nyelven megjelent munkája,[172] illetve Albélyi (Albélij, Albély, Albelÿ) Antal (Ferdinánd) (1794–1875) zágrábi, győri, majd pozsonyi jogtanár bevezetése a jogfilozófiába.[173]

A korabeli észjogi szerzők sorából mindenképpen kiemelkedik Csatskó Imre (1804–1874),[174] aki természetjogi bevezetőjében – főleg a német szakirodalomra

[170] Kant tanainak Szibenlisztre gyakorolt hatásáról lásd Petrasovszky Anna: Kanti eszmék megjelenése a természetjog magyarországi oktatásában... 174–178. o.

[171] Petrasovszky Anna fordításában. (Vö. Petrasovszky Anna: *Szibenliszt Mihály természetjoga, különös tekintettel az államra...* 45. o.) Eredeti latin megfogalmazása: „Bene igitur definitur jus objective: quod sit libertas uniuscujuslibet restricta in externo usu it, út omnes tamquam personae socialiter vivere possint, seu jus: est libertatis mutua restrictio sine qua plurium personarum coëxistentia cogitari non potest." (Szibenliszt Mihály: *Institutiones iuris naturalis*. I. köt. 4. o.)

[172] Bánó István: *Elementa jurisprudentiae naturalis secundum vestigia celeberrimorum Franc. Nob. de Zeiller ac de Egger, aliorumque de jurisprudentia meritissimorum virorum conscripta*. Claudiopoli, 1836.

[173] Albélyi Antal: *Philosophiae juris paecognita*. Comaromii, 1831.

[174] Csatskó (Csacsko) Imre (1804. november 5., Vác – 1874. február 23., Budapest) 1828-tól a kassai, 1834-től a győri jogakadémia „természet- és magyar közjog" tanára. 1839-től az MTA levelező tagja. 1860-tól pesti táblabíró, 1871-től haláláig a magyar királyi kúria legfőbb ítélőszéki osztályának bírája. Életéről és munkásságáról lásd Pauler Tivadar: *Emlékbeszéd Csatskó Imre l. t. fölött*. M. T. Akadémia, Budapest, 1875.; Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon...* 117–120. o.; Pokol Béla: A XIX. századi magyar jogelmélet... 287–288. o.; Mezei Péter: A bírák szerepe a jogrendszerben – Száz év magyar jogelméleti gondolkodóinak felfogásában. *Jogelméleti Szemle*, III. évf. (2003) 1. sz. http://jesz.ajk.elte.hu/mezei13.html); *A győri jogászképzés évszázadai*. (Összegyűjtötte és szerkesztette: Biczó Zalán) Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr 2011. 42. o.; Szabadfalvi József: „A természetjog hasznáról". Adalékok Csatskó Imre jogbölcseleti munkásságához. In: Balogh Judit – Koncz Ibolya Katalin – Szabó István – Tóth J. Zoltán (szerk.): *65. Studia in honorem István Stipta*. De iuris peritorium meritis 10. Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2017. 398–408. o.

(Zeiller, Likawetz, Gross, Krug) erőteljesen támaszkodva – önálló módon alkotott koherens elméleti rendszert. Fő jogbölcseleti műve – melynek jelentős részét már 1836/37 folyamán korabeli folyóiratokban közzétett – *Bevezetés a' természeti jogba és a' tiszta általános természeti jog* címen jelent meg önálló kötetben, 1839-ben.[175] Csatskó tudatosan vállalt kultúrmissziós céljairól könyve bevezetőjében szól. Érdemes megemlíteni, hogy a mű egy részének korábbi publikálása kapcsán született ismertetésben a recenzens – aki nem más, mint Szontagh Gusztáv, a kor jeles filozófusa[176] – a szerző pontos, érthető és szabatos nyelv- és fogalomhasználatát dicséri, mellyel a magyar filozófiai nyelv „tökéletesedését" szolgálja.[177] Mindez annak fényében jelent érdemi méltatást, hogy még ebben az időszakban is a hazai filozófiai és jogbölcseleti gondolkodás számára eminens feladatot jelentett a magyar szaknyelvi fogalomrendszer konszenzuson nyugvó kidolgozása. Sőt, Szontagh egy később megjelent könyvében a magyar filozófiai irodalom „önállóbb" fokra emelkedésének fontos műveként említi Csatskó „legújabb természetjogi munkáját".[178]

Csatskó kora élenjáró jogbölcseleti irodalmára alapozott gondolataival nem csupán a hazai jogtudományt kívánta gazdagítani, hanem feltett szándéka volt, hogy „a' természeti jognak igazságai a' nemzet' tömegével is közöltessenek".[179] Sőt e diszciplína művelése azért különösen praktikus, mert: „A' természeti jog általánosan, azaz minden embernek hasznos, mert abból tudjuk, hogy az ember társas élet nélkül czéljához nem juthat, hogy pedig az emberek együtt társaságban békével 's minden sértegetések nélkül élhessenek, a' természeti szabadságnak korlátozása, a' cselekvőségnek jogos határa általjában szükséges. A' természeti jog igazságainak ismerete és létesítése szükséges feltétel az ember' külső szabadságának bátorítására, és ez által czéljának elérhetésére, erre pedig mindenki köteleztetik az ész által, 's innen kitet-

[175] Csatskó Imre: *Bevezetés a' természeti jogba és a' tiszta általános természeti jog*. Streibig, Győrött, 1839. (Művének első fele már korábban – két részben – napvilágot látott. Vö. Csatskó Imre: Bevezetés a' természeti jogba. *Tudománytár*, 1836. 11. köt. 84–131. o.; Bevezetés a' természeti jogba. (Második közlés.) A' természeti jog és vele rokon tudományok közti különbségről. *Tudománytár*, 1837. Értekezések. 1. kötet. 96–154. o. A könyvből további részlet jelent meg az *Athenaeum* hasábjain. Vö. Csacsko [Csatskó] Imre: Természetjogi töredékek. *Athenaeum*, 1839. I. félév, 42. sz. 695–699. o.; 43. sz. 711–713. o.

[176] Vö. Mészáros András: *A filozófia Magyarország...* 150–155. o.; Mester Béla: Szontagh Gusztáv „magyar filozófiája". In: Mester Béla: *Magyar philosophia. A szenvedelmes dinnyésztől a lázadó Ikaroszig*. Pro Philosophia Kiadó, Kolozsvár – Szeged, 2006. 71–143. o.

[177] Vö. Al-Kendi [Szontagh Gusztáv]: Bevezetés a' természeti jogba. *Figyelmező az egyetemes literatura körében*, II. évf. (1838. július 10.) 28. sz. 454–455. o. Egy évvel később Szontagh a könyv alakban megjelent teljes műről írt recenziót. Vö. Szontagh Gustáv: Csatsko Imre: Bevezetés a' természeti jogba és a' tiszta általános természeti jog. Győr, 1839. *Figyelmező*, III. évf. (1839) 49. sz. 809–812. o.

[178] Szontagh Gusztáv: *Propylaeumok a' magyar philosophiához*. Buda, 1839. 278. o.

[179] Csatskó Imre: *Bevezetés a' természeti jogba...* IX. o.

szik, hogy a' természeti jog mindenkinek hasznos és szükséges."[180] Művében az „előismeretek" tárgyalását követően behatóan foglalkozik a természetjog forrásaival, értelmével, felosztásával és elveivel, valamint a természetjog és a vele rokon tudományok viszonyával, továbbá részletesen áttekinti a természetjogi szakirodalom bibliográfiáját. Mindezek után tárgyalja az ember eredeti „ős" jogait és kötelességeit.

Már a bevezető gondolataiban nyilvánvalóvá teszi kiindulópontját, mely szerint öntudat és szabadság kontextusában nyeri el az értelmét minden emberi cselekvés.[181] A természeti jog (jogbölcselet) jellemzőit vizsgáló fejtegetéseiben kantiánus alapon egyértelműen állást foglal annak „szemlélő" (elméleti), illetve „cselekedtető" (gyakorlati) filozófiai jellegéről. Nézőpontja szerint a jogbölcselet tárgya az ember külső cselekvőségét meghatározó gyakorlati tevékenység, vagy miként megállapítja, „a' természeti jog a' cselekedtető, nem pedig szemlélő philosophiának része."[182] Ugyanez a gondolat köszön vissza, amikor a szerző a jogbölcselet – más helyen „jogtan" – mint természeti jog és az „erénytan" (etika) viszonyát vizsgálja. A jogbölcseletet alapvetően megkülönbözteti az erénytantól, de a két tudományszak kapcsolódási pontjait vizsgálva a következő megállapításra jut: „A' természeti jog és az erénytan közt legnagyobb összeköttetés van, mert ugyan egy tudománynak t. i. a' bölcselkedésnek, különösen a' gyakorlati bölcselkedésnek részei; [...] [M]indkettő ugyanegy észi czélra irányoz, t. i. az emberiség' czélja- és rendeltetésére, vagyis az ember' gyakorlati cselekvőségének megegyezésére a' valódi ésszel."[183] Mindazonáltal az etikát tekinti az alapozó diszciplínának, melyre a jogbölcselet, illetve az egyes tételes jogtudományok épülnek.

Csatskó művében számos további kantiánus fogalmi distinkcióval él.[184] Így például az ember természetének bemutatásakor – követve az irányadó filozófiai felfogás ontológiai magyarázatát – az embert testből és „eszes" lélekből álló teremtményként mutatja be, aki két világnak is részese: „A' test által az ember az érzéki, a' lélek által pedig az érzékfölötti és erkölcsi világnak része, 's azértis az ember' természete kétfélének állíttatik, t. i. physicai, érzéki, és erkölcsi, érzékfölöttinek."[185] Ismerős érveléssel találkozunk az ész által „elhatároztatott" emberi szabadság,[186] illetve emberi egyenlőség kapcsán kifejtettek olvasása során. Ugyancsak kantiánus alapon különbözteti meg a „physicai" (a fizikai természet) és erkölcsi (az erkölcsi

[180] Uo. 152. o.

[181] „[M]időn pedig az ember cselekszik, tudja azt, és szabadon határozza el magát a' cselekvésre." (Uo. 3. o.)

[182] Uo. 69. o.

[183] Uo. 90–91. o.

[184] A szerző csupán bevezetőjében tesz említést Kantról, mint aki filozófiai „irataiban" a természeti jogot élesen megkülönböztette és elválasztotta az ún. rokon tudományoktól, elsősorban az etikától és a politikától. Vö. uo. X–XI. o.

[185] Uo. 28. o.

[186] Uo. 30–34. o.

természet) cselekvőséget meghatározó két törvényt. Az előbbit a „szükség' törvényinek", az utóbbit az „akarat', szabadság' törvényinek" nevezi. Az erkölcsi törvényen belül különbözteti meg a „politikai törvényt" és a „szorosabb értelemben" vett erkölcsi törvényt. Utóbbi további két válfajaként említi a „legszorosabb" értelemben vett erkölcsi („ethikai- vagy erénytörvények") és jogi törvényeket. Ezek kényszermechanizmusának eltéréséről – tekintettel a kanti belső-külső (morális és legális) törvényhozás tételre – megállapítja: „Az erkölcsi törvények, mellyek külső kényszerítést nem tűrnek, erkölcsi törvények legszorosabb értelemben, mellyek ethikai vagy erénytörvényeknek is neveztetnek; azok pedig, mellyek külső kényszerítést is mint ösztönt megszenvednek, jogi törvények."[187] A két törvény összevetésekor a jól ismert kanti megkülönböztetést használva írja: „Az észbeli, belső törvények a' belső, a' szerzett, külső törvények pedig a' külső törvényhozás' tárgya."[188]

Ugyancsak a kanti tanokat követve a „természeti jog" két fajtájáról, az „észbeli" és „szerzett" törvényről tesz említést. A „gyakorlati észből" – mint közvetlen „kútfőből" – származtatott törvényeket a szerző „belsőknek, eredetieknek, tapasztalástelőzőknek" nevezi. De ugyanide tartozónak véli a természetjog közvetett, „távoli" kútfőjének nevezett emberi természetet, mely elsősorban a „társaságban élő" ember külső viszonyaira nézve van kihatással. Az emberi természet jellemzőjeként fogalmazza meg továbbá az ész „öntörvénykezését" és „autonómiáját". Csatskó azzal az érveléssel, hogy az Isten mint a természet és az ember alkotója kinyilatkoztatásai révén forrása a törvényeknek, melynek felismerését az emberi ész teszi lehetővé, visszalép az eredeti kanti tanoktól, egészen a grotiusi fordulatot megelőző érvelésig. A természeti törvényeknek tehát nem az ész a kizárólagos forrása, „az ész azokat csak kifejti, és tiszta öntudatunkra hozza". Ezzel szemben a szerzett törvények az „észes lény akaratján alapulnak", melyet a szerző „származottaknak, külsőknek, vagy tapasztalásiaknak" nevez. E törvény lényege, hogy mindenképp valamilyen akaratból ered, és külső kényszerként hat a cselekvőre: „A' szerzett' vagy is közvetlenül valamelly eszes lénynek önkényétől függő törvényekből alakúl a' szerzett-jog (Jus positivum), melly a' törvényeknek, mellyekből áll különbfélesége szerint vagy isteni vagy emberi, a' mint t. i. azok isten vagy valamelly ember akaratján közvetlenül alapulnak."[189] A pozitív jog és az észjog kapcsolatáról megállapítja: „A' szerzett jog minden rendelésinek ollyanoknak kell lenni, hogy azokat már az ész által megismerni lehessen, tehát a' szerzett jog' anyagát, ha nem közvetlenül, legalább közvetve a' természeti jog foglalja magába."[190] Vagyis a két jog tárgyát és célját tekintve megegyezik egymással. Éppen ezért indokolt állást foglalni abban a kérdésben, hogy mi végre

[187] Uo. 13. o. (Az „erényi" és „jogi" törvényhozás különbségének részletezéséről lásd: Uo. 85–89. o.)

[188] Uo. 14. o.

[189] Uo. 107. o.

[190] Uo. 114. o.

is van szükség a szerzett jogra. Csatskó szerint a pozitív jog létének legfőbb indoka, hogy a természeti jog kikényszeríthetőségét biztosítsa, ezáltal erősítse annak érvényesülését.

A jog értelmét („értelmányét") és lényegét meghatározó fejtegetéseiben arra a következtetésre jut, hogy „a' jog [...] nem mást jelent, mint olly eszmét vagy az ész' parancsát, melly által az emberek' külső cselekvőségök úgy meghatároztatik, hogy együtt társaságban élhessenek, és rendeltetésökre, t. i. az erkölcsiségre és az ehhez szabott gyönyörűségre törekedhessenek; még pedig mindnyájan egyenlően, az embernek lényeges természete' egyenlősége miatt."[191] Definíciója további fogalmi tisztázásának érdekében megemlíti, hogy a jogot, mely magában foglalja a „kényszerítés" elemét, csak az „ésszel és szabadsággal bíró lényekre" lehet alkalmazni, illetve felfigyel arra, hogy a joggal szemben „jogkötelesség" áll fenn. Az észjogról – követve a kanti érvelést – azt vallja, hogy nem alapulhat „tapasztalási okokon", mert „a' tapasztalás csak azt taníthatja, hogy mi és miképen van, nem pedig hogyan kell vagy szabad valaminek lenni."[192] Csatskó az észjogot mindazonáltal meg kívánja különböztetni a természetjog görög-római, alapvetően a sztoikus felfogást követő és a középkori jogszemléletre is nagy hatást gyakorló hagyományától, amikor természeten az „alaki és erkölcsi természetet" érti. Majd később így folytatja: „A' természeti jog máskép ész' jogának is neveztetik, mert az ember' eszes természetén alapszik, és foglalatja az olly törvényeknek, mellyek az ész által szabatnak a' végre, hogy azokat a' jog' czéljának eléréséért külső viszonyainkban megtartsunk."[193] Az észjog legfőbb elvét is ebből vezeti le: „[M]indazon külső cselekedetek jogosak, mellyek az embereknek társaságban együttlétöket, és czéljokra törekedhetésöket nem akadályozzák, mind azon külső cselekedetek pedig, mellyeket tévén, az emberek társaságban együtt nem lehetnek, és czéljokra, rendeltetésökre nem iparkodhatnak, jogtalanok."[194] Nézeteiben tetten érhető a jól ismert kanti kölcsönös szabadságeszmény ideája, mely szerint a kölcsönösség teszi lehetővé az eszes lények számára, hogy másokkal „együtt lehessenek, és czéljok elérésére munkálkodhassanak".

Tudományrendszertani fejtegetéseiben a jogbölcselet részeiként megkülönböztet „tiszta" és „alkalmazott természeti jogot". Míg a tiszta természeti jog – melynek további részei: „általános" és „föltételes" – az ész által az embernek mint személynek tulajdonított jogok és kötelezettségek vizsgálatára szorítkozik, addig az alkalmazott természeti jog ugyanezen jogokat és kötelezettségeket másokkal kölcsönös viszonyrendszerben szemlélve elemzi. Csatskó könyvének második felét a tiszta általános természeti jog részletes áttekintésének szenteli. Téziseinek kiindulópontjaként az

[191] Uo. 46. o.
[192] Uo. 67. o.
[193] Uo. 65. o.
[194] Uo. 143. o.

ember „természeti ősjogából" mint „magjogból" indul ki. Ilyen fundamentális jog a „személyességi jog", melynek az a jelentősége, hogy az ember mint „ésszel és szabadsággal bíró lény" mindazt megteheti, ami „az ésszel és szabadsággal nem ellenkezik".[195] Ez alapján részletekbe menően tárgyalja mindazokat az alapvető jogokat, melyek lehetnek „alapi jogok", illetve az abból levezethető „származtatott" jogok, továbbá a „jogkötelességeket", melyek az emberi észből dedukálhatók és az emberi szabadsággal összeegyeztethetők. A szerző által itt kifejtett jogok valójában a polgári társadalmi rend alapjairól szólnak.[196]

A magyar nyelvű jogbölcseleti irodalom nem csupán a monografikus művekben, hanem a csekély számú korabeli tudományos periodikákban megjelent kisebb terjedelmű írásokban is teret hódított. Említést érdemel Luczenbacher (Érdy) János (1796–1871) – főképpen történettudományi munkáiról ismert szerző[197] – *Elmélkedések a' Természeti Justudomány állapotjáról* című tanulmánya, mely a *Tudományos Gyűjtemény* 1828-as évfolyamában jelent meg.[198] A szerző egyetlen jogbölcseleti tárgyú műve az észjogi felfogás magyar nyelvű művelésének korai dokumentuma. Írása elején megállapítja, hogy „[a]z okosság törvényhozását az ember érzéményes állatú természete szükségessé; okossága pedig lehetővé teszi: mert az érzékiség vágyódásainál fogva kellemes érzések követésére ösztönözhetik; az okosság határozásaiból pedig megtudhatja, mit kell, és mit szabad cselekedni, mint okos teremtménynek."[199] Később így folytatja: „Vannak olly eredeti törvények, és kötelességek, mellyeknek megtartására, erkölcsiség követésére, és gyakorlására az okosság által köteleztetünk."[200] Elmélettörténeti áttekintésének végén megállapítja, hogy a „bölcselkedés" csak a 18. században jutott el a „tökéletességnek virágzó állapotára", mely három „öngondolkodó" tudós férfiú (Fichte, Feuerbach, Kant) „éles elmüségöknek" köszönheti „magában álló tudományok közé való számlálását."[201] Kant tanainak követőjeként az emberi cselekvés szabadságának érvényre jutása kapcsán a jog és erkölcs megkülönböztető ismérveként megállapítja: „Külső szabadság, Jusszabadság, törvényességből, kényszerítő törvények tellyesítéséből származik. Belső, vagy erkölcsi szabadság, erkölcsi törvények hív megtartásának következése."[202]

Luczenbacher részletesen vizsgálja a kanti szabadságfelfogás értelmét és hatását a társadalmi együttműködés rendszerében: „Az ember, mint szabadsággal biró okos

[195] Uo. 192–193. o.
[196] Uo. 181–363. o.
[197] Életéről és munkásságáról lásd Nagy István: *Emlékbeszéd Érdy János akad. rendes tag felett.* Eggenberger-féle Akad. Könyvkereskedés, Budapest, 1873.
[198] Luczenbacher János: Elmélkedések a' Természeti Justudomány állapotjáról. *Tudományos Gyűjtemény*, XII. évf. (1828) VII. köt. 62–81. o.; IX. köt. 29–45. o.
[199] Uo. VII. köt. 64. o.
[200] Uo. 66. o.
[201] Uo. IX. köt. 41. o.
[202] Uo. VII. köt. 69. o.

valóság, magának czélokat állíthat, azokat eszközök választása, és meghatározása után, tehetségeinél fogva valósithatja ugyan; de külső munkásságának szabadságát határ nélkül nem követheti: mert helyben, és időben a' nélkül nem élhet, hogy tehetségeinek használása által, eszközösen vagy eszközetlenül önlétét magához hasonlókkal, ha mindjárt szorossabb öszveköttetésbe nem is, legalább kölcsönös viszony érdeklésbe; ne helyheztesse; munkálkodásnak ezen közös piaczán együtt élő emberek ugyan is, kölcsönös közlések, és szövetkezések által, állapotjokat felváltólag szünet nélkül változtatják. Hogy ezen viszonyérdeklésekből, és közlésekből ellenkezések ne támadjanak: a' mivelő okosság törvényes végzései, mindenik tehetősége körét olly határok közé szorítják, hogy öntehetőségét, és személyes méltóságát minden ki fentarthassa ugyan; de mellette mások is, természeti egyenlőségben gyökerezett hasonló személyes méltóságokkal megegyezőleg, munkálkodhassanak. Igy egyeztetik az okosság törvényes határozásai az ember külső szabadságát mások szabadságával, hogy ugyan azon helyben, és időben magához hasonlókkal való együtt léte munkás lehessen."[203] E gondolatmenetből vezeti le a „természeti Jussok" alapelvét: „[M]inden ember tehetősége körében állított czéljait szabadon valósíthatja, a' menynyire az, mások szabadságának sérelme nélkül megeshetik", illetve „olly cselekedetet mindenik tellyesíthet, melly mások külső szabadságával megfér."[204] Mindebből levonja a „természeti Jussok fő törvényét" mint parancsoló törvényt: „Olly határok közé szorítsad külső szabadságodat, hogy a' mellett mások szabadsága is fenállhasson."[205] Végül érdemes utalni a pozitív jog értelmét és szabályozási célját megállapító kijelentésére: „Mai világban mindenik tudja, hogy a' polgári törvényhozás, nem erkölcsi hanem csak társaságbeli rendnek tökélletesülésére terjed, kénszerítő hatalma csupán törvényességet kivánhat, mert az erkölcsi tökélletesség eszközlésére elégtelen."[206] A pozitív jog véleménye szerint nem vállalkozhat a „törvényességen" kívüli szempontok megítélésére.

A korszak jeles közszereplője volt a magyar tudományos nyelv megteremtésében fontos szerepet játszó Kunoss Endre (1811–1844). A fiatalon elhunyt tudós jelentős publikációs tevékenységet folytatott, melynek részét képezték az 1830-as évek elején megjelent jogbölcseleti tárgyú művei.[207] Tanulmányaiban a kantiánus felfogás híveként írt a jog értelméről és szerepéről. Vallja, hogy „minden jognak a' józan okossággal megegyezőnek kellétik lennie, szükség hogy az alkotott jog (positivum) is

[203] Uo. IX. köt. 42. o.

[204] Uo. 43. o.

[205] Uo. 44. o.

[206] Uo. 74–75. o. „Polgári hatalomnak megkell elégednie, ha mindeniknek külső cselekedetei törvényesek: mert az erkölcsiség megitélése külső törvény szék eleibe nem tartozik." (Uo. 76. o.)

[207] Kunoss Endre: Valami, a' Természeti Jogból. (Töredék-rész.) *Tudományos Gyűjtemény*, XVI. évf. (1832) V. köt. 36–58. o.; Töredékrész a' természeti jogból. *Tudományos Gyűjtemény*, XX. évf. (1836) V. köt. 96–108. o.

összeillésben legyen a' természetivel, mellynek eredete egyenesen és csupán az okosság. Hogy ha tehát valami a' természeti joggal ellenkeznék egyszer'smind a' józan okossággal is."[208] A természetjog (észjog) definícióját is a korszak nyelvi-fogalmi útkeresését híven tükröző módon határozza meg: „[M]inden egyes személyeknek szabadsága és kötege [kötelessége – Sz. J.] – másoknak azonos (identicum) szabadságával 's kötegével egyesülve létezhet, törvényeknek, 's minthogy egyenesen az emberi természetből, az az: érzékiségből és józan okosságból származtak, – természeti törvényeknek neveztetnek."[209] A' természetjog fajtáit bemutatva és részletezve vizsgálja a velünk született „szüljog"-ot (jus connatum), mely a „születés pillanatával kezdi létét", illetve a cselekedeteinkkel keletkeztetett „szerezjog"-ot (jus aquisitum) és azok típusait.[210]

Ugyancsak Kunoss nevéhez fűződik a 19. század első felének sajátos szakirodalmi műfaját képező „műszókönyvek", illetve „szófüzérek" egyik mintapéldányának az elkészítése. Az 1834-ben megjelent – a művelt nagyközönség számára általános és tudományos használatra készített – *Szófüzér* magyar fogalmak német és latin megfelelőjét tünteti fel. A „nyelvtisztítás" szándékával készült szótárban jogi fogalmakkal is találkozunk, amelyek elsősorban a jogi műveltséggel nem rendelkező emberek

[208] Kunoss Endre: Valami, a' Természeti Jogból... 38–39. o.

[209] Uo. 40. o.

[210] A magyar nyelvű jogbölcseleti irodalom talán első érdemi tudományos polémiájára került sor Kunoss tanulmánya kapcsán. Az írás megjelenését követően kilenc évvel később, szintén a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain Csatskó Imre tette közzé jelentős terjedelemű kritikus véleményét. Vélhetően nem rajta múlt, hogy észrevételei ilyen késéssel láttak napvilágot. Vö. Csatskó Imre: Valami a' természeti jusból, tekintve, azt, a' mi e' tudományból a' Tudományos Gyűjtemény' 1832. esztendei V. vagy Májusi kötetében 36–58. lapon közöltetett. *Tudományos Gyűjtemény*, XXV, évf. (1842) 4. sz. 37–72. o. Már bevezető fejtegetéseiben szóvá teszi a recenzens, hogy Kunoss írását olvasva „látván a' sok tetemes hibákból, hogy ezen értekezés több kárt okozhat, mint hasznot." A szerző által használt fogalmak, illetve homályos magyarázatok „hibás ösméreteket közölvén az e' tudományban való előmenetelnek nem keveset árthat." (Uo. 38. o.) Csatskó kritikus megjegyzéseiből érdemes továbbá kiemelni a „természeti jus kútfője" kapcsán kifejtett gondolatot: „A' természeti jus [...] az érzékiséget el nem nyomja, hanem csak rendbe szedi, hogy kiki érzékisége ösztöneinek eleget tehessen az okosság által szabott korlátok között. 'S ennél fogva sem az érzékiség sem az okosság egyedül kútfője a' természeti jusnak, hanem mind a' kettő együttvéve; ámbár a' természeti jus' állításai kifejtésökben az okosságnak fő és cselekvő, az érzékiségnek pedig csak alábbvaló és szenvedő tisztje van; az még is igaz, hogy érzékiségünk nélkül természeti jusunk nem is lehetne." (Uo. 44–45. o.) Vagyis a természetjog kútfője az ember „egész természetében" keresendő. Ugyancsak szóvá teszi, hogy helyesebb volna a Kunoss által használt „szüljog" fogalmat „bennünk született" jognak (ius innatum) nevezni, mert ez „minden lételét megelőző cselekedet nélkül éledve 's mindenek által elesmertetve tapasztaltatik." (Uo. 52. o.) Végső tanácsként pedig így fogalmaz a recenzens: „[Á]lljon el egy kevéssé [a szerző – Sz. J.] a' választott írói pályától, ne szégyenljen előbb szorgalmatos olvasás és elmélkedés által a' tárgygyal, mellyről írni akar, jobban megösmérkedni, és csak akkor fogjon ismét tollat az irásra, midőn tellyesen meg lesz győződve, hogy emberül küzdött a' nehézségekkel, 's derült tiszta ésszel tekinthet körül a' természeti jusban, és abban dicséretesen meg is szólalhat." (Uo. 71–72. o.)

számára magyarázzák azok értelmét.[211] Hasonló céllal készült 1835-ben *Gyalulat* című – a bevezetésben „szókönyvnek" nevezett – műve, melyben nyelvünkbe „kölcsönöztetvén" mintegy „meghonosult" latin és jóval kevesebb német fogalom magyar „hasonértelmű" megfelelőjét sorakoztatja fel.[212] E munkájában már jóval több jogi – főképpen latin – terminus magyar változatát ismerteti, néhány esetben részletes jogtudományi magyarázat kíséretében.

A korszak észjogi szakirodalmának kisebb jelentőségű produktumai közül érdemes megemlíteni Greguss Mihály (1793–1838) kéziratban fennmaradt írását, illetve „Kéri" álnéven az *Athenaeum* folyóirat 1840. évi számában *Természeti és történeti jog* címmel megjelent tanulmányt.[213] Greguss Kant feltétlen híveként rövid „humoristicus elmefuttatás" keretében értekezik a „természeti – vagy észjogtudomány" helyéről, szerepéről a „cselekvő" (gyakorlati) filozófia rendszerében.[214] Nézete szerint „a' jogtudomány, mint ollyan, különös ellentételbe nem jöhet az erénytudománnyal, hanem mint leánya a' Politicának, ennek szárnyai alatt mintegy unokája az általános erköltstudománynak."[215] „Kéri" hegeliánus indíttatású jogbölcseleti tárgyú írásában arról értekezik, hogy az emberi társadalomban az észjog folyvást harcol a történeti („históriai") joggal, s ez utóbbi pusztán „erőbitorlásból vagy csalárdságból" keletkezett. A két jogfelfogás között szerinte nincs középút. Az észjognak kell diadalmaskodnia, s ebből következően a bölcs törvényhozó hatalomnak a káros jogintézményeket és jogi megoldásokat kötelessége eltörölni.[216]

Az előzőekhez képest jóval átfogóbb és alaposabb jogbölcseleti munkásság fűződik – az egykori Kövy-tanítvány – (Szigethi) Warga János (1804–1875) hegeliánus gondolkodó nevéhez.[217] A nagykőrösi református líceum tanáraként közzétett ész-

[211] Kunoss Endre: *Szófüzér, vagyis a' tudomány, művészség, társalkodás és költészet újonnan alkotott vagy fölélesztett szavainak jegyzéke.* Landerer, Pest, 1834. (Újabb kiadás: *Ujdon bővitett Szófüzér, vagyis a' tudomány, művészség, társalkodás és költészet újonnan alkotott, fölélesztett vagy idomított szavainak Jegyzéke.* Geibel, Pest, 1843.)

[212] Kunoss Endre: *Gyalulat, vagyis megmagyarosított jegyzéke azon idegen szavaknak, mellyek különféle nyelvekbül kölcsönöztetvén, a' magyar beszédben és irásban korcsosítva vagy eredetikép használtatnak.* Landerer, Pest, 1835.

[213] Greguss Mihály: *Az észjogtudomány esedezőlevele.* (Kézirat 1837-ből) OSZK kézirattár Quart. Hung. 3652. 8–17.v. (Függelékként közli Miskolczy Ambrus: *Kossuth Eperjesen. Carlowszky Zsigmond és Greguss Mihály jogbölcselete.* ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2007. 67–76. o.)

[214] Greguss Mihály *Az észjogtudomány esedezőlevele* című írása, melyet a *Tudománytár* folyóiratba szánt, műve vélhetően nem nyerte el Luczenbacher János szerkesztő tetszését, és ezért nem jelent meg nyomtatásban. Vö. Greguss Mihály levelének fogalmazványa Luchenbacher (Érdy) Jánosnak, a *Tudománytár* szerkesztőjének. In: Miskolczy Ambrus: *Kossuth Eperjesen. Carlowszky Zsigmond és Greguss Mihály jogbölcselete...* 77. o.

[215] Greguss Mihály: *Az észjogtudomány esedezőlevele...* 73. o.

[216] Kéri: Természeti és történeti jog. *Athenaeum*, 1840. II. félév 28. sz. 433–438. o.; 29. sz. 449–454. o.

[217] Életéről és munkásságáról lásd Galgóczy Károly: *Emlékbeszéd Szigethi Warga János lev.tag felett.* M. T. Akadémia Könyvkiadó-hivatala, Budapest, 1875.; Mészáros András: *A filozófia Magyarországon...* 138–140. o.

jogi vázlata a *Tudománytár*ban négy folytatásban jelent meg, 1834/35 folyamán.[218] Warga a kanti tanoknak megfelelően különbséget tesz erkölcsi (belső) törvény vagy „öntörvényadás (autonomia)", illetve jogi (külső) törvény vagy „másparancs (heteronomia)" között. Míg az előbbivel az „erkölcstudomány", addig az utóbbival a jogtudomány foglalkozik: „Az erkölcstudomány azon eszmét (idea) keresi, melly szerint mindenki' cselekedete a' felvilágosult okossággal tartozik megegyezni. A' jogtudomány pedig azon eszme körül forog, melly szerint mindenkinek szabad cselekedete más embertársa' szabad cselekedetével tartozik egyezni; egynek szabadsága a' másét nem nyomhatja el."[219] A jogtudományon belül az „okosságtörvény [észjog] tudományt" új „szüleménynek" tarja, mely Kant, Fichte, Hegel munkássága következtében a jogbölcselet megújítását hozta magával. A tanulmányfüzér első darabjában a jog (törvény) két fogalmát a „tettleges (positivus) törvényt" és az „okosságtörvényt" különbözteti meg. A második folytatásban már úgy fogalmaz, hogy helyesebb észjogról beszélni, melynek két – általános („adsolutum") és feltételes („hypotheticum") – válfaját különíti el. Mindezek alapján az észjog négy nagy csoportját különbözteti meg: „Az okosság által általánosan vagy feltételesen követelt szabadság, vagy egyes emberek' viszonyait tekinti egymás közt; vagy az egyes emberek' viszonyait az uralkodásra; amaz a) a' magános, ez b) a' közönséges [később „nyilvános"] okosságtörvényt adja. A' nemzetek is az egyes emberek' viszonyai szerint állnak egymás közt: ezért a' magános okosságtörvény' módjára előáll c) a' nemzettörvény. A' polgárok' viszonyait az uralkodáshoz előzi azoknak kisebb társi viszonyuk, melly d) a' társi törvényt (ius sociale) szüli."[220] Ez az a fogalmi háló, amelyből kibontja és tárgyalja a továbbiakban az észjog átfogó rendszerét és szabályait.

A hegeliánus gondolkodók közül ki lehet még emelni Szeremlei Gábor (1807–1867)[221] sárospataki teológiai és bölcsészettanár „észjogbölcsészet" tárgyú művét.[222]

[218] Warga János tanulmány-fűzérét *„Az észjog alapvonatjai"* címen tartják számon a hazai tudománytörténetben. Vö. Warga János: Az okosságtörvény alapvonatjai. *Tudománytár*, 1834. 4. köt. 27–46. o.; A' társi észjog alapvonatjai. *Tudománytár*, 1835. 5. köt. 83–90. o.; A' nyilvános észjog alapvonatjai. *Tudománytár*, 1835. 7. köt. 100–118. o.; A' nemzeti észjog alapvonatjai. *Tudománytár*, 1835. 8. köt. 136–141. o. Említésre érdemes az *Athenaeum* hasábjain megjelent rövid írása, mely általában foglalkozik a jog kérdésével. Vö. Warga János: Philosophiai nézetek. IV. A' jogról. *Athenaeum*, 1839. II. félév, 16. sz. 241–245. o.

[219] Warga János: Az okosságtörvény alapvonatjai... 28. o.

[220] Uo. 31. o.

[221] Életéről és munkásságáról lásd Varga Gábor: Emlékezés Szeremlei Gáborra. *Honismeret*, XIV. évf. (1986) 6. sz. 39. o.; Mészáros András: *A filozófia Magyarországon...* 140–142. o.

[222] Szeremlei Gábor: *Jogbölcsészet.* Nádaskay, S. Patak, 1849. (Kortársi kritikaként lásd Dr. Hegedűs [József]: A magyar jogirodalom fejlődése. 1850–1856. *Kelet népe. Magyar irodalmi csarnok és időszaki szemle*, I. évf. (1856) 1. köt. 1. füz. 121–122. o.; Pauler Tivadar: Az észjogtudomány magyar irodalma... 761–766. o.) Említésre érdemes, hogy a 19. század 30-as éveiben folyt le Magyarországon az első jelentősebb vita Hegel filozófiai munkásságáról. Warga és Szeremlei mint hegeliánus gondolkodókról és általában a magyar hegeliánus filozófiáról lásd Pukánszky Béla: *Hegel és magyar közön-*

A filozófus végzettségű tudós-tanár „tanításbani vezérfonalul íratott" munkájában igyekezett bemutatni „[h]ogyan kell lenni a' törvény- és jogállapotnak a' tárgyilagos ész' kívánata szerint."[223] Könyve előszavában kiemeli, hogy az észjog pozitív jog nélkül „üres, tartalmatlan", a pozitív jog pedig észjog nélkül „vak". Hegel követőjeként a jogtudomány feladatát ekképp fogalmazza meg: „Párosítani kell az e' részbeni fogalmat a' léttel, az észjogot a' positivjoggal; ezt tevé Hegel."[224] Elképzelése szerint jogbölcsészet „a' positiv jogtannak nem testét, hanem lelkét és szellemét kell adnia 's felfognia."[225] A „tiszta természetjog" legfontosabb három elemeként az „önfentartás jogát", a „szabadságjogot" és az „egyenlőségjogot" említi. Művének egyik „kritikusa" szerint Szeremlei munkája „[a]lapos rendszer és tulnyomó világosság ezen mű fényoldalaihoz nem tartozik, s mint hegeli rendszerben irt jogbölcseleti kisérlet, alig ha fog nagyobb elterjedést nyerni, daczára tagadhatlan eredetiségének, mely azt, mint a berlini bölcsész iskolájának első hazai gyümölcsét, jogirodalmunkra nézve érdekes jelenséggé (curio summa) teszi."[226]

A magyar jogi gondolkodásban az észjogi szemléletmód a 19. század első harmadában Csatskó munkásságának köszönhetően nyert végleg teret. A „hivatalos" jogi álláspont képviselete és az egyetemi jogi oktatásban használatos tananyag ez időben mégsem az ő, hanem Virozsil Antal (1792–1868) nevéhez kötehető.[227] Nem véletle-

sége. Minerva-könyvtár 38. sz. Dunántúl Pécsi Egyetemi Kiadó, Budapest, 1932.; Doskar Éva: *Hegel magyar utókora*. Minerva-könyvtár 132. sz. Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1939. (különösen: 19–82. o.); Horkay László: Magyar hegeliánusok. *Magyar Filozófiai Szemle*, XV. évf. (1971) 5–6. sz. 719–728. o.; Beöthy Ottó: A hegeli tanok magyarországi történetéhez. 1818–1844. *Magyar Filozófiai Szemle*, XXIII. évf. (1979) 3–4. sz. 249–300. o.

[223] Szeremlei Gábor: *Jogbölcsészet*... XII. o.

[224] Uo. VII. o. (A hegeli filozófia hazai terjesztésében jelentős szerepet játszó szerző az „új philosophia" tárgyában írt műve is jelentős. Vö. Szeremlei Gábor: *Az uj philosophia szellemvilági fejletében*. Trattner-Károlyi, Pest, 1841.)

[225] Szeremlei Gábor: *Jogbölcsészet*... 20. o.

[226] Dr. Hegedűs [József]: A magyar jogirodalom fejlődése... 121. o.

[227] Virozsil Antal (1792. április 14., Selmecbánya – 1868. május 19., Bécs) polgári család gyermekeként látta meg a napvilágot. Középiskoláit szülőhelyén, illetve Nagyszombaton végezte. Teológiai és bölcseleti stúdiumok folytatását követően a pozsonyi jogakadémián, majd a pesti egyetemen végezte jogi tanulmányait, ahol 1823-ban avatták „jogtudorrá". 1822-től a pozsonyi királyi jogakadémia politico-cameralis-tudományok tanszékén helyettes tanári, 1825-től a természet- és magyar közjog tanszékére szintén helyettes tanári, majd egy évvel később rendes tanári kinevezést kapott. Választott tudományszakjai művelésében nagy elhivatottságot tanúsított: „Nagy olvasottsága, tudományos tájékozottsága, s ritka szorgalma egyaránt ösztönzék tanszakai irodalmi művelésére." (Pauler Tivadar: *Emlékbeszéd Virozsil Antal fölött*. Magyar Kir. Tudományos Egyetem, Buda, 1869. 8. o.) 1832-től 1862-ig – 1848–49 néhány hónapját leszámítva – a „természet- és magyar közjog professzora" volt a pesti egyetem jogi fakultásán. 1836-ban József nádor fiának, István főhercegnek a jog- és államtudományi oktatását bízták rá. Az 1844-es magyar nyelvrendeletet követően egyedül neki engedték meg a pesti jogi karon, hogy mivel a „magyar nyelvben tökéletes jártassággal nem bírt", a továbbiakban is latin és német nyelven oktathasson: „Mint a felvidék szülöttje, oly időben és környezetben nevelkedett, melyben a magyar nyelv megtanulására kevés alkalma volt; habár később e hiányt pótolni igyekezett,

nül nevezte Moór Virozsilt „az első jelentősebb magyar jogfilozófusnak",[228] akinek legfőbb érdeme, hogy már „hivatalosan" is a kanti filozófia szellemében oktatta a jogbölcseletet hazánk egyetlen egyetemének jogi fakultásán.[229] Ennek köszönhetően Virozsil, majd később Pauler munkássága révén vált Magyarországon a kantiánus jogbölcselet „katedratudománnyá".

A forrásmunkákra történő, lábjegyzetekkel ellátott irodalmi hivatkozásokkal a hazai jogbölcseleti irodalomban elsőként Virozsilnál találkozunk. Művei széles körű szakirodalmi ismeretről és mély „bölcselkedő" szemléletről tanúskodnak: „Rendszeresség és világosság, szabatosság dolgában is előnyösen emelkedik ki az észjog művelői közül."[230] Publikációi – melyek többségében latin, részben német nyelven íródtak – a hivatalos Martini-féle jegyzetek mellett „segédkönyvként" szolgálták a jogászképzést. Az egykori tanítvány és későbbi pályatárs megemlékezésében a következő véleményt fogalmazta meg az elhunyt jogtudós jogbölcselői életművével kapcsolatosan: „Jogbölcseleti elveire nézve Kant alanyi ésszerűségi iskolájához tartozott; de az egyes tanok körül bírálatilag járván el, mindenkor tárgyias felfogásra, az ellenkező nézetek kellő méltánylására törekedett. Azon elvnél fogva: »Veritas in medio sita«, gyakran az okok és ellenokok skeptikai modorú összeállítására szo-

haladottabb koránál fogva azt annyira sajátjává nem tehette, hogy azon oly módon taníthasson, mint egyetemi tanárra nézve illőnek tartaná." (Uo. 14. o.) A szabadságharc bukását követően az egyetemet irányító ideiglenes tanács elnökének nevezték ki, majd 1850 és 1860 között az egyetem rektori teendőit látta el. 1862-ben vonult nyugalomba. Ezt követően Bécsbe költözött, és az ottani egyetemen három tanéven át magyar közjogot (!?) adott elő. Az osztrák udvar nagyrabecsülése jeléül Virozsilt birodalmi nemesi címmel jutalmazta, majd udvari tanácsosi rangra emelte. Életéről és munkásságáról lásd Pauler Tivadar: *Emlékbeszéd néhai Virozsil Antal fölött*...; Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi*... 193. o.; Horváth Barna: Die ungarishe Rechtsphilosophie... 37–41. o.; Eckhart Ferenc: *A jog- és államtudományi kar története 1667–1935*... 291–293. o.; Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*... 120–126. o.; Samu Mihály – Szilágyi Péter: Az állam- és jogelmélet oktatásának története egyetemünkön... 111–112. o.; Szabadfalvi József: Az első jelentősebb magyar jogfilozófus". Virozsil Antal (1792–1868) pályaképének vázlata. *Jogtörténeti Szemle*, XII. évf. (2014) 2. sz. 20–25. o.; Stipta István: *A magyar jogtörténet-tudomány kétszáz éve*. Pólay Elemér Alapítvány Iurisperitus Betéti Társasága, Szeged, 2015. 81–85. o.

[228] Moór Gyula: *A jogbölcselet problémái*... 44. o.

[229] Madách Imre Nógrád vármegye egykori aljegyzője, majd táblabírája joghallgatóként Virozsil természetjogi előadásait hallgatta. Az utókor számára fennmaradt a később híressé vált drámaíró egykori beszédének a fogalmazványa, melyben tanulótársai nevében a tanév végén elbúcsúzott tanárától. Érdemes ebből néhány gondolatot idézni: „Te az emberiséget állitád elénkbe egész szentségében, s embertársaink jogaiban önnön jogainkat tanítál tisztelni. [...] Elvet adtál, melylyel az élet nem lehet czéltalan bolyongás; de törekvés egy szent czél felé, mely mindnyájunkat egyesít. [...] Számodra hazánk parlag földében nem termenek babérok. [...] De önmagában nagy a bölcs, ki nem áhítja a világ tetszését, mely forgószél gyanánt ha fel is kap, már is bukásra itél. [...] De neked azért jutalmad megjövend. [...] Addig egy nemtő követend csak göröngyös utadon: egy nemtő, mely fölött nincsen a sorsnak hatalma, és ez az: öntudat." (Vö. Palágyi Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R. T., Budapest, 1900. 59. o.)

[230] Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi*... 193. o.

rítkozott anélkül, hogy véleményét nyilvánította volna."[231] Pauler elismeréssel szólt kollégája kvalitásairól: „Virozsilt a természet jeles elmetehetséggel áldotta meg, de túlhaladta azokat vas szorgalma, kitartó buzgalma."[232] A szintén kortársnak tekinthető Werner Rudolf 1875-ben megjelent elmélettörténeti összefoglalójában az észjog „legbuzgóbb" és „legjelentékenyebb" művelői között említi neves pályatársát.[233]

Virozsil első tudományos munkája nemzetközi jogi tárgyú volt, melyben a tételes jogi vonatkozások mellett elméleti kérdésekkel is foglalkozott. Az elkészült mű kiadását a cenzúra nem engedélyezte, mert a be nem avatkozás elvét képviselő álláspontja ellentétben állott a korabeli osztrák, Metternich-féle állami politikával. Pesti működésének első évében, 1833-ban jelent meg háromkötetes *Jus naturae privatum* című természeti magánjoga,[234] mely egyes vélemények szerint a magyar jogbölcseleti irodalom első originális darabja.[235] Almási Balogh Pál így méltatta a terjedelmes opuszt: „Legújabban Virozsil Antal, pesti professor, adá ki egész kiterjedésében a' természeti jogot. Ez a' jeles munka, melly nagy tudománynyal, gazdag literatúrával 's philosophicus lélekkel van kidolgozva, díszére szolgál hazánknak." – majd hozzáteszi – „Vajha honi nyelven készült volna!"[236]

Művében a „bölcseleti magánjog" teljes rendszerét a „kanti iskola szellemében" fejtette ki, melyre mindaddig a hazai irodalomban nem került sor. E könyve miatt a nádornál feljelentették, sérelmezve a Martini-féle tanoktól eltérő tárgyalási módját, mely a hallgatókat tanulmányaik során „egészen összezavarná". A névtelen beadványban arra is utalás történt, hogy mivel „Martini könyvének elveit szívták magukba az összes kormányszékek hivatalnokai és a helytartótanács bizonyára nem fogja azt egy új könyv mögé helyezni."[237] A korabeli kari igazgató megvédte kollégáját, hivatkozva a Ratio Educationis vonatkozó rendelkezésére, mely szerint „ha a tanár magyarázatai az előírt szerzőtől eltérnek, kissé bővebbek, nyomtassa ki azokat, nehogy a hallgatókat sok írással gyötörjék." A cenzúrát gyakorló hatóság a korra jellemző módon tett pontot az ügy végére. Felhívta az érintettek figyelmét, hogy tilos a vallásnak, a jó erkölcsöknek, az uralkodónak és a közbiztonságnak ellentmondó tanokat közvetíteni, de a könyvben egyébként sincs olyan új módszer alkalmazva, mellyel a feljelentő megvádolta a szerzőt. Továbbá a cenzor megállapítása szerint a

[231] Pauler Tivadar: *Emlékbeszéd Virozsil Antal fölött...* 27. o.

[232] Uo.

[233] Werner Rudolf: *A bölcsészeti jogtudomány történelme.* Franklin-Társulat, Budapest, 1875. 196. o.

[234] Virozsil Antal: *Jus naturae privatum, methodo critica deductum.* I–III. Pestini, 1833.

[235] Vö. Pauler Tivadar: *Emlékbeszéd néhai Virozsil Antal fölött...* 10. o.; Eckhart Ferenc: *A jog- és államtudományi kar története 1667–1935...* 292. o.

[236] Almási Balogh Pál: Felelete ezen kérdésre: Tudományos mivelődésünk története idöszakonként mit terjeszt elénkbe a' philosophia állapotja iránt; és tekintvén a' philosophiát, miben 's mi okra nézve vagyunk hátrább némelly nemzeteknél? In: *Philosophiai pályamunkák.* I. köt. Magyar Tudós Társaság, Buda, 1835. 138. o.

[237] Eckhart Ferenc: *A jog- és államtudományi kar története 1667–1935...* 324. o.

természetjogi gondolkodásban még senki sem találta fel az említett szempontokat sértő új megközelítési módot.[238]

Fő jogbölcseleti műve – melynek alapját az eredetileg József nádor fia számára készített „észjogtudományi átnézet" képezte – 1839-ben *Epitome juris naturae, seu universae doctrinae juris philosophicae* címen látott napvilágot, aminek magyar fordítása 1861-ben *Egyetemes természet- vagy észjog elemei* címmel jelent meg.[239] A korabeli cenzúra Virozsil könyvét – a szerző „megbízhatósága" ellenére – csak azzal a megkötéssel engedélyezte közzétenni, hogy egyetemi előadásaiban kézikönyvül nem használhatja, tanítványainak elő nem adhatja.

Művében a kanti „ismerettani" tanításoknak megfelelően az ember kettős természetéből indul ki. Megkülönbözteti az „anyagi" és „erkölcsi", vagy másként „érzéki" és „szellemi" vonatkozásokat, melyek az ember kettős természetét befolyásoló „anyagi" illetve „erkölcsi" törvényekre utalnak. Előbbivel a természettudományok, utóbbival a „gyakorlati bölcsészettan" foglalkozik, melynek feladata az ember gyakorlati cselekvésének a vizsgálata. Ugyancsak kantiánus alapon tesz különbséget külső (jogi) és belső (erkölcsi) törvényhozás között. Míg a külső törvényhozás („jogi, világi törvény") azt határozza meg, hogy „mit és hogyan kelljen az embernek cselekedni, hogy másokhozi társas viszonyaiban, mindenkinek külső szabadsága valamennyinek szabadságával együtt megállhasson", addig a belső törvényhozás („erkölcsi, lelki törvény") azt mutatja meg, hogy „mit kelljen az embernek cselekedni, hogy minden cselekvésmódja, főleg a belső indokokat tekintve, szellemi lény méltóságával megegyezzen."[240] Mindkét törvényhozás azonos „kútfőből", a „gyakorlati észből" ered, ugyanaz a tárgya (az ember „gyakorlati cselekvősége", másként „szabad cselekedetei") és ugyanazon szellemi célra („a cselekedetek megegyezésére a józan ésszel") irányul. A különbségek tekintetében megállapítja, hogy míg a külső törvényhozás „kényszerítő szentesítéssel erősíttetik" meg, addig a belső csupán a „belső indokok által kormányoztatik", vagyis jogi értelemben vett kényszerítést nem ismer.[241] A belső és külső törvényhozás kérdéseivel a gyakorlati bölcsészet más-más tudományterülete, így az ész belső törvényhozásával az „erkölcsitan" (etika), a külső törvényhozással a „bölcseleti jog", máshol „jogbölcsészet", megint máshol „észjogtan" foglalkozik.

Az erkölcstan és az észjogtan egyaránt vizsgálja a „természeti erkölcsi törvény", vagy szélesebb értelemben használva a „természetjog" („természeti jog") kérdését,

[238] Uo. 324–325. o.

[239] Virozsil Antal: *Epitome juris naturae, seu universae doctrinae juris philosophicae.* Pestini, 1839. (Magyar nyelven: *Egyetemes természet- vagy észjog elemei.* I. Főrész: Magán-természetjog. [Ford.: Márki József] Heckenast, Pest, 1861.; *Egyetemes természet- vagy észjog elemei.* II. Főrész: Természetes nyilván- v. közjog. [Ford.: Hoffmann Lajos Pál] Heckenast, Pest, 1861.)

[240] Virozsil Antal: *Egyetemes természet- vagy észjog elemei...* 14. o.

[241] Uo. 17. o.

melynek főbb jellemzőit az alábbiak szerint foglalja össze: 1. eredetüket tekintve, közvetve „isteniek", ami azt jelenti, hogy az emberi természet és közvetve az emberi ész is Istentől származik; 2. „tiszták" és „világosak", vagyis közönséges emberi ész által felfoghatók; 3. „bizonyosak" és „nyilván-valók", vagyis „az ész bizonyos és nyilvánvaló elveiből szabályszerű okoskodás által" levonhatók; 4. „változhatatlanok, örökkévalók és szükségesek (szükségképpeniek)", vagyis „az emberi természet ugyanazon mivolta mellett, abból örök időkig szükségképpen értetnek"; 5. „egyetemesek" tárgyi és anyagi értelemben, ami annyit jelent, hogy „ezen törvények minden szabad cselekedetre és minden eszével élő emberre egyaránt kiterjednek"; végül 6. „jogilag szentek", sérthetetlenek és „természetes[ek], azaz: a cselekedetek természetéből folyó következetek [következmények] által szentesítvék [vannak szentesítve]."[242]

A természetjog (észjog) értelmét és legfőbb alapelveit Virozsil az észből, illetve az „ember erkölcsi természetéből" vezeti le: „Az ész, mint az embernek legfőbb törvényhozója, egyetemleg azt követeli, hogy az ember, mint szellemi lény, cselekedeteiben [...] a józan ész vezérletét kövesse, melyben úgyis minden erkölcsi méltósága és elsősége rejlik. – Ugyanazon ész továbbá követeli különösen, hogy mindenki másokhozi társas viszonyaiban úgy forgolódjék, miszerint mások is hasonlóképpen cselekedhessenek, és így mindnyájan kölcsönösen, mint érzéki szellemi lények együtt létezhessenek. – Mert azt az ész, mintegy ön természeténél fogva jogosnak ismeri, hogy mindenki teljesítse másnak, amivel tartozik, vagy hogy mindenkinek megadja a magáét, s ne tegye azt másnak, mit valaki magának másik által tétetni nem akar."[243] A természetjog legfőbb alapelve szerint mindenki jogosult arra, hogy bármit megtegyen, ami az embereknek mint személyeknek a társas együttélésével, illetve mindenki egyenlő szabadságával összeegyeztethető. E viszonyokban az individuumot az a képessége vezérli, hogy „az ember esze által nem csak megkülönbözteti (elméletileg) az igazat a nemigaztól, jogost a jogtalantól, tisztest a becstelentől; hanem egyszersmind átlátja, miszerint gyakorlatilag is amazt elfogadni, emezt pedig kerülni tartozik, ha szellemi természetével megegyezőleg akar cselekedni."[244] Némi pátosszal ezt nevezi a „józan ész szózatának", melyet a természet „beoltatott" mindnyájunkba.

Az ember természeti („eredeti") jogainak alapja a „személy[i]ség". Minden embernek létezésénél fogva „a természettől joga van magát mint érzéki, eszes és szabad, magában és magáért létező lényt tekinteni, fönntartani, átalmazni s másoktól megkívánni, hogy azok vele szintén mint személlyel, természeti méltóságától egyezőleg, bánjanak."[245] Ezt a jogot nevezi az „emberi személy[i]ség jogának".

[242] Uo. 10–11. o.
[243] Uo. 18. o.
[244] Uo. 25. o.
[245] Uo. 72–73. o.

Virozsil a természetjogtól (észjog) megkülönbözteti a „tevőleges hatalomból" eredő „tevőleges jogot" (pozitív jog). A különbségtétel ismérve, hogy „a tevőleges törvények közvetlenül az emberek önkényéből, a természetiek pedig az észből meríttetnek."[246] A két jog egymáshoz való viszonyát a praktikum oldaláról közelíti meg. Úgy véli, a természetjog ismerete a széles értelemben vett joggyakorlat számára nemcsak hasznos, hanem szükséges is, hogy „a hozott (tevőleges) törvényeket annál könnyebben magyarázhassák, s alkalmazhassák; részint, hogy oly esetekben, melyekre törvény nem létez s mégis a természeti igazság s méltányosság egyetemes elvei szerint jogot kell mondani, segélyül használhassák."[247] Vagyis az észjog elsődlegesen mint jogértelmezési, illetve joghézagkitöltési eszköz segítheti a jogalkalmazás gyakorlati tevékenységét.

A természetjog célját és feladatait tárgyaló fejtegetéseiben – hasonlóan Csatskóhoz – különbséget tesz „tiszta vagy elvont" és „alkalmazott természetjog[tan]" között. Míg előbbi célja az ember természeti jogainak és kötelességeinek az általános rendszeres kifejtése, addig az utóbbié mindezeknek az ember társas viszonyaira való alkalmazását vizsgálni. Ugyancsak itt mutatja be az „egyetemes természetjog" részeit, melyet művének terjedelmesebb részét kitevő további fejezetekben részletez. E szerint az észjog két fő területre „magán-természetjogra" és „nyilván- vagy közjogra" osztható. Míg az előbbi „nemtársas-" és „társas magánjogra", addig az utóbbi „köz- vagy államjogra" és „nemzetek közötti jogra" tagolódik. Virozsil osztályozási szenvedélye, mely „aprólékoskodásig gondos kidolgozás", sok esetben eltúlzottnak hat, a maga idejében azonban – miként Finkey Ferenc megállapítja – a „legjelesebb magyar jogbölcsészeti műnek" volt tekinthető.[248]

Virozsil munkásságát és műveit sajátos ellentmondás jellemzi. Elméleti kiindulópontjait tekintve a kanti tanokat követte, konzekvenciáiban azonban számos, az abszolutista hatalomnak és a fennálló status quónak megfelelő megállapításra jutott. A francia forradalom példáján igyekezett bemutatni mindazokat a veszélyeket, melyeket a hibásan értelmezett természetjogi elvek a polgári rend megteremtésében és fenntartásában okozhatnak. A félreértelmezett természetjogi tanok „a sokaság fölfogását túlhaladván, nem a valódi, hanem a dőre elmeműveltséget vagyis az úgynevezett ál-fölvilágosodást mozdítják elő, melyből a közjólétre több kár, mint haszon háramlik." Majd így folytatja: „[E]zen dőre műveltségből származik az ész ama bálványozó tisztelete, mely a tevőleges tekintély minden bárhonnan eredő forrását megvetve, utoljára az ember valamennyi jogait s kötelességeit vakmerő eszének bírói széke elé állítja."[249] Konzervatív alapállásából következően nem meglepő

[246] Uo. 29. o.
[247] Uo. 35. o.
[248] Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi...* 193. o.
[249] Virozsil Antal: *Egyetemes természet- vagy észjog elemei...* 36. o.

az az állítása, hogy az „újabb időkben" ebből táplálkoznak a gyakori „polgári lázadások és forradalmak", melyek következtében „a vallás, polgári alkotmány, tevőleges [pozitív] törvények szigorú bírálóivá tétetnek, kikből idővel ellenszegülő, makacs, zavaró s lázongó polgárok, közbátorság háborgatói kerekednek."[250] A forradalmi természetjog veszélyeire való figyelmeztetés minden tekintetben megfelelt a 19. század harmincas éveiben a Habsburg hatalmi törekvéseket kiszolgáló jogi teóriának. Nézetei ellentmondásosságára további jó példa, hogy a tulajdonjog mint sérthetetlen természeti alapjog részletezése során a „megosztott tulajdonjog" típusai között (pl. haszonbérlet, kölcsön) megemlíti a „hűbér (feudum)" tulajdoni formát. A feudális magántulajdon legfontosabb formájának e kontextusban való rögzítése – még akkor is, ha e helyütt azt írja a szerző, hogy „inkább a tevőleges, mint a természetjog körébe tartozik" – nem igazán egyeztethető össze a „mások kirekesztésével tetszés szerint rendelkezés" jogával.[251] Virozsil elméletének valódi belső ellentmondása a korabeli modern polgári törekvésekre mint kiindulópontra adott konzervatív (feudális) válaszban keresendő.[252]

A forradalom és szabadságharc utáni publikációi már nem köthetők az észjogi vizsgálódásaihoz. Az 1851-ben megjelent enciklopédiája az akkori megközelítésmódnak megfelelően tárgyalja az állam- és jogtudományok tárgykörét, rendszerét és módszerét.[253] Ezt követően elsősorban közjogi kérdésekkel foglalkozott,[254] és csupán a bécsi egyetemen tartott bemutatkozó előadásában találkozunk újra természetjogi tematikával.[255]

Virozsil „katedrajogbölcseletének"[256] minden „mérséklő" hatása mellett a Habsburg hatalom a forradalom és szabadságharc leverését követően további szigorítások bevezetését látta szükségesnek a jogi felsőoktatásban. 1853-ban császári rendeletben tiltották meg „a socialismusra, demokratismusra és a legújabb történelmi eseményekre vonatkozó kérdések tárgyalását."[257] A hatalom az 1855-ben kihirdetett új tanulmányi rend alapján kísérletet tett a jogbölcselet mint veszélyes tanok közvetítését végző tudománynak a háttérbe szorítására. Mindez elsősorban a jogakadémiákon járt sikerrel. A jogbölcselettel szemben a jogtörténet, azon belül is az osztrák, valamint a német birodalom- és jogtörténet oktatása került előtérbe. 1860-ban az októberi diploma állította helyre a fölszámolt egyetemi autonómiát és az 1848-ban törvényben deklarált tanszabadság elvét. Az észjog újbóli előadását ezt követően engedélyezték, illetve a német nyelvű oktatás is ez időtől szűnt meg.

A neoabszolutizmus, majd a kiegyezés első két évtizede meghatározó jogtudósának Pauler Tivadart (1816–1886), a magyar észjogi gondolkodás utolsó kiemelkedő alakját tekinthetjük.[258] Az 1840-es évek elejétől megjelent – tudatosan magyar nyel-

[250] Uo.

[251] Vö. uo. 98., 108. o.

[252] Ezt a következtetést vonja le egy évszázaddal később Horváth Barna. Vö. Horváth Barna: Die ungarische Rechtsphilosophie... 40. o.

[253] Virozsil Antal: *Encyclopaedie und Methodologie des juridisch- politischen Studiums oder der gesammten Rechts- und Staatswissenschaften.* Pest, 1851.

[254] Virozsil Antal: *Jus publicum Regni Hungariae, a primordi is hujus regni usque ad recentissima tempora, ordine scientifico deductum.* (6 Specimina.) Budae, 1850–1854. (Magyar nyelvű kivonata: *Magyarország nyilván- vagy közjoga, mint az alkotmánya eredetétől 1847–8-ig fennállott.* Magyar Kir. Egyetemi Nyomda, Buda, 1861.)

[255] Vö. Virozsil Antal: *Ueber die hohe Idee der Gerechtigkeit und den Einfluss der Wissenschaft auf die Realisirung derselben im Staate.* Wien, 1864.

[256] A hivatalos jogbölcseleti nézőpontot Virozsil kapcsán Szabó Imre nevezte Bécstől függő „katedrajogbölcseletnek". (Vö. Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon...* 127. o.)

[257] Pauler Tivadar: *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez...* 303. o.

[258] Pauler Tivadar (1816. április 9., Buda – 1886. április 30., Budapest) középiskolai tanulmányait a budai egyetemi gimnáziumban végezte. Bölcsészeti, majd jogi tanulmányokat folytatott a pesti egyetemen, ahol 1836-ban szerzett jogi doktorátust. 1838-ban a zágrábi jogakadémián az észjog és a magyar közjog rendes tanárának nevezték ki. 1845-ben Zágráb megye táblabírájává választották. 1847 végén – kérelmére – a győri királyi jogakadémiára helyezték át. 1848. augusztus 1-én – Virozsil Antal nyugdíjaztatását követően – Eötvös József nevezte ki a pesti egyetem „természeti- és közjog" tanszékére rendes tanárnak. A szabadságharc leverése után mint „helyettes tanár" csökkentett fizetéssel folytathatta működését. 1850-ben Toldy Ferenccel közösen megalapította az *Új Magyar Múzeum* című tudományos folyóiratot. 1852-ben nevezték ki ismét az „ész- és büntetőjog" rendes tanárává. Az egykori visszaemlékező így jellemezte Pauler egyetemi előadói képességét. „Kitűnő szónokias előadásait, melyeket mindig könyv nélkül tartott, fennkölt eszméivel, széles irodalmi ismerettel párosult világos felfogásával, kritikai eszének győzelmes dialektikájával, az egymással ellentétes tanok finom árnyalati különbségeinek feltüntetésével, az ellenérvek közötti eszmeharc kiegyenlítésére vezető irány kijelölésével oly vonzóvá tette, hogy hallgató-termében a lebilincselt figyelemnek mindenkor csak egy tárgya volt, t. i. az, ami körül forgott előadása; a legnehezebbnek s legszárazabbnak látszó tanok megoldásába is bű-bájt tudott varázsolni s midőn látta, hogy valamely bonyolult kérdés megfejtésében a figyelem már kifáradt, annak feleleventítésére egy-egy gyakorlati példát hozott fel illustrálásul." (Máté Sándor: *Pauler élete és művei.* Klny. a „Figyelő" XXIII. kötetéből. Rudnyánszky, Budapest, 1887. 3. o.) A Magyar Tudományos Akadémia 1845-ben levelező, majd 1858-ban rendes tagjainak sorába emelte. 1878-ban az akadémia második osztályának ideiglenes, egy év múlva rendes elnökévé választották. 1880-ban a tudós társaság másodelnöki teendőivel bízták meg. 1871-ben, Eötvös József halálát követően, rövid ideig vallás- és közoktatásügyi miniszter, majd 1872–75 és 1878–1886 között igazságügyi miniszterként tevékenykedett. Megbízatása alatt jelentős kodifikációs tevékenység folyt a minisztériumban, melynek legismertebb eredménye a Csemeghi-kódex megalkotása volt. 1869-től kezdődően hat alkalommal választották meg országgyűlési képviselőnek. Temetésén az uralkodó, Ferenc József is részt vett. Életéről és munkásságáról lásd Kautz Gyula: Emlékbeszéd Pauler Tivadar akadémiai másodelnök felett. In: *M. Tud. Akadémia Évkönyve.* XVII. köt. 5. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1887. 21–39. o.; Máté Sándor: *Pauler élete és művei...*; Schnierer Aladár: *Emlékbeszéd dr. Pauler Tivadar felett.* Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, Budapest, 1887.; Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi...* 193–195. o.; Rácz György: Pauler Tivadar (1816–1886) In: *Jogi professzorok emlékezete...* 44–51. o.; Eckhart Ferenc: *A jog- és államtudományi kar története 1667–1935...* 391–392. o.; Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon...* 205–208. o.; Szilágyi Péter: Fejezetek az ELTE Állam- és Jogelméleti Tanszékének történetéből... 112–115. o.; Samu Mihály – Szilágyi Péter: Az állam- és jogelmélet oktatásának története egyetemünkön... 320–325. o.; P. Miklós Tamás: Adalékok Pauler Tivadar (1816–1886) pályafutásához. *Comitatus. Önkormányzati szemle (A Megyei Önkormányzatok Országos Szövetségének folyóirata),* VIII. évf. (1998) 3. sz. 62–70. o.; Koi Gyula: Adalékok 1800 utáni jogirodalmi könyvkiadásunkhoz... 262–263. o.; Estók József: A magyar börtönügy arcképcsarnoka: Pauler Tivadar

ven írt – műveivel hamarosan a hazai jogbölcseleti gondolkodás doyenjévé vált.[259] Egy korabeli méltatója szerint „Pauler Kant rendszerének követője, az észjogtant az emberi (eszesállati) természetben gyökerező – az ész által megismerhető szabályok rendszeres előadásának tartja."[260] A kortárs Kautz Gyula ekképp jellemzi Pauler jogtudósi jelentőségét: „Mint jogphilosoph, Pauler híve és követője a Kantianismusnak, mint amely ez időtájban hazánkban főleg a jogtudósok körében uralomnak örvendő bölcseleti rendszere volt, s így a nagy königsbergi bölcs által megalapított azon ész- vagy természetjogi iskolának, amely a subjectiv-rationalistikai rendszerből indulva ki, egy minden positiv törvényhozási határozmányoktól független s önmagában álló észjognak (mint az ember s életviszonyai természetében gyökerező s az ész által fölismerhető jogszabályok foglalatának) létezését vitatja; s olybá tünteti azt fel, mint amelynek elvei és igazságai a köz- és a társadalmi élet alakításában és fejlesztésében irányadókul is elfogadandók."[261]

Legjelentősebb művei sorában elsőként *Az észjogtudomány fejlődése s jelen állapotja* című írása érdemel említést, mely 1842 és 1843 folyamán a *Tudománytár*ban jelent meg, hét részletben.[262] E munkájában – hasonlóan Csatskóhoz – az észjog (jogbölcselet) tudományát a „gyakorlati bölcsészet" egyik fő részének nevezi, mely az európai társadalmak jogéletére, különösen a köz- és magánjog viszonyaira, valamint a büntetőjogi szabályozásra gyakorol döntő hatást. Pauler e korai munkájában az „észjogtan" történetét mutatja be a görög filozófiai gondolkodástól a kortárs európai és hazai jogbölcseleti áramlatokig. Tanulmánya bevezetőjében – a kanti filozófiára alapozottan – egyértelművé teszi az élete végéig vallott elméleti álláspontját. Így a minden pozitív törvényhozástól független és önmagában létező észjogról megállapítja, hogy „vannak örökös és szent igazságok, mellyeket az ész természetszülte hatalmas szózata socialis viszonyaink zsinórmértékéül kiszabott."[263] Elmélettörténeti áttekintésében Kant kapcsán említi meg az „akard az erkölcsi jót" gyakorlati „észfőtörvényt", mint észposztulátumot, mely kiindulópontját képezi az erkölcs- és jogfi-

(1816–1886). *Börtönügyi Szemle*, XXVIII. évf. (2009) 4. sz. 69–74. o.; Szabadfalvi József: Pauler Tivadar, az észjogtudomány utolsó nagy alakja. *Zempléni Múzsa*, XIV. évf. (2014) 2. sz. 12–18. o.; Pauler Tivadar (1816–1886). In: Hamza Gábor – Siklósi Iván (szerk.): *Magyar jogtudósok*. V. köt. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2015. 53–67. o.; A józan ész „természetszülte szózata": Pauler Tivadar szerepe a magyar jogbölcseleti gondolkodásban. In: Zsidai Ágnes – Nagypál Szabolcs (szerk.): *Sapere aude. Ünnepi kötet Szilágyi Péter hetvenedik születésnapja tiszteletére*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2017. 239–246. o.

[259] „Pauler az utolsó nagy észjogász magyar földön." (Moór Gyula: *A jogbölcselet problémái*... 44. o.)

[260] Dr. Hegedűs [József]: A magyar jogirodalom fejlődése. 1850–1856... 119. o.

[261] Kautz Gyula: Emlékbeszéd Pauler Tivadar akadémiai másodelnök felett... 28. o.

[262] Pauler Tivadar: Az észjogtudomány fejlődése s jelen állapotja. *Tudománytár*, Új folyam, VI. évf. (1842) 12. köt. 12. füz. 351–371. o. (1. rész); VII. évf. (1843) 13. köt. 3. füz. 188–194. o. (2. rész); 13. köt. 4. füz. 233–254. o. (3. rész); 14. köt. 7. füz. 26–49. o. (4. rész); 14. köt. 8. füz. 77–94. o. (5. rész); 14. köt. 9. füz. 147–163. o. (6. rész); 14. köt. 10. füz. 208–215. o. (7. rész)

[263] Uo. (1. rész) 352. o.

lozófiai vizsgálódásoknak.[264] Lényegében e történeti áttekintést ismétli meg némileg kibővítve az egy évtizeddel később, az 1852-ben megjelent *Bevezetés az észjogtanba* című könyvében, illetve annak későbbi, bővített kiadásaiban.[265]

Korai művei között kiemelésre érdemes a szabadságharc bukását követően, 1851-ben – a mellőzöttség időszakában – megjelent *Jog és államtudományok encyclopaediája* című tankönyve, mellyel a hazai jogi felsőoktatásban egy új, propedeutikai jellegű stúdiumot alapozott meg.[266] A tanulmányait megkezdő joghallgatók számára írt, négy kiadást megérő munkájában az „észjog- vagy bölcseleti jogtan" jellemzéseképpen kiemeli, hogy „az ember és életviszonyai természetén gyökerező, az ész által megismerhető jogszabályok rendszeres előadása", melynek tárgyát a társadalmi lét nélkülözhetetlen, az ész örök elvein nyugvó törvények tanulmányozásában határozza meg.[267] Az észjog fő forrása a „józan ész" mint az emberi cselekvés „természetszülte szabályozója", melyhez segédforrásként társulnak az emberi ösztönök, a jogérzület és a jogintézményekben benne rejlő jogelvek.[268] Érdemes itt utalni a történeti jogi iskola jogfelfogásának Pauler érvelésében megfigyelhető hatására. Egy későbbi munkájában az észjog „mellékforrásaként" nevesíti az ez idő tájt Magyarországon is hatást gyakorló irányzat által elsődlegesnek tekintett, a józan ésszel összhangban lévő nemzeti „jogintézetekben" megnyilvánuló és a múlt hagyományaiból táplálkozó elveket mint a népbölcselet folyományait.[269]

A későbbi műveiben alkalmazott tudományos módszerével és írásmódjával már e könyvében is szembesülünk. Mindezt Schnierer Aladár – Pauler tanszéki utóda – a következőképpen jellemezte: „Pauler azon volt, hogy tudományos tantételeit rövid, tömött szakaszokban foglalja össze; ellentétben az újabb időben lábrakapott üres, essaiszerű dagályossággal, a fősúlyt a fogalmak praecis meghatározására helyezé, amiben őt azon helyes meggyőződés vezérelte, hogy az eszmék állandósítására az exact fogalommeghatározás múlhatatlanul szükséges."[270] Megállapításait, illetve az általa használt fogalmakat és definíciókat igen alapos és részletes szakirodalmi hivatkozásokkal kísérve, illetve a saját nézeteitől eltérő megközelítések rövid részletezésével tette még meggyőzőbbé. Az sem véletlen, hogy a 19. század második felében megjelent legtöbb jogbölcseleti munka a szakirodalmi citációk tekintetében, illetve az elmélettörténeti áttekintésekben Pauler műveiből merített, illetve azt jelölte meg forrásként.[271]

[264] Uo. (4. rész) 28. o.

[265] Pauler Tivadar: *Bevezetés az észjogtanba*. Emich, Pest, 1852.

[266] Pauler Tivadar: *Jog és államtudományok encyclopaediája*. Emich, Pest, 1851, 1862², 1865³, 1871⁴.

[267] Uo. (Harmadik kiadás) 32. o.

[268] Uo. 33. o.

[269] Vö. Pauler Tivadar: *Észjogi előtan* [1873] 31–32. o.

[270] Schnierer Aladár: *Emlékbeszéd dr. Pauler Tivadar felett*... 23. o.

[271] Említésre méltó, hogy a pesti jogi karon 1873-ban a „jogtudori" cím elnyeréséhez a Pauler által oktatott és képviselt észjogi tételekből vizsgáztak a joghallgatók. Vö. *Tételek az összes jog- és államtudományokból, melyeket a pesti M. Kir. Tudom. Egyetemen kiállott szigorlatok után a jogtudori rang*

Pauler az észjog általános tanait bemutató saját jogbölcseleti felfogását először 1854-ben tette közzé – a *Bevezetés az észjogtanba* folytatásaként – *Észjogi alaptan*[272] címmel, majd később, 1864-ben észjogi bevezetésével közös kiadásban megjelent *Észjogi előtan* című monográfiában.[273] A méltató Finkey Ferenc szerint Pauler műve „kétségtelenül a legbecsesebb munkája a magyar észjogi iskolának."[274] A mű bevezetőjének előszavában Pauler belső meggyőződésként vallja, hogy „léteznek az ész által megismerhető örök érvényességű változatlan jogelvek, melyek minden társadalomnak sarokköveit alkotják."[275] Az észjog kifejezés – bár már a 18. század harmadik évtizedétől ismeretes fogalom (Adam Friedrich Glafey, 1723) – mint bevett terminus, Pauler fogalomhasználatával élve a jogbölcselet „ésszeres irányát" jelöli. Mint tudományos diszciplína, az észjogtan feladata, hogy az emberi természetben gyökerező, az „ész által megismerhető", a társadalmi együttélés általános és szükségszerű feltételeit alkotó elveket és szabályokat föltárja és bemutassa.[276] Az észjogtan mindezt két vonatkozásban képes megtenni, amit a diszciplína két fő részének nevez. Míg az „általános", vagy „tiszta" észjogtan, melyet helyesebb „jogalaptannak" nevezni – de egyesek már ez idő tájt is hívták „a jog metaphysikájának" – a „jog általános elveit és sarkigazságait" tárgyalja, addig a „különös" vagy „alkalmazott" észjogtan mindezeket a társadalmi viszonyokra alkalmazva vizsgálja. Utóbbit – a korábbról jól ismert tipizálás alapján – magán- és köz(nyilván) jogra osztja, melynek nemcsak elméleti, hanem gyakorlati fontosságot is tulajdonít.[277]

Tudományrendszertani fejtegetéseiben az észjogtan és jogbölcselet viszonyáról megállapítja, hogy az utóbbi a tágabb fogalom, mivel magában foglalja a „tételes jog bölcseletét" is. Csatskóhoz hasonlóan az észjogtant mint jogtant a „gyakorlati bölcsészet" egyik ágának nevezi (az erkölcs- és vallástan mellett), mely a tételes jogtudományok és az államtudományok művelésének alapját képezi. A jog- és erkölcstan szoros kapcsolatáról megállapítja, hogy „egymást kiegészítve, meritik ki az ember gyakorlati életfeladványát, melyeknek mindegyike az észből származtatja elveit, az

elnyerése végett 1873. július hó 11-én déli 11 órakor nyilvános vitatkozás alá bocsát Hampel József. Athenaeum, Budapest, 1873. 3. o.

[272] Pauler Tivadar: *Észjogi alaptan.* Emich, Pest, 1854.

[273] Pauler Tivadar: *Észjogi előtan. A szerző észjogi bevezetése és alaptana.* Athenaeum, Pest, 1864², 1873³. Egyéb jelentősebb jogbölcseleti tárgyú művei: A végszükség joga. *Új Magyar Múzeum,* III. évf. (1853) 10. füz. 469–478. o.; Az elévülés észjogi alapja. (Székfoglalólag olvasta oct. 10. 1859.) In: *Magyar Akadémiai Értesítő.* 1859-ről. III. köt. Emich, Pest, 1860. 65–98. o.; Az álladalom jogalapjáról. (Székfoglalólag értekezett máj. 18. 1846.) In: *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei.* 1845–1847. VIII. köt. A Cs. Királyi Egyetemi Nyomda, Buda, 1860. 30–62. o.; *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1878.

[274] Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi...* 193. o.

[275] Pauler Tivadar: *Bevezetés az észjogtanba* [1873] IV. o.

[276] „A természeti vagy észjogtan az ember és életviszonyai természetén gyökerező, az ész által megismerhető jogszabályoknak rendszeres előadása." (Pauler Tivadar: *Észjogi előtan* [1873] 6. o.)

[277] Vö. Uo. 6–15. o.

ember szabad cselekményeire vonatkozik, és az ész törvényhozásának létesítésére törekszik."[278] A két tudományterület különbségét az ismert kanti érvelésre alapozva – a vizsgált törvények különbségére hivatkozva – tisztázza: míg az erkölcsi törvény a belső szabadság szabályaként az ember mindenfajta cselekvésének összhangját teremti meg saját méltóságával és lelkiismeretével, minden külső befolyás kizárásával, addig a jogi törvény a külső szabadság nélkülözhetetlen szabályaként az ember külső cselekvését igyekszik összhangba hozni a „társadalmi szabadság rendjével".

A tételes jog és az észjog viszonyát több vonatkozásban is vizsgálja. A különbségek tekintetében megállapítja, hogy míg a tételes jog „változó, részletes, és történeti tényeken alapuló", addig az észjog elvei „általánosak, egyetemesek, változhatatlanok".[279] Mindazonáltal tisztában van azzal, hogy „az észjog elvei az észnek csak posztulátumai, míg a tételes jogban nem nyerik kötelező elismerésöket"; önmagukban pedig csak ott alkalmazhatóak, ahol „a jogállapot fenntartására és valósítására szervezett társadalmi intézmények nincsenek, vagy azok kötelékei meglazultak, felbomlottak."[280] Az észjog fő elvét a Kant tanait követők szellemében mint alaki princípiumot kívánja meghatározni. Az emberi érdekek és célok sokfélesége véleménye szerint nem teszi lehetővé, hogy valamely materiális jellegű céltartalmat tulajdonítsunk azoknak. Be kell látni, hogy csupán az emberi szabadság külvilágban megnyilvánuló formáit szabályozzuk. Ekképpen „ésszerűleg igazságos" cselekvési szabálynak csak az tekinthető, amely „a külső szabadság általános irányelveként elfogadva, az emberek, mint önczélú lények (személyek) társas együttlétének lehetőségével össze nem ütközik."[281]

Pauler tudománytörténeti jelentőségének további bizonyítéka, hogy már az 1854-ben kifejtett „jogalaptana" az észjogi tételeken túl részletesen szól általános jogdogmatikai kérdésekről, így a jogviszonyok fogalmáról, „alkatelemeiről", tárgyalja a jogok alanyait, tárgyát, továbbá értekezik a jogok megszerzéséről, gyakorlásáról, összeütközéséről, megsértéséről, a jogok érvényesítéséről és megszűnéséről, melyek a pozitivista nézőpont erőteljes akceptálásáról árulkodnak.[282] Más helyütt erről így szól: „Az észjognak egyáltalában nem lehet feladata a tételes jogot mellőzhetővé tenni."[283] Így az sem meglepő, hogy a jog érvényesítése kapcsán a „physikai erő alkalmazásáról" beszél, mely „kényszer által történhetik". A kényszer ugyan nem a jog alapja, csupán folyománya, de az ember „gyarlóságai", illetve „rossz akarata" nem

[278] Uo. 16. o.

[279] Uo. 23. o.

[280] Pauler Tivadar: *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez...* 309. o.

[281] Pauler Tivadar: *Észjogi előtan* [1873] 247–248. o.

[282] Vö. Pauler Tivadar: *Észjogi alaptan...* 52–84. o.

[283] Pauler Tivadar: Az elévülés észjogi alapja... 89. o.

nélkülözheti azt. Minden jog „kényszerítési felhatalmazással" jár együtt, vagyis „kényszerjognak" tekintendő.[284]

Noha Pauler az észjog fogalma, fő elve és az ehhez kapcsolódó kérdések meghatározásában alapvetően Kant rendszerét követte, mégsem volt annak kritikátlan követője. Az egyes jogbölcseleti felfogások kifejtése kapcsán, ellenvetéseinek megfogalmazása mellett, a vizsgált elméletek általa helytállónak tekintett tételeit elismerve saját koncepciójába beépítette. Így találkozhatunk alkalmanként Ahrens, Stahl, Haller, sőt Hegel gondolatainak helyeslő értékelésével.

A 19. század 40-es éveitől Pauler munkássága révén tanúi lehetünk az önállósodó magyar jogbölcseleti gondolkodás első jelentős kísérletének, melyet a – Nyugat-Európában ekkor már egyre inkább hegemón szerepbe kerülő – jogpozitivizmus irányába tett lépésnek is tekinthetünk. Jogszemléletének további sajátossága, hogy megpróbálta a kanti észjogi alapokat összeegyeztetni a történeti és nemzeti tradíciókat előtérbe helyező történeti jogi iskola szemléletmódjával. Mindezekre jó példa az 1860-as évek közepén két kötetben megjelent *Büntető jogtan*[285] című munkája, amit sokan élete fő művének tekintenek, mely révén a hazai büntetőjog-tudományt a nyugati tudományosság és szakirodalom színvonalára emelte.[286] A három kiadást megért monográfia elsősorban a joggyakorlatra volt hatással. A mű jelentőségét Angyal Pál a következőképpen jellemzi: „Pauler Büntetőjogtana a kor irodalmában a legtökéletesebb munkálat, mely nemcsak mint tankönyv, hanem a Btk életbelépéséig úgyszólván kódexet pótol."[287] A korabeli büntető-igazságszolgáltatás nemcsak állandóan figyelembe vette és hivatkozott rá, hanem lényegében törvénykönyvként használta. E mellett Pauler művét az első modern magyar nyelvű büntetőjogi tankönyvnek is tekinthetjük, mely a kortárs külföldi szakirodalomra alapozottan tekintette át a büntetőjog-tudomány eredményeit. Büntetőjog-bölcseleti elveit az uralkodó „felvilágosodott humanizmus" és a haladás eszméi jellemzik. A büntetés alapját a polgári igazságosság és a jogrend fenntartásának szükségességéből vezeti le. A későbbiekben teljes szakmai, majd politikusi súlyával támogatta a hazai büntetőjog-kodifikációs munkálatokat.[288]

Egykori professzortársa szerint „[t]udományos irányára nézve Pauler a büntetőjog terén is a bölcseleti iskola híve maradt, de nem túlzott követője; teljesen méltányolta a történelmi előzmények fontosságát, a nemzeti sajátságok döntő befolyását a társadalmi életre, s az azt szabályozó jogintézményekre."[289] Vagyis az észjogi szemlé-

[284] Uo. 15. o.

[285] Pauler Tivadar: *Büntető jogtan*. I–II. köt. Pfeiffer, Pest, 1864–65, 1869–1870², 1872–1873³.

[286] Kautz Gyula: Emlékbeszéd Pauler Tivadar akadémiai másodelnök felett... 29. o.

[287] Idézi Rácz György: Pauler Tivadar... 48.o.

[288] Főbb műveinek sorába tartozik még alma matere történetét feldolgozó kétkötetes monográfiája: *A budapesti Magyar Kir. Tudomány-egyetem története*. I–II. köt. Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, Budapest, 1880.

[289] Schnierer Aladár: *Emlékbeszéd dr. Pauler Tivadar felett*... 34. o.

letmód mellett tetten érhető a történeti jogi iskola és részben az ez idő tájt az angol és német jogtudományban egyre jelentősebbé váló „modern tételes jogbölcsészeti iskola" hatása.[290] Jogpozitivizmusának „gyakorlati" eredményei közül mindenképpen említésre méltó az igazságügyi minisztersége idején folyó jelentős kodifikációs munkálatokban való részvétele, továbbá a büntetőjog művelésében elért eredményei.

Alkotó tevékenységének jó összefoglalását adja fél évszázad távlatából az egykori visszaemlékező: „Munkásságának három fókusza: Egyetem, az Akadémia és az Országháza. Kiváló tehetségével egyaránt szolgálta a tudományos kutatást, a tanítást és a politikai közéletet, nagyszerű harmóniába egyesítve mindezeket. A tudóst és tanárt sohasem nyomta el a politikus; mint politikus viszont nem vált légüres elméletek hirdetőjévé, hanem gyakorlati alkotásaiban hasznosította páratlan tudását és ismereteit. Innen van, hogy mint tudós és tanár mérhetetlen hatással volt korának gyakorlati jogéletére, mint miniszter és politikus pedig sohasem tévesztette szem elől magasztos eszméit és távol tartotta magát a pártpolitikai marakodás vásári világától."[291]

Érdemes végül a már hivatkozott Kautz-féle emlékbeszédből idézni, aki a pauleri életművet a „kortárs" elméletek sorában így helyezi el: „Egészében véve Pauler, bár észjogi munkáit egy kimerítő egészletes rendszerré alakítani, s az összes magán- és államjogot azokba belefoglalni idővel és alkalommal nem bírt: mint jogphilosoph valamennyi elődjénél: Szilágyinál és Szeremleinél, Csatskónál és Virozsilnál, Szontaghnál és Vandráknál stb. magasabban áll; hatás és befolyás tekintetében pedig [...] az említetteket messze maga mögött hagyta."[292] E megállapítást csak azzal egészíthetjük ki, hogy a „kimerítő" rendszer kidolgozását végső soron szerteágazó érdeklődése és közéleti-politikai szerepvállalása akadályozta meg.

A kanti tételekhez szorosabban kötődő elméletek és szerzők után fontos megemlíteni a német és francia nyelvű észjogi művek magyar nyelvű fordításait, illetve kivonatait, amelyek az 1850-es és 1880-as évek között kézikönyvként voltak használatosak a hazai jogakadémiákon és az egyetemi jogászképzésben, továbbá hatást gyakoroltak a jogbölcselet hazai művelésére.[293] Itt elsősorban Heinrich Karl Gross erlangeni,

[290] Vö. Szabadfalvi József: Adalékok a magyar „tételes jogbölcsészeti iskola" történetéhez. In: *Emlékkönyv dr. Ruszoly József egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica. Tom. LXXIII. Fasc. 1–64. Szeged, 2010. 819–831. o.

[291] Rácz György: Pauler Tivadar... 51. o.

[292] Kautz Gyula: Emlékbeszéd Pauler Tivadar akadémiai másodelnök felett... 29. o.

[293] A külföldi szerzők műveinek magyar nyelvű fordításairól Hegedűs József a korabeli magyar jogirodalmat 1856-ban bemutató írásában a következőképpen szól: „Habár tagadni nem lehet, miszerint jeles külföldi műveknek fordítás utjáni megszerzése minden, de leginkább fejlődésben lévő irodalomra nézve nyeremény s egy jeles idegen műnek, sikerült fordítása tíz gyenge eredeti művel is felér, mindazáltal más részt tagadni nem lehet, miszerint minden forditás kölcsönvétel, mely a kölcsön vevőnek jövedelmezhet ugyan, de mely annak tőke vagyonához semmikép nem számítható. Ha tehát tudni kivánjuk, miként van valamely szakmának irodalma egy bizonyos nemzetnél mívelve, ezt csak ere-

Heinrich Ahrens és Friedrich Adolph Schilling lipcsei jogtanárok műveinek magyar nyelven való közzététele érdemel említést. Gross művét – egykori kollégája, Greguss Mihály fia – Greguss Ágost (1825–1882),[294] Ahrens könyvét Magyar Ferenc (1809–1882) egri, később Bihari Imre (1829–1882) sárospataki bölcselettanár,[295] illetve Schilling monográfiáját[296] Werner Rudolf (1838–1907)[297] pécsi, majd kassai jogakadémiai tanár, majd kolozsvári egyetemi professzor tolmácsolásában olvashatjuk.

Werner alapvetően Schilling észjogi felfogását követő jogtudós volt, ugyanakkor szükségét érezte, hogy az eredeti műből hiányzó történeti áttekintés megírásával kiegészítse annak hiányosságait, és a jogtanuló ifjúság számára jogbölcseleti tananyagot adjon. Ezt később az eredeti műhöz csatolva, illetve külön is megjelentette.[298] Werner nagy hatású műve, mely 1875 és 1903 között öt kiadást élt meg, a hazai jogi oktatásban sztenderd tan- és kézikönyvként használt elmélettörténeti alapmunka volt. Könyvében ugyanakkor kritikai megjegyzést is tesz a kanti teóriára, amikor annak sajátos kettősségére hívja fel a figyelmet: „Kantnak érdeme, hogy a bölcselkedést ismét biztosabb alapra fekteté; hogy a jog és erkölcsi kör határvonalait tüzetesebben kijelölé; hogy a jognak észszerű és subjectiv elemét világosabb színben tünteté föl. De épp e két elem túlhajtásában fekszik jogelméletének fő hibája is, amennyiben az észnek életalkotó, törvényhozó működést tulajdonított, belőle vezetvén le mindenekelőtt a szabadság realitását s ennek alapján a jogot s a jogélet összes viszonyait s ezek törvényeit, s

deti műveinek ismeretéből itélhetjük meg." (Dr. Hegedűs [József]: A magyar jogirodalom fejlődése. 1850–1856... 118. o.)

[294] Heinrich Karl Gross: *Bölcsészeti jogtudomány vagy természetjog.* (Ford.: Greguss Ágost) Heckenast Gustáv, Pest, 1854. (A mű eredetileg 1802-ben Tübingenben jelent meg *Lehrbuch der philosophischen Rechtswissenschaft, oder des Naturrechts* címen.) Kortársi kritikaként lásd Pauler Tivadar: Az észjogtudomány magyar irodalma. 1849–1854. *Jogtudományi és Törvénykezési Tár*, I. évf. (1855) 771–772. o.

[295] Heinrich Ahrens: *Természeti jog vagy jogphilosophia, e tudomány állása szerint Némethonban.* (Ford.: Magyar Ferenc) Egri Érseki Főtanodai Könyvnyomda, Eger, 1850. (A szerző *Cours de doit naturel ou de philosophie du droit* címen második kiadásban megjelent könyvének fordítása.) Kortársi kritikaként lásd Pauler Tivadar: Az észjogtudomány magyar irodalma... 766–768. o.; Heinrich Ahrens: *Természetjog vagy jogbölcsészet.* (Ford.: Bihari Imre) Athenaeum, Pest, 1872. (A fent említett mű 1868-ban – hatodik kiadásban – megjelent változatának fordítása, melyet a fordító a szerző jóváhagyásával részben átszerkesztett és rövidített.)

[296] Schilling Frigyes Adolf: *A természetjog vagy bölcsészeti jogtudomány kézikönyve. Összehasonlító tekintettel a tételesjog intézkedéseire.* (Ford.: Werner Rudolf) Franklin Társulat, Pest, 1869. További kiadások módosított címe: *A bölcsészeti jogtudomány kézikönyve. Összehasonlító tekintettel a tételesjogi intézményekre.* (Ford.: Werner Rudolf) Franklin Társulat, Budapest, 1874², 1880³. (A mű eredetileg 1859 és 1863-ban két kötetben jelent meg Lipcsében *Lehrbuch des Naturrechts oder der philosophischen Rechtswissenschaft* címen.

[297] Életéről és munkásságáról lásd Ormándi Kristóf: Werner Rezső Rudolf (1838–1907). A Szegedi Tudományegyetem jogász professzorai I. *FORVM. Acta Juridica et Politica*, X. évf. (2020) 1. sz. 773–785. o.

[298] Lásd Werner Rudolf: *A bölcsészeti jogtudomány történelme. Kiegészítésül Schilling természetjogi művéhez.* Franklin Társulat, Budapest, 1875, 1881², 1892³, 1900⁴, 1903⁵. (A második kötet már alcím nélkül jelent meg. Az 1881-ben megjelent kötetben a szerző Werner Rezső néven szerepel.)

ekképp a régi természetjogot valóságos észjoggá emelve."[299] Sőt az elmélet „alaphibájának" nevezi, hogy tételei az „alanyi észlegesség merev egyoldalúságából" származnak. Az észjog elvei alatt a külső cselekvési szabadság azon szabályait érti, melyeket az ész „önmagából" vezet le: „[M]intha az ész képes volna [...] önmagából és önmagától (a priori) szabályt alkotni. Innen van, hogy ez iskola jogi főelve tisztán alaki, melynek semmi tartalma nincs (üres), mert az egyesek vagy összességek akarata van hivatva azt betölteni. Nem csoda tehát, ha ez iskola, mely az ész elveit, törvényeit örökké érvényeseknek adja ki s azokból a jogélet összes képződéseit levezeti (mint logicai folyományokat), a reális élet természetszerű fejlődésével nem ritkán egyenes ellentétbe jő, sőt tehetetlennek érzi magát számos egyes életkérdés jogi megítélésében."[300]

Ugyancsak e körben említhető meg Gerlóczy Gyula (1837–1893) jogász, műegyetemi professzor neve, akinek Antal Bauer műve alapján készített könyve az 1860-as évek elejétől húsz éven keresztül Pauler észjogtani tankönyvei mellett a vizsgákra készülő hallgatóság és „művelt rend" számára tájékozódás gyanánt ajánlott olvasmány volt.[301] Érdemes itt utalni a „pozitív" vagy „tételes" és „természeti" vagy „természetes" törvény megkülönböztetése kapcsán tett kijelentéseire, melyből nyilvánvalóvá válik a szerző jogbölcseleti irányultsága: „A törvény vagy szabály a cselekvési szabadságnak korlátja, vagy sabványa. Ama törvény vagy szabály, mely társadalmi szokás vagy közhatalom intézkedéséből eredett és a társadalmi szabadságra vonatkozik, tényleges (positív, tételes) törvény; ama társadalmi szabadságra vonatkozó törvény ismét, mely az ember s társadalom természetének létéből és rendeltetéséből a józan ész szerint származtatott elvekből ered, természeti vagy természetes törvény."[302]

Hasonló jelentősséggel bírnak Vandrák András (1807–1884),[303] az eperjesi kollégium filozófiatanára és Thót Ferencz (1817–1909)[304] debreceni „bölcsészettanár"

[299] Werner Rudolf: *A bölcsészeti jogtudomány történelme* [1875] 102–103. o.

[300] Uo. 111. o.

[301] Gerlóczy Gyula: *Alkalmazott észjogtan kérdések- és feleletekben.* Dr. Bauer Antal jogrendszere alapján és több forrás után. Emich, Pest, 1862. Újabb átdolgozott kiadás: *Természetjogtan a vizsgálatra vagy szigorlatra készülők és a művelt rend számára.* I–II. füzet. M. Kir. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1877/1880. (Újabb kiadás: 1883.)

[302] Gerlóczy Gyula: *Természetjogtan...* I. füzet [1877] 10–11. o.

[303] Vandrák András: *Bölcseleti jogtan.* (Észjog.) Rosenberg, Eperjes, 1864. (Életéről és munkásságáról lásd Vécsey Tamás: *Emlékbeszéd Vandrák András akadémiai levelező tag felett.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1886.; Mészáros András: *Vandrák András filozófiai rendszere.* Madách, Bratislava, 1980. (Különösen: 116–132. o.); *A filozófia Magyarországon. A kezdetektől a 19. század végéig...* 184–186. o.; Hamza Gábor: Emlékezés Vandrák Andrásra (1807–1884), a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjára Remembering András Vandrák (1807–1884), Corresponding Member of the Hungarian Academy of Sciences. In: Jubileumi megemlékezések. https://mta.hu/data/dokumentumok/egyeb_dokumentumok/2021/Vandr%C3%A1k_Andr%C3%A1s_Hamza_2021_MTA.pdf

[304] *Jogbölcsészet.* Ahrens H. után hallgatói részére vezérfonalul dolgozta Thót Ferencz. Debreczen, 1879. (Jogbölcselet-történeti szempontból jelentős további munkája: *Bölcsészet történelme. Tanulók egyszersmind művelt olvasók számára.* I–III. köt. Debreczen, 1872., 1874., 1884.)

kizárólag oktatási célokat szolgáló munkái, melyek Ahrens műveit „vezérfonalul" követve, azok kivonataiként készültek el. Vandrák az eperjesi jogakadémia hallgatóinak írt művében az észjog(tudomány) lényegét a következőképpen foglalja össze: „[A]zon jog, melyről jelen tudományban szólandunk, nem ezen külső forrásból eredő fogalom, hanem lelkünk legbensőbbjének sugallata, a józan, művelt észnek szózata, tehát észjog, mely minthogy a tisztán s teljesen felfogott emberi természetnek egyetemes nyilatkozata és örök követelése, természeti jognak (jus naturae) is neveztethetik (de csak ily értelemben!)"[305] Az „észjogtant" tekinti a „jog philosophiájának", mely „a tiszta észből sugallatott s a gondolkodó érzelem által felfogott jogi elvek és törvények rendszere."[306] Vandrák szerint a jog erkölcsi természetű, bár nem azonos az erkölccsel: „Az észjogtan [...] az általános ethikában sarkallik, a nélkül, hogy morál vagy erénytan lenne."[307] A jogra vonatkozó általános meghatározása pedig a következőképpen szól: „A jog [...] társas-életbeli fogalom, az emberi társas érintkezéseknek természet- s észszerű rendezője s innen eredő törvények szerinti szabályozója, s épen azért minden önkénynek és hatalmaskodásnak kizárója, a nélkül, hogy az emberi akaratnak nemesb szabadságát elnyomná, sőt épen ennek legerősb biztositója a társas életben."[308] Vandrák művéről összességében megállapítható, hogy nem tiszta kompiláció, hanem Ahrens nézeteinek alkotó átdolgozása. A jogfilozófia feladatát alapvetően nem a jog mibenlétének vizsgálatában, hanem etikai értékmérők által felállított eszmények keresésében látja.

Lényegében ebbe a körbe tartozik Scheffer Vilmos (1832–1898) pozsonyi jogakadémiai tanár jogbölcseleti előadásainak kőnyomatos sokszorosítása 1875-ből,[309] Kacziány Nándor (1822–1908) budai törvényszéki bíró „társadalmi észjogi" munkája 1873-ból,[310] illetve Wekerle László (1840–1918) jogvégzett gimnáziumi tanár 1877-es észjogi értekezése.[311] Kacziány munkájában szó esik az észjogról mint a tételes törvényhozás „irányadójáról", illetve a „társadalmi észjogról", melynek feladata a jogviszonyokat az észszerűség szempontjait figyelembevéve tanulmányozni és azok „okszerűségét, czélszerűségét és szükségességét" vizsgálni[312]. Wekerle művében találkozunk az „észjogtudományra" mint önálló diszciplínára való utalással, mely a cselekvési és akaratszabadság morálisan helyes összhangját vizsgálja: „Észjogtudomány ugyanis az erkölcsi lehetségeknek és feltételeknek azon tudata, melynek

[305] Vandrák András: *Bölcseleti jogtan*... 3. o.
[306] Uo. 4. o.
[307] Uo. 6. o.
[308] Uo. 16. o.
[309] Scheffer Vilmos: *Jogbölcselet*. Pozsony, 1875.
[310] Kacziány Nándor: *Társadalmi észjog*. 1. füz. Fekete, Buda-Pest, 1873. (A mű folytatása a kiadó csődbe jutása miatt nem jelenhetett meg. Később a kézirat is elveszett.)
[311] Wekerle László: *Az észjog vezérelvei*. Aigner, Budapest, 1877.
[312] Kacziány Nándor: *Társadalmi észjog*... 53. o.

segélyével megismerhetjük és megismertethetjük, hogyan kell a cselekvés-szabadságot az akarat-szabadsággal egyhangzatba hozni."[313] Megállapítja, hogy az ész az ember „gyakorlati életének", vagyis az akaratnak és cselekvésnek alkot szabályokat: „Maga az ész, a tiszta ész, az ember természetében gyökerező és ebből eredő jogokat egyedül meghatározni képtelen volna, ha meghatározásainak helyességét az embernek természetéből és gyakorlati viszonyaiból nem igazolhatná."[314] Az észjogi törvényeket tekinti a poztív jog „természetes és utolsó alapjának". Az észjog legfontosabb ismérvei – „vezérelvei" – közt említi a „változhatlanság (immutabilitas)", a „szükségképiség", az „örökké valóság (aeternitas)", az „egyetemesség (universalitas)", a „meghatározott bizonyosság (certitudo)", az „ésszerűség", a „könnyű teljesítés (observatus facilitas)", a „benső erkölcsiség (intrinseca moralitas)", végül a „sérthetetlenség (sanctitas)" kategóriáit.[315] Említésre méltó továbbá, hogy a dualizmus korszakának kezdetén a jogászképzés curriculumában kötelezővé váló „Bevezetés a jog- és államtudományokba" című tárgy észjogi megalapozottságú stúdiumként került oktatásra,[316] illetve Forster Károly (1810–1879) ügyvéd kétkötetes esszéisztikus filozófiai, állam- és jogbölcseleti elmélkedése, mely ugyancsak kantiánus szellemben íródott.[317]

Nyugat-Európában a 19. század első harmadának végére háttérbe szoruló utolsó originális természetjogi elmélet Magyarországon még a millennium idején is az oktatásban és a tudományos publikációkban jelentős pozíciókat birtokolt. A kései, vagy ahogyan a kortárs Finkey fogalmaz, a „modern észjogi irány" képviselőjeként Schnierer Aladár (1836–1898)[318] a kassai jogakadémia, majd rövid ideig Pauler utódaként a pesti egyetem büntetőjog- és jogbölcselet-professzora műveiben még mindig észjogi alapon közelített a tételes jogi problémákhoz, illetve jogbölcseleti

[313] Wekerle László: *Az észjog vezérelvei*... 33. o.
[314] Uo. 58–59. o.
[315] Uo. 65–72. o.
[316] Vö. Kiss István: *Bevezetés a jog- és államtudományokba. A jog és államtudományi tanrendszerre, s jogi pályára általában vonatkozó hazai szabályrendeletekkel és törvényekkel*. Érsek-Lyceum, Eger, 1877. (Különösen: „Jogbölcsészet" alfejezet. 73–81. o.)
[317] Forster Károly: *Jog, politika és bölcsészet*. I–II. köt. Zilahy, Budapest, 1874. Érdemes egy jellemző részletet hivatkozni a műből: „A természeti jogszabályok, miután erkölcsi lényegünkben gyökereznek, emberek viszonyira és cselekvényeire vonatkoznak, az emberi felfogást felül nem múlhatják; azoknak az ész által felismerhetőknek, elveikből rendszeres alakban, okoskodás útján kifejthetőknek kell lenniök, miből az általános egyetemes jogszabályok tárgyaltathatása világosan következik. Az észjog szabályai lényegökre nézve [...] népek és időszakok különbsége nélkül egyetemesek, egyenlők, örökösek és változtathatatlanok, mint az emberi természet, melyben gyökereznek. Az észjogi elvek létele nem tételeztetik fel azoknak közös elismerésétől, mert az igazság belső ereje által áll fenn, és minden emberben meg van megismerhetésének tehetsége, meg vannak a jog alapjául szolgáló természetének lényeges kellékei." (Uo. I. köt. 73. o.)
[318] Életéről és munkásságáról lásd Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi*... 386–387. o.; Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*... 202., 325. o.

egyetemi előadásaiban az észjog fogalmáról, feladatáról, hasznáról és felosztásáról értekezett.[319] Felfogását jól jellemzi az egyetemi jegyzetében az észjog meghatározására vonatkozó kijelentése, mely szerint az észjog nem más, mint „rendszeres foglalata azon jogszabályoknak, melyeket az ész az emberek rendeltetésének és társadalmi viszonyainak természetéből levezet."[320] Míg az észjog célja a jog általános, maradandó elveinek felkutatása, addig a tételes jogé ezen elvek pontosabb kifejtése és érvényre juttatása. Érdekességként ugyanakkor megjegyzendő, hogy az örökési jog észjogi alapjairól írt tanulmányában Kanttal szemben éles kritikát megfogalmazva Hegelt méltatja, mint aki „a rationalisticus észjog több rendbeli túlzásait helyesebb mértékre visszavezette."[321] Schnierer – továbbgondolva nagy hatású elődje, Pauler álláspontját – a történeti és észjogi irányzatok túlhajtásainak lemetszését követően azok összeegyeztetésében látja a jogbölcsészet művelésének helyes útját. 1894-ben tartott rektori székfoglaló beszédében így fogalmaz: „Az ész nem maga teremti a jogot, az ész nem képes jogszabályokat a priori, elvonatkoztatva a tapasztalástól megállapítani, hanem feladata csak az, hogy felkutatván a jog reális alapját: a társadalmi életviszonyokat, azokból vezesse le a jog szabályait és fogja össze azokat egy organikus rendszerben."[322]

A „modern észjogi irány" képviselői közé tartozott még Bárány Gerő (1878–1939) filozófiai író, aki az elmúlt századfordulón megjelent jog- és morálfilozófiai témájú tanulmányaiban a magyarországi Kant-reneszánsz hatása, illetve Spinoza panteizmusa és Stirner tudományos nihilizmusa által meghatározott eklektikus bölcseleti keretben magyarázza a jog lényegét. A jogfilozófiát az „egyetemes" filozófia részének tekinti, ezért Kanttal vallja, hogy a jogot nem az állam teremti, hanem csupán biztosítja annak létét és uralmát. A jogot valójában az emberi ész („észjog") teremti. A pozitív jog pedig nem más, mint az „erősebb joga" („jog = hatalom"), de a hatalmat nem szabad összetéveszteni a fizikai erővel.[323]

[319] Tette mindezt annak ellenére, hogy egy 1869-ben megjelent tanulmánya bevezető soraiban így írt: „Mostohább sorsra, kedvezőtlenebb állapotra alig jutott valaha tudomány, mint aminőben jelenleg a jogbölcsészet tengődik. Nem elég, hogy e tudomány legfőbb elvei, legfontosabb tanítmányai több oldalról, de kiválólag a jogtörténelmi iskola bajnokai részéről kíméletlen megtámadásoknak kitévék; ellenei közül némelyek vakbuzgóságuk által elragadtatva, már annyira is jöttek, miként még az észjog tételét is kétségbe vonják!" (Schnierer Aladár: Az örökösödési jog észjogi megállapítása. *Jogtudományi Közlöny*, IV. évf. [1869] 34. sz. 225. o.)

[320] Schnierer Aladár: *Jogbölcsészeti jegyzet*. Előadásai után jegyezte Mayer József. (V. kiadás) Politzer, Budapest, 1898. 6. o.

[321] Schnierer Aladár: Az örökösödési jog észjogi megállapítása... 35. sz. 234. o.

[322] Hivatkozza: Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi*... 387. o.

[323] Bárány Gerő: Jogbölcselkedés (I–III.) *Athenaeum*, X. köt. (1901) 2. sz. 223–230. o.; 3. sz. 356–366. o.; 4. sz. 514–532. o. További jogbölcseleti, büntetőjog-bölcseleti tárgyú tanulmánya: Bűn és bűnhődés. *Athenaeum*, XI. évf. (1902) 2. sz. 227–238. o.; 3. sz. 306–319. o.; 4. sz. 443–458. o.; Évtizedekkel később Moór 1923-as jogfilozófiai „bevezetőjéről" írt kritikai ismertetőt. Vö. Bárány Gerő: Moór Gyula: Bevezetés a jogfilozófiába. *Társadalomtudomány*, III. évf. (1923) 1–4. sz. 423–426. o.

Említésre érdemes, hogy 1881-ben – amikor Pulszky Ágost már a jogpozitivizmus szellemében adta elő a jog- és állambölcseletet a pesti jogi karon – egy neves budapesti könyvkiadó értelmét látta annak, hogy „Thomasius" álnevű szerzőtől Pauler szellemiségét követő terjedelmes észjogi megalapozású tananyagot prezentáljon kiskáté formában a vizsgára készülő hallgatók számára.[324] Az észjogi gondolkodás utolsó alakjaként kell utalnunk Csarada Jánosra (1850–1923)[325] a nemzetközi jog és jogbölcselet professzorára, aki a 19. század végétől 1920-ig – alkalmanként Pikler Gyulával párhuzamosan, illetve egymást fölváltva – kantiánus szemlélettel adta elő a jogbölcseletet a pesti jogi karon. Erről árulkodik 1900-ban megjelent egyetemi kőnyomatos előadásjegyzete.[326] A Pikler-féle szociológiai pozitivizmus mellett meglepő és rendkívül kontrasztos jelenség lehetett a Csarada által előadott észjogi ihletettségű bölcseleti jogtan, mely szerint a bölcseleti (ész) jog a tételes jog zsinórmértékeként azon általános jogelveket jelenti, melyek „az ember és az emberi életviszonyok természetén gyökereznek és az ész által felismertetnek."[327] Sőt még 1904-ben is – az ún. jogi conpendiumok gyűjteménye sorozatban – *Az észjog compendiuma* címmel a „szigorlók, ügyvédi és bírói vizsgára készülők, valamint a gyakorlat emberei részére" közzétett több kiadást is megélt könyv az elméleti ismereteket egy korszakkal korábbi jogfilozófiai alapokról közelítette meg.[328] S az sem véletlen, hogy a szerző a kötet előszavában forrásként Csarada János és Werner Rudolf egyetemi előadásait jelöli meg.

Összességében elmondható, hogy a hazai észjogi művek nem képviseltek kiemelkedő tudományos teljesítményt. Mindazonáltal a 18. századi, már saját korában sem újszerű Wolff–Martini-féle természetjogi felfogással szemben a 19. század első felében, egészen a kiegyezésig, a magyar jogi gondolkodásra – beleértve a tételes jogtudományi diszciplínákat – modernizáló hatást gyakorolt. Igaz ez a kijelentés még akkor is, ha osztjuk Moór múlt század közepi megállapí-

[324] *Észjog. Kérdések és feleletekben.* (Összeállította: Thomasius) Eggenberger, Budapest, 1881. A mű kiskáté jellegével már annak bevezetésében szembesülhetünk: „Miben különbözik mégis az észjog a tételes jogtól? Az észjog elvei általánosak, egyetemesek, változhatatlanok, az ész elvein gyökerezők, míg a tételes jog szabályai a kor és az egyes országok viszonyaihoz képest változók, részletesek, történetesek." (Uo. 5. o.)

[325] Életéről és munkásságáról lásd Eckhart Ferenc: *A jog- és államtudományi kar története 1667–1935*... 610., 615. o.

[326] Csarada János: *A bölcseleti jog jegyzetei*. I. rész: A bölcseleti jog alaptanai. II. rész: Bölcseleti államjog. Politzer, Budapest, 1900.

[327] Uo. 1. o.

[328] N. B.: *Az észjog compendiuma. A jogbölcselet történetének rövid vázlata*. Politzer, Budapest, 1896, 1900², 1904³. Az észjog fogalmát így határozza meg: „[A]z észjog [...] rendszeres foglalata azon szabályoknak, melyeket az ész az emberek rendeltetésének és társadalmi viszonyainak természetéből levezet." (Uo. 4. o.)

tását: „A természetjogi és észjogi felfogás Magyarországon sohasem jutott kizárólagos uralomra; kellően mérsékelte Werbőczynek a történetet és a szokásjogot méltató organikus felfogása."[329]

1.4. A történeti jogi szemléletmód

A történeti jogi iskola a 19. század első felében – amikor a német jogi kultúrkörben szinte kizárólagos, politikai eszközökkel is támogatott pozíciókkal rendelkezett – a magyar jogtudós közösségre viszonylag szerény hatát gyakorolt.[330] A jogfejlődés egyetemes törvényszerűségeit tagadó és az egyes nemzeti jogok sajátosságait előtérbe helyező felfogásnak csupán néhány hazai követőjét lehet megemlíteni. A historizmus és a jogtudomány korabeli szimbiózisából az európai kontinensen kevés progresszív hatású eredmény született. A német történeti jogi iskola hazai térhódításának több akadálya volt. Így elsősorban a népszerű, de alkalmanként hamis illúziókra támaszkodó ius patrium kutatása gátolta Friedrich Carl Savigny és követői tanainak hatását a hazai jogtudományban. Ugyancsak a történeti jogi szemléletmód elterjedésének ellenében hatott a kanti észjogtudomány hazai elterjedtsége, és itt elsősorban Pauler Tivadar megkerülhetetlen tekintélyére kell gondolni, továbbá az OPTK hatása és jelenléte, mely ellentmondott az iskola tudatos jogalkotást negligáló megközelítésének. A történeti jogszemlélet a reformkor idején csupán Frank Ignácz (1788–1850),[331] a kassai jogakadémia tanára, majd a pesti jogi kar hazai magánjogprofesszora munkásságában érhető tetten. Frank az 1820-as évek legelején írt, csak

[329] Moór Gyula: *A jogbölcselet problémái*... 45. o.

[330] Horváth Pál: *Tudománytörténeti és módszertani kérdések a jogtörténet köréből.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1974. 102. skk o.; Pólay Elemér: *A pandektisztika és hatása a magyar magánjog tudományára.* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Juridica et Politica. Tom. XXIII. Fasc. 6. Szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Szeged, 1976. 90. skk o.; Szabadfalvi József: A történeti jogi szemléletmód hazai históriájához. *Zempléni Múzsa*, VIII. évf. (2008) 4. sz. 13–18. o.; Stipta István: *A magyar jogtörténet-tudomány kétszáz éve*... 63–73. o.

[331] Életéről és munkásságáról lásd Pauler Tivadar: *Emlékbeszéd Frank Ignácz m. acad. tag felett.* Tartotta a M. Académia ülésén nov. 25. 1850. Pest, 1851. (Újból megjelent: Pauler Tivadar: *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez*... 158–171. o.); Fürst László: Frank Ignác (1788–1850) In: *Jogi professzorok emlékezete*... 52–64. o.; Eckhart Ferenc: *A jog- és államtudományi kar története 1667–1935*... 341–349. o.; Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*... 152–154. o.; Nizsalovszky Endre: Frank Ignácz. A jogtörténeti iskola és a szabadsághare. In: *Jogtörténeti tanulmányok.* III. köt. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1974. 193–212. o.; Horváth Pál: Frank Ignácz és a történeti jogi iskola. In: Horváth Pál: *Tudománytörténeti és módszertani kérdések a jogtörténet köréből*... 115–207. o.; Pólay Elemér: *A pandektisztika és hatása a magyar magánjog tudományára*... 92–109. o.; Horváth Pál: *Frank Ignác.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993.; Horváth Pál: Frank Ignácz (1788–1850) In: Hamza Gábor (szerk.): *Magyar jogtudósok.* II. köt. Professzorok Háza, Budapest, 2001. 13–28. o.; Stipta István: *A magyar jogtörténet-tudomány kétszáz éve*... 65–70. o.

kéziratban fennmaradt *Észjogtani vázlat*ában – elutasítva a korabeli uralkodó Martini-féle jogi tételeket – részben akceptálva a kantiánus tanokat, az emberi jogokat nem a természeti állapotból, hanem az emberi természet „örökös változtathatatlan forrásából" eredeztette, illetve részben átvéve az akkoriban a német jogi gondolkodásban meghatározóvá váló történeti jogi szemléletmódot, például a tulajdonjogot nem az „ész törvényeiből", hanem a „nemzetek tételes intézeteiből" származtatta.[332] Később – mint Savigny kortársa – egyre inkább a történeti jogi iskola hazai szószólójává válva hangoztatta, hogy a „bölcsészeti jogtan" (értve alatta az észjogi iskolát) nemcsak felesleges, de veszélyes irányzata a jogbölcseletnek, ezért az oktatásból kiküszöbölendő és a római jog tudományával helyettesítendő. Továbbá a Savigny-féle német történeti jogi iskola főbb tételeinek megfelelően – írta róla Pauler – „a törvénykönyvek rendszeresítésére irányzott munkálatokat [...] a jog természetes fejlődésével ellenkező merész kísérletnek tartotta."[333] A kodifikáció elutasítása terén Savigny feltétlen követőjének számított. Habár sok szempontból akceptálta és vallotta a jogképződés ún. organikus elméletét, a német iskolára oly jellemző nemzeti romantikus látásmódtól mentes volt az elmélete.

1848. szeptember 11-én tartott akadémiai székfoglaló előadásában az időközben bekövetkezett társadalmi-gazdasági változások ellenére az ősiség kérdésében meglehetősen óvatos, mondhatni konzervatív álláspontot foglalt el. A jogintézmény precíz leírása és elemzése után, jellemző módon nem annak megszüntetésére, hanem csupán célszerű korlátozására fogalmazott meg javaslatot.[334] Frank a történeti jogi szemléletmód azon képviselője volt, aki a hazai jog fejlődésében elképzelhetetlennek tartotta a gyökeres változást. Nézete szerint a „törvények alkotásánál a nemzeti érzéseket is kímélve méltányolva, tekintetbe kell venni."[335] Összességében megállapítható, hogy Frank – miként az őt követő hazai jogtudósok – életműve alapvetően nem jogbölcseleti indíttatású, csupán egyes történeti, tételes jogi (alapvetően magánjogi) fejtegetései kapcsán kerültek napvilágra ez irányú nézetei. Munkamódszerére jellemző volt, hogy az egyes jogintézményeket történeti kontextusban tárgyalta, és az adott időszak viszonyaira tekintettel értékelte.

Savigny és a német történeti jogi iskola követőjének tekinthetjük Hoffmann Pál (1830–1907)[336] kassai, majd pozsonyi jogakadémiai tanárt, később a budapesti egye-

[332] Vö. Pauler Tivadar: *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez*... 161. o. (Érdemes e helyen utalni arra, hogy Frank 1823-ban Kassán megjelent „*Specimen elaborandarum institutionum juris civilis Hungarici*" című művében az alanyi jog fogalmát Kant nevének megemlítésével használja.)

[333] Uo. 169. o.

[334] Vö. Frank Ignácz: *Ősiség és elévülés.* Értekezés, mellyel Prof. Frank Ignácz a Magyar Akademiának levelező tagjává kineveztetvén helyt foglalt. (1848. september) A Magyar Királyi Egyetem betűivel, Buda, 1848.

[335] Uo. 31. o.

[336] Életéről és munkásságáról lásd Vécsey Tamás: *Emlékbeszéd Hoffmann Pál r. tag fölött.* MTA Emlékbeszédek, XIII. 7. Budapest, 1908.; Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi*...

SOMOGYI KÖNYVTÁR 1000354 1881 SZEGED

tem rómaijog- professzorát. 1864-ben *A jog lényege* címen tette közzé akadémiai székfoglaló értekezését, melyben bíráló megjegyzésekkel illette az ekkor hazánkban még ereje teljében lévő észjogi iskolát, elsősorban Pauler nézeteit.[337] A jeles kortárs által képviselt felfogást „észlegeskedő jogászaink dagályos szavalmányai"-ként emlegeti.[338] Írása nyílt állásfoglalás volt a Savigny és Georg Friedrich Puchta fémjelezte iskola mellett. Az ész „jogkútforrási" minőségét illetően állítja, hogy „az ész, mint a szükségképpeni megismerésének tehetsége, a szükségképpen valónak egy részét képező jogtartalma levezetésénél is eszközül igenis szolgálhat; de abból magából, az ész, a gondolkodás kathegóriáiból a reálitás jellemével biró életviszonyok jogi alkatát sohasem."[339] Az ész tehát alkalmas eszköz a jogtartalom megismerésére, de nem tekinthető a jog tényleges forrásának. Megállapítása szerint, a jog csak mint ius positivum létezhet. A ius naturale és a ius gentium fogalompárt említi példaként, hogy egyes jogi eszmék nem létezhetnek konkrét jogrendhez való kötődés nélkül.

A német történeti jogi iskola jogkeletkezési elméletét és általában a Savigny-féle „*Vom Beruf*"-ban foglalt programnyilatkozatot mint jogbölcseleti alapvetést először Hoffmann propagálta a hazai irodalomban. Savignyanus beállítottságára mi sem jellemzőbb, mint hogy Rudolf Jhering római birtoktanról írt korszakos művének ismeretében „olcsó okoskodásnak" tekint minden Savigny nézetével szemben álló felfogást.[340] Szemléletmódjára az iskola másik klasszikusa is nagy hatást gyakorolt. A jog genezisére vonatkozó teológiai természetű meghatározása Puchta felfogásának interpretálásából következik.[341] Ugyancsak ismerős fogalomalkotással találkozunk „a jogot létrehozó potentia" meghatározásakor. Hoffmann – a „népszellem" fogalmával azonos jelentéstartalmú terminusként – használja a „nemzeti közszellem" kifejezést, mely mint legfőbb jogforrás hozza létre a jogot.[342] A jog ebből következően „kettős életet él: a jogviszonyokban megtestesülten, és

229. o.; Eckhart Ferenc: *A jog- és államtudományi kar története 1667–1935...* 472. o.; Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon...* 204–205. o.; Pólay Elemér: *A pandektisztika és hatása a magyar magánjog tudományára...* 114–115. o.; Hamza Gábor: Adalékok a történeti jogi iskola magyarországi hatásához. Hoffmann Pál életműve (1830–1907). *Jogtudományi Közlöny*, XXXV. évf. (1980) 8. sz. 539–543. o. Hoffmann Pál (1830–1907). In: Hamza Gábor (szerk.): *Magyar jogtudósok.* I. köt. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999. 51–60. o.; Stipta István: *A magyar jogtörténet-tudomány kétszáz éve...* 70–73. o.

[337] Hoffmann Pál: *A jog lényege.* (Bevezetés a jogtudományba). Eggenberger, Pest, 1864.

[338] Uo. 25. o.

[339] Uo. 30. o.

[340] Pólay Elemér: *A pandektisztika és hatása a magyar magánjog tudományára...* 114. o. Jhering magyar recepciójáról lásd Földi András: Aspekte der Jhering-Rezeption in Ungarn. In: Stephan Meder – Christoph-Eric Mecke (Hrsg.): *Jhering Global. Internationales Symposium zum 200. Geburtstag Rudolf von Jherings (1818–1892).* Vandenhoeck & Ruprecht Verlage, Göttingen, 2023. 71–95. o.

[341] Vö. Hoffmann Pál: *A jog lényege...* 8. skk o.

[342] „A jog kútforrása: a nemzeti közszellem." (Uo. 57. o.)

a nemzet köztudatában mint eszme."[343] A „jogalkotó nemzeti genius" megnyilvánulásaként – három „idomot" nevez meg – Savigny és Puchta műveire utalva –, melyekből a jog közvetlenül megismerhető. Így beszél a „nemzeti jogmeggyőződés parancsoló szózataként" a szokásjogról, az „absolut érvénnyel ellátott szavakban megtestesítettségből" következő törvényről és a jogtudományról. A szokásjog szerepének kiemelése és a jogtudományra mint jogforrásra való utalás, mely a népet reprezentáló jogtudósok révén jut kifejezésre, nyilvánvalóan Savigny tételeinek a követése. S szintén a német jogászfejedelemhez hasonlóan fogalmaz, amikor a hivatásos jogtudók szerepéről és hivatásáról ír: „[A] jogászok, mint a jogra irányzott nemzeti közszellem vivői, a nemzeti jogtudatnak szereznek tisztultabb kifejezést."[344] A római jogász Hoffmann legfőbb érdeme, hogy az észjogi irányzat végső meghaladásáért küzdött, és ehhez a történeti jogi szemléletmódot tartotta a legmegfelelőbbnek.

Az irányzat jelentős hazai képviselője volt a legkiválóbb Frank-tanítvány, Wenzel Gusztáv (1812–1891),[345] aki a történeti jogi iskola híveként vallotta, hogy „a jogtörténeti és jogbölcsészeti elem egymáshoz ellenséges positiót nem fognak elfoglalni, hanem ellenben egyesítve, magának a jogtudomány felvirágoztatására [képesek] hatni."[346] Magyar, egyetemes (európai) jogtörténeti és összehasonlító jogi műveiben a 19. század közepétől Savigny és követőinek hazai szószólójává vált. Ő volt az, akinek a munkáiban Savigny neve és művei elsőként kerültek említésre a hazai jogirodalomban. Többek szerint a „jogtörténelmi módszer" átvételével és alkalmazásával Wenzel munkássága révén nyert a hazai jogtudományban teljes polgárjogot a „történeti-jogi irány", szolgálva az 1860-as és 70-es években újjáéledő nemzeti romantika eszméjét. A történeti mellett a jogbölcseleti módszert emelte ki, mely segítségé-

[343] Uo. 44. o.

[344] Uo. 45. o. Ugyanitt egy lábjegyzetben megjegyzi: „A nemzeties közszellem jogászokbani megerőtlenülése azért a jogtudomány hanyatlását vonja maga után; bizonyitja ezt a negyedik keresztény-századbeli római jogászok és jog tudománypéldája." (Uo.)

[345] Életéről és munkásságáról lásd Vécsey Tamás: *Emlékbeszéd Wenzel Gusztáv felett.* (Emlékbeszédek VIII. 5.) Budapest, 1894.; Ujlaky Miklós: Wenzel Gusztáv (1812–1891). In: *Jogi professzorok emlékezete...* 65–75. o.; Eckhart Ferenc: *A jog- és államtudományi kar története 1667–1935...* 395–396., 545–548. o.; Pólay Elemér: *A pandektisztika és hatása a magyar magánjog tudományára...* 119–125. o.; Horváth Pál: *Tudománytörténeti és módszertani kérdések a jogtörténet köréből.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1974. 238–241. és skk o.; Halász Iván: Wenzel Gusztáv és a magyar jogi komparatisztika kezdetei. *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás*, III. évf. (2015) 3. sz. 152–162. o.

[346] Wenzel Gusztáv: *Emlékbeszéd néhai Récsi Emil felett.* Magyar Tudományos Akadémia, Buda, 1865. 20. o. (A közelmúltban került elő Wenzel 1836-ban közzétett, a magánjogi forrásokat tárgyaló doktori disszertációja, melynek pontos bibliográfiai adatairól lásd Koi Gyula: Adalékok 1800 utáni jogirodalmi könyvkiadásunkhoz... 262. o.)

vel lehet és érdemes a jogtudományt művelni. Miként egy helyütt írja, „[a] történet és a bölcsészet a jogtudománynak mintegy két szeme."[347]

Wenzel Savigny és Puchta szellemiségét idézve ír a szokás „jogalakító" jelentőségéről, továbbá arról, hogy a fennálló jog a „nép szellemi életében gyökerezik", s „a jogeszme belső erejének folytán támad azon jogi meggyőződés a népben, mely a társadalmi viszonyok rendezésének szolgál alapul. A honlakosok ezen jogi meggyőződése minden társadalomnak egyik legbecsesebb szellemi birtoka. [...] Ezen meggyőződés öntudatlanul az egyesek külső cselekvényeiben nyilatkozik; s így válik szokássá és alkotja a szokásos jogot."[348] Ugyancsak követve „a kor első jogtudósának"[349] álláspontját, a jogkeletkezés és -fejlődés kérdésében megállapítja, hogy a jog „organikus úton a nép életéből fejlődvén ki, annak egyes viszonyai [...] eredeti természetszerűségeknek jeleit mutatják."[350] Jogrendszerünk legfőbb jellemzőjeként megállapítja, hogy „a magyar nemzet ősi jogrendjéből indulván ki és abban gyökerezvén, alakulási momentumait és fennállási alapját a mai társadalom sajátos organismusában, s a nemzet jogalakító öntudatában bírja."[351] Ugyanerre utal egykori tanítványa, amikor mestere egyetemi előadásán elhangzottakból „a magyar jog »nemzeti szellemünk jogalkotó működésének gyümölcse«" gondolatát emeli ki.[352]

Savigny nézeteinek következetes interpretálójaként kodifikációellenes álláspontot foglalt el: „Korunknak – írja Wenzel – sem oka, sem hivatása nincs új törvényeket készíteni, inkább az a feladat, hogy a fennálló jogot tüzetesen megvizsgálni, hogy mennyiben kell a megváltozott viszonyoknak megfelelően kiegészíteni."[353] Hogy ez a bizonyos kiegészítés alatt mit is értsünk, maga Wenzel siet segítségünkre, amikor egy helyén úgy fogalmaz, hogy „a belső vagy külső tökély bármi magas fokát érik is el a törvények, a szokásos jogot egészen soha nem vetkőztetik ki jelentőségéből."[354] Az összehasonlító módszer tudatos alkalmazásával, mely inkább a Maine-féle angol historical jurisprudence megkülönböztető ismérve volt,[355] az ekkor formálódó új

[347] Wenzel Gusztáv: *Az 1848 előtti magyar magánjog. Tekintettel újabb átalakítására.* Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, Budapest, 1885. 11. o. A jog tanulmányozásának három „szokásos" módszereként „a történetit, a bölcsészetit és a dogmaticait" említi. (Uo. 10. o.)

[348] Wenzel Gusztáv: *A magyar magánjog rendszere.* I. köt (2. kiadás) Athenaeum, Pest, 1872. 76. o. (Ugyanaz olvasható: Wenzel Gusztáv: *Az 1848 előtti magyar magánjog...* 78. o.)

[349] Wenzel Gusztáv: *Az ausztriai általános polgári törvénykönyv magyarázata.* Pest, 1854. 4–5. o.

[350] Uo. 29. o.

[351] Wenzel Gusztáv: *A magyar magánjog rendszere...* 5. o.

[352] Vécsey Tamás: *Emlékbeszéd Wenzel Gusztáv felett...* 47. o.

[353] Wenzel Gusztáv: *Az ausztriai általános polgári törvénykönyv magyarázata...* 19. o.

[354] Wenzel Gusztáv: *A magyar magánjog rendszere...* 77. o. (Ugyanaz olvasható: Wenzel Gusztáv: *Az 1848 előtti magyar magánjog...* 79. o.)

[355] Vö. Szabadfalvi József: Historical Jurisprudence, avagy a történeti jogtudomány mint a jog „kultúrtörténeti" megközelítése. In: Szabadfalvi József (szerk.): *Historical Jurisprudence – Történeti jogtudomány.* Budapest, 2000. 14–35. o.; Angol történeti jogbölcselet. In: Jakab András – Könczöl Miklós –

tudomány hazai apostolává vált.[356] A modern jogtudomány a jog „szellemét" a jogtörténeti vizsgálódás mellett „a külföld nevezetesebb jogrendszereivel és törvénykönyveivel" egybevető összehasonlító módszer alkalmazásával igyekszik megismerni.[357] Az összehasonlító jogtudomány „mívelése a tudomány mai embereinek már kikerülhetetlen feladata lett", melynek végső értelmét abban látja, hogy „jogunk jelenét tekintve az a legjobb tájékoztatást nyújtja, jogunk jövőjére nézve pedig sokkal biztosabb kalauzunk, mint a legelmésebb abstractió, vagy a legzseniálisabb opportunitási concepció."[358]

A történeti jogi iskola hatása ugyancsak megfigyelhető Haller Károly (1836–1911) kolozsvári magánjogász-professzor jogforrásokról szóló értekezésében, melyben Savigny, Puchta és Hoffmann műveire hivatkozva fejti ki téziseit. A jogforrások fajtáinak részletezését – nem véletlenül – a „nép közvetlen jogi meggyőződéséből eredő [...] következetes gyakorlatként" jellemzett „jogszokás" bemutatásával kezdi.[359] Mindazonáltal Haller tisztában van azzal és kifejezésre is juttatja, hogy a modern jogrendszerekben csupán a „törvénypótló jogszokásnak" lehet szerepe.[360]

A hazai történeti jogi iskola fontosabb képviselőinek rövid áttekintését követően érdemes még két, az irányzatot értékelő véleményre utalni. Szalay László – a francia mintájú kodifikáció legfőbb hazai szószólója – 1844-ben írt jogi publicisztikájában a „történeti iskolát" egyértelműen negatív szerepkörben tünteti fel, melynek „jellemjegye: az ész becsmérlése, s a jelenkor öntudatos életrevalóságának tagadása."[361] Szászy-Schwarz Gusztáv – az elmúlt századforduló emblematikus magánjogásza – az *Új irányok a magánjogban* című monográfiájában az észjogi, illetve a történeti jogi iskolát összehasonlítva már árnyaltabb képet rajzol: „Nem az elméleti alaptételek, nem is az elméleti felismerés módszere tekintetében volt különbség az észjogászok és a történészek között. A főkülönbség az eszményben volt, mely vizsgálódásaiban hajtotta: az észjog javítani akart a létező állapoton, a történeti iskola beérte azzal, hogy a jelenállapotot megértse. A társadalmi átalakulások korszakai az észjogi iránynak kedveznek, a társadalmi pangás ideje a történetinek."[362] A gyakorlati törekvések eltérő jellegére jól rávilágít ez a némileg külső nézőpontból megfogalmazott vélemény.

Menyhárd Attila – Sulyok Gábor (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia.* PPKE JÁK, Budapest, (2019) 15 o. (https://ijoten.hu/szocikk/angol-torteneti-jogbolcselet)

[356] Vö. Wenzel Gusztáv: *Az összehasonlító jogtudomány és a magyar magánjog.* M. Tud Akadémia, Budapest, 1876.

[357] Wenzel Gusztáv: *A magyar magánjog rendszere...* 15. o.

[358] Uo. 39. o.

[359] Vö. Haller Károly: Adalék a jogforrások elméletéhez. *Jogtudományi Közlöny,* X. évf. (1875) 45. sz. 382. o.

[360] Uo. 13. o.

[361] Szalay László: *Publicisztikai dolgozatok.* II. köt. 1844–1847. Heckenast, Pest, 1847. 17. o.

[362] Szászy-Schwarz Gusztáv: *Új irányok a magánjogban.* Athenaeum, Budapest, 1911. 147–148. o.

A 19. század közepétől a történeti jogi iskola elsősorban a tételes jogtudományok – főképp a magánjog[363] – művelői, illetve később a jogtörténészek körében talált követőkre. A polgári jogi kodifikációs törekvések eredménynélkülisége, továbbá a feudális jellegű szokásjogi szabályok vitalitása a magánjogászokat a múltban sikeresnek vélt megoldási módok irányába orientálták. A vesztes szabadságharc után az „ősi" magyar jogintézményekért való lelkesedés a nemzeti jelleg megőrzésének az eszközévé vált. Így nem volt ritka a hazai szakirodalomban a történeti jogi szemléletmód jelenléte még az elmúlt századforduló környékén sem. Erre jó példa Grosschmid Béni nevezetes magánjogi előadásaiban olvasható gondolata: „A rómain és az angolon kívül alig van még egy államiság, mely annyira nemzeties és a nemzeti jellemmel annyira bensőleg egybeforrt s oly jellegzetesen kidomborodó köz- és magánjogi intézményvilágot volna képes felmutatni, mint a mi 48 előtti államrendszerünk."[364]

[363] Peschka Vilmos: A magyar magánjogtudomány jogbölcseleti alapjai... 43–44. o.
[364] Grosschmid Béni: *Magánjogi előadások. Jogszabálytan.* Athenaeum, Budapest, 1905. 39. o.

2. A JOGPOZITIVIZMUS HEGEMÓNIÁJA

2.1. A jogpozitivizmus uralomra jutása

A 19. század utolsó harmada és a századforduló időszaka a magyar kultúra és szellemi élet fellendülésének korszaka. A kiegyezés adta kedvező társadalmi-politikai feltételek közepette az európai kultúrával és tudománnyal még elevenebb kapcsolat épült ki. A társadalomtudományban meghatározó nyugati áramlatok közvetlen hatása, illetve naprakész követése a hazai tudós közösségre termékenyítő hatást gyakorolt. A tudományos disputákban egyre gyakrabban új elméleti keretek kialakításának igénye fogalmazódott meg. A legkiválóbbak élen jártak az elméletalkotás terén, eredményeik, legjelentősebb műveik mértékadó német és angol kiadók gondozásában jelentek meg. A modern magyar állam gyors kiépülése, továbbá az ezzel együtt járó kodifikációs munkálatok nagyban hozzájárultak a hazai jogtudomány első igazi virágkorához.

Az elmúlt századfordulóhoz közeledve a társadalmi-gazdasági változások következményeként az állami-politikai hatalom gyakorlásából magának mind nagyobb szerepet kívánó polgárság törekvéseinek az észjogi felfogás, pláne a klasszikus természetjogi szemléletmód, illetve az egyre anakronisztikusabbá váló történeti jogi iskola tanai már nem feleltek meg.[365] A kelet-közép-európai régióban, így Magyarországon is a társadalomtudományi gondolkodásban növekvő befolyásra tett szert a tapasztalati világ modellálására vonatkozó evolucionista-reformista magyarázatokban megjelenő pozitivista szemléletmód. Mindez nem hagyta érintetlenül az elméleti jogi gondolkodásunkat. Ennek köszönhetően – természetesen a nemzetközi tendenciákhoz igazodva – az 1870-es évektől kezdődően Magyarországon is a jogpozitivizmus lett az uralkodó irányzat. Somló Bódog épp a századfordulón

[365] Lánczy Gyula történész – aki a hazai összehasonlító antropológiai jogtudomány egyik korai művének (*A faluközösség eredete.* Grill, Budapest, 1881.) a szerzője – a felsőoktatás reformjáról 1879-ben írt tanulmányában így jellemzi a korabeli hazai jogbölcseletet, illetve annak oktatását: „[M]it szóljunk azon monstrumhoz, magyarán kóficz-hoz, mellyel jogbölcsészet, észjog, jus naturae név alatt hazai intézeteinken vesztegetik a drága időt? Hiszen angol vagy franczia embernek égnek meredne haja szála, ha megtudná, hogy mi az a magyar jogbölcsészet!" (Lánczy Gyula: *A felsőoktatás reformja s az új magyar közműveltség.* Eggenberger, Budapest, 1879. 31. o.)

megjelent tanulmányában a magyar jogbölcseleti gondolkodás megújítására tett kísérletről, azok szereplőiről és az újítástól félő, még mindig uralkodó konzervatív szemléletről a következőket írta: „A jogbölcseletnek nálunk is feltámadt az [...] igazi ellensége: az uralmon lévő érdekeknek az újítástól való félelme. Ha a magyar jogbölcselet megmaradt volna a régi iskola ösvényén, akkor a baj még nem lett volna oly igen nagy és a természetjogi lom is elheverhetett volna még a pandektajogi és egyházjogi ószer között. De a magyar jogfilozófiának Pulszky Ágostja támadt, a ki friss levegőt hozott a modern angol filozófia ormairól."[366] Hasonló értelmű jellemzést adott – az egykori tanítvány, majd tanszéki utód – Pikler Gyula Pulszky tantermének aurájáról: „Ebben a teremben egy más levegő csapott meg bennünket mint a többiben: a természettudományi felfogás levegője, a nagy, egységes tudományos áramnak levegője, mely mintegy itt hatolt bele a juriszprudencia álló levegő-szigetébe. Csüggedésünket újra remény váltotta fel."[367] Finkey Ferenc a 20. század elején megfogalmazott méltatásában a „mai európai jogbölcseleti irodalom egyik legjelentősebb alkotását" látja Pulszky életművében, akit nemcsak az angol analitikai iskola folytatójának, sőt továbbfejlesztőjének tekint, hanem egy „teljesen önálló modern tételes jogbölcsésznek", aki „Comte és Spencer tanainak egységes és értékes részleteit alapul véve [...] új utat tör a jogbölcsészet művelése terén." Majd így folytatja a jellemzést: „Pozitivista és szociológus, azonban szerencsésen kikerüli úgy a pozitivizmus, mint a szociológia túlzásait, egyoldalúságát. A jogbölcsészetet társadalmi tudománynak tekinti, de nem olvasztja be azt a szociológiába, az ő jogbölcsészete egy pozitivista alapra épített önálló, életerős jogbölcsészet."[368] Végül érdemes Moór Gyulának a magyar jogbölcseleti gondolkodást áttekintő, 1945-ben megjelent értékelésére utalni, melyben azt írja, hogy „Pulszky Ágost volt az a magyar tudós, aki a francia pozitív filozófiának és az angol evolucionista bölcseletnek, valamint a szociológiai iránynak a magyar jogfilozófiában utat csinált. Pulszky azonban távol tartotta magát a természettudományos értelemben felfogott szociológia naturalista túlzásaitól s a társadalmi ideálok szerepét kiemelő felfogásával tulajdonképpen már egy szellemtudományi szociológiát képviselt."[369] Mindezekből kitűnően Pulszky Ágost

[366] Somló Bódog: A jogbölcselet tanítása. *Jogállam*, I. évf. (1902) 1. sz. 59. o. A magyar jogbölcseleti gondolkodásban meghatározó angolszász hatásokról lásd Szabadfalvi József: Az angolszász társadalom- és jogelmélet recepciója Magyarországon a 20. század közepéig. *Jog – Állam – Politika. Jog- és politikatudományi folyóirat*, V. évf. (2013) 1. sz. 111–142. o.

[367] Pikler Gyula: Pulszky Ágost tudományos tevékenysége. In: *Pulszky Ágost emlékezete*. Társadalomtudományi Társaság, Budapest, 1902. 25. o.

[368] Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi*... 427. o. Herbert Spencer hatásáról a hazai jog- és államtudományi gondolkodásra lásd Szabadfalvi József: Herbert Spencer hatása a magyar jogbölcseleti gondolkodásra. In: Tóth J. Zoltán (szerk.): *Herbert Spencer öröksége. Tanulmányok, reflexiók Herbert Spencer születésének 200. évfordulója alkalmából*. Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2021. 69–88. o.

[369] Moór Gyula: *A jogbölcselet problémái*... 44. o.

(1846–1901) jelentősége megkérdőjelezhetetlen a magyar társadalomtudományi gondolkodásban.[370] Személyében a 19. század utolsó harmadában kialakuló és formálódó pozitivista jog- és államtudomány első számú hazai képviselőjét tisztelhetjük.

[370] Pulszky Ágost (1846. július 3., Bécs – 1901. szeptember 1., Budapest) gyermek és fiatal éveit családjával külföldi száműzetésben töltötte. Gimnáziumi tanulmányait Londonban, majd Turinban (Torinó) végezte. Édesapja (Pulszky Ferenc) akaratának és Deák Ferenc kérésének megfelelően a pesti egyetemen végezte jogi tanulmányait, ahol 1868-ban jogi doktorrá avatták. 1868–69 között egyéves önkéntes katonai szolgálatot teljesített, majd 1869–70-ben a Nógrád megyei adminisztrációban dolgozott. Ezt követően Pestre került, ahol a Pénzügyminisztérium első osztályú fogalmazója lett. 1871-től haláláig – megszakítás nélkül – országgyűlési képviselőként tevékenykedett. Magántanári képesítést 1872-ben jogbölcselet tárgykörből szerzett. 1875-ben Pauler Tivadar utódaként a jogbölcselet és a nemzetközi jog professzorának nevezték ki. 1887-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választják, rendes tag azonban – nagy fájdalmára – soha nem lett. 1894-ben – szűk egy évig – a Wekerle-kabinetben államtitkári posztot töltött be. Megürült tanszékére pályázat útján 1895-ben Pikler Gyula és Csarada János került. Támogatásával jött létre 1900-ban a *Huszadik Század* című folyóirat. Az 1901-ben alakult Társadalomtudományi Társaság első elnökévé választották. Legismertebb tanítványai: Pikler Gyula, Somló Bódog, Jászi Oszkár, Szabó Ervin. Életéről és munkásságáról lásd Gratz Gusztáv: Pulszky Ágost. *Huszadik Század*, II. évf. (1901) 10. sz. 235–258. o.; Jászi Oszkár: Pulszky Ágost (1846–1901) *Jogállam*, I. évf. (1902) 64–66. o.; Pikler Gyula: Pulszky Ágost tudományos tevékenysége. In: *Pulszky Ágost emlékezete*. Társadalomtudományi Társaság, Budapest, 1902. 15–40. o.; Emmer Kornél: Pulszky Ágost politikai pályafutása. In: *Pulszky Ágost emlékezete*. Társadalomtudományi Társaság, Budapest, 1902. 41–72. o.; Concha Győző: Pulszky Ágost. *Jogállam*, V. évf. (1906) 421–450. o.; Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi*... 426–436. o.; Felix Somló: Die neuere Ungarische Rechts- und Wirtschaftsphilosophie... 315–316. o.; Bárd József: *Pulszky Ágost jogbölcselete*. Magyar Jogászegyleti értekezések. XII. köt. 81. füz. Franklin-Társulat, Budapest, 1917.; Barna Horváth: Die ungarische Rechtsphilosophie... 46–52. o.; Eckhart Ferenc: *A jog- és államtudományi kar története 1667–1935*... 534–536., 608. o.; Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*... 214. skk o.; Zsigmond Gábor: Henry S. Maine és Pulszky Ágost. *Ethnographia*, LXXXIV. évf. (1977) 1–2. sz. 111–123. o.; Pulszky Ágost etnológiai munkássága. *Szociológia*, V. évf. (1977) 2. sz. 196–201. o.; Litván György: Pulszky Ágost két magyar reformnemzedék között. *Szociológia*, V. évf. (1977) 2. sz. 202–206. o.; Nagy Endre: Pulszky Ágost társadalom- és államtana. *Szociológia*, V. évf. (1977) 2. sz. 207–213. o.; Boros László: Pulszky Ágost tudományszervező tevékenysége. *Szociológia*, V. évf. (1977) 2. sz. 214–218. o.; Szilágyi Péter: Fejezetek az ELTE Állam- és Jogelméleti Tanszékének történetéből... 116–143. o.; Samu Mihály – Szilágyi Péter: Az állam- és jogelmélet oktatásának története egyetemünkön... 325–345. o.; Falus Katalin: *Fejezetek a magyar jogfilozófiai gondolkodás történetéből: Pulszky, Pikler és Somló jogpozitivizmusa*. Kandidátusi értekezés (Kézirat) Budapest, 1994. 6–75. o.; Szabadfalvi József: A jogpozitivizmus diadala. Pulszky Ágost élete és munkássága. In: Loss Sándor – Szabadfalvi József – Szabó Miklós – H. Szilágyi István – Ződi Zsolt: *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1995. 21–44. o. [Továbbiakban: *Portrévázlatok*...]; Kupa László: *Pulszky Ágost bölcselete*. Seneca Kiadó, Budapest, 1996.; Pokol Béla: A XIX. századi magyar jogelmélet... 288–290. o.; Kupa László: *Pulszky Ágost politikai nézeti*. Seneca Kiadó, Budapest, 1997.; Kupa László: Bevezetés. In: *Pulszky Ágost* (Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Kupa László) Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1999. 7–58. o.; Szabadfalvi József: Pulszky Ágost. In: Hamza Gábor (szerk.): *Magyar jogtudósok*. II. köt. 47–69. o.; Egresi Katalin: Pulszky Ágost és Concha Győző vitája az államról. *Jog – Állam – Politika. Jog- és politikatudományi folyóirat*, III. évf. (2011) Különszám, 225–239. o.; Kupa László: Pulszky Ágost szintetikus szociológiája. In: Kupa László: *A polícia alkonyától a szociológia hajnaláig. A magyar szociológiai gondolkodás kialakulása a reformkortól a századfordulóig*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2012. 465–532. o. (Különösen: 492–503. o.)

Életműve a magyar jogbölcseleti gondolkodás önállósulási törekvésének első beteljesüléseként is felfogható. Munkássága fontos szerepet játszott abban, hogy a magyar jog- és állambölcseleti, de joggal állíthatjuk, a széles értelemben vett társadalomtudományi gondolkodás modernizációs kísérlete sikerrel járt.[371] A szabadságharcot követő emigrációs éveknek köszönhetően az angol mellett más európai nyelveket is kiválóan ismerő Pulszky számára új, korábban nem tapasztalható lehetőségek nyíltak. Az angol társadalomtudományi gondolkodás iránti affinitása elsősorban annak köszönhető, hogy iskoláinak jelentős részét Londonban végezve már fiatalon megismerkedett az angol kultúrával és tudománnyal. A kiegyezés eredményeképp a gazdasági és politikai, valamint a tudományos életben megnyilvánuló pezsgés korszakában a társadalomtudományi gondolkodás számára az angol tudomány által képviselt eredmények és módszerek új orientációs mintákat jelentettek. Mindezek közvetítésében Pulszkynak elévülhetetlen érdemei vannak. A korabeli magyar társadalomtudományi gondolkodásban kialakult vákuumhelyzetben Pulszky előtt fényes akadémiai és nemzetközi karrier lehetősége csillant fel. Sajnálatos módon azonban e kiemelkedő intellektusú gondolkodót a gyakorlati politika szele megérintette, sőt korán bekövetkezett haláláig „fogságban" tartotta. Így a hazai társadalomtudományi gondolkodás egy potenciálisan nemzetközi hírnévre esélyes tudósának karrierje nem teljesedhetett ki.

Művei nyelvezetét a kortárs Finkey Kantéhoz hasonlítja, nehézkesnek és szinte élvezhetetlennek nevezi. Mindennek okát abban látja, hogy „gyermek- és ifjúkorát Angliában töltötte, s így a magyar nyelv szinte új nyelv lett reá nézve, másrészt mert óriás ismereteit rendkívül tömören akarta kifejezni, ami oly nehézkessé tette stylusát, hogy műve úgy az ifjúság, mint a nagy közönség előtt megérthetetlennek tűnt fel s csak a valóban szakemberekre és azokra volt élvezhető, akik belemélyedtek annak tanulmányozásába."[372] Személyét és munkásságát híven ábrázolja Concha Győző, a közismerten konzervatív beállítottságú pályatárs: „Pulszky Ágost a magyar tudományban és közéletben oly szokatlan utakon haladt, ismeretlen harczmodorral oly czélpontokra irányozta küzdelmeit, melyeket a tudományos és a politikai világban igen különbözőnek ítéltek meg. Kevesen s teljesen csak azok értették Pulszkyt a tudományt illetőleg, a kik nem röstellték a nagyobb készültséget is igénylő fáradságot őt mélyen járó vizsgálataiban és érveiben követni, a közéletre nézve pedig, a kik működésének nem színét, látszatát, hanem czélját, eszközeit együttvéve, szóval lényegét mérlegelték."[373]

[371] Horváth Barna szerint a magyar jogbölcseleti gondolkodás „modern" korszaka Pulszky Ágosttal kezdődik. Vö. Barna Horváth: Die ungarische Rechtsphilosophie... 37–85. o.

[372] Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi*... 435. o.

[373] Concha Győző: Pulszky Ágost... 421–422. o.

Pulszky első jelentős műve a börtönügy hazai és nemzetközi tapasztalatait összegző könyv volt, melyet joghallgató társával közösen írt egy tudományos pályázatra.[374] Jogi doktorrá avatásának évében – huszonkét éves korában –, 1868-ban az Akadémián olvasták föl *A római jog s az újabbkori jogfejlődés* című értekezését.[375] A következő évben nyomtatásban napvilágot látott művében tisztázza a jogbölcselet aktuális feladatait, s a korábban uralkodó főbb irányzatok kritikai értékelését nyújtja.[376] Megközelítési módját már ebben az írásában áthatja a történeti-szociológiai szemléletmód. Tanulmányában vizsgálat tárgyává teszi a korabeli magyar jogtudomány uralkodó és egymással élesen szemben álló két irányzatát, az észjogi, illetve a történeti jogi iskolát, melyeket későbbi műveivel, illetve egész életművével meghaladni kívánt. Pulszky szerint a felvilágosodás alaptételeit valló észjogi irányzat ugyanúgy, mint a történeti jogi iskola az egyetemes társadalmi fejlődés értelmezéséhez módszereiben és elveiben idejétmúlttá vált. A természetjogi-észjogi irányzatok – Grotiustól kezdődően Leibnizen át Kantig és Hegelig tartó fejlődési ívének – hibáját abban látja, hogy „a felállított alapeszmék metaphysikai természetűek; nem elemzés által nyerettek, hanem az általános bölcselem a priori felvett elveiből vezettettek le."[377] Előnyét ugyanakkor a „codificationalis eszme" képviseletében látja, ami nagy haladást jelentett a korábbiakhoz képest. Ezen új eszmék magukban hordoztak bizonyos ellentmondásokat is, mivel „nem igazolták [...] a reményeket, melyeket alkotóik gerjesztettek, midőn azt hivén, hogy [...] a jogot minden készületlen számára teljesen hozzáférhetővé, s bárki által bonyolult esetekben is alkalmazhatóvá tették, és hogy további fejlődésének már lehetségét is tökéletesen kizárták."[378] A történeti jogi iskola – mint másik nagy uralkodó irányzat – alaptételét „a jogi fejlődés határtalan voltának bizonyításában" ragadja meg, mely „a tudományt folyvást mozgásban tartva, azt mind a mai napig megmentette a tespedés veszélyeitől." Pulszky kritikai észrevételeket is megfogalmaz az irányzattal szemben, nem tagadva a történeti szemléletmód iránti szimpátiáját: „[I]rányukat [...] a józan ítészet szabta határokon túl is követték, mint a midőn a szokásjogi öntudatlan primitív fejlődési modort az újkor határozott czélú s előre kiszámítható eredményű codificationalis eljárása fölé helyezték, mikor a polgárok kitünőbbjeihez még csak éppen úgy folyamodtak a szomszédok jogtanácsért, mint háziszerekért az egerek ellen."[379]

[374] Pulszky Ágost – Tauffer Emil: *A börtönügy múltja, elmélete, jelen állása, különös tekintettel Magyarországra*. Emich, Pest, 1867.

[375] Az akadémiai ülésen egykori tanára, Hoffmann Pál, a római jog professzora olvasta föl az ifjú jogtudós előadását.

[376] Pulszky Ágost: *A római jog s az újabbkori jogfejlődés*. Eggenberger, Pest, 1869. (Az eredeti kézirat 1867-es dátummal *„A római jog s a jogtudományi módszer"* címen a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában föllelhető: MTAK Ms 4182/77)

[377] Uo. 19. o.

[378] Uo. 21–22. o.

[379] Uo. 22–23. o.

Tanulmánya végén kora juriszprudenciájának szemléletmódjáról azt írja, hogy „az újkori jogtudomány is, a jog eszméjét a társadalmi viszonyok rendezésénél egyetemesnek s kizárólagosnak tekinték. [...] Az emberi cselekvőséget teljesen szabadnak tételezék fel. [...] [A] jogelveket olyan általánosoknak vélték, hogy lehetőnek tartották a gyakorlati viszonyokat uralmuknak feltétlenül alárendelni."[380] Ezt a Pulszky által hagyományosnak tekinthető szemléletmódot az időközben bekövetkezett változások, így a monopolkapitalista fejlődési tendenciák megkérdőjelezték. A jog világában új szabályozási igények és ennek megfelelő új jogterületek születtek. Éppen ezért kell felhagyni a jog kizárólagos metafizikus szemléletével. A javasolt megoldás szerint a társadalmi jelenségeket a jog és a „közgazdászat" módszereinek szintézisével lehet a legalkalmasabban vizsgálni. A modern társadalomtudomány „mint az emberiség öntudatos fejlődésének tudománya" az „egyetemes haszonra törekvés" benthami nem-metafizikai elvére fog felépülni, mely perspektivikusan egy új korszak eljövetelét eredményezi.[381]

Pulszky 1872-ben készítette el *Az angol jogbölcselet történetéhez* című értekezését, amellyel 1874-ben – huszonnyolc évesen – magántanári képesítést nyert alma materében.[382] Dolgozatában az élete során mindig nagyra tartott angol társadalomfilozófia és jogbölcselet fejlődését tekinti át a legkiemelkedőbb gondolkodók, így Morus, Bacon, Hobbes, Locke főbb tételeinek bemutatásán keresztül.[383] Az angol és német jogbölcselet általános jellemzése kapcsán megállapítja, hogy a jogelméleti törekvések „Németországban a legújabb ideig mindig egy elvont elven, legfölebb egy vagy más erkölcsi vagy elmebeli tulajdonon alapultak, minden tekintet nélkül a létezőre, Angliában folyvást ennek még múlékony körülményeihez is alkalmazkodtak, s meganynyian, kivétel nélkül, az emberi természet valamennyi elemében keresték rendszerök magyarázatát."[384] Írásában legrészletesebben Hobbes és Locke nézeteit elemzi, megvizsgálva a két elmélet hasonló és eltérő tételeit. Láthatóan Hobbes téziseit elfogadva – a teológiai megközelítést, illetve a metafizikai elmélkedést elutasítva – az embert és annak természetét vizsgáló pozitív, empirikus módszer fontosságát hangsúlyozza: „A mennyiségtannál és természettudománynál kezdve, eljut az emberi test, majd az érzékek tanához; ettől fölemelkedik a lélektanhoz, a hajlamok és szenvedélyek, a vétkek és erények elemzéséhez, s a jogot és államtudományt ismét erre alapítja. Híven

[380] Uo. 23. o.

[381] Uo. 27. o.

[382] Pulszky Ágost: Az angol jogbölcselet történetéhez. *Budapesti Szemle*, VII. köt. (1875) 126–148. o.

[383] Itt kell megemlíteni a Maine *Ancient Law* című művének magyar fordítása elé írt „Bevezetés"-t, melyben ugyancsak az angol társadalombölcselet és jogfilozófia kiemelkedő gondolkodóiról és irányzatairól szól. Vö. Sir Maine Sumner Henrik: *A jog őskora, összeköttetése a társadalom alakulásának történetével, s viszonya az újkori eszmékhez.* (A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából fordította, bevezette és jegyzetekkel kísérte Pulszky Ágost) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875. IX–XXII. o.

[384] Pulszky Ágost: Az angol jogbölcselet történetéhez... 130–131. o.

az újkori módszerhez, az ember általános természetét kutatja, hogy az első és legegyszerűbb elemeket föllelhesse, amelyekre az állam, »eme [...] mesterséges alkat« szabályainak és törvényeinek össztételeit feloldhassa, s ugyanannyi bizonyosságra törekszik a társadalom kellékeinek, keletkezte, fennállása és felbomlása föltételeinek megállapításánál, mint amennyivel előzményei bírnak. E módszer ma is felülmúlhatatlan."[385] Megállapítása arra utal, hogy – szemben korábbi írásával – felfogásában a történeti megközelítésről az etnológiai (antropológiai) megalapozásra került át a hangsúly.

Pulszky szemléletmódjának az etnológiai kutatási irány felé fordulását jelzi *Az ind jogról* című, 1874-ben megjelent tanulmánya.[386] Ebben Mayr Aurél, a pesti egyetem tanárának német nyelven megjelent, az ind öröklési jogról írt műve kapcsán főképpen az angol etnológiai kutatások eredményeit ismerteti. Waitz, Lubbock, McLennan, Tylor, Bastian, Bachofen, Morgan, Maine nevét említi mint akik nagyobb gondot fordítottak az Európán kívüli népek jogainak tanulmányozására. Pulszky szerint csupán ezen a módon sikerülhet, hogy „az emberi történetből kiszakított lapokat helyrepótoljuk, a kiesett láncszemeket kiegészítsük s a tételesen egymással egyidejűleg egymás mellett jelentkezőből a múltban egymás után bekövetkezettekre következtetést vonhassunk."[387] Az „ethnographiával és az emberiség kezdetleges állapotával foglalkozók" esetében módszertani újdonságként emeli ki a „terepen" való jártasság és az empirikus adatgyűjtés fontosságát.

Professzori kinevezését követően, 1875-ben fordításában jelent meg Henry Sumner Maine *Ancient Law* (1861) című műve, melyhez nagyobb lélegzetű bevezető tanulmányt és több mint százoldalas – önálló tudományos értékkel bíró – „jegyzetet" fűzött, korrigálva az angol tudományosságban elfogadott szokásoknak a kontinentális szemlélet szerinti hiányosságait (pl. jegyzetek, hivatkozások megjelölése).[388] A jegyzetekben nemcsak Maine későbbi műveit – *Village Communities int he East and West* (1871), *Lectures on the early History of Institutions* (1875) – ismertette, hanem Spencer, Tylor, Lubbock, Morgan legújabb eredményeit is felhasználta. Kommentárja így, az eredeti mű mintaszerű tudományos kiegészítésén túl tartalmazza a kor vezető tudósainak és magának a fordítónak a kritikai észrevételeit is. Pulszky magyarázó megjegyzései harminchárom évvel megelőzték Friedrick Pollock – a neves angol pályatárs – hasonló céllal írott munkáját.[389] A példaképének tekintett Maine szembeállt a racionalista természetjogi és szerződéses elméletekkel,

[385] Uo. 138–139. o.

[386] Pulszky Ágost: Az ind jogról. *Budapesti Szemle*, IV. köt. (1874) 357–369. o.

[387] Uo. 359. o.

[388] Pulszky Ágost: „Bevezetés", valamint „Jegyzetek" In: Sir Maine Sumner Henrik: *A jog őskora*... IX–XVIII., illetve 325–443. o.

[389] Friedrick Pollock: *Introduction and Notes to Sir Henry Maine's Ancient Law.* Murray, London, 1908.

illetve a korabeli uralkodó utilitarista és naturalisztikus felfogásokkal. Elutasította mindazokat a nézeteket, amelyek szerint a társadalom életében meghatározó intézményeket az ember racionális természete alakítja ki. A szokásoknak, az ösztönöknek, az érzelmeknek a társadalmi intézményekben játszott fontos szerepében hitt. Maine nagy ívű munkája – az akkortájt Pulszkyt is foglalkoztató kérdésekről – a társadalom keletkezéséről, korai fejlődési szakaszairól és a jognak ebben játszott szerepéről szól.[390]

Pulszky igen hamar szembesült Maine igazi jelentőségével, vagyis azzal, hogy egy korábban alig használt módszer alkalmazásával új távlatokat nyitott a modern jogtudományi gondolkodásban.[391] A primitív és a progresszív társadalmak jogintézményeinek az összehasonlító módszer (comparative method) alkalmazásával végzett tanulmányozásával túllépett a Savigny fémjelezte német történeti jogi iskolán, s más módon nem rekonstruálható eredményekre jutott.[392] Pulszky a legismertebb Maine-fordításán túl – többek között – Caulfield Heron egyik jogtudományi munkáját is magyar nyelven hozzáférhetővé tette a hazai tudományos élet és az érdeklő-

[390] Említésre méltó, hogy Lánczy Gyula jogászképzést érintő 1879-es reformelképzelései között a jogi jelenségek, intézmények megismerése során a történeti és összehasonlító alapon való tárgyalásra hívja fel a figyelmet: „E tudomány ígyen tárgyalva még nagyon új, nagyon kezdetleges de megvan; teremtője pedig Sir Henry Sumner Maine, az »Ancient Law«, az »Early History of Institutions« szerzője. Hogy a jogtörténet és specialiter egy kezdetleges jognak töredékes emlékei alapján, az összehasonlító módszer segélyével mily általános érvényű törvényeket, tudományos alapelveket sikerülhet levezetni – azt Maine [...] mutatta meg. [...] A kezdetleges, ódon jog és társadalmi intézmények elemeit Maine-ből kellene meríteni. Első főműve amúgy is magyarra fordíttatott s az akadémia vállalatában jelent meg. Jogászaink ezt a »Jog Őskorát« annál könnyebben használhatnák kézikönyvül." (Lánczy Gyula: *A felsőoktatás reformja...* 32–33. o.)

[391] Maine nevének említése nélkül már *Az angol jogbölcselet történetéhez* című tanulmányában ír a jogbölcseletet megújító és továbbfejlesztő történelmi és „összehasonlító, elemző" módszerről: „Történelmi, tényleges alapból kell [...] a jogbölcseletnek újra kiindulni, s minthogy a jog gondolható alakjai már lajstromozvák, a létezettek s a keletkezők okait, összefüggését, változásait tisztázni, hogy az emberi szabadságnak képzelt viszonyai valódi körülményeivel eszközlendő összehasonlítás folytán ellenőriztessenek és hitelesíttessenek." (Pulszky Ágost: Az angol jogbölcselet történetéhez... 128. o.)

[392] E nézetet tükrözi egyébként Pulszky 1888-ban *Jog- és államtudomány feladatai* címen elhangzott akadémiai székfoglalója is, ahol így jellemzi a történeti-összehasonlító módszert: „A származtató s egybevető módszer kitágította fogalmainkat a történeti múltról a közvetlen feljegyzéseken és emlékeken túl fekvő időkre; megtanított jeleket magyarázni, elmosódott korszakok képét határozottan felfogni, s kiegészíteni, egyes jogtételből intézményekre, az intézményekből polgárosodási állapotokra következtetni; reászoktatott, hogy a legcsekélyebb maradványtöredékeket, legapróbbkosabb tényeket többre becsüljük a tetszetős feltételezésnél; saját jog- és államesemeink viszonylagosságáról, mai tartalmuktól egészen különböző, eredeti magvokról, fokozatos keletkezésükről s növekedésükről felvilágosított; előkészít a váratlan fordulatokra, a melyek minden fejlődést néha félbe látszanak szakítani, valóban pedig előmozdítanak." (Pulszky Ágost: *Jog és államtudomány feladatai.* [Akadémiai székfoglaló] Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1888. 23. o.)

dők számára, így népszerűsítve az angol jogi gondolkodás eredményeit.[393] Emellett említésre érdemes a korabeli társadalomtudományi gondolkodást megújító Herbert Spencer tanait kritikailag ismertető tanulmánya, melyben a mindenkit állásfoglalásra késztető evolucionista szemléletmód társadalomtudományban való alkalmazhatóságát tárgyalja.[394] Utóbbi írásában éles kritikát fogalmaz meg Spencer felfogásával szemben, implicit módon kiállva a maine-i szemléletmód és módszerek mellett. Spencer „[s]emmit sem szól a történeti módszerről, sőt a történetről igen megvetőleg beszél, pedig nehéz felfogni, mint lehetne bármely társadalmi tudományt is megalapítani a történelem nélkül: a fejlődés tanában, inkább mint másutt, szükséges eszköz a történelem." De az összehasonlító módszert sem alkalmazza megfelelően, amely pedig számos „tévedés" kiküszöbölésére alkalmas.[395] Pulszky fordításaival és mélyreható ismertetéseivel tudományos missziót vállalt magára. Célja az volt, hogy a kortárs angol filozófiai, szociológiai, közgazdasági, valamint jog- és államtudományi tanokat közvetítse a hazai tudomány számára, ezzel elősegítve egy „új" tudós közösség kialakulását, mely egy nyelvet beszél nyugat-európai kollégáival.

Ebben az időszakában, bár kétségtelenül Maine hatása alatt állt, a nagy elődtanaival szemben – ezzel saját korábbi felfogásának is ellentmondva – a fejlődés folyamatos, önmozgásszerű voltát, az alapvető társadalmi, gazdasági változásokat a célszerűen megtervezett intézményekben és a társadalom számára hasznos normák tudatos kialakításában és érvényesítésében vélte felfedezni. Nézetének módosulásában közrehatott a korabeli szabadelvű liberalizmus életképtelenségét bizonyító 1873-as gazdasági válság, illetve a párizsi kommün, ami számára a többség – a dolgozó osztályok – közvetlen uralmát megvalósító kísérlet elhibázottságát példázta.[396]

[393] Vö. Heron, Caulfield Denis: *A jogtudomány alapelvei.* (A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából fordította és előszóval ellátta Pulszky Ágost) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1877.

[394] „Szerzőnek a biológiából vett és a szociológiára alkalmazott törvényei közt egyike a legfontosabbaknak ama Darwin által fölfedezett nevezetes törvény az élet versenyéről. Ezen törvény szerint a gyöngébb, kevésbé fölfegyverzett, kevésbé tehetős fajnak szükségkép el kell vesznie a társadalmi harczban." Pulszky szerint e társadalmi „törvény" nem magyarázza a közösségi lét számos sajátosságát, így „[a] mi által az emberi társaság oly magasan az állatok fölé emelkedik, az éppen a társas lét, a közös összeműködésnek érzete: a civilisatio egy műve sem érhető el külön álló erőlködések által; a fegyelem és a személyes érdek nem volna elég, ha nem csatlakoznék hozzá a szeretet embertársaink irányában és a társadalmi érdek." (Pulszky Ágost: A társadalmi tudomány és az angol philosophia. *Budapesti Szemle,* VIII. köt. [1875] 285–286. o.)

[395] Uo. 267. o.

[396] Gyakorlatilag az 1878-ban megjelent *A pártkormányzat és a korkérdések* című tanulmánya (*Budapesti Szemle,* XVIII. köt. [1878] 169–179. o.) is ezt a felfogásbeli változást tükrözi. Alapvetően a korabeli parlamentáris rendszer („parlamentáris alkotmány") mellett foglal állást, azonban felfigyel arra, hogy számos európai országban, ahol az 1848-as események után jött létre a „parlamentarismus", csupán látszólagosan működnek annak intézményes elvei. Pulszky a feltételek hiányát három alapvető kérdés rendezetlenségére vezeti vissza: 1. a „nemzetiségi" kérdés, 2. a „gazdasági" (szociális) kérdés és 3. „az egyház igényeinek és az állammal szemben állásának kérdése". Írásából egyértelműen kitet-

Nem tudni igazán, hogy kalandvágyból, vagy inkább a korábban rá jellemző antropológiai szemlélete által indíttatva vett részt 1878-ban az Osztrák-MagyarMonarchia Bosznia-Hercegovina elleni okkupációjában. Az akció kezdetén még úgy vélte, hogy Magyarország a korabeli viszonyokat figyelembe véve fejlődést biztosíthat a balkáni terület számára. A harcokban szerzett élményei azonban teljesen kiábrándították, nem várt „valódi" etnológiai tapasztalatokban lehetett része. Feltehetően az itt szerzett benyomásainak is köszönhetően visszatért korábbi fejlődésfelfogásához és társadalomképéhez. Hazatérve ismét egyetemi oktatói munkájára helyezte a legnagyobb hangsúlyt. Ennek köszönhetően néhány év múlva – tudományos téziseinek összefoglalásaként – jelentette meg fő művét.

Szakmai munkássága csúcspontjának tekinthetjük az 1885-ben nyomtatásban megjelent *A jog és állambölcsészet alaptanai* című korszakos művét, melyben a korabeli európai tudományos sztenderdek kijelölésére és egy ebből táplálkozó saját elmélet megalkotására vállalkozott.[397] Könyve előszavában Pulszky szükségesnek tartja, hogy megnevezze az angol társadalomtudomány azon kiválóságait, akiknek hatása művében bibliográfiai utalások nélkül is kézzelfogható: „Általában legtöbb anyagot merítettem egyrészről Spencer Herbert nagyszabású bölcsészeti és társadalomtudományi rendszerét megtestesítő munkáiból, másrészt azon a jogfejlődés korai szakaszaira nézve alapvető tanulmányokból, amelyeket Maine Sumner Henrik tett közzé. Ezeknek, bár szorosan egyikük tanait sem követem, hatása egyaránt kiterjed könyvem minden részére."[398] Egyetemi előadásait összegző könyve 1888-ban Henry Maine-nek ajánlva angol nyelven is megjelent Londonban.[399] Vélhetően ennek tudható be, hogy az elmúlt századfordulón publikált jogtudományi enciklopédiában

szik, hogy már 1878-ban a nemzetiségi kérdést tartotta a legneuralgikusabb problémának Európában és még inkább régiónkban.

[397] Pulszky Ágost: *A jog és állambölcsészet alaptanai*. Eggenberger, Budapest, 1885. (Fő műve előzményeként kell megemlíteni: *Észjogi jegyzetek*. Dr. Pulszky Ágost előadásai nyomán kiadta: Mayer István. Budapest, 1879. A cím érdekessége, hogy még a korabeli „hivatalos" magyar tudományszak megnevezését használja, mindazonáltal Pulszky lejegyzett előadásaiban már a későbbi fő művében kiteljesedő pozitivista szellemiséget képviseli.) Említésre érdemes még Pulszky könyvéről szóló két kortárs bírálat, mely Pauler Gyula (*Budapesti Szemle*, XLII. Köt [1885] 479–486. o.) és Concha Győző (*Magyar Igazságügy*, XXIV. köt. [1885] 3. füz. 140–159. o.; 4. füz. 216–235. o.) tollából jelent meg. (Utóbbi újraközlése: Concha Győző: *Hatvan év tudományos mozgalmai között*. I. köt. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1928. 421–477. o., illetve Concha Győző: *A konzervatív és liberális elv*. Attraktor, Máriabesnyő – Gödöllő, 2005. 17–56. o.) Ugyancsak itt kell utalni Frey János teológus könyvére, melyben terjedelmes értékelés olvasható a hazai pozitivizmus „első lelkes hirdetőjének" nevezett Pulszkyról. A szerző neotomista természetjogi nézőpontból marasztalja el a „veszélyes" pozitivista jogbölcseleti tételeket. Vö. Frey János: *A természetjog vagy észjog léte*. Taizs, Pécs, 1903. 84–94. o. Pulszky fő művének hasonlóan kritikus hangvételű elemzését olvashatjuk Esterházy Sándor legjelentősebb jogbölcseleti tárgyű könyvében. Vö. Esterházy Sándor: *A bölcseleti jogtudomány kézikönyve*. I. köt. Nauer, Kassa, 1897. 6–33. o.

[398] Pulszky Ágost: *A jog és állambölcsészet alaptanai*... „Előszó"

[399] Pulszky, Augustus: *The Theory of Law and Civil Society*. T. Fisher Unwin, London, 1888.

Josef Kohler mint angol írót említi Pulszkyt.[400] A kedvező fogadtatás ellenére a nagy cél, a mintaértékűnek tekintett angolszász tudományos közéletbe való belépés nem sikerült.[401] A kontinensről Angliába talán csak egy új teoretikus alapvetéssel lehetett volna „berobbanni". Spencer grandiózus opuszai mellett nem volt helye szintetizáló alapmunkának. A hazai tudományosság szempontjából mégis mérföldkő Pulszky teljesítménye, hiszen megjelenésétől számítják Magyarországon a jogpozitivista szemléletmód diadalra jutását. Ezt a megállapítást támasztja alá Finkey minősítése is, aki Pulszkyt a „modern tételes jogbölcsészeti iskola fejének" nevezi.[402]

Pulszky könyve négy nagy egységre tagolódik. Az „Előtanok" című első részben tudományelméleti fejtegetései foglalnak helyet. A kor felfogásának megfelelően a szociológiát helyezi a társadalomtudományok hierarchiájának csúcsára, pontosabban azonosítja a „társadalmi tudománnyal", s ennek alárendelten képzeli el a „jog- és állambölcsészet" diszciplínát, mely „az emberi társas együttlét alakzatainak és szabályainak elmélete".[403] A jog- és állambölcsészet – mely a jogi és állami intézmények természetét, jelentőségét és rendszerét, valamint eredetük, összefüggéseik és eszményeik törvényszerűségeit („természettörvényeit") vizsgálja – a jognak olyan társadalombölcselete, amelynek elméleti és módszertani alapját a pozitivista filozófia képezi. Műve első fejezetében világossá teszi ez irányú felfogását, amikor kijelenti, hogy „ismeretekhez jutni, csak tapasztalat útján lehet", s a tudomány nem más, mint az így megismert „jelenségek" magyarázata, mivel „tudományosan megmagyarázni annyit tesz, mint okszerűséget kimutatni."[404] Kijelenti, hogy „a jog- s állambölcsészetnek, mint az emberi törvények és intézmények természettörvényei tudománya" a „társadalmi tudományok" körében hasonló helyet foglal el, mint a mechanikában a statika.[405] Különbséget kell azonban tennünk a jogpozitivizmus és Pulszky pozitivizmusa között. Fölfogásában a pozitivista tudományeszmény vallás- és metafizikaellenes irányultságú agnoszticizmussal párosul.

Míg fő művében következetesen jog- és állambölcsészetről, addig a bő fél évtizeddel korábban megjelent egyetemi előadásaiban csupán „jogbölcsészetről" szól,

[400] Vö. Josef Kohler (Hrsg.): *Encyklopädie der Rechtswissenschaft*. Dunker und Humblot und J. Guttentag, Berlin, 1902. 15. o.

[401] A kedvező angol és német kritikai visszhangról lásd Concha Győző: Pulszky Ágost... 433–434. o.

[402] Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi*... 426. o.

[403] A „társadalmi tudomány (szociológia)" négy fő ágát különbözteti meg: közgazdaságtan, erkölcstan, jog- és állambölcsészet és politika. (Vö. Pulszky Ágost: *A jog és állambölcsészet alaptanai*... 14., 31. o.)

[404] Uo. 3–4. o. Finkey méltatásában erről ekképp vélekedik: „Pulszky igazi pozitivista, csak a tényekre épít, abszolutat nem ismer, mindent viszonylagosnak tekint, hirdeti az általános determinizmust, a társadalmi élet törvényszerűségét, a világ természettudományi felfogását, az okozatossági törvényt, azonban távol tudja tartani magát Comte túlzásaitól, a pozitivizmus ferde hajtásait, sallangjait bátran elveti." (Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi*... 434. o.)

[405] Pulszky Ágost: *A jog és állambölcsészet alaptanai*... 15., 34. o.

mindkét esetben megkülönböztetve annak „tételes" és „általános" részét.[406] A jog- és államelmélet feladatát két problémakörben ragadja meg. Egyrészt a „létező" jelenségek magyarázatában, másrészt a jövő jellemzőinek meghatározásában.[407] A jövőt illető megállapításokat a múltban és jelenben uralkodó törvényszerűségek feltárásával és azoknak a jövőre vonatkoztatásával képzeli kialakítani. Ontológiai fejtegetéseiben a lét és tudat kapcsolatáról, összefüggéseiről beszél, de elveti a materialista megközelítést.

Műve második és harmadik fejezetében társadalom- és államelméletét fejti ki. Állandó fejlődést föltételező evolucionizmusán Darwin és Spencer hatása fedezhető fel. Az „életérdek" mint motiváló, mozgató erő áthatja az emberi létet és a társadalmi együttműködést. Az individuumokban rejlő társasági (társulási) hajlamot – amely biztosítja az emberek társas együttélését – pszichológiai, biológiai okokra vezeti vissza. Pulszky a társadalom létrejöttének három szintjét különbözteti meg. Ennek első stációja a társulási hajlam, melyet a veszélyelhárítás és a nehézségek leküzdésének érzete táplál. A társulási hajlam tudatosodásának következménye a „laza társaságok" létrejötte. Ezek a társaságok bizonytalan célú és érdekű emberi együttműködés, együttlét köreit jelentik, melyekben az életszükségletek által motivált életérdekek egyre tudatosabb kielégítése eredményezi a társadalmi lét feltételeinek a kialakulását. A társadalom a társasághoz tartozók felismert életérdekeinek és szükségleteinek a kielégítésére létrejött emberek közössége. Az állandó és felismert életérdekek kielégítésére jött létre maga az állam is. A „társaság és társadalom" közötti különbségtevés sokban hasonlít a korabeli szakirodalomban Ferdinand Tönnies nevéhez fűződő „közösség és társadalom" (Gemeinschaft und Gesellschaft) fogalompár értelmezéséhez. A társadalmon kívüli szociális közeg és a tulajdonképpeni társadalom közötti disztinkció tönnies-i leírása – Pulszky könyve megjelenését követően két évvel – 1887-ben jelent meg nyomtatásban, ilyenformán semmiféle hatással nem lehetett fő művére. A társadalom Pulszkynál – Spencer hatására – szerves egészként jelenik meg, mely nem más, mint kölcsönös kapcsolaton alapuló „összeműködés".[408] A szervesség gondolata azonban nem viszi el felfogását a biologizmus útvesztőibe, sőt attól el is határolja magát. A szervesség nála annyit jelent, hogy a társadalom elkülönült szervekkel (szervezetek) és feladatokkal bír.

Sajátos módon közelíti meg a társadalmi létet és annak fejlődési alapmotívumát. Evolucionista alapon magyarázza az uralkodó és az alárendelt társadalom egymás-

[406] Vö. Pulszky Ágost: *Észjogi jegyzetek*... 39. o.

[407] Pulszky Ágost: *A jog és állambölcsészet alaptanai*... 41. o.

[408] „[A] társadalom sem kizárólag, és nem közvetlenül áll egyes személyekből, nem egyszerű összetétele végső elemeinek hanem keblében a személyek és az azok uralma alatt álló dolgok különböző természetű és rendű csoportokban egyesülnek, a mely csoportok szövevényei képeznek egyetemességükben társadalmat, számos közbenső alakulatot tüntetvén fel, a melyek kölcsönhatásából fejlődik a társadalom szervezkedése." (Uo. 72–73. o.)

sal vívott folytonos harcát, melynek egyetlen célja az uralmon lévők hatalmának megszerzése, a hatalomra törekvés. A harc középpontjában az állam áll. A mindenkori uralkodó társadalom az állami intézményrendszer birtoklása közben állami jelleget ölt. Az államot mint jogalkotó és jogfenntartó társadalmat definiálja.[409] Pulszky az állam és társadalom elhatárolásának viszonylagosságáról beszél; az állam számára nem más, mint maga az „uralkodó társadalom".[410] Ezzel szemben áll Lorenz von Stein korabeli nézete, mely szerint az állam a társadalom és a társadalmi harcok fölött áll. Ugyanígy elveti Pulszky a szocialisztikus tanokat is, mivel azok eszményeikben az egyénnel szemben az állam szerepét túlhangsúlyozzák. Mindemellett fölfigyel az állami szerepvállalás erősödésére a gazdasági viszonyokban, a szociálpolitikában (pl. szegényügy), illetve az egészségügyben.[411]

Pulszky társadalomelméletére a válságok és visszaesések nélküli lineáris fejlődést feltételező spenceri evolucionizmus a jellemző. Az emberiség históriáját a „történeti társadalmak" változásának bemutatásával modellálja. Az egymásutániság és az egyenes vonalú fejlődés jellemezte történeti társadalmak hat típusát különbözteti meg.[412] Fejtegetéseiben a korabeli történettudományi és etnológiai kutatások eredményeire épít, mindazonáltal társadalomelméleti felfogását gyakorta minősítik ellentmondásosan progresszív jellegűnek.

Pulszky monográfiájának negyedik része foglalkozik – alapvetően kortárs angol szerzőkre támaszkodva – jogbölcseleti kérdésekkel. Már könyve bevezetőjében szól a jogszemléletére hatást gyakorló jogtudósokról: „[A]z utolsó fejezetek megirásánál

[409] „Az állam ugyanis jogalkotó és jogfentartó társadalom, a mely saját fennállásának föltételeit saját és alattvalóinak eljárására nézve parancsoló, engedélyező, és tiltó szabályokban kijelenti és érvényesíti." (Uo. 160. o.)

[410] Az állam fogalmára vonatkozóan alaki jellegű meghatározást ad: „állami főhatalom, alkotmány, szervezet és kormányzat" fogalmi elemeiből építi föl definícióját. (Uo. 167. o.)

[411] Kora monopolkapitalista fejlődési tendenciáit világosan érzékelte, sőt a jövőre vonatkozóan ideális fejlődési utat fogalmazott meg. A két jelentős eszmeáramlat, a liberális és szocialisztikus tanok között kívánt középutat keresni. Felfogását szociális államnak nevezhetjük: túllépett a liberális koncepción, de sohasem érte el a szocialistának nevezett társadalmat, ami szerinte csak utópikus vízió. Úgy vélte, az állam feladatai bővülhetnek a fejlődés nyomán, de a munkafolyamatok szervezésére sohasem terjedhetnek ki. Pulszky szerint ez az a korlát, amely után kommunizmusról beszélünk. Liberalizmusának korlátaival Rousseau-val kapcsolatos fejtegetéseinél találkozunk. Elveti az ún. népakarat elméletét, hiszen az ellentmond az „összes történeti tapasztalatnak" és a lélektani kutatásoknak. A népakarat korlátlan elismerése véleménye szerint elvezet a kommunisztikus tanokig, s ezt megakadályozandó elutasítja az általános választójogot. Valójában innen ered arisztokratikusnak nevezhető nézőpontja. Összességében a szocialisztikus tanok és a liberalizmus eszmerendszere közötti jövőbeni egyensúlyban látja a fejlődés tendenciáit.

[412] 1. a vérségi köteléken alapuló családi vagy „nemzetiségi" társadalom; 2. a „helyi szomszédsági" érdekeken alapuló törzsi vagy „községi" társadalom (pl. községi társadalom = antik polisz); 3. a fogyasztási vagyon gyűjtésének az érdekén nyugvó hódítási-kizsákmányolási társadalom; 4. a vallási érdeken nyugvó egyházi társadalom; 5. a nemzeti társadalom (modern polgári társadalom); 6. az „emberiségi" társadalom (jövőben megvalósuló). (Uo. VIII. fejezet: „A történeti társadalmak". 96–156. o.)

sok részben hasznomra volt [...] a jog fejlődéséről és forrásairól írt angol munka, a melyek közül különösen ki kell emelnem Clark Practical Jurisprudence-ét és Holland Jurisprudence-ét, Lightwood tanulmányát a tételes jog természetéről, és Pollock értekezéseit az erkölcstan és a jogtudomány köréből."[413] E szerzők és művek jól reprezentálják Pulszky tájékozódását, hiszen a korabeli angol analitikai pozitivizmus jeles alakjai mellett a maine-i hagyományokat folytató, később „historical jurisprudence" néven ismertté vált jogelméleti irányzat képviselőinek munkái jelentették az orientációs mintát számára.

Nem véletlen, hogy a pozitivista jogszemlélet megjelenését, majd uralkodóvá válását e mű megjelenésétől számítják Magyarországon. Jogfogalma mindezt egyértelműen alátámasztja: „A jog, a társadalmi együttlét feltételeinek összege a közösségi és egyéni cselekvőség tekintetében, összetesen mindig mint az állam akarata jelentkezik nyíltan kifejezve parancsban, engedélyben vagy tilalomban, avagy hallgatag elismerve szokásban."[414] Az állam akaratát, mint a jogfogalom központi kategóriáját, úgy jellemzi, hogy az „természetszerűen az uralkodó társadalmi érdek, illetőleg az uralkodó társadalom létföltételeinek megállapítására és fenntartására" vonatkozik.[415] Mindezt kiegészíti az állam általi kikényszeríthetőséggel mint a jog definíciójának további „alkatrészével".[416] Pulszky az analitikai fogalomképzés módszerét elsőként alkalmazza Magyarországon a jog fogalmi meghatározása során. Ennek kapcsán alapvető jogi fogalmakat vizsgál meg és elemez, mint például alanyi jog, tárgyi jog, parancs, kötelesség, hatalom, kényszer. Nem véletlenül nevezi Karl Bergbohm néhány évvel később megjelent fő művében Pulszkyt az angol analitikai iskola továbbfejlesztőjének, aki a német fogalmi jogtudomány eredményeivel bővítette ki vizsgálódásait.[417]

A jog céljaként a társadalmi rend fenntartását („az uralkodó társadalom létföltételeinek megállapítása és fenntartása") jelöli meg, ami nem más, mint az „uralkodó társadalmi érdekek" szolgálata. Pulszkyt az érdekek szerepének fölismerése segítette hozzá, hogy túllépjen a formális pozitivizmus nyújtotta kereteken. A jogról alkotott felfogását a Spencer-féle fejlődés-tanból eredeztethető gondolattal egészíti ki, mely jól tükrözi a korabeli klasszikus liberális eszmerendszer hatását, a laissez faire-elvének jogra való alkalmazását. Saját felfogását „cselekvőségi" elméletnek nevezi.[418]

[413] Uo. „Előszó"

[414] Uo. 240. o. *Észjogi jegyzetek* (1879) című joghallgatók számára szóló előadásában a jog fogalmának meghatározását az alábbiak szerint jegyezték le: „A jog társadalmi együttlét feltétele (társadalmi és egyéni) cselekvést illetőleg." (*Észjogi jegyzetek*... 178. o.)

[415] Pulszky Ágost: *A jog és állambölcsészet alaptanai*... 241. o.

[416] Uo. 251–252. o.

[417] Karl Bergbohm: *Jurisprudenz und Rechtsphilosophie*. Verlag von Duncker & Humblot, Leipzig, 1892. 14. o.

[418] „[M]inden társadalmi fejlődést a cselekvőség bensőbbé és tüzetesebbé válása kíséri. Minél inkább különzékül a társadalom és az egyén környezete, annál több irányú és annál behatóbb kell,

A jog „főelvét" szerinte az egyéni és az állami cselekvőség helyes arányának megtalálásában kell keresni, mivel „a legtökéletesebb szervezetű állam az, amely az egyéni erők legnagyobb tömegének enged szabadságot, és a legkevesebbet veszi igénybe a rend fenntartására, amely továbbá csupán ott alkalmaz kényszert, ahol az egyéni és alárendelt társadalmi önkéntes közreműködés a tudat vagy fegyelem hiánya folytán nem eszközölhető: azért a legtökéletesebb jog is az, amely mellett a legnagyobb egyéni cselekvőség a legkisebb állami cselekvőség árán érvényesíthető, a mely mellett a cselekvőség legfoganatosabb, az erők felhasználása leggazdaságosabb, és így a szükségletek kielégítésére közvetlenül fordított tevékenység legnagyobb, mert a társadalomban létező összes erők viszonylag legcsekélyebb összege emésztetik fel a közösségi tudat és akarat létesítésére és érvényesítésére".[419] Ezért az államnak a lehető legnagyobb, mások hasonló jogainak korlátozása nélkül megvalósítható szabadságot, „cselekvőséget" kell biztosítani a jogalanyok számára.[420] A jog főelvének e koncepciója – mely optimalizálja az egyéni, társadalmi és állami energiákat – némiképp ellentmond az állami beavatkozás Pulszky által felismert szükségszerű jelenségének. Véleménye szerint elmélete közel áll a Bentham-féle haszonelmélethez, „mert a haszon összege múlhatatlanul ott mutatkozik legnagyobbnak, az egyesek és a társadalom érdekei ott nyerhetnek legteljesebb kielégítést, ahol a legbővebben áll rendelkezésre az érvényesítésükre szolgáló eszköz, és a társadalom végleges haszna is ott a legnagyobb, ahol legszabadabban fejlődik tagjainak ereje és tevékenysége, ahol a cselekvőség a leghatályosabb."[421] A jog fejlődésének folytonosságát Pulszky a társadalom és az állam folyamatos változásával kapcsolja össze. Miként a társadalom és az állam különböző elemeiben, úgy a jogszabályok világában is állandó küzdelem zajlik a létért, mely küzdelemben a „végleges diadal azok számára van biztosítva, a melyek a társadalmi fejlődés lényeges föltételeinek megfelelnek."[422]

Pulszky legfőbb érdeme, hogy meghaladva az észjogi tanok egyoldalúságát, a korabeli korszerű, főleg angol szakirodalomra támaszkodó, átfogó, koherens pozitivista elméletet alkotott. A jog történeti-társadalmi meghatározottságának hangsúlyozásával egyben megalapozta a hazai jogi gondolkodásban a szociológiai szempontú megközelítést.[423] Pikler Gyula összefoglaló, kritikai elemeket sem mellőző

hogy legyen a cselekvőség. [...] Az emberi haladást tehát mindig követi kebelében a cselekvőség összegének növekvése és foganatosabbá válása." (Pulszky Ágost: *A jog és állambölcsészet alaptanai*... 296. o.)

[419] Uo. 297. o. *Észjogi jegyzetek* (1879) című munkájában a „cselekvőségi elvet" a későbbi fő művében olvasható meghatározáshoz nagyon hasonlóan fogalmazza meg: „A lehető legtökéletesebb jog az, amely által a lehető legnagyobb egyéni cselekvőség a lehető legkisebb társadalmi cselekvőséggel érvényesíthető." (*Észjogi jegyzetek*... 198. o.)

[420] „[E]gy tag cselekvősége a másének határaiba ne ütközzék." (Uo. 241. o.)

[421] Uo. 297–298. o.

[422] Uo. 349. o.

[423] Pikler Gyula három pontban foglalta össze Pulszky jogszemléletének érdemeit: 1. „[Ő] a jogot a mindenség minden egyéb jelenségétől függőnek tekintette." (Pikler Gyula: Pulszky Ágost tudományos

értékelése szerint Pulszky „tudományos egyénisége: empirikusnak, ekklektikusnak, óvatosnak, történészinek, de beható racionalizálástól tartózkodónak" nevezhető. Mindazonáltal korszakalkotónak tekinti a magyar társadalomtudományi gondolkodásban, aki a természettudományi irányzathoz csatlakozva, egyetemes történeti nézőpontból, az etnográfia eredményeit is fölhasználva, kivételes tudás birtokában „új elméleti felfogást, új anyagot, új gyakorlati irányt adott a mai nemzedéknek."[424]

Fő műve megírása után fölbomlott az egyensúly a tudományos és közéleti tevékenysége között, s egyre inkább a politikai pálya felé orientálódott.[425] A politikának tudományos politikaként való felfogása és művelése jellemezte parlamenti közszerepléseit. Nagyobb lélegzetű hozzászólásai nem nélkülözték az adott kérdés történetének és a vonatkozó szakirodalomnak az áttekintését. Egyetemi előadásaihoz hasonló beszédei politikai ellenfelei számára gyakorta irritáló hatásúak voltak.

Parlamenti, később minisztériumi elfoglaltságai mellett csupán rövidebb művekre futotta erejéből, nagyobb lélegzetű, összefoglaló munkára ebben az időszakban már nem vállalkozott. Élete e szakaszában történeti, politikaelméleti, társadalomfilozófiai tárgyú írásai láttak napvilágot.[426] A tanulmányok mellett külön említést érdemelnek az 1880-as és az 1890-es évek során megjelent – hallgatói által készített – „kőnyomatos" egyetemi jegyzetek, melyek több szempontból kiegészítik „alaptanait". Míg fő művében a jogbölcsészet általános kérdéseivel foglalkozott, addig lejegyzett egyetemi előadásai a jogbölcsészet „különös" részét tárgyalják.[427] Ezt követően – a kultuszminisztériumi államtitkárság elvállalásakor – adta fel pesti katedráját. Hivatásos politikusként azonban nem volt sikeres. Concha találóan jellemezte Pulszky politikusi kudarcos karrierjét: „[A] gyakorlati politika izzó arénája előbb megőrölte, mintsem ott szerzett tapasztalatait jog- és állambölcseletében tovább értékesítette

egyénisége. In: *Pulszky Ágost emlékezete*... 19. o.) 2. „[F]elismerte, hogy a mindenkori jogot a mindenkori technikából kell megmagyarázni, [...] hogy a jog annak a munkaerőnek és eszköznek, amelyet egy embertömeg képez, az ismert technikáknak megfelelő felhasználása." (Uo. 25–26. o.) 3. „[A] jog folytonos és óriási, időben és mértékre határ nélküli jövő fejlődésének tanát hirdette." (Uo. 27. o.)

[424] Uo. 38. o.

[425] Itt kell megemlíteni politikai (politikaelméleti) felfogását tükröző – e helyütt nem részletezendő – parlamenti beszédeit. Vö. Pulszky Ágost parlamenti beszédei. (Bibliográfia) In: *Pulszky Ágost emlékezete*... 75–107. o.

[426] A témák sokfélesége jelzi érdeklődési körének sokirányúságát. Vö. Pulszky Ágost: A demokratia jövője. *Budapesti Szemle*, XLVI. köt. (1886) 1–22., 202–223. o.; *Pázmány Péter*. Budapest, 1887.; *Az egyetemi kérdések Magyarországon*. Eggenberger, Budapest, 1889.; *A munkáskérdés* Eggenberger, Budapest, 1890.; *A felekezetek szerepe az államéletben*. Hornyánszky, Budapest, 1891.

[427] Vö. *Bölcseleti államjog* (Előadásai után készítette Wiener Adolf) Budapest [é. n.]; *Jogbölcsészeti jegyzetek* (Pulszky Ágost egy. ny. tanár előadásai után készítették Márkus Dezső és Weiner Adolf) Budapest, 1881.; *Jogbölcseleti jegyzetek. Bölcseleti magánjog.* (Jegyzetelte: Márkus Ferenc) Budapest, 1884.; *Társadalmi czéljogok. Észjogi jegyzetek* (Előadásai nyomán kiadta: Weisz Ödön) Budapest, [é. n.]; *A jog- és állambölcsészet különös része*. Csatlakozásul „A jog- és állambölcsészet alaptanai" c. műhöz. II. kiadás, Budapest, 1887.; *A jog- és állambölcsészet különös része*. Politzer, Budapest, 1894.

volna. A magyar politika molochja áldozatot kívánt a tudománytól, elvitte annak azt a munkását, akihez eredeti, maradandó alkotásban kevés hasonlót mutat a magyar jog- és állambölcsészet története."[428] Az ún. első és második reformnemzedék között összekötő kapocsként részt vett a *Huszadik Század* című folyóirat létrehozásában és a Társadalomtudományi Társaság megalapításában, melynek első megválasztott elnöke volt.[429]

A hazai tudományosság szempontjából mérföldkőnek tekinthető 1885-ös monográfiáját a magyar pozitivista jogszemlélet első koherens elméletének tekinthetjük. A szorosan vett jogbölcseleti kérdések tárgyalása során – mint láttuk – a korabeli angol (analitikai) és német pozitivista (Begriffsjurisprudenz) felfogás megközelítési módjaival és fogalmainak használatával találkozunk. Finkey summázata szerint Pulszky az „angol és német általános jogtudományi iskola híve", mindazonáltal az említett irányzatok kétségtelen hiányosságát, így a „túlságos jogdogmatizálást" elkerülve képviseli a „modern jogbölcsészetet".[430] A jog fogalmának – fogalmi elemeinek formális – definiálása mindennél jobban tanúsítja Pulszky pozitivizmusát. A jog elemzése során az analitikus magyarázatokhoz hasonló sajátos fogalmi apparátus kidolgozására tett kísérletet. Mindezt jól kiegészíti a jog és más normarendszerek (vallás, erkölcs, szokás) közötti összefüggések és elhatárolások elemző bemutatása. Pozitivista szemléletében egyaránt jól megfért a fejlődésgondolatot meghatározó „életérdek" mint mozgató erő a klasszikus liberális jogfelfogást tükröző „cselekvőségi elmélettel". Pulszky idejekorán fölfigyelt a 19. század végén bekövetkezett társadalmi, gazdasági, politikai változásokra, illetve annak az állam tevékenységi körére gyakorolt hatására. Munkássága számos társadalomtudományi területre gyakorolt jelentős hatást, így életművét egyaránt magáénak érzi a jogbölcselet, az államelmélet, a politikaelmélet és a szociológia.

Sokrétű életútjának aforizmaszerű jellemzéseként álljon itt két rövid megállapítás. Emmer Kornél Pulszky politikai pályafutását értékelve megállapítja: „Pulszky Ágostnak voltak sikerei, de nem volt – sikere!"[431] A tanítvány Jászi Oszkár 1902-es nekrológja végén pedig a következőképpen ír nagyra becsült mesteréről: „Eklekti-

[428] Concha Győző: Pulszky Ágost... 450. o. Eszményeiért vívott küzdelmében Pulszky nem volt a kompromisszumok híve. Érzelmileg mindig erősen befolyásolta ifjúkorának környezete, Kossuth, Garibaldi és Mazzini elképzelései. Mindvégig következetesen képviselte a liberális eszmét, melynek egyaránt fontos eleme volt a nemzetiségi függetlenség és az európai polgári értékrend. Szabadelvű politikusként sokat küzdött a liberalizmus kiegyezés utáni konzervativizmusba forduló felfogásával szemben, illetve megpróbált szembeszállni a '48-as jelszavakat hangoztató, kuruckodó nemzeti liberális irányvonallal.

[429] Halálának évében két tanulmányban is foglalkozott a korszak egyre égetőbbé váló problémájával, a nemzetiségi kérdéssel. Vö. Pulszky Ágost: Demokratia és nemzetiség. *Huszadik Század*, II. évf. (1901) 3. sz. 161–172. o.; *A nemzetiségről*. Politzer, Budapest, 1901.

[430] Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi*... VII. o.

[431] Emmer Kornél: Pulszky Ágost politikai pályafutása. In: *Pulszky Ágost emlékezete*... 71. o.

kus elme volt, mely a legkülönbözőbb rendszerek és tudományszakok iránt egyenlő érdeklődéssel viseltetve, a jelenségek látható, külső sokszerűségét sokkal mélyebben ragadta meg, mint azok rejtett, belső egységét."[432] Ez a két kijelentés híven tükrözi Pulszky ellentmondásos tudósi, politikusi pályafutásának lényegét.

Pulszky munkásságának elmélettörténeti jelentőségét a jogpozitivizmus hazai hegemón szerepbe kerülésével summázhatjuk. Szakítva a kantiánus természetjogi, illetve a német történeti jogi iskola még az idő tájt is virulens hatásával, a magyar elméleti jogi gondolkodást új fejlődési pályára állította. Pulszky kortársi követőjeként kell megemlíteni – a mindenfajta eredetiséget nélkülöző – Öreg János (1838–1911) bölcsészettanárt, aki a 19. század végén a debreceni református jogakadémia jogbölcselet tanáraként jegyezte *A jog- és állambölcselet kézikönyve* című művet, mely egyetemi előadásainak nyomtatott változataként jelent meg, 1897-ben.[433] A könyv bevezetésében a jogbölcselet mint tudomány meghatározásakor – elutasítva az „örök, változhatatlan" jogot – nyilvánvalóvá teszi nézőpontját, amikor így fogalmaz: „A jogbölcselet alapját a jogtudomány, ezét viszont a tényleg létező, vagyis positiv jog képezi. A positiv jog nem egyéb, mint törvény, tehát az államnak azon akarata, amellyel a maga és alattvalói cselekvőségi körét megszabja, előírja s ha kell, kényszerítő eszközökkel is végrehajtatja. Az állam nyíltan kifejezett akarata: törvény; a törvény pedig jogokat megállapító, fenntartó és visszaállító rendszabály."[434] A jog társadalmi szükségszerűségéről azzal győzi meg olvasóját, hogy szerinte „[a] jog [...] az emberi cselekvéseknek [...] azt a részét szabályozza, amelyeknek [...] megtartása nélkül az embereknek társas együtt élése lehetetlenné válnék."[435] Bár Pulszky nevét nem említi meg, a mű szerkezetében és főbb mondanivalójában követi a neves pályatárs alaptanait. Az államot Pulszky után „uralkodó társadalomnak" nevezi, mely a maga akaratát ellenállhatatlan hatalommal érvényesíti.[436] A jogra vonatkozó általános tanok kifejtésekor részletezi a bevezetésben már körvonalazott jogbölcseleti felfogását, melyben szintén Pulszky megállapításai köszönnek vissza. Így többek között szembesülhetünk azzal a jól ismert definícióval, mely szerint „[a] jog nem egyéb, mint az állam eszes akaratának parancsban, engedélyben vagy tilalomban kifejezett nyilatkozata",[437] illetve a jog fő elve kapcsán megfogalmazott legfontosabb

[432] Jászi Oszkár: Pulszky Ágost... 65–66. o.

[433] Öreg János: *A jog- és állambölcselet kézikönyve*. Debreczen, 1897. Öreg művéről szóló rövid áttekintésként lásd Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi*... 436–437. o.; Kritikai (neotomista) értékelésként lásd Frey János: *A természetjog vagy észjog léte*... 78–84. o.

[434] Öreg János: *A jog- és állambölcselet kézikönyve*... 12. o. Ugyanerről máshol így fogalmaz: „A jog az állam akarata, amelyet az erre rendelt hatóságai útján, ha kell kényszerítő eszközökkel is végre hajtat. A törvénynek, jognak éppen ezen hatósági kényszer a megismertetője." (Uo. 7. o.)

[435] Uo.

[436] Vö. uo. 31. o.

[437] Uo. 96. o.

princípiummal, mely szerint a közboldogság az „egyéni cselekvőség minél szabadabbá", vagy másképpen „minél korlátlanabbá tétele" által érhető el.[438]

A Pulszky-féle jogpozitivizmus hatása – némi pikleriánus „beütéssel" – fedezhető fel Oberschall Pál (1871–1934) pozsonyi, majd később kassai jogakadémiai tanár *Jog- és állambölcseleti jegyzetek* című, joghallgatók által összeállított, meglehetősen egyenetlen szerkezetű, originális gondolatokat valójában nem tartalmazó – 1902-ben nyomtatásban megjelent – előadásaiban.[439] Mindez többek között kifejezésre jut a tudományrendszertani fejtegetéseiben a jog- és állambölcselet feladatainak meghatározása kapcsán a fejlődési törvényre való hivatkozástól kezdve az okozatos összefüggések feltárásáig ívelő gondolatmenetében,[440] vagy a lélektan és élettan társadalomtudományokra gyakorolt hatása részletezésében,[441] továbbá a jog fogalmának Pulszkytól való – bár nevének említése nélküli – szinte szó szerinti átvételében.[442]

A magyar jogpozitivizmus tudománytörténetében kevéssé ismert Ladányi Béla (1873–?) törvényszéki bíró neve, aki még joggyakornok korában tette közzé *Nemzeti jog és törvényhozás* című jogbölcseleti kérdéseket érintő értekezését.[443] Könyvének alcíme – *Előismeretek a pozitív jog- és állambölcselethez és a törvényhozáshoz* – explicit módon utal a szerző jogszemléleti kiindulópontjára, mely igazodva a korszak meghatározó jogbölcselőihez, a történeti jogi iskola és a természetjogi (észjogi) felfogás kritikájából indul ki. Alapvetően Pulszky és Pikler gondolatainak elismerő citálásával, továbbá Comte „bölcseletének" méltatásával jut el a pozitivizmus korszakos érdemeinek meghatározásához: „[E]z új iskola – írja 1895-ben –, mely a társadalmi tünemények mibenlétét, a tünemények okozati összefüggését az azokat előidéző okokkal és következéseit kutatja, ma már arra a páratlan józannak mondható reális alapra helyezkedik, mely egyrészt a történelem tanulságaiból keletkezik, másrészt pedig a közvetlen tapasztalaton nyugszik."[444] A történelmi tapasztalat szerint „minden nemzetnek minden időben más-más joga volt s más-más joga van", mely jogot alapvetően az állami és részben egyéni érdekek (haszon és célszerűségek), továbbá kis mértékben az érzelmek (igazságérzet) befolyásolják.[445] Megközelítési módjában a szociológiai nézőpont is tetten érhető, amikor azt állítja, hogy „a

[438] Uo. 124. o.

[439] Oberschall Pál: *Jog- és állambölcseleti jegyzetek*. (Előadásai után jegyezték: Stampfel Frigyes és Aixinger László) Pozsony, 1902.

[440] Uo. 1–6. o.

[441] Uo. 47–52. o.

[442] Érdemes idézni az ominózus fogalmat: „A jog az államakarat által megállapított, kényszerrel biztosított összműködési szabályok foglalata, mely nyíltan kifejezve parancsban, tilalomban vagy engedélyben, hallgatag elismerve pedig a szokásban jelentkezik." (Uo. 130. o.)

[443] Ladányi Béla: *Nemzeti jog és törvényhozás. Előismeretek a pozitív jog- és állambölcselethez és a törvényhozáshoz*. Athenaeum, Budapest, 1895.

[444] Uo. 2. o.

[445] Uo. 57. o.

jog a tudomány magasabb rendeltetése szerint mindenkor a társadalommal való viszonyában tárgyalandó", hiszen a jogot nemcsak az államtól, hanem a társadalomtól sem lehet elválasztani.[446] Ladányi műve nem tekinthető koherens jogbölcseleti műnek. A korabeli jogtudományt foglalkoztató számos kérdés esszéisztikus tárgyalása eklektikus végeredményt produkál. A későbbiekben főképpen magánjogi vonatkozású írásaiban érintett jogbölcseleti problémákat.[447]

A 19. század végének hazai pozitivista, evolucionista kánonjait sorolja fel Fényes Samu (1863–1937) ügyvéd, polgári radikális gondolkodó 1893-ban megjelent *Jogfejlődés* című „társadalombölcseleti" tanulmánya.[448] Főképpen az észjogi, de minden egyéb metafizikus elmélettel szemben a „positiv bölcselet" alapján állva, egyben elfogadva a darwini és spenceri tanokat, a társadalmi jelenségeket – beleértve az állam és jog intézményrendszerét – a létért való küzdelem világában tudja és kívánja értelmezni.[449] A jogot mint az „emberi társasélet produktumát" vizsgálja, mely tárgyi értelemben az ember külső cselekvési szabályának tekintendő. A társas élet magasabb fokán jelenik meg a főhatalom letéteményeseként működő állam, ami a jog létrejöttének alapvető föltétele: „[A]z állami jogrend mindig a társasági erők hatásának s egymáshoz való viszonyának, vagy mondjuk a főhatalomnak az eredménye. E hatalmi akarat, mely formáját vagy már meglévő, vagy újonnan alakított institutiókban leli, létesíti a jogot, a szerint amint akaratát a tárgyak s viszonyokra kiterjeszti, vagy nyilatkozása körét megszűkíti, s aszerint amint ezen akaratot szabályok és rendelkezések alakjában foganatosítja."[450] A jog mint szabály és mint hatalmi tevékenység nem más, mint az állami akaratnyilvánítás és annak megvalósítása. A jog és állam szoros kapcsolatát mi sem bizonyítja jobban Fényes szerint, mint az, hogy „[a] jogszabályok [...] csak addig maradnak jognak, míg az államhatalom kellő erővel bír azok érvényesítésére, s míg azok érvényesítését akarja."[451] Sőt explicit módon is megfogalmazza e két jelenség elválaszthatatlan viszonyát, miszerint „államon kívül jog nem létezik", továbbá „a jognak az államhatalmi sanctio lényeges feltétele".[452] Utóbbi nem jelent mást, mint azt, hogy az állam a szankciót „esetleg

[446] Uo. 87. o.

[447] Lásd például: Ladányi Béla: *A személyiség védelmének elmélete és gyakorlati megvalósulása a magánjogi tervezetben. Magánjog-bölcseleti tanulmány.* Pfeifer, Budapest, 1904.

[448] Fényes Samu: *Jogfejlődés. Társadalombölcseleti tanulmány.* Maurer, Kassa, 1893. (Fényes Samu művéről szóló rövid áttekintésként lásd Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi...* 442–443. o.)

[449] Tanulmánya végén erről ekképp ír: „Sem örök érvényű erkölcsi igazság, sem örök érvényű jogszabály nem létezett soha s nem fog soha sem létezni. Hiszen az egész történeti múlt az evolutio szakadatlan láncolata." (Fényes Samu: *Jogfejlődés...* 115. o.)

[450] Uo. 84. o. Más helyütt így fogalmaz: „[A] jog csakis a főhatalom akaratnyilvánítása által jöhet létre, de a szabályozandó viszony esetleg már azelőtt is létezett." (Uo. 40. o.)

[451] Uo. 85–86. o.

[452] Uo. 33. o.

kényszerrel való végrehajtását hatalmi körébe tartozónak vallja."[453] Az írása címében szereplő jogfejlődés lényegét a hatalmi viszonyok változásában látja. A jogrend, mint a „hatalmi erőkifejlések viszonya, a sokféle és sokfelé ható erők s feltételek összhatása, a jelenségek oly dinamikája, mely örökös működésben s változásban van."[454] Írása végén – elvetve minden természetjogias elméletet – végső konklúzióként fogalmazza meg: „Ne azt keressük, hogy mi az örök igazság, hanem azt, hogy mi az örök emberi; ennek megismerése meg fog arra tanítani, hogy az embernek folytonos változás közben való fejlődése, az egyetlen örök igazság."[455] Fényes gondolatai sok szempontból összekötő kapcsot képeznek Pulszky és Pikler elméleti alapvetései között.

2.2. A „modern tételes jogbölcsészeti iskola"[456]

Az iskolához köthető jogtudósok a Pulszky által körvonalazott analitikus, fogalomelemző, a tételes jogtudományok számára nélkülözhetetlen jogi alapfogalmak kidolgozására törekvő felfogást képviseltek. Természetesen az egyes elméletekben jelentős hangsúlyeltolódások tapasztalhatóak, de mindenképpen közös bennük az a törekvés, hogy a 20. század elején egy minden tekintetben modern, a kortárs pozitivista törekvéseknek megfelelő jogfilozófiát műveljenek és honosítsanak meg hazánkban.

A reprezentánsok között elsőként kell megemlíteni az irányzatot elkeresztelő Finkey Ferenc (1870–1949)[457] – a 20. század első felének kiemelkedő büntetőjogásza, a sárospataki jogakadémia, később kolozsvári, pozsonyi, majd szegedi egyetem professzora, egykori koronaügyész – nevét, aki pályája elején, Sárospatakon sok éven keresztül jogbölcseletet is előadott. Ennek eredményeképpen 1908-ban látott nap-

[453] Uo.

[454] Uo. 81. o.

[455] Uo. 121. o.

[456] Ezt a kifejezést Pulszky Ágost, Öreg János, Kunz Jenő, Fényes Samu jogbölcseleti munkásságának bemutatása kapcsán Finkey Ferenc használja az 1908-as elmélettörténeti összefoglalójában: „»Modern tételes jogbölcseleti iskola« cím alatt foglaljuk össze azokat az ideálrealista felfogású íróinkat, kik a természetjog és az észjog minden alakjának elvetésével, de a szociológiai vagy szocialista külső nélkül, egyenesen a tételes jog alapfogalmaival vagy intézményeivel foglalkoznak, bölcsészeti, lélektani vagy egyetemes fejlődéstörténeti alapon." (Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi...* 426. o.)

[457] Életéről és munkásságáról lásd [Id.] Trócsányi László: Egy jogtudós visszaemlékezései. *Állam- és Jogtudomány*, XXIII. évf. (1980) 4. sz. 667–669. o.; Ködöböcz József: *Finkey Ferenc élete és munkássága 1870–1949.* Felsőmagyarország, Miskolc – Sárospatak, 1995.; *Dr. Finkey Ferenc (1870–1949) emlékkönyv.* (Szerk.: Szathmáry Béla) Sárospatak, 1995.; Szathmáry Béla: Finkey Ferenc a jogtudós. *Sárospataki Füzetek*, Új folyam, XII. évf. (2008) 2. sz. 101–106. o.; Szabadfalvi József: Egy „ideálrealista" jogtudós – Finkey Ferenc jogbölcseleti munkássága. In: Elek Balázs – Háger Tamás – Tóth Andrea Noémi (szerk.): *Igazság, ideál és valóság. Tanulmányok Kardos Sándor 65. születésnapja tiszteletére.* Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Büntető Eljárásjogi Tanszék, Debrecen, 2014. 326–333. o.

világot *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi* című terjedelmes könyve, egy két kötetre tervezett mű első része.[458] A kézikönyvként is használható monográfia alapvetően a jogbölcseleti gondolkodás történetét dolgozza fel a legjelentősebb korszakok, irányzatok és azok jeles képviselői főbb műveinek részletes bemutatásán és elemzésén keresztül a kezdetektől a 20. század elejéig.[459] A könyv előszavából, illetve terjedelmes bevezetéséből, majd a mű végén a második kötet tervezett tematikáját és főbb részeit vázlatosan bemutató részekből rekonstruálhatjuk Finkey jogbölcseleti álláspontját. Az általa megjelölt irányzat a jogbölcsészetet mint „általános jogtudományt" (general jurisprudence, allgemeine Rechtswissenschaft)[460] műveli, melynek jeles angol képviselői közül John Austin, Thomas Holland, August Miller, John Salmond, míg német követői közül Adolf Merkel, Karl Binding, Rudolf Bierling, Karl Bergbohm, Rudolf Jhering, August Thon nevét említi. Ezen kívül fontos hatást gyakorolt rá a Henry Maine, Hermann Post fémjelezte „összehasonlító (néprajzi) jogtudományi" vagy „egyetemes fejlődéstörténeti" iskola, valamint Wilhelm Wundt filozófus nevéhez kötődő „lélektani iskola". Utóbbit, mint a jogbölcselet filozófiai megalapozását emeli ki. A hazai irodalomban – bár nem kritika nélkül – Pulszky követőjének nevezi magát, aki ezt a nézőpontot idehaza meghonosította és képviselte.[461] Véleménye szerint a 19. század végére két – általa szélsőségesnek nevezett – felfogás meghaladására kell és lehet törekedni. Egyfelől le kell számolni a hagyományos és kortárs észjogi (természetjogi) „túlzó" idealizmussal,[462] illetve rá kell világítani a természettudományi megalapozású szociológiai szemléletmód „túlzó" realizmusára, másfelől e közben kell megtalálni a helyes középutat, a „helyes kiegyenlítő irányt", vagy más helyütt „mérsékelt, reálisan ideális felfogást", melyre az „ideálrealista" nézőpont a jellemző: „Tisztában kell lennünk azzal – írja bevezetőjében –, hogy a jogbölcsészet tárgya, a jog tételes emberi intézmény, melyet nem elvont szemlélődés útján, nem szellemes logikai elmejátékok kedvéért teremtettek és fejlesztettek ki a nemzetek, hanem gyakorlati célból, a társadalmi együttélés, a társadalmi rend és az egyéni szabadság biztosítása végett s gyakorlati módon, t. i. szabályok alkotása s azoknak szükség esetén kényszerrel érvényesítése által. A jogbölcsészet hivatása tehát nem egy merőben »eszményi«, egy sehol sem létező és nem érvényesíthető jogot teremteni, sem nem egyszerűen a jog keletkezésének és fejlődésének tényezőit és általános menetét bemutatni, hanem főfeladata, tulajdonképpeni hivatása a tételes, vagyis a létező és létezett jogok és jogintézmények alapelveit, melyeken ezek a jogok és jogintézmények nyugosznak és azok vezéreszméit, vagyis az azok fejlődését mozgató és irányító eszméket megállapítani és kifejteni."[463] A modern jogbölcsészet így válhat szerinte a tételes jog alapelveinek és vezéreszméinek tudományává.

Fontos megállapításokat tesz Finkey az általa vallott felfogás módszertanát illetően. Több, egymást kiegészítő metódus alkalmazásában látja a siker titkát. Az „összehasonlító, történeti, genetikai és az elemző", valamint a „lélektani módszer" alkalmazásától reméli a jogbölcselet eredményes művelését: „Az egyes kérdések tárgyalásánál [...] mindenekelőtt jogásziasan (szabatosan) elemezzük az illető fogalmat, annak ismérveit, alakulatait, azután kifejtjük az illető kérdés vagy fogalom történetét, kifejlődésének szakaszait, végül e vizsgálódásokból levezetjük, illetőleg azokon felépítjük annak alapelveit és vezéreszméit, vagyis kimutatjuk azok fenntartó, uralkodó elveit és fejlődésük irányeszméit. Így lesz munkánk a tételes (a történetileg kifejlett) jog valódi bölcsészete."[464] A modern tételes jogbölcseleti iskola egyes irányzatainak bemutatásakor mindezt azzal egészíti ki, hogy az iskola „[a] jog tételes jellegéből indulva ki, a jogbölcsészet feladatát a jogi és állami intézmények dogmatikai, összehasonlító jogtörténelmi, lélektani és bölcsészeti elemzésében látja."[465]

A tervezett második kötet – mely a jogbölcsészet általános és különös tanait tartalmazta volna – rövid bemutatásából kiderül, hogy a Finkey által képviselt ideálrealista irányban a „teleológikus világnézet" és az „egyetemes fejlődési elmélet" szempontjai összekapcsolódnak. Ennek megfelelően a jogot „céltudatos emberi alkotásnak" tekinti, mely az állammal, illetőleg a társadalommal együtt keletkezik és fejlődik. Címszavakban kifejtett jogfogalma szerint „[a] jog alakilag: a társadalmi együttélés külső feltételeire vonatkozó szabályok összessége (társadalmi rend); anyagilag: a társadalmi rend és az egyéni szabadság összeegyeztetésére és biztosítására alkotott szabályok összessége (kötelesség és szabadság); tárgyilag: az emberek szabad cselekvéseire vonatkozó, kényszerrel is érvényesíthető állam parancsok, tilalmak és engedélyek összessége (a polgári magaviselet szabálya); alanyilag: a társadalomban és az államban érvényesíthető egyéni és politikai szabadság szabályai-

[458] Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi*. I. köt. *Bevezetés és a jogbölcsészet kifejlődésének története*. Grill, Budapest, 1908. Részletes könyvismertetésként lásd Bernolák Nándor: Finkey Ferenc: A tételes jog alapelvei és vezéreszméi. *Magyar Filozófiai Társaság Közleményei*, IX. évf. (1909) 1. sz. 55–64. o.

[459] Az elmélettörténeti vizsgálódások fontosságát a következőkkel kívánja alátámasztani: „Az irodalomtörténet bizonyítja be, mennyi igazság van a közmondásban, hogy: »nincs semmi új a nap alatt«, a ma újnak, eredetinek kikiáltott eszmék, elvek csíráira, előbb fejletlen, majd folyton tökéletesebb alakjaira csaknem kivétel nélkül rátalálunk a régebbi korok egyes nagy elméinél. A későbbi korszakok az újabb és újabb nemzedékek, az »új« elméletek legtöbbször csak folytatásai, tökéletesítői az elődök eszméinek vagy elveinek." (Uo. 51. o.)

[460] Uo. 6. o.

[461] Többek között a tudományszak megnevezése kapcsán szakít a nagy példaképpel: „A »jog- és államtudomány« elnevezés is – amellyel Pulszkynál s utána Öregnél találkozunk – voltaképpen tautológia. A jogbölcsészet eo ipso az »államtudományt« is magában foglalja." (Uo. 36. o.)

[462] Érdemes megemlíteni, hogy Finkey idesorolja ez idő tájt az újkantiánusokat (pl. Rudolf Stammler), illetve neohegeliánusokat (pl. Josef Kohler) is. Vö. uo. 44. o.

[463] Uo. 3. o.

[464] Uo. 47. o.

[465] Uo. 295. o.

nak összessége (igény, hatalom)."[466] Elméleti alapvetésének részletesebb kifejtésére nem került sor, miként a jog alapelvei és vezéreszméi tekintetében is csupán egy felsorolással találkozunk. E szerint a jog alapelvei „a rend (korlátozás, szabályozás, kényszer), a kölcsönös összeműködés a közcélokra, másfelől: a szabadság (igénykielégítés, hatalom), az egyéniség érvényesülése", vezéreszméi pedig „az igazságosság (egyensúly, harmónia), a méltányosság, az erkölcs és az emberiesség (a személy tisztelete)."[467] Mindezekről bővebben a soha el nem készült második kötetben írt volna. Ugyanakkor az „általános jogtudományi iskola" mellett később is állást foglal. Sőt a jogászképzésben, elsősorban a jogbölcselet oktatásában az elmélettörténeti tanulmányok mellett a jog alapfogalmainak (jog, jogtalanság, jogforrások, jogalkalmazás, jogügylet, társadalom, állam, törvény, igazság, méltányosság stb.) „rendszeres kifejtését" az általános jogtudomány szellemében tartotta kívánatosnak.[468]

Sajnálatos módon Finkeynek – más irányú érdeklődése és a magyar igazságügyben betöltött magas funkcióival járó elfoglaltságai miatt – a későbbiekben csupán kisebb terjedelmű jogbölcseleti, főleg elmélettörténeti tárgyú tanulmányok elkészítésére maradt ideje. Ezek közül említésre méltó az 1916-ban megjelent *Leibniz jogbölcsészeti és politikai eszméi* című írása, melyben a nagy hatású német filozófus munkásságával foglalkozik. Finkey teljes mértékben azonosulni tudott Leibniz tanításaival, hiszen maga is vallotta, hogy az elméleti és a gyakorlati jogtudománynak a „gyakorlatiasabb szellemű művelése" szolgálja leginkább a társadalom üdvét.[469] Jogbölcseleti tárgyú publikációi között kell megemlíteni Karl Binding, a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja fölött 1926-ban tartott emlékbeszédét, melyben a német fogalmi jogtudomány kiemelkedő alakját méltatta.[470] Finkey szerint Binding a róla elnevezett „norma-elmélet" megalkotásával a büntetőjog-tudomány és jogbölcselet nemzetközileg számontartott alakjává vált. A megemlékezés zárógondolataként megfogalmazottakat ugyanakkor sok szempontból nemcsak a méltatott tudósra, hanem az azt megfogalmazó Finkeyre is igaznak tarthatja az utókor: „Ő volt az, aki a bölcsészet és a jogtudományok s különösen a jogbölcsészet és a büntetőjogi tudomány viszonyát végérvényesen tisztázta s a büntetőjogi tudománynak a gyakorlati jogélettel, a büntető igazságszolgáltatással való kapcsolatát is a leghelyesebben körvonalazta. Ő készítette meg a jogbölcsészet talajába beágyazott, de a tételes

[466] Uo. 452. o.

[467] Uo. 453. o.

[468] Vö. Finkey Ferenc: Az általános jogtudomány és a nemzetközi jog az új jogi tanulmányi rendszerben. *Jogállam*, XV. évf. (1916) 1–2. sz. 83–93. o. (Különösen: 87–89. o.)

[469] Finkey Ferenc: Leibniz jogbölcsészeti és politikai eszméi. In: *Leibniz halálának kétszázadik évfordulója alkalmából.* A Magyar Filozófiai Társaság Könyvtára. 1. sz. Franklin-Társulat, Budapest, 1917. 152–197. o.

[470] Finkey Ferenc: *Binding Károly k. tag emlékezete.* A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XIX. köt. 9. sz. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1926.

büntetőtörvénykönyvre támaszkodó s a büntető bírósági gyakorlat elvi irányítását célzó büntetőjogi dogmatika remekmintáit, melyek nemcsak az általa vezetett vagy vele rokonszenvező konservativek, de a büntetőjogtudomány minden komoly munkása előtt örökbecsű példányképek maradnak beláthatatlan időkig."[471] Az elméleti tárgyú művek sorát egy 1941-ben megjelent írása zárja, melyet Moór Gyula az idő tájt vitára késztető tanulmánya kapcsán írt.[472] A jogrendszer tagozódásának újszerű felfogásával kapcsolatos elmélet egy hozzá közel álló tételével, a büntetőjog „magánjogi jellegéről" kifejtett moóri gondolattal vitatkozik. Elismerve a szerző „lebilincselő" fejtegetéseit, alapvetően elutasítja a sokra becsült kolléga téziseit.

Az utókor sajnálhatja, hogy a Pulszkyt követő korszakban a Finkey nevéhez fűződő elméletalkotási kísérlet ilyen formán torzóban maradt. Ha kidolgozásra került volna monográfiája tervezett folytatása, akkor valószínűsíthetően a hazai jogpozitivizmus fejlődéstörténete is másként alakul a 20. század első két évtizedében. Minden bizonnyal a Pikler-féle szociológiai pozitivizmussal szemben az analitikai és fogalmi-jogtudományi módszertan markánsabban jellemezte volna a magyar elméleti jogi gondolkodást.

Az elmúlt századfordulón a német jogi kultúrkörhöz ezer szállal kötődő hazai jogtudományban jeles követőkre talált a jogdogmatika-központú szemléletmód, mely a 19. század derekán a történeti jogi iskolától fokozatosan eltávolodó, Puchta és Windscheid fémjelezte pandektisztikának köszönhetően formálódott, és a Jhering-féle – jogi fogalmakkal és azokból levont szillogisztikus következtetésekkel (ún. konstrukciókkal) operáló – „Konstruktionsjurisprudenz"-ben csúcsosodott ki. Jhering az 1850-es évek legvégén, utóbb, némi éllel „fogalmi jogtudománynak" (Begriffsjurisprudenz) nevezett felfogással szembefordulva alapozta meg a később Philipp Heck és követői által kialakított – szerencsés magyar szóhasználattal – „érdekkutató jogtudománynak" (Interessenjurisprudenz) nevezett jogelméleti felfogást. A Jhering szemléletmódjában bekövetkezett változás egy kereskedelmi jogi kérdésben felmerült problémára adott szakvélemény elkészítéséhez kapcsolódik. Ekkortól kezdve a „Mi a jog?" kérdésre nem a fogalmakból kiinduló logikai operációval, hanem a döntéssel érintett érdekek elemzése útján kereste a választ. A jogi forma és a jogi cél kapcsolatának új értelmezésében az a lényeges, hogy a jogi fogalmak nem önmagukért vannak, hanem az élet szolgálatában állnak. Jhering frappáns kijelentésével élve: „Nem az élet van a fogalmakért, hanem a fogalmak vannak az életért." Ebben az elmélettörténeti kontextusban vizsgálható és érthető meg – az egykori Jhering-tanítvány[473] – Szászy-Schwarz Gusztáv (1858–1920) szerepe a hazai

[471] Uo. 31. o.

[472] Finkey Ferenc: *Vitéz Moór Gyula új elmélete a büntetőjog magánjogi jellegéről.* Attila Nyomda, Budapest, 1941.

[473] Kettejük viszonyáról Szászy-Schwarz halálát követően egy későbbi méltató így ír: „Szászy-Schwarz Gusztávnak hervadhatatlan érdeme, hogy Ihering tanait, Ihering szellemét hazai jogirodal-

Jhering-recepcióban, illetve jelentősége a hazai jogtudományi gondolkodásban.[474] A pesti jogi kar egykori professzora, a római jog és a modern civilisztika kiemelkedő hazai képviselője – akit Szladits Károly joggal nevezett „egyetemes magánjogásznak"[475] – számos művében adta jelét a jogbölcseleti kérdések iránti nyitottságának.[476] A fiatal Szászy-Schwarz 1884-ben a Magyar Jogászegylet ülésén *Új irányok a magánjogban* című – nyomtatásban is hamarosan megjelent – előadásában mutatta be a jogtudományi gondolkodásban végbement korabeli fejleményeket.[477] E művében szembesülhetünk a jog és az érdek kapcsolatára vonatkozó, a jogi személyek

munkba és praxisunkba áthozta, amivel nemcsak felvilágosító, hanem termékenyítő, mindenképpen pedig úttörő munkát végzett. [...] De olyan tanítvány volt, aki önállóan gondolkozott. Mesterének nem volt egyszerű szócsöve. Nem volt törpe epigonja. [...] Iheringből indult ki, de Iheringen át, Iheringen túl jutott." (Besnyő Bernát: *Szászy-Schwarz Gusztáv emlékezete.* Katz, Budapest, 1933. 55. o.)

[474] Szászy-Schwarz Gusztáv (1911-ig Schwarz Gusztáv) életéről és munkásságáról lásd Besnyő Bernát: *Szászy-Schwarz Gusztáv emlékezete...*; Szladits Károly: Szászy-Schwarz Gusztáv emlékezete. *Magyar Jogászegyleti Értekezések*, II. évf. (1934) 6. sz. 153–174. o; Eckhart Ferenc: *A jog- és államtudományi kar története 1667–1935...* 607., 612., 614., 616., 62–623., 640., 652–653., 666–667. o.; Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon...* 324–325., 343–344. o.; Pólay Elemér: *A pandektisztika és hatása a magyar magánjog tudományára...* 138–151. o.; Peschka Vilmos: A magyar magánjogtudomány jogbölcseleti alapjai... 59–64.; o. Hamza Gábor: Szászy-Schwarz Gusztáv. In: Hamza Gábor (szerk.): *Magyar jogtudósok.* II. köt. 73–82. o.; Földi András: Adalékok a történeti jogi iskola a magyar romanisztikára gyakorolt hatásának kérdéséhez. In: Sajó András (szerk.): *Befogadás és eredetiség a jogban. Adalékok a magyarországi jog természetrajzához.* Áron Kiadó, Budapest, 2004. 26–28. o.; Szabadfalvi József: Szászy-Schwarz Gusztáv jogbölcseleti nézetei. *Jogtudományi Közlöny*, LXV. évf. (2010) 3. sz. 115–123. o.; Sándor István: Szászy-Schwarz Gustáv munkássága. In: *Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae.* Tom. XLVIII. ann. 2011. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2011. 147–179. o.; Szabadfalvi József: Szászy-Schwarz Gusztáv szerepe a hazai Jhering-recepcióban. Jogbölcseleti megközelítés. In: Frivaldszky János – Pokol Béla (szerk.): *Rudolf von Jhering és jogelméletének hatása.* Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, Budapest, 2011. 225–247. o.; Hamza Gábor: Emlékezés Szladits Károlyra (1871–1956), halálának évfordulója alkalmából. *Jogtörténeti Szemle*, XIV. évf. (2016) 2. sz. 86–89. o.; Földi András: Aspekte der Jhering-Rezeption in Ungarn... 75–85., 88–92., 94–95. o.

[475] Szladits Károly: *Szászy-Schwarz Gusztáv emlékezete...* 162. o. Álljon itt Szladits 1934-ben írt egykorú értékelése: „Schwarz Gusztáv igazi ereje a kritikai jogtudomány, a tantörténeti kritika. Az »*Új irányok a magánjogban*« című tanulmánysorozatában páratlanul nagyszerű seregszemlét tart a német civilisztikus jogelmélet különböző iskolái fölött. Természetes, hogy ennek a szemlének a középpontjában Ihering Rudolf kimagasló alakja áll. Ma már retrospektive világosan látjuk, hogy Ihering tanításában, aki a magánjogi fogalomképzés tengelyébe az addig uralkodó akarati elv helyébe az érdekvédelem elvét állította be, rejlik a mai értékelő jogászat eredete. Schwarz Gusztáv közvetlenül ennek a ma már széles folyamnak a forrásánál ült tanulóéveiben. Nem csoda, ha ő Ihering irányát hozta haza hozzánk és hogy azt itt tovább fejlesztve, maga lett a magyar Ihering, méltó hasonmása a nagy német tudósnak, akivel egyéniségében, életsorsában is sokban egyezett." (Szladits Károly: Szászy Schwarz Gusztáv emlékezete... 163–164. o.)

[476] Jogbölcseleti nézeteinek „mélyreható" jellegéről rendkívül pozitívan nyilatkozik Notter Antal, a hazai neoskolasztikus szemléletmód jeles alakja. Vö. Notter Antal: *A természetjog.* Szent-István-Társulat, Budapest, 1906. 6. o.

[477] Schwarz Gusztáv: *Új irányok a magánjogban.* Franklin-Társulat, Budapest, 1884.

elméletéről később írt könyvnyi terjedelmű tanulmányából jól ismert alapgondolatával.[478] A fogalmi jogtudomány sommás értékeléseként azt írja: „A jog tételeinek ily logicai mezbe való öltésében tagadhatatlanul van valami felette csábító. Van valami kápráztató a képzeletben, hogy mindaz, mit a positiv jog rendel, a logicai szükség kifolyása, hogy a jognak tételei oly szilárd, oly megdönthetetlen ésszerű alapra fektetvék mint a mathematicus számfejtése. Ám a formalisticus speculátio sem felel meg a valóságnak."[479] Ennek kapcsán jheringianus módon kritizálja az egykor mestere által is követett „civilistikus constructiót", mely „a maga kész »fogalmával« lép az új jelenségekhez; és megfeledkezve arról, hogy nem az életet a fogalom szerint,

[478] E helyütt érdemes utalni a kortárs magyar magánjogtudomány másik korszakos alakjának, Grosschmid Béninek (1852–1938) – aki számos tudományos művét Zsögöd Benő néven tette közzé – az elmúlt századfordulón, illetve az azt megelőző években a Jhering-féle érdekkutató módszertől és érdekelmélettől függetlenül kifejtett gondolataira. „Grosschmid az érdekeszme érvényesítését a jogalkalmazásban olyan korban fejlesztette művészetté – írja Szladits Károly –, amikor az érdekkutató jogtudomány a német teóriában legfeljebb csak fejlődezőben volt. Nincs is kapcsolat Grosschmid módszere és a külföldi jogi iskolák között, amelyeknek elméleti vitáiról Grosschmid jobbára tudomást sem vett." (Szladits Károly: Grosschmid és a magyar kötelmi jog. *Magyar Jogászegyleti Értekezések*, IV. évf. [1936] 1–2. sz. 11. o.) Magánjogi, azon belül kötelmi jogi fejtegetéseiben az érdek („érdekeszme") jogi jelentőségének hangsúlyozása az egyik elméleti alappillérévé vált. A jog lényegét illetően ő is úgy fogalmazott, hogy az alanyi („szubjektív") jog nem más, mint jogilag „védett érdek". (Vö. Zsögöd Benő: *Fejezetek kötelmi jogunk köréből.* I. köt. Budapest, Athenaeum, 1898. 696. o., illetve Zsögöd Benő: *Magyar magánjogi jegyzetek.* Kőnyomat. Zs. B. egyetemi tanárnak a budapesti tudományegyetemen tartott előadásai nyomán készítette Nyulászi János. I. kiad. Budapest, 1890. 1. o.) De nemcsak az alanyi, hanem a tárgyi jogban, a jogalkotásban és a jogalkalmazásban is egyaránt nagy jelentőséget tulajdonított az érdeknek. Az érdek részint „mint jogalkotási sugallat", részint „mint jogalkalmazási zsinórmérték" van jelen a jogrendszerben. (Vö. Zsögöd Benő: *Fejezetek kötelmi jogunk köréből.* I. köt. 696–697 o. „Az érdekszempont bevetése nem kikezdése [...] a törvénynek kívülről; hanem: a törvény saját belülről jövő, csakhogy halkabb, önszavának a meghallása a lármásabb tételek mögül." (Zsögöd Benő: *Fejezetek kötelmi jogunk köréből.* II. köt. 1900. 865. o.) E, némi túlzással költőinek is nevezhető megfogalmazás arra kíván rávilágítani, hogy a szabályok merev „külalkata" mögött észre kell és lehet venni a „belalkat" hajlékonyságát, melyet érvényre kell juttatni. Grosschmid nevéhez fűződik továbbá olyan fogalmaknak a meghonosítása a hazai jogi gondolkodásban, mint a szerződés értelmezése kapcsán az „érdekirányítás", a kötelem lebonyolítása esetében az „érdekmúlás", „érdekhiány", „érdekcsorbulás", „érdekbeli lehetetlenülés", továbbá az „érdekleengedés". Vö. Zsögöd Benő: *Fejezetek kötelmi jogunk köréből.* I. köt. 696–701. o.; II. köt. 864–867. o., illetve Szladits Károly: Grosschmid és a magyar kötelmi jog... 11. o. (15. jegyzet) Míg Grosschmid minden külföldi befolyástól függetlenül, addig Szászy-Schwarz a korabeli európai, főképpen német jogtudomány eredményeit interpretálva igyekezett magánjog-elméleti téziseit megfogalmazni. Grosschmid magánjogbölcseleti nézeteiről lásd Peschka Vilmos: A magyar magánjogtudomány jogbölcseleti alapjai... 48–52. o. Grosschmid életéről és munkásságáról összefoglaló jelleggel lásd Asztalos László: Grosschmid Béni helye a magyar civilisztikában. In: *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae.* Tomus XXVI. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 1984. 197–217. o.; Weiss Emilia: Grosschmid Béni (1851–1938). In: Hamza Gábor (szerk.): *Magyar jogtudósok.* III. köt. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2006. 99–116. o.; Görög Márta: Grosschmid Béni (1851–1938). A Szegedi Tudományegyetem jogász professzorai I. *FORVM. Acta Juridica et Politica*, X. évf. (2020) 1. sz. 227–240. o.

[479] Schwarz Gusztáv: *Új irányok a magánjogban...* 68. o.

hanem a fogalmat az élet szerint kell idomítani, valahányszor a vizsgálandó jelenség ama »fogalmi« schemába bele nem illett, nem hogy a maga »fogalmát« vette volna új bírálat alá, de addig-addig csűrte-csavarta, tudományosan szólva, »construálta« a létező viszonyt, míg bele nem illett."[480] Az élet mint valóság és a jogi fogalom, mint konstrukció viszonyát Szászy-Schwarz egyértelműen Jhering 1860-as évektől kifejtett nézetei alapján közelíti meg. A jogtudomány mint gyakorlati tudomány jelenik meg érvelésében, s a jog egyetlen kritériumának a „gyakorlati hasznavehetőséget", illetve a „gyakorlati czélszerűséget" tekinti.[481] A közeli jövő feladataként jelöli meg az „abstract bölcseleti speculatiókból" való kijózanodást, mely Jhering munkásságában bekövetkező fordulatban nyerte el szakirodalmi kifejtését, aminek produktuma a *Zweck im Recht*. A jogi racionalizmus új kísérletének nevezett felfogás „minden jogtételnek ratióját, azaz czélját keresi" és ezen „gyakorlati czél világításában ismeri fel a törvény értelmét".[482]

Nagy példaképéhez és tanítómesteréhez, Jheringhez hasonlóan a magánjogtudomány megújítását nem tudta elképzelni megfelelő filozófiai megalapozás nélkül. Legfőbb törekvése az volt, hogy szembenézzen az elmúlt századforduló jogi gondolkodásában tapasztalható fejlődési tendenciákkal, illetve a különböző kortárs irányzatok igényeivel, mely szerint a gyakorló jogásznak, a jogtudósnak, illetve a jogtudománynak a legfőbb feladata, hogy „a jogot az élettel összhangzásba hozza".[483] Jhering hatása alatt jutott el a teleologikus jogfelfogáshoz; ennek révén a magyar jogtudományban az akkoriban kibontakozó érdekkutató jogtudomány előhírnökévé vált, ugyanakkor – s ebben is hasonlóság mutatkozik egykori mesterével – nem lehet azt állítani, hogy az Interessenjurisprudenz hazai meghonosítója lett volna. Egész munkásságát, azon belül jogbölcseleti indíttatású törekvéseit tekintve megállapíthatjuk, hogy mindenképpen túllépett egykori mesterén, aki alapvetően a fogalmi jogtudomány valós élettől elrugaszkodott nézőpontját és módszertanát kritizálta, de kevés támpontot adott a jogszemlélet tényleges megújításának mikéntjére. Mindez abban nyilvánult meg, hogy Szászy-Schwarz csatlakozott az „újszerű általános jogdogmatika",[484] más helyütt „új dogmatika" irányaként, illetve – a jogbölcseletet az egyes tétele-

[480] Uo. 74. o.

[481] „A jog nem logica, a jog nem a fogalmak mathematikája. Azzal, hogy egy tételnek egy másikkal való logicai megegyeztethetősége kimutattatik, még semmi sincs mondva annak jogi értékéről. A jog a gyakorlati élet tudománya, és eredményének egyetlen criteriumát, ott, hol a törvény kétségtelen szava nem szól, csakis annak gyakorlati hasznavehetősége, gyakorlati czélszerűsége képezheti." (Uo. 78. o.)

[482] Uo. 80. o. Megjegyzésre érdemes, hogy 1884-ben a *Nemzet* című korabeli politikai napilap hasábjain Jhering korszakos jogbölcseleti tárgyú művéről külön recenziót írt. Vö. Schwarz Gusztáv: *Jhering Rudolf és legújabb könyve: Der Zweck im Recht von R. von Jhering*. Klny. Nemzet, Budapest, 1884.

[483] Szászy-Schwarz Gusztáv: *Új irányok a magánjogban*. Athenaeum, Budapest, 1911. 149. o.

[484] Érdemes felhívni a figyelmet *Jog és közjog* című, 1905-ben megjelent írásában alkalmazott fogalomhasználatra, ahol Szászy-Schwarz talán először a magyar jogi terminológiában alkalmazza az „általános jogdogmatika" terminust: „[A]mi általános érvényű a jogtanban, az ne a jogágazatok egyikében

les jogtudományok „általános részével" azonosító Adolf Merkel *Juristische Enzyklopädie* (1885) című művére utalással – „minden jogtudomány koronájának" tekintett „általános jogtanként" (allgemeine Rechtslehre)[485] emlegetett felfogáshoz, mely a „formalisztikus" és „teleológiai" („utilitárius") irányok küzdelméből, azok szintéziseként formálódott.[486] Az új felfogás véleménye szerint abban különbözik a „régi" dogmatikától, hogy „gyakorlatibb", „exaktabb" és „egyetemesebb", mint a negyedszázaddal korábban uralkodó felfogás.[487] Sőt az is megállapítható, hogy ez az irányzat igyekezett először tudományos igénnyel, tudatosan szembenézni jogi ontológiai és módszertani problémákkal.

Az új jogtudomány – miként Szászy-Schwarz fogalmaz – „céltudomány" („céljurisprudentia"), amelynek fő kérdése, hogy mi a jog célja. Alapjait Jhering rakta le, nélküle ez a megújulás elképzelhetetlen lett volna. Az új „norma-elmélet" első tudatos kifejtését August Thon *Rechtsnorm und subjectives Recht* (1878) című művében véli fölismerni, mely rávilágított a Jhering-féle céltudomány hiányosságaira, és nyilvánvalóvá tette, hogy a „formalisztikus" és „teleológiai" felfogások egymást valójában kiegészítik. Jhering kritikájaként fogalmazza meg, hogy mestere által egyébként gúnyosan „fogalmi jogtudománynak" nevezett dogmatikus irányt indokolatlan teljes mértékben elvetni: „A jogtudomány bizonyos mértékig mindig »Begriffsjurisprudenz« lesz, mert végre is, egyetlen tudomány sem más, mint fogalmak foglalata. A ténybeli jelenségekből fogalmakat alkotni és e fogalmak egymáshoz való viszonyát felismerni – ez minden tudomány feladata."[488] Thon művében ugyanakkor fölfedezi és helyeslőleg idézi a jheringi érvekre rímelő gondolatokat, mint például azt, hogy „minden jogparancs egy bizonyos érdek előmozdítását célozza", illetve „joga

vagy másikában, hanem abban a disciplinában találna helyet, mely a jogágazatok közösségeit foglalja magában: az általános jogdogmatikában." (Szászy-Schwarz Gusztáv: Jog és közjog. *Jogállam*, IV. évf. [1905] 1. füz. 24. o.)

[485] Finkey Ferenc 1908-as elmélettörténeti monográfiájában „általános jogtudományi iskolaként" említi meg és mutatja be a tételes jog általános jellegű fogalmainak és elveinek feltárásán munkálkodó Merkel fémjelezte irányzatot. Vö. Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi*... 317–329. o. Moór 1923-as jogfilozófiai *Bevezetésében* a jogbölcseleti irányzatok tematikus (analitikus) áttekintésekor megkülönbözteti a „tételes jogi fogalmakat továbbképző jogászati vagy általános jogtani jogfilozófiát". (Moór Gyula: *Bevezetés a jogfilozófiába*... 54. o.)

[486] „Ma [...] már tudjuk, hogy a formalisztikus és a teleológiai irány küzdelmében egyiknek sem volt igaza, mert mindkettőnek volt; ma már tudjuk, hogy itt két szélsőség vívott meg egymással, melyek közül mindegyik egyoldalúan csak egyik felét hangoztatta a jognak; és a harcból, melyet a formális és az utilitárius iskola egymással vívott, eredményül egy harmadik valaminek körvonalai kezdenek kibontakozni, amit ebben a formában a hadakozó felek egyike sem sejtett: egy újszerű általános jogdogmatika." (Szászy-Schwarz Gusztáv: *Új irányok a magánjogban*... 108. o.)

[487] Uo. 109. o.

[488] Uo. 155. o.

[...] csak annak van, akinek valamely érdeke nemcsak védve van állami norma által, hanem akinek a normasértés esetére igénye is van a szankció megvalósítására."[489]

A jogszabály lényegéről és működési hatásmechanizmusáról szóló téziseit *A jogi helyzetek* című, 1907-ben megjelent írásában foglalja össze, melyet fél évtizeddel később *Parerga* című tanulmánykötetében ismételten közzétett.[490] Az eredetileg Thonnak tulajdonítható tételek alkotó továbbfejlesztésével találkozunk a tanulmányban. Szászy-Schwarz kiindulópontja szerint a jogviszony keretében az érintett (érdekelt) felek bizonyos „jogi helyzetekben" vannak. E jogi helyzetek ötfélék lehetnek: 1. „tárgyi védettség"; 2. „alanyi jog"; 3. „hatalmasság"; 4. „szabadosság"; 5. „várományosság". A tárgyi védettség helyzete abból áll, ha fennáll valamilyen „parancs vagy tilalom, mely valamely érdek javára szól". A jogrend parancsait vagy tilalmait mindig valamilyen érdek támogatásának céljából bocsátja ki.[491] Az alanyi jog helyzetének értelme, hogy „a jogosított érdekében valakihez (a kötelezetthez) parancs vagy tilalom van intézve, egyúttal [...] ha a kötelezett e parancsnak vagy tilalomnak eleget nem tenne, a jogosítottnak bizonyos hatalmasság vagy szabadosság van megadva, oly czélból, hogy a sértett parancs vagy tilalom czélját saját akaratával megvalósíthassa."[492] A hatalmasság helyzete azt jelenti, hogy „a jog rendeli, hogy valakinek (a hatalmasnak) bizonyos magatartása esetére bizonyos joghatás álljon elő azaz: egy védettség, alanyi jog, hatalmasság, szabadosság, várományosság létrejöjjön, változzon, vagy szűnjön meg." A jogrend e jogi hatást a „hatalmas" magatartásától, pontosabban akaratától teszi függővé.[493] A szabadosság helyzete nem más, mint hogy valakinek „bizonyos magatartás nincs megtiltva, vagyis [...] neki meg van engedve."[494] És végül a várományosság helyzete abban áll, hogy ha az előző jogi helyzetek valamely tényállása részben már megvalósult, „kilátás nyílik az illető jogi helyzet előállására", azaz a tényállás még hiányzó részeinek a megvalósulására.[495]

Szászy-Schwarz szerint az alanyi jog a legösszetettebb helyzet, hiszen az alanyi jog létrejötte esetében a jogosult máris „tárgyilag védve" van egy javára szóló parancs vagy tilalom által, s „várománya" is van arra, hogy a parancs vagy tilalom megszegése esetén „hatalmasságot vagy szabadosságot" nyerjen a jogsértés „helyreütése" céljából.[496] Úgy véli, hogy az általa analitikusan elemzett joghelyzetek kimerítik a jogszabály minden elképzelhető hatását, s ilyen módon elkülöníthetőnek véli az

[489] Uo. 156–157. o.
[490] Schwarz Gusztáv: A jogi helyzetek. *Jogállam*, VI. évf. (1907) 10. füz. 733–755. o. (Ugyanaz: Szászy-Schwarz Gusztáv: *Parerga. Vegyes jogi dolgozatok*. Athenaeum, Budapest, 1912. 389–412. o.)
[491] Schwarz Gusztáv: A jogi helyzetek... 738. o.
[492] Uo. 741. o.
[493] Uo. 746. o.
[494] Uo. 751. o.
[495] Uo. 753. o.
[496] Uo. 741. o.

egyes joghelyzetek kapcsán felmerülő dogmatikai félreértéseket, mely „a jog minden ágának hasznára válnék."[497]

A maga részéről preferált új jogelmélet már csak neve szerint „dogmatika", valójában úgy tekint a jogra mint „emberi szükségletekre mért és ember alkotta célszerű parancsok rendszerére."[498] A cél, a jogi parancs és az érdek viszonyáról megállapítja, hogy „[a] czél, amelyből a jogrend a maga parancsait vagy tilalmait kibocsátja, mindig valamely érdek támogatása, gyámolítása, kielégítése."[499] Szászy-Schwarz szerint a jogbölcselet nem éri be többé azzal, hogy a „tételes jognak praktikus okait keresse", ezt a munkát a jogtörténet megfelelően elvégzi. Figyelmét a jövő feladataira koncentrálja, és az annak megoldásához vezető eszközöket kutatja. Ebből adódik a törvényhozás feladatainak előtérbe kerülése, ami nem lehet más, mint – a neokantiánus jogfilozófia atyjának tekintett Stammlertől átvett fogalmat alkalmazva – a „helyes jog" megalkotása, mely az „eredményes társas összeműködés célját szolgálja". Ez a „helyes jog" Szászy-Schwarz szerint igazában a „célszerinti jog", vagyis a kitűzött cél eléréséhez megfelelő jog.[500] De nemcsak a jogalkotás, hanem a jogalkalmazás terén is e szempontnak kell szerepet játszania. A törvény és bíró viszonyában az új tan „szabadabb állást" biztosít az ítélkező bírónak. A joghézag problémájának az áthidalása kapcsán nem megy el a kortárs „lármás hatású" szabadjogi iskola által feltételezett szabadjog-találásig, hanem helyette a „bírói belátásra" bízza a jog helyes céljának a felismerését. De a cél-gondolat köszön vissza a jogrendszer-tagozódás alapelvének meghatározásában is. A közjog–magánjog kategóriapár értelmezésekor „állami célról" és „magáncélról" beszél, melyek mögött az állam-, illetve a magánérdek motiváló hatása húzódik meg.[501]

Ugyancsak érdekes fejtegetéseket olvashatunk Szászy-Schwarz tollából, amikor a jogi normákról, mint „az emberek belsejében végbemenő érzés-folyamatok abstractiójáról", illetve az „emberek lelkében működő erőkről" ír.[502] Olyan, az individuumok magatartását irányító indítékokról, impulzusokról, „bensőnkben lévő" érzésekről és képzetekről beszél, melyek nem azonosak a jogtételek „szövegezett" kijelentéseivel.[503] Ebből következően a „tárgyi jog" nem más, mint az „emberek lelkében élő

[497] Uo. 755. o.
[498] Szászy-Schwarz Gusztáv: *Új irányok a magánjogban*... 113. o.
[499] Schwarz Gusztáv: A jogi helyzetek... 738. o.
[500] Szászy-Schwarz Gusztáv: *Új irányok a magánjogban*... 125. o.
[501] Szászy-Schwarz Gusztáv: A jogszabály tana. In: Szászy-Schwarz Gusztáv: *Parerga*... 34–40. o.
[502] Schwarz Gusztáv: A jogi helyzetek... 736. o.
[503] „A normának nincs »hiteles« szövege. A norma az őt elismerő emberek lelkében, mint magatartásukat motiváló erő jelentkezik, tartalmát pedig csak az emberek lelkének vizsgálata útján ismerhetjük meg. [...] [A] jogtételek maguk még egyáltalán nem alkotnak jogot. A törvénykönyv tartalma éppoly kevéssé jog, amint a katekizmus tartalma nem vallás, vagy mint az illemkódex tartalma nem illem. Jog csak azon képzelt parancsok összessége, melyek valamely társadalom tagjaiban tényleg működnek. Az

kötelezettségek összessége".[504] Sőt, egy későbbi tanulmányában némi meglepetést okozva, az e korszakban egyre divatosabbá váló pszichologizáló nézőpont akceptálásával azt állítja, hogy „a jog valóságban csak az emberekben lefolyó érzésfolyamat", illetve ebből következőleg „a jogtudomány az emberi lélektan egyik része."[505] E gondolatok egy része bizonnyal összeegyeztethető – miként Szászy-Schwarz állítja – az új jogelméleti felfogással, de a jogtudomány és lélektan ilyen szoros viszonyára való utalás némiképp túlzónak hat, tekintettel arra, amit az általános jogtan kapcsán egyébként ő maga is kifejtett.

Szászy-Schwarz a jövő jogbölcseletének fejlődési útját abban látja, hogy az „egyes jogtudományi szakoknak" a jogtudomány „közös igazságait" kell kutatnia. Ennek pedig az a következménye – írja 1908-ban –, hogy „egész fejezeteket kell kiemelnünk az egyes jogszakokból [tételes jogtudományok – Sz. J.] és mint általános érvényűeket az általános jogtanba beállítanunk, mely ilyképpen az összes jogszakok általános részévé válik."[506] Ennek az előmunkálatai a 19. század végén elkezdődtek, de az általános jogtan végleges felépítése még – miként fogalmaz – „mesterére vár": „Aki e feladattal meg fog bírkózni, annak keze alatt a jogelmélet arculata meg fog változni: az a szerep, amelyet a lefolyt században a pandektatan játszott, a huszadik században az általános jogtannak fog jutni."[507] És ebben nem tévedett. Gondoljunk csak Hans Kelsen munkásságára, aki korszakos művének előszavában, mindjárt az első fejezet kezdetén saját jogelméleti felfogását a 19. századi pozitivista jogtudományt továbbfejlesztő „általános jogtannak" nevezi,[508] illetve Somló Bódog fő művére, melyben a szerző ugyan következetesen igyekszik elhatárolni jogi alaptanát az „allgemeine Rechtslehre" módszertanától, mindazonáltal érdemi különbséget a fogalomalkotásban, illetve a fogalmi analízis során nem érzékelünk.[509] Ez utóbbit példázza az a némileg keserű hangú levél, amelyet Szászy-Schwarz a frissen megjelent *Juristische Grundlehre* olvastán írt kolozsvári kollégájának. Ebben a következőket olvashatjuk: „Beható tanulmányt fogok írni a »Jogállamban«, ott elő fogom adni számos ellenvetésemet is. Sajnálom, hogy a »Parergámban« foglalt Jogszabálytanomat nem olvasta

írott jogtételek csak anyagát, és nem is kizárólagos anyagát, adják vissza ezen, a lelkekben hajtóerőképpen élő jognak." (Szászy-Schwarz Gusztáv: *Új irányok a magánjogban*... 165–166. o.)

[504] Uo. 167. o.

[505] Szászy-Schwarz Gusztáv: A jogszabály tana... 6. o.

[506] Szászy-Schwarz Gusztáv: *Új irányok a magánjogban*... 262. o.

[507] Uo. (Érdemes e helyen utalni az általános jogtan fejlődés- és hatástörténetét feldolgozó kiváló monográfiára: Andreas Funke: *Allgemmeine Rechtslehre als juristische Strukturtheoire. Entwicklung und gegenwärtige Bedeutung der Rechtstheorie um 1900.* Mohr Siebeck, Tübingen, 2004.)

[508] Vö. Hans Kelsen: *Tiszta Jogtan.* (Ford.: Bibó István) Budapest, ELTE Bibó István Szakkollégium, 1988. XIX., 1. o.

[509] Vö. Felix Somló: *Juristische Grundlehre.* Verlag von Felix Meiner, Leipzig, 1917. 8–13. o.

– pedig ugyanegy tárgyról szól."[510] Az utókor és a hazai elmélettörténeti kutatások legnagyobb bánatára az ígért kritika nem jelent meg.

Szászy-Schwarz hivatkozott „jogszabálytana", az 1912-ben megjelent *Parerga* című – több mint félezer oldalas – tanulmánykötetének első, kismonográfia terjedelmű írása, melyben alapvetően az új jogtudomány „formalisztikus" elemeivel szembesülhetünk.[511] Tanulmányában a jogot mint „állami parancsot" mutatja be.[512] Fontosnak véli, hogy a „jogelmélet" a jog fogalmi elemzéséből induljon ki, s hasonlóan Somlóhoz, analitikus elemzés útján jut el a (tárgyi) jog „predikátumaihoz", mint például a „jogi helyzet", a „jogviszony", az „alanyi jog", a „jogalany", a „jogtárgy" és „igény" fogalmaihoz, azaz „egy absztrakció absztrakcióihoz".[513] Művében részletesen foglalkozik normatani kérdésekkel, továbbá a jogrendszer tagozódását befolyásoló szempontokkal, a hatály problematikájával, a szokásjog és a törvényi jog fogalmi tisztázásával és az általános jogdogmatika vizsgálódási területeivel. Utóbbi részletezéseképpen – félretéve az „új dogmatika" jellemzéseként hangoztatott szempontokat – Jhering korai korszakára jellemző jogdogmatikai műveletekről ír.[514] Vélhetően az itt részletesen kifejtett – a „jogszabály tudományos feldolgozásának" nevezett – téziseket az európai szociológiai jogi gondolkodásban ekkoriban reneszánszát élő teleologikus módszer túlzó alkalmazása ellensúlyozásának tekinthetjük. Szászy-Schwarz számára itt is, mint korábban, főképpen Jhering, Merkel, Thon, Bergbohm, Binding, Bierling, Laband, Jellinek és Stammler művei jelentik az elméleti orientációt.

Szakirodalmi hivatkozásaiban jórészt Szászy-Schwarz által citált szerzőkre támaszkodó – a hazai jogbölcseletben jóformán ismeretlen – jogtudós volt Darvai Dénes (1888–1940), aki külön kötetben foglalkozott a „tárgyi jog bölcsészetének formális kérdéseivel" és azon belül elsősorban a „positiv tárgyi jog" fogalmi meghatározásával, analízisével.[515] Hivatkozásaiban a német nyelvű szakirodalom jeles képviselőin kívül az angol analitikai irányzat két legmeghatározóbb alakja, John Austin és Thomas Holland műveire és főképpen definícióira való utalással találkozhatunk. Az ügyvédként tevékenykedő szerző 1913-ban megjelent munkájáról – egy rövid

[510] Somló Bódog naplója. OSZK Kézirattár Quart. Hung. 3038/3. 97.

[511] Szászy-Schwarz Gusztáv: A jogszabály tana. In: Szászy-Schwarz Gusztáv: *Parerga*... 1–97. o.

[512] Uo. 3. „Jog csak az államban létezik, és minden parancs, melyet az állam felállít, vagy magáévá tesz, ezáltal joggá lesz." (Uo. 4. o.)

[513] Uo. 6. o.

[514] „A törvényben kifejezett és a szokásjogban megvalósított jogszabályok csak nyers anyagát adják a jogdogmatikának. A dogmatika e szabályokból lefejti a bennük rejlő jogelveket és jogkövetkezményeket, a szabályokat elemeire bontja (fogalomelemzés) és az elemek és szabályok egymás közti összefüggését föltárja (konstrukció): e háromban merül ki a jogdogmatika feladata." (Uo. 89. o.)

[515] Darvai Dénes: *A tárgyi jog bölcsészetének formális kérdései.* I. köt. *Bevezetés és I. rész: A jog fogalma.* Grill, Budapest, 1913.

recenzió kivételével[516] – sem a kortársak, sem az utókor nem vett tudomást. A jog fogalmának témakörét újból elemzés tárgyává tevő német nyelven 1924-ben – szerzői kiadásban – megjelent *Der Begriff „Recht"* című könyvéről már több reflexió született, de érdemi szakmai figyelem nem irányult e munkájára sem.[517]

Darvai lényegileg a szabad konstruálás módszerét alkalmazva járja körül a tételes tárgyi jog fogalmát. Számos szükségesnek ítélt fogalmi elhatárolást tartalmazó exkurzus után és a jogfogalom „szokásos" meghatározásainak (jog mint akarat, parancs, szabály, hatalom) bemutatását és kritikáját követően jut el a jogszabály „lényegéhez". Kiindulásképpen megállapítja, hogy a jogszabály „eszmei (virtuális) obiectivum", mely a tudattól függetlenül fennáll.[518] A jogszabály mint „alanytalan létező" adva van számunkra, melyről csak meggyőződhetünk, illetve tudomást szerezhetünk, mindamellett a „cselekvés obiectiv szükségességeként" érvényesül: „Cselekszünk mert kell, mert elő van írva."[519]

Darvai ezt követően állítja föl azt a fogalmi elemző hálót, amely keretében a jogszabály fogalmi elemeit – ahogyan írja, a „speciálisan jogit" – kívánja pontosítani és definiálni. Úgy véli, helytelenek azok a nézetek, amelyek a jogszabály fogalmát tisztán formai kritériumokra építik. Saját elméleti kiindulópontja szerint a jogszabály mint az előírás egy speciális fajtájának a meghatározása „jellegbeli", „genetikai" és „hatásbeli" fogalmi jegyek összefüggés-rendszerében értelmezhető: „A jogszabály speciális critériumai nézetem szerint a következő irányokban keresendők: a) magának a jogi előírásnak immanens, jellegbeli vonásaiban, b) annak genetikájában, keletkezésében, c) annak hatásaiban, érvényesülésében."[520] A jellegbeli fogalmi jegyek két fő kritériumaként megkülönbözteti a tartalmi és formai feltételeket. A tartalmi kritériumok között részletezi a kötelezett személyek társadalmi jellegét és generikus meghatározottságát, valamint, hogy az előírt cselekmények bizonytalan száma, bizonyos számú feltételek ismétlődése mellett, huzamosabb időn keresztül legyen teljesítendő. A formai feltételek vonatkozásában az előírások kényszerítő jellegét emeli ki.[521] A genetikai fogalmi jegyek tekintetében elemzi a jogszabály szank-

[516] Sichermann Frigyes: Dr. Darvai Dénes: A tárgyi jog bölcsészetének formális kérdései. *Jogállam*, XII. évf. (1913) 3. sz. 223–224. o.

[517] Dionys Darvai: *Der Begriff „Recht"*. Czegléd, 1924. (A műről készült ismertetések: Sichermann Frigyes: A jog fogalmáról. *Jogállam*, XXIV. évf. [1925] 4. sz. 166–171. o.; Kende Ernő: *Der Begriff „Recht"*. *Jogtudományi Közlöny*, LX. évf. [1925] 13. sz. 100–102. o.; [kl]: Dionys Darvai: *Der Begriff „Recht"*. Athenaeum, XI. évf. [1925] 4–6. sz. 134–136. o.)

[518] Darvai Dénes: *A tárgyi jog bölcsészetének formális kérdései*... 83. o.

[519] Uo. 98. o.

[520] Uo. 101. o.

[521] „[A] jogszabály opressiv jelenség. [...] A jogszabály kényszerítő szükségességet keletkeztet." (Uo. 135. o.)

ciós természetét,[522] „győzhetetlen" hatalmi jellegét,[523] illetve a jogalkotóknak az előírás és szankcionálás megtételére vonatkozó – a „társadalom által konstatált" – quasi erkölcsi jogát.[524] A hatásbeli fogalmi jegyek kapcsán kiemeli a jogszabály érvényesülését mint szükséges fogalmi posztulátumot.[525] Némileg zavaró, hogy a „követendőnek föltétlenül elismert jog" terminusaként használja az ez idő tájt más értelemmel bíró „élő jog" fogalmát.[526] Sőt e helyütt elköveti azt a pontatlanságot is, hogy nem tesz szignifikáns különbséget érvényesülés és érvényesség között.

A könyv szándékai szerint a tételes tárgyi jog fogalmát világos logikai rendszerben, szabatos módon, az egyes fogalmi alkatelemek kidolgozásával törekszik megkonstruálni. Az egyes fogalmi jegyeket többnyire a jelenségek beható analízise útján nyeri, és valamennyit igyekszik a hivatkozott kortárs irodalomban található definícióktól aprólékos megkülönböztetésekkel elhatárolni. A szerző előtt a jog lényegileg mint dogmatikai alapfogalom lebeg, melyet több helyen szociológiai, lélektani értelmezési kontextusba helyezve elemez. Könyvében alkalmanként utalást találunk a mű tervezett folytatására. A soha el nem készült második kötetben a jogfogalom gyakorlati alkalmazásának bemutatására vállalkozott volna.[527]

E körben még említésre érdemesek a fiatalon elhunyt, rendkívül ambiciózus, a hazai jogbölcseletben teljesen ismeretlen Winkler Béla (1900–1935) gondolatai, akinek elméleti jogi tárgyú, többnyire töredékes írásai csupán halálát követően láttak napvilágot.[528] Ezekben a műveiben Somló jogi alaptanában kifejtett felfogást Bergbohm és az „általános jogtan" szellemében kritizálja. Következetesen vallja, hogy a

[522] „[A] sanctio olyan jövőbeli cselekvés, amely tapasztalásszerűleg, rendszerint szükségessé teszi az alávetettek valamely cselekvését." (Uo. 159. o.)

[523] A szerző „mindenkivel szemben való győzhetetlenségről", illetve „hatalmuknak mindenkivel szemben való megdönthetetlenségéről" beszél. (Uo. 179. o.)

[524] „Az a momentum, amely a jogot a puszta önkényen alapuló előírástól elválasztja s amelynél fogva a jogszabály az erkölccsel vonatkozásba kerül, nem más, mint az előírás erkölcsi jogossága. A jogszabály mindenkor olyan előíróktól ered, akiknek erkölcsi jellegű joguk van az előírásra s sanctionálásra." (Uo. 195. o.)

[525] „A jogszabály természeténél fogva azok közé az előírások közé tartozik, amelyeknek bizonyos módon hatniuk, okozniuk, érvényesülniük kell, hogy fogalmi teljességöket elnyerjék. [...] Másféle jog mint élő jog, azaz érvényesülő nem létezik, s ez a minősége a jognak nem puszta corollariuma, szükségképi tényleges következménye, hanem fogalmi postulatuma." (Uo. 212. o.)

[526] Uo. 215. o.

[527] A korábban hivatkozott, 1924-ben német nyelven megjelent könyvében Darvai még alaposabban, beható ontológiai vizsgálódások keretében járja körbe a jog fogalmát, keresve a jog genus proximumát. A korábbiakhoz képest újszerű megközelítése Husserl és Meinong ontológiai és ismeretelméleti megállapításain alapulnak. Ugyanakkor a jog lényegét meghatározó fogalmi megközelítésében nem hozott nóvumot az újabb műve.

[528] Winkler Béla: *A gondolkodás tárgyairól*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1935.; *Untersuchungen über die Struktur des strafrechtlich-relevanten Verhaltens: als Habiliations-Dissertation*. Königl. Ung. Universitäts-Druckerei, Budapest, 1935.; *Vizsgálódások a büntetőjogilag releváns magatartás struktúrájáról és egyéb jogbölcseleti és büntetőjogi dolgozatok*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda,

jogbölcselet, amit az általános jogtannal azonosít, „mindig csupán az úgynevezett »tételes« jogból indulhat ki", s mindazon ismeretek összességét magában foglalja, mely a jogra vonatkozik.[529] Elméleti írásaiban az általános jogtan három vizsgálódási körét különbözteti meg, így beszél a jogi alaptanról, a joglogikáról és a gyakorlati jogtanról. Jogi alaptan alatt a „rendszerbe hozott és kifejtett [tételes – Sz. J.] jogi alapfogalmak összességét", joglogika mint formális tudomány alatt a jogi fogalmak és jogtételek rendszerezését és magyarázatát, míg gyakorlati jogtan alatt a joglogika által kifejtett szabálytömeget értette. Utóbbi valójában nem más, mint a „tételes" jogtudományok összessége, így az általános jogtan ebben az értelemben magában foglalja – miként írja – a három jogi „főtudományt", ami a jogbölcselet tudományrendszertani helyének és értelmének pontos meghatározását tisztázatlanná teszi.

2.3. A szociológiai pozitivizmus kiteljesedése

A 20. század első felének hazai társadalomtudományi és jogbölcseleti gondolkodói meglehetősen viszontagságos történelmi időszak közepette alkottak. Nyugati kollégáikhoz képest többnyire ellentmondásos társadalmi, politikai közegben művelhették tudományszakjukat. A korszakot tekintve sok szempontból igaz az a megállapítás, mely szerint: „A történelem átgázolt a szociológián, a politikusok a tudósokon, a tények az értékeken, a forma az életen, a kényszer a szabadságon, a gyakorlat az elméleten. Ami maradt, az néhány életút, néhány többé-kevésbé töredékes életmű, személyes példák, sorsvállalások, s az üzenet: e tájon még a jogbölcselet művelése sem minden kockázat nélkül való."[530]

Ebben a történeti-tudományos kontextusban érdemes tárgyalni az egykori Pulszky-tanítvány, Pikler Gyula (1864–1937) munkásságát, akinek a működésével érte el magyarországi történetének csúcspontját a szociológiai-pozitivista szemléletmód hazánkban.[531] A német tudományos szemlélettel szemben ő is elsősorban az akko-

Budapest, 1935.; *Értekezések (A büntetőjog módszere. Az általános jogtan lényege és feladatai).* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1937.

[529] Winkler Béla: *Értekezések (A büntetőjog módszere. Az általános jogtan lényege és feladatai)*... 26. o.

[530] Szabó Miklós: Megkísértett humanizmus. Előszó a második világháború előtti magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéhez. In: *Portrévázlatok*... 20. o.

[531] Pikler Gyula (1864. május 24., Temesvár – 1937. november 28., Budapest) egyetemi tanulmányait a pesti egyetem jogi karán végezte. 1884–1891 között a képviselőház segédkönyvtárnoka volt. Alma materében 1886-ban – 22 évesen – jogbölcseletből egyetemi magántanári képesítést szerzett. 1891-től a pesti jogbölcselet tanszékre címzetes, 1896-tól – Pulszky utódjául – nyilvános rendkívüli, 1903-tól rendes tanárrá nevezték ki. A Társadalomtudományi Társaság alapító tagja, 1901-től alelnöke, 1906–1920 között elnöke. Szellemi hatása tetten érhető a *Huszadik Század* című folyóirat indításánál (1900), a Galilei Kör megalapításánál (1908), illetve a „Társadalomtudományi Könyvtár" kiadásában.

riban élen járó angol és francia gondolkodás eredményeinek közvetítésében látta a hazai társadalomtudomány megújításának lehetőségét.[532] Az állam és a jog kérdéseit a természettudományos megalapozású szociológia oldaláról közelítette meg. A jogbölcseletet, miként egykori mestere, az általános társadalomtudományokat közvetítő diszciplínaként művelte. Spencer egyértelmű hatása nyilvánul meg, amikor Pikler a társadalom fejlődési törvényeiből következtet a jogra. A biologizmus helyett a – már Pulszky által is előtérbe állított – pszichologizmus alapjára helyezkedik. Sajá-

1910 után érdeklődése a lélektan és a pszichofiziológia felé fordult. Az 1918-as „őszirózsás" forradalom eseményei még lelkesítették, a proletárdiktatúra eszmeiségét polgári radikális nézeteivel nem tudta összeegyeztetni. 1919 tavaszán egészségi okokra hivatkozva szabadságot kért, és külföldre (Bécs) távozott. 1920-tól már nem vesz részt az oktatásban. 35 évi szolgálat után 1925-ben végérvényesen nyugdíjazzák. Élete hátralévő éveiben visszavonultan, családja ecsédi birtokán élt, ahol pszichofiziológiai kísérleteket folytatott. Tanítványi köréből kerültek ki a 20. század eleji progresszív társadalomtudomány legismertebb személyiségei: Jászi Oszkár, Somló Bódog, Vámbéry Rusztem. Életéről és munkásságáról lásd Felix Somló: Die neuere Ungarische Rechts- und Wirtschaftsphilosophie... 316–318. o.; Borbély Zoltán: A jogérték elmélete. Stief, Kolozsvár, 1910. 91–95. o.; Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi*... 395–413. o.; Barna Horváth: Die ungarische Rechtsphilosophie... 52–59. o.; Vámbéry Rusztem: Pikler Gyula 1864–1937. *Századunk*, XII. évf. (1937) 9–10. sz. 337–338. o.; Pikler Endre: Pikler Gyula életműve 1864–1937. *Századunk*, XIII. évf. (1938) 2–3. sz. 53–71. o.; Székely Artúr: Pikler Gyula. *Nyugat*, XXXI. évf. (1938) 2. sz. 125–131. o.; Szabó Imre: Pikler Gyula állam- és jogbölcselete. In: *Filozófiai Évkönyv*. I. évf. 1952. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1952. 477–504. o.; A magyar pozitivista jogbölcselet bírálata... 258–268. o.; *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*... 197–275. o.; *Pikler Gyula*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.; Sándor Pál: *A magyar filozófia története 1900–1945*. Magvető Kiadó, Budapest, 1973. 339–357. o.; Samu Mihály – Szilágyi Péter: Az állam- és jogelmélet oktatásának története egyetemünkön... 345–351. o.; Nagy Endre: Lehetséges-e tudományos világnézet? Pikler Gyula értékmentes jogszociológiája. *Világosság*, XXXII. évf. (1991) 2. sz. 81–92. o.; Hanák Tibor: *Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás századunk első felében*. Göncöl Kiadó, Budapest, 1993. 57–60. o.; Falus Katalin: *Fejezetek a magyar jogfilozófia történetéből: Pulszky, Pikler és Somló jogpozitivizmusa*... 75–105. o.; Loss Sándor: A jogbölcselet és a lélektan vonzáskörében. Pikler Gyula társadalom- és állambölcselete. In: *Portrévázlatok*... 45–63. o.; Perecz László: A belátásos elmélettől a mezőelméletig. A magyar jogfilozófia fél évszázada: Pikler, Somló, Moór, Horváth. *Századvég*, Új folyam, (1998) 10. sz. 75–78. o. (Némileg bővebb változatban: Hell Judit – Lendvai L. Ferenc – Perecz László: *Magyar filozófia a XX. században*. Áron Kiadó, Budapest, 2000. 100–107. o.); Pokol Béla: A XIX. századi magyar jogelmélet... 290–291. o.; Szilágyi Péter: Jogbölcselet. In: Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században*... 40–42. o.; Szabadfalvi József: A jogbölcselet mint „a jog természettudománya". Vázlat Pikler Gyula jogfilozófiai munkásságáról. *Zempléni Múzsa*, XI. évf. (2011) 3. sz. 14–21. o.; Pikler Gyula (1864–1937). In: Hamza Gábor – Siklósi Iván (szerk.): *Magyar jogtudósok*. V. köt. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2015. 81–93. o.; Zsidai Ágnes: Entrée az értékmentes tudományba. Bevezetés Pikler Gyula jogbölcseletébe. In: Karácsony András – Téglási András – Tóth J. Zoltán (szerk.): *Philosophus trium scientiarum. Tanulmányok a 70 éves Pokol Béla tiszteletére*. Századvég Kiadó, Budapest, 2021. 377–387. o.

[532] Jól jellemzi a korszak társadalomtudományi gondolkozásának légkörét Bolgár Elek a lipcsei *Monatsschrift für Soziologie* című folyóiratban megjelent tanulmányában a szociológia korabeli hazai állapotáról 1908-ban tett megállapítása, mely szerint „két egyetemen és tíz jogakadémián ápolják [...] a történeti iskola ódon hagyományainak kultuszát." (Bolgár Elek: A szociológia fejlődése és irodalma Magyarországon. [1909] In: Szűcs László – Litván György [szerk.]: *A szociológia első magyar műhelye*. I. köt. Gondolat Kiadó, Budapest, 1973. 82. o.)

tos elméletet állít fel az állam és a jog keletkezésével és fejlődésével kapcsolatosan. Ami munkásságában valóban eredeti gondolat, azt csak a hazai érdeklődők ismerhették meg. Csupán kevésbé fontos írásai jelentek meg német és angol nyelven. Polgári-radikális nézetei miatt (pl. vallásellenesség, nemzeti mítoszt sértő gondolatok) a konzervatív politikai és egyetemi körök állandó támadásának középpontjában állt. A napi politikában azonban sohasem vett részt.

Pikler már az egyik legelső – Spencer jog- és állambölcseleti nézeteit kritikai módon bemutató –, 1886-ban megjelent írásában körvonalazta jogbölcseleti álláspontját. Egy évvel Pulszky korszakos művének közlését követően ekképp jellemzi saját nézőpontját: „Azok, kik, mint magunk is, a természetjog létét tagadják és csak tételes jogot ismernek el, az államhatalomnak természetesen semmi jogi korlátját el nem fogadják és azt állítják, hogy az állam mindent joggá tehet, amit akar."[533] E kétségkívül következetes pozitivista kiindulóponthoz Pikler jogbölcseleti felfogásában mindvégig hű maradt.

Bevezető a jogbölcseletbe címmel 1892-ben – 28 éves korában – tette közzé első jelentősebb művét.[534] Jogelméleti propedeutikájának előszavában azt írja, hogy „előismereteket" kíván nyújtani a jogbölcselet műveléséhez, melyet az általános „társadalmi tudomány", vagy más néven a „sociologia" részének tekint. Míg a szociológia a társadalom általános törvényeivel, addig a jogbölcselet a „jogi élet" törvényeivel, máshol a „jog fölött uralkodó tudományos törvényekkel" foglalkozik.[535] A „mai" jogbölcseletet a jog „tulajdonképpeni tudományának", jogtudománynak nevezi, szemben saját kora helytelen értelmezésével, mely ez utóbbi kifejezést csupán a gyakorlati jogi ismeretek átadására szorítkozó „jogászattal" azonosítja. A jogbölcselet „tulajdonképpen nem bölcselet, nem philosophia, hanem olyan tudománya a jognak, mint a természettudomány a természetnek, vagy az élettan az életnek, valósággal a jog természettudománya."[536] A természetjog (észjog) mint tudományos tan, illetve a jogbölcselet diszciplínája egyaránt a jogra vonatkozó filozófiai reflexiók tudománya, de míg az előbbi normatív megállapításokat tartalmaz és erőltet rá a jogra, addig az utóbbi a jog „tudományos törvényeit" vizsgálja. Míg a természetjog a természetből vagy az észből absztrahált metafizikai konstrukciókat vonatkoztat a pozitív jogra, addig a jogbölcselet – pikleri értelemben – pozitív tudomány, amely a jog világának sajátos törvényeit vizsgálja és tárja fel.

Pikler pozitivizmusa comtei értelemben érvényes, vagyis a jogot mint társadalmi tényt kezeli. A társadalom fejlődési törvényeiből – a dedukció módszerét alkalmazva – következtet a jogra. A jog társadalmi hatásait vizsgálva jut arra a megállapításra,

[533] Pikler Gyula: Az állam ellen. *Budapesti Szemle*, XLV. köt. (1886) 232. o.
[534] Pikler Gyula: *Bevezető a jogbölcseletbe*. Athenaeum, Budapest, 1892.
[535] Vö. uo. 18., 24. o.
[536] Uo. 5–6. o.

hogy a jogbölcselet a „törvényhozás tudománya".[537] Jóslata szerint a jogbölcselet távlatosan a tudományos törvényhozás egzakt tudományává válik, mely megtanítja a törvényhozókat arra, hogy egy társadalomban, adott körülmények között milyen törvényeket kell alkotni, ezáltal szolgálva a törvényhozás tökéletesítését.

Könyve legterjedelmesebb fejezetében leszámol a természetjogi és a hazai jogi gondolkodásban még mindig virulens észjogi irányzatokkal. Az észjogtudományt a római jog leegyszerűsített összességéből merített aktuális politikai tételektől áthatott irányzatnak tekinti. Szerinte a természetjog az emberiség történelme során viszszatérő sajátos gondolkodási mód, amely révén a jogászok koruk küzdelmeit vívták meg, és magyarázatot adtak a keletkező új jogintézményekre. Az ideális jog fölvázolását Pikler nem tekintette feladatának. Érvelési rendszerének hibája azonban, hogy mégis fölállít egy relatív értékmérőt a jog számára, amely akár a tételes, állami jog helyességét is kritizálhatja. Az emberek cselekedeteik során – beleértve a jogalkotást és jogalkalmazást – „saját boldogságukat akarják [...] előmozdítani."[538] A vágyak és érdekek kielégítésében, mint általános társadalmi tendenciában, találja meg a boldogságát minden egyes ember. Művének sarkalatos tétele szerint cselekedeteinkkor „jogérzetünkre" hallgatunk, amelynek racionális magváig nem lehet eljutni.[539] A jogérzet meghatározásakor az ember boldogságra törekvésének benthami formuláját veszi alapul, amikor azt írja, hogy „minden ember legvégső vágya mégis csak a boldogság és jogérzetét is csak azért követi, mert ez boldogítja."[540] Vagyis a jogérzet nem más, mint a folytonos emberi boldogságkeresés egyik megnyilvánulása, illetve a jog végső forrása.[541] Míg a természetjogi gondolkodás egy bizonyos jogi meggyőződés helyességét, kizárólagos igazságát hirdeti, addig a mindennapi tapasztalat azt mutatja, hogy a társadalom egyes tagjainak jogérzete ugyanazon kérdésekre vonatkozóan nagyon eltérő lehet.[542] A jogérzet tudományosan nem magyarázható és igazolható, de megítélése szerint erre nincs is szükség: „A jogérzet mélyen benn van az

[537] „Az anyag, amelyben a törvényhozó dolgozik, az emberi társadalom. Amint a czipésznek ismernie kell a bőr tulajdonságait és a láb bizonyos tulajdonságait, munka-eszköze tulajdonságait; amint az építésznek ismernie kell a tégla és a vakolat, a fa és a vas tulajdonságait és a mechanika bizonyos törvényeit; amint az orvosnak ismernie kell az emberi test szerkezetését és az emberi élet folyamatait, e szerkezet és életfolyamatok törvényeit: épp úgy kell a törvényhozónak ismernie a társadalom szerkezetét, életfolyamatait, tulajdonságait, törvényeit." (Uo. 150. o.)
[538] Uo. 30. o.
[539] „[M]inden ember bír jogérzettel, amely neki bizonyos szabályokat diktál és melynek alapján magukat a tételes jogokat is bírálja és esetleg jogtalanságnak mondja azt, amit az állam jognak hirdet." (Uo. 26. o.)
[540] Uo. 54. o.
[541] „Mint minden cselekvésökkel, úgy a jog alkotásával és fenntartásával is saját boldogságukat akarják az emberek előmozdítani." (Uo. 30. o.)
[542] „[A] természetjog tudományának legvirágzóbb két korszakában [ókor, illetve újkor] annak képviselői a kizárólagosan igaz és örök jogot abban találták, ami éppen koruk jogérzetének megfelelt." (Uo. 64. o.)

emberi lélek belsejében és nem szorul logikai bizonyítékokra."[543] A jogérzet végső alapjainak helyességét tehát nem lehet bizonyítani.[544] A természetjogi tanok között a legpozitívabb hangon – az ekkortájt a progresszív hazai társadalomtudományi gondolkodás számára alapvető viszonyulási pontot képező – Spencer „fejlődéstani evolucionisztikus természetjogáról" nyilatkozik, melyet az utilitarista hagyomány folytatójának tekint.[545]

Pikler jogbölcseleti bevezetőjében az emberi cselekedetek törvényszerűségeit vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy „az emberi cselekedetek is [...] az anyag mozgásai közé tartoznak."[546] Az emberi cselekmények törvényszerűségéből folyik, hogy a jog léte is törvények uralma alatt áll: „A jogi élet ugyanazon törvényszerűséggel megy végbe, mint az egyéni test élete, vagy mint a szervetlen testek változásai, vagy mint egy gép mozgásai."[547] A különbség csak annyi, hogy a jogi élet törvényei nehezebben állapíthatók meg. E törvények rekonstruálására s a jogfejlődés tudományos vizsgálatára hivatott tudomány a jogbölcselet.

Már e művében sejteti az 1910-es évek során érdeklődése középpontjába kerülő pszichofiziológiai szemléletmódot, mely sajátos biologizmusban ölt testet: „Az idegfolyamatok, amelyek az emberi testben végbemennek és nyomukban beálló emberi cselekvények is egy formáját, módját képezik [...] [az] energia-átváltozásnak."[548] Organikus társadalom-felfogása szerint „a társadalom anyagrészeknek aggregátuma (csoportosulása) és [...] a társadalom folyamatai anyagrészek együttes hatásából és egymásra hatásából állanak."[549] A jog és állam „fejlődéstanának" vázlatos áttekintése kapcsán maga is kijelenti, hogy Pulszky és Spencer elméleti téziseit követi. Ugyancsak e két gondolkodót említi és tételeit interpretálja, amikor a jogbölcselet „alaptételéről" szól. E szerint az államot és a jogot egyaránt a társadalom tagjainak természete határozza meg, és semmiféle változás sem következik be az állami életben

[543] Uo. 47. o.

[544] Az elmúlt századforduló egyik új fogalmaként használt „élő jog" kifejezést is kapcsolatba hozza a jogérzettel: „[C]selekvésünkben tulajdonképi jogérzetünkre hallgatunk. Ez az élő jog." (Uo. 57. o.)

[545] Vö. uo. 93–101. o.

[546] Uo. 109. o. A jog és anyag folytonos változásának viszonyáról az alábbiakat írja: „Annak, aki a joggal, amely az emberi cselekvőség egyik terméke, tudományosan akar foglalkozni, tudnia kell az emberi cselekvőséget úgyis tekinteni [...] mint az anyag folytonos változásainak egy nemét; a különböző jogok keletkezését, fenntartását és pusztulását oly eseményeknek kell tekintenie, amelyek ugyanazon törvényszerűségekkel állnak be bizonyos okok folytán és ugyanazon törvényszerűségekkel idéznek elő bizonyos hatásokat, a mily törvényszerűséggel esnek a testek bizonyos körülmények közt, és a mily törvényszerűséggel terjeszti ki a hő az anyagot." (Uo. 112. o.)

[547] Uo. 116. o.

[548] Uo. 110. o.

[549] Uo. 139. o.

az egyének természetének megváltozása nélkül. A jogbölcseletnek ezért a jog és az emberi természet szoros összefüggését kell a legrészletesebben vizsgálnia.[550]

Fő jogbölcseleti munkájának *A jog keletkezéséről és fejlődéséről* címmel, 1897-ben megjelent művét tekinthetjük.[551] Pikler tulajdonképpeni jogelméletét – a „belátásos elméletet" – e könyvében fejti ki részletesen. Munkájában a benthami és spenceri

[550] Könyvének megjelenésével Pikler a hazai jogbölcseletben korábban nem tapasztalt vitát váltott ki. A legterjedelmesebb kritikát Esterházy Sándor, a kassai jogakadémia jogbölcsész tanára fogalmazta meg, aki szerint Pikler maga is – minden ellenkező törekvésével szemben – természetjogászszá válik a jogérzet fogalmának bevezetésével. Egy axiomatikus igazság (ti. a lehető legnagyobb boldogságot a lehető legcélszerűbben biztosító jog) megfogalmazásával magyarázza a feltétlenül igaz és tökéletes jogot. Vö. Esterházy Sándor: *A bölcseleti jogtudomány kézikönyve*. I. köt. Nauer, Kassa, 1897. 158–182. o. Lásd különösen „Az egész emberiség jogérzetének igazságába vetett hit természetjoga. (Pikler természetjoga.)" című alfejezetet. Esterházy személyeskedéstől sem mentes egykorú ismertetését a *Jogtudományi Közlöny* nem tartotta közlésre méltónak, ezért a szerző magánkiadásban tette közzé véleményét. Vö. Esterházy Sándor: *Bevezető a dr. Pikler Gyula jogbölcseletébe*. Mildner, Kassa, 1892. Pikler természetjoggal kapcsolatos nézeteit Notter Antal, az elmúlt századforduló neotomista jogbölcselője „nem olyan radikális" jelzővel illette egy könyvismertetésben. Vö. Notter Antal: Pikler Gyula: Bevezető a jogbölcseletbe. *Bölcseleti Folyóirat*, VII. évf. (1892) 725–730. o.; Ugyancsak „kritikus" hangnemben – viszonylag nagy terjedelemben – nyilatkozik Pikler első jogbölcseleti művéről a jogtudományi irodalomban kevéssé ismert Várnai Sándor. Sommás megállapítása szerint Pikler jogbölcseleti propedeutikája a „Herbert Spencer-féle evolutionistikus tannak halvány utánzata". Vö. Várnai Sándor: Észjog és jogphilosophia. *Athenaeum*, I. évf. (1892) 4. sz. 523–548. o.; A kritikusok sorába tarozik Surányi János katolikus teológus, filozófus, aki 1900-ban a Szent-István Társulat tudományos ülésén tartott előadásában megállapítja, hogy a Pulszky, de méginkább a Pikler nevével fémjelzett hazai pozitív jog- és állambölcselet képes volt a „positiv bölcselet félszeg elveivel a jogbölcseletet fensőbb ethikai tartalmából kivetkőztetni, s a tapasztalati, a természeti tudományokkal egy szinvonalra helyezni." Vö. Surányi János: *A positiv bölcselet hatása hazánk jog- és állambölcselőire*. Szent-István Társulat, Budapest, 1900. 3–4. o.; Végül álljon itt Frey János teológus, neotomista gondolkodó természetjogi alapvetésében olvasható Pikler-kritika, melyben „idegenből átplántált eszmeroncsoknak" nevezi a Pikler-féle „pozitivista és kozmopolitikus elméletet". Vö. Frey János: *A természetjog és észjog léte*... 94–115. o.

[551] Pikler Gyula: *A jog keletkezéséről és fejlődéséről*. Politzer, Budapest, 1897., 1902². (A továbbiakban a második bővített és javított kiadásra történik hivatkozás.) A műről elismerő recenziót írt egykori tanítványa, Somló Bódog: „A szerző állításainak merészsége, szokatlansága, hagyományos felfogásainkkal való ellenkezésük sokszor meglep és első pillanatra bizalmatlanná tesz, csak vonakodva hiszünk neki, de természettudományi, történeti és néprajzi bizonyítékainak nagy halmaza, finom megfigyeléseinek egész gyűjteménye darabról-darabra megtöri ellenkezésünket." (Somló Bódog: Pikler Gyula: A jog keletkezéséről és fejlődéséről. *Jogtudományi Közlöny*, XXXII. évf. [1897] 28. sz. 220. o.) A kritikai ismertetések közül lényeges Bodnár Zsigmond filozófiai író, irodalomtörténész elemzése, mely a „realista ember korlátozottságából" és az ember erkölcsi lény mivoltából kiindulva a „jelen realismus alkonyának terméke" jelzővel illeti Pikler művét. Vö. Bodnár Zsigmond: *A jog keletkezése és fejlődése s néhány apróság*. Eggenberger, Budapest, 1898. 5–64. o.; Ugyancsak kritikus hangnemben elemzi a művet Hornyánszky Gyula (1869–1933) klasszika-filológus, aki a Magyar Jogászegyletben tartott előadásában lélektani alapon igyekszik megcáfolni Pikler elméletét, főképpen annak racionalizmusát. A szerző történeti etnológiai, nyelvészei példákra alapozva vonja kétségbe Pikler belátásos elméletét, többek között a totemizmus példáján keresztül igyekezett cáfolni a vallásos nézeteknek a belátásra való visszavezethetőségét. Vö. Hornyánszky Gyula: *A jog keletkezése és fejlődése*. Magyar Jogászegyleti értekezések. XVIII. köt. 8. füz. Franklin Társulat, Budapest, 1899.

hatásokon túl explicit módon elkötelezi magát a marxi „materialisztikus történeti felfogás" mellett, mely „igen közel áll" a művében kifejtett tételekhez.[552] Mindazonáltal Pikler itt is kellő távolságtartással és kritikai módon viszonyul a számára még oly vonzó nagy gondolkodók elméleti tételeihez. Míg korábbi művében a természetjogi (észjogi) tanok éles kritikusaként lépett föl, addig e könyvében a történeti jogi iskolától („ösztönszerűségi iskola") eredeztetett – főképpen Friedrich J. Stahl felfogásával fémjelzett – és általánosan elterjedt felfogással szemben fogalmazza meg saját elméletét, mely szerint az emberek nem ösztönszerűen, hanem „célszerűségi belátásuk" alapján cselekszenek: „[A]z emberek azért alkották meg a jogot és azért alkotnak további új intézményeket, azért tartják fenn, vagy változtatják meg a jogot, mert azt célszerűnek, az élet szükségleteinek kielégítésére alkalmasnak gondolták, vagy gondolják. [...] Nézzük e felfogást néhány példában, a melyek a jog keletkezésére vonatkoznak. Az államot e felfogás szerint az emberek azért alakították, mert belátták, hogy rendezett összeműködés által mindenféle szükségleteiket jobban elégíthetik ki, első sorban pedig jobban védekezhetnek támadók ellen. Az állami hatalmat azért teremtették meg és bízták egyesre vagy többekre, mert szükségesnek találták, hogy valaki az állami rendet, ha kell, erő alkalmazásával is fentartsa. A büntetést azért hozták be az emberek, mert látták, hogy az elrettentvén, javítván, ártalmatlanná tevén, irtván, a bűntettek meggátlására alkalmas."[553] Pikler szerint ez a felfogás alapvetően különbözik az ún. ösztönszerűségi iskolától, mely szerint a jog valamilyen belső érzékből, hajlamból, mintegy ösztönszerűen, vagy mint Savigny állítja, a népszellemből keletkezik: „De ez az elmélet – teszi hozzá Pikler – nemcsak a történeti iskola híveinek elmélete, sokkal általánosabban van az ma elfogadva; mondhatjuk, az ma az általánosan uralkodó elmélet."[554]

Művében megkísérli föloldani a „jogérzet" korábban használt fogalmának agnosztikusságát, amikor az embereket olyan lényekként ábrázolja, mint akik társadalmat és jogot azért létesítenek, mert célszerűnek és racionálisnak tartják. A jogérzet attól függ – érvel Pikler –, hogy az emberek céljuk kielégítésére milyen jogot tartanak célszerűnek, milyen jog létrehozását „látják be".[555] Az igazságosság sokszor

[552] Pikler Gyula: *A jog keletkezéséről és fejlődéséről...* 21. o.

[553] Uo. 1. o.

[554] Uo. 2. o.

[555] A belátás lényegére vonatkozóan Pikler már ekkor (1897) természettudományos magyarázatot ad. A célszerűségi belátás alapján cselekvő ember tevékenysége elemi, általános pszichofiziológiai tényre visszavezethető: „Az a belátás, hogy valamely cselekvési mód egy szükségletet kielégíteni képes, azon idegrendszerbeli tény korrelatuma, hogy valamely idegfolyamat egy másik idegfolyamattal összhangban van, ezt erősíti; a belátás voltaképpen e tény eszméletre jutása." (Uo. 173. o.) A belátás e szerint „idegfolyamat", melyet a test részeinek folytonos mozgása hoz létre: „A helyett, hogy azt mondanók, hogy a jog az emberek azon belátása folytán keletkezett, hogy szükségleteiket bizonyos cselekvési módok segélyével elégíthetik ki, és hogy e belátás fejlődésével fejlődött; a helyett azt mondjuk: a jognak megfelelő idegfolyamatok és cselekvési módok a régebben kiképződött idegfolyamatok és testi működések befolyása alatt és azokkal, illetőleg azok legerősebb részével összhangban, egy irányban keletkeztek és fejlődtek, és ezen befolyás és összhang mint célszerű nagymértékben éreztette is magát az eszméletben." (Uo. 177. o.) A Pikler-féle új pszichofizikai felfogás első magyar nyelvű összefoglalásáról lásd Pikler Gyula: A lelki élet fizikája. *Huszadik Század*, II. évf. (1901) 2. sz. 81–101. o.

hangoztatott magasztos elve sem egyéb, mint az emberi szükségletek összeütközése esetén alkalmazott legcélszerűbb döntésben megjelenő elv.[556] A belátás tehát nem az elméletek helyességére vonatkozik, hanem a cselekvési szabályok hasznosságára, hiszen a „spekulációk csak utólag keletkeznek, miután az emberek az illető intézmények hasznosságát belátják."[557] Az elméletek csak a cselekvések helyességének általánosításaként alakulnak ki.[558]

A jog kialakulása és működtetése kapcsán kiemeli, hogy a jog révén a társadalom egy csoportja – más helyütt az állam – az embereket az érdekeiknek megfelelő viselkedésre kényszerítik.[559] Vagy miként definíciószerűen megfogalmazza: „[A] jog oly kényszerrel biztosított szabályok foglalata, amelyek azt célozzák, hogy emberek oly viseletet tanúsítsanak, amely más emberek érdekének megfelel."[560] A jog egyik fontos differentia specificájaként elemzett kényszer azonban meglehetősen összetett hatást gyakorol a társadalomra, hiszen számos olyan kérdést szabályoz, mely a társadalom többsége érdekét szolgálja, és a közösség többsége belátja, hogy annak szabályai „kölcsönösen jó" (közös) célt szolgálnak.[561] Ennek következményeként állapítja meg, hogy „[a] jog legnagyobb része azok beleegyezésével jön létre és tartatik fenn, akik annak kényszere alatt állanak."[562] A kényszer jelentőségét külön is hangsúlyozza: „A jog kényszerrel biztosított összeműködés másokkal vagy egyoldalúan azok javára, vagy kölcsönösen mindkét fél javára."[563] Elméleti okfejtését folyamán

[556] „[A]z igazság elve voltaképpen a célszerűség elve az emberi szükségletek összeütközésének esetére alkalmazva." (Pikler Gyula: *A jog keletkezéséről és fejlődéséről...* 224. o.) „Az igazságosság tehát belátás terméke, intellektuális termék." (Uo. 238. o.)

[557] Uo. 109. o.

[558] Jogelméleti fő művében kifejtett legfőbb tétele sem győzte meg Pikler korabeli kritikusait arról, hogy elmélete az igazi „tudományos" jogbölcselet: „Ez a merész és érdekes kísérlet bizonyítja be éppen kézzelfoghatólag, hogy »a legjobb jog természettudománya« csakugyan nem egyéb, mint egy új észjog, egy természettudományi színezetű természetjog, mely a régi természetjog csalatkozhatatlanságát vindikálja magának." (Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi...* 408. o.) Majd sommásan így minősíti: „Pikler jogbölcsészete egy szociológiai, vagy ha jobban tetszik: természettudományi észjog." (Uo. 411. o.)

[559] Pikler a VII. („A jog és igazság" című) fejezetben e kérdéskört részletesen, konkrét példákon keresztül elemzi.

[560] Pikler Gyula: *A jog keletkezéséről és fejlődéséről...* 201. o.

[561] „[A] cél, az eszmény, amelyet az embereknek, mint jogalkotóknak ki kell tűzniök, nem csupán oly jog, amely mellett az élet föltételei megvannak, vagy éppen oly jog, amely mellett egyik ember sem sértheti a másik ember életének föltételeit, hanem oly jog, amely az emberek lehető leghatályosabb összeműködése által a lehető legboldogabb, legjobb és legszebb életet biztosítja." (Uo. 209. o.)

[562] Uo. 45. o.

[563] Uo.

tatva így fogalmaz: „Azt állítjuk, hogy azon összeműködést, a melyből a jog áll, úgy másoknak a maguk javára való működtetését, mint a másokkal, kölcsönös haszon kedvéért való összeműködést és annak kényszerrel való biztosítását, azért kezdték meg, hozták létre az emberek, mert belátták, hogy az mindenféle szükségleteik kielégítését megkönnyíti."[564] A kényszerrel biztosított „összeműködést" az emberek azért tartják fenn, mert tapasztalataik révén belátták, hogy szükségleteik kielégítése ez által könnyebbé válik.[565]

Míg a jog keletkezésének indoka észszerűségének belátása, addig fejlődésének oka ismereteink változásából folyik. A szabályozási célok, szükségletek legnagyobbrészt alig változnak, az emberi ismeretek, tudás gyarapodása viszont szükségleteink egyre optimálisabb, egyre teljesebb kielégítését teszik lehetővé.[566] Megállapítja, hogy „a jog fejlődése nem a célok, hanem az eszközök fejlődése."[567] Ugyanazon szükségletek kielégítésének jobb eszközeit ismerik fel az emberek az idők múltával. Végső soron az „ismereteinkbe való gyarapodás [...] okozza a jog legnagyobb, legmélyebbre ható változásait",[568] amire vonatkozóan számos példát és adalékot említ. Mindebből általános társadalomfejlődési elvet állít fel, mely szerint, a társadalmi haladás „főoka" az „ismeretek haladásában" keresendő.[569] A célszerűségi belátás hordozói, első felismerői a társadalom kiváló tagjai, akik a jogintézmények kialakításában és fejlesztésében élen járnak.[570]

Pikler a jog keletkezéséről és fejlődéséről írt könyvének folytatásaként adta közre még ugyanazon évben *Az emberi egyesületek és különösen az állam keletkezése és fejlődése* című „kőnyomatos" állambölcseleti művét.[571] Gondolatmenete a már ismert

[564] Uo. 45–46. o.

[565] „Az az összeműködés, amelyet a jog szabályai megállapítanak, a legkülönbözőbb emberi szükségletek kielégítését, a legkülönbözőbb bajok elhárítását célozza és a legkülönbözőbb eszközök fölhasználására vonatkozik." (Uo. 209. o.)

[566] „E változásokra nézve azt állíthatjuk, hogy ezeknek az az oka, hogy az emberek ismeretei attól, hogy szükségleteiket hogyan elégíthetik ki legjobban, az idő folytán gyarapodnak, és hogy az emberek, szükségleteiket a lehető legjobban kielégíteni akarván, ennélfogva az összeműködésnek, a jognak új nemeit hozzák létre. Vagyis a jog fejlődésének ugyanaz az értelmi haladás az oka, amely a szintén az életszükségletek kielégítésére szolgáló anyagi berendezések, az élelem, a lakás, a ruha és a munkaeszközök és fegyverek és a technikai eljárások tökéletesedésének az oka. A jog fejlődése éppúgy értelmi, intellektuális fejlődés, mint ezeké." (Uo. 54. o.)

[567] Uo. 56. o.

[568] Uo. 55. o.

[569] Uo. 70. o.

[570] „Ha ugyanis a jog belátás terméke, éppúgy, mint a földmívelés, a tekhnika vagy általában a tudomány, akkor a jog terén is mindig érvényesülnie kellett a lángeszűek és az értelmesebbek kiváló értelmének, akkor a jogot is, annak egyes intézményeit, az intézmények egyes javításait is a kiválóbb értelműeknek kellett kitalálniok, feltalálniok és a többiek közt terjeszteniök." (Uo. 96. o.)

[571] Pikler Gyula: *Az emberi egyesületek és különösen az állam keletkezése és fejlődése. – Az igazságosságról általában.* Politzer, Budapest, 1897. A szerző egyetemi előadásai után közzétett kőnyomatú jegyzet első „könyvnyomásos" kiadása: *Az emberi egyesületek és különösen az állam keletkezése és fejlődése.*

belátásos elmélet alaptételéből indul ki. Úgy véli, hogy valójában nincsenek elvi különbségek az eltérő társadalmi „egyesületek" és az állam között: „Az összes emberi egyesületek, a család, a nemzetség, a törzs, a község, a megye, az állam, az egyház, sőt a nemzetek is mind olyan meggondolások következtében keletkeznek, mint a nagy államközi összeműködések és azon kis egyesületek, amelyeknek ily céltudatos keletkezését mindenki elismeri. Az emberek olyan egyesületeket alkotnak, amilyenek szükségleteiknek megfelelnek. [...] Ez az emberi egyesületek alaptörvénye."[572] A társadalmi történeti fejlődés következtében az emberek rájöttek arra, hogy számukra az állam a legmegfelelőbb társadalmi „egyesület". Az állam keletkezése és fejlődése így nem más, mint az emberek belátásának („célszerűségi belátás") az eredménye. Pikler szerint az állam mint a „legmagasabb rendű emberi egyesület" úgy keletkezik, mint például a szórakozás céljából alakult „legközönségesebb kaszinó", vagy éppen, mint bármely gazdasági cél megvalósítására megalapított részvénytársaság. Az emberek az államot annak belátásaként hozzák létre, hogy azzal az „összeműködés" legmegfelelőbb kereteit alakították ki, melyet szükség esetén kényszer alkalmazásával is megvédenek. A történelem során létrejött minden államot úgy igazol, mint a társadalmi fejlődésnek az emberek adott értelmi belátásához viszonyított legmagasabb fokát.

Ugyanezt az alapgondolatot követve magyarázza Pikler *A büntetőjog bölcselete* című – a jog keletkezéséről és fejlődéséről írt könyvének második „folytatásaként" közzétett – egyetemi előadásaiban a büntetés értelmét és lényegét.[573] Nem fogadja el a kanti megtorló igazságosság eszméjét. Kiindulópontja a benthami utilitarista nézőpontra alapozott, melynek lényege abban áll, hogy „a lehető legnagyobb boldogságot hozzuk létre, mely az emberi érdekek összeütközése közepett még elérhető."[574] Célszerűségi-belátásos elmélete alapgondolatát – kiegészítve a haszonelvű megközelítéssel – alkalmazza a büntetés igazolásának magyarázataként, szemben a büntető ösztönnel és a megtorló igazságosság érzetével. Vallja, hogy a büntetés egyetlen forrása a „büntetés hasznosságának belátása": „[A]z emberek azért tartják igazságosnak a büntetést, mert nagyobb rossz áll szemben azzal a rosszal, amit a büntetés képvisel, mert a büntetés nagyobb rosszat hárít el a büntettek meggátlása által, mint amilyen rosszat okoz."[575] Büntetőjog-bölcseleti koncepcióját „új célszerűségi büntetőjogi iskolának" nevezi, mely alkalmas lehet megítélése szerint a hazai kriminálpolitikai és büntetőjogi reformtörekvések elméleti megalapozására.[576]

(Ötödik javított és bővített kiadás) Politzer, Budapest, 1905. (A továbbiakban erre a kiadásra történik hivatkozás.)

[572] Uo. 6. o.

[573] Pikler Gyula: *A büntetőjog bölcselete.* Politzer, Budapest, 1897.

[574] Uo. 5. o.

[575] Uo.

[576] Uo. 138. o. A büntetőjog és főképpen annak bölcseleti kérdései iránti érdeklődés a hazai jogfilozófusok körében mindig is vonzó problémaként merült fel. Ha csak a közvetlen előzményeket nézzük,

Pikler egész munkásságát a rá jellemző sajátos logikai út jellemezte. Első jelentős jogbölcseleti munkájában a jogérzet megfogalmazásáig jutott el, majd néhány évvel később a jog keletkezését és fejlődését tárgyaló könyvében új magyarázat keretében értelmezte e nehezen körülírható kategóriát. A jogérzet lényegét a célszerűségi belátásban ragadta meg, de ezt sem tartva végső társadalomelméleti magyarázatnak, vizsgálódásaiban új utakat keresett.[577] Piklert a századfordulót követően a jogbölcselet tárgyaként meghatározott emberi cselekvéseket meghatározó törvényszerűségek kutatása motiválta. Így nem meglepő, hogy az 1900-es évek elejétől kezdve – a benthami és spenceri nyomdokon haladó vizsgálódás elégtelenségét felismerve – egyre inkább a társadalmi jelenségek mögötti pszichológiai okok foglalkoztatták. Ezzel szembefordult a materializmus társadalmi-gazdasági okokat kereső felfogásával. Ennek következtében fokozatosan eltávolodott a jog- és állambölcseleti problémáktól, és lényegében tudományszakot váltva, a 20. század első évtizedének közepétől a pszichofizika és érzékfiziológia felé orientálódott, tanulmányok és könyvek sokaságát publikálva e területen.[578] Mint kísérleti pszichológus, nemzetközi ismertségre tett szert, de mint a természettudományos módszert követő pozitivista gondolkodó idővel egyre inkább idejétmúlttá vált a hazai jogbölcseleti gondolkodásban. Az 1910-es évek elejétől a neokantianizmus térhódításával végképp perifériára került.

A hazai jogbölcseleti utókor nem bánt kesztyűs kézzel Pikler életművével, annak megítélésekor meglehetősen kritikus hangvételt ütött meg.[579] Moór Gyula – későbbi

Csatskó Imre, Pauler Tivadar, vagy később a 20. században Somló Bódog, Bibó István, Losonczy István is Piklerhez hasonlóan a jogfilozófiához közel álló kérdésként tekintett a büntetőjog-tudomány elméleti problémáira.

[577] Pikler belátásos elméletét újabb érvekkel kívánta alátámasztani a totemizmus eredetéről tanítványával közösen írt művében. Vö. Julius Pikler – Felix Somló: *Der Ursprung des Totemismus. Ein Beitrag zur materialistischen Geschichtstheorie.* K. Hoffmann Rechtswissenschaftlicher Verlag, Berlin, 1899. Az írás elsősorban Hornyászky Gyula által megfogalmazott kritikai érvelésekre adott válaszként keletkezett. Említésre méltó további jogelméleti tárgyú írásában a belátásos elmélet igazolásaképpen etimológiailag igyekezett kimutatni, hogy a „ius" szó eredeti értelme az „öröm" és a „jó" volt. Vö. Pikler Gyula: A jus szó eredete és fogalmi és nyelvi rokonai. *Jogtudományi Közlöny*, XXXIII. évf. (1898) 2. sz. 10–12. o.; 3. sz. 15–28. o.; 6. sz. 42–43. o.

[578] Egykori méltatója az 1900-tól kezdődő korszakát „naturalista lélektani elméletek korszakának" nevezi. Vö. Pikler Endre: Pikler Gyula életműve... 53. o.

[579] Az általános értékelés kapcsán érdemes utalni Pikler munkásságát és hatását megítélő végletes véleményekre. Az 1907-ben Pécsett tartott ún. szabad tanítás kongresszuson való szereplését követően két elhíresült támadás érte Piklert. Az első Simon József Sándor (1853–1915) budapesti főgimnáziumi tanár nevéhez kötődik, aki Pikler jogbölcseletének „teljes tarthatatlanságát", „tudománytalanságát", „szemfényvesztő csalás" voltát hirdette, s az igaz tudományosság védelmében követelte „a Pikler-féle tudatlanságok terjesztésének, mint a minden baj, bűn, diszharmónia és boldogtalanság támogatásának sürgős meggátlását." Vö. Simon József Sándor: *Tudomány-e Pikler Gyula tanítása vagy egyszerűen csak demagógia?* Fritz, Budapest, 1907. 60–61. o. A másik támadás még Simon minősítéseit is túlszárnyaló hangnemben – több mint háromszáz oldal terjedelemben, „monografikus igénnyel" – íródott mű formájában jelent meg, melynek szerzője Jehlicska Ferenc (1879–1939) teológus. A szerző látszólag Pikler

tanszéki utóda a pesti egyetemen – az „egyoldalú naturalista és egyben utilitarista szociológia" képviselőjének nevezte.[580] Még Pikler életében egykori tanítványa, Horváth Barna sem éppen hízelgő véleményének adott hangot jogszociológiai alapművében: „Az ahistorikus természettudományos jogszociológia – amellyel kiváltképp Pikler próbálkozott – gyatra eredményei abból a már ismert körülményből magyarázhatók, hogy a jog közvetlen és specifikus feltételei, funkció-összefüggései sohasem ismerhetők meg kizárólag a természetből."[581] Mindezek ellenére gondolatai és tanítványai jelentős hatást gyakoroltak a hazai társadalomtudományi és jogi gondolkodásra. A nézeteivel vitatkozók többnyie vehemensen bírálták műveit, illetve munkásságát. Aktív időszakában nem igazán lehetett találkozni vele szemben közömbös megnyilvánulással.

Pikler természettudományi megalapozású szociológiai pozitivizmusa, ha iskolát nem is teremtett, szép számú lelkes követőre talált az elmúlt századfordulón. A pikleri nézőpont kritikus akceptálóinak sorába tartozik a magyar jogfilozófia fejlődéstörténetében meghatározó szerepet betöltő Somló Bódog, illetve a kevésbé ismert életművet felmutató Pollák Illés. De ugyanitt kell említeni Szirtes Artur munkásságát, aki a „szociális jog/jogtudomány", illetve „szociális jogi/jogalkotási mozgalom" első számú hazai reprezentánsaként az elméleti jogszociológia első jelentős alakja volt. Rajtuk kívül jelentős jogbölcseleti tárgyú művek köthetők Berinkey Dénes, Frigyes Béla, Meszlény Artur, Ágoston Péter, Kiss Géza, Hébelt Ede munkásságához, akik a korabeli társadalomtudományok, elsősorban szociológia által nyújtott eszközök segítségével vizsgálták a jog lényegét és működését, tágítva ezzel az elmúlt századforduló idején uralkodó, „dogmatikus" jogtudomány adta módszertani kereteket. Köztük természetesen voltak egészen radikális, naturalista szociológiai mód-

teljes jogbölcseleti életművét vette górcső alá, akit a történelmi materializmus „lélektani formába öntőjének" nevez. A könyv az ígért kritika helyett „leszámolás" jellegűre sikerült. Pikler személyét és tanait minősítő jelzők között utalni kell a szerző antiszemita megjegyzéseire, a „nemzetellenesség" és egyházellenesség vádjára, legvégül pedig azon megállapítására, mely szerint „Pikler tana destruktív tan", ami anarchiába sodorja a társadalmat és minden emberi közösséget és intézményt. Végső, mintegy megsemmisítő érvként Pikler belátásos elméletét „kommunista célokat szolgáló" teóriának nevezi. Vö. Jehlicska Ferenc: *Pikler belátásos elmélete. Pikler jogbölcseletének és világnézetének kritikai vizsgálata.* Stephaneus, Budapest, 1908. Ellenkező előjelű véleményre jó példa a Demeter János nevéhez köthető „diákos szellemű" ún. Pikler-kommentár, amely a „Pikler-féle szigorlatra" készülők, illetve mindazok számára íródott, akik csupán meg szeretnék ismerni az „egyedüli jogbölcselő" tanait, „aki megtudja világítani teljességgel a jog mibenlétét". Pikler egykori diákja professzora éleslátását emeli ki, mint aki kimutatta, hogy „a jog összeműködésben áll", s emiatt is – az elmúlt századforduló egyik legkiemelkedőbb jogtudósa – „Stammler csak ő utána jő." Vö. Demeter János: *Pikler commentár.* Schmidl, Budapest, 1908. 9. o.

[580] Moór Gyula: *A jogbölcselet problémái...* 44. o.

[581] Horváth Barna: *Jogszociológia. A jog társadalom- és történetelméletének problémái.* Osiris Kiadó, Budapest, 1995. 69. o. (A mű eredetileg német nyelven jelent meg 1934-ben.)

szereket követők, illetve a törvényhez kötöttség elvét mindemellett szem elől nem tévesztő jogtudósok.[582]

Az élete végéig ügyvédként praktizáló, de számos elméleti jogi tárgyú művet publikáló Pollák Illés (1852–1930)[583] *Erősek és gyengék – a jogrend fizikája*[584] című 1902-ben megjelent „társadalom-bölcseleti" művében tett hitet az alig néhány évvel korábban közzétett, hatalmas viharokat kiváltó pikleri tanok mellett: „Egyedül a belátásos iskola férkőzött közelebb a dolgok belső mivoltához s jelesül a Pikler dialektikájának sikerült ez frappansul"[585] – írja könyve bevezető fejezetében, mindazonáltal – véleménye szerint – ez az iskola sem ad mindenre kielégítő választ, pláne nem a jog keletkezésére. Pollák a „világegyetem okszerűségéből", az „egyetemes törvényszerűségből", a „világegyetem logikájából" indul ki. Természettudományos alapvetésében az „anyag" és „erő" fogalmak kulcsszerepet kapnak. Minden, ami a világrendben zajlik nem egyéb, mint „az anyag és erő elhelyezkedése".[586] Az „elhelyezkedés" – vagyis Darwin szavaival élve, a létért való küzdelem – „titka és jogrendje: az egyénnek érvényesülésre való törekvése."[587] Azokat a szabályokat, melyek

[582] A szociológiai módszereknek a jogbölcseletben való elterjedését Medveczky Frigyes (1855–1914) – a korszak emblematikus konzervatív filozófusa, a Magyar Filozófiai Társaság elnöke – elhibázott kísérletnek tekintette: „A jogbölcselet problémáinak a sociológiai speculatió varázskörébe való bevonása [...] nem sokat lendített a jogi életben és a jogtudományban kialakult fogalmak, elvek és szempontok mélyreható elemzésének ügyén." (Vö. Medveczky Frigyes: *Jogtudomány és jogbölcselet.* Elnöki megnyitó beszéd a Magyar Filozófiai Társaság X. közgyűlésén. Pfeifer, Budapest, 1912. 5–6. o.) A tudományosan megalapozott helyes metodológiát a dogmatikai, fogalomelemző módszerben látja: „Midőn [...] a jogfilozófia problémáit a sociológiai speculatió bonyolult útjaira tereljük át mindinkább a történetbölcseleti speculatió és legjobb esetben a sociál-psychologiai elmélkedések sféráiba hatolunk és [...] eltávolodunk a jogfogalmaknak mélyreható s gyakran igen subtilis gondolatmunkát igénylő logikai elemzésétől és deductiójától, illetőleg a jogelveknek és jogszabályoknak ezekhez fűződő, mélyreható magyarázatától. Már pedig mindenekelőtt erre kell törekedni, ha a jogi gondolkodásban iskolázott elmék tudományos szükségletét kielégítő jogfilozófia tudományos tanrendszerének kiépülését óhajtjuk." (Uo. 7. o.) Medveczky a jövő jogtudományának fejlődését hazánkban az egyes nagy jogágak filozófiai magalapozású, mélyreható, szintetikus elemzésében látja. Az ez irányba ható hazai törekvések közül Grosschmid Béni, Szászy-Schwarz Gusztáv és Plósz Sándor „jogfilozófiai jellegű" munkásságát emeli ki. (Vö. uo. 14–15. o.)

[583] Életéről és munkásságáról lásd Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi...* 422–425. o.; Vidor Jenő: Pollák Illés. *Jogállam,* XXIX. évf. (1930) 9–10. füz. 357–364. o.; Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon...* 261–263. o.

[584] Pollák Illés: *Erősek és gyengék. A jogrend fizikája. Társadalom-bölcseleti tanulmány.* Franklin-Társulat, Budapest, 1902. (A műről részletes ismertetés olvasható Bokor József tollából: Vö. Bokor József: Pollák Illés: Erősek és gyengék. A jogrend fizikája; társadalom-bölcseleti tanulmány. *A Magyar Filozófiai Társaság Közleményei.* VI. füz. Magyar Filozófiai Társaság, Budapest, 1903. 29–46. o., illetve említésre méltó Frey János rövid kritikája, mely a pikleriánus hatás okán fogalmazódik meg. Vö. Frey János: *A természetjog vagy észjog léte...* 114. o.)

[585] Pollák Illés: *Erősek és gyengék...* 8. o.

[586] „Erő és anyag végig a mindenségben karöltve járnak és egymás nélkül nincsenek, nem lehetnek. Az anyagot az erő tartja rendben. Az erőt az anyag támasztja." (Uo. 26. o.)

[587] Uo. 72. o.

szerint ez az elhelyezkedés az anyagi világban történik „természeti törvényeknek", az „emberi társadalomban jogrendnek nevezzük". Pollák szerint a két rend között semmilyen különbség sincs. A szerves világ darwini törvénye, mely szerint „az erősebb uralkodik a gyengébben", egyben az emberi társadalom törvénye. Az erő, mint domináns tényező, nemcsak általában a világnak, hanem konkrétan a társadalomnak is a „törvényhozójaként" működik. Az anyag és az erő a társadalomban hatalommá válik: „Az erősé a hatalom, a világ." Az emberi társadalom így a hatalom jogrendjén épül fel: „[A] jogrend az erőn nyugszik és jog = hatalom." Majd így folytatja: „A erős uralkodik, a hatalmas szab neki törvényeket. Amit ily keretben jognak neveznek, nem egyéb a hatalom sphærájánál."[588] Pollák az egyébként Piklerre is jellemző antropológiai érvelést alkalmazva ad választ a jogrend kialakulásának eredetére. Nézete szerint a jog az élet fenntartásához elengedhetetlen táplálék megszerzéséből és birtoklására formált igényből eredeztethető.[589] A javak birtoklása, később tulajdona alapozza meg a jogot. A jog nem egyéb, mint „a vagyon hatalma", vagy másképpen: „a vagyonban rejlő hatalom = jog."[590] Így lesz a jog „a vagyonnak a joga", ami nem más, mint „osztályjog".

A létért („elhelyezkedésért") folytatott küzdelem az erősek és gyengék egymás közötti harcában testesül meg.[591] A társadalom, az állam és a jog az erősek és a gyengék küzdelme által determinált, s ebben a harcban mind az állam, mind a jog valamiféle kompromisszum eredményeképpen formálódik, melyben a gyengék érdekei is kifejezésre jutnak. Végeredményben annak megállapítására jut, hogy a jog az „uralomra jutott gyengék önmegerősítése", melyet Pikler belátásos elméletével összhangban álló gondolatnak tekint.[592] Sőt később úgy fogalmaz, hogy „[m]inden jogfejlődés megalkuvás a hatalmasokkal."[593] A gyengék hatalomba való kerülése nem megy másképp, mint képmutatással, csalfasággal vagy akár hazugsággal. Az „alkalmazkodás" darwini fogalma morálisan nehezen igazolható eszközök igénybevételével történik. Ebben az

[588] Uo. 82. o.

[589] „Amit az erős magragadott, azt meg is akarta tartani: íme a történelem kezdete. Hogy mi az, amit meg akart tartani? A kenyér. Az embernek első legerősebb elemi szenvedélye a megélés és ennek eszközei. Élni kell, azaz enni kell. [...] Így történt, hogy egyes erősek a táplálkozási egységek többjét igyekeztek megragadni. [...] Aki erős volt, sok táplálkozási egységet markolt és ezt meg is akarta tartani. Íme a birtok és az ő joga. A megtartáshoz erő is kellett, több mint a szerzéshez, és mert a birtokot mások éhsége ellen is meg kellett védelmezni, másoknak szövetsége és közös erejére volt szükség. Íme a történet. Ami aztán következett, az a jog. Ennek a birtoklásnak a joga. Azoknak a joga, akik bírtak, azok ellenében, akik nem bírtak. Végig az évezredeken jognak a possidensek védelmét tudták. A jogrend kőről-kőre erős várrá alakult a birtokosok és majd a birtok (tulajdon) körül. Roppant fejlődés volt az már, mikor a tulajdonosok mögött is kezdett kibontakozni, az anyag dicsőülése, mikor ez jogok összességévé vált. De természeti törvény volt, ami így lett." (Uo. 84–85. o.)

[590] Uo. 86. o.

[591] „Két elem háborúskodik az élet boldogságáért [...] az erős és a gyenge" (Uo. 94. o.)

[592] Uo. 113. o.

[593] Uo. 173. o.

„erkölcsi chaos"-ban a jog a gyengék küzdelmének eszközévé válik: „Az amit jognak nevezünk, a társadalmi szabályok összessége, ennek a hazugságnak a codifikálása."[594] Valójában minden jogfejlődés „megalkuvás a hatalmasokkal". A hatalom és a vagyon feldarabolása vitte előre a civilizációt, a kultúra és a jog fejlődését, mely így alapvetően a gyengék műve. A jognak tehát mint „az egyesült gyengék szervezkedési módjának" hervadhatatlan érdeme van a kultúra fejlődésében.[595]

Pollák esszéjében érdekes fejtegetést olvashatunk az igazságosságról mint a „cauzalitás államosításáról", illetve a jogszolgáltatásról. Az igazságot fogalmilag nem tekinti másnak, mint kauzalitásnak, vagyis valóságnak. A jogszolgáltatás során „az állam veszi kezébe a cauzalitás lebonyolítását", a kauzalitás jogát mintegy államosítja.[596] Így az állam kauzalitásának a cselekményekre való alkalmazása a jogszolgáltatás. A bíró nem igazságot, hanem csupán „állami jogot szolgáltat" a feleknek: „A modern állam igazságszolgáltatása nem lehet jogszolgáltatásnál: törvény alkalmazásánál egyéb. Az állam a felek lehető összes jogviszonyait előre rögzített cauzalitásokba foglalta és ezeket osztja ki. [...] Az állam a maga többségi functiójában megállapította, amit a többség jognak (jónak) látott, s ha ez nem volt is igazság, de volt törvény, a maga szükségleteihez mért pseudoigazság, melyet elég lelkiismeretesen maga sem nevez többé igazságnak, csak jognak."[597] A jogszolgáltatás pártossága saját természetéből folyik, mert nem igazságot, hanem jogot szolgáltat és a jog a mindenkori uralkodóknak a joga.

Egy évtizeddel később *A jog és az egyén küzdelme* címen a Magyar Jogászegyletben tartott előadásában a korábbi művében már vázolt természettudományos megalapozású jogfejlődési perspektíváról értekezik.[598] A jog és az egyén viszonyáról a következőket állapítja meg: „A jog a társadalom csinálmánya, gondolati s értelmi munka, mely az általános okszerűséget államosítván, azt emberi értelemmel és czélokra kiművelte, míg az egyén az ősi okszerűség maga, mely táplálkozni, nemzeni és mozogni akar, mivelhogy ezek nélkül meg nem élhet. Jog és egyén tehát minőségileg is más jelenések és ezért mint ádáz ellenségek állnak egymással szemközt."[599] A szerző ezt a küzdelmet a jog és az élet kapcsolatára is kiterjeszti, amikor azt mondja, hogy az életnek és így az egyénnek a jogszabály mindig szűk keretet biztosít. Semmilyen szabály „nem fedi a mát: annál kevésbé a holnapot és az idő

[594] Uo. 112. o.

[595] Uo. 186. o.

[596] „Az állam [a]zért kénytelen a maga szervezetében a cauzalitás souverain jogát államosítani, ha nem akar anarchiát; mert a társadalomnak gyorsan és biztosan lebonyoluló cauzalitásokra van szüksége." (Uo. 209. o.)

[597] Uo. 217. o.

[598] Pollák Illés: *A jog és az egyén küzdelme.* Magyar Jogászegyleti Értekezések. VI. köt. 30. füz. Pfeifer, Budapest, 1912.

[599] Uo. 13–14. o.

expansiv ereje szétfeszíti a pántokat."[600] Mindezt két, korábban általa nem használt terminus, a „forma-" vagy „alak-" és „lényegjogászat" megkülönböztetésével magyarázza: „Valameddig a formajogászat létezni fog, a lényegjogászat mindig meg fogja kerülni, de egyben előbbre is fogja vinni a jogot, aminek az az indoka, hogy a formába az életet, sőt mindig az új életet viszi bele, kiszorítván belőle az elkorhadt és elhalt korábbi tartalmat."[601] Véleménye szerint a kortárs jogfilozófia – és erre példaként hozza a szabad jogtalálás (freie Rechtsfindung) elvét – felfigyelt a korszellem diktálta új társadalmi rendhez idomuló jogeszme formálódására. „Egy új jogrend van készülőben, mely társadalmas rend lesz" – állapítja meg. Mindez igazságosabb viszonyokat teremt, és mint fogalmaz, „lesz benne becsületesség". A jogszabály kötelező és fenyegető ereje helyett a közbecsületen nyugvó társadalmi erejű szokásjogot véli elkövetkezendőnek. Utópikus jövőképére rácáfolt a világ, s minden bizonnyal gyakorló jogászként nap mint nap szembesülhetett a „becsületesség világa" és a valóság materiális különbségével.[602]

A jog társadalmasításának gondolatát képviselte a Pollákhoz hasonlóan élete végéig ügyvédként tevékenykedő Szirtes Artur (1884–1927), a magyar elméleti jogszociológia kevéssé ismert meghonosítója, aki jogirodalmi működése mellett számos közgazdasági, politika- és államelméleti, sőt szépirodalmi mű közzétételével hívta föl magára a figyelmet.[603] Az 1910-es évek kezdetétől a módszertani kérdéseket előtérbe állító hazai „szociális jogtudományi kutatás" vagy más összefüggésben „szociális jogalkotási mozgalom" vezéralakjává vált.[604] A kontinentális Európában a magánjogi kutatásokból kinövő irányzat korabeli legbefolyásosabb tagjai sorába Eugen Ehrlich, Hermann Kantorowicz, Ernst Fuchs, Hugo Sinzheimer, Julius Ofner tartoztak. A „szociló-

[600] Uo. 18. o.

[601] Uo. 19. o.

[602] A jog gyakorlata és az igazság – mint a jog feladata – közötti ellentmondásról ír egy kései írásában. Vö. Pollák Illés: Jogművészet. *Jogállam*, XXVII. évf. (1928) 1. füz. 1–5. o.

[603] Munkásságát bemutató eddigi egyetlen értékelésként lásd Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*... 402–406. o.

[604] Szirtes Artur e tárgykörben írt főbb munkái: *Világharmónia. Bevezetés a jövő állam jogának bölcseletébe.* Pallas, Budapest, 1908.; Jog és jogszociológia. *Jogállam*, X. évf. (1911) 10. sz. 777–779. o.; *Szociális jogtudomány és szociográfiai módszer.* Magyar Jogászegyleti Értekezések, Új folyam, V. köt. 34. füz. Pfeifer, Budapest, 1912. 41–48. o.; *A szociális jog elmélete.* Rényi, Budapest, 1913.; Die Methode der Rechtswissenschaft. *Recht und Wirtschaft. Zeitschrift für deutsches und ausländisches Wirtschaftsrecht*, Bd. III (1913) H. 3. 86–87. o.; *Társadalmi szervezkedés.* Rényi, Budapest, 1914.; A szociális jogi mozgalom. *Jogtudományi Közlöny*, LIV. évf. (1916) 49. sz. 426–427. o.; *Die Rechtswissenschaft – eine Kulturmacht. Zur Frage der gesellschaftlichen Vorbereitung der Gesetze.* Helving, Hannover, 1916.; A szociális jogalkotás problémája. *Huszadik Század*, XVII. évf. (1916) 8. sz. 20–34. o.; A társadalmi jogalkotás szervezése. *Ügyvédek Lapja*, XXXIV. évf. (1917) 10. sz. 6–7. o.; Társadalmi jogalkotás. In: *Társadalom és jogalkotás.* A Társadalmi Jogalkotás Országos Szövetsége munkálatai I. Eggenberger, Budapest, 1917. 5–14. o.; Jogalkotástani és alkotmányszervezeti kérdések összefüggéséről. *Ügyvédek Lapja*, XXXV. évf. (1918) 7. sz. 4–5. o.; *Jogalkotástani előadások.* A Társadalmi Jogalkotás Országos Szövetsége kiadványai II. Eggenberger, Budapest, 1918.

giai iskola" utóbbi alakjának ekkoriban jelent meg programadó rövid írása a *Jogállam* hasábjain, melyben konklúzióként megállapítja, hogy „a szocziális jog jegyében élünk", amely új viszonyt feltételez a társadalom és a jog, illetve a jogalkotás között, s mindebben teljesen új feladata van a jogásznak, továbbá a jogtudománynak.[605] Lényegében ugyanezt gondolták az irányzat hazai képviselői is.

Szirtes szerint a jogot társadalmi jelenségként kell vizsgálni, ezért az eddig uralkodó „pandektológikus" jogdogmatikai módszert részben fel kell váltani, illetve ki kell egészíteni a szociális kutatási módszerrel. Ennek alapvető kiindulópontja, hogy „a körülöttünk zsibongó életet ismerjük és széles néprétegek szükségleteit felismerjük", illetve „annak a társadalomnak az életét kell részletesen leírnunk és kritikailag ismertetnünk, melynek jogát megalkotni akarjuk."[606] Ezzel a módszerrel lehet meggyőződése szerint a törvényhozásnak a társadalmi viszonyok hű leírásával „objektív szociális előkészítő anyagot" szolgáltatni, méghozzá nem az uralkodó társadalmi csoport, hanem az „összesség", az egész társadalom érdekeinek előtérbe helyezésével. Úgy véli, nem lehet a gazdasági, társadalmi és jogi viszonyok alakulását az erők „szabad játékára" bízni. Az új jogtudomány dogmatikáját a szociálpolitika kívánalmainak kell irányítani. Az ehhez illeszkedő módszert „leíró szociológiai", vagy még találóbban „szociográfiai" módszernek nevezi, mellyel megalapozható a hagyományos dogmatikával szemben a „szociáldogmatika".[607]

Az új módszer legfőbb jellemzői között említi a „formalizmustól való teljes szabadulást", ami által a szociális jogtudomány az aktuális társadalmi állapotokat a tények „bázisán" vizsgálja. Emellett a szociográfiai módszer újszerűségét abban látja, hogy a jogtudomány alaptörvényévé emeli a „szüntelen fejlődés és változás törvényét". Sőt a korszak egyik megkerülhetetlennek látszó – Stammler révén az elmúlt századfordulón a jogtudományi diskurzusba beemelt – kérdésében, a „jog helyességének" vizsgálatában is sajátos álláspont kialakítására ad módot a szociális jogtudomány és az általa alkalmazott módszer. A jogi tételek helyességének „spekulatív" filozófiai elméletével szemben a társadalmi érdekre és hasznosságra alapozott utilitarista magyarázatot részesíti előnyben. E szerint „a jog annál helyesebb, minél szélesebb néprétegek érdekeit tudja adott időpontban érvényre juttatni és kielégíteni", illetve „ma bizonnyal azt a jogot kell leghelyesebbnek tartanunk, amely az összességnek, (társadalom, állam vagy államok) a lehető legtöbb egészséges, megelégedett, független polgárt tudja biztosítani."[608] Ugyancsak az új irány és módszer előnye, hogy a jog keletkezésének és fejlődésének vizsgálatakor a „tudatosság" mozzanatát emeli ki a „jogérzetre" és egyéb öntudatlan jogképződési módra alapozott felfogással szem-

[605] Ofner Gyula [Julius Ofner]: Szocziális jog. *Jogállam*, XVI. évf. (1917) 1–2. sz. 43–45. o.
[606] Szirtes Artur: *Szociális jogtudomány és szociográfiai módszer*... 47. o.
[607] Szirtes Artur: *A szociális jog elmélete*... 28. o.
[608] Uo. 32. o.

ben. Polgári radikális nézeteit sem rejti véka alá, amikor a szociális jog elméletének summázatát megfogalmazza: „A szociográfiai módszer alapján és a szociálpolitika irányítása alatt álló dogmatika ilyenformán a szó legteljesebb értelmében demokratikus. A legszélesebb néprétegek szükségleteinek osztálykülönbségre tekintet nélkül objektív, folytonos vizsgálata, a fejlődést gátló formalizmustól való mentesség, a szociálpolitikának az összesség érdekei kielégítését sürgető követelményei és a mindezekből folyó józan radikalizmus szükségszerüleg a jogtudomány demokratikus tovafejlődésének biztosítékai. A szociális jogtudomány pártatlanul áll a különböző néprétegek életviszonyainak fejlődésében és egyaránt segítségére siet minden rétegnek az annak érdekeit kielégítő oly szabályozásban, mely az összességet boldogulásában nem zavarja meg."[609] Ez által válhat az új irányzat a „törvényelőkészítés és törvényalkotás tudományává".[610]

A módszertani kiindulópontok tisztázását követően a szociális jogalkotás szervezetjogi kérdéseivel a *Társadalmi szervezkedés* és a *Die Rechtswissenschaft – eine Kulturmacht* című könyveiben és több itthon és külföldön megjelent tanulmányában foglalkozott. A szociális kollektivizmus társadalomelméleti alapjaiból kiindulva tesz javaslatot a jogalkotás szervezeti reformjára, az egész társadalom „szerves" bevonására a jogalkotásba, azaz a társadalmasítására, ami fontos feltétele a szociális igazságosság eszméjét érvényre juttató „kulturállam", az „igazi" demokrácia megvalósításának.[611]

A nemzetközi szociális jogi mozgalom részeként 1916 végén Magyarországon megalakult a Társadalmi Jogalkotás Országos Szövetsége, mely konferenciák szervezésével és kiadványok megjelentetésével intézményes keretet biztosított az irányzat hazai képviselőinek és követőinek.[612] Az alig két évig működő szervezet a hazai tár-

[609] Uo. 33–34. o.
[610] Uo. 43. o.
[611] „A jogalkotás szervezetében nem nélkülözhetjük többé a valóban békés kultúrtényezőket. Hiszen a valódi jogeszme a kultúra igazi eszméjével azonos; mindkettő az emberek békés együttműködésének, az emberek társadalmi életében elhelyezkedett egyéni életnek szépségét szolgálja. A szociográfiai alapokon szervezett jogi kutatást és jogalkotást is az eddig alárendelt említett kulturtényezőknek kell vezetniök. [...] Ezért kell a jogalkotás országos szervezetének központját úgy megszerveznünk, hogy a szociál-higiénia, a technika, a művészetpolitika és a pedagógia szociál-induktív gondolkodású képviselői a megfigyelések legislativpolitikai feldolgozásában a jogász mellett állandóan részt vegyenek. E munka többé nem az egyszerű megformulázás munkája: a jogász a társadalmi kultúrtényezők szakképviselőivel szövetkezik, az ország kulturális energiái együttesen szervezkednek a jogalkotás munkájára. Ebben a távlatban a kultúra szervezi a gazdasági életet. A gazdasági élet az energiák forrása, a kultúra a szociális harmónia mestere, a jogász középütt áll: irányítja a harcoló erőket és a gazdasági életet a kultúra védelme alá tereli. Az ily szervezetben fejlődő jog: kultúrjog." (Szirtes Artur: *Jogalkotástani előadások*... 43–44. o.)
[612] Az irányzat nem csupán a korabeli jogász közvélemény érdeklődését keltette föl. Lásd erről Weltzl Károly: A társadalmi jogalkotás mozgalma. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, LI. évf. (1917) 4. sz. 29. o.

sadalmi, politikai és jogi modernizációs kísérletek képviselőinek igen széles „koalícióját" alakította ki. A szervezet egyik 1917-ben rendezett összejövetelén tartott előadást a hazai polgári radikalizmus egyik jeles képviselőjeként Berinkey Dénes (1871–1948) igazságügyi miniszteri tanácsos, aki később a Károlyi-kormány igazságügyi miniszereként, majd azt követően rövid ideig Magyarország miniszterelnökeként a hazai politikatörténet számontartott alakjává vált.[613] Utóbb nyomtatásban megjelent értekezésében meglepően átgondolt általános jogbölcseleti fejtegetések során arról ír, hogy „a törvény szakaszai és hézagai helyébe új, az élet, az emberek és a bíróságok által megformulázott szabályok illeszkednek. [...] Az írott jogszabályok mellett [...] sőt azokkal bizonyos mértékben ellentétesen is fel lehet állítani, meg lehet keresni a jogszabályoknak egy másik rendszerét, amely az életben tényleg érvényesül."[614] Ehrlich nyomán ezt nevezi „élő jognak".[615] A szociális jogi mozgalom legfőbb feladatát abban látja, hogy programszerűen vizsgálva a jog jelenségvilágát az „írott jog" és az „élő jog" közötti különbségek föltárásával új szempontokat nyújtson a jogalkalmazás számára, továbbá a gyakorlati politika részére jogpolitikai célokat fogalmazzon meg.

A szövetség 1918 elején tartott összejövetelén Szirtes és Berinkey gondolataira reflektálva tette közzé Frigyes Béla a jövő jogtudományára vonatkozó téziseit.[616] A hazai jogbölcseleti gondolkodásban mindmáig ismeretlen szerző szembeszáll az uralkodó „dogmatikus jogtudománnyal", mely mint az „érvényes jog tudománya", formális szempontok alapján rendszerezi tárgyát, „ahelyett, hogy [...] a jogszabályok célja, a védett érdekek, az érdekösszeütközések szabályozásánál érvényesülő elvek és módszerek szerint foglalná rendszerbe a jogszabályokat."[617] A dogmatikus jogtudomány nem nyújt alkalmas eszközöket a jogalkotással összefüggő kérdések megoldására, így elsősorban az írott és élő jog közötti eltérések kezelésére, továbbá az egyre növekvő állami beavatkozás tényére. Frigyes alapvető kritikája a jogalkotás társadalmi, végső soron „laikus" eredetére utaló felfogással szemben is megfogalmazódik: „Szemben a társadalmi jogalkotás programjával, feltétlenül arra kell töre-

[613] Berinkey Dénes: A szociális jogi irány történeti alapjairól. *Magyar Jogélet*, IX. évf. (1917) 52. sz. 1–3. o.; X. évf. (1918) 2. sz. 3–5. o.; 3. sz. 3–6. o.

[614] Uo. X. évf. (1918) 2. sz. 4. o.

[615] „[A]z élő jog nem szükségképpen azonos az előlegesen megformulázott jogszabállyal, de lehet vele azonos, nemcsak abban az esetben, ha az emberek magatartása teljesen megfelel az írott jogszabálynak, hanem akkor is, ha az állam elismeri, hogy egy bizonyos körben nincsen szükség általa formulázott jogszabályokra, hanem ezek formulázását emberi cselekvőségek, szokás útján a népnek, egyes osztályoknak, vagy a szabályok alkalmazására hivatott egyes tényezőknek átengedik." (Uo.)

[616] Frigyes Béla: A jövő jogtudományának néhány alapvető kérdéséről. *Munkásügyi Szemle*, IX. évf. (1918) 19–20. sz. 469–481. o. A tanulmány szakmai visszhangjaként recenzió jelent meg a *Huszadik Század*ban. Vö. Bárd József: A jogtudomány fejlődési iránya. *Huszadik Század*, XX. évf. (1919) 1–2. sz. 112–113. o.

[617] Frigyes Béla: A jövő jogtudományának néhány alapvető kérdéséről... 470. o.

kednünk, hogy a társadalom széles rétegei szükségleteinek kielégítése célja és tárgya legyen az állami beavatkozásnak, vagyis a jogalkotásnak, azt azonban, hogy e célt lehet-e az állami beavatkozás eszközeivel eredményesen szolgálni, s hogy mily jogintézményekkel [...] lehet elérni [...] nem a társadalom van hivatva megmondani, azt a jogtudósnak és jogalkotónak jobban kell tudnia. Nincs is más tárgya meggyőződésem szerint a jogtudománynak, mint hogy minden megkötöttségtől és előítélettől mentes tudományos vizsgálódással felderítse, hogy bizonyos célok elérésére mily jogintézmények alkalmasak és [...] hogy az állami beavatkozás lehető módjai közül melyek azok, amelyek bizonyos célok elérése irányában a legkisebb áldozattal és a legnagyobb eredményt biztosítják."[618] Minthogy a jogtudomány tárgya a társadalom életébe való beavatkozás, ezért a lehető legjobban ismernie kell a társadalom törvényszerűségeit, melyet az általános szociológia prezentál számára. A jogtudomány – véli Frigyes – a szociológiához képest e tekintetben az „alkalmazott" tudomány helyzetét foglalja el. Mindamellett külön kutatási területtel bír, s elsősorban az életviszonyokat szabályozó közhatalmi beavatkozások egész folyamatát vizsgálja: „A jogtudomány feladata megvizsgálni a fennálló intézményeket, eljárási módokat és szervezeti formákat, céljuk, hatásuk és gazdaságosságuk szempontjából, feladata emellett a rendelkezésre álló exakt megállapítások felhasználásával kigondolni, megkonstruálni új, tökéletesebb szervezeti és eljárási formákat, vagy rámutatni a meglévők javításának, egyszerűsítésének, olcsóbbá tételének módjára."[619] Összefoglalásként megállapítja, hogy eszménye nem a társadalom jogalkotása, hanem a „társadalom érdekében való jogalkotás".

Hasonló szemléletmód és módszertan alapján művelte a korabeli magánjogtudományt a törvényszéki, majd ítélőtáblai bíróként tevékenykedő Meszlény Artur (1875–1937), aki a svájci polgári törvénykönyvről írt műve bevezetésében tett hitet a szociális jogi irány mellett, mely „az individualisztikus társadalmi felfogásról áttér [...] az organikus társadalmi felfogásra."[620] A századfordulót követően megalkotott svájci magánjogi kódexet „az első szocziális magánjogi törvénynek" nevezi, melyben az egyéni jogok mellett meghatározó szerepet kap a „társadalmi szervezkedés" joga, ahol az egyének önkéntes alapon, szabad társulás útján szervezkednek és valósítják meg a társadalmi célokat. A társadalmi szervezet joga – mint írja – „a magánjogban folytatja ott, ahol a közjog abbahagyja".[621] Könyvében a hagyományos magánjogi dogmatika „meddőségéről" beszél, és célként jelöli meg az élet és a törvénykönyv közötti összhang megteremtését. Elismerőleg hivatkozza Sinzheimer felfogását, aki

[618] Uo. 476. o.

[619] Uo. 477. o.

[620] Meszlény Artur: *A svájci polgári törvénykönyvről. Magánjogi tanulmány társadalomtudományi alapon*. Athenaeum, Budapest, 1909. IV. o.

[621] Uo. 110. o.

a dogmatikus helyett a szociológiai módszert tartotta a legmegfelelőbbnek, mely nem az „elvileg érvényes", hanem a „tényleg hatályos" jogállapotot vizsgálja.

A polgári radikális, majd szociáldemokrata beállítottságú, politikai tevékenysége révén számontartott, de a hazai jogtudományban mint a nagyváradi jogakadémia, majd rövid ideig a budapesti jogi kar tanáraként ismert Ágoston Péter (1874–1925) főképpen magánjogi tárgyú könyveivel és tanulmányaival hívta fel magára a figyelmet az elmúlt századfordulót követő években.[622] Műveiben előszeretettel hivatkozott az egyes szakjogtudományi kérdések vizsgálata kapcsán a korszak élenjáró hazai és nemzetközi jogbölcseleti irodalmára, ezzel reprezentálva az egyetemes jogtudomány eszméjét.[623] Egy 1907-ben közzétett írásában az akkoriban formálódó, Ehrlich nevéhez kapcsolódó szabadjogi iskola által képviselt gondolatok köszönnek vissza. A jog és az élet kapcsolatáról és viszonyáról a következőket írja: „[A] jognak az életből kell fakadnia. A jog köztünk, általunk él, hat ránk s mi viszont rá. [...] Nem meglévő szabályokhoz való alkalmazkodás a cél, hanem a szabályok alkalmazkodása. Nem a múlt megcsontosodott elvei az élő szervezet helyes irányítói, hanem a szükséglet." A társadalmi szükségleteknek kell mind a jogalkotó, mind a jogalkalmazó tevékenységét befolyásolni, mert megállapítása szerint széles űr választja el a jogot az élet szükségleteitől. Ehrlich terminusát használva írja: „Élővé kell tenni a jogot, mert a társadalom is élő, változó organizmus."[624] Ebből következően a jogot a társadalmi viszonyok változását folyamatosan tükröző sajátos entitásnak tekinti. Hasonló megállapítást tesz a korabeli polgári törvénykönyv tervezete kapcsán kialakult polémia résztvevőjeként. Úgy véli, hogy minden kódex „rögzíti a jogfejlődést és formalizmushoz vezet", ami gátja a társadalom és a jog további fejlődésének, s hosszabb távon az eredeti szándékkal szemben épp ellenkező hatást indukál.[625]

Társadalomelméleti felfogását idővel a korabeli szociáldemokrata értékrend jellemzi. Az elmúlt századfordulót követő első évtizedben több tanulmányában is

[622] Munkásságát bemutató értékelésként lásd Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*... 394–399. o.; Egresi Katalin: Ágoston Péter állam- és jogfelfogása. In: Szigeti Péter (szerk.): *Leviatán* (különszám) *Államelmélet – Politikai filozófia – Jogbölcselet. Országos konferencia 2005.* Universitas – Győr Kht., Győr, 2005. 329–347. o.; Ormos Mária: *A katedrától a halálsorig. Ágoston Péter 1874–1925.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2011.; Berke Gyula: Ágoston Péter a munkajogász. Adalékok a magyar munkajog eszmetörténetéhez. *Jogtörténeti Szemle*, XII. évf. (2014) 1. sz. 9–18. o.; Takács Péter: „Most már nincs magánjog, nincs közjog, szüntessék be az előadásokat". Szladits Károly tanúvallomása a népbiztosok perében (1920). *Jogtörténeti Szemle*, XVI. évf. (2018) 3–4. sz. 97–104. o.; Berke Gyula: Ágoston Péter az első magyar munkajogász. In: Veress Emőd (szerk.): *Erdélyi jogászok. Jogászportrék I.* Forum Iuris Kiadó, Kolozsvár, 2020. 12–24. o.

[623] Jó példa erre *A magánjog módszere* (Klny. a *Jogtudományi Közlöny* 1903. évfolyamából. Budapest, 1903.) című írása.

[624] Vö. Ágoston Péter: A törvényismerési kötelesség a magánjogban. *Huszadik Század*, VIII. évf. (1907) 1. sz. 34–35. o.

[625] Vö. Ágoston Péter: *A jövő polgári törvénykönyvének tervezete.* Klny. a „Munkásügyi Szemle" 1916. évi folyamából. Nagyváradi Társadalomtudományi Társaság, Nagyvárad, 1916.

kifejti ez irányú nézeteit.[626] Kiinduló gondolatként fogalmazza meg, hogy a hagyományos marxista tételt – miszerint a társadalom és a jogrend alapját a tulajdonjog képezi – ki kell egészíteni a munkával, mivel „a gazdasági rend ma már legalább oly mértékben alapul a munkán, mint a tulajdonon."[627] Mindazonáltal a jogrend a társadalmi erőviszonyok küzdelmének eredménye, s a jogszabályok valójában e harc végeredményeit rögzítik. Jheringet citálva megállapítja, hogy minden jogot csak küzdelem árán lehet megszerezni. Az osztálytársadalmakban a jogrend az erősebb érdekét szolgálja a gyengébb rovására: „A jogszabályok az osztályok közötti harcban a felső osztályok uralmának a legerősebb támaszt s a legélesebb fegyvert szolgáltatják."[628] A jogszabályok a hatalom biztosításának az eszközei, s végső soron a hatalom és jog „összefolyik, egyesül, azonosul".[629] Valójában „minden jog osztályjog, mert minden jog annak az osztálynak kedvez, amely a törvényhozó hatalomra nagyobb befolyást gyakorol."[630] S a jogegyenlőség, mely a szerző szerint a magánjog terén érvényesült a legkorábban, sem hozott igazi áttörést, valójában „az egyenlő szabályok és a szabályok egyenlő alkalmazása egyenlőtlenségre vezet."[631] Az idők folyamán így vált a jogegyenlőség „hamis jelszóvá" és eredményezte a „legnagyobb igazságtalanságot". Az „alsó osztályok" számára csak az olyan szabályozás lehet igazságos, mely a „kizsákmányolás" ellen védelmet nyújt, és szem előtt tartja a létező társadalmi egyenlőtlenséget, továbbá annak nem fokozására, hanem „kiegyenlítésére" törekszik. A korabeli magyar jogrendszert „arisztokratikusnak", illetve konzervatív jellegűnek nevezi: „A jogrendszer, mint minden rendszer konzervatív. Ha valamely rendszer egy társadalmi osztálynak kedvez, még könnyebben maradhat fenn, ha meg éppen az uralkodó osztálynak kedvez, akkor éppen biztosítva van a fennmaradása. Ez az oka annak, hogy a magyar jogrendszer olyan konzervatív, olyan nehezen illeszkedik az újonnan keletkezett gazdasági és társadalmi viszonyokhoz, sőt, hogy az alsó osztályok szükségleteivel oly keveset törődik."[632] Végső konklúzióként a jogot a hatalommal, a joghoz hagyományosan kapcsolt legfőbb értéket, az igazságot pedig az érdekkel azonosítja. Vagyis igazságos az, ami az uralkodó osztály érdekeivel találkozik.

A Magyar Jogászegylet ülésén, 1911-ben tartott előadásában a jog ismerésének kötelességéről értekezett, és ennek kapcsán számos, korábban már érintett jogelmé-

[626] Ágoston Péter vonatkozó írásai: A magánjog osztályjellege és az osztályközi magánjog. *Szocializmus*, II. évf. (1907–08) 12. sz. 358–364. o.; 13. sz. 408–411. o.; 16. sz. 489–494. o.; 17. sz. 52–527. o.; A nagybirtok hatása a magánjogra. *Huszadik Század*, IX. évf. (1908) 8. sz. 100–116. o.

[627] Ágoston Péter: A magánjog osztályjellege és az osztályközi magánjog... 359. o.

[628] Uo. 364. o.

[629] Vö Ágoston Péter: A nagybirtok hatása a magánjogra... 104. o.

[630] Ágoston Péter: A magánjog osztályjellege és az osztályközi magánjog... 411. o.

[631] Uo. 525. o.

[632] Ágoston Péter: A nagybirtok hatása a magánjogra... 105. o.

leti problémát tekintett át.[633] Így a „jogismerési kötelezettség" kapcsán többek között szó esett a joggal szembeni engedelmesség szükségességéről, a jog különböző megjelenési formáiról, illetve a törvény többértelműségéről, a szabad jogtalálásról, a jog és az élet kapcsolatáról, a jog és a gazdaságilag legerősebb társadalmi (uralkodó) osztály viszonyáról, továbbá e viszonyok között a jogos és igazságos fogalmának azonosságáról és a jogi formalizmus kettős természetéről. Mindezekből azt a következtetést vonja le, hogy a társadalomban a joghoz való viszonyulás a „felsőbbségtől" való félelem érzéséből táplálkozik. Ennek eredménye, hogy a törvény, mint valami meg nem érthető, engesztelhetetlen lény tornyosul az egyén előtt: „[A] jog maga is abszolutummá lesz s értetlenségbe fúl."[634] Maga a jogállam is arra a „képtelen elvre" épül, hogy mindenki ismeri a jogot, holott a valóság egészen más. A „fogalmi dogmatizmus" elleni küzdelem kapcsán Ágoston azon új – gyakran az eretnekség vádját magán viselő – jogelméleti irányzatok jelentőségére hívja fel a figyelmet, melyek a jog célját és hivatását a „gyengék védelmében" látja.[635]

Az elmúlt századforduló idején, mint láttuk – hasonlóan a nemzetközi tendenciákhoz –, a magyar jogirodalomban is egy új korszak beköszöntét vizionálták. A 19. századi „dogmatikus jogtudománnyal" szemben az új utakat kereső szabadjogi iskola hívó szava hazánkban a 20. század első évtizedének közepétől lelkes követőkre talált: „Törvényhozás és jogszolgáltatás, törvény és judikatura, törvény és bíró! Gesetz und Richteramt! E két szó, e két tényező körül mozog a legmodernebb jogtudomány."[636] Ehrlich, Kantorowicz és a többiek gondolatai – miképpen egy lelkes korabeli ügyvédjelölt, később kolozsvári egyetemi tanár Bochkor Mihály (1877–1920)[637] írja – alapvetően új irányt szabnak a tudománynak és a gyakorlatnak: „Ezen irányzat van hivatva kivívni a kereteket, melyek között majd a gazdasági, szocziológiai, lélektani, ethikai és a természet-tudományok eredményei kellő időben fognak behatolni a Codexekbe, a jogtudomány alkalmazásába, a tételes jogok, a jogalkalmazás tudományába s a társadalom gondolkozásába egyaránt."[638] Egy másik írásában a jog és jogélet „socialisálásának" tendenciáiról ír. A társadalmi viszonyok alakításában a jognak mechanikai szerepet tulajdonít, majd így folytatja: „A jogot kell socialisálni. [...] Az, ami előre megy, ami az emberiséget új sphaerákba emeli,

[633] Ágoston Péter: *A jogismerés kötelessége.* Magyar Jogászegyleti Értekezések, Új folyam, VI. köt. 41. füz. Pfeiffer, Budapest, 1913.

[634] Uo. 25. o.

[635] Vö. uo. 42. o.

[636] Bochkor Mihály: *A jogtudomány új korszak küszöbén. Jogpolitikai tanulmány.* Stief, Kolozsvár, 1907. 6. o.

[637] Életéről és munkásságáról lásd Ámán Ildikó: Bochkor Mihály (1877–1920). A Szegedi Tudományegyetem jogász professzorai I. *FORVM. Acta Juridica et Politica,* X. évf. (2020) 1. sz. 77–89. o.

[638] Bochkor Mihály: *A jogtudomány új korszak küszöbén...* 15. o. Érdemes itt fölhívni a figyelmet a szerző egy további írására, melyben a „társadalmi szervezkedés" modern kori tendenciáit mutatja be. Vö. Bochkor Mihály: *A társadalmi szervezkedés szociológiája.* Szent-Bonaventura, Kolozsvár [1909?].

az erővé, hatalommá sűrűsödött gondolat, mondjuk: az élet. Hogy a jog milyen irányban lépjen be a létért való küzdelem terére, azt a jog nem képes meghatározni. Csak a jogalkotó tényezők gondolata szabhatja meg útját, szerepét. És ez a gondolat honnan van? Az embertől! Az ember pedig azt a múlt és a jelen megfigyelése és a saját belső törvényei szerint szerzett tapasztalataiból szűri le. E tapasztalatok között igen előkelő helyet foglalnak el azok, melyeket a társadalmi élet megfigyeléseiből merít."[639]

Más vélemény szerint „[m]a a jogtudományban a törvény logikai zártsága túlhaladott álláspont és nyitott ajtót dönget, aki ezen tételt kétségbe vonja."[640] Mégis a jogtudomány korabeli „népszerűtlenségének" az az oka, hogy „[a] fogalmi meghatározások scholasticismusa [...] még nem dőlt meg. Ez ellen és az ítéleteknek a törvény rendelkezéseiből minden áron való construálása ellen küzd a szabad jogi irány."[641] A jogtudomány igazi hivatása – írja Zerkowitz Zsigmond egy 1908-ban megjelent szemlecikkében –, hogy a „törvény és a fejlődő jogélet kívánalmai közt[i] eltérés" kimutatásán túl a „fejlődő életviszonyoknak megfelelőleg" feltárja a legcélszerűbb törvényi szabályozást, vagyis a „törvények tarthatatlanságának" kimutatásán túl kijelölje a jogfejlődés útjait.[642]

[639] Bochkor Mihály: *Socialismus a jogban.* Ellenzék Könyvnyomda, Kolozsvár, 1905. 22. o.

[640] Zerkowitz Zsigmond: Szabad jog, szabad jogtudomány. *Jogtudományi Közlöny,* XLIII. évf. (1908) 15. sz. 128. o. A szabadjogi iskola jelentőségét, történetét és hatását a legátfogóbb módon a hazai jogirodalomban Csiky János mutatta be 1935-ben közzétett tanulmányában. Vö. Csiky János: Szabad jog és szociológia. *Társadalomtudomány,* XV. évf. (1935) 1. sz. 1–17. o. Ugyancsak itt kell megemlíteni Nizsalovszky Endre 1933-ban megjelent írását, melyben az érdekkutató irányzat és a szabadjogi iskola számos közös vonását részletezi. Vö. Nizsalovszy Endre: *Az érdekkutató jogtudomány a magánjogban.* Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. Osztályának Kiadványai. V. köt. 7. sz. Debrecen, 1933. Nizsalovszy eredetileg előadásként elhangzott tanulmányát a korabeli *Debreceni Szemle* két részben közölte. Vö. A fogalomkutató és az érdekkutató jogtudomány, *Debreceni Szemle,* VII. évf. (1933) 9. sz. 341–355. o.; Az érdekkutató jogtudomány. *Debreceni Szemle,* VII. évf. (1933) 11. sz. 418–432. o.

[641] Zerkowitz Zsigmond: Szabad jog, szabad jogtudomány... 128. o.

[642] Vö. uo. 130. o. A „jogfejlődés útjai" vizsgálatában említésre méltó eredményeket produkáltak a 20. század első felének hazai ún. jogi etnográfia kutatásai. Az elméleti jogi gondolkodáshoz annyiban kapcsolhatók a magyar népi jogélet feltárására és megismerésére irányuló törekvések, hogy az „élő jog" jelenségének egy sajátos változatára hívták föl a figyelmet. A jogpolitikai szempontból alkalmanként államilag támogatott jogszokás-kutatásokat végzők közül kiemelésre méltó: Mattyasovszky Miklós, Baross János, Tagányi Károly, Hofer Miklós, Bónis György, Papp László, Szendrey Ákos, Fél Edit, Tárkány Szűcs Ernő, vagy a fiatal Kulcsár Kálmán. Sőt az 1940-es évek elején – később a szocialista normativizmus megkérdőjelezhetetlen autoritásává váló – Szabó Imre is több írást szentelt a népi jogéletkutatás fontosságának. Vö. Kulcsár Kálmán: Népi jogkutatás Magyarországon és a jogszociológia. In: Kulcsár Kálmán: *Társadalom, politika, jog.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1974. 201–230. o.; H. Szilágyi István: *A jogi antropológia főbb irányai. Történeti és elméleti vázlat.* Budapest, 2000. 87–90. o.; Varga Csaba: Jogi néprajz – az elméleti jogi gondolkodás nézőpontjából (A jogi népszokásvizsgálatok lehetséges teoretikus hozadékáról) In: Mezey Barna – Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történelemtudományok köré-*

A szabadjogi iskola térnyerésével és jelentőségével a hazai jogirodalomban a századfordulót követő években Kiss Géza (1882–1970)[643] nagyváradi jogakadémiai tanár, majd a debreceni egyetem professzora foglalkozott a legátfogóbban.[644] Megállapítása szerint a szabadjogi mozgalom legfőbb érdeme, hogy a jogalkalmazás módszerének és technikájának problematikáját a kérdés súlyának megfelelően exponálta. Kritikai megjegyzéseit sem rejtette azonban véka alá, amikor arról ír, hogy az új „reformirány" doktriner hívei meglehetősen egyoldalú módon közelítik meg a jogalkalmazás szempontjából fontos elméleti problémákat, így a „törvény és élet" közötti „áthidalhatatlan űrt", vagy éppen a jogrendszer zártságának igencsak vitatott kérdését. Visszautasítja a szabadjogi mozgalom radikálisainak pozitivizmusellenes álláspontját, és egy „jogalkalmazás elmélet" keretei között kívánja az egyensúlyt megtalálni a „törvényhez kötöttség" és a „bírói szabadság" egyaránt fontos szempontjai között. A „szociológiai módszer" hasznosítható lényegét abban látja, hogy segít a jogalkalmazó számára a törvény „írott szavai", „formulázott fogalmai" hátterét megismerni, mely a törvény rendelkezéseinek szerves, kiegészítő részét alkotja: „A jogalkalmazásnak abban az értelemben kell sociologiainak lenni, hogy az írott törvények egyes rendelkezéseiben rejlő általános társadalmi törvényszerűségeket, a társadalmi élet nem írott törvényeit föl kell ismernie és ki kell használnia."[645] A társadalmi és gazdasági élet viszonyainak megismerése hozzásegít bennünket a „törvény absztrakt rendelkezéseit alkotó fogalmak megelevenítéséhez."[646] A társadalomtudományok segítségével van lehetőség „vizsgálni a gazdasági, társadalmi életnek, az

ből. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2009. 26–46. o.; Bognár Szabina: *A népi jogélet kutatása Magyarországon.* Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 2016.

[643] Életéről és munkásságáról lásd Madai Sándor: Kiss Géza. Az elfeledett római jogász. In: P. Szabó Béla – Madai Sándor (szerk.): *A Debreceni Tudományegyetem jogász rektorai (1915–1947).* Historia Iuridicae Facultatis I. Debreceni Egyetem Jog- és Államtudományi Intézet, Debrecen, 2002. 53–73. o.; Újabb adatok egy elfeledett jogász professzor életművéhez. Kiss Géza (1882–1970). *Könyv és Könyvtár,* XXVI. évf. (2004) 311–318. o.; Sztranyiczki Szilárd: Kiss Géza, a hazaáruló római jogász? In: Veress Emőd (szerk.): *Erdélyi jogászok. Jogászportrék III.* Forum Iuris Könyvkiadó, Kolozsvár, 2023. 88–96. o.

[644] Főbb jogbölcseleti tárgyú művei: Szabad jog és szabad jogtudomány. *Jogállam,* VI. évf. (1907) 8. sz. 649–655. o.; A jogalkalmazás elméletéről. *Erdélyi Múzeum,* Új folyam, III. köt. Kolozsvár, 1908. 123–133. o.; Sociológia és jogalkalmazás. *Magyar Társadalomtudományi Szemle,* II. évf. (1909) 7. sz. 627–643., 736–755. o.; *A jogalkalmazás módszeréről. Dogmatörténeti és kritikai tanulmány a magánjog köréből.* Athenaeum, Budapest, 1909.; „Sociologiai módszer" a magánjogban (Reflexiók a kérdés legújabb irodalmához). *Magyar Társadalomtudományi Szemle,* III. évf. (1910) 3. sz. 258–271. o.; Billigkeit und Recht mit besonderer Berücksichtigung der Freirechtsbewegung. *Archiv für Rechts- und Wirtschaftphilosophie,* Bd. III (1910) 536–550. o.; „Társadalomtudományi" reformok a jogtudomány és jogi oktatás terén. *Magyar Társadalomtudományi Szemle,* V. évf. (1912) 5. sz. 388–411. o.; A jogtudomány sociologiai vagy kritikai módszere. *Magyar Társadalomtudományi Szemle,* VI. évf. (1913) 2. sz. 150–154. o.; A jogszabályok elavulásának problémája a jogirodalomban. In: *A Debreczeni Magyar Királyi Tudományegyetem évkönyve az 1915/16. tanévről.* Debrecen, 1917. 207–229. o.

[645] Kiss Géza: Sociológia és jogalkalmazás... 746. o.

[646] Kiss Géza: A jogszabályok elavulásának problémája a jogirodalomban... 227. o.

általános ethikai felfogásnak, a forgalmi élet berendezéseinek, intézményeinek folyton forrongó átalakulását és egybevetni azt a tételes jog egyes rendelkezéseivel."[647]

Kiss kiindulópontja szerint a törvényben kifejezett „akarat" föltétlenül kötelez, de a jogalkotó akaratmegnyilvánulásának tekintendő jogszabályi szöveg („törvény szavai") ezt az akaratot nem mindig képes „tökéletesen" kifejezni.[648] Továbbá a jogszabály által használt fogalmak jelentésének megállapítása – vagy miként fogalmaz –, „kitöltése" révén juthatunk el a törvény „közvetett" tartalmához. A „közvetett törvénytartalom tényleges megállapítása az a terület, ahol a sociologiai módszer feltétlenül jogosult."[649] Vagyis a törvény „hézagainak" kitöltésénél lehet – kizárólag jogalkotói felhatalmazás mellett – e módszert okszerűen alkalmazni. A jogalkalmazás módszertanát feldolgozó monográfiájában a jogi hermeneutikai hagyomány történeti áttekintése keretében tárgyalja az az idő tájt kortárs törekvésnek tekinthető szabadjogi irányzat lényegi vonásait.[650]

A Kiss-féle mérsékelt megközelítés kritikusaként lépett föl Hébelt Ede (1879–1961)[651] eperjesi jogtanár a jogtudomány módszereit tárgyaló monográfiájában.[652] A szociológiai módszer lényegét az elmúlt századforduló pikleriánus nézőpontjából közelíti meg. Véleménye szerint a szociológiát a természettudományos módszer alkalmazása teszi valódi tudománnyá, és ezen jellemzője révén válik az „igazi" jogtudomány „segédtudományává".[653] A szociológiai módszer nem jelent mást, mint „kritikai módszert" a jogtudományban, mely a még mindig igen erős pozíciókkal rendelkező – „deduktív okoskodáson" alapuló – „metafizikai" módszerrel szemben egyre nyilvánvalóbban igazolja törekvései helyességét. Ugyanakkor a „konstruáló jogtudomány" (dogmatika) kiküszöböléséről szó sincs, csupán annak túlzásai, „eltévelyedései", vagyis a „dogmatizmus" ellen emel szót.[654] „A szociológiai vagy kritikai módszer úttörői a jogászi dogmatikának öntudatossá tételére törekszenek."[655] Vagyis nem kívánják kiküszöbölni a dogmatikát és helyébe emelni a szociológiát.

[647] Kiss Géza: „Társadalomtudományi" reformok a jogtudomány és jogi oktatás terén... 406. o.

[648] A „törvény" fogalmát a következőképpen határozza meg: „A törvény az államnak megfelelő formában tett akaratnyilvánítása a gondolatnak fogalmak útján való kifejezésével." (Uo.)

[649] Kiss Géza: „Sociologiai módszer" a magánjogban... 271. o.

[650] Vö. Kiss Géza: *A jogalkalmazás módszeréről...* 69–70., 182–184. o.

[651] Életéről és munkásságáról lásd Kárpáti László: *A szegények ügyvédje. Dr. Hébelt Ede élete és munkássága.* Országos Ügyvédi Tanács, Budapest, 1979.; Prugberger Tamás: Hébelt Ede (1879–1961). In: Nagy Zoltán (szerk.): *Jogásztradíciók Megőrzéséért Egyesület – Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Miskolc,* 2021. 229–234. o.

[652] Hébelt Ede: *Tanulmányok a jogügyletről. I. Módszertani bevezetés.* Franklin-Társulat, Budapest, 1912.

[653] „A természettudományi módszer az a differentia specifica – érvel Hébelt –, mely a szociológiát a társadalmi jelenségekkel más módszerek alapján foglalkozó tevékenységtől megkülönbözteti." (Uo. 46–47. o.)

[654] Vö. uo. 120–162. o.

[655] Uo. 162. o.

Hébelt szerint a szociológiai (természettudományos) módszer nem csupán a Kiss által „közvetett" tartalomnak nevezett tények megállapítására alkalmas, hanem a jogszabályok „közvetlen tartalmának" meghatározásánál is nélkülözhetetlen, hiszen „a törvény, rendelet, statutum és illetve ezeknek alkotása, kibocsátása, kihirdetése, továbbá az a sok mindenféle jelenség, amelyet a szokásjog fogalma alatt foglal össze a jogtudomány, hogy mindezek szintén tények, hogy mindezek szintén társadalmi jelenségek, és hogy a tételes jog tudományának ezekkel is foglalkoznia kell [...] mert ezen tények jelentősége sokkal nagyobb, mert ezek sokkal több norma megállapítására hatnak ki. [...] Mert ezek a tények a normakereső jogtudománynak alapjait képezik."[656]

A szociológiai pozitivizmus – mint láttuk – sokféle értelmezési keretben próbált választ adni az elmúlt századfordulón és az azt követő években a jog keletkezésére és fejlődésére, illetve a jog és társadalom kölcsönhatásának kérdésére.[657] A korabeli kortárs társadalomtudományi, elsősorban szociológiai és az ekkoriban formálódó jogszociológiai elméletek hatásaként hazánkban is megtörtént a végleges szakítás az észjogi doktrinákkal, valamint a dogmatikus jogtudomány szűklátókörűségével.

[656] Uo. 39–40. o.

[657] Kevéssé ismert a *Proletárjog* nevű, néhány lapszámot megélt, hetilapként megjelenő periodika, mely a Tanácsköztársaság idején az Igazságügyi Népbiztosság propaganda osztályának volt a kiadványa, amiben néhány jogelméleti tárgyúnak tekinthető publikáció is megjelent. Az írások tartalmára rányomta bélyegét egyrészt az újdonsült hatalom, a proletárdiktatúra joggal szembeni „elvárásait" visszatükröző instrumentális megközelítés, másrészt pedig az elmúlt századforduló pozitivista szemléletmódjának még mindig tetten érhető hatása, mely elsősorban a jognak a társadalmi viszonyok normatív szabályozási szükségleteiben betöltött szerepét emelte ki. Az írások címválasztása is „árulkodó". Vö. Rónai Zoltán: A jogtudomány a szocialista társadalomban. *Proletárjog*, I. évf. (1919) 6. sz. 1. o.; Kende Ernő: A jog nevelő hatása. *Proletárjog*, I. évf. (1919) 7. sz. 53. o.; Slezák Ferenc: A jog megújulása. (Társadalom, jog, erkölcs). *Proletárjog*, I. évf. (1919) 9–10. sz. 68–69. o.; Kende Ernő: A jogi alaptanok tudománya és a jogbölcselet. *Proletárjog*, I. évf. (1919) 12. sz. 88–89. o. E szerzők közül Rónai Zoltán (1880–1940) – a Tanácsköztársaság alatt igazságügyi népbiztosként tevékenykedő ügyvéd – említett cikkében kifejtett gondolatokra érdemes utalni. Míg az 1910-es évek legelején még Somló Bódoggal a helyes jog kérdéséről vitázott, addig szűk egy évtized múltán az új hatalom kormányának tagjaként a jogtudomány szerepéről értekezve kifejti: „A régi jogi dogmatikával szemben előtérbe nyomult a jogi szabályok céljának, szerepének, a gazdaság és a jog, az egész társadalom és a jog összefüggésének ösmeretén nyugvó jogpolitika." A szabadjogi iskola jelentőségét és hatását a „szocialista forradalom" utáni időszakban minden tekintetben aktuálisnak és élőnek tekinti: „Az az irányzat, amelyet szabad jognak, Freie Rechtsfindung-nak neveztek, a mai igazságszolgáltatásban egész terjedelmében megvalósul." (Rónai Zoltán: A jogtudomány a szocialista társadalomban... 1. o.)

3. AZ „ÚJ MAGYAR JOGFILOZÓFIA" MEGTEREMTÉSE[658]

3.1. Két korszak határán – a neokantianizmus térnyerése

A hazai jogi gondolkodásban a jogpozitivizmus hegemón szerepbe jutásával egy időben a jogbölcselet művelésében jelentős változás tanúi lehetünk. A 19. század végén, a 20. század elején következett be a jog- és állambölcselet néven – a korszak hazai jogtudósai által mindaddig egységes tudományos diszciplínaként – számontartott tudományterület szétválása, melynek előzményei korábbra nyúlnak vissza. Míg a természetjogi (észjogi) kézikönyvekben a jogbölcseleti kérdések tárgyalása mellett – bár jóval kisebb terjedelemben – jelen voltak az állam és jog kapcsolatára, illetve kimondottan az állam működésének bemutatására vonatkozó fejtegetések, addig a jogpozitivista szemléletmód meghatározó szerepbe jutása eredményezte az állambölcselet önálló diszciplínaként való művelését. Az elmúlt századfordulón ennek legkézenfekvőbb jele az „általános jogtannal" (allgemeine Rechtslehre) párhuzamosan kialakult Jellinek-féle „általános államtan" (allgemeine Staatslehre) elterjedése volt, mely hazánkban hamar követőkre talált. Ez a folyamat vezetett el a 20. század elején Magyarországon oda, hogy a jogbölcselet kizárólag a jog legáltalánosabb tudományaként vált „végleg" önálló tudományterületté.[659] A neokantiánus szemlélet uralkodóvá válásával jogfilozófusaink jórészt szakítottak az állambölcseleti vonatkozások vizsgálatával. Utóbbi kérdések a „politika" nevű diszciplína keretében kerültek művelésre és a jogászképzésben külön stúdium formájában oktatásra.

A dualizmus kori Magyarország – Moór Gyula jellemzése szerint – „egyik legkitűnőbb jogásza" és „hírneves ügyvédje" volt Kunz Jenő (1844–1926),[660] aki elősze-

[658] Az „új magyar jogfilozófia" megfogalmazást eredendően a Pauler Tivadar nevével fémjelzett észjogi felfogás meghaladása kapcsán Somló Bódog használta először egy 1907-ben megjelent rövid írása címében. Az osztrák-német hatásokkal szemben új tájékozódási irányokat kereső Pulszky Ágost, Pikler Gyula és követőik megjelenése erdményezte Somló szerint a jogbölcselet új korszakát hazánkban a 19–20. század fordulóján. Vö. Felix Somló: Die neuere Ungarische Rechts- und Wirtschaftsphilosophie... 315–323. o.

[659] Vö. Jakab András: Neukantianismus in der ungarischen Rechtstheorie in der ersten Hälfte des XX. Jahrhunderts. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* (*ARSP*), Vol. 94 (2008) H. 2. 264–272. o.

[660] Kunz Jenő, eredetileg Kuncz Jenő (1844. október 29., Temesvár –1926. szeptember 25., Budapest) jónevű ügyvédi irodát működtetett Budapesten. E mellett a Győr-Sopron-Ebenfurti Vasút igazgatóel-

retettel publikált társadalomelméleti és jogbölcseleti tárgyú műveket. Kunz fontos láncszemet képez a hazai jogpozitivizmus és az elmúlt századfordulót követő évtized végén megjelenő neokantiánus jogfilozófiai gondolkodás között. Számos kisebb jelentőségű írásán kívül több, monografikus jellegű munkája érdemel említést, melyekben a neokantiánus jogfilozófia két legfontosabb kérdésével, a jog fogalmi definiálásának (jogi alaptan) és a helyes jog (jogi értéktan) meghatározásának problémáival foglalkozott, illetve *A munka* című, 1901-ben megjelent társadalombölcseleti tárgyú könyvében a jog társadalmi eredetét és szerepét tárgyaló fejtegetéseit olvashatjuk.[661] Az említett mű zárófejezete kifejezetten a jog mint viselkedési szabály kérdésével foglalkozik, mely az emberi munkavégzés „egyik nagy terméke", és a „társadalom nélkülözhetetlen munkaeszközeként" funkcionál. A jog ebben az értelmezésben a társadalomban meghatározó tiszta „hatalmi szervezetek" és a magas erkölcsi fejlettséget feltételező „szabad szervezetek" közötti kompromisszum eredményeként alkotott viselkedési normaként jelenik meg, mely az önkényes hatalmat korlátozza, és az anarchiával fenyegető szabadságot szabályozza.[662] A jog mint a „külsőleg helyes" és egyben „szabályszerű" viselkedés intézménye egyaránt kényszerítő erővel lép fel a társadalom „meghódolt tagjai" és annak uraival szemben.[663] A joguralom ekképp való interpretálása az elmúlt századforduló táján gyakori jelenség volt.

A kifejezetten jogbölcseleti tárgyú művei közül az 1908-ban megjelent *A jog* című kismonográfiájában teszi beható elemzés tárgyává a „legelső jogászi alapfogalmat".[664] A jog „mivoltának" megismerésére tett próbálkozások közül – Pulszky fő műve és a neokantiánus Somló „jogi alaptana" közötti időszak három évtizedében – az egyik legjelentősebb vállalkozás fűződik a nevéhez a hazai jogirodalomban. Kunz a feledés homályába merült értekezésében Bierling, Bergbohm, Jhering, Stammler írásaira hivatkozva veszi górcső alá a jog fogalmi definiálásának problémáját. A névsorból kitűnik, hogy alapvetően a német fogalmi jogtudomány

nöke, a Magyar Országos Központi Takarékpénztár és a kőbányai Első Magyar Részvényserfőzde igazgatósági tagja volt. 1903-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjának választották. Életéről és munkásságáról lásd Moór Gyula: *Kunz Jenő l. tag emlékezete.* A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XXII. köt. 4. sz. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1934.; Szabadfalvi József: Kilencven évvel ez előtt hunyt el Kunz Jenő, az MTA levelező tagja. *Magyar Tudomány*, CLXXVII. évf. (2016) 12. sz. 1496–1500. o.; Szabadfalvi József: Kunz Jenő (1844–1926). A Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. In: Hamza Gábor: *Portrék a Magyar Tudományos Akadémia tagjairól.* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2021. (https://mersz.hu/hamza-portrek-a-magyar-tudomanyos-akademia-tagjairol-i). Kunz legfontosabb műveinek vázlatos bemutatását lásd Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi...* 439–442. o.

[661] Kunz Jenő: *A munka. Tanulmány.* Kilián, Budapest, 1901. A műről elismerő kritikát írt Somló Bódog. Vö. Somló Bódog: A munka. *Athenaeum*, II. évf. (1901) 6. sz. 448–451. o.

[662] Kunz Jenő: *A munka...* 359. o.

[663] Uo. 374. o.

[664] Kunz Jenő: *A jog.* Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest, 1908.

(Begriffsjurisprudenz) klasszikusaira támaszkodik, de letagadhatatlan a stammleri jogfogalom hatása, ugyanakkor találkozhatunk művében a neohegeliánus Josef Kohler gondolataira való utalással is. A szerző megfogalmazása szerint a legközvetlenebb tapasztalat szerint a jog „kötelező és kényszerítő [...] cselekvési, viselkedési parancs."[665] A jog kapcsán megfogalmazódó első benyomás nagyon általános definícióhoz vezet, hiszen ez a meghatározás más cselekvési parancsokra is ráillik, így az etikai, a vallási normákra, a babona, a közvélemény, a szokás, a közerkölcs előírásaira, a hatalmaskodó vagy éppen a sokszor hivatkozott fegyveres útonálló parancsára. A neokantiánus vizsgálódásokban előszeretettel használt módon hasonlítja össze a jogi és egyéb normatípusokat, azzal a céllal, hogy végső soron a jogról minél pontosabb képet és fogalmat alkothasson. A jogot minden mástól megkülönböztető tulajdonságainak feltárása során legrészletesebben az „autonóm ethikai paranccsal" mint az „önmagában helyesről való meggyőződéssel",[666] majd a cselekvő felett álló autoritás diktálta dogmaszerű paranccsal, a „heteronom ethikai paranccsal",[667] továbbá a jog számára elsőrendű kihívást jelentő igazságossággal hasonlítja össze.[668]

Kunz a jogot egyrészt a hatalom, másrészt az erkölcs dimenziójában próbálja meghatározni. Kiindulópontként megállapítja, hogy „a jogi parancs alapja és irányítója a jogalkotó saját ethikai parancsa."[669] Ezt nevezi a jog „belső kellékének", melyben megfogalmazódik a parancs belső volta, azaz „összhangzása a jogalkotó hatalom lelkületét átható autonóm vagy heteronom ethikai paranccsal."[670] A jogi parancs megkülönböztető sajátosságai közül a parancs „külső" kellékeként említi az „erőhatalmi kényszert", vagy másképpen fizikai kényszert, mely nem más, mint „megfenyegetés mechanikus kényszerrel, vagy ily úton végrehajtandó büntetésekkel, illetve a mechanikai kényszer tényleges foganatba vétele."[671] E két konstitutív elem együttese adja a jog valódi énjét, melyben a tisztán morális és a kényszerhatalmi szempontok is egyaránt jelen vannak. Mindazonáltal a jogi pozitivizmus álláspontját elfogadva a jogot a kényszerítő hatalomtól származtatja, hiszen „nincs

[665] Uo. 7. o.

[666] Uo. 8–32. o.

[667] Uo. 32–35. o.

[668] Uo. 38–42. o.

[669] Uo. 40. o.

[670] Uo. 44. o.

[671] Uo. A kényszer (erőszak) két formájáról a következőket írja: „A jog az erőszaknak mindkét nemét alkalmazza. Elsőben a lélektanit, amennyiben megfenyeget. Megfenyeget majd azzal, hogy mechanikai erővel elvesz tőlünk valamint ha magunk nem szolgáltatjuk, majd büntetéseket helyez kilátásba engedetlenségünk okából. Mikor pedig fenyegetései célra nem vezetnek, végső sorban a mechanikai erőszakot [más helyütt: „physikai kényszer" (Uo. 55. o.)] tettleg veszi foganatba: ellenkezésünk dacára végrehajtat, elfogat, kivégeztet." – majd így folytatja – „A parancs és ezen kényszere együttesen alkotják a jogot." (Uo. 50. o.)

jog önmagában, kényszer-hatalommal rendelkező emberi akarat és cselekvés nélkül."[672] A jogban rejlő hatalmi elemet hangsúlyozza, amikor a jog mögött „egy kényszer-erőt szolgáltató uralmi köteléket" lát.[673] Ezáltal sikerül a jogot a konvencionális szabályoktól, továbbá a vallási és különösen az erkölcsi parancsoktól elhatárolnia. A jog és erkölcs között fennálló legalapvetőbb különbséget a jog hatalmi-kényszerítő jellegéből vezeti le. Kunz aprólékos elemzése szerint a jog sokkal nehézkesebb, tehetetlenebb, „tompábblátású", korlátoltabb téren érvényesülő és durvább eszközökkel dolgozó szabály, mint az erkölcs.[674] Könyve utolsó oldalán fogalmazza meg a jog „főerényét": „Mind a mellett nagyszerű társadalmi intézmény a jog, melyet a kultúrának szellemi és erkölcsi erői évezredes munka árán nagy tökélyre vittek. A jog nem orvosolhatja a társadalom minden baját; erre még az ethikai parancs sem képes. [...] Mindenesetre főerénye a jognak, hogy hasonló a chirurgus késéhez, mely ha ügyes kéz vezeti, akkor is segít, mikor a többi társadalmi gyógyszerek hatálytalanok maradtak."[675]

Akadémiai székfoglaló értekezését a korabeli jogbölcseleti irodalmat foglalkoztató másik alapkérdés elemzésének, a jog helyességének szenteli. *Az igazságos jog*[676] című, 1904-ben megjelent terjedelmes írásában az elmúlt századfordulón Stammler által exponált problémát veszi vizsgálat alá, amit később *A jog* című könyvében még több vonatkozásban kiegészített. Kiindulópontként megállapítja, hogy a modern megközelítések szakítanak a természet- és észjogi előzményekkel. Véleménye szerint a jog „természetét" a tételes jog vizsgálatával lehet elérni[677] – ennyiben igazolt lehet Kunz jogkoncepcióját a „modern tételes jogbölcsészeti iskolához" sorolni –, azonban „a tételes jog megbírálható, a joggal szemben bizonyos követelések támaszthatók, »értéke vagy értéktelensége« felett ítélkezhetünk." Ez a nézet feltételezi, hogy „vannak felsőbb rendű szabályok, melyek a jog minősége fölött való bíráskodást irányítják, a jogot igazságossá vagy nem igazságossá teszik, tehát a jognak mintegy jogát képezik."[678] A jog számára, szemben a 20. század elején többek – Somló és Moór – által vallott erkölcsi helyesség gondolatával, az igazságosság klasszikusnak

[672] Uo. 42. o.
[673] Uo. 59. o.
[674] Uo. 66. o.
[675] Uo. 74. o.
[676] Kunz Jenő: *Az igazságos jog.* (Székfoglaló értekezés) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1904.
[677] Uo. 10–28. o.
[678] Uo. 8–9. o.

nevezhető mércéjét fogalmazza meg.[679] Éppen ezért szabatosabbnak tartja, ha nem helyes jogról, hanem igazságos jogról beszélünk.[680]

Példák gazdag sorával mutatja be, hogy a jogalkotás során mely alkotóelemek – de nevezhetjük a joggal szemben támasztott követelményeknek is – elégítik ki az igazságos jog összetett fogalmának kritériumait. A jogalkotás három tényezőjeként említi a „logikai [ismereti – Sz. J.] követelményeket", az „emberi kedély érzelmi követeléseit" és az „állam és a társadalom érdekkövetéseit", vagy más néven „közkövetéseket".[681] Az igazságosság lényege ezen jogi alkotóelemek hibátlanságában és az egymás közötti helyes hierarchiában áll.[682] A jog igazságosságának végső mértéke a közérdek, melyet egyenlőnek tekint a jó összeműködés, vagyis a társadalmi munka érdekeivel, minthogy szerinte a „munka az emberi létnek legközvetlenebb föltételét képezi."[683] Az igazságos jognak így elsősorban a társadalmi munka érdekeit kell szolgálnia, s csupán ennek hiányában az „általános emberi együttérzés helyes érzelmeit", és csak legvégül, ha mindezt kielégítette „a jogilag feldolgozandó eset helyes logikai követelményeit".[684]

Kunz mellett az „átmenet" sajátos alakja volt a szerteágazó érdeklődésű Gerőcz Kálmán (1888–1965), aki a sárospataki jogakadémián büntetőjogot és jogbölcsészetet adott elő, de számos írása jelent meg nemzetközi jogi, illetve filozófiai tárgykörben is.[685] 1918-ban, az első nyomtatásban napvilágot látott jogbölcseleti tárgyú

[679] „Mikor [...] igazságosnak mondjuk a jogot, azt állítjuk róla, hogy felfogásunk szerint helyes, vagyis olyan aminőnek lennie kell; hogy az lényének, hivatásának megfelelő, vagyis hogy helyes: miként az igaz, az értelmi felfogásnak helyes eredményét; a szép, az aesthetikailag helyest; a jó, mint a cselekvés jelzője, az ethikailag helyest fejezi ki." (Kunz Jenő: *A jog...* 39. o.) Hasonló érvelést olvashatunk, számos példával érzékeltetve *Az igazságos jog* című értekezésében: „[M]ikor azt mondjuk: ez igazságos, az igazságtalan, azzal helyeslést, ezzel helytelenítést fejezünk ki. Az igazságos tehát a helyesnek esik fogalmi körébe. Ámde a helyesnek igen tág a határa; ebben sok mindenféle foglal helyet, ami igen távol fekszik attól, amire az »igazságos« jelzője ráillik." (Kunz Jenő: *Az igazságos jog...* 5. o.)
[680] Lábjegyzetben olvasható megjegyzése, melyben Stammler két évvel korábban, 1902-ben megjelent *Die Lehre von dem richtigen Recht* című vaskos monográfiája fogalomhasználatát kommentálja: „Ő ugyan rendszerint a »helyes jogról« beszél, de nyilván azt a jogot érti, melyet igazságosnak is nevezhetünk." (Kunz Jenő: *Az igazságos jog...* 9. o.)
[681] Kunz Jenő: *A jog...* 12. o.
[682] A hibátlanság annyit jelent, hogy a jogban benne foglalt ismereti elemek logikailag helyesek, és ne tévesek legyenek, továbbá a benne rejlő érzelmi elvárások az általános emberi együttérzésnek, a humanizmusnak megfeleljenek, végül a benne kifejezésre jutó közérdek valóban a társadalom igazi érdekének követelményeit fejezze ki. Az alárendelődés tekintetében az igazságosság feltétele, hogy az alkotóelemek egymással szemben helyes viszonyban álljanak. Kunz szerint az ismereti elemeknek az érzelmi elemek és a közérdek alá, az érzelmi elemeknek pedig a közérdek alá kell rendelődnie. Mindez azt jelenti, hogy az ismereti és érzelmi elemek csak akkor érvényesülhetnek a jogban, ha a harmadik alkotóelem, a közérdek megengedi.
[683] Uo. 40. o.
[684] Uo. 44. o.
[685] Elek Balázs: Gerőcz Kálmán (1888–1965). Büntetőjog – jogbölcselet – kriminálpszichológia. In: P. Szabó Béla (szerk.): *A Debreceni Tudományegyetem jogtanárai (1914–1949).* II. Historia Facultatis Iuridicae III. Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Debrecen, 2006. 53–68. o.

tanulmányában a jog fogalmát az az idő tájt hazánkban uralkodóvá váló neokantiánus meghatározásokra emlékeztető módon – „a mindenkori legfelsőbbrendű társadalmi és kikényszeríthető akarat alá eső" szabályként – definiálta.[686] Jheringet citálva vallja, hogy a jog létrejöttének legfőbb célja a társadalom életfeltételeinek – a „társas ember testi és lelki szükségleteinek" – a biztosítása, ami az egyéni és a közérdek közötti harmónia megteremtésével érhető el: „A jog állandó tényezője az az akaratharmónia (akaratösszhang) mely az emberi magatartásnak az állami és kikényszeríthető akarat alá esőségében jelenik meg."[687] Jogbölcseleti felfogásának átfogó közzétételére 1923-ban került sor, amikor jogakadémiai előadásait *A jog alaptörvényei* címmel könyv formában megjelentette.[688] Művében a már korábban kifejtett gondolatai részletezésével találkozunk, ugyanakkor Stammler és Somló nyomán a jogbölcselet két – implicit módon nevesített – tanulmányozandó kérdéseként említi a jog fogalmi definiálását (jogi alaptan) és a jog értékmérőinek (helyes jog) vizsgálatát. A jog fogalmi meghatározása kapcsán az újkantiánus ismeretelméleti megközelítés köszön vissza abban a megállapításában, mely szerint a tételes jogból nem tudjuk a jog fogalmát meghatározni, ezért feltétlenül szükség van a jogbölcseletre.[689] A jog helyességének kérdését érintve megállapítja, hogy az nem más, mint a jogban hordozott „akaratharmónia", mely társadalmi nyugalmat teremt.[690] A jog csak relatíve lehet helyes, hiszen e téren nincs abszolút értékmérő.[691] Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy „valamely jogszabály annál helyesebb minél nagyobb területen minél hosszabb időn keresztül teremt nyugalmat."[692] Mindebből egy „jogpolitikai alaptörvényt" állít fel, mely szerint „[a] jogszabály annál nagyobb állami, társadalmi és egyéni nyugalmat teremt, minél hívebben fejezi ki az állam társadalmi rétegeinek (szellemi, erkölcsi, anyagi) erőhatalmi súlyarányát (közérdek) s minél jobban mozdítja elő az emberek (szellemi, erkölcsi, fizikai, vagyoni) szükségleteinek a kielégítését (magánérdek); más szóval a közérdek minél több ember magánérdekével minél inkább egybeesik."[693]

[686] Gerőcz Kálmán: *Az alakuló jog.* (Klny. a Sárospataki Főiskola 1917/18. tanévi értesítőjéből.) Sárospatak, 1918. 3. o.

[687] Uo. 16. o. (Néhány évvel később a jog lényegét a „nyugalmat tartalmazó akaratharmónia" megteremtésében határozza meg. Vö. Gerőcz Kálmán: *A filozófia alaptanai.* Vajda József Könyvnyomdája, Sátoraljaujhely, 1927. 317. o.)

[688] Gerőcz Kálmán. *A jog alaptörvényei.* Vajda József Könyvnyomdája, Sátoraljaujhely, 1923.

[689] „[A] jog fogalma és alaptörvényei nem a tételes jog kérdései, hanem a [jog]bölcseleté." (Uo. 110. o.)

[690] Uo. 30–31. o.

[691] „A jog értéke: nyugalom; – a jog mértéke: szemmérték (kognicio, összehasonlítás, arányosítás)." (Uo. 33. o.)

[692] Uo. 46. o.

[693] Uo. 198–199. o.

Gerőcz jogbölcseleti tárgyú írásaiban egyaránt hivatkozik Jhering, Pulszky, Pikler, Stammler, Somló, Berolzheimer, Radbruch, később Moór, Larenz és Kelsen műveire. Fogalomhasználatában és érvelésében éppúgy tetten érhetők a szociológiai pozitivizmus, az elmúlt századforduló általános jogtani és részben neokantiánus pozitivizmusának tézisei. Így többek között hivatkozik a természetes kiválasztásnak a jogra gyakorolt hatására, illetve visszahatására, továbbá a jogbölcselet és a tételes jog szoros kapcsolatára, ugyanakkor különbséget tesz lét és érvényesség között. Somló fő műve kapcsán kritizálja az újkantianizmus egyik fontos alaptételét: „Remélhető, hogy [...] mind többen a tiszta normatív szempontot elhagyják a jog pozitivitását illetőleg, meglátván a jogi akaratharmónia keretei közötti nyugalmat, mint élettüneményt, s mint a Sollen és a Sein kapcsolatát is."[694] Sőt írásaiban az utilitarizmus szellemiségére emlékeztető kijelentéssel is találkozunk, amikor a köz- és magánérdek összhangjának jog általi megteremtéséről beszél. Az 1930-as évek első felében közzétett további jogbölcseleti tárgyú írásaiban – alkalmanként szó szerint – megismétli a másfél-két évtizeddel korábban megfogalmazott gondolatait. A „végső" lépést a neokantianizmus irányába nem tudta megtenni.[695]

A jog helyességének, értékességének kérdése a korszak bölcselőit is foglalkoztatta. Jó példa erre az egyszerre jogász és bölcsész végzettségű Ányos István (1881–1919), aki alapvetően filozófiai tárgyú írásaival vált ismertté. Egy 1911-ben megjelent tanulmányában a jogbölcseletet a „jogértékek elméletének" nevezi.[696] A neokantiánus filozófia nagyjai, Paul Natorp és Herman Cohen mellett Stammlerre hivatkozva vizsgálja, hogy a „jog értékszempontjai visszavezethetők-e ethikai értékekre, avagy vannak a jogban olyan culturértékek, melyek az ethikai értékek mellett önállóak."[697] Megállapítása szerint a jog alapvető értéke nem lehet sem logikai, sem esztétikai jellegű: „A jog az emberi viselkedés külső szabályozása egy önértékű állapot megvalósítása végett. Ezen önértékű állapot a kultúra. A kultúra megvalósítására való törekvés pedig ethikai beccsel bír. A jog célja végelemzésben nem egyéb, mint az ethikai értékek lehető legszélesebb körű megvalósítása."[698] De a jog nem tekinthető „alkalmazott ethikának", vagyis az erkölcsi normák gyakorlati realizálását kényszerrel szankcionáló szabálynak: „A jogbölcselet a jog normatív szabályainak és elveinek felállításánál nem az absolut, az ontológiai megvalósíthatás szabályaival mit sem törődő ethikai elveket fejti ki, hanem a való életnek concessiókat téve, a megvaló-

[694] Gerőcz Kálmán: *A filozófia kreditivái. Kredontológia.* Vajda József Könyvnyomdája, Sátoraljaujhely, 1933. 216. o.

[695] Vö. Gerőcz Kálmán: *A jog módszere. A tartalom formába öntése.* Sátoraljaujhely, 1935.; *Az érvény. A jog állandó feltétele.* Sátoraljaujhely, 1936.

[696] Ányos István: *Normatív elvek az ethikában, jogban és aesthetikában.* Klny. A Magyar Filozófiai Társaság Közleményei 1911-iki évfolyamából. Budapest, 1911.

[697] Uo. 18. o.

[698] Uo.

sítható ethikai normákat állapítja meg."[699] Vagyis a jogbölcselet azon megvalósítható etikai posztulátumokat fejti ki, amelyek természetüknél fogva „külső" szabályozást engednek meg. Ezek közül két alapvető etikai értéket nevesít, melyek a jog helyességének legfontosabb értékmérői: „Az ethikai értékek között kiváltképpen a tisztelet és igazságosság tekinthetők olyanoknak, melyek különösen jogi természetűek. Tisztelnünk kell az embert személyében, jogos igényeiben és javaiban, a felmerült érdekösszeütközéseket pedig az igazságosság követelménye szerint kell elintéznünk. Ezen két norma kell, hogy minden jogalkotás vezéreszméjét képezze."[700]

Sajátos próbálkozásként maradt az utókorra Borbély Zoltán 1910-ben közzétett – a későbbiekben teljesen elfelejtett – „jogérték elmélete".[701] Az akkor bírósági jegyzőként tevékenykedő szerző jogbölcseleti kiindulópontja a korabeli hazai jogirodalomban meglepően újszerű. Stammlerre hivatkozva és téziseit követve a jogfilozófia három fő vizsgálódási körét – „Mi a jog?"; „Mi a jog kötelező erejének alapja?"; „Mik a helyes jog ismereti feltételei?" – tárgyalja, és ezen belül a neokantiánus jogfilozófia egyik előszeretettel exponált kérdésére, a jogi axiológia kidolgozására tesz kísérletet.[702] Már művének előszavában – hadat üzenve az „ócska" természetjognak, a modern fejlődéstannak, s nem különben az utilitarizmusnak – kifejti elméleti kiindulópontjának lényegét, mely szerint a jog értéke az emberi szellem természetéből vezethető le: „[A]z ember a jog értékét a saját értelméből merítette s ennélfogva minden intézmény az ember saját értékéből nyeri értékét."[703] A korszak megkerülhetetlen magyar filozófiai gondolkodójának, Böhm Károlynak a neokantiánus indíttatású ismeretelméleti és értékfilozófiai módszertanát és részben kategóriarendszerét hívja segítségül a jog értékelméletének kidolgozásakor. Így elsősorban a böhmi kultúrfilozófiai értékelmélet értékelés-analízisének jól ismert fogalmai közül az „önérték" és a „méltóság" terminusát.[704] Az emberi méltóság nem más, mint az „emberi szellem önértéke". Jogi axiológiai fejtegetéseiben azt igyekszik bizonyítani, hogy a dolgok jogi értéke csakis a jogalanyon keresztül, annak önértékén át érvényesül.[705] A „jogtárgy" maga nem bír önértékkel, a tárgynak a jogi értéke alatt nem

[699] Uo. 19. o.

[700] Uo. 20. o.

[701] Borbély Zoltán: *A jogérték elmélete*. Stief, Kolozsvár, 1910.

[702] Uo. 16. o.

[703] Uo. 3. o.

[704] „A jogélet ismerése már felszínes vizsgálódásra is azt mutatja, hogy a jog ereje nem a formában, hanem abban a méltóságban van, amellyel az ember értékelő tevékenysége az intézményeket felruházza. Ez a méltóság érték, amely önmagáért becses, amelynek mértéke az öntudatos intelligencia." (Uo. 117. o.) Böhm Károly munkásságáról lásd Laczkó Sándor – Tonk Márton (szerk.): *Böhm Károly és a „kolozsvári iskola". A kolozsvári Böhm Károly Nemzetközi Konferencia előadásai*. Pro Philosophia, Kolozsvár–Szeged, 2000.

[705] „A jog értékének kialakítása a szubjektumból indul ki, de minthogy a saját önértéknek a Más önértékével való összemérése követeli, ismét önmagába tér vissza s intuitive ösmeri meg a jog érté-

a dolog értékét kell értenünk, hanem a jelentés értékességét, amely jelentés a tárgyat az alanyra nézve a saját és a más önértékénél fogva értékesként ismerteti el. Összefoglalóan meghatározva a „jog értéke nem lehet más, mint az öntudatos intelligencia qualitatív önmeghatározása."[706] Minden bizonnyal a szofisztikus érvelésének és fogalomhasználatának köszönhetően az 1910-es évek legelején a hazai jogbölcseleti irodalomban a helyes jog problematikájáról kibontakozó vitában reflektálatlanul maradtak Borbély gondolatai.

Az „átmenet" talán legjelentősebb képviselőjeként tarthatjuk számon Teghze Gyula (1867–1939)[707] életművét, aki a szerves társadalomelmélettől jutott el a neokantiánus jogfilozófia számos tételének az elfogadásáig és képviseletéig. Akadémiai pályafutása kezdetén a társadalom- (szociológia), állam-, és jogbölcselet iránti érdeklődéséről tanúskodik az 1900-ban megjelent *Szerves társadalomtani elméletek és az állam személyiségének theoriája* című első monografikus műve, mely megírásakor adatgazdagságában, a számtalan teória bemutatásában, a történeti áttekintés alaposságában egyedülálló vállalkozásnak számított.[708] Ekkoriban alapvetően a Pulszky-féle jog- és állambölcselet követőjének számított.[709]

két az önmaga önértékével való egységesítés tevékenységében." (Borbély Zoltán: *A jogérték elmélete*... 129. o.)

[706] Uo. 136. o.

[707] Teghze Gyula (1867. április 13., Szatmárnémeti – 1939. november 12., Budapest) jogi tanulmányait a budapesti, bécsi, párizsi, londoni, lipcsei és berlini egyetemeken végezte, majd ezt követően hosszabb tanulmányutat tett Németországban, Olaszországban, sőt Oroszországban. 1895-től a kecskeméti református jogakadémia tanárává nevezték ki, ahol a jogbölcselet mellett büntetőjogot és bölcseleti erkölcstant adott elő. 1903-ban „jog- és állambölcseletből" magántanári habilitációt szerzett a budapesti egyetemen. 1908-tól a kecskeméti jogakadémia igazgatója, majd 1910-től a debreceni református jogakadémia jogbölcselet és nemzetközi jog nyilvános rendes tanára. A debreceni tudományegyetem megalapítását követően, 1914-ben a jogbölcselet és nemzetközi jog tanszék professzorává nevezték ki. 1937-ben vonult nyugalomba. (Teghze Gyula vezetéknevét nyomtatásban megjelent publikációin kétféleképpen olvashatjuk. 1916-ig „h" nélkül – Tegze – jelentek meg a publikációi.) Életéről és munkásságáról lásd Szentpéteri Kun Béla: Dr. Teghze Gyula a debreceni m. kir. Tisza István tudományegyetem 1922. évi rektor magnifikusza. In: *A Debreczeni Képes Kalendáriom*. Debrecen, 1922. 19–20. o.; Polzovics Iván: Teghze Gyula. *Külügyi Szemle*, XVII. évf. (1940) 1. sz. 70–71. o.; Szabadfalvi József: Két korszak határán: Teghze Gyula jog- és állambölcseleti munkássága. In: *Publicationes Universitatis Miskolcinensis. Sectio Juridica et Politica*. Tom. XXII. Miskolc University Press, Miskolc, 2004. 141–157. o.; Teghze Gyula (1867–1939): Jogbölcselet, nemzetközi jog. In: P. Szabó Béla (szerk.): *„Ernyedetlen szorgalommal..." A Debreceni Tudományegyetem jogász professzorai (1914–1949)*. Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Debrecen, 2014. 133–152. o.; Teghze Gyula jogászprofeszszor, a Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem 1922/23. tanévi rector magnificusa. *Gerundium. Egyetemtörténeti Közlemények*, MMXV vol. VI. nr. 3–4. 5–15. o.

[708] Tegze Gyula: *Szerves társadalomtani elméletek és az állam személyiségének theoriája*. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest, 1900. A korabeli neves budapesti kiadónál megjelentetett vaskos könyvről Somló Bódog elismerő recenziót írt a *Huszadik Század*ban. Vö. Somló Bódog: Az organikus társadalomtan. *Huszadik Század*, I. évf. (1900) II. köt. 145–147. o.

[709] Vö. Tegze Gyula: *Jog- és állambölcseleti előadások vázlata*. Sziládi, Kecskemét, é.n. [1901]

Az 1910-ben megjelent *A jogbölcselet vizsgálódási köre, feladatai, módszere* című tanulmányában a tudományszak századfordulós helyzetéről és kilátásairól szól.[710] Úgy véli óriási fordulat következett be az elmúlt években a jogbölcselet előnyére, és olyan új elméletek születtek, mint a Stammler-féle „új természetjogi iskola" (?!), illetve az Ehrlich nevéhez kötődő „szabad jogszolgáltatásért küzdő" iskola, melynek elveit Magnaud, a nevezetessé váló „jó bíró" a gyakorlatban próbált alkalmazni. Teghze szerint a „mai" jogbölcselet kiindulópontja és vizsgálódási módja alapvetően eltér a korábbiaktól: „A jogot mint társadalmi, de egyúttal mint természeti jelenséget óhajtja [...] vizsgálni; ez alapon akarja kikutatni keletkezését, megállapítani működését, felvetni fejlődésének törvényeit s végül leírni haladása irányát. A jog azonban csak eredmény, ki kell terjeszkedni a másik vele kapcsolatos jelenség kutatására, a társadalom, az állam vizsgálatára."[711] A századfordulón formálódó neokantiánus szemléletmód hatása Teghze gondolatmenetében akkor érhető először tetten, amikor tudományterülete kutatási tárgyát meghatározza: „A jog- és állambölcselet [...] egyrészt pozitív ismeret megállapítására törekszik, s ezzel a jog és állam természetrajzát adja, de ezenkívül, mint bölcselet, vizsgálódási körét tágabban szabja meg. Bölcseleti jellege főként két pillanatban tűnik szembe. Mindenekelőtt a vizsgálódás kezdetén, midőn a megismerés, különösen a jogra vonatkozó megismerés alapjait vizsgálja, e része ismeret-elméleti, s másodsorban, midőn vizsgálódása eredményeit összegezve, a jog fő elveit levezeti s ennek alapján egy eszményt alkot, megállapítja azt, hogy mi legyen jog, minő tartalommal kell ily szabályoknak birniok, minő eljárások, intézkedések igazságosak. Ez eljárás a kritika."[712] Kantra hivatkozva megállapítja, hogy ismereteink pusztán csak a jelenségekre szorítkozhatnak, a dolgok „lényegét" nem ismerhetjük meg, azonban a tudásnak azt a fokát mindenképpen elérhetjük, amely a gyakorlati cselekvés számára elégséges. Saját álláspontját „idealistának" nevezve, Kanttal szemben hegeliánus magyarázatot ad ismeretelméleti felfogásának jellemzéseként: „Mi az összes létezőt szelleminek, egy objektív szellem külső kifejezésének tekintjük. Minthogy a megismerés eszköze az emberi szellem, mást, mint szellemit, megismerni képesek sem vagyunk."[713] Hegel gondolatai köszönnek vissza akkor is, amikor a jog mögött álló célról, illetve eszméről szól: „Minden jogi parancsban, minden jogszabályban bizonyos cél, bizonyos eszme megvalósulását látjuk."[714] A célok és eszmék mögött, mint a cselekvéseinket, magatartásunkat mozgató „hatalmasabb lény", a társadalom (a nép, a nemzet), illetve az

[710] Tegze Gyula: *A jogbölcselet vizsgálódási köre, feladatai, módszere.* (Tanári székfoglaló) Klny. a debreceni főiskola 1909–10. tanévi akadémiai évkönyvéből. Debrecen sz. kir. város Könyvnyomda-vállalata, Debrecen, 1910.

[711] Uo. 5. o.

[712] Uo. 6. o.

[713] Uo. 7–8. o.

[714] Uo. 8. o.

állam áll. Ismeretelméleti kiindulópontja szerint „[a] jog [...] úgy jelentkezik, mint a társadalom akaratnyilvánulása, mely arra irányul, hogy tagjai cselekvése a társadalom életébe beilleszkedjék, hogy a közösségek léte, fennállása, sőt fejlődése biztosíttassék."[715] A jog hivatása, hogy megteremtse az összhangot az egyén, a kisebb közösség, valamint az „összesség" akarata között. Ismeretelméleti fejtegetései mellett a jogbölcselet másik fontos kérdéséről, a jog eszményének („világképének") a meghatározásáról is szól, melyet a jog- és állambölcsészet „gyakorlati feladatának" tekint. Ezek tanulmányozásával Teghze szerint a jogbölcselet túlmegy a pozitív tudás határán, mivel célokat, eszményeket tűz ki a jog számára, mely alkalmas eszköz lehet a „létező" jogrendszer bírálatára.

Teghze *Társadalom-, állam- és jogbölcselet* címen 1924-ben tette közzé összefoglalónak szánt művét.[716] Monográfiája – mely egyetemi előadásainak „kivonata" – a joghallgató ifjúság számára elsősorban tankönyvnek készült. Könyvének alcíme szerint az ún. alapvető tanokat kívánja tárgyalni, és a belső címlapból kitűnően e munkát, mint első kötetet, további fogja követni. A szerző munkája olyan időszakban jelent meg, amikor a könyv belső borítóján szereplő hirdetés szerint a kiadó könyvesboltjában egyszerre kínálták Pikler Gyula *A jog keletkezéséről és fejlődéséről*, Somló Bódog *Jogbölcseleti előadások, Jogbölcsészet*, illetve Moór Gyula *Bevezetés a jogfilozófiába* című könyveit. Átmeneti korban született könyvről van tehát szó, amikor a bolti könyvespolcokon egyaránt helyet foglalnak a múltat idéző történeti-szociológiai pozitivista művek és az ez idő tájt meghatározóvá váló neokantiánus indíttatású munkák. Teghze reményét fejezte ki könyve bevezetőjében, hogy örömére szolgálna „ha az újabban, az összes jogtudományok alapját alkotó jogbölcselet iránt mind külföldön (Radbruch, Kelsen, Stammler), mind hazánkban (Somló, Moór) mutatkozó érdeklődés fenntartásához munkámmal én is némileg hozzájárultam volna."[717] Nyilvánvalóan az sem véletlen, hogy a felsorolt szerzők mindegyike az európai neokantiánus jogfilozófia emblematikus, illetve számontartott alakja. Ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy amikor a tudományterület lényegi vonásainak meghatározására vállalkozik, félreérthetetlenül a neokantiánus szellemiség lesz uralkodóvá megfogalmazásában.[718] Lényegét tekintve az „általános bölcseleten" belül a „szellembölcselet" körébe tartozó „kultúr bölcselet" egyik ágának tekinti, és a cselekvésre vonatkozó „gyakorlati bölcseletnek" nevezi a társadalom-, állam- és jog-

[715] Uo. 12. o.

[716] Teghze Gyula: *Társadalom-, állam-, és jogbölcselet.* I. köt. *Alapvető tanok. A társadalom, az állam és a jog elmélete.* Jogi kézikönyvek 9. Gárdos, Debrecen, 1924.

[717] Teghze Gyula: *Társadalom-, állam-, és jogbölcselet.* I. köt. V. o.

[718] „A társadalom, állam és jog bölcselete [...] a társadalom, az állam és a jog elmélete. A társadalom, állam és jog fogalmát állapítja ez meg, ezek mineműségét, lényegét, összefüggését más jelenségekkel, ezek rendeltetését fejti ki s jelentkezik e megállapításokon felépülve, mint a lényeggel egyező, értékkel bíró s így helyes jognak és igazságos államnak a tana." (Uo. 3. o.)

bölcseletet.[719] A diszciplína felosztása és tárgyalási módja kapcsán elméleti és gyakorlati problémák megkülönböztetéséről szól: „Az elméleti tanok a jelenségek megismerését, azok lényegének kifejtését, más jelenségekkel való kapcsolatát tárgyalják, míg a gyakorlati rész az előző megállapítások következményeit vonja le, az igazságos állam, a helyes jog megállapítására törekedve."[720] Az elméleti, vagy ahogyan a könyv alcímében is nevezi, „alapvető tanok" bemutatását az ún. alapfogalmak – így a társadalom, az állam és a jog – definiálásával kezdi. Az állam meghatározásakor a következőképpen fogalmaz: „Állam alatt [...] az uralkodó, vagyis legnagyobb hatalommal bíró s a hatalom érvényesítéséhez szükséges szervezettel rendelkező, s így kifejezett egyéniséget felmutató közönséget értjük."[721] A jog fogalmi definiálására – követve a korszak meghatározó, neokantiánus módszertanát – más társadalmi normákkal (szokás, erkölcs, vallás stb.) való összehasonlítás után vállalkozik. E szerint: „A jog kifejezetten vagy hallgatólagosan a legfőbb hatalomtól származó, a közönség fennállása feltételeiként a tagok magaviseletére vonatkozólag szabályt létesítő, egyúttal szabadságot, tevési lehetőséget biztosító, kikényszeríthető parancsok összessége."[722] A legfőbb hatalom nem más, mint maga az állam, vagyis az állam és a jog szorosan összefüggő fogalmak. A neokantiánus nézőpontot tükröző felfogása szerint „[a] jog és állam ennek megfelelően korrelatív fogalmak; nemcsak a jog kísérő jelenségeként fellépő állami kényszer folytán, de azért is, mert az állam fenntartását célozván, e közérdeket speciális alakban, az állam által képviselt formájában kívánja megvalósítani."[723] A jog módszertana kapcsán megjegyzi, hogy „a jog mindenekelőtt szabály s így elsősorban norma természete veendő figyelembe", majd a kelseni hipotetikus ítélet fogalmát idéző kijelentést tesz: „A jogtétel ítélet: előzményeknek következményekkel való kapcsolata."[724] Szintén az újkantianizmus egyik paradigmatikus tétele idéződik fel bennünk, amikor Teghze arról ír, hogy a „jogi fogalmak tiszták és feltételesek".[725] Az ismeretelméleti kérdések kapcsán Ehrlich, Kaufmann, Somló, Rickert mellett először és – némileg érthetetlen módon – utoljára hivatkozik Kelsen, a korszak első számú jogfilozófusának egy korai tanulmányára. Könyvének egy későbbi részében az állam és jog bonyolult viszonyát tovább magyarázva így fogalmaz: „A jog ugyan állami akarat, de azért a jog nem pusztán állami hatalmi viszonyok eredménye. A jog keletkezése alkalmával a nyers erő, mint hatalmi tényező mellett az igazságos és helyes érzete és gondolata is mindig közreműködik."[726] E

[719] Uo. 7. o.
[720] Uo. 23–24. o.
[721] Uo. 32. o.
[722] Uo. 39. o.
[723] Uo. 68. o.
[724] Uo. 177. o.
[725] Uo.
[726] Uo. 264. o.

sorok olvastán joggal képzelheti az olvasó, hogy a szerző a korszak legjelentősebb hazai neokantiánus jogfilozófusaival megegyező módon gondolkodott a jog, állam és hatalom lényegéről, viszonyáról.

Teghze már e művében utal az elméleti tanok mellett az „alkalmazott (gyakorlati) rész a tökéletes (tiszta) állam, a helyes, az igazságos jog" kérdésével foglalkozó tanokra. Ezek részletezésére az 1937-ben megjelent *Társadalom-, állam- és jogbölcselet.* II. *Gyakorlati tanok: Az igazi állam és a helyes jog* című művében vállalkozott.[727] E kései munkájában ott folytatja a gondolatmenetet, ahol tizenhárom évvel korábban abbahagyta, s igazolódni látszik az első kötetben körvonalazódó törekvése, hogy a neokantiánus tételek lehető legteljesebb elfogadása és beépítése révén aktualizálja saját jogfilozófiai szemléletmódját. Hivatkozásai többsége a korszak újkantiánus irodalmának meghatározó szerzőire (Moór, Stammler, Radbruch és először Horváth Barna) utalnak. E munkája, mint alcíme is mutatja, az állam és jog helyességének problémájával – vagy ahogyan nevezi „az állam- és a jog értéktana (axiológiája)" kérdéskörével – foglalkozik. Az eszményi államra, illetve helyes jogra vonatkozó tanokról adott áttekintést követően megállapítja, hogy „[a]z az állam lesz az igazi, az a jog a helyes, mely a megfelelő célt a megfelelő módon és eszközökkel éri el. Az egész állami berendezkedés: törvényhozás, végrehajtás, a hozandó törvények alkalmasságának, valamint a hozott ítéletek igazságosságának kérdése ide tartozik, vagyis annak eldöntése: milyen célokat tűzzön ki az állam s miként valósítsa meg azokat a jog."[728] Teghze véleménye szerint e kérdésekben a relativizmus álláspontját helyes követni, mely szerint „[a]bszolút célok itt ki nem tűzhetők; a célok és eszmények, korok és népek szerint, a körülményeknek megfelelően változnak."[729] A tökéletesség, az igazságosság kérdésében abszolút érvénnyel bíró elv megfogalmazására vállalkozik, melynek lényege, hogy az intézmények (állam, jog) oly módon szerveződnek, hogy a legtökéletesebben legyenek képesek a célul kitűzött eszményt szolgálni. A folyton változó körülmények az eszmények folyamatos módosulását eredményezik, s mind az állam, mind a jog igazságossága, helyessége esetről esetre ítélhető meg. Majd gondolatmenetét így zárja: „Igazi állam, helyes jog egyébként nem pusztán elképzelt eszmények, hanem [...] az életben annak egyes szakaszaiban meg is valósulnak, egyes intézmények, jogi berendezések az eszménynek meg is felelnek, hogy azután a körülmények változásával az intézmények és alakulatok ezen jellegüket ismét elveszítsék s az ezeknek megfelelő alakulatok újból csak meg-

[727] Teghze Gyula: *Társadalom-, állam-, és jogbölcselet.* II. köt. *Gyakorlati tanok: Az igazi állam és a helyes jog.* Városi Nyomda, Debrecen, 1937.
[728] Uo. 42–43. o.
[729] Uo. 44. o.

valósítandó célként lépnek fel, folyományaként az élet folytonos változásának és átalakulásának."[730]

Teghze utóbbi két munkájával végérvényesen a két világháború közötti magyar jogbölcseleti gondolkodás Somló, Moór és Horváth fémjelezte sokszínű neokantiánus tradíciójának részesévé vált. Habár egyes jegyeiben mindvégig megőrizte történeti-szociológiai indíttatását, az 1910-es évek elejétől egyre inkább elfogadta a neokantiánus szemléletmódot. Felfogásának „átmenetiségét" mi sem bizonyítja jobban, minthogy haláláig hű maradt tudományszakának Pulszkyra visszavezethető elnevezéséhez. Számára elképzelhetetlen volt, hogy a neokantiánusokra jellemző módon – miként e szakítást Somló megtette a 20. század első évtizedében – „jog- és állambölcselet" helyett „csak" jogbölcseletet műveljen.

3.2. Somló Bódog jogi alaptana

Az elmúlt századforduló és az azt követő időszak jelentős változást hozott az európai, illetve a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetében. A kontinensen ekkoriban formálódó neokantiánus jogfilozófia végleg háttérbe szorította a hagyományos természetjogi és pozitivista magyarázatokat. A jogtudomány korábban nem járt utakat keresve ismeretelméleti, módszertani és modern értéktani szempontok előtérbe helyezésével kereste a jog új megközelítési lehetőségét. A magyar jogbölcseleti gondolkodásban Somló Bódog (1873–1920)[731] volt az a jogtudós, akinek az élet-

[730] Uo. 47. o. Művében még egy fontos, a kortárs neokantiánus gondolkodást foglalkoztató – „az állam és jog ethikájának" nevezett – kérdésben – alapvetően az anarchizmus álláspontjával vitatkozva – fejti ki álláspontját: „Ami felfogásunkat illeti, úgy mi az állam és a jog igazolását a társadalmi életben dúló harcokban látjuk, a rend fenntartásának szükségességében, a közösség léte biztosításában találjuk. […] Tekintve, hogy itt erők harcát látjuk, a kiegyenlítést csak erő s nem puszta megegyezés, tehát konvencionális szabály, hanem a hatalom, az állam eszköze, a jog eszközölheti. Az állam kebelén belül tehát […] folytonos a harc […] rendet teremteni csak erő, a legmagasabb hatalommal bíró alakulat, az állam képes. Ez alapon teremti meg a főhatalom a jogot, amely ekként bizonyos rend létét, a közönség fennállását, életét biztosítja." (Uo. 24–25. o.)

[731] Somló Bódog (1873. július 21., Pozsony –1920. szeptember 28., Kolozsvár) gimnáziumi tanulmányait Zsolnán, Trencsénben és Temesváron végezte. 1891-ben a budapesti egyetem jogi karára iratkozott be, de egy szemeszter elvégzése után a kolozsvári karon folytatta tanulmányait, ahol 1895-ben jogtudományi, egy évvel később államtudományi doktorátust szerzett. 1896/97-ben egy-egy szemesztert töltött ösztöndíjas tanulmányokat folytatva Lipcsében és Heidelbergben. 1898 és 1903 között Budapesten a MÁV Központi Igazgatóságán fogalmazóként dolgozott. 1899-ben a kolozsvári egyetemen jogbölcseletből, három évvel később politikatudományból magántanári habilitációt szerzett. 1900-ban részt vett a *Huszadik Század* folyóirat megalapításában. Három sikertelen próbálkozást (máramarosszigeti, pécsi és pozsonyi jogakadémiák) követően 1903-tól a nagyváradi jogakadémia politika, magyar közjog és enciklopédia tanára lett. 1905-től professzori kinevezést nyert a kolozsvári egyetemre, ahol jogbölcseletet és nemzetközi jogot adott elő. 1918 késő őszén a budapesti jogi karon kapott professzori kinevezést. Hosszú éveken keresztül volt a Társadalomtudományi Társaság titkára,

majd alelnöke. 1920 őszén – negyvenhét éves korában – Kolozsvárott önkezével vetett véget életének. Életéről és munkásságáról lásd Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi*… 413–419. o.; Bárd József: Somló Bódog jogászati alapvetése. *Huszadik Század*, XIX. évf. (1918) 6. sz. 346–354. o.; Moór Gyula: Somló Bódog. *Társadalomtudomány*, I. évf. (1921) 1. sz. 17–40. o.; Bárd József: Somló Bódog. *Jogtudományi Közlöny*, LVI. évf. (1921) 5. sz. 33–36. o.; Julius Moór: Vorwort des Herausgebers. In: Felix Somló: *Gedanken zu einer ersten Philosophie*. Walter und Gruyter & Co., Berlin – Leipzig, 1926. 3–17. o.; Barna Horváth: Die ungarishe Rechtsphilosophie… 59–73. o.; Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*… 266–275., 360–384. o.; Seres László: Pozitivista társadalombölcselet Magyarországon. Somló Bódog halálának 50. évfordulójára. *Magyar Filozófiai Szemle*, XVI. évf. (1970) 5. sz. 936–954. o.; Litván György: Egy magyar tudós tragikus pályája a század elején. Somló Bódog (1873–1920). *Valóság*, XVI. évf. (1973) 8. sz. 32–42. o.; Sándor Pál: *A magyar filozófia története*. Magvető Kiadó, Budapest, 1973. 357–377. o.; Bodzsoni István: Somló Bódog. *Létünk*, V. évf. (1975) 3–4. sz. 123–143. o.; Szegő Katalin: Somló Bódog és nemzedéke. *Korunk*, XXXV. évf. (1976.) 6. sz. 420–426. o; Litván György: Somló Bódog munkássága. *Szociológia*, V. évf. (1977) 4. sz. 503–507. o.; Varga Csaba: Somló Bódog esete a pécsi jogakadémiával. *Jogtudományi Közlöny*, XXXV. évf. (1980) 8. sz. 543–546. o.; Nagy Endre: Erény és tudomány. Vázlat Somló Bódog gondolkodói pályájáról. *Világosság*, XXII. évf. (1981) 12. sz. 764–772. o.; Szájer József: Az elfeledett jogtudomány. Somló Bódog tudományelméleti és jogi tanaiból. *Századvég*, I. évf. (1985) 95–114. o.; Endre Nagy: Sein, Geltung in der Geschichte der ungarischen Rechtsphilosophie (1897–1935). In: Csaba Varga – Ota Weinberger (Hrsg.): *Rechtsgeltung. Ergebnisse des ungarisch-österreichischen Symposiuns des Internationalen Vereinigung für Rechts- und Sozialphilosophie 1985*. Stuttgart, 1986. (Archiv für Rechts-und Sozialphilosophie – Beiheft 27) 59–66. o.; Kostyákné Vass Ágnes – Pethő Sándor: Az evolucionista etikától a transzcendentális normativizmusig. In: Csikós Ella – Lakatos László – Veres Ildikó (szerk.): *A van és a kell világa. Fejezetek a magyar etika történetéből*. Miskolc, 1990. 109–135. o.; Navracsics Tibor: Somló Bódog államelmélete (1898–1909). *Valóság*, XXXIV. évf. (1991) 7. sz. 16–27. o.; Szegő Katalin: Somló Bódog értékelmélete. *Magyar Filozófiai Szemle*, XXXVII. évf. (1994) 3–4. sz. 343–364. o.; Ződi Zsolt: Erény és tudomány. Somló Bódog állam- és jogbölcseleti munkássága. In: *Portrévázlatok*… 63–141. o.; Kupa László: Somló Bódog. *JURA. A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos lapja*, V. évf. (1998) 1. sz. 43–48. o.; Perecz László: A belátásos elmélettől a mezőelméletig… 78–83. o.; Falus Katalin: *Fejezetek a magyar jogfilozófiai gondolkodás történetéből: Pulszky, Pikler és Somló jogpozitivizmusa*… 106–144. o.; Andreas Funke: *Allgemeine Rechtslehre als juristische Strukturtheoire*… 132. skk o.; Szegvári Katalin: Somló Bódog jogelméleti munkássága. [A kézirat eredetileg 1952–1953-ban készült. Sajtó alá rendezte: Varga Csaba.] *Jogelméleti Szemle*, V. évf. (2004) 4. sz. (http://jesz.ajk.elte.hu/szegvari20htlm); Rigó Anett: Egy ismeretlen ismerős: Megjegyzések Somló Bódog jog- és államelméletéhez. *Leviatán*, II. évf. (2005) Különszám, 349–359. o.; Szabadfalvi József: A neokantiánus fordulat beteljesedése a magyar jogi gondolkodásban. Vázlat Somló Bódog jogbölcseleti életművéről. In: *Collectio Iuridica Universitatis Debreceniensis* VI. Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara, Debrecen, 2006. 227–241. o.; Schweitzer Gábor – Halász Iván: Peregrináció Germániában. Somló Bódog a lipcsei és a heidelbergi egyetemen (1896–1897) *Jogtudományi Közlöny*, LXV. évf. (2010) 6. sz. 286–297. o.; Szabadfalvi József: Bódog Somló – The „Representative Man" of Hungarian Legal Philosophy. In: Zoran Pokrovac (Hrsg.): *Rechtswissenschaft in Osteuropa. Studien zum 19. und frühen 20. Jahrhundert*. (Rechtskulturen des modernen Osteuropa. Traditionen und Transfers 5.) Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 2010. 375–389. o.; Andreas Funke: Felix Somló's Legal Philosophy: Content, Critique, Counterparts. In: Bjarne Melkevik (ed.): *Standing Tall: Hommages à Csaba Varga*. Pázmány Press, Budapest, 2012. 155–166. o.; Andreas Funke – Péter Sólyom: Einleitung. In: Andreas Funke – Péter Sólyom (Hrsg.): *Verzweifelt objektiv. Tagebuchnotizen und Briefe des ungarischen Rechtsphilosophen Felix Somló (1873–1920)*. Böhlau Verlag, Köln – Weimar – Wien, 2013. 13–94. o.; Szabadfalvi József: Somló Bódog (1873–1920). In: Hamza Gábor (szerk.): *Magyar jogtudó-*

műve révén lehetővé vált a korábbi fejlődésbeli fáziskésés végleges felszámolása, és az akkoriban élenjáró neokantiánus jogfilozófiai gondolkodás hazai megalapozása. Somló nemzetközi jelentőségét Horváth Barna így jellemezte: „[A] magyar jogfilozófia [...] Somló rendszeres jogfilozófiája révén jut előkelő szerephez az európai tudományosságban."[732]

Szakmai pályafutása a naturalista (természettudományos) pozitivizmus és az evolucionizmus gondolatiságának jegyében indult. Szellemi gyökereinek tekintette ebben az időszakban a Spencer-féle individualizmust, a történelmi materializmust, a Pikler-féle jogbölcseletet és az olasz kriminológusok főbb tanait.[733] Tudományos pályafutása „második" korszakát Moór Gyulára – Somló legkedvesebb tanítványára – visszavezethetően a 20. század első évtizedének végétől számítják, amikor főképpen Stammler hatására a neokantiánus nézőpont akceptálásával megteremtette a magyar jogbölcseleti gondolkodás eddigi legprosperálóbb időszakát. Stammler *Wirtschaft und Recht* című, a neokantiánus szemléletmódot megalapozó egyik fő

sok. IV. köt. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2014. 53–67. o.; Szabó Miklós: Jogelmélet és jogszociológia... 462–471. o.; Takács Péter: Somló Bódog élete és pályája. In: *Állambölcseleti töredékek. Somló Bódog írásai és hátrahagyott jegyzetei egy megírni tervezett Állambölcseletből.* (A szöveget sajtó alá rendezte és a kötetet szerkesztette: Takács Péter). Gondolat Kiadó, Budapest, 2016. 191–223. o.; Somló Bódog élet- és pályarajza dokumentumokkal illusztrálva. *Jog – Állam – Politika. Jog- és politikatudományi folyóirat*, VIII. évf. (2016) 4. sz. 3–72. o.; Az örökkévalóság vagy a pillanat nézőpontjából? Somló Bódog, mint az államtudomány embere. *Acta Universitatis Sapientiae Legal Studies*, V. évf. (2016) 2. sz. 271–293. o.; Szabó Miklós: „Húsz év" – kettétörve: Somló Bódog színeváltozása. *Acta Universitatis Sapientiae Legal Studies*, vol. 5 (2016) no. 2. 239–256. o.; Ződi Zsolt: Az ígérő jog Somló Juristische Grundlehréjében. *Acta Universitatis Sapientiae Legal Studies*, vol. 5 (2016) no. 2. 345–362. o.; Szladits Károly levelei Somló Bódoghoz. (Sajtó alá rendezte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta: Takács Péter) *Iustum – Aequum – Salutare*, XIV. évf. évf. (2018) 3. sz. 273–323. o.; Ződi Zsolt (ed.): Juristische Grundlehre 100 – Contemporary Studies on Felix Somló. *Acta Iuridica Hungarica: Hungarian Journal of Legal Studies*, LIX. évf. (2018) 2. sz. 139–242. o. (Ződi Zsolt: Juristische Grundlehre 100. 139–144. o.; Andreas Funke: What's Left? Felix Somló's Impact on Legal Theory and on Legal Docrine. 145–155. o.; Ződi Zsolt: Felix Somló and John Austin building blocks of two analytical theories. 156–168. o.; Szabó Miklós: Side by Side – Hohfeld and Somló on Rights and Duties. 169–189. o.; Sólyom Péter: Foundations of Legal Doctrine – Somló's Constitutional Theory and the Hungarian Doctrinal School of Public Law. 190–215. o.; Takács Péter: Felix Somló's Three Theories of State. 216–227. o.; Trevor Wedman: Validity as a Function of Meaning in Somló's Juristische Grundlehre. 228–242. o.); Sólyom Péter: Jogi alaptan és közjogelmélet – Somló Bódog jogelmélete és a magyar közjogi dogmatikus iskola. *Állam- és Jogtudomány*, LIX. évf. (2018) 4. sz. 63–90. o.; Mezei Péter: Somló Bódog (1873–1920). A Szegedi Tudományegyetem jogász professzorai I. *FORVM. Acta Juridica et Politica*, X. évf. (2020) 1. sz. 639–652. o.; Perecz László: Filozófusidentitások. Somló Bódog és gróf Révay József. In: Daróczi Enikő – Laczkó Sándor (szerk.): *Az identitás*. Magyar filozófiai Társaság, Budapest, 2020. 342–349. o.; Pethő Sándor: A tetszhalott mű utóélete. Somló Bódog és a *Gedanken zu einer ersten Philosophie*. In: Somló Bódog: *Gondolatok az első filozófiáról*. (Fordította, a kísérő tanulmányt, a jegyzeteket írta és a glosszáriumot összeállította: Pethő Sándor) Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2021. 103–149. o.

[732] Horváth Barna. A jogfilozófia jelentőségéről. *Budapesti Szemle*, CCVI. köt. (1927) 594. sz. 250. o.

[733] Somló Bódog: *Jogbölcselet*. Stampfel, Pozsony – Budapest, 1901. 3. o.

művét két évvel a megjelenését követően hosszabb lélegzetű írásban elemzi, melynek elsősorban társadalomtudományi, vagy ahogyan fogalmaz, „modern sociologiai alapvetését" ekkoriban nem tudja akceptálni. Ugyanakkor már itt szembesül az újkantiánus ismeretelmélet alaptételével.[734] Míg korábban a jogfilozófia és a jogszociológia közé egyenlőségjelet tett, idővel a neokantiánus felfogásnak megfelelően már elválasztotta egymástól a jog vizsgálatának e két területét.

Az elmúlt századforduló táján publikált legelső írásaiban – miként korábban Pulszkynál, illetve Piklernél – a spenceri evolucionizmus hatása érhető tetten. A spencerizmus mellett egykori pesti professzora jogbölcseleti nézetei gyakorolták rá a legnagyobb hatást. A pikleri belátásos elmélet alkalmazásával szembesülhetünk Somló nemzetközi jogról írt korai művében.[735] Ekkori álláspontja szerint az államok „összeműködésük" során alkotnak nemzetközi jogot, és minden egyes nemzetközi jogelv célszerűségi megfontolás alapján fejlődik ki. Fontos megjegyezni, hogy már itt, a célszerűségi belátás magyarázata mellett megjelenik a hatalmi elem mint a nemzetközi jog „alakulásának" meghatározó tényezője.[736] Ugyancsak a pikleri tanok – elsősorban *A jog keletkezéséről és fejlődéséről* című könyv tézisei – tükröződnek vissza a Stampfel-féle tudományos zsebkönyvtársorozat részeként 1901-ben megjelent *Jogbölcselet* című művében.[737]

A 20. század elején a spencerizmus korábban tapasztalható reveláló hatása már nem érvényesült az európai társadalomtudományi gondolkodásban, ugyanakkor a magyar progresszív értelmiség köreiben még ekkor is tisztelet övezte a korszakos jelentőségű angol tudóst. Somló a spenceri tanok elemzése során arra a következtetésre jut, hogy az „alkalmazkodás haladásával" az eszményi jövőben ki fog alakulni egy olyan tökéletes állapot, amely „az emberi cselekvés végső állandó kódexének" kialakulásához vezet. E kódex a legfőbb (liberális) alapjogokat fogja tartalmazni, így az élethez, a testi épséghez, a szabad mozgáshoz és a tulajdonhoz való jogot. A spenceri elmélet pozitívuma – Somló megállapítása szerint –, hogy a 18–19. századi észjogi felfogással ellentétben számol az emberi fejlődéssel, illetve az emberi intézmények viszonylagosságával. Mindazonáltal kritikai észrevételt is megfogalmaz, amikor azt írja, hogy a Spencer által feltételezett eszményi állapot ellentmond

[734] „Két világot különböztet meg, amely szerinte sehol nem találkozik; az egyikben csak arról van szó, hogy mi történik, a másikban csak arról, hogy mi történjék. Mind a kettőnek megvan a maga külön törvényszerűsége." (Somló Bódog: *Törvényszerűség a sociologiában*. Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Budapest, 1898. 22. o.)

[735] Vö. Somló Bódog: *A nemzetközi jog bölcseletének alapelvei*. Franklin-Társulat, Budapest, 1898.

[736] „Itt [...] a belátással szemben külső körülményeknek nevezhető tényezőkre kell irányítani figyelmünket, amelyek közül e helyen a hatalom csoportjába tartozókat fogjuk tekintetbe venni." (Uo. 65. o.)

[737] „[A] jogszabályok [...] nem egyebek, mint egy csoportja amaz eszközöknek, amiket az ember a művelődés rendén szükségleteinek kielégítésére feltalál és amelyek fejlődése is ugyanazokat a törvényeket követi, mint minden egyéb, szükségleteinek kielégítésére szolgáló eszköz fejlődése." (Somló Bódog: *Jogbölcselet*... 47. o.)

a fejlődés valódi törvényének, és ezért sohasem fog bekövetkezni. Ezt a gondolatot Somló az 1903-ban megjelent *Állami beavatkozás és individualizmus* című könyvében azzal egészíti ki, hogy a fejlődés irányát, akárcsak az individuum életének célját, a boldogságra való törekvés szabja meg, amely így szakadatlan, organikus folyamatot képez.

A korabeli monopolkapitalista fejlődés velejárójának tekinthető fokozott állami szerepvállalás ténye kikényszerítette a jog, az állam, a politika funkciójának és intézményeinek újragondolását, s e tekintetben a spenceri beavatkozásellenes, individualista álláspont meghaladását. Somló szerint az állami beavatkozás nem mond ellent az alkalmazkodás természettörvényének. A természet rendjébe való „mesterséges" beavatkozást (pl. „jogalkotási cselekvőség") a természetes fejlődés eredményének kell tekinteni, hiszen „a természetes kiválasztás [...] mindennemű állami beavatkozás mellett is okvetlenül végbemegy."[738] A jövő fejlődésének irányát ebben a szellemiségben határozza meg könyve utolsó lapján.[739] Így jutott el ahhoz a konklúzióhoz, mely szerint bár növekszik az állami szabályozás köre, ugyanakkor az individuumok egyre spontánabb módon, önkéntesen rendelik magukat alá a szabályoknak, így a jognak is, miáltal a kényszer sokkal gyöngébb lesz. Mindezek a gondolatok jól mutatják, hogy Somló képes volt az őt egyébként lenyűgöző spenceri elmélet kritikus elemzésére, és megpróbált eredeti hangot keresve új utakat találni. Ennek ellenére a kísérletét joggal nevezhetjük felemásnak, hiszen a kiindulópontok sokfélesége nem eredményezhetett mást, mint végső soron eklektikus magyarázatot.[740]

Az ún. pozitivista korszakának legjelentősebb jogfilozófiai tárgyú munkája az 1906-ban megjelent kolozsvári *Jogbölcseleti előadásai*,[741] ahol már egy sor kérdés-

[738] Somló Bódog: *Állami beavatkozás és individualizmus*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1903. 99. o.

[739] „Növekvő állami szabályozás, növekvő politikai szabadsággal karöltve: ez a fejlődés iránya; mindenre kiterjedő állami szabályozás és tökéletes szabadság ennek a szabályozásnak megállapítására vagy megváltoztatására: ez a fejlődés ideálja." (Uo. 175. o.) Piklerhez hasonlóan vélekedik az ismeretek jogra gyakorolt hatásáról: „A szabályozás [...] egyre gyarapodik és ezenkívül még folyvást változik is a mindenkori ismeretek szerint. A jogfejlődésnek [...] alaptörvénye a mindenkori ismeretekhez való alkalmazkodás. Az ideális, a fejlődés törvényeinek leginkább megfelelő jogállapot tehát az, a mely egyfelől teljesen szabad tért enged az ismeretek fejlődésének és másfelől semmi akadályát sem ismeri annak, hogy az összes társadalmi intézmények a mindenkori ismereteknek megfelelően átalakuljanak." (Uo. 173. o.)

[740] Somló könyvével szemben a kortárs jogfilozófusok közül a legátfogóbb kritikát Esterházy Sándor fogalmazta meg: Vö. Esterházy Sándor: *Társadalmi kiválás és kiválasztás*. Kassa, 1906. (Különösen: 11–23. o.); *Individuálismus és sociálismus*. Kassa, 1907. (Különösen: 21–32. o.). Említésre érdemes még Jászi Oszkár korabeli recenziója (*Athenaeum*, XII. évf. [1903] 2. sz. 309–320. o.), ami az elismerésen túl Somló történelmi materializmust bíráló gondolatait teszi kifogás tárgyává, legfőképpen a szerző azon tételét, mely szerint „a jog függ ugyan a gazdaságtól is, de függ sok más egyébtől is, viszont a gazdaság éppen úgy függ a jogtól is." (Vö. Somló Bódog: *Állami beavatkozás és individualizmus*... 17. o.)

[741] Somló Bódog: *Jogbölcseleti előadásai*. (Kézirat gyanánt) 1. füzet. Sonnenfeld, Kolozsvár, 1906. (Ezt megelőzően született első összefoglaló – bár ismeretterjesztő jelleggel írt – könyvében egyértel-

ben, a későbbi neokantiánus fő művét idéző fogalmak használatával találkozunk. Erre nagyon jó példa a jog fogalmának meghatározása, mely szerint „jog alatt azokat a szabályokat fogjuk érteni, amelyeket valamely társadalom legmagasabb rendű hatalma állít fel."[742] Egy évtizeddel később, az 1917-ben megjelent *Juristische Grundlehre*ben tovább árnyalja a hatalom e formáját, amikor annak speciális típusáról, a „jogalkotó hatalomról" beszél. Alaptanában ugyanakkor a hatalom (jog)szociológiai természetére vonatkozóan már nem találunk érdemi utalást, ezzel szemben a kolozsvári előadásokban külön fejezet szentel ennek a kérdésnek.[743] Eszerint sem a hatalom, sem az általa alkotott jog nyújtotta előnyök nem oszlanak meg a társadalomban egyenlően: „[A] jog nem az összes népesség akarat megegyezésének, hanem a népesség különböző csoportjai között kialakuló hatalmi viszonyok eredménye. Ehhez képest a jog nyújtotta előnyök nem is oszlanak meg egyformán a társadalom különböző rétegei között, hanem ez a megoszlás óriási különbségeket mutat a hatalomnak az egyes csoportok között való megoszlása szerint. A jog egy része mindazonáltal még az általa elnyomottak érdekét is szolgálja."[744] Még a „legigazságtalanabb jogrendszert" is jobbnak tartja Somló az elnyomottak számára, mint a „semmiféle jogrendszert": „[A] kizsákmányoló jog még mindig áldás a jog teljes hiányához képest."[745]

Művében megkülönbözteti a jogbölcseletet mint „tiszta" és mint „alkalmazott" (normatív) tudományt. A tiszta tudományként felfogott jogbölcselet feladatai között négy „fő kérdést" említ: 1) hogyan jött létre a jog (a jog keletkezése, illetve okainak vizsgálata); 2) miben nyilvánul meg a jog hatása (a jog következményeinek kutatása); 3) a jog eddigi fejlődésének szabályszerűségei (a jogfejlődés tendenciáinak vizsgálata); végül 4) e fejlődési tendenciákból a jövendő jogára való következtetés (a jog fejlődésének perspektívái).[746] A jogbölcselet mint alkalmazott tudomány voltaképpen két gyakorlati kérdést tárgyal. Egyrészt arra keresi a választ, hogy „mi a helyes jog?", azaz meg tudjuk-e különböztetni a helyes, illetve helytelen jogot, másrészt pedig azt vizsgálja, hogy „legyen-e jog?" egyáltalán, és „nem helyesebb-e a jognélküliség állapota?", vagyis az anarchizmus nézetrendszere.[747]

E kérdéskörök részletesebb tárgyalásakor egyértelműen az általa később (szociológiai) pozitivistának nevezett szemléletmód alapján indokolja álláspontját. Ezt jól illusztrálja a jogbölcselet tudományrendszertani elhelyezése, mely szerint „a jog

műen a szociológiai pozitivizmus szellemében mutatja be a jogfilozófia aktuális problémáit. Vö. Somló Bódog: *Jogbölcselet*...)

[742] Somló Bódog: *Jogbölcseleti előadásai*... 32. o.

[743] Uo.40–77. o.

[744] Uo. 43. o.

[745] Uo. 42–43. o.

[746] Uo. 8. o.

[747] Uo. 10. o.

modern bölcselete és a jog szociológiája egy és ugyanaz."[748] A szociológia tudományára ekkor úgy tekint mint amely a társadalmi jelenségeket összes ismereteink rendszerbe foglalásával szemléli. A szociológia ily módon társadalombölcselet, a jogbölcselet pedig, tekintve, hogy a joggal mint társadalmi jelenséggel foglalkozik, a szociológia részét képezi. Mindazonáltal a „tiszta" tudományként felfogott jogbölcseletet nevezhetjük neokantiánus értelemben a jog előfeltételeinek meghatározására irányuló vizsgálódásnak. A mű első részében az újkanti szemléletmód jelenlétére utaló további sajátos jellemzőkkel is találkozunk. Így a Stammlertől eredeztethető fogalmi tisztázás során a jog, az erkölcs, a konvenció, illetve a vallási normák összehasonlító elemzését végzi el.[749]

A jogbölcselet problémáinak tematizálásakor a stammleri hatás valójában ezt követően válik igazán szembeszökővé.[750] Amikor Somló a jogbölcseletről mint alkalmazott (normatív) tudományról beszél, voltaképpen a nem sokkal korábban Stammler által kifejtett „helyes jog" gondolatával szembesülünk, habár ekkor még a jól ismert benthami utilitarista formulával véli objektív módon igazolni a jog helyes célját.[751] Ugyanakkor a helyes jog kérdésének a korábbiaktól teljes mértékben eltérő problémafölvetését fogalmazza meg: „Most egészen eltérő szempontból fogjuk a jogot vizsgálni. Nem azt fogjuk kutatni, hogyan jő létre a jog, hanem hogy milyen jogra kell törekednünk. Nem azt, hogy mi van (mi volt és mi lesz), hanem azt, hogy mi legyen?"[752] A jog végső célját ekkor a közboldogság előmozdításában látja, mindazonáltal – Stammler nyomán – már itt megfogalmazza, hogy míg a jog megelégszik a „külső magatartás helyességével", addig az erkölcs a „belső intenciók helyességét" kívánja meg.[753] A legteljesebb összhang azonban a jog helyessége előfeltételeként a jog szükségességének az igazolása kérdésében fogalmazódott meg a neves berlini és az ekkor még nemzetközileg alig jegyzett kolozsvári kolléga között. Bár csupán néhány bekezdés erejéig foglalkozik Somló az anarchizmus problémájával, mégis egyértelműen kicsengnek érveiből az ismert stammleri gondolatok, amikor az ember természetének antiszociális elemeire hivatkozva indokolja meg a jog képében megjelenő kényszerszabályozás szükségességét, sőt kikerülhetetlenségét.[754]

Jogbölcseleti nézőpontjának változását jelenti, amikor a 20. század első évtizedének vége felé újból tisztázni kívánja filozófia és szociológia, jogszociológia és jogfilozófia, etika és filozófia kapcsolatát. Az „átmenet" médiuma az etika, illetve a helyes

[748] Uo. 12. o.

[749] Uo. 35–39. o.

[750] Stammler vonatkozó fő művére (*Die Lehre von dem richtigen Recht.* Berlin, 1902.) való hivatkozást lásd Somló Bódog: A jog értékmérői. *Huszadik Század*, XI. évf. (1910) 7. sz. 7–9. o.

[751] Vö. Somló Bódog: *Jogbölcseleti előadásai...* 105–121. o.

[752] Uo. 105. o.

[753] Uo. 37. o.

[754] Uo. 33., 126. o.

jog kérdésének elemzése lesz. Ennek fontos állomása volt egy 1908-ban Heidelbergben tartott előadása, melyben egyenértékűként állítja szembe egymással a kauzális szociális szempontot a teleologikus értékelő nézőponttal, illetve megfogalmazza, hogy sem a társadalmi élet kauzális törvényszerűségeinek felismeréséből, sem a jövőbeni fejlődési irány valószínűségéből semmiféle cselekvési norma nem következik.[755] Valójában ennek lesz a következménye, hogy a jogszociológiát és a jogfilozófiát egymástól élesen elkülöníti. A jogszociológia így válik az új felfogás szerint a jogbölcselet segédtudományává, mely a jog keletkezését, fejlődését, kauzális összefüggéseit, illetve más társadalmi jelenségekhez fűződő viszonyát vizsgálja. A jogfilozófia feladata pedig a jog fogalmának meghatározása, illetve a helyes jog kérdésének a tanulmányozása.

Somló 1911-ben egy német jogfilozófiai kongresszuson elhangzott előadásában teszi nyilvánvalóvá a jogbölcselet vizsgálódási problémáinak kifejtésekor a stammleri kiindulópont teljes elfogadását, ezzel megalapozva a neokantiánus szemléletmód hazai térnyerését.[756] A szociológia és a jogfilozófia viszonyáról írt munkájában – melynek külön érdekessége, hogy a folyóiratban Somló tanulmányát Ferdinand Tönnies ugyanezen tárgykörben közzétett írása követi – végleg szakít korábbi szociológiai pozitivista megközelítésével, s a jogfilozófia két „kérdéskomplexumát" különbözteti meg. Az egyik, a „mi a jog?" kérdését állítja középpontba, vagyis a jog lényegét keresve, annak definícióját próbálja megadni.[757] Somló itt még nem használja a „jogi alaptan" kifejezést. A másik nagy kérdéskör, amellyel e tudomány foglalkozik, a „jog értékelésének területe", vagyis a jog helyességének problémája. A jog értékességét illetően a jogfilozófia nem adhat konkrét útmutatást, csupán stammleri alapon egy „általános módszert" szolgáltat a vizsgálódó számára. Ennek kapcsán két veszélyre hívja fel a figyelmet. Egyrészt el kell kerülni a természetjogi szemléletmódban rejlő változatlan érvényű jogtételek okozta csapdahelyzetet, másrészt a jogfilozófiai értelemben vett helyes jogot el kell határolni a „jogpolitikától", mely a konkrét

[755] Felix Somló: Das Problem der Rechtsphilosophie. In: Theodor Elsenhans (Hrsg.): *Bericht über den III. Internationalen Kongresses für Philosophie zu Heidelberg 1. bis 5. September 1908.* Carl Winter, Heidelberg, 1909. 1056. o.

[756] Felolvasta az „Internationale Vereinigung für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie" II. kongresszusán, Darmstadtban, 1911. június 8-án. Előadása később nyomtatásban is megjelent: Vö. Felix Somló: Das Verhältnis von Soziologie und Rechtsphilosophie, insbesondere die Förderung der Rechtsphilosophie durch die Soziologie. *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie*, Bd. IV (1910/11) H. 4. 563–569. o. (Magyar nyelven: Somló Bódog: A szociológia és a jogfilozófia viszonya és különösen a jogfilozófia támogatása a szociológia által. In: Varga Csaba [szerk.]: *Jog és filozófia. Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 179–183. o.)

[757] A jog fogalmának definiálása „egyszerűen a jog lényegéből adódik." (Somló Bódog: A szociológia és a jogfilozófia viszonya... 180. o.)

helyes jogi tartalommal foglalkozik.[758] Már e tanulmányában hitet tesz a neokantiánus felfogás egyik klasszikus alaptétele mellett, amikor azt állítja, hogy a szociológia a maga kauzális alapú ténykutatásával nem lehet segítségére sem a jog fogalmi meghatározásának, sem a helyes jog mértéke megállapításának, mivel a jog világában oksági összefüggések nem értelmezhetőek: „[A]z oksági összefüggések arról adhatnak csak felvilágosítást, ami természetes értelemben szükségszerű; arról viszont soha, ami a normák értelmében szükségszerű. A szociológia és törvényei általános érvényessége a történés általános érvényessége, míg a jogfilozófia általános érvényessége annak az általános érvényessége, aminek történnie kell."[759]

A neokantiánus fordulat a helyes jog kérdésköre kapcsán körvonalazódó saját álláspont kialakításával veszi kezdetét.[760] Ennek során leszámol korábbi naturalista felfogásával, és Stammler hatására a helyes jog kutatásában módszertani problémát vél fölfedezni. Mindez nem előzmény nélkül történt, hiszen jogbölcseleti előadásaiban már évekkel korábban így fogalmazott: „A jogbölcselet igazi feladata annak a módszernek a meghatározása, amellyel a helyesség mértéke megállapítható."[761] Bár elutasította neves kollégája álláspontját, mégis érdemeként említi, hogy a helyes jog elméletének a jogfilozófiába való bevezetésén túl összekapcsolta azt az erkölcsi kérdésekkel, vagyis Somló szerint felfedezte, hogy az egész kérdéskör az erkölcsfilozófiába vezet. Saját elméletének megalkotásakor mindazonáltal egykori mestere, Pikler pszichologizáló megközelítésére kísértetiesen hasonlító magyarázatot fogalmaz meg, amikor a „helyesség érzelmének" funkciójáról beszél.[762] Somló itt abból az empirikus tényből indul ki, hogy az emberek bírnak a helyesség „érzelmével", vagyis

[758] Uo. 181. o. (Az 1917-es *Juristische Grundlehre*ben megismétli ezt a kijelentését, mindazzal kiegészítve, hogy a jogpolitika gyakran a tételes jogtudományokkal „összevegyülve", annak kifejtése során jelenik meg.)

[759] Uo. 181–182. o.

[760] Vö. Somló Bódog: Kauzális vagy normatív etika? In: *Emlékkönyv Alexander Bernát hatvanadik születése napjára.* Franklin-Társulat, Budapest, 1910. 125–130. o.; A jog értékmérői. *Huszadik Század*, XI. évf. (1910) 7. sz. 1–14. o. (Német nyelven: Massstäbe zur Bewertung des Rechts. *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie.* Bd. III [1909–1910] 508–522. o., 589–591. o.); A helyes jog. *Huszadik Század*, XI. évf. (1910) 3. sz. 390–395. o.; Még egyszer a helyes jogról. *Huszadik Század*, XI. évf. (1911) 1. sz. 71–73. o.; Újból a helyes jogról és egy helytelen cikkről. *Huszadik Század*, XI. évf. (1910) 11. sz. 334–346. o.; Az érték problémája. *Athenaeum*, XX. évf. (1911) 2. sz. 84–113. o.; 3. sz. 37–66. o. [Klny. Kilián, Budapest, 1911.] (Német nyelven: Das Wertproblem. *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*, Bd. 145 [1912] 129–158. o.; Bd. 146 [1912] 64–100. o.); A helyes jog elméletéről. *Erdélyi Múzeum-Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztályának kiadványai*, 1912–13/V. füz. 196–203. o. (Klny. Ajtai, Kolozsvár, 1914.) Somló értékfilozófiai írásai egybegyűjtve hozzáférhetők: Somló Bódog: *Értékfilozófiai írások.* (A kötetet szerkesztette, az előszót és a jegyzeteket írta: Szegő Katalin) Pro Philosophia Kiadó – JATE BTK Filozófiai Tanszék – JATE Társadalomelméleti Gyűjtemény, Kolozsvár – Szeged, 1999.

[761] Somló Bódog: *Jogbölcseleti előadások...* 106. o.

[762] Somló értékfogalmának meghatározása jól példázza ezt: „Az érték oly elemi lelki jelenség, amely más dolgok mértékéül szolgál." (Somló Bódog: *Az érték problémája...* 28. o.)

meg tudják különböztetni a helyest a helytelentől. A helyes jogról szóló vizsgálódásnak – megítélése szerint – mindig az erkölcsi értékekből kell kiindulnia: „Minthogy a jog cselekvési normákból áll, a jog értékelésének mértékei mindig a cselekvés értékelésének mértékei kell hogy legyenek. E cselekvési norma helyessége ugyanis nem jelenthet egyebet, mint hogy éppen a helyes cselekvést írja elő. A helyes cselekvés pedig az erkölcsös cselekvés."[763] Az erkölcsi értékelésről azt vallja, hogy az „lelki életünk [...] fundamentális ténye", amelyet nem tudunk más tényre visszavezetni.[764] Az erkölcsös cselekvésben Somló szerint mindig szociális („szuperindividuális") értékelés fejeződik ki, mely magában foglalja az abszolút, később „általános érvényűnek" nevezett értéket, ami nem más, mint az „igazságérték", mely minden tekintetben korlátlanul érvényesül.[765] Az abszolút érték igazságértékként való felfogásával Somló az ismeretelmélet középpontjába visz el bennünket. Mindezt azzal az érvvel támasztja alá, hogy „értékelni és megismerni egy és ugyanaz", valamint „az abszolút érték problémája és az ismeretelmélet problémája ugyanarra a kérdésre vonatkozik." Az alapprobléma Kant óta pedig nem más, mint azoknak a határoknak a megállapítása, melyen túlmenni nem tudunk. Az érték problémájának vizsgálatakor „lépésről lépésre ezekig a határokig kell visszamenni", hogy végül megállapíthassuk az igazságérték az a végpont, amelyen túlmenni nem lehet.[766]

A helyes cselekvés tartalma – meggyőződése szerint – sohasem lehet más, mint amit a pozitív erkölcs diktál: „Nincsen más erkölcs mint valamely pozitív morál." – állapítja meg.[767] A jog helyessége vagy helytelensége mindig „egy pozitív erkölcsi mértéknek az alkalmazását jelenti."[768] A helyes jog így az erkölcsös cselekvés alapesete, amely konkrét, társadalmi csoportonként ugyan változó erkölcsi tartalommal bírhat, de általános „érvényességi igénye" révén elégséges alapot nyújt ahhoz, hogy a jog helyességének mértéke legyen. Míg az erkölcs relativitása csak létrejöttében, az erkölcsi felfogások sokféleségében értelmezhető, addig normatív értelemben „abszolút" érvényűnek tekintendő. De hogy konkrét esetben milyen erkölcsi megfontolás alapján ítélünk, az ránk nézve szociális és kulturális értelemben „adott dolog". Mindennek a következetes keresztülvitele teszi lehetővé a „normatív etikát".[769] A jogfilozófiára, illetve annak alapkérdésére vonatkoztatva megállapítja:

[763] Somló Bódog: A jog értékmérői... 10. o.

[764] Somló Bódog: *Az érték problémája...* 14. o.

[765] „[A]z igazság minden feltétlen értékelés végső kiindulópontja." (Somló Bódog: *Az érték problémája...* 10. o.)

[766] Uo. 10–11. o.

[767] Somló Bódog: A jog értékmérői... 11. o. Hasonlóan fogalmaz *Az érték problémája* című művében is: „Nincsen más erkölcsiség, mint valaminő positiv moral. Egy erkölcsi ítélet mindig egy positiv moral alapján álló ítélet." (Somló Bódog: *Az érték problémája...* 27. o.)

[768] Somló Bódog: A jog értékmérői... 12. o.

[769] Moór Gyula Somló életútjának és munkásságának áttekintésekor ekképp emlékszik vissza egykori mesterének a jog helyessége mércéjéről vallott felfogására: „Mai kulturális állapotunk mellett –

„A jog értékelésének mértékeit [...] nem a jogbölcsészet produkálja racionális úton, hanem azok minden jogbölcsészet előtt már érzelmileg adva vannak s a jogbölcsészet is csak alkalmazhatja azokat."[770] A jog helyességének vizsgálata mind Stammlernél, mind Somlónál nem egy ideális jogrendszernek mint feltétlen mértéknek a felállítását jelenti, hanem egy olyan módszer keresését, amelynek segítségével a változó jogi tartalmat az objektív helyesség alapján lehetne megítélni. Mindketten a helyes jogban pozitív (tételes) jogot láttak, melynek a helyesség az egyik tulajdonsága, de nem fogalmi kritériuma. Stammlerhez hasonlóan Somló maga sem tudta a kitűzött célt teljesíteni, mivel a formális értékmérő helyett tartalmi szempontokat hordozó mércét határozott meg.[771]

Jogi alaptanának megírásához 1912-ben látott hozzá, melynek elkészítése minden idejét lefoglalta. A kézirat elkészülte alatt – ami bő négy évet vett igénybe – csupán egy hosszabb tanulmánya, *A szokásjog* címen[772] és két – Hans Kelsen és Julius Binder egy-egy művéről szóló – recenziója jelent meg.[773] A közzétett publikációk a *Juristische Grundlehre* előkészületének, illetve fölhasznált olvasmányélmények reakciójának tekinthetők, sőt egyes hivatkozások és kijelentések később Somló fő művében is visszaköszönnek.[774] Elsősorban a szokásjogról írt tanulmányában a jog defi-

szokta mondani – az a mérték, amellyel a többi erkölcs, a jog és az egyéb szociális tünemények helyességét megítéljük, a keresztény erkölcs." (Moór Gyula: Somló Bódog... 32. o.)

[770] Somló Bódog: A jog értékmérői... 13. o. Más helyen is hasonlóan fogalmaz: „Magukat ezeket az értékeket nem a tudomány szolgáltatja. S így a jogtudós is csak alkalmazhatja, de nem vezetheti le magukat az értékeket. Ennek felismerése azonban öntudatossá teszi az értékelő folyamatot." (Somló Bódog: A helyes jog elméletéről... 203. o.)

[771] A jog helyessége értékmérőjének meghatározása során Somló a *Huszadik Század* hasábjain hosszas vitát folytatott Rónai Zoltánnal, aki szerint a helyességi érzelmek nem adottak egy-egy társadalmi csoport viszonylatában, hanem azok visszavezethetők az érintett csoport érdekeire. A jog pedig nem más, mint a felismert társadalmi érdekek megvalósításának eszköze. Rónai meglehetősen egyoldalú, sőt elfogult álláspontról kritizálta Somlót, ugyanakkor egy-egy kérdésben megtalálta a sebezhető pontját. A vita végül Somló elméleti fölényét és nagyszerű érvelési módszerét igazolta vissza. Vö. Rónai Zoltán: A helyes jog tudománya. *Huszadik Század*, IX. évf. (1910) 10. sz. 269–283. o.; Erkölcsi érzelmek és társadalmi érdekek a jogpolitikában. *Huszadik Század*, XI. évf. (1910) 12. sz. 503–508. o.; Értékmérés és érdekmérlegelés. *Huszadik Század*, XII. évf. (1911) 2. sz. 219–223. o.

[772] Somló Bódog: A szokásjog. In: *Emlékkönyv Farkas Lajos tanárságának negyvenötödik éve alkalmából*. Stein, Kolozsvár, 1914. 339–369. o.

[773] Felix Somló: Kelsen [Hans]: Grenzen zwischen juristischer und soziologischer Methode. *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie*, Bd. V (1911–1912) 644–645. o.; Rechtsbegriff und Rechtsidee. *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie*, Bd. VIII (1914–1915) 525–528. o.

[774] *A jog alkalmazásról* című 1911-ben – még fő műve megírását megelőzően – megjelent tanulmánya a korabeli szabadjogi iskola joghézagról, illetve a jogalkalmazás során a szabad bírói mérlegelésről szóló elméletével szembeni kritikáját tartalmazza. Írásában a *Juristische Grundlehre*ből ismert jogszemlélet tükröződik, illetve megfogalmazza, hogy a bíró a jognak feltétlenül alá van rendelve: „[E]gyesegyedül a jog tartalmától függ, hogy a birónak mennyiben kell ítélkezése közben csak logikai functiókat, mennyiben pedig ezeken kivül még erkölcsi itéleteket is, vagy pedig még tetszése szerinti döntéseket is véghezvinnie." (Somló Bódog: A jog alkalmazásról. *Jogállam*, X. évf. [1911] 3. sz. 186. o.) Jogi alaptaná-

niálásakor kifejtett gondolatokra kell utalni. Már itt megfogalmazza a jogfilozófia azon törekvését, hogy minden jogszabályra egyaránt érvényes „igazságokat" kíván feltárni, vagyis a jog fogalmának definiálásakor olyan formális követelmények meghatározására törekszik, amelyek „nem dönthetők el valamely speciális jogrendszer tartalmából, hanem a jog természetéből folyván, bármilyen tartalmú jogszabályra egyaránt vonatkoznak."[775] A jogi szabályok specifikumát ebben az írásában immár abban látja, hogy „olyan hatalomtól származnak, amely a maga szabályait rendszerint és minden hatalomnál eredményesebben tudja keresztülvinni."[776] Somló már itt ízelítőt ad abból a fogalmi analízisből, amelyet fő művében is követett. A fogalommeghatározás során először az egyes fogalmi részelemeket, majd azok további alkotóelemeit veszi górcső alá. Ennek során fontosnak véli megjegyezni, hogy a szabály jogi jellegéhez hozzátartozik annak „megvalósulása", vagyis tényleges érvényesülése, de – egykori szociológiai indíttatását sem megtagadva – nem feltétlenül, miként erre a jog fogalma is utal, hanem elégséges a „rendszerintiség": „A megvalósulásnak ez a rendszerintisége azzal a szóval is kifejezhető, hogy a szabály rendszerint engedelmességgel találkozzék."[777] Az engedelmesség az alárendeltek viszonyulását, tényleges magatartását, a hatalom pedig azt a képességet jelenti, amely kikényszerítéssel, a magatartás helyességének beláttatásával, továbbá fizikai vagy lelki kényszer alkalmazásával a kívánt magatartás elérhető. Somló megemlíti még az (erkölcsi) helyesség kérdését, mely nélkül hosszú távon a „jogi hatalom" megszűnne létezni. Az erkölcsi helyeslés azonban nem tartozik a jog „múlhatatlan kellékei" közé, sőt tapasztalati ténynek nevezi, hogy hiányában minden további nélkül funkcionálhat a jogszabály. Somló fogalmi analízisre törekvő szándéka mellett itt is szembesülünk a jog és társadalmi kontextusa kapcsolatának realista – mondhatni empirikus – megközelítésével.

A neokantiánus fordulat beteljesedése – és tragikus halálának következtében egyben végkifejlete – az egykori tanítvány, Lukács György közreműködésével és Hans Kelsen ajánlásával 1917-ben német nyelven megjelent *Juristische Grundlehre*[778] című öt és félszáz oldalas monográfiában öltött testet, mely Somlót sokáig – nem csupán

ban mindezt azzal egészíti ki, hogy „a legfőbb hatalom nyilatkozatai a jogszabályok egy ellentmondás nélküli rendszerré illesztendők össze." (Felix Somló: *Juristische Grundlehre*. Verlag von Felix Meiner, Leipzig, 1917. 383. o.)

[775] Somló Bódog: A szokásjog... 348. o.

[776] Uo. 342. o.

[777] Uo.

[778] Felix Somló: *Juristische Grundlehre*. Verlag von Felix Meiner, Leipzig, 1917. (Második kiadás: 1927; újranyomva: Scientia Verlag, Aalen, 1973.) A szerző saját maga által készített kivonata: *Jogbölcsészet. Somló Bódog egyetemi ny. r. tanár Jogi Alaptan című műve nyomán*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1920. (Újabb kiadás: *Jogbölcsészet. A Juristische Grundlehre kivonata*. [Szerkesztette és a szöveget gondozta: Takács Péter] Bíbor Kiadó, Miskolc, 1995)

a megjelenését követő kortársi reflexiók okán[779] – kötelezően hivatkozott szerzővé tette a nemzetközi jogfilozófiai irodalomban.[780] Bizonyára nem ok nélkül nevezte Felix Kaufmann, a neves pályatárs, egy 1924-es írásában a modern jogfilozófia sztenderd alapművének.[781] A magyar jogbölcseleti irodalom mindmáig kivételes jelentőségű alkotásában egyaránt felfedezhető a korabeli kontinentális – főleg német – és angolszász jogelmélet számottevő hatása. Monográfiája a jogdogmatikai fogalomelemzés nemzetközi mércével mérhető jelentős alkotásának számít.[782]

Könyvének tudományrendszertani bevezetőjében – alapvető módszertani problémákat érintve – megkülönbözteti a jog tartalmával foglalkozó juriszprudenciát vagy tételes jogtudományokat és a jog formájával foglalkozó jogtudományokat. Somló művének legfőbb célja, hogy a jog – tartalmától független – a priori fogalmának és fogalmi elemeinek analitikus elemzését végezze el, amelyek minden jogszabály jogi mivoltának szükségképpeni formális előfeltételei. Az általa művelt jogtudomány ilyen formán mint „léttudomány" (Seinswissenschaft) tölti be hivatását. Ez az apriorisztikus léttudomány olyan fogalmakat dolgoz ki, amelyek nélkül a jog nem képzelhető el, s mint „normaleíró" (nomographische Wissenschaft), vagyis nem normatív tudomány, normatartalmak helyett a jogról mint normafajtáról jelent ki érvényes igazságokat. Míg Stammler a kanti módszert követve formális, a priori fogalmak segítségével kísérelte meg definiálni a jogot, addig Somló – korábbi jogszociológiai érdeklődéséből adódóan – nem törekedett a neokantiánus jogfilozófia marburgi iskolájára jellemző „tiszta" fogalomalkotásra. Számára a jog nem gondolkodási forma a tapasztalat kanti a priorija mintájára, hanem csupán a változó jogi tartalmak a prioriját, a változó jogi jelenségek változatlan és maradandó elemeit

[779] A kortárs hazai és nemzetközi reflexiók közül kiemelésre érdemes Joseph Kohler, Bárd József, Bolgár Elek, Leonidas Pitamic, Walter Heinrich, Alfred Verdross, Wilhelm Sauer, Max Salomon, Franz Weyr, Karl Friedrichs által írt recenziók.

[780] Vö. Varga Csaba: *A jog helye Lukács György világképében.* Magvető Kiadó, Budapest, 1981. 35. o.

[781] „Als Beispiel wollwn wir auf Felix Somlós »Juristische Grundlehre« hinweisen, die allgemein als Standardwerk der modernen Rechtsphilosophie anerkannt wird und auch zweifellos hoch über den Durchschnitt der rechtstheorischen Publikationen emporragt." (Felix Kaufmann: *Die Kriterien des Rechts. Eine Untersuchung über die Prinzipen der juristischen Methodenlehre.* Mohr, Tübingen, 1924. 113–114. o.) Nem véletlenül foglalkozik Andreas Funke 2004-es monográfiájában – többek között – Adolf Merkel, Karl Bergbohm, Ernst Rudolf Bierling, Karl Binding, Rudolf Stammler, Hans Kelsen társaságában az egyik legnagyobb terjedelemben Somlóval mint az elmúlt századforduló és a 20. század elejének általános jogtanához (allgemeine Rechtslehre) kötődő jogi „Strukturtheorie" kiemelkedő képviselőjével. (Vö. Andreas Funke: *Allgemeine Rechtslehre als juristische Strukturtheoire. Entwicklung und gegenwärtige Bedeutung der Rechtstheorie um 1900…* 26–29., 132–136., 156–157., 178–188. o.)

[782] Moór Gyula 1918 tavaszán, a galíciai frontról írt levelében a monográfia olvasása során felmerült – ma is tanulságos – gondolatait osztja meg mesterével. Vö. Moór Gyula 1918. április 18-án kelt levele Somló Bódoghoz. OSZK Kézirattár Levelestár. A levél szélén Somló számos helyen glosszaszerűen kommentálta saját maga számára ifjú kollégája érdemi megjegyzéseit. Lásd erről Szabadfalvi József: Emlékezés Somló Bódog *Juristische Grundlehre* című műve megjelenésének centenáriumán. *Pro Futuro*, VI. évf. (2017) 2. sz. 149–157. o.

jelenti: „A jogfogalom tehát empirikus, de mivel nem a jog tartalmában adottan az, a jogtudomány relatív aprioriját képezi."[783] Bár vizsgálódásainknak nem tárgya a jogi alapfogalmak eredetével foglalkozni, mégis Kelsennel szemben hangsúlyozza, hogy alapfogalmainkat végső soron a tapasztalatból nyerjük.

Úgy véli, hogy a tételes jogtudományoknak feltétlenül szükségük van a „jog fogalmában rejlő valamennyi elem pontos kidolgozására", mert ezek nélkül nem képesek kielégítően elvégezni saját feladatukat, a jogszabályok tartalmának rendszerbe foglalását. A jog lényegét nem tudjuk feltárni a tételes jogtudományok „anyagából", vagyis a jogszabályok tartalmából. Somló szerint a jog tartalmával foglalkozó jogtudományok (tételes jogtudományok, jogtörténet, jogpolitika) esetről esetre, vagy ahogyan írja „sebtiben" tudják csak pótolni ezeket a szükségszerű fogalmakat. Azokat az igazságokat, amelyeket a jogra nézve megállapíthatunk a „jogtudomány alaptanainak" (Grundlehren der Rechtswissenschaft), az ezekben adott alapvető fogalmakat „jogi alapfogalmaknak" (juristische Grundbegriffe), illetve a tanok rendszerét „jogi alaptannak" (juristische Grundlehre) nevezi.[784] Vagyis elkülöníti egymástól a jogi alaptant a jogtartalmi fogalmakkal operáló tudományoktól, elsősorban a tételes jogtudománytól. Somló éppen olyan élesen megkülönbözteti a „jogi alapfogalmakat" a „tételes jogi fogalmaktól", miként Kant elhatárolja egymástól az „a priori"-t az „a posteriori"-tól.[785] Nem véletlen, hogy könyvét – miként említi – „Prolegomena

[783] Felix Somló: *Juristische Grundlehre* [1917] 127. o.

[784] Uo. 6–8. o. „A jog tartalmáról szóló többi tudomány megelégedhet a jog fogalmának hozzávetőleges meghatározásával, a tételes jogtudománynak azonban a jog fogalmának lehetőleg pontos megállapítására van szüksége és ismernie kell mindazokat az igazságokat, amelyek a jogról, mint ilyenről állanak. A tételes jogtudománynak szüksége van a jog fogalmában rejlő valamennyi elem pontos kidolgozására, mert ezek ismerete híján […] nem képes kielégítően elvégezni legsajátosabb feladatát: a jogi szabályok tartalmának rendszerbe foglalását. […] Azokat az igazságokat, amelyek a jogra nézve egyáltalában […] megállnak, a jogtudomány alaptanainak, az ezekben adott alapvető fogalmakat jogi alapfogalmaknak, a tanok rendszerét jogi alaptannak nevezzük." (Somló Bódog: *Jogbölcsészet* [1995] 3. o.)

[785] „A jogi alapfogalmak azok, amelyeket egy jogi szabály kifejezésre juttatása során mindenkinek szükségképpen használnia kell, vagy ilyen célból fel kell tételeznie. Jogtartalmi fogalmak ezzel szemben azok, amelyek egy jogi szabály kifejezésre juttatása céljából szabadon megválaszthatók, függetlenül attól, hogy készen vették át, vagy külön erre a célra alkották meg azokat." (Somló Bódog: *Jogbölcsészet* [1995] 10. o.) Itt érdemes fölhívni a figyelmet egy mind ez idáig feledésbe merült Somló írásra, mely 1917. május 13-án jelent meg a *Jogtudományi Közlöny* hasábjain: *A jogi alapfogalmakról* című közlemény, mely a szerzőnek az Erdélyi Muzeum-Egylet jogi szakosztályában 1917. március 30-án – valószínűsíthetően Kolozsváron – tartott előadása nyomán született (Vö. Somló Bódog: A jogi alapfogalmakról. *Jogtudományi Közlöny*, LII. évf. [1917] 19. sz. 173–174. o.) mindeddig egyetlen Somló bibliográfiában sem szerepel, illetve a somlói életművet tárgyaló írásokban nem történt rá hivatkozás. A bő fél ív terjedelmű, lábjegyzetek nélküli tanulmányban a szerző a „jogi alapfogalmak" – mint például jog, jogi kötelezettség, jogi kötelezettség címzettje, jogforrás, állam, szuverenitás – jelentőségéről értekezik: »[V]annak bizonyos fogalmak, amelyek szükségképpen velejárnak minden olyan tétellel, amely jogi tartalmat akar kifejezésre juttatni; amelyeket szükségképpen kell használnia úgy a törvényhozónak, mint a jogtudósnak. […] Míg a szükségképpeni jogi fogalmak, amelyeket jogi alapfogalmaknak nevezhetünk, minden képzelhető jogtudomány számára éleve adva vannak, addig a többi jogi fogalom csak

minden jövendő jurisprudentia számára" címmel is meg lehetett volna írni, melyből a kanti szellemiség egyértelműen felismerhető.[786] Somló fő művének módszertani alapját letagadhatatlanul a kanti ismeretelmélet adja.[787]

Természetesen a juriszprudenciának elképzelhető különböző elvontsági szintű művelése, melyre jó példa Karl Bergbohm „legáltalánosabb" jogtana („allgemeinste" Rechtslehre) mint a 19. század végi jogpozitivizmus egyik csúcsteljesítménye.[788] Somló szerint azonban ez a törekvés sem lehet előremutató, mert a jogszabályok tartalmából merített fogalmakat általánosít, és valójában nem kérdez rá magának a jogtartalomnak az előfeltételeire. Ugyanitt szól a korabeli jogbölcselet három értelmezési keretéről. Így megkülönbözteti a Karl Bergbohm, Hans Kelsen, Adolf Merkl nézeteire való utalással „a jogi alaptanhoz hasonló tudomány" értelmében művelt jogfilozófiát, a Julius Stahl, Gustav Radbruch, Emil Lask-féle „jogi értéktanként", vagyis „helyes jogról szóló tanként" interpretált jogbölcselettől, melyek csupán egy-egy konkrét kérdéskör tárgyalására szűkítik vizsgálódásukat. Továbbá mindezekkel szembeállítja – Stammlerre hivatkozással – a jogi alaptant és a jogi értéktant egyaránt felölelő saját felfogását, mellyel kétségtelenül új korszakot teremtett a hazai jogbölcseleti gondolkodásban.[789]

Könyve bevezetőjében külön alfejezetet szentel elmélete és John Austin – az angol analitikai pozitivizmus első számú alakja – *Lectures on Jurisprudence*[790] című művében megfogalmazott tézisek kapcsolatának.[791] Somló közösnek érzi a két teóriában, hogy olyan fogalmak, alapelvek és különbségtételek kimunkálásán fáradoznak, amely nélkül nem lehet semmiféle jogot megkülönböztetni. Austin „szükségszerű" jogfogalmaihoz hasonlóan formális „jogi alapfogalmakkal" alapozza meg a jog defi-

esetleges és a mindenkori jogtartalomtól függ." Majd nem sokkal ez után így folytatja, megkülönböztetve a jogi alapfogalmakat a tételes jogtudományok által kidolgozott tételes jogi, vagy másképpen jogtartalmi fogalmaktól: „[A] jog alapfogalmai nem a jog változható tartalmából folynak, hanem ennek a tartalomnak éppen szilárd jogi formáját adják meg. Nem eredhetnek a jogszabályok tartalmából, mert hiszen éppen annak az ismertető jelei ezek a fogalmak, hogy egy adott szabálytartalom jogi természetű-e, avagy sem." (Uo. 173. o.) A *Juristische Grundlehre* legfontosabb kérdéseinek ilyen formán való vázlatos exponálása egy, az előadást hallgató által kerülhetett lejegyzésre. Ennek is betudható az egyes megfogalmazások „pongyolasága".

[786] Felix Somló: *Juristische Grundlehre* [1917] 2. o.

[787] Moór Gyula Somló életművét áttekintő nekrológjában a *Juristische Grundlehre* kapcsán sommásan így fogalmaz: „[A] kanti szellem nyoma felismerhető az egész könyvön." (Moór Gyula: Somló Bódog... 23. o.)

[788] Vö. Karl Bergbohm: *Jurisprudenz und Rechtsphilosophie. Kritische Abhandlungen.* Duncker und Humblot, Leipzig, 1892.; Erre való utalás Felix Somló: *Juristische Grundlehre* [1917] 11. o.; Somló Bódog: *Jogbölcsészet* [1995] 5. o.

[789] Felix Somló: *Juristische Grundlehre* [1917] 13–16. o.

[790] John Austin: *Lectures on Jurisprudence or the Philosophy of Positive of Law.* Murray, London, 1863.

[791] Felix Somló: *Juristische Grundlehre* [1917] 32–37. o.

nícióját. Úgy véli, hogy ezek nélkül tételes jogtudományt sem lehet művelni. Saját alapvetését e téren következetesebbnek tartja, de az érdem – megítélése szerint – mindenképpen Austiné, hiszen ő kezdte ezt az utat először járni. Ezen kívül több ponton érintkezik egymással a két teória. Mindketten a jogalkotó mint legmagasabb rendű, illetve legfőbb hatalom fogalmával operálnak. Egy helyen Somló utal rá, hogy Austin „sovereign"-je és az ő „Rechtsmacht"-ja – melyet saját fordításában „jogalkotó hatalomnak" nevez[792] – megegyezik egymással.[793] Emellett több egyéb közös fogalmat is használnak (pl. az engedelmesség szokása/habit of obedience), amelyek közül a jog fogalmának definiálásakor a „jogalkotó hatalom parancsa" kifejezést kell kiemelni. Somló számos fogalom bevezetésekor az austini terminusok finomítása, a distinkciók részletezése során alakítja ki saját fogalmi apparátusát. Így például – szemben Austinnal – sem a szankcionáltságot, sem pedig az általánosságot nem tekintette a jog szempontjából relevánsnak. Annál nagyobb fontosságot tulajdonított az „akaratnak", vagyis annak a ténynek, hogy a jog „empirikus" szabály, s előírásai túlnyomórészt a külső emberi cselekvésekre irányulnak. Kiemelésre méltó még, hogy mindketten csak nemzetállami keretek között tudták elképzelni a jog létét és funkcionálását, ezért elutasították a nemzetközi jog jogiságát, mely mögött nem áll tényleges kényszerhatalom. Somló helyesebbnek tartja helyette a „nemzetközi szabályok" (überstaatlichen Norm),[794] vagy még inkább az „államközi szabályok" fogalmát bevezetni.[795] Számára az austini elmélet szigorú pozitivizmusa és következetessége lehetett vonzó és egyben alkalmas arra, hogy a neokantiánus előfeltevéseknek megfeleltetve egyes elemeit fölhasználja saját fogalmi építkezésében. Somló esetében az analitikus fogalomkeresést nagyban elősegítette a 19. század végi Bergbohm, Bierling és Jellinek által kidolgozott német fogalmi jogtudomány (Begriffsjurisprudenz) alapos ismerete.

[792] Somló Bódog: *Jogbölcsészet* [1920] 21. o. Moór 1923-ban megjelent monográfiájában „legfőbb hatalom"-ként, illetve „jogi hatalom"-ként fordítja a Rechtsmacht fogalmat. Vö. Moór Gyula: *Bevezetés a jogfilozófiába*...164. o. Somló fő művében kifejtett államelméleti nézeteit a Rechtsmacht fogalom értelmezése kapcsán részletesen elemzi Takács Péter. Vö. Takács Péter: Somló Bódog államelméletei. Az állam az örökkévalóság és a pillanat nézőpontjából. In: Takács Péter (szerk.): *Állambölcseleti töredék. Somló Bódog írásai és hátrahagyott jegyzetei egy megírni tervezett állambölcseletből.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2016. 176–180. o.

[793] Vö. Felix Somló: *Juristische Grundlehre* [1917] 280. o.

[794] Uo. 178. o.

[795] Somló 1917-ben külön tanulmányt szentelt *A nemzetközi jog mibenléte* (Ajtai K. Albert Könyvnyomdája, Kolozsvár, 1917.) címmel e témakörnek, melyben – több helyen szó szerint – megismétli a *Juristische Grundlehre*ben, illetve annak kivonatában leírtakat: „Ha volna reá kilátás, hogy a nemzetközi jog meggyökerezett, de megtévesztő elnevezése helyett más váljék elfogadottá, a jogi jelző elhagyásával egyszerűen államközi szabályokról szólhatnánk." (Somló Bódog: *A nemzetközi jog mibenléte*...16. o.) Lásd ugyanezt Somló Bódog: *Jogbölcsészet* [1920] 50. o.

Művében a módszertani kiindulópont tisztázását követően rendkívül mértéktartóan lát hozzá a jog fogalmi meghatározásához.[796] A jogfilozófiai gondolkodás eddigi története Somlót arról győzte meg, hogy a jogtudomány számára nem is annyira a jog „lényegét" illető megállapítások hiányoznak, hanem inkább az alapul vett jogfogalom részletes kidolgozása. Vagyis nem új jogfogalom megalkotása a cél, hanem a már eddig meglévő, „alapul vett" meghatározások gondos elemzése és magyarázata. Korát megelőzve úgy gondolta, hogy a jogtudományoknak e feladat teljesítése során felül kell emelkednie a mindennapi nyelvhasználat határozatlanságának a szintjén, hiszen csak így lehet pontos, tudományos definícióra jutni.

Somló a klasszikusnak mondható módszert követve a jog „genus proximumát" igyekszik először körbejárni.[797] Ennek során megállapítja, hogy ez nem lehet más, mint a „szabály" fogalma, illetve annak nemei. A jog mint különleges szabály analitikus elemzése során hasonlítja össze az abszolút és empirikus (akarati), a különös és általános, a szankcionált és szankció nélküli normákat. E fogalmi distinkció keretében a jogot empirikus-akarati jellegű normatív szabályként mutatja be, amely így a „Sollen" világába tartozik, ugyanakkor a megvalósulás, a tényleges érvényesülés bizonyos fokát a jogi norma konstitutív elemei közé sorolja. Ezt követően kerül sor – a Stammler által már alkalmazott és a neokantiánus jogfilozófiában később is általánosan követett gyakorlat szerint – a jog meghatározásának második elemeként a többi normafajtától (erkölcs, konvenció, vallási norma, szokás, hagyomány, divat stb.) való elhatárolásra, mely révén meghatározható a jog „differentia specificá"-ja.[798] Ennek kapcsán használja a „nomológia" (Nomologie),[799] vagy másképpen jogszabálytan elnevezést, mely keretében lehet és érdemes a jogot megkülönbözető ismertetőjegyei alapján meghatározni és elemezni. Somló megállapítása szerint a jog végső differentia specificája a jog eredőjeként meghatározott „legmagasabb rendű hatalom", mely képes „az emberek egy meghatározott körében rendszerint és más hatalmaknál eredményesebben érvényre juttatni a maga parancsait."[800] További jellemzőként kiemeli, hogy a hatalom akkor válik jogalkotó hatalommá, amikor „intézményessé szilárdul".[801] A parancs tényszerűségéről ugyanakkor a következőket írja: „Az a kérdés, hogy valamely autoritás normáit miért követik, nem tévesztendő össze azzal a ténnyel, hogy követik. A jogi hatalom fogalmának szempontjából

[796] Felix Somló: *Juristische Grundlehre* [1917] 52–178. o.
[797] Uo. 55–65. o.
[798] Uo. 66–92. o.
[799] Somló a „Nomologie" fogalmat más értelemben használja, mint Thomas Holland, vagy Jeremy Bentham, akiktől egyébként ezt a terminust átvette. Vö. Felix Somló: *Juristische Grundlehre* [1917] 66. o.; Ződi Zsolt: Erény és tudomány... 118. o.
[800] Felix Somló: *Juristische Grundlehre* [1917] 93. o.; Somló Bódog: *Jogbölcsészet* [1995] 23. o.
[801] Felix Somló: *Juristische Grundlehre* [1917] 103. o.

azonban csak ez a tény bír jelentőséggel."[802] Fontosnak tartja ugyanakkor megemlíteni, hogy a hatalom különleges válfajával van dolgunk. A jogalkotó hatalmat „nem szabad a fizikai hatalommal, a jogi hatalmat általában a hatalommal, még kevésbé a jogot a hatalommal, sem pedig a hatalmi rendszert a kizsákmányoló rendszerrel összetéveszteni."[803] A jogi norma sajátossága tehát különleges kibocsátójában keresendő, s ezt a hatalmat kell jogalkotó hatalomnak (Rechtsmacht) tekinteni. Ugyanakkor különleges viszony létezik a jogalkotó és azok között, akikhez a szabály szól. A szabályok címzettjei, vagy a hagyományos szóhasználat szerint az „alattvalók", engedelmességgel tartoznak a szabály megalkotójával szemben, aminek a következménye a szabályok rendszerinti követése. E viszony leírására gyakran használják az uralom (Herrenschaft) kifejezést: „Amíg az érvényesítés és a követés fogalmában még nem jut kifejezésre a rendszerintiség és állandóság eleme, addig az uralom fogalmában már ezek is benne vannak."[804] Somló az uralmi viszonyt később az államhoz kapcsolja, és kijelenti, hogy „az állam alapjául szolgáló uralmi viszonyok az alattvalók »rendszerinti« engedelmességét, vagyis az uralmon lévők akaratának »rendszerinti« érvényesülését jelenti."[805]

Somló ezt követően részletes fogalmi analízis alá vonja a jogalkotó hatalom előbb említett ismertető jegyeit, majd ennek végeztével a jog fogalmának meghatározására vállalkozik. E szerint: „Jog alatt egy rendszerint engedelmességgel találkozó, széles körre kiterjedő és állandó jellegű legmagasabb rendű hatalom szabályait értjük."[806] A rendszerinti engedelmesség lényege, hogy a jogalkotó hatalomnak a címzettek azon körében, amelyben érvényesül, más hatalomhoz viszonyítva, a legfelsőbbnek kell lennie, hiszen ellenkező esetben nem tudná szabályait rendszerint keresztülvinni.[807]

Kant óta a jog és állam szoros fogalmi kapcsolata evidenciaként tárgya minden definíciós analízisnek. Ez alól természetesen a neokantiánus Somló sem kivétel, aki szerint „az állam [...] olyan társadalom, amely egy jogalkotó hatalom szabályainak követéséből áll."[808] Az állam fogalma ekképp a jog fogalmára utal vissza, vagyis az állam nem alkotható meg a jog nélkül: „Az államnak nem alkotható meg olyan fogalma, amely ne foglalná magába a jogét. E két fogalom közös alkotóeleme a jogalkotó hatalom fogalma. Ahol ilyen hatalom létezik ott jog és állam is létezik. A jog e hatalom szabályainak foglalata; az állam pedig azok közössége, akiknek engedel-

[802] Uo. 109–110. o.
[803] Uo. 111. o.
[804] Somló Bódog: *Jogbölcsészet* [1995] 28. o.; Felix Somló: *Juristische Grundlehre* [1917] 103–104. o.
[805] Somló Bódog: *Jogbölcsészet* [1995] 73. o.; Felix Somló: *Juristische Grundlehre* [1917] 254. o.
[806] „Recht bedeutet demnach die Normen einer gewöhnlich befolgten, umfassenden und beständigen höchsten Macht." (Felix Somló: *Juristische Grundlehre* [1917] 105. o., illetve Somló Bódog: *Jogbölcsészet* [1995] 28. o.)
[807] Felix Somló: *Juristische Grundlehre* [1917] 95–96. o.
[808] Somló Bódog: *Jogbölcsészet* [1995] 70. o.; Felix Somló: *Juristische Grundlehre* [1917] 251. o.

messége megteremti e hatalmat."[809] Somló szerint a „jogalkotó hatalom" az a közös fogalmi alkotóelem, amely összeköti, illetve összekapcsolja a jogot és az államot. Az ettől eltérő nézetek véleménye szerint téves felfogásokon, illetve eltérő és következetlen fogalomhasználaton alapulnak.

A jog és az állam fogalmi tisztázása mellett harmadik megkerülhetetlen alapfogalomként vizsgálja a szuverenitás kérdését. Kiindulópontja szerint „egy jogalkotó hatalom nem lehet jogilag egy másiknak alávetve, illetőleg az állam felett nem állhat ismét egy állam."[810] Ugyanakkor szóba hozza a jogalkotó hatalom „legfelsőbbségének" a relativitását is. Úgy véli, e hatalom felett lehet alkalmanként magasabb hatalom, de olyan nem, amely szabályait vele szemben rendszerint keresztül tudná vinni, mert ha ilyen volna, akkor azt kellene jogalkotó hatalomnak tekinteni.[811] Somló a szuverenitás ilyen alapfogalmát, szemben a jogtartalmi fogalommal, tényfogalomnak (Seinsbegriff) tekinti.[812] Lényegében így jut el az állami szuverenitás fogalmához: „A jogalkotó hatalom és az állam viszonyánál fogva világos, hogy a szuverenitás mint a jogalkotó hatalom sajátsága, ezzel egyszersmind az állam fogalmának is nélkülözhetetlen kelléke. Ha tehát a szuverenitást a jogalkotó hatalomról átvisszük az államra, arra az eredményre kell jutnunk, hogy olyan állam, amely ne volna szuverén, nem lehetséges."[813] A szuverenitás mint jogi alapfogalom – nézete szerint – végső soron nem az államnak, hanem a jogalkotó hatalomnak a tulajdonsága. A szuverenitás fogalmát más helyütt úgy is definiálja, mint „azon sajátosságok összességét, amelyek egy hatalmat jogi hatalommá tesznek."[814]

Jogi alaptanában részletesen vizsgálja, hogy az a hatalom, amelytől a nemzetközi jog normái erednek megfelelnek-e a jogalkotó hatalom kritériumainak. Megállapítja, hogy a nemzetközi jog szabályai „relatív",[815] vagy saját fordítása szerint, „szórványosak",[816] mivel az állami tevékenység „határtalan birodalmához" képest a nemzetközi jog normái viszonylag szűk körre terjednek ki, és a címzettek életviszonyainak csak egy csekély részét ragadják meg, továbbá a nemzetközi jog „tételeinek" jelentős része azért sem tekinthető szabálynak, mivel azok alkalmazhatósága a címzettek hozzájárulásától függ. Ezen túlmenően kiemeli a nemzetközi jog mögötti hatalom „ingatag" jellegét, továbbá a nemzetközi jog követésének „fogyatékosságát" is. Végül mindezekből levonja azt a következtetést, hogy a nemzetközi jog szabályai nem „tulajdonképpeni", illetve „nem valós" jogszabályok. Ugyanakkor elutasítja

[809] Uo.
[810] Felix Somló: *Juristische Grundlehre* [1927] 136. o.
[811] Felix Somló: *Juristische Grundlehre* [1917] 167. o.
[812] Uo. 93., 97., 102. o.
[813] Somló Bódog: *Jogbölcsészet* [1920] 70. o.
[814] Felix Somló: *Juristische Grundlehre* [1927] 279. o.
[815] Uo. 159. o.
[816] Somló Bódog: *Jogbölcsészet* [1920] 44. o.

Austin azon megállapítását, mely szerint a nemzetközi jog szabályait erkölcsi normáknak kell tekinteni. Somló azt vallja, hogy nem autonóm, hanem heteronóm szabállyal van dolgunk, továbbá helyesebbnek véli, ha nem szorítjuk be a nemzetközi jog normáit valamely heteronóm szabály-fajtába, hanem a heteronóm cselekvési szabályok birodalmában önálló típusnak tekintjük.[817]

Somló fogalommeghatározásában a jogot olyan társadalmi jelenségként tárja elénk, mely a legfőbb hatalomra vezethető vissza, s ebben az értelemben tartalmi meghatározását jelenti a jognak. Ellenben ez a definíció független bármely konkrét jogtartalomtól, mert minden jognak ez az a priori feltétele, s ilyen formán mégiscsak alaki meghatározás, melyre a neokantiánus gondolkodók több-kevesebb sikerrel törekedtek. Mindazonáltal tisztában volt a fogalomalkotásában rejlő nehézségekkel. Nem véletlenül mondja, hogy a meghatározás egyes elemeinek részletes elemzése sem feledteti el a jog fogalmi meghatározásának sajátosságait: „A jogfogalomnak bizonyos mértékű képlékenysége, széleinek csipkézettsége szintén hozzátartozik e fogalom sajátosságaihoz. Aki a jognak egészen simára csiszolt, éles fogalmát igyekszik nyújtani, már ezzel eltévesztette a feladatát."[818]

Somló jogkoncepciójának különlegességét, a neokantiánus szemléletmódon belüli eredetiségét az adja, hogy bár felfogása határozottan normativista, ugyanakkor nyilvánvaló szociológiai jellegzetességet is mutat. Álláspontja szerint a jog egyszerre normatív tételezés eredményeképpen létrejött szabály (Sollen) és egy empirikusan létező jogalkotó hatalom akarat-megnyilvánulása. A jogfogalom ennyiben tehát tapasztalati fogalom: „A jogászok jogfogalma, mely egy meghatározott hatalom normáit jelenti, tapasztalati fogalom, olyan, amit a jogszabályok tartalmából a jogtudomány módszereivel nem nyerhetünk. E fogalom mégis a jogtudomány előfeltételei közé tartozik. Tapasztalat előttit jelent a jogtudomány számára, de nem a tapasztalattal szemben. A jog ugyan a szó szűkebb értelmében nem jogászi tény (amennyiben ez alatt a jog tartalmából megállapítható valamit értünk), hanem társadalmi tény. A jogi jelenségek számára ez természetszerűleg már előfeltétel, de nem az akkor, ha magukból a társadalmi jelenségekből indulunk ki. Ezek [...] olyan empirikus talajt adnak számunkra, amely elvezet minket a jog fogalmához. A jogfogalom tehát empirikus, de mivel nem a jog tartalmában adottan az, a jogtudomány relatív aprioriját képezi."[819] A jog fogalmának ilyen relativista megközelítése tehát abból ered, hogy az alapfogalmak oly módon kötődnek a jog változó tartalmához, hogy ezeken a kereteken belül próbálják feltétlenségüket és általános érvényűségüket biztosítani. A „kései" jogfilozófus Somló – bár más módszertani keretben – ennyiben megőrzi a „korai" szociológus szemléletének bizonyos elemeit. Érdemes

[817] Somló Bódog: *Jogbölcsészet* [1995] 52. o.
[818] Felix Somló: *Juristische Grundlehre* [1917] 106. o.; Somló Bódog: *Jogbölcsészet* [1995] 29. o.
[819] Felix Somló: *Juristische Grundlehre* [1917] 127. o.

itt megemlíteni a fő művében alkalmazott tárgyalási „módot". Szerzőként azt az utat követi, hogy a saját fogalmi analízise előtt vagy után behatóan foglalkozik a szerinte helytelen „jogtartalmi" elméletekkel. Könyvének terjedelmes részét teszik ki ezek a fejtegetések.

E helyütt nem áll módunkban bemutatni a *Juristische Grundlehre* nagyszabású fogalmi analízisét, melyet a „jog fogalmának elemei és következményei" címen Somló több mint háromszázötven oldalon keresztül elvégzett, mintegy alátámasztandó a jog fogalmáról alkotott téziseit.[820] Itt részletesen szól a jogszabály típusairól, a társadalom és állam fogalmáról, a jog forrásairól, a jogértelmezésről, jogalkalmazásról, a jogi kötelezettségről és a jogszabályok címzettjeiről és ezeken belül még számos más kérdésről. Minden olyan jelenségről, mely alaptanának megértéséhez feltétlenül szükséges, amik nélkül megítélése szerint jogrendszer nem gondolható el. E kérdések vizsgálatakor a jogi alaptani, tételes jogi és értékelő szempontok éles szétválasztása jellemzi megközelítését.[821]

Művének lelkes fogadtatása később Somlót arra ösztönözte, hogy hasonló alapossággal – túllépve korábbi kísérletén – jogi értéktanát még tökéletesebben kidolgozza. Moór Gyulához írt leveleiben egy átfogó jogi értéktan megalapozása érdekében új etikai elmélet megalkotásának szükségességéről szólt, melynek megalapozása végett a figyelme ismeretelméleti kérdések irányába fordult. Egyes vélemények szerint ez a kísérlet képezi Somló végképp befejezetlen, harmadik tudományos korszakát.[822] Somló 1916 nyarán Lukács Györgyhöz írt levelében arról értekezik, hogy a *Juristische Gundlehrét* követően, annak második kötete gyanánt tervezi néhány év múlva „Juristische Wertlehre" címen közzétenni a szisztematikus jogi értéktanát.[823] Valójában e mű elkészítésének előfeltételeként látott hozzá – miként erről egykori naplójegyzetében írta – önálló filozófiai ismeretelméleti alapvetése („Prima philosophia avagy a feltétlenségről szóló tan mint filozófiai alaptudomány") megalkotásához. Ennek elkészülte után lett volna értelme tudományosan megalapozott jogi

[820] Uo. 179–531. o.

[821] „Az említett három alapvető szempontnak következetes szétválasztása annál fontosabb, mivel rendszeresen nem szokott megtörténni, aminek folytán máris igen sok zavar támadt az elméleti jogtudomány legfontosabb kérdései körül. Azt az óriási érdemet, amely az említett szempontok éles szétválasztása tekintetében a »Jogi Alaptant« megilleti, azoknak is el kell ismerniök, akik különben nem értenek egyet a jogról adott fogalommeghatározásával." (Moór Gyula: Somló Bódog... 24. o.)

[822] A Moór által megrajzolt somlói pályaív két korszakával szemben három jól elkülöníthető korszakról tesz említést Szegő Katalin, illetve az Andreas Funke és Sólyom Péter szerőpáros. Vö. Szegő Katalin: Somló Bódog értékelmélete... 345. o.; Andreas Funke – Péter Sólyom: Einleitung. In: *Verzweifelt objektiv. Tagebuchnotizen und Briefe des ungarischen Rechtsphilosophen Felix Somló (1873–1920)*... 86–89. o. Lásd erről részletesebben Szabó Miklós: „Húsz év" – kettétörve: Somló Bódog színeváltozása... 239–256. o.

[823] Somló Bódog 1916. augusztus 5-én kelt levele Lukács Györgyhöz. A levelet Varga Csaba közli. Lásd Varga Csaba: *A jog helye Lukács György világképében*... 35–36. o.

értéktanát elkészíteni. Naplója tanulsága szerint az életéből hátralévő négy évben egyre inkább eltávolodott a jogbölcselettől, és általános filozófiai kérdésekkel foglalkozott, sőt egyes vélemények szerint az sem zárható ki, hogy végképp hátat fordított a jogfilozófiának. Elképzelése szerint a filozófia terén a *Juristische Gundlehre*ben alkalmazott módszertani megoldás figyelembevételével „az általános és a szükségszerű fogalmak szigorú elválasztására" törekedett.[824] Ennek eredményeképpen született meg a *Gedanken zu einer ersten Philosophie* és a folytatásának szánt *Grundlegung zur Ethik* kézirata. Utóbbinak csupán vázlata (tartalomjegyzéke) maradt ránk. Korai halála megakadályozta tervezett feladatának elvégzését, vállalásának végleges formába öntését. Jelentős vesztesége a magyar filozófiai irodalomnak, hogy a Somló szerint élete fő művének ígérkező ismeretelméleti alapvetése csak részlegesen készült el.[825] A „nyomdára nem kész állapotban" hátramaradt német nyelvű kézirat Moór hathatós közreműködésével és az általa írt előszó kíséretében 1926-ban jelent meg, Németországban.[826]

A sok szempontból töredékes és nem befejezett mű a „feltétlen" kérdésére keresi a választ, amelynek során részlegesen szakít a korábbi megközelítési módját alapvetően befolyásoló kantiánus alapokkal. Ugyancsak e munkájával kívánt szabadulni az 1910-es évek eleji értékfilozófiai tanulmányaira jellemző pszichologizáló látásmódtól. Kant hatását itt Bernard Bolzano ismeretelméleti megközelítése egészíti ki. A „prima philosophia" módszere logikai és egyben kritikai megalapozottságú, amely Somlót egy transzcendentális filozófiához, az elméleti és gyakorlati észt szintézisbe foglaló „transzcendentális normatizmushoz" („transzendentalen Normatismus") vezeti.[827] A Sein és Sollen megkülönböztetésének megfelelően érvelésében szembeállítja a feltétlen érvényességgel bíró kijelentő és követelést előíró (felszólító)

[824] Somló Bódog 1916. december 10-i naplóbejegyzése. In: *Somló Bódog naplója*. OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 3038/1–4.

[825] Mestere filozófiai gondolatainak összefoglalásaként emlegetett – „készülőfélben lévő" – munkájáról 1921-ben, Somló halálát követően – „a szerzővel folytatott megbeszélésekből" megismert részletekre alapozva – Moór a következőket írta: „Magában foglalta volna azokat a végső eredményeket, amelyekre Somló Bódog hosszú éveken keresztül folytatott metafizikai, ismeretelméleti és értéktani vizsgálódásai alapján jutott. Visszatükröztette volna azt a gondolatvilágot, amelyben legtöbbet és a legszívesebben időzgetett. S megvetette volna végül azokat a szilárd alapokat, amelyeken szerzőjük felfogása szerint a helyes jog kérdésével foglalkozó jogi értéktan felépülhetett volna. A végzet nem engedte meg, hogy ez a hatalmas mű, amely a «Juristische Grundlehre»-nek lett volna méltó filozófiai pendantja, elkészülhessen. Súlyos vesztesége ez a filozófiai irodalomnak, amely nem érhette meg, hogy egy már majdnem teljesen kész eredeti metafizikai munka, amilyenekben a magyar filozófiai irodalom története különben is igen szegény, tető alá jusson. És Somló Bódog sorsának tragikumát is jelentékenyen növeli az a szomorú valóság, hogy éppen az a mű, amelyet élete fő munkájának tartott, maradt – torzó." (Moór Gyula: Somló Bódog... 38–39. o.)

[826] Felix Somló: *Gedanken zu einer ersten Philosophie*. [Herausgegeben von Julius Moór] Walter de Gruyter & Co., Berlin – Leipzig, 1926.

[827] Uo. 38. o.

mondatokat. Míg a feltétlen érvényességgel rendelkező kijelentések az igazság tárgyát – melynek filozófiai tudománya a transzcendentális idealizmus –, addig a feltétlen érvényességgel bíró követelések a morál tárgyát – melynek filozófiai tudománya a transzcendentális normativizmus – adják. Összességében arra a következtetésre jut, hogy a filozófiának nem az igazságértékből, hanem az erkölcsi normából kell mint végső elvből kiindulnia. Az erkölcsi normát nemcsak bizonyos fenntartásokkal véli abszolútnak, hanem kifejezetten feltétlen érvényűnek tekinti. Ebben a művében jutott legközelebb ahhoz a célkitűzéséhez, amelyet az 1910-es évek elején fogalmazott meg, vagyis a filozófia legyen a logikához hasonlóan szigorú, de azt meghaladó axiomatikus tudomány. Bár végcéljához közelebb került, a valódi élettől, a tapasztalati világtól eltávolodott. E művével a hazai filozófiai gondolkodás egy eredetinek tűnő elméletének alapjait rakta le.

Somló művének utóélete szempontjából érdekes epizód, hogy egy évvel később, 1927-ben az *Athenaeum* hasábjain rövid recenziót publikált róla Pauler Ákos, a korszak „klasszikus" filozófusa.[828] Írásában elismeréssel szól a „tragikusan elhunyt kiváló jogbölcsészünkről" és „posthumus munkájáról". Természetesen nem hallgatja el a befejezetlenség miatti hiányérzetét sem: „Somló e rendkívül érdekes gondolatmenete csak vázlat, melyet szerzője kétségkívül tüzetesebben dolgozott volna ki." – majd tartalmi észrevételekre térve kijelenti – „Alapgondolatai mélységes rokonságot mutatnak Bolzano és Windelband-Rickert alapvető koncepcióival. Egy sajátságos racionalizmus bontakozik itt ki szemünk előtt, mely a Jó eszméjét nemcsak az emberi megismerés szempontjából, de feltétlenül logizálja, mert azonosítja az Igazsággal. Ennyiben Somló gondolkodása abban a modern platonizmusban csúcsosodott ki, melyet egyrészről az újkantianizmus, másrészt Husserl iskolája képvisel. A normák ama bevált teoretikusa gyönyörködtet itt bennünket páratlanul éleseszű okfejtésével, ki a »Juristische Grundlehre« idevágó elméletét is oly jelentékeny mértékben fejlesztette. De ebben rejlik ennek a »prima philosophiá«-nak egyoldalúsága is: a merőben logikai és ontológiai problémák elhanyagolásával a filozófiai alapvetés alapkérdését csaknem kizárólag a normatanban látja. Lehet azonban, hogy ez csak optikai csalódás: a teljes mű e tekintetben jobban egyensúlyozott lett volna. Befejezetlen munkák megítélésénél ezt a lehetőséget is mindig szem előtt kell tartanunk."[829] Végül „csonka állapotban is nagyértékű" alkotásnak nevezi Somló munkáját.[830] A töredékes mű további jelentőségét mutatja, hogy a könyv német kiadója

[828] Pauler Ákos: Felix Somló: Gedanken zu einer ersten Philosophie. Berlin und Leipzig. Walter de Gruyter. 1926. *Athenaeum. Philosophiai és államtudományi folyóirat*, XIII. évf. (1927) 3–4. sz. 205–206. o.

[829] Uo. 205–206. o.

[830] Pauler recenzióját közvetlenül követi egy „–n." monogramos szerző néhány soros írása, mely Somló *Juristische Gundlehre*-jének második kiadása apropóján jelent meg. Vö. [–n.]: F. Somló: Juristische Grundlehre. Zweite, unveränderte Auflage mit «einem Vorwort von Prof. Julius Moor in Szeged.

szűk száz évvel később, 2020-ban faximile kiadásban újból közzétette,[831] sőt egy évvel később magyar nyelvű fordítása is megjelent.[832] A *Juristische Grundlehré*hez hasonló „utóélet" igencsak meglepő. Az, hogy a nemzetközi szakmai érdeklődés egy évszázad múltán Somló befejezetlen műve iránt ilyen formában megnyilvánul, nem lehet véletlen. Ennek okát az életmű egészében kell keresnünk.

Somló jelentősége a hazai jogbölcseleti gondolkodásban elvitathatatlan. Ő volt az első magyar jogfilozófus, aki a 19. század utolsó harmadában uralkodó – Pulszky és Pikler által fémjelzett – szociológiai, majd naturalista pozitivizmust képes volt meghaladni. Munkássága révén az addig szűk, leginkább hazai körben ismert magyar jogfilozófiát az ország határain túl is ismertté tette. Neokantiánus indíttatású életművével – mely a német jogtudományban az 1870-es évektől meghatározó Begriffsjurisprudenzből kialakult „általános jogtan" (allgemeine Rechtslehre) és a 19. század közepétől Angliában a jogi modernizációt lehetővé tevő analitikai pozitivizmus sajátos szintézisét valósította meg – Európa-szerte közismertté vált. Az 1910-es évek elejétől ő lett – Horváth Barna meghatározása szerint – a magyar jogfilozófia „reprezentativ man"-je, akinek elméletével a külföldi szakirodalom kiemelten foglalkozott.[833] Kortársai közül Rudolf Stammler, Adolf Merkl, Hans Kelsen, Josef Kohler, Felix Kaufmann, Walter Heinrich, Julius Binder, Alfred Verdross nagyrabecsülésüket fejezték ki a sokszor eredeti felfogást valló magyar jogtudósnak. Erről számos levél, hivatkozás és Somló naplóbejegyzései árulkodnak.[834] Somló jelentőségét a nemzetközi jogirodalomban mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Németországban a fő művének számító *Juristische Grundlehrét* az 1917-es megjelenést követően tíz évvel később újból, majd 1973-ban harmadszor is megjelentették. Az pedig igen kevés európai (kontinentális) szerzőnek jut osztályrészül, hogy könyvét az Egyesült Államokban is kiadásra érdemesnek találják. Erre 2013-ban került sor, amikor egy neves amerikai egyetem kiadója reprint változatban újból közzétette Somló monográfiáját.[835] Sőt a már említett kortársak rendszeres citációin túl Herbert Hart,

Verl. P. Meiner, Leipzig. 1927. *Athenaeum. Philosophiai és államtudományi folyóirat*, XIII. évf. (1927) 3–4. sz. 206. o.

[831] Felix Somló: *Gedanken zu einer ersten Philosophie.* Julius Moór Ed. De Gruyter, Berlin – Boston, 2020.

[832] Somló Bódog: *Gondolatok az első filozófiáról.* (Fordította, a kísérő tanulmányt, a jegyzeteket írta és a glosszáriumot összeállította: Pethő Sándor) Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2021. Lásd erről bővebben Szabadfalvi József: Somló Bódog posztumusz művének magyar fordítása. *Jogtudományi Közlöny*, LXXVII. évf. (2022) 6. sz. 252–255. o.

[833] Vö. Horváth Barna: Az új magyar jogfilozófia... 153. o.

[834] Vö. Ződi Zsolt: Erény és tudomány. Somló Bódog állam- és jogbölcseleti munkássága. In: *Portrévázlatok...* 71. o. (21. lábjegyzet), 131. o. (116. lábjegyzet), illetve Andreas Funke – Péter Sólyom (Hrsg.): *Verzweifelt objektiv. Tagebuchnotizen und Briefe des ungarischen Rechtsphilosophen Felix Somló (1873–1920)...* 95–250. o.; Szladits Károly levelei Somló Bódoghoz... 277–316. o.

[835] Felix Somló: *Juristische Grundlehre.* University of Michigen Library, Lexington, 2013.

Karl Larenz vagy éppen Helmut Coing számos helyen és alkalommal hivatkozott rá. Tudósi nagyságát jól jellemzi a halálát követően megjelent nekrológban olvasható méltatás: „Európai tudás és látókör, boncoló elme, bölcsészeti alapozottság, szüntelen tépelődés és az igazság tükrözésében, finoman csillogó gondolatmunka, amely áttetszően világossá formálja a napfényre bányászott igazságokat – ezek voltak Somló Bódog szellemi életének jellemző vonásai."[836]

3.3. Moór Gyula jogbölcseleti szintézise

„A magyar jogfilozófia a külföldön és legújabban a belföldi irodalomban is bizonyságát adta egészséges fejlődésének és most már a magyar közvéleményen, a magyar életen a sor, hogy az új magyar jogfilozófia kincseit birtokába vegye, ami annyival kívánatosabb, mert az új magyar jogfilozófia, dr. Moór Gyula jogfilozófiája nemcsak modern színvonalú, a külföldi tudomány fejlődésével és legújabb eredményeivel teljesen egybeforrt, hanem eminenter magyar jogfilozófia is."[837] Horváth Barna, a neves pályatárs, Moór 1923-ban megjelent könyvéről írt recenziójában olvashatjuk ezeket a sorokat. A harmincas éveinek épp a közepén járó Moórról, illetve addigi teljesítményéről ennél nagyobb dicséretet nemigen lehetett volna írni.

Moór Gyula (1888–1950) Somló tanítványaként vált ismertté a hazai jogtudományban.[838] Az első világháborút megelőző pályaszakaszának legjelentősebb műve

[836] Somló Bódog [nekrológ]. *Jogtudományi Közlöny*, LV. évf. (1920) 20. sz. 158. o.

[837] Horváth Barna: Az új magyar jogfilozófia... 153. o.

[838] Moór Gyula (1888. augusztus 11., Brassó – 1950. február 3., Budapest) egyetemi tanulmányait a kolozsvári egyetem jogi karán végezte. 1913-ban avatták „sub auspiciis Regis" a jogtudományok doktorává. Két hosszabb lélegzetű tanulmányutat tett Németországban 1912–1914 között. Hallében megismerkedett Rudolf Stammlerral, a kontinensen ekkor uralkodó neokantiánus jogfilozófiai irányzat megalapítójával. 1914-ben az eperjesi evangélikus jogakadémia tanára lett. 1917-ben jogbölcseletből Kolozsváron habilitált. 1918 végén Somló maga mellé hívta a kolozsvári egyetemre, ahol a nemzetközi jog nyilvános rendes tanárává nevezték ki. A háborút követően Szegeden folytatta működését. A szegedi évek alatt (1921–1928) vált szűkebb szakterülete, a jogfilozófia első számú hazai képviselőjévé. 1925 tavaszán a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjának választották. 1928-ban a budapesti jogi karra kapott professzori kinevezést. A hazai tudós társaság 1942-ben rendes tagjainak sorába emelte. A háborút követően, az 1945/46-os tanévre az egyetem Rector Magnificusaként tevékenykedett. Az 1945. novemberi választásokat követően a Nemzetgyűlés első ülésén az ország szellemi és közéleti vezető személyiségeinek fenntartott 12 hely egyikére képviselőnek választották. 1945 őszén a Magyar Tudományos Akadémia körül kialakult vita következményeként – a lemondott elnök helyébe – Moórt bízták meg „helyettes elnökként" az Akadémia ideiglenes irányításával. Az 1947. évi választásokon a Magyar Függetlenségi Párt (Pfeiffer-párt) jelöltjeként ismét bejutott a parlamentbe, de választási visszaélésekre hivatkozva pártja mandátumait megsemmisítették. 1948. december 31-ével „végleges nyugállományba helyezték". A Magyar Tudományos Akadémia 1949-es átszervezésekor politikai okokra hivatkozva kizárták a tagok sorából. Életéről és munkásságáról lásd Barna Horváth: Die ungarishe Rechtsphilosophie... 73–83. o.; Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*... 418–470. o.; Samu Mihály – Szilágyi Péter: Az állam- és jogelmélet oktatásának története egyetemünkön. In: Horváth Pál (szerk.): *Az Állam- és Jogtudományi Kar szerepe a magyar jogtudomány fejlődésében*... 356–366. o.; Szájer József – Tóth Ádám (szerk.): *Moór Gyula 1888–1950*. ELTE Jogász Társadalomtudományi Szakkollégium, Budapest, 1988.; Solt Kornél: Moór Gyula jogfilozófiájáról. *Holmi*, VI. évf. (1994) 12. sz. 1850–1862. o.; Szabó József: Moór Gyula emlékezete (1888–1950) *Polisz*, 1989. 3. sz. 17–21. o. (Az eredeti német nyelvű szöveget Horváth Barna 1952-ben saját neve alatt tette közzé. Vö.Barna Horváth: Julius Moór [1888–1950] *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*, Bd. IV [1952] H. 4. 385–392. o.); Szabadfalvi József: Moór Gyula pályakezdése (1906–1918) *Jogtudományi Közlöny*, XLIV. évf. (1989) 10. sz. 497–504. o.; Paczolay Péter: Moór Gyula jogfilozófiája. *Jogtudományi Közlöny*, XLIV. évf. (1989) 10. sz. 505–512. o.; Zsidai Ágnes: Tény és érték (Moór Gyula és Horváth Barna jogfilozófiai vitája). *Jogtudományi Közlöny*, XLIV. évf. (1989) 10. sz. 513–519. o.; Szabadfalvi József: Vonzások és taszítások Moór Gyula és Horváth Barna kapcsolata. *Magyar Jog*, XLII. évf. (1994) 11. sz. 654–660. o.; *Moór Gyula. Egy XX. századi magyar jogfilozófus pályaképe*. Osiris–Századvég, Budapest, 1994.; Törekvések egy jogfilozófiai szintézisre. Moór Gyula jogbölcselete. In: *Portrévázlatok*... 143–210. o.; *Aus dem nachlass von Julius Moór / Moór Gyula hagyatékából*. (Sajtó alá rendezte: Varga Csaba) ELTE „Összehasonlító jogi kultúrák" projektum, Budapest, 1995.; Perecz László: A belátásos elmélettől a mezőelméletig... 83–86. o.; Wesen und Problematik der Rechtsphilosophie. Die Rechtsphilosophie on Gyula Moór. *Rechtstheorie*, Bd. XXX (1999) H. 1. 329–353. o.; Szabó Róbert: Moór Gyula. In: *Nemzetgyűlés almanachja 1945. november 29. – 1947. július 25.* (főszerk.: Vida István) Magyar Országgyűlés, Budapest, 1999. 377–379. o.; *Moór Gyula*. (Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést írta: Szabadfalvi József) Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2001.; Csaba Varga: Legal Philosophising in mid-XXth Century Hungary. (Julius Moór and István Losonczy). *JURA. A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos lapja*, XIX. évf. (2013) 1. sz. 108–110. o.; Moór Gyula. *Iustum – Aequum – Salutare*, XII. évf. (2016) 1. sz. 207–215. o.; Szabadfalvi József: „A napi politika rontó viharai" – Moór Gyula közéleti-politikai szerepvállalása az 1930-as és 1940-es években. In: Papp Gábor (szerk.): *Konzervatív gondolkodók a két világháború között*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2016. 69–98. o.; Varga Csaba: Moór Gyula a napi sajtóban. *Iustum – Aequum – Salutare*, XIII. évf. (2017) 1. sz. 155–174. o.; Molnár András: Moór Gyula (1888–1950). A Szegedi Tudományegyetem jogász professzorai I. *FORVM. Acta Juridica et Politica*, X. évf. (2020) 1. sz. 513–530. o.; Szabadfalvi József: Moór Gyula: A jogbölcsész és a Magyar Tudományos Akadémia „helyettes elnöke". In: Veress Emőd (szerk.): *Erdélyi jogászok*. Jogászportrék I. Forum Iuris Kiadó, Kolozsvár, 2020. 132–140. o.

Stammler „Helyes jogról szóló tana" címen jelent meg, melyben a kontinentális jogbölcseleti gondolkodásban az egyre inkább hegemón helyzetbe kerülő „újkantiánus" irányzat alapító atyjának „helyes jog" koncepcióját veszi górcső alá.[839] Az általa nagyra becsült német jogfilozófus elméletének szigorú kritikai elemzésével hívja föl magára legelőször a szakmai közvélemény figyelmét. Az ezt követő szegedi évek legfőbb tudományos hozadéka jogbölcseleti felfogásának részletes kidolgozása volt, mely először a *Macht, Recht, Moral*, majd pedig a *Bevezetés a jogfilozófiába* című munkáiban

[839] Moór Gyula: *Stammler "Helyes jogról szóló tana"*. Magyar Jogászegyleti Értekezések. 25. füz. Új folyam, III. köt. Pfeifer Ferdinánd Nemzeti Könyvkereskedése, Budapest, 1911. A háború előtti években több tanulmányt szentelt Stammler jogfilozófiája kritikai értékelésének. Vö. Moór Gyula: A jog fogalma és az anarchizmus problémája Stammler jogphilosophiájában. *Athenaeum*, XX. köt. (1911) 4. sz. 1–35. o.; A társadalom fogalmáról. Stammler idevágó tanításainak kritikája. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, V. évf. (1912) 1. sz. 25–38. o.

látott napvilágot.[840] Az előbbi tanulmányában a jog fogalmának, valamint az erkölcs és jog kapcsolatának kérdéseit tárgyalja, az utóbbi – önálló jogbölcseleti felfogásának komplex megalapozására vállalkozó – műve az 1920-as években tulajdonképpen tankönyvként szolgált a szegedi jogi karon.[841] Az akkoriban írt publikációiban részben a neokantiánus jogfilozófia alapkérdéseiből kiindulva próbált meg újszerű válaszokat megfogalmazni, illetve összhangot kívánt teremteni a jogfilozófia „örök" vizsgálódási tárgyai között. A jogbölcseleti szintézisre tett kísérlete hozta meg számára a szakmai elismerést, aminek révén az ország első számú jogfilozófusát kezdték benne látni. Az említett két alapművét számos kisebb jelentőségű tanulmány követte, melyekben részproblémák bemutatására vállalkozott. Tudományrendszertani témájú dolgozataival jogbölcseleti felfogásának alapjait egészítette ki, illetve tanulmányszerű recenzióiban a kortárs jogfilozófiai nézetek kritikai ismertetéseit olvashatjuk. Az 1920-as évekre az európai jogelméleti gondolkodás meghatározó alakjává váló Hans Kelsen – akihez később kollegiális baráti szálak fűzték – *Allgemeine Staatslehre* című művének rövidített fordítását is elvégezte.[842] Megemlékező, méltató írásai közül Somlóról írt tanulmánya, illetve a somlói „örökség" gondozása és közzététele érdemel említést.[843] A szegedi

[840] Julius Moór: *Macht, Recht, Moral. Ein Beitrag zur Bestimmung des Rechtsbegriffes.* A m. kir. Ferencz József Tudományegyetem tudományos közleményei. I. köt. 1. füz. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó R.-T., Szeged, 1922.; *Bevezetés a jogfilozófiába.* (Filozófiai könyvtár III.) Pfeifer Ferdinánd Nemzeti Könyvkereskedése, Budapest, 1923.

[841] A korabeli szokásoknak megfelelően – szervezett jegyzetkiadás hiányában – egyetemi előadásainak lejegyzetelt, szerkesztett változatait jelentették meg tankönyv gyanánt. A kiadványok az 1923-as *Bevezetés a jogfilozófiába* című könyvének szerkezeti tagolását vették alapul, sőt jelentős mértékű a szöveghű átvétel is. A jegyzetek közül kiemelkedik a Püski Sándor Magyar Élet kiadójának sorozatában 1936-ban megjelent tankönyve. Vö. *Jogfilozófia.* Jog- és államtudományi jegyzetek 3. (Moór Gyula előadásai után jegyezte Püski Sándor) Magyar Élet, Budapest, 1936. A mű utoljára – változatlan utánnyomásban – 1947-ben a kiadó megjelölése nélkül jelent meg. Püski Sándor 1994-ben az eredeti 1936-os jegyzetét – tisztelegve egykori professzora emléke előtt – nyomtatott formátumban is közzétette. Vö. *Jogfilozófia.* (Dr. Moór Gyula egyetemi ny. r. tanár előadásai után jegyezte: Püski Sándor) Püski Kiadó, Budapest, 1994. Említésre méltóak még Démi-Gerő Mihály és Kőrössy János szerkesztette *Jogbölcselet* (1934), illetve az 1938-as dátumozású *Jogfilozófia „Dr. Bagoly" Szeminárium* című jegyzetek, melyek Moór nevének említése nélkül előadásainak kivonatát tartalmazzák.

[842] Hans Kelsen: *Az államelmélet alapvonalai* (A német kéziratból fordította és előszóval ellátta: Moór Gyula) Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged, 1927. (újranyomva: Bíbor Kiadó, Miskolc, 1997.) Kelsen és Moór kapcsolatáról, illetve a fordítás történetéről lásd bővebben: Varga Csaba: Documents de Kelsen en Hongrie: Hans Kelsen et Julius Moór. *Droit et Société,* 1987. No. 7. 337–352. o.; Varga Csaba: Bevezetés. In: Hans Kelsen: *Tiszta Jogtan.* (Bibó István fordításában) ELTE Bibó István Szakkollégium, Budapest, 1988. IX-XVI. o.; Szabadfalvi József: Egy kortárs magyar jogfilozófus reflexiói – Moór Gyula Kelsen-interpretációja. In: *Hans Kelsen jogtudománya. Tanulmányok Hans Kelsenről.* (Szerk.: Cs. Kiss Lajos) Gondolat Kiadó – MTA Jogtudományi Intézet – ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2007. 747–761. o.

[843] Sajtó alá rendezte és előszót írt Somló *Gedanken zu einer ersten Philosohie* (Berlin und Leipzig, 1926. 3–17. o.) című posztumusz művéhez, illetve előszót írt Somló *Juristische Grundlehre* című könyvének második kiadásához (Leipzig, 1927. VII–IX. o.).

évek lezárásaként *A logikum a jogban* című terjedelmes tanulmányában foglalta össze jogdogmatikai és módszertani alapvetéseit.[844]

1929 nyarán hagyta el a szegedi egyetemet, amelynek falai között vált a pályakezdő jogtudósból az ország első számú jogbölcselőjévé. A szegedi évek tudományos eredményei jelentették számára azt a biztos alapot, amelyen tovább építkezve igyekezett jogfilozófiai szintézisét egyre tökéletesebbé tenni. Az 1930-as évek első felében megjelent művei közül kiemelésre érdemesek a *Metafizika és jogbölcselet, A természetjog problémája* és a *Szociológia és jogbölcselet* című tanulmányai.[845]

Moór jogbölcseleti felfogásának filozófiai alapjaiban az 1930-as évek folyamán változás figyelhető meg, ami írásaiban csak az 1940-es évek elejére kap karakterisztikus megfogalmazást. Ekkortól jogfilozófiai szemléletében a kanti és hegeli gondolatokat ötvöző „újabb kultúrfilozófia" lesz a meghatározó, mely *A jog mivolta az újabb kultúrfilozófia megvilágításában,* a *Recht und Gesellschaft,* az *Újkantiánizmus és újhegeliánizmus a jogfilozófiában,* a *Was ist Rechtsphilosophie?* című tanulmányaiban és *A jogbölcselet problémái* című könyvében nyer részletesebb kifejtést.[846] A filozófiai megalapozottság jelentősége más írásaiban is központi kérdésként jelenik meg.[847] Hasonlóan fontosak a 20. századi jogelméleti gondolkodást alapvetően befolyásoló kelseni tézisekkel folytatott polémia kapcsán született művei.[848] Ebben az időszakban igen jelentősek azok a munkái, melyekben a jogbölcselet és a tételes jogtudományok számára egyaránt fontos határkérdésekkel – főképpen jogi alaptanával összefüggő problémákkal – foglalkoznak.[849] E tanulmányok jelentős hatást gyakoroltak a

[844] Moór Gyula: *A logikum a jogban.* (Filozófiai értekezések 1.) Magyar Filozófiai Társaság, Budapest, 1928.

[845] Moór Gyula: Metafizika és jogbölcselet. *Athenaeum,* XV. köt (1929) 5–6. füz. 193–210. o.; *A természetjog problémája.* (Értekezések a filozófiai és társadalmi tudományok köréből. IV. köt. 10. sz.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1934.; *Szociológia és jogbölcselet.* (Filozófiai értekezések. 5.) Magyar Filozófiai Társaság, Budapest, 1934.

[846] Moór Gyula: A jog mivolta az újabb kultúrfilozófia megvilágításában. *Athenaeum,* XXVIII. köt. (1942) 3. füz. 237–252. o.; Recht und Gesellschaft. *Zeitschrift für öffentliches Recht,* Bd. XXI (1942) H. 5. 537–567. o.; Újkantiánizmus és újhegeliánizmus a jogfilozófiában. *Magyar Jogi Szemle,* XXIV. évf. (1943) 3. sz. 71–85. o.; Was ist Rechsphilosophie? *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie,* Bd. XXXVI (1943) „Ungarn-Heft", 3–49. o.; *A jogbölcselet problémái.* Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1945.

[847] Vö. Moór Gyula: A „filozófia mibenléte" Pauler szerint. *Athenaeum,* XIX. köt. (1933) 6. füz. 240–261. o.; Philosophia Perennis. Schütz Antal bölcselete. *Athenaeum,* XXVII. köt. (1941) 2. füz. 136–164. o.; *A szabad akarat problémája.* (Értekezések a filozófiai és társadalmi tudományok köréből. VI. köt. 1. sz.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1943.

[848] Julius Moór: Reine Rechtslehre, Naturrecht und Rechtspositivizmus. In: Alfred Verdross (Hrsg.): *Gesellschaft, Staat und Recht. Festschrift Hans Kelsen zum 50. Geburtstage gewidmet.* Verlag von Julius Springer, Wien, 1931. 58–105. o., Reine Rechtslehre. Randbemerkungen zum neuesten Werk Kelsens. *Zeitschrift für öffentliches Recht,* Bd. XV (1935) H. 3. 330–343. o.; Tiszta jogtan. *Magyar Jogi Szemle,* XIV. köt. (1935) 4. sz. 133–141. o.

[849] Moór Gyula: *A jogi személyek elmélete.* A M. Tud. Akadémia Jogtudományi Bizottságának kiadványsorozata. 2. sz. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1931.; A különböző jogforrások, azok

magyar tételes jogtudományi gondolkodásra. A korabeli magán- és közjogi irodalom reprezentánsai (pl. Finkey Ferenc, Kuncz Ödön, Nizsalovszky Endre, Szladits Károly, Szászy István, Tomcsányi Móric) vitatkoztak nézeteivel, illetve elfogadva azt beépítették szaktudományuk elméleti alapjaiba. Említett művein kívül több jelentős tanulmánya a tételes jogtudomány egy-egy részkérdését tárgyalja.[850]

Moór 1923-ban *Bevezetés a jogfilozófiába* című művében a jogbölcselet alapproblémáinak tárgyalásakor az alábbi kérdéseket fogalmazza meg: „Van-e a jogfilozófiának a tételes jogtudományok mellett jogosultsága?"; „Indokolt-e a jogfilozófia problémáinak külön tudomány által egyesített vizsgálata?" Ezek megválaszolásakor abból a somlói alaptételből indul ki, hogy a jog fogalmának meghatározása nem tételesjogi kérdés. Minden tételes jogtudománynak előfeltétele (preszuppozíció) annak a kérdésnek a tisztázása, hogy valójában mit értünk jogon. Ezzel szemben: „A tételes jogtudomány ha akarná sem tudná pusztán a jogszabályok ismerete alapján meghatározni a jog fogalmát. Minden ide irányuló kísérlet »circulus vitiosus«-t jelentene, mert hiszen a jog fogalmát akként határozná meg, hogy jog az, amit a jog jognak mond."[851] A jogszabály szerinte csak azt mondhatja ki, hogy önmagán kívül mi tekinthető még jognak, annak eldöntése, hogy az illető szabály önmaga jogszabály-e, már nem történhet meg a tételes jog alapján. „Dogmatikus szendergésnek" nevezi azt a tételesjogi felfogást, amely szerint nincs szükség jogfilozófiára.

Moór tudományelméletének alaptézise Pauler Ákostól – Pauler Tivadar unokájától –, a kor ismert magyar filozófusától átvett erősen ismeretelméleti jellegű megközelítésből származik, aki szerint: „A filozófiai alaptudományok közös vonása, hogy minden tudomány végső előföltevéseit teszik tervszerű vizsgálat tárgyává. [...] Azok a modern gondolkodók is (például Windelband, Husserl) helyes nyomon járnak,

egyensúlya és rangfokozata a magyar jogrendszerben. *Magyar Jogi Szemle*, XIII. évf. (1932) 5. sz. 145–153. o.; Creazione e applicazione del diritto. *Rivista Internationale di Filosofia del Diritto*, Anno XIV. (1934) Fasc. VI. 653–680. o.; *A jogrendszer tagozódásának problémája*. Értekezések a filozófiai és társadalmi tudományok köréből. V. köt. 2. sz. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1937.; A magánjogi jogügylet mint jogforrás. In: *Emlékkönyv Dr. Szladits Károly tanári működésének harmincadik évfordulójára*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1938. 32–39. o.; A joghézag kérdéséről. In: *Emlékkönyv Kolozsváry Bálint Dr. jogtanár működésének negyvenedik évfordulójára*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1939. 308–321. o.; Az állam joga és a magánosok joga. In: *Az Erdélyi Muzeum-Egyesület Jog- Közgazdaság és Társadalomtudományi Szakosztálya Értekezései*. 2. Kolozsvár, 1943. 29–40. o.

[850] Vö. Moór Gyula: Érték-e a Nemzetek Szövetsége az emberiség számára? In: *Emlékkönyv Kenéz Béla negyedszázados professzori munkásságának évfordulójára*. Műegyetem Ny., Budapest, 1932. 15–39. o.; Az esküdtbíráskodás kérdéséről. In: Heller Erik – Moór Gyula – Rácz György (szerk.): *Büntetőjogi tanulmányok Angyal Pál születése 60-ik és jogtanári működése 35-ik évfordulójára*. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1933. 207–218. o.; Az alkotmány. In: *Polner Ödön Emlékkönyv. Dolgozatok Polner Ödön egyetemi ny. r. tanár születésének 70. évfordulójára*. II. köt. Szeged Városi Nyomda, Szeged, 1935. 77–123. o.

[851] Moór Gyula: *Bevezetés a jogfilozófiába*... 10. o.

kik a filozófiát a végső előfeltevések tudományának mondják."[852] Pauler emlékének ajánlott tanulmányában átvéve és továbbgondolva a filozófus tételét, úgy fogalmaz, hogy a „filozófia minden tudomány közös végső előfeltevéseinek, tehát egész tudásunk univerzális preszuppozícióinak vizsgálata."[853] Moór tudományrendszertanában a szakfilozófiák az általános filozófia és a szaktudományok közötti mezőben helyezkednek el, átmenetet képezve a két szféra között. Ez az átmeneti jelleg kettősséget kölcsönöz a szakfilozófiák számára.[854] Utóbbi jellegzetességre utal az a megállapítása, mely szerint a szakfilozófia ugyanúgy előfeltevéseket vizsgál, mint a filozófia, azonban míg az általános filozófia minden ismeret előfeltevéseit, addig a szakfilozófia csak annak a szaktudománynak az előfeltevéseit, amelyekre vonatkozik. Mivel a jogfilozófia – illetve a szinonim fogalomként használt jogbölcselet – minden jogtudomány sajátos végső előfeltevéseit vizsgálja, méltán viseli „a jog filozófiája" nevet, mint a jogtudományok szakfilozófiája.[855]

Moór jogbölcseleti szemléletét erős filozófiai meghatározottság jellemzi. A német jogfilozófia alapvető hatása, illetve Somló félbemaradt kísérlete is arra ösztönözte, hogy jogbölcseletét a lehető legbiztosabb filozófiai alapokra helyezze. Habár Moór mesterével szemben önálló filozófiai rendszer megalkotásába nem vágott bele, a bölcseleti megalapozottságnak mindig elsőrendű fontosságot tulajdonított.[856] Lényegesnek tartotta, hogy a filozófia és a jogbölcselet közötti kapcsolat harmonikus legyen, mert az ezt veszélyeztető jelenségek, így a jog világával nem, vagy nehezen összefüggésbe hozható filozófiai problémák behatolnak, és esetleg túltengnek a jog-

[852] Pauler Ákos: *Bevezetés a filozófiába*. (III. kiadás) Danubia, Budapest, 1933. 9. o. (Windelband és Husserl nevét Pauler mellett külön is megemlíti Moór tudományelméleti fejtegetéseiben.)

[853] Moór Gyula: A „filozófia mibenléte" Pauler szerint... 245. o.

[854] „A szakfilozófiában a filozófia univerzalitása veszendőbe megy, minthogy tárgya nem minden, nem a totalitás, hanem a mindenségnek egyik szelete, minthogy benne »a« filozófia általánossága meghatározott tárgyra való vonatkozással korlátozott. Ennyiben a szakfilozófia szaktudományi jellegű. Azonban a szakfilozófia a Kozmosznak azt a szeletét, amely meghatározott tárgya, mint egészet tekinti, úgy fogja át, mintha totalitás volna: sub specie totalitátis, vagyis tulajdonképpen sub specie aeternitatis. Ennyiben minden szakfilozófia filozófiai-jellegű is." (Uo. 257. o.)

[855] Moór a szűkebb értelemben vett jogtudományoknak (szakjogtudományok) három nagy csoportját különbözteti meg: 1. tételes jogtudományok (juriszprudencia), 2. okozatos jogtudományok (jogtörténet és jogszociológia) és 3. értékelő jogtudományok (jogpolitika). A tételes jogtudományok a jogrendszer tartalmát szisztematikusan fejtik ki, az okozatos jogtudományok a jog kialakulását, fejlődését, okait, illetve társadalmi összefüggéseit, az értékelő jogtudományok a jogtartalom helyességét, célszerűségét vizsgálják és értékelik. A jogfilozófia ezekkel szemben az összes jogtudomány végső előfeltevéseit kutatja. Míg a jogtudományok mindig a tartalomra irányulnak, addig a jogfilozófia vizsgálódása formális jellegű. A jogbölcselet a jogi jelenségek közül nem a változó jelenséget vizsgálja, hanem a jog változatlan lényegét, a jog változatlan formáját. (Uo. 259. o., illetve *Jogfilozófia*. Jog- és államtudományi jegyzetek [1936] 71–75. o.)

[856] Erre utal Horváth Barna Moór *Bevezetés a jogfilozófiába* című műveről írt recenziója. (*Zeitschrift für öffentliches Rechts*, Bd. V [1925] H. 4. 646. o.)

bölcseletben.[857] Moór alaptézise szerint a jogfilozófia problémáinak megoldásánál az általános filozófiára támaszkodik, ezért természetes, hogy az alapul vett filozófiai rendszer különbözősége miatt eltérő eredményekre fog jutni.[858] Saját felfogásának filozófiai alapjait az 1920-as évek elején Kant *A tiszta ész kritikája* című művében az okozatos lét (Sein) és az értékek világa (Sollen) közötti megkülönböztetés kifejtésére vezeti vissza.[859]

Moórt saját jogfilozófiai rendszerének kialakításában a rá hatást gyakorló filozófiai és jogbölcseleti (Stammler, Somló, Kelsen) törekvések problémafölvetéseinek komplex szemlélete jellemzi. *Bevezetés a jogfilozófiába* című művében a jogbölcselet három önálló vizsgálódási területéről beszél, amelyekre a tételes jogtudomány nem ad magyarázatot, így a jog fogalmának meghatározásáról (Somló nyomán nevezi „jogi alaptannak"), a jog általános okozati összefüggéseinek vizsgálatáról („a jog szociológiája"), és a jog helyességének kérdéséről („jogi értéktan", vagy más néven „jogi axiológia"). Jogbölcseleti felfogásának fundamentuma a jog fogalmának meghatározása, amely „a jogfilozófia megoldandó problémáit egymáshoz láncolja." A jogtudomány és a filozófia kapcsolata azonban nem egyoldalú függést eredményez, hiszen „nemcsak a jogtudomány vezet el a filozófiához, a filozófiai kutató csákánya is nem egyszer beleütközik a jog világának a jelenségeibe."[860] Moór már 1923-as alapművében megfogalmazza a tágabb értelemben felfogott jogfilozófia negyedik kérdéskörének a „tételes jogtudományok módszertanát" (más helyen: „jogtudományok módszertanát"), melyet elsősorban az általános filozófiába sorol.[861] Később erre mint a

[857] „Őrizkednünk kell [...] attól, hogy oda nem tartozó filozófiai elmélkedések áradatával borítsuk el a jogfilozófia és jogtudomány mezejét, mert ezáltal indokolatlanul megszűkítenők azt a területet, amely a jogtudományi problémák művelésére van szánva. E tekintetben a »superflua nocet« elvét kell vallanunk." (Moór Gyula: *Metafizikai és jogbölcselet*... 195. o.)

[858] „Minden jogbölcseleti rendszer szükségképpen összefügg valamely általános filozófiai felfogással, amely összefüggés természetesen nem zárja ki azt, hogy e jogbölcseleti rendszer a speciálisan jogfilozófiai problémák megoldásánál egészen más eredményre ne jusson, mint amilyenre az a filozófus, akinek általános világfelfogását elfogadja, jutott, feltéve természetesen, hogy maga próbálta meg általános filozófiájának konzekvenciáit a speciális jogfilozófiai problémákra is alkalmazni." (Moór Gyula: Somló Bódog... 13. o.)

[859] Moór erről 1937-ben így vall: „Kant filozófiai és Stammler jogfilozófiai művei voltak reám a legjelentősebb hatással." In: *Az új könyvek könyve. 173 író művész, tudós vallomása olvasmányairól.* (Összegyűjtötte és bevezetéssel ellátta: Kőhalmi Béla) Budapest, 1937. 237. o.

[860] Fejtegetéseinek összefoglalásaként így fogalmaz: „Ha [...] a filozófia területéről indulunk el a jog világa felé, ugyanazon három alapvető problémára bukkanunk, amelyek a jogtudományok előfeltevéseinek a kutatása közben felmerültek és a tételes jogok területéről a jogfilozófia felé vezettek: a jog fogalmának, a jog okozatos összefüggéseinek és a jog helyességének a problémájára. Ha e problémák filozófiai eredetét jelezni akarnók, nevezhetnénk az elsőt a jog fenomenológiájának, a másodikat a jog pszichológiájának s a harmadikat a jog etikájának." (Moór Gyula: *Bevezetés a jogfilozófiába*... 29–31. o.) Mindennek első, kevésbé részletező megfogalmazását lásd Moór Gyula: A társadalomtudomány és a tételes jogtudomány határkérdéseiről. *Társadalomtudomány*, II. évf. (1922) 3–4. sz. 253. o.

[861] Moór Gyula: *Bevezetés a jogfilozófiába*... 36–46. o.

jog megismerésének általános elméletére több hangsúlyt fektet, így *A jogbölcselet problémái* című művében mindezt már azzal egészítette ki, hogy „[a] jogbölcselet módszertani problémájának a jogelméleti problémákkal való összefüggését mi sem bizonyítja meggyőzőbben, mint az a körülmény, hogy a jogtudományok előfeltevéseinek módszertani vizsgálata is elvezet a három jogelméleti problémához."[862]

Moór a jogfilozófia problémáinak felosztása alapján tesz különbséget a jogbölcselet-történet irányzatai között. Tipológiai rendszerében hat csoportra osztja a különböző jogfilozófiai irányzatokat, így megkülönböztet: „1. a jog fogalmát kereső jogi alaptani jogfilozófiát, 2. a kauzális összefüggéseket kutató vagy szociológiai jogfilozófiát, 3. a helyes jogot kereső vagy értékelő, (közelebbről etikai) jogfilozófiát, 4. a tételes jogtudomány módszerét kutató metodológiai jogfilozófiát, 5. a tételes jogi fogalmakat továbbképző jogászati vagy általános jogtani jogfilozófiát, végül 6. e problémák közül többeket vizsgáló összefoglaló jogfilozófiát."[863] A jogfilozófiai irányzatoknak ez a tipizálása szisztematikus áttekintést ad a belső rokonság és hasonlóság alapján az eltérő időszakokban meghatározó jogbölcseleti irányzatok között.[864] A tulajdonképpeni különbséget a jogfilozófiai irányzatok között abban látja, hogy a jog fogalmának meghatározásán kívül milyen más problémát von vizsgálódásának körébe. Moór a jogbölcseleti irányzatok közül az általános jogtani jogfilozófiát elhibázottnak tekinti, és Somlóhoz hasonlóan a tételes jogtudomány világába utasítja vissza. Saját felfogását az „összefoglaló" jogfilozófia csoportjába tartozónak tekinti, „minthogy a közül az öt problémakör közül, amelyekben a különböző jogfilozófiai irányzatok a történelem folyamán a jogbölcselet megoldandó feladatát látták, négynek a jogosultságát elismertük, és csupán az általános jogtani problémafelfogást kell visszautasítanunk."[865]

Moór pályája kezdetétől fogva a neokantiánus irányzat azon követői közé tartozott, akik a valóság és érték világának elválasztását alapvetőnek tekintették, ugyanakkor e két szféra közötti viszony rendezésére, kapcsolatteremtésre törekedtek. Kezdettől fogva elméletének sarokpontját képezte a jog kettős természetéről, kétarcúságáról szóló tétele, amely a jog valóság- és értékoldalának kettősségét emelte ki. Ezt a gondolatot a *Macht, Recht, Moral* című tanulmányában fejtette ki legelőször, s azután erre a tézisre mint egyik tartópillérre építette föl *Bevezetés a jogfilozófiába* című könyvét. Felfogása szerint a jog olyan különféle szálakból összeszőtt, bonyolult jelenség, amely egyrészt az „okozatos lét világába", másrészt az „értékek világába" tartozó alkotóelemek összekapcsolódásából áll.

[862] Moór Gyula: *A jogbölcselet problémái*... 64. o.

[863] Moór Gyula: *Bevezetés a jogfilozófiába*... 54. o.

[864] *Jogfilozófia.* Jog- és államtudományi jegyzetek [1936] 79–80. o.

[865] Moór Gyula: *Bevezetés a jogfilozófiába*... 156–157. o.

Szintézisre törekvő „összefoglaló" jogbölcseleti felfogásában – habár a jog kettős természetének elismerése mindvégig jellemezte – az 1930-as évekre változás következett be. Írásaiban ez az 1940-es évek elejére nyer letisztult formát. Az újfajta szemléletmód nem is annyira jogfilozófiájában, mint inkább jogbölcselete általános filozófiai alapjaiban figyelhető meg. A filozófiai kérdések előtérbe kerülése a 19. század szaktudományi jellegű jogfilozófiáját követően szinte természetes, s joggal nevezhetjük a 20. századot a „jogbölcselet filozófiai korszakának".[866] Ennek első jelét az 1928-ban megjelent *A logikum a jogban* című tanulmányában figyelhetjük meg, ahol először nevezi a jogot az „értékes valóság" birodalmába tartozó jelenségnek.[867] Lényegében ezt ismétli meg az 1920-as évek végén *Metafizika és jogbölcselet*, illetve a néhány évvel később publikált *Creazione e applicazione del diritto* és *A természetjog problémája* című tanulmányaiban. Az 1934-ben megjelent *Szociológia és jogbölcselet* című művében teszi meg a következő lépést a „jog mibenléte" vizsgálatakor az új jogszemlélet felé. Ebben élesen elhatárolja magát a korabeli szociológia általános felfogásától és a hegeli értelmezésétől. Véleménye szerint a társadalom nem csupán a természet részeként definiált organizmus és nem is az objektív szellem birodalmába tartozó jelenség, hanem a „természet világának és az eszmék, a szellem világának találkozóhelye."[868] Moór a társadalmi életről általánosságokban elmondottakat a társadalmi lét minden jelenségére, így a joggal legszorosabb összefüggésben lévő „társadalmi hatalomra" is kiterjeszti. A kettősség itt is kézenfekvő, hiszen a társadalmi hatalom magában foglalja „a hatalom támaszaiként szereplő emberek testi erejét éppúgy, mint fizikai erőkifejtésük lelki alapjait." Gondolatmenetéből természetesnek tűnik a további megállapítás, mely egyenes logikai következménye az előbbieknek: „A jogban is a realitás és az idealitás, testi-lelki valóság és a szellemi tartalmak, a tapasztalati lét és az értékek, a normák érintkezését találhatjuk. A jog határozott gondolati tartalommal bíró szabályoknak, előírásoknak, normáknak a rendszere. De nemcsak gondolatoknak, szellemi tartalmaknak a rendszere, hanem pszicho-fizikai realitással bíró emberi cselekvéseknek egy rendszere is."[869]

[866] Vö. Jogfilozófia. (Moór Gyula előadása a Magyar Filozófiai Társaság 1942. dec. 1-én tartott vitaülésén) *Athenaeum*, XXIX. köt. (1943) 2. sz. 156–165. o.

[867] „Amint az emberi kultúra körébe tartozó jelenségek általában nem puszta valóságnak és az értéknek szoros összefonódásai: értelemmel bíró értékes valóságok és megvalósult életet mozgató értékeszmék, akként a jog is ilyen kétarcú – a valóságok világába és az értékek világába egyaránt benyúló – jelenség." (Moór Gyula: *A logikum a jogban*... 2. o.)

[868] „A társadalom ekként az emberi cselekvések pszichofizikai realitásaiból tevődik össze, a pszichofizikai realitásnak ezeket a darabjait azonban szellemi kapcsok foglalják társadalmi jelenséggé s végső sorban a társadalmi élet egységévé össze." (Moór Gyula: *Szociológia és jogbölcselet*... 10–11. o.)

[869] Uo. 14. o. (Valójában a jog kettős jellegének a kanti hatáson túllépő hangsúlyozása képezte tartópillérét a *Macht, Recht, Moral* és a *Bevezetés a jogfilozófiába* című művek jogfilozófiai szemléletének. Mindez a jog fogalmának meghatározásában mutatkozik meg leginkább, amikor a két szféra dualizmusát a jog fogalmába beemelt „tényleges érvényesülés", illetve „rendszerinti engedelmesség" hangsúlyozásával kívánja megoldani.)

Felfogásbeli módosulást jelez a *Szociológia és jogböcselet* című tanulmányában tett hivatkozása Heinrich Rickert neokantiánus és Nicolai Hartmann újhegeli indíttatású filozófusok ontológiai téziseire – melyek szembehelyezkedtek a kanti epigonok tanításával –, akik megpróbálták a valóság és érték különbségének kiengesztelhetetlen ellentétét vallók megállapításait oldani, s a két szféra kapcsolódását, egymáshoz való viszonyát újszerűen magyarázni.[870] Moór véleménye szerint a korabeli jogbölcseleti gondolkodásnak e legtöbbet vitatott kérdésére még senkinek sem sikerült valódi választ adnia. Kettőjük közül ekkor Rickertben látja azt a filozófiai megalapozást, amelyre inkább érdemes támaszkodni egy új jogfilozófia kidolgozása esetén. Valójában Kelsen felfogásával szemben fogalmazza meg azt a tételét, mely szerint a valóság és érték különbségét, mint végső spekulatív kiindulópontot nem szabad úgy felfognunk, hogy „logikai ellentétet" lássunk benne.[871] Értelmetlennek minősíti azokat a megközelítéseket, melyek szerint „az érték tapasztalatilag létező", vagy „nem létező", mivel az érték egyáltalában nem a tapasztalati lét síkjába esik: „Hibás [...] az a logikai következtetés [itt a címzettek nyilvánvalóan Hans Kelsen és Horváth Barna lehettek[872] – Sz. J.], amely az értéket könnyelműen azonosítva a nem-létezővel, azt állítja, hogy valamely dologról létezést és értéket, vagyis nem-létezést állítani contradictio in adjecto."[873] Ez az érvelés Moór szerint nem veszi figyelembe azt, hogy a „nem-létezést" két egészen különböző értelemben használjuk: 1. „amikor valamiről, aminek empirikus létezése különben lehetséges volna, azt állítjuk, hogy nem létezik" és akkor, 2. „amikor értékekről azt állítjuk, hogy nem tartoznak a létezők közé, mivel nem is létezhetnek, minthogy a tapasztalati realitás síkjától különböző síkba esnek." A logika nyelvére fordítva – érvel Moór – mindez azt jelenti: némely „nemlétező" logikai ellentéte a létezőnek, némely pedig nem, mert az nem a „lehetséges létezés" tényleges hiányát jelenti, hanem a létezéstől különböző módját a „fennállásnak", vagyis az „ú.n. érvényességet". Úgy véli, nem logikai ellentmondásról, hanem az érvelés fogyatékosságról lehet szó akkor, amikor a valóság és érték különbözőségéből kiindulva arra jutnak, hogy „az érték tényleg nem fordulhat elő a tapasztalati

[870] Vö. Heinrich Rickert: *Die Probleme der Geschichtsphilosophie*. C. Winter, Heidelberg, 1924.; Nicolai Hartmann: *Das Problem des geistigen Seins*. W. de Gruyter & Company, Berlin – Leipzig, 1933.

[871] „Ugyanahhoz a logikai alanyhoz logikai ellentmondás nélkül kapcsolhatjuk a létezést és az értékességet kimondó logikai állítmányt. Valamely szobor empirikus létezése nincsen logikai ellentmondásban a szobor szépségével, esztétikai értékével. Egymást kizáró logikai ellentétbe különben is csak azonosnemű dolgok állíthatók és nem olyan különneműek, mint a valóság és az érték." (Moór Gyula: *Szociológia és jogbölcselet*... 17. o.)

[872] Erre mutat rá Zsidai Ágnes: Tény és érték (Moór Gyula és Horváth Barna jogfilozófiai vitája)... 514. o.

[873] Moór Gyula: *Szociológia és jogbölcselet*... 17–18. o.

valóságban".[874] Moór azért tartja szükségesnek az ún. különnemű dolgok, a Sein és Sollen logikai ellentmondását kizárni, mert csak ezáltal lehetséges a „fennállás" két módozatának, a létnek és az érvényességnek egymáshoz való „közvetíthetősége".[875]

Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a valóság az értékből, vagy fordítva, az érték a valóságból levezethető, illetve egyik a másikba visszavezethető volna, ami éppen a köztük lévő különbség eliminálását jelentené. Moór szerint a formális logika szempontjait figyelembe véve, ha a valóság és érték között éles különbséget is teszünk, de ezt a különbséget nem logikai ellentmondásként fogjuk fel, nincsen semmi akadálya annak, hogy közöttük összefüggést, kapcsolatot keressünk. Ez a kapcsolat azonban nem lehet sem okozatos, sem az értékek világának „immanens törvényszerűsége" által jellemzett kapcsolat, hanem olyan, a két heterogén szféra érintkezését jellemző „harmadikfajtájú" sajátos törvényszerűség „amelyet a realizmus ismeretelméleti felfogása szerint az objektív tárgy változatos struktúrájában, idealisztikus felfogás szerint pedig az alanyi tudat belső gazdagságában kereshetünk." Nézete szerint a „realisztikus felfogás mellett a tárgy egysége, idealisztikus felfogás mellett pedig az alany egysége adja meg végső soron a különböző szférák érintkezésének és kapcsolatának lehetőségét."[876] Így jut el Moór az „értékes valóság" birodalmába, a Rickerttől kölcsönzött „harmadik birodalomba" (Das dritte Reich), ahol a két szféra találkozik egymással.[877]

Az 1936-os *Jogfilozófiájá*ban tovább mélyíti az „értékes valóság" vizsgálatának filozófiai alapjait. Míg a „régi filozófia" csak a természet jelenségeire koncentrált, s „minden idők legnagyobb filozófusa, Kant is egyoldalúan csupán a matematikára és természettudományokra korlátozta vizsgálódásait", addig az „újabb filozófia" legnagyobb vívmánya, hogy a természeti jelenségek mellé odaállította „az emberalkotta világnak: a történelem-, a társadalom- és a kultúrának jelenségeit". Az értékes valóságok világa, vagyis az emberi kultúra („az emberi tudatos szellem által létrehozott alkotások világa" – írja Moór) sokkal bonyolultabb, mint a természet világa. Az emberi kultúra olyan szférákat ölel föl, mint az erkölcs, a történet, a jog, a társadalmi élet világa. Ezek közös jellemzője, hogy mindegyik „tulajdonképpen két- vagy ha úgy tetszik három rétegű jelenség = emberi cselekvések, illetőleg ezeknek testi és lelki oldala és a tudatos emberi akaratnak, az emberi cselekvéseknek a harmadik oldala, amit a legnehezebb megfogni, mert azt tapasztalni nem lehet, hanem csak

[874] Uo. 18. o.

[875] „Ha a valóság és érték különbsége nem logikai ellentét, akkor [...] ellentmondás nélkül kapcsolatba hozhatók egymással, mint ahogy a valóság és érték áthidalhatatlan ellentétét állító újkantiánus irány szerint is már magának a valóságnak, a tapasztalati tárgynak fogalmában két annyira különböző valami találkozik össze, mint az a priori forma és az érzékletek anyaga." (Uo.)

[876] Uo. 24–25. o.

[877] Vö. Heinrich Rickert: *System der Philosophie. I. Allgemeine Grundlegung der Philosophie.* Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1921. 354. o.

megérteni: a szellemi tartalom. Testi-lelki alapokon nyugszanak azok a gondolatok, érzések, szabályok, egyszóval értékek (szellemi tartalmak), amelyek a társadalmi és történeti jelenségeknek jellemző vonását adják." Mivel a jog társadalmi és történeti jelenség, amely emberi cselekvésből és hozzájuk kapcsolódó gondolatokból, értékekből áll, Moór véleménye szerint nyilvánvaló, hogy a jogbölcseletet legközelebbről érintő filozófia az ún. „kultúrfilozófia". Ekkorra a kanti megkülönböztetés, mely éles határvonalat húz a természet világa, az okozatos törvények korlátlan érvényességét biztosító „mundus sensibilis" és az ideák, az értékek, a tiszta észelvek világa, a „mundus intelligibilis" között, már végleg elfogadhatatlan számára.[878]

Az újkanti meghatározásokkal szemben úgy vélte, hogy az „élő jog" területén egészen nyilvánvaló és letagadhatatlanul szoros kapcsolat áll fönn a kanti világkép két elszigetelt tartománya: a szellemi világ és a reális tapasztalati világ között. Az általános filozófia szintjén ezt a kapcsolatot az „új(abb) kultúrfilozófiai irány" segítségével vélte megalapozni. Ezt az új filozófiai szemléletet – mely a kanti-neokanti és hegeli gondolatok szintéziséből alakult ki – Moór szerint „bátran nevezhetjük az utolsó félszázad legjelentősebb bölcseleti áramlatának". Az új szemléletmód az 1940-es évek elején megjelent munkáiban teljesedett ki.

A kanti és hegeli gondolatok összeegyeztetésén alapuló filozófiai szemléletmód akceptálása azért is érdekes Moór jogbölcseletében, mert 1923-as első összefoglaló munkájában Hegel szerepét a jogtudomány (jogfilozófia) szempontjából kevéssé tartotta számottevőnek.[879] Megváltozott nézőpontja következményeként az 1940-es évek elején már egyértelműen méltatja a hegeli gondolatok időszerűségét.[880] A német filozófus legnagyobb érdemeként említi, hogy e szférákban mindenütt szellemet, értelmet, értékeket látott, és történetfilozófiájában a társas létnek és a szellemi világnak szoros kapcsolatát fedezte föl.

De valójában mi is ez az új szintézis, amely az „új (modern) kultúrfilozófiában" megfogalmazást nyerve Moór számára új „preszuppozíciót" jelentett? Az „újabb filozófiai áramlatok" gyűjtőfogalmába tartozó gondolkodóknál keresve a megoldás lehetőségét jutott el két konkrét filozófiai rendszerhez, melyekben fölfedezni vélte az általa áhított szintézis lehetőségét. Az egyik rendszer a századfordulón kialakult újkanti filozófiának a „badeni", másképpen „értéktani" iránya, mely az újkantianizmus felől próbált közeledni a hegeli világképhez. Ez a felfogás – szemben a neokantianizmus „marburgi" irányával, mely a módszertani, illetve a logikai-ismeretelméleti kérdésekre helyezte a hangsúlyt – egy általános értékelméletre felépített tudományo-

[878] *Jogfilozófia.* Jog- és államtudományi jegyzetek [1936] 18–22. o.

[879] Moór Gyula: *Bevezetés a jogfilozófiába...* 101. o.

[880] „[A] társas lét mivoltának felderítéséhez a helyes utat tulajdonképpen Hegel mutatta meg a filozófiának, amikor a társadalmi, történeti és kulturális valóságot »objektív szellem« gyanánt fogta fel." (Moór Gyula: A jog mivolta az újabb kultúrfilozófia megvilágításában... 244. o.)

san megalapozott kultúrfilozófia létrehozására tett kísérletet.[881] Képviselői közül a már korábban említett Rickert filozófiája felé fordult elsősorban az érdeklődése.[882] Moór interpretálásában a rickerti teória lényege, hogy „[a] történet, társadalom és kultúra világát szerinte olyan összetett jelenségek alkotják [...], amelyek egy testi-lelki realitással bíró részből és egy ehhez »tapadó« és ettől »hordozott« másik részből: a jelenségek, gondolatok, célok, eszmék és értékek szellemi rétegéből állanak. A kultúra világa ekként az értéktől mentes, okozatos, természeti valósággal szemben mint »értékes valóság« jelentkezik, ami körülbelül ugyanazt jelenti, mint a hegeli »objektív szellem«, de ettől mégis különbözik abban, hogy a valóság és az érték kanti dualizmusának megfelelően két élesen elhatárolt részre oszlik: a testi-lelki realitás rétegére és a szellemi jelenségek rétegére, amelyek azonban szoros kapcsolatban állnak egymással."[883] Ebben az „értékes valóságban" a Kantnál élesen megkülönböztetett és egymástól elválasztott valóság és érték, a társadalom és a kultúra vonatkozásában bizonyos fokig összeolvad, sőt egységet hoz létre, azonban, talán a kanti indíttatás hatásaként, egy „testi-lelki realitásból" álló részt és egy jelentésekből, értékekből, egyszóval „szellemi tartalmakból" álló részt mégiscsak elhatárol egymástól. A másik olyan irányzat, melyben a szintézis elemei föllelhetők, a hegeli filozófiából kiindulva próbált meg eljutni és az utat megtalálni a kanti filozófia felé. Moór szerint az irányzat legjelentősebb képviselője Hartmann[884] volt, aki „igyekezett Hegelnek ma már tarthatatlan metafizikai spekulációit elejtve, az ő »objektív szellemét« a társadalmi, történeti és kulturális lét valóságaként felfogni s ebben a valóság és érték kanti dualizmusának megfelelően egy pszicho-fizikai valóságból álló és egy szellemi réteget különböztetni meg."[885]

Míg a létszférák kanti dualizmusát átrendező rickerti filozófiából érték és valóság összekapcsolásával az „értékes valóság" fogalmát szűri le Moór, addig a hartmanni lételméletben a hegeli „objektív szellem" monizmusának viszonylagos fölbontását látja. Szerinte az új filozófiai világkép – állapítja meg 1942-ben – „ma inkább csak általános filozófiai s kultúrfilozófiai munkákban jelentkezik", s „napjaink jogfilozófiájának feladata az, hogy ezt az új világképet [...] a jog filozófiai szemléletének hasznosítsa."[886] A *jogbölcselet problémái* című könyvében programszerűen is megfogalmazza a „jelenkori" jogbölcselet feladatát, mely szerint az új kultúrfilozófia mintájára „a jogfilozófiában is létrejöhetne a modern újkanti és újhegeli iránynak termékeny szintézise."[887]

[881] Paczolay Péter: Moór Gyula jogfilozófiája... 510. o.

[882] A korábban említett művén túl lásd Heinrich Rickert: *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft.* Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1926.; Die Erkenntnis der intelligibilen Welt und das Problem der Methaphisik. *Logos*, Bd. XVI (1927) 162–203. o. és Bd. XVIII (1929) 36–82. o.; *Grundprobleme der Philosophie.* Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1934.

[883] Moór Gyula: *A szabad akarat problémája...* 23–24. o.

[884] A korábban említett munkáján túl lásd Nicolai Hartmann: *Grundzüge einer Methaphisik der Erkenntnis.* W. de Gruyter & Company, Berlin – Leipzig, 1925.; *Ethik.* W. de Gruyter & Company, Berlin – Leipzig, 1926.; *Zur Grundlehrung der Ontologie.* W. de Gruyter & Company, Berlin – Leipzig, 1935.

[885] Moór Gyula: *A jogbölcselet problémái...* 42. o.

Mindennek a megteremtésére tett kísérlete azonban kevés eredménnyel járt. A közbejött háború, majd az azt követő közéleti-politikai szerepvállalása, valamint súlyosbodó betegsége megakadályozta, hogy érdemben hozzálásson jogbölcselete filozófiai alapjainak újragondolásához. Valójában csak utalásokat találunk erre vonatkozóan korabeli írásaiban. Az új filozófiai szemléletmód jogbölcseleti következményeit tekintve igazolva látta korábbi neokantiánus indíttatású felfogásának alaptéziseit: „Az újabb kultúrfilozófia eredményeinek számbavételével [...] a jogot akként kell felfognunk, hogy nemcsak absztrakt előírásokat tartalmazó szabályrendszert lássunk benne, hanem egyben azoknak az emberi cselekvéseknek a testi-lelki realitásait is, amelyekben a jog szellemi tartalma élő valóságot nyer. A jognak megvan a szellemi alkotó-része: azok a jogi gondolatok, előírások, amelyek szabályainak tartalmát teszik ki. De megvan a testi-lelki alkotó-része is: azok a lelki folyamatok, amelyekkel az emberek tudomást vesznek a jog előírásairól s akaratukat általuk befolyásolják és azok a testmozgások is, amelyek a jogszabályok követésére irányuló akarat külső testi megvalósulása gyanánt jelentkeznek. Ezek a testi és lelki folyamatok éppúgy hozzátartoznak a jogtörténeti és társadalmi valósághoz, mint a szellemi jelentéssel bíró jogszabály-tartalom. Nélkülük a jog a papíroson maradna és nem játszanék semmiféle szerepet sem az emberi társadalmak életében."[888] A jog lényegét meghatározó idézet jól tükrözi Moór szándékát – a kanti dualizmus és a hegeli monizmus kívánatos szintézisét –, mely „az újkanti egyoldalúsággal szemben egyenjogúsítja a valóságot, másfelől viszont erőteljesen hangsúlyozza a társadalmi valóság szellemi kapcsolódását és vonatkozását."[889]

A jogbölcselet filozófiai megalapozását követően érdemes a jogfilozófia – Moór által meghatározott – egyes vizsgálódási terrénumait közelebbről szemügyre venni. Először *A társadalomtudomány és a tételes jogtudomány határkérdéseiről* című, 1922-ben megjelent tanulmányában fogalmazza meg jogi alaptanának kiindulópontját, mely szerint: „[A] jog fogalmának a meghatározása [...] minden jogfilozófia kiindulópontját kell hogy képezze, mert anélkül hogy megállapítani próbálnánk azt, hogy mi a jog, felületes volna elkezdeni »jogfilozofálni«."[890] A jogbölcselet tárgyköreit tekintve a jog fogalmával foglalkozó jogi alaptan – melyet rendszerében

[886] *Jogfilozófia.* (Moór Gyula előadása a Magyar Filozófiai Társaság 1942. dec. 1-én tartott vitaülésén)... 164. o.

[887] Moór Gyula: *A jogbölcselet problémái...* 42. o.

[888] Moór Gyula: A jog mivolta az újabb kultúrfilozófia megvilágításában... 247. o.

[889] Paczolay Péter: Moór Gyula jogfilozófiája... 511. o.

[890] Moór Gyula: A társadalomtudomány és a tételes jogtudomány határkérdéseiről... 253. o.

elsőként elemzendő résznek tekintett – utal legközvetlenebbül a szakjogtudományokra.[891] Számára valójában a jog fogalmának kérdése kapcsolja össze egymással a jogbölcselet további tárgyköreit és megoldandó problémáit.

Moór sajátos jellegzetességként említi *Bevezetés a jogfilozófiába* című művében azt az ellentmondást, hogy a jog fogalma, amely minden jogtudományi vizsgálódás alapja, ma sincsen tisztázva. Kant klasszikus mondását idézve írja, hogy „a jogászok még mindig keresik a jogról szóló fogalmuk meghatározását", ami az örök jogbölcseleti problémák legfontosabbika. Valamely jelenség definiálása alapján lehet csak annak tulajdonságait, lényeges jellemzőit vizsgálni. Moór szerint a „bellum omnium contra omnes" zűrzavaros állapotát kell a jogfilozófusoknak feloldani, s ennek nem lehet más útja, mint az eddig megfogalmazást nyert jogdefiníciók kritikai elemzése.[892]

Természetesen a meghatározások sokaságának az áttekintése is problémát jelent. Ennek Moór szerint több oka van. Az egyik az, hogy „a jog több szálból összeszőtt bonyolult jelenség: egyrészt norma, amely az ideák, az értékek birodalmába tartozik, másrészt a társadalmi élet tarka forgatagába elevenen belemarkoló erő, amely az okozatos lét világába vezet. A jog fogalmának ez a kétarcú mivolta nehézzé teszi a fogalommeghatározásokat. Könnyen egyoldalúan, vagy csupán normatív, az erkölccsel rokon, vagy csupán kauzális, a hatalomhoz kapcsolódó oldaláról tekintik."[893] Ez utóbbi gondolatot részletezi a *Macht, Recht, Moral* című tanulmánya elején is: „A jog e tagadhatatlanul kettős természete, mely – az erőszak alvilági barlangjából kinőve – fennköltet etikai ideálok felé fordul, ez a kettős természet volt bizonyára vétkes a fogalommeghatározás legfőbb nehézségeiért."[894] A kétarcúság egyik szélsőséges megközelítési módjának tartja a természetjogi iskola felfogását, mely a jogot csak erkölcsi alapú „örök igazságosság gondolatát" tartalmazó minden időkre és minden nemzetre érvényes normák rendszerének tekinti, ami azonban nincs összhangban „az állandó fejlődésben lévő és empirikus hiányosságokkal teli joggal". A másik szélsőséget a marxizmus felfogásában véli fölfedezni: „A természetjogi

[891] „[A] jog fogalma az, amely a jogfilozófiát a jogtudományokkal kapcsolatban tartja, minden jogtudomány mint alapvető előfeltevésből a jogfogalom ismeretének a feltevéséből indul [...] ki." (Moór Gyula: *Bevezetés a jogfilozófiába*... 28. o.)

[892] „Olyannak kell tekintenünk a jogot, amilyen az valójában. Jellemző vonásainak megrajzolásánál nem szabad sem angyali vonásokat belevegyíteni a társadalmi élet tenyeres-talpas szolgáló leányzójának sok földi gyarlósággal megvert ábrázatába, sem pedig nem szabad ördögi alakká torzítani az ember tragikus világtörténelmi küzdelmeinek ezt a megbízható, hűséges segítőtársát. A jogfilozófus feladata nem lehet az, hogy rossz fényképész módjára idealizálja a jog fogalmát, sem pedig hogy maliciózus karikatúra-rajzoló gyanánt túlozza szegletességeit, arra kell törekednie, amire a jellemet megérzékítő festőművésznek: a köznapi élet porától és homályától megtisztítva kiemelni a jellemző vonásokat." (Uo. 177. o.)

[893] Uo. 158–159. o. (A jogi normák Janus-arcának következetes hangsúlyozását méltatja Dékány István. Vö. Dékány István: *A társadalomfilozófia alapvonalai*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1933. 65. o.)

[894] Julius Moór: *Macht, Recht, Moral*... 1. o.

madonna átszellemült arca itt egy vérszívó zsarnok brutális bűnöző arcává változik át."[895] A jog itt, mint a nyers erőszak, a „kizsákmányolt embermilliók elnyomásának eszköze" jelenik meg, mely nemcsak erkölcsi köntösét veti le, hanem még az erkölcstelenség bélyegét is a homlokán hordja. A marxizmus ezért „negatív természetjogi felfogásként" értelmezhető, amely a jogban a „feltétlenül helytelen" gondolatát látja. E pontban a marxizmus felfogása találkozik a Moór számára szintén elfogadhatatlan anarchizmus elveivel.

A definíciók különbözőségének másik oka „a politikai szempontok belejátszása a tudományos vizsgálódásba", azaz a legtöbb szerző ahelyett, hogy azt vizsgálná mi a jog, azt adja elő, hogy milyennek szeretné látni. Jognak csak azt hajlandók elismerni, ami politikai felfogásuknak megfelel, így valójában szubjektív óhajtásukat a valóság elé helyezik. A harmadik ok, mely a fogalomzavar előidézéséhez hozzájárul az, hogy a jog szónak a legtöbb nyelvben két értelme van. Moór – Somlóra visszavezethetően – különbséget tesz a „jogos" mint tételes jogi és az ezzel sokszor ellentétbe kerülő erkölcsi alapú jogosultság között, amelyet ekképp „jurisztikai", illetve „etikai értelmezésnek" nevez.[896]

Lényegében rövidített esszenciáját adja a *Macht, Recht Moral*ban megfogalmazott jogfogalomnak *A társadalomtudomány és a tételes jogtudomány határkérdéseiről* című tanulmányában. Eszerint „a jog fogalmában egyrészt az értékek, az eszmék, a normák világába tartozó, másrészt azonban a valóság, az okozatos lét összefüggéseibe belenyúló momentumok sajátos összekapcsolódásával találkozunk. A jog nemcsak norma, de a társas élet tarka forgatagába eleven realitással belemarkoló kauzális mozgató erő is."[897] Moór a jog fogalmának meghatározásakor láthatóan a hatalom és erkölcs viszonyrendszerében „lebegő" normaként próbálja megragadni a problémát.[898] Az erkölcsi meggyőződés mint a jogalkotó hatalom összetevője Somló „Jogi Alaptanának" ismert gondolata. A hatalom „alattvalók" általi elfogadása, illetve a

[895] Uo. 3. o.

[896] Uo. 4. o. és Moór Gyula: *Bevezetés a jogfilozófiába*... 159. o.

[897] Moór Gyula: A társadalomtudomány és a tételes jogtudomány határkérdéseiről... 253. o.

[898] „A jog maga a hatalmi viszonyok harcából ered. Ahogyan különbözik a szellem a testtől – és mégis: a lélek nem létezik test nélkül – úgy különbözik a jog mint norma a hatalom tényétől. A jog az élő normák földi létéből a jogtörténelem másvilágába szökik, mihelyt a mögötte álló test, a hatalom összeomlik. A jog és az erkölcs testvérek, mindkettő a normák ugyanazon magasabb rendű fogalomrendszerébe tartozik. Van közöttük azonban egy különbség: míg az erkölcs önmagával megelégszik és normái, melyek a helyesség gondolatát tartalmazzák maguk között evidensek, addig a jog ezt a fajta magától érthetőséget nem birtokolja és követeléseit külső hatalmi eszközökre támasztja, vagyis a jog elválaszthatatlan összeköttetésben áll a hatalommal; másrészt azonban az erkölcs jelentős szerepet játszik e hatalom létrehozásában. [...] [E]z a hatalom olyan emberi energiák összességéből keletkezik, melyek interpszichikai módon kapcsolódnak egybe. Ebben az interpszichikai kötelékben, amely olyan sok ember fizikai erejét a hatalom fogalmába egyesíti, vannak [...] az erkölcsi világ legerősebb intézményei." (Julius Moór: *Macht, Recht, Moral*... 6–7. o.)

jogszabály erkölcsi helyeslése a jogkövetés legfontosabb feltétele. Ebben is igen közel áll egymáshoz mester és tanítvány fölfogása.

Moór a jog fogalmi definiálása feltételeként szükségesnek tartja a „jogi szabályt" a jogrendszer egészével való összefüggésben alkotó elemeire bontani és elemezni. Gondolatait erről 1922-ben a *Macht, Recht, Moral*ban fogalmazta meg először, melyek az egy évvel később megjelent *Bevezetés a jogfilozófiába* című művébe szinte szó szerint átkerültek.[899] Az 1930-as évek közepén és azt követően megjelent egyetemi jegyzetei, illetve a háborút követő tankönyve is megismétlik az 1920-as évek elején megfogalmazott tételeit a jog fogalmáról és az azzal összefüggő kérdésekről. Nem jelentenek számottevő változást fogalomhasználatában a *Recht und Gewohnheitsrecht*[900] és a *Rechts und Gesellschaft* című tanulmányaiban írtak sem.

Moór a jogi norma elemeit analizálva öt alkotórészt különböztet meg, amelyek hely, idő és egyes jogszabályok szerint is változhatnak:[901]

1. Minden jogszabály magában foglalja valamilyen „empirikus emberi cselekvés képzetét" – ezek teszik ki a jogszabályok tartalmát.

2. Az előbbi „tapasztalati képzethez" kapcsolódik a következménynek a gondolata, amely mint megvalósítandó magatartás fogalmazódik meg. Ez a mozzanat az elképzelt cselekvésnek a jogalkotó részéről való értékelése. Ezt nevezi Moór a jog normatív jellegének.

3. Az előző két gondolati „alkatelem" a többi társadalmi szabály (erkölcs, konvenció, hatalmi parancs stb.) fogalmában is megtalálható, ezért kiemelkedően fontos az a sajátosan jogi követelmény, melyhez a specifikus fenyegetés gondolata járul: „A jogszabály megsértőjét olyan empirikus hátránynak az elszenvedésével fenyegeti meg, amelynek sajátossága fizikai kényszer alkalmazásában rejlik."[902] A kényszernek mint a jogfogalom megkülönböztető kritériumának a gondolata akkor merült fel, amidőn a természetjogba vetett feltétlen hit megingott, és az erkölcsnek természetjog formájában a joggal szembeni hierarchikus fölérendeltsége helyett az erkölcs és jog egymás mellé rendelése és minőségbeli megkülönböztetése lépett. A neokantiánus jogfelfogásnak nélkülözhetetlen összetevője a kényszerelem hangsúlyozása. Moór a neokanti gyökerekből táplálkozva állapítja meg, hogy a kényszerhez „a jövő-

[899] Uo. III. fejezet.

[900] Julius Moór: Recht und Gewohnheitsrecht. Eine Auseinandersetzung mit Hans Mokre und zugleich ein Beitrag zur Theorie des Rechts und des Gewohnheitsrechts. *Zeitschrift für öffentliches Recht*, Bd. XIV (1934) H. 5. 545–567. o.

[901] Moór Gyula: *Bevezetés a jogfilozófiába*... 177–187. o., illetve ennek előzetes kifejezésével találkozunk a *Macht, Recht, Moral*... 7–15. o. (Érdekes, hogy Horváth Barna az 1930-ban megjelent értekezésében az utóbbi tanulmányra utalva elemzi Moór jogi alaptanát. Vö. Barna Horváth: Die ungarische Rechtsphilosophie... 76. o.)

[902] Moór Gyula: *Bevezetés a jogfilozófiába*... 178. o. (Dékány István Moórra hivatkozva a norma garanciájának tekinti a „fenyegetés" létét. Vö. Dékány István: *A társadalomfilozófia alapvonalai*... 69. o.)

beli feltételes megvalósulás bizonyosságának gondolata" járul, vagyis a norma megsértése esetén – mint feltétel – szükségképpen bekövetkező fizikai kényszer alkalmazására kerül sor. A jogi fenyegetésben – ami nem más, mint a jog szankciója – található meg az átmenet az értékek világából az okozatos lét világába. A normatív követelmény itt olyan motívummal kapcsolódik össze, amely a norma megvalósítását segíti, így a kauzális fejlődés hajtóerejévé válhat.[903] Valójában a jogi szankció sajátosságaiban található meg az a differentia specifica, mely segítségével elhatároljuk a jogot a társadalmi normák többi fajától. Moór szerint a szankció nem mindig tartozik a jogszabály kifejezett tartalmához, ugyanakkor „a szankció a jogi norma állandó alkateleme és kifejezetten vagy konklúdens tényekből kiolvashatóan minden jogszabálynál előfordul, mint legjellegzetesebb fogalmi ismertetőjel."[904] Itt kell megemlíteni a „közvetlen jogszabályok" fogalmának bevezetését, melyek mögött mindig ott áll közvetlenül készen a fizikailag legerősebb társadalmi hatalom legitim kényszere.

4. A jogszabályokon kívül álló hatalom létének a gondolata – negyedik alkatelemként – járul hozzá a jog fogalmához. A hatalom léte a kényszerrel való fenyegetésből vezethető le, vagyis a jogfogalom egyik „logikai előfeltételeként" értelmezhető. Ezt a valóságos hatalmat, ami nem nyers természeti erő, hanem „emberi erő", mely magában hordozza a fenyegetés megvalósításának gondolatát, vagyis a fizikai kényszer alkalmazásának törvényes lehetőségét, Moór a „fizikailag legerősebb szociális hatalomnak" hívja. Somló ugyanezt – mint láttuk – jogalkotó hatalomnak (Rechtsmacht) nevezte fő művében, ami a társadalmi viszonyrendszerben a „legmagasabbrendű hatalom".

5. Ugyancsak sok hasonlóságot találunk Somló és Moór felfogásában az utolsó alkatelem, a „tényleges érvényesülés" meghatározásában. Somló a jogalkotó hatalom jellegzetességeként említi, hogy „parancsait az emberek egy meghatározott körében rendszerint és más hatalmaknál eredményesebben legyen képes érvényre-juttatni."[905] Moór hasonlóan fogalmaz, amikor arról ír, hogy a jog tényleges érvényesülését nem abszolút, nem kivétel nélküli, hanem „rendszerinti engedelmesség" kíséri. A kivételes jogszabálysértés lehetőségét ugyanúgy nem zárja ki, mint a „halvaszületett jogszabály" esetét sem. A jogszabálynak a gyakorlatban kell az életképességét bizonyítania: „[E]gyetlen szabály sem jön, mint kész jogszabály a világra: minden jogszabály egy »self made man«, aki a létért való harcban maga küzdötte ki

[903] Más helyütt erről így ír: „[A]míg lesznek az embereknek olyan céljaik, olyan társadalmi ideáljaik, amelyeket helyeseknek tartanak, amelyeket megvalósítani, keresztülvinni akarnak, addig mindig jogosult lesz ezeknek a céloknak, ezeknek az ideáloknak szolgálatában a jogi kényszer." (Moór Gyula: *Bevezetés a jogfilozófiába*... 338. o.)

[904] Uo. 183. o.

[905] Felix Somló: *Juristische Grundlehre* [1917] 93. o.; Somló Bódog: *Jogbölcsészet* [1920] 21. o.

magának elfoglalt pozícióját."[906] Moór esetében itt figyelhetők meg a jogfelfogásában közreható szociológiai-kauzális szempontok. Nem véletlenül beszél sok helyen az „élő jogszabály" fogalmáról.[907]

A jog tényleges és rendszerinti érvényesülésének feltétele, hogy szükség esetén fizikai kényszert alkalmazzon: „A zsandár, a hóhér és a végrehajtó hozzátartoznak a jog fogalmához. Justitia istennő jobbján ott a kard!" – írja több helyen is Moór aforizmaszerűen jellemezve a jog „működését".[908] A jogszabály mindig föltételezi a mögötte álló hatalom többnyire szilárd és tartós voltát. Ez biztosítja a jog számára azt az „állandóságot", amellyel rendelkeznie kell. Moór a jog fogalmi elemeinek definiálásakor általában a jogra mint normára (Sollen) koncentrál, és mellőzi a jog másik, szerinte elválaszthatatlan lényegi vonásának tekintett tényleges emberi cselekvés mozzanatát. Jogi alaptanában egyértelműen érvényesül a neokantianizmus pozitivizmusa. Ez természetesen nem zárja ki, hogy más vonatkozásban, akár a pozitivizmusát leginkább argumentáló hatalmi elem erkölcsi összetevőjének elemzésekor e szigorú pozitivista megközelítést ne oldaná.

A jogbölcselet és különösen a neokantiánus jogfilozófia állandó problémája a jog és egyéb társadalmi normák elhatárolásának és egymáshoz való viszonyának a vizsgálata. Moór ezt a kérdéskört a társadalmi normáknak az emberi akaratra gyakorolt hatásán keresztül ragadja meg. A befolyásolásnak ez a formája szerinte „lelki kényszerként" hat a társadalom tagjaira. A különbség a társadalmi szabályok egyes fajtái között abban rejlik, hogy miképp gyakorolják a lelki kényszert. Ennek alapján hasonlítja össze a jogot az erkölccsel, a konvencióval, illetve a puszta hatalmi paranccsal.

Az erkölcsi norma esetében – véli Moór – nem állnak rendelkezésre külső kényszereszközök, a norma megvalósulásának „egyedüli biztosítéka az ember lelkében, annak a belátásában rejlik, hogy az erkölcs a helyes cselekvés útját mutatja meg."[909] A helyességről vallott meggyőződés, a helyesség evidens volta az az erő, mely az erkölcs iránti engedelmességet biztosítja. Az erkölcs „kénytelen engedelmességet" nem igényelhet, míg a jog fizikai erővel is kikényszerítheti az engedelmességet. A konvenció esetében – hasonlóan a joghoz – feltétlen engedelmességgel találkozunk. A társadalmi hátrányok széles skálájának kilátásba helyezésével igyekszik a konvenció célja elérésére – „a nevetségesséválástól egészen a társadalmi becsülésnek, a becsületnek az elvesztéséig" –, azonban a fizikai kényszer alkalmazásától mindig tartózkodik. A puszta hatalmi parancs és a jog elhatárolásánál Moór a norma mögött álló hatalom minőségéből indul ki. Mivel a jog mögött álló szociális hatalom a legerősebb, így a puszta hatalmi parancs mögött csak olyan hatalom létezhet, amely ennél gyöngébb, és ezzel szemben a jog érvényesíteni tudja előírásait. Ha a jogsértő hatalmi parancs erősebbnek bizonyul, akkor a „régi jog" elhalásáról, a szokás vagy a „győzelmes forradalom" útján keletkezett jogról kell beszélni. Átmeneti korszakokban anarchikus, forradalmi viszonyok között konkurálhat a hatalmi parancs a jog normáival, ekkor – Moór szerint – jogbizonytalanságról beszélhetünk.[910]

A jog és egyéb társadalmi normák összehasonlítása esetében a jog végső elhatárolási ismérveként jelöli meg a fizikai kényszer alkalmazásával való fenyegetést, amely mögött a legerősebb társadalmi hatalom áll, azonban ez a fenyegetés mindig lelki kényszerként jelenik meg és hat a társadalmi viszonyokra. A szankciótól való félelmen kívül sok más motívum is hathat a jog iránti engedelmességre (pl. „a jog helyességéről való meggyőződés", „morális kötelességérzet", „társadalmi tekintély"), azonban a jog számára mindig rendelkezésre áll „ultima ratio" gyanánt a fizikai kényszer eszköze, amely alkalmazására Moór szerint a valóságban ritkán kerül sor.

A jog fogalmának moóri meghatározása előtt érdemes a jog, a hatalom és az erkölcs kapcsolatáról szóló gondolataira utalni. E kérdéskört a legrészletesebben a *Macht, Recht, Moral* című tanulmányában tárgyalja, a *Bevezetés*ben csak utalást tesz erre.[911] Véleménye szerint a „fizikailag legerősebb szociális hatalom" elemzése elvezet a jog és az erkölcs kapcsolatának olyan dimenzióihoz, amelyek e két normarendszer egymásrautaltságának lényegi vonásait példázzák. Így jut el arra a megállapításra, hogy a legerősebb társadalmi hatalom „interpszichikai" úton „millió és millió ember akaratának összefoglalásából" tevődik össze. Ez az „erőkoncentrátum" – ami a legerősebb szociális hatalmat hozza létre – áll a jog mögött, mint végső soron kényszerítő hatalom.[912] Ez az erőkoncentrátum csak úgy létezhet tartósan, ha a jog normáinak helyességéről való erkölcsi meggyőződés a társadalom többségét jellemzi.[913] Az erkölcs a jognak – sok más egyéb mellett – az egyik leghatékonyabb kauzális alapját képezi, meghatározza a jog létét és fejlődését, aminek következtében a jog tartalmát át- meg átszövik morális elemek. Ezt alátámasztandó említi annak fontosságát, hogy az „alávetettek" morálisan is helyeseljék a jog előírásait, hiszen

[906] Moór Gyula: *Bevezetés a jogfilozófiába*... 185. o.
[907] Uo. 45., 184. o.
[908] Lásd Julius Moór: *Macht, Recht, Moral*... 13. o. és *Bevezetés a jogfilozófiába*... 185. o.
[909] Moór Gyula: *Bevezetés a jogfilozófiába*... 187. o.

[910] „Az ilyen átmeneti állapotban vergődő társadalomban hiányzik a jog fogalmához szükséges szilárd és állandó legerősebb szociális hatalom. Ha azonban az illető társadalomban egy ilyen legerősebb szociális hatalom, hacsak időlegesen is, kialakult, akkor puszta hatalmi parancsai is, felöltvén magukra a szilárdságnak szokásjogi palástját, joggá alakulnak át." (Uo. 191. o.)
[911] Uo. 202–203. o.
[912] Moór definíciószerű megfogalmazása szerint „ez a hatalom nem holt erő, hanem a társadalmi tényezők szerves összekapcsolódásából származó, interpszichikai kötelékek által összetartott eleven erő, amely az emberi akaratok médiumán át az emberi törekvések legmagasabb nemzeti és erkölcsi ideáljaival függ össze." (Uo. 262. o.)
[913] „A hatalom morális vonzást kap azáltal, hogy emberi erőt jelent, mely erő az erkölcsi világhoz tartozó emberi akaratból vezethető le." (Julius Moór: *Macht, Recht, Moral*... 43. o.)

őket egyrészt „jog-adóknak", másrészt „jog-megtartóknak" kell tekintenünk. Véleménye szerint ugyanakkor az alávetettek általi erkölcsi helyeslés nem képezi a jog fogalmi elemét, vagyis nem szükségszerű, hogy a jogban az etikai elem feltétlenül szóhoz jusson.

Moór 1923-ban a *Bevezetés a jogfilozófiába* című művében a következőképpen definiálta a jog fogalmát. Az általa „rövidnek" nevezett meghatározás szerint „a jog olyan társadalmi szabályok összessége, amelyek engedetlenség esetére fizikai kényszer alkalmazásával fenyegetik meg azt, akihez szólnak s amelyeknek tényleges érvényesülése biztosítva van azáltal is, hogy a legerősebb társadalmi hatalommal olyan kapcsolatban állnak, hogy ez fenyegetésüket szükség esetén valóra váltja. Vagy még rövidebben: a jog olyan valósággal érvényesülő társadalmi szabályok összessége, amelyeknek érvényesülését végsősorban fizikai kényszer alkalmazásával is biztosítja a legerősebb társadalmi hatalom."[914]

Moór 1947-es egyetemi jegyzetében is az 1922/23-ban kialakított definíciót olvashatjuk a jog fogalmi meghatározásakor,[915] bár a két évvel korábban megjelent *A jogbölcselet problémái* című művében – az időközben módosult általános filozófiai szemléletének hatására – árnyalati hangsúlyeltolódást tapasztalunk.[916] Itt is hangot ad a már korábban kifejezésre juttatott gondolatának, mely szerint a jogfilozófia mint „egészet" vizsgálja a jogot, s a változó jogtartalom mellett a jog „változatlan jellemvonásait", a jog maradandó „formáját", „lényegét", illetve a „jog mivoltát" kutatja, ami nem más, mint a jog fogalmi meghatározásának régi problémája. Ez valójában a jogbölcselet legalapvetőbb kérdése, s ezért szükséges, hogy „filozófiai szemmel" nézve határozzuk meg a jog helyét.[917] A jog mivoltának meghatározásánál a jogot beillesztjük az általános filozófia alapján a rekonstruált világképbe, hogy megtaláljuk helyét a „Mindenségben". E pontban érintkezik a jogbölcselet legközvetlenebbül az általános filozófiával. Az 1940-es évek közepén írt könyvében immár új filozófiai világképe a „modern kultúrfilozófia" alapján, a neokantiánus filozófiai felfogáson túllépő definíció körvonalaival találkozunk: „A jog sem nem puszta természet, sem nem puszta érték, s ezért helyét az értékes valóság körében, vagyis a testi-lelki realitás és a szellemi létréteg kapcsolataként jelentkező kultúra területén kell kijelölnünk."[918] Bár ez a definíció nem ad új jogfogalmat, mely a korábbi jogi alaptani téziseit módosítaná, azonban jogszemlélete filozófiai alapjának változásával módot ad egy lehetséges – ha nem is teljesen új nézőpontra épülő – jogfogalom meghatározá-

[914] Moór Gyula: *Bevezetés a jogfilozófiába*... 203–204. o.

[915] *Jogfilozófia*. Jog- és államtudományi jegyzetek [1947] 193. o.

[916] Moór Gyula: *A jogbölcselet problémái*... 59–61. o.

[917] „Omnis definitio est negatio: a definició által elhatároljuk a tárgyat mindattól, ami nem tartozik hozzá, vagyis a Mindenségnek összes többi részeitől. Definitio fiat per genus proximum et differentiam specificam." (Uo. 60. o.)

[918] Uo. 61. o.

sára. Sajnos művében terjedelmi okokra hivatkozva csak érinti e kérdést, a jog fogalmának meghatározására azonban a későbbiekben sem vállalkozott. Így nem tudjuk, hogy az 1940-es évekre jogi alaptanában korábban sarokpontot jelentő hatalmi és kényszerelemek mennyiben változtak. Feltételezhető azonban, hogy az 1920-as évek elején megfogalmazott alapvető tételeit a jog fogalmának meghatározása esetében nem revideálta. Vélhetően nézete átértékelésére azért sem volt igazán szüksége, mert az „új" filozófiai alapok, az „értékes valóság" fogalmának bevezetése lényegileg nem érintették jogi alaptanának korábbi tételeit.

Moór munkásságának legmaradandóbb – a későbbiekben is legtöbbet hivatkozott – része a jog fogalmával összefüggő vizsgálódásai. Ha végigtekintünk jogbölcseleti rendszerének elemein, a jog definiálásával foglalkozó jogi alaptana a leginkább átgondolt, rendszerezett és kifejtett kérdéskör. Ezt a mű első méltatói is kivétel nélkül hangsúlyozták.[919] Nem véletlen tehát, hogy a kortárs hazai társadalom- és jogtudományi gondolkodók e körben kifejtett általános megállapításait citálták leggyakrabban. S azon sem csodálkozhatunk, hogy a korabeli tételes jogtudományi művek „általános részei" dogmatikai megalapozásuk során viszonyulási pontot láttak a moóri alapfogalmakban.[920] Valójában ez az a kérdéskör, melyben legerősebben érvényesült tanítómestere, Somló hatása. A hatalmi és kényszerelméletek sokaságában a társadalmi ténylegesség gondolatának a jog fogalmába való beemelésével Moór árnyaltabbá tette a jog mibenlétének vizsgálatát, lehetőséget nyitva a jog mögötti hatalom sajátosságainak vizsgálatára.

Moór jogfilozófiájának második tartópillére „a jog okozatos összefüggéseivel" foglalkozó rész, melyet *Bevezetés a jogfilozófiába* című művében „a jog szociológiájának" nevez. Később ezt „általános jogszociológiának" vagy „formális jogszociológiának" is titulálja, amit megkülönböztet a 20. század jogelméletére jelentős befolyást gyakorló (empirikus) jogszociológiától. Moór interpretálásában a 19. század végének jogbölcselete a jog szociológiájává vált, melynek a magyar jogfilozófiában Pulszky, Pikler, illetve Somló személyében jelentős művelői voltak. Mestere „fiatalkori" felfogása szerint – melyet Moór a kolozsvári egyetemen hallhatott – a jogbölcselet hasonlóan a többi társadalomtudományhoz a szociológia részét képezi, vagyis a modern jog bölcselete és a jog szociológiája egy és ugyanaz.[921] Moór saját rend-

[919] Vö. Hováth Barna: Az új magyar jogfilozófia. *Keresztény Politika*, II. évf. (1923) 3. füz. 152–156. o.; Laky Dezső: Jogfilozófia és közgazdaságtan. Dr. Moór Gyula: Bevezetés a jogfilozófiába. *Közgazdasági Szemle*, XLVII. évf. (1923) 422–427. o.; Bárány Gerő: Bevezetés a jogfilozófiába. *Társadalomtudomány*, III. évf. (1923) 1–4. sz. 423–426. o.; Meszlény Artur: Moór Gyula: Bevezetés a jogfilozófiába. *Jogtudományi Közlöny*, LVIII. évf. (1923) 15. sz. 117–119. o.; Barna Horváth: Dr. Julius Moór, o. ö. Professor der Rechtsphilosophie an der k. ung. Franz-Josephs-Universität in Szeged. Einführung in die Rechtsphilosophie. *Zeitschrift für öffentliches Recht*, Bd. IV (1925) H 4. 644–649. o.

[920] Vö. Szabadfalvi József: *Moór Gyula. Egy XX. századi magyar jogfilozófus pályaképe*... 121–133. o. („A »tételes jogtudomány« és a jogbölcselet határán" című fejezet.)

[921] Vö. Somló Bódog: *Jogbölcseleti előadások*. I. füzet... 12. o.

szere kialakításánál ezt a megközelítést később élesen elutasította, amit tudományelméleti alapvetésében markánsan képviselt. A különbségtételt „általános jogszociológia" és jogszociológia között a neokantiánus jogfilozófia szellemében fogalmazta meg, vagyis csak a jog változatlan formájának vizsgálatát tekintette a jogbölcselet részének. Így Moór meghatározása szerint a jogszociológia „a jogtartalom változó részére vonatkozással kutatja a jog életét";[922] vagy másként megfogalmazva, a jogszociológia a változó tartalmú tipikus jogintézmények társadalmi kapcsolatait vizsgálja.[923] Ezzel szemben a jogfilozófia részét képező általános vagy formális jogszociológia nem a jogi norma változó tartalmára, hanem változatlan formájának vizsgálatára koncentrál. Bár a terminusokat igyekezett pontosan elhatárolni, azok használatában nem volt mindig következetes.

A különbségtétel mellett felhívja a figyelmet a jogszociológia és az általános jogszociológia kapcsolódási pontjaira. Úgy véli, hogy a jogszociológiai vizsgálódások során a jogintézményekből kiindulva, az általánosítás útján az egyre generalizáltabb jogintézménytípusokhoz juthatunk el, és nemcsak ezeknek a jogintézményeknek a társadalmi összefüggéseit kutatjuk, hanem eljuthatunk magának a jognak a fogalmához is, ami fölveti azt a kérdést, hogy milyen viszonyban van „a" jog a többi társadalmi jelenséggel. Az a jogszociológiai kutatás, amely tekintet nélkül a jog változó tartalmára keresi a jog okozatos összefüggéseit, már valóban jogfilozófia, hiszen a jog egészére, minden jogra általánosan érvényes igazságokat keres. Moór megállapítása szerint ugyanakkor mindegy, milyen irányból közelítjük meg a problémát: „A jog okozatos összefüggéseivel foglalkozó rész, amellett, hogy végsősorban ez is az általános filozófiára vezet vissza, közvetlenül legnagyobb mértékben a szociológiára támaszkodik, s azért sok tekintetben találó lesz, ha ezt a részt a jog szociológiájának nevezzük."[924]

Bevezetés a jogfilozófiába című művében az általános filozófia oldaláról közelíti meg e vizsgálandó kérdéskört. Kant nyomán az okozatosságot olyan „gondolkodási formának" tekinti, aminek a segítségével a tapasztalati világ jelenségeit egymással kapcsolatba lehet hozni. Az okozatosság egyaránt jellemzi a társadalmi életet és a természet világát, azzal a különbséggel, hogy a társadalmi életben a kauzális összefüggések fölfedezése jóval nehezebb. Véleménye szerint a társadalmi jelenségek minden individuális különbözőségük dacára az életviszonyok bizonyos hasonlóságából kifolyólag azonos és állandó vonásokat mutatnak. A társadalomtudományok körében az okozatos törvényszerűségeknek ez kölcsönöz „bizonyos fokú állandóságot, [...] korlátozott általánosérvényűséget". Mivel a jog a társadalmi élet jelenségei közé tartozik, társadalmi szükségszerűség hozta létre, ezért a jog okozatos törvény-

[922] Moór Gyula: *Szociológia és jogbölcselet*... 42. o.
[923] Moór Gyula: *A jogbölcselet problémái*... 58. o.
[924] Moór Gyula: *Bevezetés a jogfilozófiába*... 28. o.

szerűségeire vonatkozó megállapítások a társadalomtudományi törvények jellegével bírnak.

Moór úgy véli, hogy a jogforrások és a jogalkalmazás kérdése vezet át bennünket a jogi alaptanból a jogszociológiába („általános jogszociológia"), mely vizsgálódási körébe tartozónak tekinti a jog okainak és hatásának kérdését, valamint a jog fejlődésének (változásának) problémáját. Mivel a jog „az emberi cselekvések médiumán" keresztül fejti ki a maga hatását, ezért a jog okait és hatását vizsgáló szűkebb kutatási irányt szerinte a „jog pszichológiájának" is nevezhetjük.

Moór a jog közvetlen okát – hatalomelméleti koncepciójából logikusan következően – a „fizikailag legerősebb társadalmi hatalomban" jelöli meg. Ezt tekinti a jog „belső forrásának", amelynek lényegi összetevőit az „interpszichikai tényezők" adják, amelyek az embereket egységes erőkifejtésre képesek egyesíteni.[925] Emellett megemlíti még a „külső természetet" és a már „fennálló jogot", mely utóbbi maga is egyike a legerősebb társadalmi erőnek. A „jog hatásai" kapcsán sajátos dialektikát alkalmazva elemzi a jogra hatást gyakorló tényezők és a jog kapcsolatát. Eszerint „a jog hatást gyakorol az emberi cselekvések széles köreire. De az emberi cselekvések irányítása útján hatással van a jog a külső természetre, sőt a természetes kiválasztás folyamatának a befolyásolása útján magára az emberi faj természetes tulajdonságaira is."[926] A jogszociológia további alapvető kérdése Moór szerint a „jog fejlődésének" problémája, ami nem más, mint a jog szükségszerű és elkerülhetetlen folytonos változása: „Változatlan tartalmú örökérvényű természetjog csak akkor volna [...] lehetséges, ha a társadalom összes életjelenségei változatlan egyformaságban ismétlődnének."[927] A jog változásának kérdését tehát csak olyan jogszemlélet képes megválaszolni, amely a jogszabályban nem pusztán egy normát, hanem azon kívül a valóság világába tartozó kauzális alkatelemeket is lát.[928]

[925] „[E]zek között szerepelnek öntudatlan ösztönök, közös szükségletek, tudatos belátások, magasabb kultúreszmék, közös nyelv, közös szokások, konvencionális szabályok, érzelmi kapcsolatok, történelmi tradíciók, nemzeti ideálok és erkölcsi meggyőződések." (Uo. 261. o.)
[926] Uo. 273. o.
[927] Uo. 278. o.
[928] Későbbi írásaiban „jogszociológia" címszó alatt megismétli a *Bevezetés*ben írtakat, ugyanakkor néhány tanulmányában találkozunk olyan problémafölvetéssel, amit joggal tekinthetünk Moór „általános jogszociológiája" további kifejtésének. Így a természetjog és a pozitív jog egymáshoz való viszonyával, több évezredes konkurálásával foglalkozó *A természetjog problémája* című tanulmányát, mely részletesen elemzi a „jogalkotó hatalom korlátait". Az 1930-as évek közepén megjelent művében a tételes jog korlátai kapcsán a jog számára megfogalmazott „formális" keretekről szól, melyek mint „határfogalmak" épp azt mondják meg, „mi nem lehet jogi tartalom" része: „[A] konkrét tételesjogi tartalom tulajdonképpen csak negatíve, limitatíve van meghatározva a jogalkotó hatalom határai által." (Moór Gyula: *A természetjog problémája*... 27. o.) A jogi tartalomnak ez a negatív determináltsága a tételes jog általános és állandó elemeinek jellemző vonásait – „az abszolútumot a változó jogban" – határozza meg. Moór szerint a mérsékelt (skolasztikus) természetjog a mérsékelt pozitivizmushoz hasonlóan képes „a jogalkotó hatalom tételezéseitől független korlátait" felismerni. Ezek a gondolatok – bár csak

Habár „a jog szociológiája" az a terület, amely a moóri gondolatrendszer legkevésbé szofisztikált láncszeme, mindenképp érdeme, hogy a jog fogalmába a hatalom és a tényleges érvényesülés ténye belekerült. Azáltal, hogy a jogot nemcsak mint normát, hanem mint bekövetkezendő emberi magatartást tekinti, megmenekül a „normatív juriszprudencia" kelseni koncepciójának szélsőségeitől. Mindamellett Moór bármennyire is igyekezett a 19. századi mechanikus naturalista felfogást meghaladni, bizonyos fokig e szemlélet foglya maradt, s a 20. századi szociológia, illetve jogszociológia megállapításai lényegében hatástalanok maradtak elméletére.[929] Mentségére szolgál, hogy ez utóbbi megállapítás a kortárs jogbölcselők többségére is igaz.

Moór jogfilozófiai rendszerének harmadik részét a jog helyességének általános érvényű meghatározása (jogi értéktan, jogi axiológia) képezi, melyet hasonlóan a többi jogbölcseleti alapprobléma első rendszeres kifejtéséhez, a *Bevezetés a jogfilozófiába* című művében alapozott meg. A jog helyességének kérdése a jog fogalmának meghatározása után a moóri jogelmélet leginkább kidolgozott kérdésköre. A helyes jog problémáját elsőként Stammler állította a neokantiánus jogfilozófia érdeklődésének homlokterébe, megfogalmazva a „helyes jogról szóló tanát". Stammler érdeméül említi Moór, hogy „az ő működése nyomán terjedt el az a tanítás, hogy a helyes jog nem természetjog, hanem maga is pozitív jog, »egy bizonyos fajtájú tételes jog«: az, amelyik a helyesség magasabb értékmérőjének megfelel."[930] Moór ugyanakkor már igen korán kritikai módon viszonyult a stammleri tanokhoz, amellett, hogy e kérdéskört saját jogbölcseleti rendszerének is szerves részéve fejlesztette.[931] Tévesnek tartotta Stammler azon megközelítését, amely szerint egy „cselekvő eszes lény" célkitűzéseiből, akaratából kiindulva – amit „körülírásos utasításnak" nevez – jut el a helyesség törvényéhez. Stammler a jog értékelésének alapjául szolgáló erkölcsi követelményeket zárt logikai következtetésekkel kívánta az észből tudományosan levezetni. Míg Stammler a „szociális ideálból" próbálta meg a helyes jog kritériumait meghatározni, addig a Moór felfogását jelentősen befolyásoló Somló ekkoriban a jog egyedüli értékmérőjét az erkölcsben látta. Álláspontja szerint az erkölcsi felfogások megítélésére magasabb mértéket nem ismerünk, ezért az nem függhet tetszésünktől, hogy melyik erkölcsi rendszer alapján tekintjük értékesnek a jogot, mert az „reánk nézve adott dolog".

Moór a helyes jog koncepcióját két szempont figyelembevételével építi föl. Elsőként arról beszél, hogy „a dolgok értékének megítélése, megmérése csak valamely

közvetett módon – mindenképp részét képezik a jog okozatos összefüggéseit vizsgáló moóri értelemben vett jogszociológiának.

[929] Lásd Paczolay Péter: Moór Gyula jogfilozófiája... 507. o.

[930] Moór Gyula: *A jogbölcselet problémái*... 35. o.

[931] Lásd erről Moór Gyula: *Stammler „Helyes jogról szóló tana"* című művét.

értékmérő segítségével történhetik."[932] Az értékmérő többféle lehet, aszerint hogy az értékeknek hány fajtáját különböztetjük meg. Minthogy az értékmérők maguk is megmérhetők egy másik értékmérő szempontjából, felmerül az a kérdés, hogy milyen viszonyban vannak egymással az egyes értékfajták. Az értékviszonyok vizsgálata szerinte logikusan elvezet a „végső érték" („az értékek világának arisztokratikus hierarchiája a végső érték monarchikus gondolatában éri el tetőpontját") fogalmához, amellyel az általános filozófia szintjén az értékelmélet (axiológia) foglalkozik. Innen veszi át a jogfilozófia a jogi értéktan (jogi axiológia) terminusát.

A jog helyességének problémájára – Moór szerint – a tételes jogtudomány a jog puszta ismeretének alapján nem tudja megadni a választ. Hogy valójában értékes-e az emberi cselekvés, amit a jog ilyennek mond, hogy helyes-e, amit a jog követel, azt nem döntheti el maga a tételes jog: „A jog kritikája nem tételesjogi kérdés" – írja Moór kategorikusan. A jognak ezt a kritikáját a „jogpolitika" végzi el, mely azt kutatja, hogy „valamely jogintézmény helyes-e az emberi célok, a nemzeti és általános emberi, erkölcsi eszmények szempontjából."[933] Ebből adódóan a jogalkotás áll a legállandóbb és a legszorosabb kapcsolatban a helyes jog problémájával. A későbbiekben Moór a jog helyességének általános érvényű meghatározása mellett egyre nagyobb teret szentelt a tételesjogi tartalom értékelő megismerésével foglalkozó ún. jogpolitiká(k)nak. Az egyes- és többes szám használata utal a jogpolitika mint értékelő jogtudomány és ennek részét képező ún. ágazati jogpolitikák közötti különbségtételre. Ezek feladatát abban látja, hogy „a jogszabályok gondolati tartalmát valamely magasabb értéket kifejező gondolati tartalommal mérje össze."[934] A jogpolitika elsősorban jogkritikát jelent, ami „a tételes jogtudománytól nyújtott alapos jogismeret alapján a jog tartalmát megbírálja." Ehhez a bírálathoz azonban többre van szükség, mint a jog puszta ismerete, olyan magasabb mértékre, amely alapján a jogszabályok helyessége, vagy helytelensége megítélhető. *A jogbölcselet problémái* című művében úgy fogalmaz, hogy a jogpolitika mint értékelő jogtudomány (önálló jogi szaktudomány) a helyes jog problémájához vezet.[935] Véleménye szerint a jogpolitika általában nem elégszik meg a köztudatban elterjedt értékfelfogásokkal, hanem kritikájában a jogfilozófiából vett értékelő szempontokra épít, átvéve az ott megfogal-

[932] Moór Gyula: *Bevezetés a jogfilozófiába*... 283. o.

[933] Uo. 21. o.

[934] Moór Gyula: A jogpolitika módszertana. In: Moór Gyula: *Tegnap és holnap között*. (Tanulmányok). Révai Nyomda, Budapest, 1947. 159. o.

[935] „Amikor a jogpolitika egyes jogszabályok vagy jogintézmények helyességét vizsgálja, vagy amikor a jog megvitatását célzó reformjavaslatokat tesz, akkor kétségkívül szüksége van egy olyan magasabb értékre, amelyhez a fennálló jogot vagy a reformjavaslatokat hozzámérheti. A jogpolitika ekként kapcsolatot létesít a jog és a jognál magasabb értékek között s ezzel reálép a szintézisnek arra az útjára, amely ahhoz a jogfilozófiai feladathoz vezet, hogy a jogot az értékek világának egységes összefüggésébe beillesszük." (Moór Gyula: *A jogbölcselet problémái*... 67–68. o.)

mazott „magasabb értékmérőt".[936] Az ilyen értelemben vett jogpolitika alkalmazott jogfilozófiává válva a jogbölcselet részét képezi.

Már a *Macht, Recht, Moral* című művében – jogi alaptanának kifejtésekor – megfogalmazta alapvetését az erkölcsről mint a jog egyik fő kauzális alapjáról. Az etikai alapelvek a jog okozati elemeinek kialakulásánál igen jelentősek, azonban a morális helyesség – véli Moór – nem fogalmi eleme a jognak, hiszen létezhet „helytelen jog" is. A jog és erkölcs viszonya sokrétűbb és komplikáltabb, mint a jog és a hatalom kapcsolata.[937] Az erkölcs és jog kapcsolatát némileg másként közelíti meg *A természetjog problémája* című tanulmányában. Viszonyukat a jogi realitás szemszögéből vizsgálja, és arra a következtetésre jut, hogy az etikai normák áthághatatlan korlátokat képeznek a jog számára, mellyel a jogalkotó hatalomnak feltétlenül számolnia kell.[938] E két alaptételből kiindulva fogalmazza meg jogbölcseletének egyik fontos premisszáját: „A jog fogalmában is bennerejlik az érték gondolata, de az erkölcsi helyesség gondolata nem foglaltatik benne."[939] A természetjogi felfogás tévedésének tartja, hogy az abszolút értékek gondolatát (pl. boldogságra törekvés, erényesség) – melyet transzcendentális elemnek nevez – a jog fogalmába tartozónak tekinti. Az anarchizmus, illetve a történelmi materializmus, melyekkel behatóan foglalkozott, ezzel szemben a jogban a „feltétlen helytelenség gondolatát" látja, illetve az erkölcsi helyesség fölvetésének értelmetlenségét hangoztatva vizsgálja a jog jelenségvilágát.

Moór értelmezése szerint a jog fogalma az érték gondolatát oly módon is tartalmazza, hogy mint norma célokat tűz ki az emberi cselekvés számára, és így értékszempontú különbséget tesz értékes és értéktelen cselekvés között: „A jog norma és mint minden norma mérték a dolgok megítélésére. Az érték fogalma előfeltevése a jog fogalmának, a jog az érték gondolatát eleve föltételezi."[940] A jog azáltal kapcsolódik be az értékek világába, hogy tartalma meghatározott emberi cselekvéseket ír elő, amelyeket „nem mint létező magatartásokat állít oda, hanem mint megvalósítandó, értékes cselekvéseket követel."[941] Minthogy a jog magában foglalja az érték gondolatát, s ekként belép az értékek világába, maga is értékelés alá kerül. Az, hogy mi az a bizonyos magasabb vagy végső értékmérő, az a jog helyességének kérdése. Mind-

[936] „Ha [a jogpolitika – Sz. J.] [...] felveti azt az általános kérdést, hogy melyik az a magasabb értékmérő, amellyel a jog helyességét megítélnünk kell, akkor átlépte a jogfilozófia küszöbét és »a« jog helyességének problémájához jutott el. Ekkor már nem egyes tartalmilag meghatározott jogszabályok vagy jogintézmények helyessége érdekli, hanem az értékmérő kérdése. Ezzel az értékmérővel bármilyen jogtartalomnak, de magának a jog puszta létének, a jogi formának helyességét is megítélhetjük, s így a változó jogtartalomra tekintet nélkül, általános érvénnyel dönthetjük el azt, miben áll »a« jog helyessége." (Uo. 68. o.)

[937] Julius Moór: *Macht, Recht, Moral*... 41–44. o.

[938] Vö. Moór Gyula: *A természetjog problémája*... 41. o.

[939] Moór Gyula: *Bevezetés a jogfilozófiába*... 293. o.

[940] Uo. 20. o.

[941] Uo.

ezt azonban egy olyan jogfogalom alapján tartja elképzelhetőnek, amely „nem lát magában a jogban végső értéket, amely szerint a tartalmi helyesség nem tartozik a jog fogalmi alkatelemei közé."[942] Ha ugyanis a helyes jog csupán a tételesjogi rendelkezésben előírt magatartásnak felelne meg – ekkor tehetnénk meg a „jogszerű" és „jogellenes" emberi cselekedetek disztinkcióját –, elképzelhető lenne a jognak megfelelő, de erkölcsileg helytelen célra irányuló magatartási norma léte is.

A helyes jog Moór-féle koncepciója a tételes jog tartalmának egy végső értékmérő szempontjából való megítélésére épít. A jog helyességének értékelésekor – alkalmazva az általános értékelmélet terminusait („szubjektív–objektív", „relatív–abszolút" ellentétpárokat) – annak objektív és relatív jellegét emeli ki. Így a jog helyességének értékelése egyrészt „objektív" jellegű, mivel az értékelő alapra tekintet nélkül általánosan érvényes, másrészt „relatív" jellegű, mivel csak bizonyos feltételek – pl. adott társadalmi viszonyok változása – mellett érvényes.

Moór felfogása szerint a jog helyességének mérésére az erkölcsi értékelés felel meg, hiszen „az erkölcs az emberi cselekedetek és akaratok helyességének végső mértéke; minthogy pedig a jogszabályokban empirikus emberi akaratok jutnak kifejezésre, minthogy a jog emberi cselekvéseket ír elő, nyilvánvaló, hogy a jog helyessége a benne kifejezésre jutó akaratok és az általa előírt cselekvések helyességét jelenti, és így mértéke is csak az erkölcs lehet."[943] A helyes jog problémája így kerül át az etika területére.

Stammlerral szemben úgy véli, hogy az erkölcsöt nem lehet az észből levezetni. Törvényeinek helyessége végső soron irracionális érzelmi (affektív) forrásokból fakad. Aki nem érzi az erkölcsi törvény helyességét, azt nem lehet róla racionálisan meggyőzni. Az erkölcsi érték, bár abszolút érvényűséggel lép föl, valójában relatív értéket testesít meg a jog számára.[944] A helyes jog nem azonos az abszolút értéket kifejező, az erkölcsi szabályt közvetlenül jogi normává transzformáló természetjogi felfogással, hanem relatív értéket fejez ki, tekintettel a jognak a valóságban való érvényesülésére. Mindebből az következik, hogy „helyes jog az, amely az adott történelmi körülmények közepette, okozatos lehetőségek határain belül, az erkölcsi értékmérőnek leginkább megfelel, amely az erkölcsi követelmények közül annyit valósít meg, amennyit csak a jogalkotó hatalom egész erejének latbavetésével meg-

[942] Uo. 24. o.

[943] Uo. 295. o.

[944] „Az életviszonyok folytonos változása mellett is, minden helyen és minden időben, feltétlenül helyes jogszabályokat megállapítani nem lehetne még akkor sem, ha maga a helyesség megítélésére alkalmazott értékmérő, az erkölcsi szabályozás, minden időre és minden helyre nézve változatlan örökérvényűséggel, abszolút értékkel bírna. Még kevésbé lehet erről természetesen szó, ha az erkölcsi értékmérő maga is változásnak van alávetve. A jog helyessége tehát csak az adott történelmi helyzethez mért relatív helyességet és nem abszolút értéket jelent." (Uo. 295–296. o.)

valósítani lehet."[945] Mivel az erkölcsi szabályok tartalma hely és idő szerint változik, ennek megfelelően különböző pozitív erkölcsi felfogások léteznek egymás mellett. Így fölvetődik a kérdés, melyik pozitív morál, erkölcsi felfogás az, amely alapján a jog helyességét meg lehet ítélni. Véleménye szerint ez tudományos érvekkel eldönthetetlen, hasonlóan ahhoz a kérdéshez, hogy melyik a helyes erkölcs.[946] A jog helyességének végső mértékéül alkalmazott pozitív morált a „mai nyugati kultúránk erkölcsi felfogásában" jelöli meg, ami alapvetően a „keresztény erkölcsi világfelfogáson" alapszik, melynek leglényegesebb erkölcsi követelménye a „felebaráti szeretet" és a „mások javának előmozdítása", amelyhez két további „alappillér", a „nemzeti eszme" és az „igazságosság eszméje" csatlakozik.

A 20. század folyamán a neokantiánus jogfilozófiában a stammleri „formális értékmérők" mellett – bár ezeknek formális jellegét Moór erősen kritizálta[947] – egyre inkább elterjedt a jog helyességének, értékelésének előre megfogalmazott materiális értékek alapján való vizsgálata. Az újkantiánus irányzat legtöbb gondolkodójánál az erkölcsi normák testesítették meg a „végső értékmérőt". A moóri értelemben vett helyes jog is ezen interpretációk sorába tartozik, melyeket gyakorta neveznek „változó tartalmú-" vagy „relatív természetjogi" felfogásnak.

Moór jogbölcseleti szintézisének negyedik eleme a „tételes jogtudományok módszertanának" – vagy később, pontosabb fogalmi használattal a „jogtudományok módszertanának" – nevezett kérdéskör vizsgálata.[948] Jogbölcseletének jogelméleti kérdéseit már 1922/23-ban részletesen kifejtette. A „tételes jogtudományok módszertanának" problémáját ekkor még a rendelkezésre álló hely szűk voltára hivatkozva csupán néhány oldalban foglalta össze.[949] Az 1930-as évek közepén két írásában is jelentős terjedelemben foglalkozott módszertani kérdésekkel. Elsőként a *Szociológia és jogbölcselet* című tanulmányában találkozunk ismeretelméleti felfogá-

[945] Uo. 309–310. o.

[946] „A jog helyességének megítélésére alkalmazandó erkölcsi értékmérő kérdésében a tudományos filozófiai vizsgálódás nem tehet egyebet, mint hogy tudatosan megjelöli azt az erkölcsi felfogást, amelyet a jog értékelésénél alkalmaz. Ennek az alapul vett erkölcsi felfogásnak helyességét azonban nem bizonyíthatja be." (Uo. 303. o.)

[947] Uo. 332–334. o.

[948] A 20. század során a módszertani kérdések a neokantiánus irányzattal kerültek a jogbölcseleti gondolkodás előterébe. Gustav Radbruch 1914-ben az okozatos lét (Sein) és az értékek világa (Sollen) között az alábbi megkülönböztetést teszi: „A kanti filozófia arra tanít bennünket, hogy abból ami van, lehetetlen arra következtetni, ami értékes, ami helyes, aminek lennie kell. Valami pusztán azért, mert van vagy volt, vagy akár mert lesz, még sohasem minősül helyesnek. [...] Az értékszemlélet s a létszemlélet önálló, önmagukban zárt körökként fekszenek egymás mellett. Ez a módszerdualizmus lényege." (Gustav Radbruch: Jogfilozófia. In: *Jog és filozófia.* [Szerk.: Varga Csaba] Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 229. o.)

[949] Moór Gyula: *Bevezetés a jogfilozófiába...* 36–46. o. Az itt írtak lényegében megismételték – némileg bővebben – a korábban *A társadalom és a tételes jogtudomány határkérdéseiről* című tanulmányban kifejtett megállapításait.

sának bővebb kifejtésével, majd az 1936-os *Jogfilozófia* jegyzetében részletezi először a „jogtudományok módszertanát".

Moór szerint a neokantiánus jogbölcselet által központi problémaként kezelt módszertisztaságot „senkisem fejtette ki konzekvensebben és alkalmazta nagyobb éleselméjűséggel az elméleti jogtudomány legnehezebb kérdéseinek a vizsgálatánál, mint Kelsen" és társai (Adolf Merkl, Alfred Verdross, Fritz Sander), akiknek a nézetei „normatív jogtudományi" iskola néven önálló jogbölcseleti irányzattá formálódtak. A kelseni „tiszta jogtan" (reine Rechtslehre) általános jellemzéseként megállapítja, hogy e felfogás szerint „a normák és így a jogszabályok világa is teljesen független a valóságok, a tények világától. A valóságtudományok explikatív-kauzális szemléletét a jogtudomány normatív módszerétől az a nagy különbség választja el, ami a reális létet a normák ideális világától; a »mi van« kérdését (»Sein«) a »mi legyen« kérdésétől (»Sollen«) elválasztja. A jogtudományt [...] meg kell tisztítani minden bele nem tartozó szociológiai vagy pszichológiai elemtől."[950] A Kelsen-féle „normatív juriszprudencia", ha semmi mást nem akarna szolgálni, mint a „tételes jogtudomány methodológiáját", vagy másképpen, a „jogi ismeretelméletet" („juristische Erkenntnislehre") úgy egyet lehetne vele érteni – állítja Moór[951] –, azonban elfogadhatatlan számára, hogy teljesen hátat fordítva a „tények világának", azt jogfilozófiai rangra emeli. Úgy véli, a „tételes jogtudományok módszertana" beilleszthető a jogfilozófiába, annak fontos, de nem egyedüli kérdésköreként.

Moór a módszertisztaságot nem viszi el addig a szélsőségig, mint Kelsen. Felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy a jogszabály nemcsak magatartásminta, hanem „követésre találó" norma, vagy ahogyan 1927-ben Kelsen-fordításának előszavában fogalmazta: „Felfogásom szerint a társadalom és a jog világában az értéknek és a valóságnak, az eszmének és a pszichofizikai realitásoknak összekapcsolódását kell látnunk."[952] A kelseni elmélet kritikájaként állapította meg, hogy a tökéletesnek látszó rendszer ott téved, amikor a jogban csak puszta normát lát: „Azt, hogy a jog a társadalmi életben valósággal érvényesülő norma, nem veszi tekintetbe, – mert hiszen ez szociológiai ténymegállapítás volna, ami módszerének tisztaságát zavarná. A jog »pozitivitását« megmagyarázni nem is tudja."[953] Az 1930-as évek során ismeretelméleti felfogását tovább árnyalja. *Szociológia és jogbölcselet* című tanulmányában így fogalmaz: „Felfogásunk az ismeretelméleti realizmus talaján áll, annyiban, hogy nézetünk szerint minden megismerésben olyan valaminek a megragadásáról van szó, ami ettől a megismeréstől is függetlenül fennáll."[954] Véleménye szerint ez

[950] Uo. 42. o.

[951] Moór Gyula: A társadalomtudomány és a tételes jogtudomány határkérdéseiről... 249–263. o.

[952] Moór Gyula: Előszó. In: Hans Kelsen: *Az államelmélet alapvonalai...* V. o.

[953] Moór Gyula: *Bevezetés a jogfilozófiába...* 44. o.

[954] Moór Gyula: *Szociológia és jogbölcselet...* 7. o.

nemcsak a „reális tapasztalati valóság tárgyaira" vonatkozik, hanem az „ideális érvényességre" is (pl. matematikai igazságok).

Moór ismeretelméleti megközelítése szerint mind a társadalom, mind a jog „fennáll" attól függetlenül, hogy milyen tudomány foglalkozik vele, vagyis a tudomány módszerének kell a tudomány tárgya szerint igazodnia. A jogi jelenségeket mint objektív totalitást, illetve azok részeit a rá jellemző szaktudományi jellegű módszerrel kell vizsgálni: „Azt, hogy a szóban forgó objektív totalitásnak melyik részletét izolálja és szelektálja a kérdéses szaktudomány a maga kutatási tárgya gyanánt, természetesen már az illető tudomány vezérlő szempontja és ahhoz igazodó módszere határozza meg."[955] Moór a Kelsen-féle „metodikai idealizmus" módszertisztaságot megalapozó alaptézisének ellentmondásosságát már magának az elméletnek a primer kifejtésében is fölfedezi.[956] A módszertisztaság követelményében Moór szerint összekeveredik „a »tárgyat« ismeretelméleti értelemben »létrehozó« módszer fogalma a tudományok gyakorlatában követett logikai eljárási módoknak »módszer« gyanánt való felfogásával, vagyis az ismeretelmélet az alkalmazott logikával."[957] Így a kantiánus filozófia állítása, mely szerint minden tudomány csupán egyetlen módszert alkalmazhat, nem igazolható mint a tudományok „faktuma".[958] A tudományágak szerinti különbség abban található, hogy melyik módszer érvényesül „főmódszerként" és melyik a „másik alkalmazási területének szelektálására és kutatásának segédeszközéül". Ha a módszertisztaság képviselőinek tételeit nem is fogadjuk el – érvel Moór –, bizonyos fokig el kell ismernünk az általuk megfogalmazottak jogosultságát: „A diszkurzív gondolkodás izoláló természetéből következik, hogy a tudományos kutatás is csak bizonyos határozott szempontok szerint izoláló fáradságos módszeres eljárás útján tudja megragadni a maga tárgyait."[959] A különböző megismerési szempontoknak a rendszertelen „összevegyítése" ennek az izoláló eljárásnak a feladását jelentené. Ezért fontos a tudományos megismerés számára, hogy a különböző módszerek „egymást korlátozva [...] a vizsgálandó anyag sze-

[955] Uo. 8. o.

[956] „Még a metodikai idealizmus képviselői is, akik pedig éles ellentétet látnak a pszicho-fizikai realitás és az érvényesség, a lelki aktus és annak szellemi tartalma közt, ezt a lelki tartalmat a lelki aktus tartalmaként fogják fel. Ezáltal azonban már elismerik a kapcsolatot a lelki aktus és annak tartalma közt. Ebből egy olyan módszernek felvétele is következik, amellyel éppen ezt a kapcsolatot magát akarjuk megismerni vagy »létre hozni«. A kapcsolatot magát megismerő vagy »létre hozó« tudományos vizsgálat azonban sem a lelki aktust, sem annak szellemi tartalmát nem hagyhatja teljesen figyelmen kívül, s ezért olyan módszerrel vagy módszerekkel kell dolgoznia, amely vagy amelyek segítségével mind a kettőt megragadhatja." (Uo. 27–28. o.)

[957] Uo. 28. o.

[958] „Minden tudományban, kivétel nélkül, különböző gondolati eljárásoknak módszereknek váltakozva történő használatával találkozunk, ami természetesen nem zárja ki azt, hogy az egyik tudományban ez, a másikban pedig egy másik módszer legyen túlsúlyban és adja meg az illető tudomány sajátos jellegét." (Uo.)

[959] Uo. 29. o.

lektálására felhasználva" ne érvényesülhessenek. Moór szerint a valóság és az érték szempontjainak külön-külön való alkalmazása az izolálás egyik módjaként értékelhető, együttes alkalmazásuk pedig ugyancsak az izolálás célját szolgálja.[960] Moór ily módon a tény és érték „szétszakított világa" közötti közvetítés lehetőségének bizonyításával határozza meg a társadalom és a jog tudományos megismerési tárgyát – mint szellemi kapcsolatokban adott értékvonatkozásokat és értékmegvalósulásokat. A tudományos vizsgálódás e módszertani tételét joggal nevezi az utókor „izoláló-szelekciós eljárásnak".[961]

A módszertani kérdések továbbgondolásával találkozunk *A »filozófia mibenléte« Pauler szerint* című tanulmányában, amelyben a korábban „tételes jogtudományok módszertanaként" említett problémakör helyett a jogtudományok három ágazata szerinti (tételes jogtudomány, okozatos jogtudomány és értékelő jogtudomány) módszertanokról tesz említést, hivatkozva arra, hogy a módszertannak külön-külön figyelembe kell vennie a három fajta jogtudomány sajátosságait.[962] E gondolatát később az 1936-os *Jogfilozófia* című egyetemi jegyzetében fejtette ki bővebben. E művében fogalmazza meg, hogy a módszertan kérdése éppúgy, mint a többi jogbölcseleti probléma előfeltevése minden jogi szaktudománynak, mert minden jogi szaktudománynak ismernie kell saját feladatát és módszerét: „Ezt a kérdést sem tudják az egyes szaktudományok megoldani, mert ez a kérdés a legfilozófiaibb jellegű az összes jogbölcseleti kérdések között."[963] A módszertani problémák megoldásához szerinte jogi alaptani ismeretekre, általános filozófiai ismeretekre („alkalmazott logika") s ezen felül egyes jogi szaktudományok ismereteire van szükség.[964]

Moór jogbölcseleti életművének értékelésekor megállapíthatjuk, hogy jogfilozófiáját alapvetően az újkantianizmus álláspontjának elfogadása határozta meg, melyet, mint általános bölcseleti kiindulópontot, mindig nyíltan vallott, mindazonáltal maga is látta, hogy a neokantiánus filozófia a maga számtalan vonulatával a legkülönbözőbb jogbölcseleti konklúziók levonására alkalmas. Figyelme a Sein és

[960] „Mennél inkább törekszik [...] valamely tudomány a maga tárgyának egyedi meghatározására [...], annál kevésbé fogja a maga tárgyát a »módszertisztaság« követelményének mechanikus alkalmazásával csupán egyetlen szempont segítségével izolálhatni és megragadhatni. És annál inkább lesz szüksége arra, hogy a valóság szempontja szerint szelektált anyagot az érték-szempont segítségével tovább szelektálja, vagy fordítva, az érték szempontjából végzett szelekció után egy további szelekciót végezzen a valóság szempontjának segítségével." (Uo. 30–31. o.)

[961] Lásd erről bővebben Zsidai Ágnes: Tény és érték (Moór Gyula és Horváth Barna jogfilozófiai vitája)... 513–519. o.

[962] Moór Gyula: A „filozófia mibenléte" Pauler szerint... 22. o.

[963] *Jogfilozófia*. Jog- és államtudományi jegyzetek [1936] 42. o.

[964] Moór a korábban tett módszertani kiterjesztést folytatva a jogtudományok módszertanának négy kérdéskörét különbözteti meg: 1. „tételes jogtudományok módszertana", 2. „okozatos jogtudományok módszertana", 3. „értékelő jogpolitikai jogtudományok módszertana", 4. „jogbölcselet módszertana". (Uo. 69. o.) A fő hangsúlyt azonban a továbbiakban is – a módszertani kérdések kiszélesítése ellenére – az „eredeti" problémakörre, a „tételes jogtudományok módszertanára" helyezi.

Sollen megkülönböztetésén túl a két szféra közötti sajátos, közbenső „harmadik világra" irányult. Meghatározása szerint ez a világ az „értékes valóság" birodalma, ahová a „kultúrjelenségek" s köztük a jog is tartozik. Ezáltal próbálta meg Moór a klasszikus neokantiánus problémafölvetést, a valóság és érték közötti „ellentmondást" áthidalni. Megkísérelte a jogot a valósághoz közelíteni, a valósággal valamilyen kapcsolatba hozni. Lét és legyen alapvető dualizmusa továbbra is megmarad jogfilozófiájában, ugyanakkor felfogása szerint a jog nem puszta legyen, hanem az érték és valóság egységeként megragadható olyan jelenség, amelyben a „realitás és idealitás, a testi-lelki valóság és a szellemi tartalmak, a tapasztalati lét és az értékek, a normák érintkezését" figyelhetjük meg. Az 1930-as évek közepétől kezdődően a Rickertre való hivatkozások mellett egyre gyakrabban találkozunk Hartmann újhegeli indíttatású filozófiai tételeinek citálásával. Kettejük hatásának tulajdonítható, hogy Moór az 1940-es évek elejére a jövő jogbölcseleti gondolkozásának általános filozófiai alapjait a neokantiánus és újhegeliánus gondolatok szintézisét megteremtő „új (modern) kultúrfilozófiai irány" tételeiben vélte fölfedezni. Az utókor sajnálatára Moórnak nem sikerült az új filozófiai világképre alapozott jogbölcseleti rendszert megalkotnia, csupán néhány tanulmányban találunk utalást az új elmélet körvonalaira, melyekben a jog mivoltának vizsgálatakor a kanti dualizmus és a hegeli monizmus szintézisének igényét fogalmazza meg.

Moór feltétlen érdeme, hogy nagy elmélettörténeti anyagra építette föl saját jogbölcseleti rendszerét, abban mindig világosan megjelölte, mit tart maga számára hasznosíthatónak. Saját felfogását – mint láttuk – az „összefoglaló jogfilozófiák" közé sorolta, mely az általa négy kérdéskörként meghatározott általános („örök") jogfilozófiai problémák mindegyikével foglalkozott. A vizsgálandó kérdésköröket nem pusztán csak „átfogni" akarta, hanem megoldásaiban a jogfilozófiai irodalomra támaszkodó, a különböző irányzatok, gondolkodók hibáiból okuló, az egyoldalú túlzásokat lemetsző, „egyenlítő és összefoglaló rendszert" dolgozott ki.[965] A „jogbölcselet egész rendszerének kifejtése" mint cél élete végéig előtte lebegett. Ennek szükségességét mindig is hangsúlyozta. Kísérletet a „nagy szintézisre" azonban csak első összefoglaló művében tett, amely azonban a Moór által megfogalmazott elvárásoknak sem felelt meg mindenben, hiszen az egyes jogfilozófiai kérdések tárgyalásai nem alkotnak egységes rendszert. 1923 után számos tanulmányában próbálkozott jogbölcselete egyenetlenségeinek kiküszöbölésével, aránytalanságainak megszüntetésével, ezek eredményeit azonban később sohasem publikálta újabb monográfiában. Igaza van Kornis Gyulának, amikor 1943-as akadémiai üdvözlő beszédében – az életmű megkoronázásaképp – a végső szintézist sürgette.[966]

[965] Vö. Paczolay Péter: Moór Gyula jogfilozófiája... 512. o.

[966] *Akadémiai Értesítő*. LIII. köt. 1943. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1943. 258. o. Solt Kornéltól – Moór egykori tanítványától – tudjuk, hogy professzora dolgozott az újabb összefoglaló

Összességében megállapítható, hogy Moór összefoglaló jogbölcseleti rendszere végső soron nem tudta vállalt feladatát, a „nagy szintézist" megvalósítani. Jogfilozófiai rendszere az azt fölépítő elemek eltérő színvonalú és mértékű kidolgozottsága és a kapcsolódási pontok bizonytalansága miatt az eklektikusság jegyeit viseli magán. Eredetiséget rendszerező tevékenységében, problémaérzékenységében, logikai módszerében, illetve szintézisre törekvésében mutat. Jelentős írásainak többségét németül is publikálta, nemzetközi ismertsége és elismertsége mégsem hasonlítható egykori mesteréhez.[967] Munkássága mindazonáltal nagyban hozzájárult a magyar jogfilozófia nemzetközi szintű műveléséhez. Jogbölcselete jelentős befolyást gyakorolt a kortárs hazai tételes jogtudományi irodalomra, mely egybevágott a jogfilozófia szerepéről és feladatáról vallott felfogásával.

3.4. Horváth Barna „tiszta jogszociológiája"

A magyar jogbölcseleti gondolkodásban az 1920-as évek végétől kezdődően Horváth Barna (1896–1973) sajátos új színt képviselt.[968] Jogfilozófiai felfogásának újsze-

művön, melybe „bedolgozta" az időközben megfogalmazott újabb kutatási eredményeit. Ennek kézirata is elkészült, melyet az 1940-es évek legelején Moór saját költségén „kiszedetett". A több mint 400 oldalas műnek a „kefelenyomatát" évekig javította és bővítette. Lásd erről Solt Kornél: Emlékezés Moór Gyulára. A Budapesti Tudományegyetemek Baráti Egyesülete által 1992. június 25-én Moór Gyula tiszteletére rendezett emlékesten tartott előadás rövidített szövege. (Kézirat). Vö. Solt Kornél: Moór Gyula jogfilozófiájáról... 1861. o. A magyar jogfilozófiai gondolkodás nagy vesztesége, hogy a kéziratnak nyoma veszett.

[967] Idegen nyelven publikált írásainak újraközlésére Varga Csaba jóvoltából 2006-ban került sor. Vö. Julius Moór: *Schriften zur Rechtsphilosophie*. (Herausgegeben mit Bio- und Bibliographie versehen von Csaba Varga) Szent István Társulat, Budapest, 2006. (A majd' ötszáz oldalas könyv dicséretes minőségben faximile kiadásban teszi közzé Moór 1922 és 1943 között publikált, egész életművét átfogóan bemutató német, olasz és francia nyelvű tanulmányait, melyek javarészt annak idején először magyar nyelven jelentek meg. Moórra egyébként jellemző volt, hogy jogbölcseleti nézeteit leginkább reprezentáló írásait a nemzetközi szakmai közvélemény számára igyekezett hozzáférhetővé tenni. E tekintetben a 20. század első felének hazai jogfilozófiai irodalmában őt tekinthetjük a legtudatosabb szerzőnek.)

[968] Horváth Barna (1896. augusztus 25., Budapest – 1973. március 3., Hingham [Massachusetts, USA]) egyetemi tanulmányait a budapesti jogi karon végezte. 1920-ban szerzett jogi doktorátust, majd a közigazgatásban helyezkedett el. 1925-ben Moór Gyula közreműködésével folyt le magántanári habilitációs eljárása a szegedi egyetemen. 1927 és 1929 között Bécsben, majd Londonban töltött hosszabb ösztöndíjas tanulmányutat. 1929-től 1949-ig – Moór utódaként – a jogfilozófia professzora volt a szegedi, illetve (1941 és 1944 között) a kolozsvári egyetemen. 1945-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjainak sorába választották. A háború után aktívan részt vett a politikai közéletben. A fordulat évét követően helyzete szakmai és politikai értelemben ellehetetlenült, így 1949-ben családostul az Egyesült Államokba emigrált. 1950 és 1956 között a New York-i New School for Social Research professzoraként politikatudományt, nemzetközi jogot és jogfilozófiát adott elő. Tanított Zürichben, Bécsben, Berlinben, Freiburgban, Koppenhágában és Genfben. Nehéz anyagi körülményei arra késztették, hogy állást vállaljon az Amerika Hangja Magyar Osztályán, ahonnan 1964-ben vonult nyugdíjba. Kül-

rűségéről az életmű mindeddig egyetlen monográfusa a következőképpen ír: „Horváth Barna elméleti belátásainak, gondolatainak meglepő modernsége, a magyar jogfilozófiában szinte egyedülálló felkészültsége, erudíciója, integráns szinoptikus

---

földre távozását követően sohasem tért haza. Életéről és munkásságáról lásd Hegedüs József: Horváth Barna jogszociológiája. *Társadalomtudomány*, XIV. évf. (1934) 5–6. sz. 307–318. o.; Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon...* 468–483. o.; Lichtenstein József: Egy habilitáció története. Horváth Barna pályakezdése. *Szeged*, II. évf. (1990) 10–11. sz. 57–58. o.; Zsidai Ágnes: A perspektíva tüneménye. Horváth Barna jogfilozófiája, *Világosság*, XXXII. évf. (1991) 12. sz. 917–927. o.; Nagy Endre: Elhajló pályaképek (Bibó és Horváth Barna). In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A hatalom humanizálása*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1993. 84–90. o.; Zsidai Ágnes: Bibó István a jogfilozófus (Horváth Barna és Bibó István szellemi közössége). In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A hatalom humanizálása...* 91–108. o.; Horváth Barna: *Forradalom és alkotmány (Önéletrajz 1944–45-től)*. ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Budapest, 1993.; H. Szilágyi István: Dráma és jogfilozófia Horváth Barna életművében. In: *Portrévázlatok...* 211–266. o.; Zsidai Ágnes: A tiszta jogszociológia. (Bevezető tanulmány). In: Horváth Barna: *Jogszociológia. A jog társadalom- és történelemelméletének problémái.* (Ford.: Zsidai Ágnes) Osiris Kiadó, Budapest, 1995. 11–58. o.; Cs. Kiss Lajos: Utópia és valóság. *Világosság*, XXXVIII. évf. (1997) 11. sz. 36–48. o.; Perecz László: A belátásos elmélettől a mezőelméletig... 86–89. o.; Cs. Kiss Lajos: Szabadság és kényszer. Horváth Barna szellemi pályája. In: Horváth Barna: *Angol jogelmélet*. Pallas Stúdió – Attraktor Kft., Budapest, 2001. 569–611. o.; Pokol Béla: *A jog elmélete*. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2001. 346–353. o.; Cs. Kiss Lajos: A tragédia metafizikája a jogban. In: Horváth Barna: *A géniusz pere. Szókratész – Johanna.* Attraktor, Máriabesnyő – Gödöllő, 2003. 210–238. o.; Szabadfalvi József: Egy „európai értelmiségi jelenség". Horváth Barna emlékezete. *Magyar Jog*, L. évf. (2003) 11. sz. 641–648. o.; Pokol Béla: Adalékok a magyar jogfilozófia történetéhez. In: Fehér M. István – Veres Ildikó (szerk.): *Filozófia és teológia a magyar eszmetörténetben*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2003. 174–183. o.; Zsidai Ágnes: Die Erscheinung der Perspektive (Synoptische Rechtstheorie von Barna Horváth). In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae*. Sectio Iuridica. Tom. XLIV. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2004. 207–226. o.; Cs. Kiss Lajos: A *Jogszociológia* után. In: Horváth Barna: *A jogelmélet vázlata*. Attraktor, Máriabesnyő – Gödöllő, 2004. 245–255. o.; Zsidai Ágnes: A jog genus proximuma (Horváth Barna processzuális jogelmélete). *JURA. A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának hivatalos lapja*, XI. évf. (2005) 2. sz. 146–151. o.; Út a szubjektum felé (Hans Kelsen, Horváth Barna és Bibó István jogelméleti vitája a kényszerről). *Világosság*, XLVI. évf. (2005) 11. sz. 29–36. o.; Hume kietlen szikláján – Horváth Barna jogszociológiájának értéktana. In: Andrássy György – Visegrády Antal (szerk.): *Közjogi intézmények a XXI. században*. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs, 2005. 146–151. o.; H. Szilágyi István: Tanítvány és Mester (Bibó István hatása Horváth Barnára). In: Horváth Barna: *The Basis of Law/A jog alapjai*. Szent István Társulat, Budapest, 2006. XXXVII–LII. o.; Cs. Kiss Lajos: Horváth Barna. In: Hamza Gábor – Siklósi Zoltán (szerk.): *Magyar jogtudósok*. III. köt. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2006. 209–227. o.; Zsidai Ágnes: *A tiszta jogszociológia. Horváth Barna szinoptikus jogelmélete*. Szent István Társulat, Budapest, 2008.; H. Szilágyi István: Horváth Barna géniusza. In: H. Szilágyi István: *Jog – irodalom*. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Összehasonlító Jogi Intézet, Szeged, 2010. 33–88. o.; Zsidai Ágnes: A jog Janus-arca (Horváth Barna szinoptikus jogelmélete). *Tolle Lege. Jog- és társadalomelméleti folyóirat*, II. évf. (2012) 2. sz. http://tollelege.elte.hu/sites/default/files/articles/zsidaiagnes.pdf); Cs. Kiss Lajos: Horváth Barna és John Austin – az imperatív jogelmélet kritikája. *Acta Universitatis Sapientiae Legal Studies*, vol. 5 (2016) no. 2. 151–160. o.; *A szegedi jogbölcseleti iskola. Horváth Barna emlékkönyv*. (Szerk: Révész Béla) Iurisperitus Kiadó, Szeged, 2017.; Nagy Zsolt: Horváth Barna (1896–1973). A Szegedi Tudományegyetem jogász professzorai I. *FORVM. Acta Juridica et Politica*, X. évf. (2020) 1. sz. 301–317. o.

látásmódja, s az ezzel lényegileg összefüggő reflexív-dialektikus érvelési technikája és stílusa, hihetetlen elméletalkotói impulzivitása és eredetiségre törekvése, a felvilágosodás és a német idealizmus kriticista hagyományainak és a pragmatizmusban rejlő kritikai potenciálnak egy sajátos, »szinoptikus kritikai racionalizmussá« való ötvözése nemcsak a mű, hanem a személyiség megformálásában is követendő például szolgálhat az utókor számára mind a tudományos, mind pedig az emberi teljesítmény vonatkozásában."[969] Horváth életművének egy másik kiváló kutatója a sokszínű munkásság más dimenzióiban keresi annak aktualitását, időszerűségét: „Horváth Barna munkásságában megfogalmazódó kihívás egyfelől a művészet és tudomány viszonya kérdésének újragondolására késztet, másfelől – közelebbről a jogelmélet szemszögéből nézve – a jog jelenségeinek a dráma fogalmi keretére támaszkodó értelmezési lehetőségeinek kutatására ösztönöz."[970]

Az 1920-as évek közepéig Horváth érdeklődésének középpontjában az újkantiánus filozófia ismeretelméleti és különösen etikai kérdésekkel foglalkozó irodalmában való elmélyülés állt. Életrajzi visszaemlékezéséből tudjuk, hogy ez időben ismerkedett meg behatóbban Hermann Cohen, Emil Lask, Heinrich Rickert, Wilhelm Windelband műveivel.[971] Az évtized közepétől kezdve több etikai tárgyú munkája jelent meg, melyek valójában a jogfilozófiába történő belépőt jelentették számára. E tárgykörbe tartozó legjelentősebb műve 1926-ban jelent meg *Az erkölcsi norma természete* címmel.[972] A morálfilozófiai kérdések még az 1930-as évek elején is foglalkoztatták, melyeket az ekkor már formálódó szinoptikus jogelméletének kidolgozásában is igyekezett fölhasználni.[973] A morálfilozófiához való kötődését mi sem bizonyítja jobban, minthogy jogbölcseleti habilitációját követően, 1927-ben a budapesti egyetemen magántanári képesítést szerzett „az etika története" tárgykörből.

---

[969] Zsidai Ágnes: *A tiszta jogszociológia. Horváth Barna szinoptikus jogelmélete...* 176–177. o.

[970] H. Szilágyi István: Dráma és jogfilozófia Horváth Barna életművében. In: *Portrévázlatok...* 255. o.

[971] Horváth Barna: *Forradalom és alkotmány...* 85–86. o.

[972] Horváth Barna: *Az erkölcsi norma természete*. Budavári Tudományos Társaság, Budapest, 1926. További etikai tárgyú írásai: Az erkölcsi rosszról. *Athenaeum*, XII. évf. (1926) 1–3. sz. 1–14. o.; A materiális értéketika új iránya. *Athenaeum*, XIII. évf. (1927) 3–4. sz. 101–137. o.; 233–236. o.

[973] Horváth Barna: Die Idee der Gerechtigkeit. *Zeitschrift für öffentliches Recht*, Bd. VII (1928) H. 4. 508–544. o.; Igazságosság és igazság. *Társadalomtudomány*, IX. évf. (1929) 3–4. sz. 209–247. o.; Gerechtigkeit und Wahrheit. *Internationale Zeitschrift für Theorie des Rechts*, Bd. IV (1929) H. 1. 1–54. o.; Die Gerechtigkeitslehre des Sokrates und des Platon. *Zeitschrift für öffentliches Recht*, Bd. X (1930/31) H. 2. 258–280. o.; Die Gerechtigkeitslehre der Vorsokratiker. In: *Studi Filosofico-Giuridici dedicati a Giorgo del Vecchio*. Società Tipografica Modenese, Antica Tipografica Soliani, Modena, 1930. 336–372. o.; *Die Gerechtigkeitslehre des Aristoteles*. Acta Litterarum ac Scientiarum Regiae Universitatis Francisco-Josephinae. Sectio: Juridico-Politica. Tom. IV. Fasc. 48. Szeged Városi Nyomda, Szeged, 1931.; Gerechtigkeit als Schein und Sein. *Zeitschrift für öffentliches Recht*, Bd. XV (1935) H. 4. 446–469. o.; Summi Pontificatus. *Társadalomtudomány*, XX. évf. (1940) 1. sz. 5–22. o.

Első jogbölcseleti tárgyú írása „Az új magyar jogfilozófia" címen 1923-ban jelent meg, melyben Moór ugyanabban az évben publikált könyvét méltatta lelkesen mint a magyar jogfilozófia nemzetközi mércével mérhető eredményét. Horváth az ekkor a szegedi jogi karon tevékenykedő Moórtól kapta azt a végső impulzust, mely a tudományos pálya felé irányította. A neves pályatárs nem csupán az akadémiai karrier kezdő lépéseiben segítette a néhány évvel fiatalabb kollégáját, hanem szakirodalmi tájékozódásában is támogatta az új utakat kereső tehetséget.[974] Moór már az 1920-as évek közepén nyilvánvalóvá tette, hogy a magyar jogbölcseleti gondolkodás megújításának egyik útja, az egyoldalú német orientáció oldása lehet, mely elsősorban az angolszász jogi kultúra irányába való tájékozódás révén képzelhető el. Ezért támogatta melegen Horváth angliai ösztöndíjas útját.[975] A habilitációt követő külföldi tanulmányutak alatt jelent meg az első önálló jogbölcseleti tárgyú terjedelmes

[974] A két világháború közötti hazai jogbölcseleti gondolkodás egyetlen vitája Moór Gyula és Horváth Barna nevéhez kapcsolódik. Az 1930-as évek első felében lefolyt – végül személyeskedéstől és politikai felhangoktól sem mentes – polémia sajnálatos módon megosztotta a hazai jogfilozófusokat. Az 1920-as évek elejétől kezdődő kapcsolatukra a kollegiális baráti viszony volt jellemző. Ezt példázza Moór *Metafizika és jogbölcselet* című tanulmányának egyik lábjegyzete, melyben Horváthot „a szegedi egyetem kitűnő jogfilozófusának" titulálja. Vö. Moór Gyula: Metafizika és jogbölcselet... 196. o. (4. jegyzet). Hasonlóan elismerően írt Horváth az 1930-ban megjelent *Die ungarische Rechtsphilosophie* című írásában a magyar jogbölcseleti gondolkodás nagyjainak bemutatásakor Moórról: „Reméljük, sikerült kellőképpen kiemelni Moór spekulatív erejének kiválóságát, éles logikáját és teljesítményének rendkívüli mivoltát a jogfilozófiában. Ő a magyar jogtudomány egyik legkiemelkedőbb alakja, éles elméjű, bölcs, megfontolt, tartózkodó és megbízható. Legfőbb erénye logikája, realizmusa és az ellentétes álláspontok megítélésének képessége. Mindig tömör és kifejezésében tiszta, brilliáns stílusban és rendkívüli alapossággal dolgozik." (Horváth Barna: Die ungarische Rechtsphilosophie... 83. o.) Polémiájuk főbb elemei közül mindenképpen ki kell emelni a jogszociológia és jogbölcselet viszonyát érintő tudományrendszertani oppozíciójukat, illetve „a jog mivoltáról vallott felfogás" és a jogszociológia (jogfilozófia) tárgya, módszere kapcsán kifejtett eltérő nézeteiket. Kapcsolatuk megromlását követően teljesen elszakadtak egymástól. Horváth 1937-ben *A jogelmélet vázlata* című munkájában még említést tesz a jogelméleti irányzatok tárgyalásakor – Gény és Kelsen társaságában – Moórról mint a kényszerelmélet tipikus képviselőjéről. Vö. Horváth Barna: *A jogelmélet vázlata*. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged, 1937. 202–203. o. Moór az 1930-as évek közepétől egyetlen írásában sem említi meg a korábban mindig meleg szavakkal méltatott professzortársát. Moórhoz közel álló egykori budapesti tanítványának visszaemlékezése szerint az 1930-as évek második felétől egyetlen előadáson, vagy szemináriumon sem hozta szóba szegedi kollégája nevét. A vitát összefoglalóan érintő írások közül lásd Zsidai Ágnes: Tény és érték (Moór Gyula és Horváth Barna jogfilozófiai vitája)... 513–519. o., illetve Szabadfalvi József: Vonzások és taszítások – Moór Gyula és Horváth Barna kapcsolata... 654–660. o.

[975] Érdemes idézni Moór 1926 tavaszán kelt ajánlásából, melyben Horváth tervezett angliai tanulmányútjáról az alábbiakat írja: „[K]érését, tekintve hogy nevezett a jogfilozófia művelésére kiváló képességekkel rendelkezik, melegen pártolom. – Minthogy a magyar jogfilozófiai irodalmunk egyoldalú német hatás alatt áll, nemcsak [a] kérvényező szempontjából volna kívánatos, hanem a magyar jogfilozófia számára is igen értékes eredményekkel járna, ha Horváth Barna útján az angol-amerikai áramlatokkal közelebbi kapcsolatba jutna." (Csongrád Megyei Levéltár. A Ferenc József Tudományegyetem Jogtudományi Karának iratai. 6. doboz. 613–1925/26. jksz.)

tanulmánya *Természetjog és pozitivizmus* címmel.[976] Valójában e művétől kezdődően majdnem minden jogfilozófiai tárgyú írásában reflektál a korszak megkerülhetetlen elméletét képviselő kelseni teóriára.[977] Kelsennel – illetve a követőjének számító Alfred Verdross-szal – való személyes megismerkedése szintén ösztönzőleg hatott jogelméleti rendszerének formálódására. Kelsen elmélete elsősorban viszonyítási pontként szolgált számára, hiszen az általa is következetesen képviselt módszertisztaság követelményének való megfelelés tükrében igyekezett bizonyítani a tiszta jogtan egyoldalúságát. Verdross elméletéből ugyanakkor bizonyos elemeket – így például azt a gondolatát, hogy a jog abban különbözik más normáktól, hogy saját szerveinek aktusaiként realizálódik – átvett és beépített az eljárási jogelméletébe.

Horváth szegedi professzori kinevezését megelőzően 1929-ben, egy szemeszternyi időt tartózkodott Londonban.[978] Az angol fővárosban töltött hónapok elsősorban Harold Laski hatása alatt teltek.[979] Emellett behatóan foglalkozott az angol filozófiai és jogi gondolkodás óriásai közül Hobbes, Bentham, Austin, illetve az amerikai jogi gondolkodás kiemelkedő alakjainak és közülük leginkább Roscoe Pound munkásságával. Processzuális jogszemléletének kidolgozása szempontjából nagy jelentőségű volt a neves szociológussal, az ún. szociális liberalizmus fő alakjával, Leonard T. Hobhouse-szal és tanítványával, Morris Ginsberggel való megismerkedése, akitől átveszi és a jogfejlődésre alkalmazza a társadalmi fejlődés (evolúció) négy típusát. Horváth nem csupán interpretálta, hanem jelentős mértékben továbbfejlesztette és kiegészítette a fejlődési típusok (növekedés, hatásosság, szabadság, kölcsönösség) egymás közti viszonyának vizsgálatát. Ezen túl említésre méltó még az amerikai jogi

[976] Horváth Barna: Természetjog és pozitivizmus. *Társadalomtudomány*, VIII. évf. (1928) 3–4. sz. 212–247. o.

[977] 1951-ben az emigrációs évek kezdetén írt tanulmányában a kortárs elméleteket egyfajta „Kelsennel folytatott párbeszédnek" nevezi. Vö. Barna Horváth: Comment on Kelsen. *Social Research*, vol. 18 (1951) no. 3. 313–334. o. (Magyar nyelven: Kommentár Kelsenhez. [Ford.: Márton Miklós] *Állam- és Jogtudomány*, LI. évf. [2010] 3. sz. 329–349. o.)

[978] Önéletrajzi írásában így idézi fel ezeket a hónapokat: „Legtöbb időmet a British Museum könyvtárában töltöttem. Kelsen professzor adott ajánlólevelet Laski professzorhoz, de ő szívélyesen kijelentette, hogy nekem hozzá nincs szükségem ajánlólevélre. Néhányszor meghívott otthonába. Kelsennel összehasonlítva ő inkább egy művész benyomását keltette. Kelsen nem tartozott semmilyen párthoz, míg Laski lelkes híve, valóságos vezéralakja volt a Munkáspártnak. [...] Laski számos értékes információt adott az angol jogelméleti irodalomról. A Laskié mellett néha részt vettem Hobhouse és Ginsberg előadásain. Oxfordban találkoztam Allen, Cambridge-ben Sorley professzorral." (Horváth Barna: *Forradalom és alkotmány*... 71. o.)

[979] Önéletrajzi írásában minderre így emlékezik vissza: „Laskinak majdnem minden művét elolvastam és tanításait igyekeztem beépíteni műveimbe. Ő mindenekfölött a gondolat morális pátoszával hatott rám. Csodáltam a minden művében fellelhető »buzgó szabadságvédelmet«. [...] Nem lehet nála jobb eligazítót találni a »szabadság stratégiájának« bonyolult problémái között és az eszmék átértékelésében, ami a »tervezésnek« mint a »szabadság« módszerének a gazdasági demokrácia körülményei között való igazolásába torkollik." (Uo. 87. o.)

realizmus egyik jeles alakjának, Thurman W. Arnoldnak a hatása, aki a jog társadalmi függőségének pszichológiai interpretációját dolgozta ki.

Angliából hazatérve Horváth több nagyobb lélegzetű tanulmányban adott számot az angol-amerikai jogelméleti gondolkodás eredményeiről, múltjáról és legújabb törekvéseiről. Az angliai élmények és benyomások arra az elhatározásra ösztönözték, hogy megírja az angol jogbölcseleti gondolkodás történetét. Majd másfél évtizedes munkájának eredményeként született meg az *Angol jogelmélet* című, több mint hat és félszáz oldalas monográfiája, mely 1943-ban a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában jelent meg.[980] Műve – mely a mai napig hézagpótló és nélkülözhetetlen alapmunka a hazai jogirodalomban – az angol jogi kultúra legfontosabb sajátosságainak bemutatása mellett áttekinti az angol jogbölcselet fejlődését a skolasztikusoktól kezdve a középkori és újkori gondolkodókon keresztül John Austinig, akinek a munkásságát a legnagyobb terjedelemben tárgyalja, illetve az „újabb irányokig", egészen az amerikai jogi realizmusig. Könyve megírásával Horváth rendkívüli tájékozottságról tesz tanúbizonyságot, az angolszász szakirodalom ilyen beható ismerete inspiráló hatást gyakorolt tanítványaira és azok jogszemléletére. Kiemelésre érdemes, hogy a mű kéziratának elkészítése közben – az 1930-as évek folyamán – formálódott és látott nyomtatásban napvilágot saját jogelméleti rendszere, mely számos ponton támaszkodott az angol-amerikai jogelméletre.[981] Sőt az is valószínűsíthető, hogy az angolszász jogi és politikai gondolkozás felé való orientálódás a német jogfilozófiával szembeni tudatos törekvés volt.[982]

A jogfilozófia művelése terén igen termékeny bő tíz évet töltött Szegeden. Ez idő alatt készült el főbb jogelméleti műveinek (*Bevezetés a jogtudományba, Rechtssoziologie, A jogelmélet vázlata*) egész sora. Feltehetően még a szegedi évek alatt kezdte

[980] Horváth Barna: *Angol jogelmélet*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1943. Az emigrációs években az Egyesült Államokban – az esetleges megjelentetés reményében – hozzálátott monográfiája angol nyelvre való fordításához, amit halála miatt nem tudott befejezni. Erről tanúskodnak a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában föllelhető kéziratos fordítások. Lásd Horváth Barna: *Angol jogelmélet. 1943 című művének részleges angol és francia összegzése*. MTAK Kézirattár Ms 5905/198–205.

[981] Horváth Barna szinoptikus jogelméletének kifejtését a következő munkák tartalmazzák: *Jogbölcseleti jegyzetek*. (Dr. Horváth Barna egyet. ny. rk. tanár előadásai és engedélye alapján összeállította: Tézsla József joghallgató) Szent István Társulat Rt, Budapest, 1932.; *Bevezetés a jogtudományba*. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged, 1932.; Hegel und das Recht. *Zeitschrift für öffentliches Recht*, Bd. XII (1932) H. 1. 52–89. o.; *Rechtssoziologie. Probleme des Geselschaftslehre und der Geschichtslehre des Recht*. Verlag für Staatswissenschaften und Geschichte G. m. b. H., Berlin – Grunewald, 1934. (Magyar nyelven: *Jogszociológia. A jog társadalom- és történelemelméletének problémái*. [Ford.: Zsidai Ágnes] Osiris Kiadó, Budapest, 1995.); Sociologie juridique et Théorie Processuelle du droit. *Archives de Philosophie du droit et de Sociologie Juridique*, vol. 5 (1935) no. 1–2. 181–242. o.; *A jogelmélet vázlata*. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged, 1937.

[982] Vö. Paczolay Péter: A jogállam káprázatától az angol jogelmélet valóságáig Horváth Barna írásaiban. *Jog – Állam – Politika. Jog- és Államtudományi folyóirat*, III. évf. (2011) 4. sz. 17. o.

el írni a Kolozsváron megjelent *A géniusz pere* című, műfajilag a jogelmélet és az irodalom mezsgyéjén elhelyezkedő könyvét.[983] Az életmű központi magját képező elméleti tézisek, főképpen a szinoptikus szemléleti mód kifejtése ebben az időszakban közzétett munkáiban látott napvilágot. E pályaszakaszában olyan szisztematikus jog- és társadalomelméletet dolgozott ki, amely részleteiben bemutatja a jog és a társadalmi valóság egyes részterületei közötti összefüggéseket. Bár a későbbi években, sőt évtizedekben az elmélet egyes vonatkozásai tekintetében további pontosítás, illetve némi hangsúlyeltolódás tapasztalható, az életmű immanens lényegén jelentős változás nem következett be.

A szegedi évek nemcsak a tudomány művelésének és az akadémiai karrier megalapozásának, hanem a később „szegedi iskolának" elkeresztelt tanítványi kör – Bibó István, Szabó József és Vas Tibor – kinevelésének is az izgalmas időszaka.[984] Horváth iskolateremtő személyiségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az említetteken kívül vonzáskörébe kerültek olyan, más társadalomtudományi irányok felé tájékozódó joghallgató fiatalok is, mint például Erdei Ferenc vagy Reitzer Béla.

Horváth jogelméleti szemléletmódjának – melyet előszeretettel nevezett jogszociológiának, sőt Kelsen terminológiáját[985] szem előtt tartva „tiszta jogszociológiának"[986] – eredetisége főképpen az ún. szinoptikus (együttnéző, egybevető, egybenéző) látásmódjában és az ehhez funkcionálisan kapcsolódó processzuális (eljárási) jogszemléletében nyilvánult meg. Horváth tudományrendszertani fejtegetéseiben – a korszak „hivatalos" álláspontját képviselő Moórral szemben, aki a jogfilozófiát a tételes jogtudományok művelésének előfeltételét kutató tudománynak tekintette – a jogszociológiát az általános társadalomelmélet (avagy szociló-

[983] Horváth Barna: *A géniusz pere. Sokrates – Johanna*. Universitatis Francisco-Josephina Kolozsvár. Acta Juridico-Politica 3. Kolozsvár, 1942.

[984] Vö. Szabadfalvi József: Bibó István és a szegedi iskola. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 125–152. o.; Volt egyszer egy „szegedi iskola". A szegedi jogi kar szerepe a magyar jogbölcseleti gondolkodásban. *Szeged* (Várostörténeti, kulturális és közéleti magazin), XII. évf. (2000. november) 11. sz. 37–39. o.; Révész Béla: Két Horváth Barna-tanítvány kapcsolata: Bibó István és Szabó József. *Acta Universitatis Sapientiae Legal Studies*, vol. 5 (2016) no. 2. 191–211. o. Ugyanitt kell megemlíteni az éppen pályakezdő és mesterét az emigrációba követő Bolgár Verát (1913–2003), aki a University of Michigan Law School professzoraként az összehasonlító jog nemzetközileg számontartott kutatójaként tevékenykedett 1949 és 1987 között. Bolgár életéről és munkásságáról lásd Academy membership for Dr. Bolgar. *Law Quadrangle Notes*, vol. 27 (1982) no. 3–4. 3–5. o.; Alfred F. Conard: Vera Bolgar (1913–2003). *The American Journal of Comparative Law*, vol. 52 (2004) no. 5. 5–7. o.

[985] Vö. Hans Kelsen: *Reine Rechtslehre*. Deuticke Verlag, Leipzig – Wien, 1934. (Magyar nyelven: Hans Kelsen: *Tiszta Jogtan*. [Bibó István fordításában] ELTE Bibó István Szakkollégium, Budapest, 1988.)

[986] „[A] jogszociológia egy olyan tiszta jogszociológiává válik, amely megtisztul a nem bizonyított előítéletektől. Ez a tisztaság a dogmatikus – mivelhogy bizonyíthatóan bizonyíthatatlan – előfeltevésektől való mentességet jelenti." (Horváth Barna: *Jogszociológia*... 81. o.)

gia) és a jogelmélet mint a jogról szóló legáltalánosabb ismeretek összessége viszonyában határozta meg.

A hazai jogtudományi fogalomhasználatban Horváth vezette be a jogelmélet terminust a korábban szokásos jogbölcselet, illetve jogfilozófia helyett. A fogalomhasználatban bekövetkezett változást jelzi a *Rechtssoziologie* című művének alcíme („*A jog társadalom- és történelemelméletének problémái*") is, mely a jogszociológia társadalomelméleti megalapozására utal. Könyvének előszavában minderről így ír: „Úgy hiszem, hogy ma a jogtan leginkább jogszociológiaként felelhet meg a gondolkodástörténeti pillanat szükségleteinek. [...] Jelenkori gondolkodásunk perspektívájából vált csak láthatóvá, hogy a jog fogalma és értéke egyáltalán nem ismerhető meg történetének, fejlődési szabályszerűségeinek és a legfontosabb társadalmi képződményekkel való összefüggésének kutatása nélkül."[987] Horváth törekvése egy olyan jogelméleti rendszer kidolgozása volt, amely képes figyelembe venni a jog társadalmi valóságát és a jogra, mint „társadalmi objektivációra" tekint. A jogelmélet összefoglaló fogalmát *A jogelmélet vázlatá*ban ekképp határozta meg: „A jogelmélet, mint alkalmazott társadalomelmélet, tehát egyszersmind alkalmazott filozófia is, és pedig közelebbről a jog változására alkalmazott lételmélet és történetelmélet; a jog helyességére alkalmazott értékelmélet és etika; a jog fogalmára alkalmazott logika; a jogtudományra alkalmazott tudományelmélet és módszertan, és a jogelmélet történetére alkalmazott filozófiatörténet."[988] Mindebből következik a jogelmélet három legáltalánosabb és egyben legfontosabb kérdésköre: a jog változásának, helyességének és a jog fogalmának problémája, továbbá negyedikként a jogi módszer lényegének a feltárása.

Horváth elméletének újszerűségét az eddigi kutatások két alapvető – a korabeli jogfilozófiában egymásnak feszülő – jogszemlélet összeegyeztetésében, illetve szintézisében vélik fölfedezni.[989] Az 1937-ben megjelent jogelméleti összefoglalójának bevezetőjében saját elmélete forrásaként Kelsen tiszta jogtanát, valamint a „szabadjogi" és a „pluralisztikus" jogszemléletet jelöli meg.[990] Az újkantiánus (Lask, Rickert, Verdross, Kelsen stb.), illetve a pragmatikus-empirikus felfogás (Pound, amerikai realizmus, szabadjogi iskola, Weber, francia institucionalizmus, pszichologizmus stb.) egyidejű érvényesülése és egymásra vonatkoztatása nem csupán a magyar, hanem az európai jogi gondolkodásban is úttörő jellegű vállalkozásnak számított. E két nagy hatású jogszemlélet jelenléte természetesen nem véletlenszerű. Míg a neokantiánus jogfelfogást a két világháború közötti Közép-Európában evidensnek kell tekintenünk, addig a pragmatizmus bizonyos szempontból új gondolatként jele-

[987] Uo. 63. o.
[988] Horváth Barna: *A jogelmélet vázlata*... 211. o.
[989] Vö. Zsidai Ágnes: *A tiszta jogszociológia*... 35–63. o., illetve H. Szilágyi István: Dráma és jogfilozófia Horváth Barna életművében. In: *Portrévázlatok*... 217–222. o.
[990] Vö. Horváth Barna: *A jogelmélet vázlata*... V–XVI. o.

nik meg, pláne ha a korabeli magyar jogbölcseleti közfelfogásra gondolunk. Horváth empirizmus iránti fogékonysága két okra vezethető vissza. Egyrészt pályája elején, mint gyakorló jogász – visszaemlékezése szerint – tudatosan élte meg a norma és valóság ellentmondását, amellyel a neokantianizmus nemigen nézett szembe, másrészt angliai tanulmányútja során nagy hatást gyakorolt rá az angolszász politikai és jogi kultúra. A common law ideológiájáról szóló 1930-ban közzétett tanulmányában ezt explicit módon meg is fogalmazza. Szembeállítva a némettel, az angol és a magyar jogi gondolkodás sajátos irracionalizmusáról, mint rokon vonásról tesz említést: „Az angol jogász jogelmélete nem az, ami az angol jogelméletben előttünk áll, hanem a jogelméletnek az a határozott visszautasítása, amely az angol juristát olyan közeli rokonságba hozza a magyarral és mindkettőt olyan élesen szembeállítja a némettel."[991] Ugyancsak ebben az írásában saját jogelméleti törekvésének célját ekképp fogalmazza meg: „Fel kell adnunk azt a törekvést, hogy a jog lényegét egyetlen ideálban megtaláljuk. [...] Olyan módszerre van szükség, amely összefér a különböző filozófiai álláspontokkal."[992] Ugyanitt Pound kapcsán megjegyzi, hogy fel kell szabadítani „a jogelméletet az alól az illúzió alól, mintha a szembenálló filozófiai álláspontok között szükségképpen választani kellene", illetve „az egy eszméjű, egy alapgondolatú módszer optikája alól."[993] Ez az a motiváció, amely arra készteti, hogy a neokantiánus tradíciót, illetve a mindenkit ez idő tájt vitára inspiráló kelseni elméletet meghaladva szembenézzen a jog társadalmi természetével és annak következményeivel, mert a jog nem csupán normatív természetű jelenség, hanem társadalmi képződmény is. Horváthot az angolszász indíttatású pragmatikus-empirikus (esetjogi) szemlélet segíti hozzá az új látásmód, mint módszer megalkotásához, mely korábban nem ismert utakat nyithatott meg a kontinentális jogi gondolkodás számára. Az eddigi kutatások egybehangzó véleménye szerint a szinoptikus módszer kidolgozását kell az életmű központi jelentőségű elméleti eredményének tekinteni.[994] Maga a szerző is ekképpen vélekedik erről egy 1941-ben közzétett tanulmányában: „A német nyelven 1934-ben közzétett jogszociológiám mindenekelőtt módszertani eredményt dolgozott ki. [...] Ez volt a döntő lépés. A legfigyelmesebben végighallgatván a kritika összes ellenvetéseit, ma is azt hiszem, hogy ez a módszertani eredmény elméletemnek a maradandó, mélységében még ki nem aknázott eredménye."[995] A kelseni módszertan alternatíváját elsőként az 1934-es *Rechtssozio-*

[991] Horváth Barna: A common law ideológiája és a jogismeret ideológiája. *Társadalomtudomány*, X. évf. (1930) 1–3. sz. 87. o.
[992] Uo. 106. o.
[993] Uo. 109. o.
[994] Lásd e témakörben Zsidai Ágnes és H. Szilágyi István számos elemző munkáját.
[995] Horváth Barna. A jogszociológia útja. *Társadalomtudomány*, XXI. évf. (1941) 1. sz. 65–66. o.

logie című monográfiájában, majd három évvel később *A jogelmélet vázlata* című egyetemi tankönyvében fejtette ki.[996]

Horváth, kortársaihoz hasonlóan, tény (Sein) és érték (Sollen) vagy másként lét és érvény (kellés, érték) egymást kizáró voltának neokantiánus alaptételéből indul ki. A tény és érték fogalmi meghatározásakor a distinkciók során a két jelenség viszonyának logikai formulázására törekedett: „Tény és érték között az a különbség, hogy a tény létező, az érték ellenben érvényes valami. [...] A tény eszerint téridőbeli (A), okozatosan szükségszerű (B) és érzéki (C) valami. Az érték ezzel szemben nem téridőbeli (non-A), nem okozatosan szükségszerű (non-B) és nem-érzéki (non-C) valami. Ami nem téridőbeli, nem okozatosan szükséges, nem-érzéki, és mégis valami, azaz objektíve megáll: az érvényes."[997] A tény és érték fogalmai nem csupán tartalmilag és terjedelemben különböző („diszparát és diszjunktív"), hanem egyúttal egymást kölcsönösen kizáró („repugnans") fogalmak. A tény és érték ezen definíciói szerint egyetlen közös jegyet sem tartalmaznak, következésképpen nincs közös felsőfogalmuk, kivéve a tartalmilag üres „valami" fogalmát. Azaz tény és érték között logikai ellentét van, melyből az következik, hogy „sem egyiket a másikról, sem harmadik tárgyról egyszerre mindkettőt állítani nem lehet." Ugyanakkor abból, hogy tény és érték között logikai ellentét van, nem következik az, hogy köztük semmiféle kapcsolat ne lenne: „Abból, hogy a tény nem érték, nem következik, hogy értékes, azaz helyes ne lehetne. És abból, hogy az érték nem tény, nem következik, hogy tényleges, azaz pozitív ne lehetne."[998] Majd végül a jogra mint jelenségre megállapítja: „[A]bból, hogy semmi sem lehet merő tény és egyúttal merő érték, nem következik, hogy valami ne lehetne helyes tények és pozitív értékek gondolatbeli kapcsolata. A jog nem lehet merő tényből és merő értékből összegyúrt ismerettárgy, de lehet értékes tények (jogesetek) és pozitív értékek (jogtételek) gondolatbeli kapcsolata."[999] Vagyis a jog olyan tárgy, amely „egyfelől létezik, másfelől pedig érvényes",[1000] vagy másképpen: a jog egy sajátos tárgykettősség („reflexív tárgyszurrogátum", „kellésre irányuló lét"),[1001] melyben a biológiai-pszichológiai jelenségek sokféleségeként megjelenő társadalmi magatartáshoz – egy bonyolult eljárási apparátus közbejövetelével – egy norma hozzárendelődik. A jog valójában – lét és kellés együttszemlélése révén – csak egy gondolati tárgy („reflexív gondolati képződmény"), nem pedig harmadik ismerettárgy: „Tisztában kell lennünk azzal, hogy a tárgyilag kettéhasí-

[996] Említésre méltó a két fő jogelméleti műve között publikált tanulmánya, mely a művelt nagyközönség számára fejti ki jogszemléletének legfontosabb tételeit. Vö. Horváth Barna: Lét, érvény, jog. *Szellem és Élet*, I. évf. (1936) 2. füz. 129–143. o.

[997] Horváth Barna: *A jogelmélet vázlata*... 89. o.

[998] Uo. 94. o.

[999] Uo. 95. o.

[1000] Horváth Barna: *Jogszociológia*... 103. o.

[1001] Uo. 105. o.

tott képződménynek a lét, illetőleg a kellés törvényszerűségétől való elhajlása nem tárgyias, hanem reflexív struktúrafenomén. A »látás«, a perspektíva jelensége."[1002] Vagy miként az egykori emlékirataiban írja: „A jog nem tiszta norma, ahogy Kelsen gondolja, sem nem tiszta tény, hanem örökös vonatkoztatás tényektől normákhoz és normáktól tényekhez. A jog a dolgok egy szemléletmódja. A jog ideológia."[1003] Álláspontja szerint tehát a jogtudománynak nincs önálló ismerettárgya. Horváth a tény és érték neokantiánus értelemben vett kettészakítottságát nemcsak teljes mértékben akceptálja, hanem – Kelsen elméleti propozícióját elfogadva – ellentétüket az áthidalhatatlanságig logizálja. Szemben Moórral, aki tény és érték dualizmusát nem logikai ellentétként fogta fel, hanem a két világ közötti közvetítés lehetőségének bizonyítására törekedett, Horváth a tény és az érték fogalmát kontradiktóriusként, egymásnak teljes (totális) tagadását jelentő fogalmakként határozza meg. Míg Moór a közvetítést tárgyi kapcsolatnak („harmadik birodalom") tekintette, addig Horváth ezt azzal utasította el, hogy a tény és érték kapcsolata „harmadik ismerettárgyként" azért nem fogadható el, mert nem bizonyítható, hogy ezen ismerettárgy rendelkezne saját harmadik fajtájú törvényszerűséggel. Horváth bár a kelsenizmust jelöli meg jogelmélete egyik forrásaként, mégis éles támadást intéz a tiszta jogtan ellen. A normativizmus eme válfaja, mely a jogot a Sollen szférájában lévő transzcendentál-logikai kategóriaként fogja fel, nem szembesül a jog történeti kialakulásával, továbbá nem vizsgálja a jog más társadalmi objektivációkhoz való viszonyát. Kelsen jogtanának említett egyoldalúsága ellenére annak módszertani eredményeit nagyra értékelte.

De vajon milyen módszerrel vizsgálható tudományosan e tárgyilag kettéhasított képződmény? – teszi föl a kérdést. Ha nem elegendő sem a „normatudományi", sem a „természettudományi" módszer, akkor egy harmadik, sajátos módszerre lesz szükség a jog jelenségvilágának megragadásakor. Ez pedig nem más, mint „[a] jog tárgyilag kettéhasított gondolati képződményként a reflexív módon együttnéző gondolkodás, a természetet és a normát funkcionálisan egymásra vonatkoztató gondolkodási módszer terméke."[1004] Vagyis a Horváth-féle módszer nem tárgykonstituáló „[m]ivel a jogszociológiának szükségképpen a természetet és a normát kell egy reflexív gondolati képződményben egymásra vonatkoztatnia, így módszere nem hozhat létre harmadik tárgyiasságot, mert a természet és a norma egymásra vonatkoztatottságából nem következhet semmiféle öntörvényűség."[1005] A jogszociológia módszere nem a megismerés, hanem – a szerző terminusa szerint – a „gondolkodás módszere": „A jogszociológia módszere ekképp pusztán a természettudományi

[1002] Uo. 110. o.

[1003] Horváth Barna: *Forradalom és alkotmány*... 86. o.

[1004] Horváth Barna: *Jogszociológia*... 112. o.

[1005] Uo. 113. o.

és a normatudományi módszer alkalmazásának speciális technikája, amely e két módszer működtetésének egymásra vonatkoztató megfigyelésében konstituálódik. A jogszociológia módszere ily módon a lét és a kellés funkcionális látásának módszere, röviden: a módszerek módszere. Nem terjeszti ki a megismerést, nem hódítja meg az alogikus új területét a logikai megismerés számára, hanem csupán abban segít, hogy a már tárgyilag meghódítottat, az öntörvényűségében felismertet – saját öntörvényűségének álláspontjáról tekintve: önkényes – gondolati kombinációk, egymásra vonatkoztatás révén, gyakorlati alkalmazhatóságában világítsa meg. A jogszociológia módszere a tárgyias széttagolás és a heterogén tárgyi elemek egyesítése révén kíván megragadni egy olyan gondolati képződményt, amely az erre irányított látás által és csak benne él. Nem áll a megismerés útjában, hanem csupán a gondolkodás előtt lebeg."[1006] A természet (tény) és a norma (érték) két külön ismerettárgy, melyek áthidalhatatlan logikai ellentéte között csak a szemléleti egymásra vonatkoztatás közvetíthet: „A jog teljes mértékben képes arra, vagy normára, illetőleg értékre vonatkoztatott természet, vagy természetre, illetőleg valóságra vonatkoztatott norma legyen, hiszen maga a jog e kettő módszertiszta szinopszisában rejlik anélkül, hogy normativitásának akár csak a legkevésbé is árthatna a természethez való kötöttsége, s különösképpen anélkül, hogy a kettő logikai ellentéte érvénytelenné válna vagy elmosódna."[1007] A módszertisztaság – mint a módszerszinkretizmus elkerülése – tehát csak a „tiszta elválasztáson" alapuló szinopszis esetén érhető el: „[A] jog tudományos tárgyalásáról csak akkor lehet beszélni, ha a természettudományi módszer és a normatudományi módszer egymás eredményeit kölcsönösen kontrollálják abban az értelemben, hogy »kellésre irányuló létet« jelent-e még az, ahogyan a jog gondolati képződményében e két módszer funkcionálisan egymáshoz van rendelve. Ez a szinoptikus módszer alapgondolata."[1008] Az egybevető módszer a kauzális és a normatív módszerek „módszertiszta kombinációja", aminek módszertisztaságát az is kifejezi, hogy ez a metódus nem „összetevő" (szintetikus), hanem „együtt-néző vagy egybevető" (szinoptikus) jellegű.[1009] A szinoptikus módszer lényege abban van, hogy „határozottan elutasítja mind a tárgyilag kettéhasí-

[1006] Uo. 113–114. o.
[1007] Uo. 70. o.
[1008] Uo. 118. o. (Későbbi írásaiban „szemléleti módszernek" is nevezi sajátos felfogását.) A három évvel később megjelent jogelméleti vázlatában mindezt a következőképpen fogalmazza meg: „Olyan felfogás számára tehát, amely egyaránt ki akar tartani a módszertisztaság helyesnek felismert követelménye mellett egyrészt és a jogot normák és tények kapcsolatának tartó felfogás mellett másrészt, csak egyetlen kényszerű következtetés levonása marad hátra: az, hogy a jog nem ismerettárgy, hanem normáknak és tényeknek, tehát egymást kizáró ismerettárgyaknak, bizonyos szkéma szerinti folytonos kölcsönös egymásravonatkoztatásában álló szemléletmód és ennek társadalmi objektivációja. Ez az egybevető (szinoptikus) módszer alapgondolata." (Horváth Barna: *A jogelmélet vázlata*... VII–VIII. o.)
[1009] Vö. Horváth Barna: *A jogelmélet vázlata*... VIII. o.

tott gondolati képződmény tárgyakként való kezelését, mind pedig ezen tárgyaknak valamely egyedülálló öntörvényű [...] módszerrel való kizárólagos feldolgozását."[1010]

Horváth módszertani nóvuma nem csupán a jog vizsgálatára alkalmas, minden „kulturjelenség" megismerésének újszerű lehetőségét rejti magában: „Az ismerettárgy rangjától megfosztás a fenti módszertani elvek alapján különben sem egyedül a jogot érinti, hanem az összes ú. n. kulturjelenségeket, vagyis az értékek pozitivitásának és a tények helyességének egész területét" – majd hozzáteszi – „[a]z [...] hogy valamely tudomány nem ismerettárgyakkal, hanem csupán gondolattárgyakkal foglalkozik, egyáltalában nem érinti a kérdéses tudomány értékét."[1011] A szinoptikus módszer alkalmazása tehát túlmutat a jogi jelenségek világán.

Az általa kidolgozott módszer a neokantiánus jogfilozófia egyik alapkérdésének, az érték és valóság kezelésének egészen eredeti értelmezése, melyet a jogászi tevékenység lényegéből bontott ki: „A jogász eljárása azáltal válik szinoptikus módszerré, hogy a jogesetet a jogtételre, a jogi normát a jogesetre vonatkoztatja."[1012] Minden „tételes" jogász jogalkalmazó tevékenysége abból áll, hogy a valóságban megtörtént cselekvéseket, történéseket (tényállásokat) jogszabályi tényállások (jogi norma) alapján ítéli meg. A jogász egy normatív tényállást vet össze egy valóságos tényállással. A jogásznak e munkájához jogszabályokon szelektált tényismeretre és tényállásokon szelektált jogszabályismeretre van szüksége. Míg a gyakorlati jogász elsődlegesen a jogesetre, az elméleti jogász inkább a jogtételre összpontosít, de mindkettőjüket az jellemzi, hogy együtt nézik a jogesetet és a jogszabályt.

Horváth a jogi ismeret egységes jellegét a legplasztikusabban a jogászi kultúra tárgyalása során az egyes jogászi hivatások karakterjegyeinek leírásakor a jogászi gondolkodás univerzális sajátosságainak bemutatásában ragadja meg. A „kauteláris", vagy másképpen szerkesztő jogászat (jogalkotás) és az „esetjogász" (jogalkalmazás) munkájának összevetése kapcsán megállapítja, hogy nincs közöttük abszolút különbség, sőt „[n]yilvánvaló, hogy mindkettő tényállást és jogtételt mér össze (synopsis). [...] [A] kauteláris jogász a tényállásból a – még hiányzó – jogtételhez, az esetjogász a – már fennálló – jogtételből a jogesethez, a jogeset konkrét jogához akar eljutni. A jogszerkesztés általánosítás, az esetjogászat individualizálás vagy konkretizálás. A kauteláris jogász in abstracto tételez, formuláz, az esetjogász in concreto alkalmaz, alakít. Előbbi tényekből formuláz jogtételt, utóbbi tételekből alakít jogesetet."[1013] A tipikus jogászi hivatások közös jellemzője nem más, mint a jogeset és jogtétel egybenézése, együttszemlélése. Meggyőződése szerint a jogtétel és a jogeset

[1010] Horváth Barna: *Jogszociológia*... 119. o.
[1011] Horváth Barna: *A jogelmélet vázlata*... VIII–IX. o.
[1012] Horváth Barna: *Jogszociológia*.... 129. o.
[1013] Horváth Barna: *Bevezetés a jogtudományba*... 78. o.

egymást feltételező „korrelatív" fogalmak, amelyeket nem lehet egymás nélkül megérteni, illetve értelmezni.[1014]

Nem véletlenül nevezi egykori tanítványa Horváth jogszociológiáját ontológiai és ismeretelméleti előfeltevéseket tartalmazó „szemléleti jogelméletnek".[1015] Mindezzel a szinoptikus jogbölcselet voltaképpen a neokantiánus jogfilozófia eredeti kiindulópontjait radikálisan továbbfejlesztette, de nem törekedett a lét és érvény szférái között fennálló áthidalhatatlanság leküzdésére. Módszertani kiindulópontjának lényegét egy 1941-es tanulmányában maga így foglalja össze: „Kiindulva a tény és érték logikai ellentétéből, arra a következtetésre kellett jutnom, hogy a kettőnek a kapcsolata a tárgyi világban nem lehetséges, mert ellentétes törzsfogalmak és törvényszerűségek alatt álló, logikailag ellentmondó fogalmakból felépített ismerettárgy képtelenség. Ha mégis vannak olyan gondolattárgyak, amelyek tény és érték kapcsolatát jelentik, akkor ezek nem a tárgyi világnak, hanem az alanyi szemléletnek a tüneményei. Ha tehát a jog tény és érték kapcsolata, akkor nem ismerettárgy, hanem szemléletmód."[1016] A szinoptikus szemléletmódban tény és érték közötti „közelítésben" az alany közvetítő közegének hangsúlyozása már a jogelméleti vázlatában is megfogalmazást nyert. Tény és érték között az alany szubsztrátuma biztosítja a közvetítést és válik viszonyuk „háromtagú kapcsolattá": „A valóság csak az alanyon keresztül hordozza az értéket, s az érték csak az alanyon keresztül függeszkedik a valóságra. A tény és érték kapcsolata nem kéttagú, hanem háromtagú kapcsolat, mert közéjük ékelődik az alany közvetítő közege."[1017] Valójában már itt tetten érhető a pszichologizmus irányába való orientálódás, amit egyébként a neokantiánus jogfilozófia ismeretelméleti kiindulópontja feltétlenül kiiktatni próbált. Horváth a valóság és érték közötti „rideg" logikai ellentmondásnak a feloldására, a módszertani „kettősség" kiküszöbölésére, elmondása szerint „kopernikuszi fordulatot" ad: „Ennek a fordulatnak az a jelentősége, hogy az ismerettárgyak feloldhatatlan kettőssége és ellentéte, mint az alanyi szemléletnek, a léleknek önmagán túlra kívánkozó képkivetítése válik meghatározóvá. A szemléleti módszer kezdettől fogva a tárgyi világban észlelt fogalmi ellentétnek az alanyi szemléletbe való visszavonulás segítségével történő áthidalását jelentette."[1018] A kortárs jogszociológia eredményeit bemutató tanulmányában saját felfogásával rokon törekvésnek nevezi a „»kell« élményének Karl Olivecronánál található lélektani magyarázatát", illetve Georges Gurvitch „jogélmények" elemzésére vállalkozó intuicionista tipológiáját. Horváth ebben a

[1014] Uo. 116. o.

[1015] Vö. Vas Tibor: A tiszta jogtan és szemléleti jogelmélet. *Szellem és Élet*, I. évf. (1936) 4. füz. 239–253. o.

[1016] Horváth Barna: A jogszociológia útja... 65. o.

[1017] Horváth Barna: *A jogelmélet vázlata*... 101. o.

[1018] Horváth Barna: A jogszociológia útja... 73. o.

kontextusban használja először az „újrealizmus" kifejezést, mely a jogszociológiai vizsgálódások jövőbeni útját jelentheti.[1019]

Horváth jogszociológiai felfogását maga is funkcionális jellegűnek tartotta. A széles értelemben vett funkcionális megközelítés fontos elemeként vizsgálta a jogot mint változó, történeti képződményt, melynek központi kérdése a „jog alapjául fekvő" társadalmi objektivációknak (gazdaság, harc, hatalom, tudás, eljárás) és a jog funkcionális teljesítmény-összefüggéseinek a vizsgálata.[1020] A korszak bevett szakirodalmi felosztását visszatükröző felfogás köszön vissza, amikor a jog társadalmi alapjait részletezi: „A gazdaság, harc, hatalom, művelődés [más helyütt: műveltség (kultúra, tudás) – Sz. J.] és eljárás azért legközvetlenebb alapja a jognak, mert maguk is, éppúgy, mint a jog, objektív társadalmi, közösségi tényezők vagy más szóval társadalmi objektivációk."[1021] A társadalom alatt az emberek olyan magatartásainak összességét értette, amelyek „egymás feltételeit érintik". A jog társadalmi valósága abban áll, hogy az egymást érintő emberi magatartások körében „szabályosság" tapasztalható. A társadalmi rend gazdasági, hatalmi, erkölcsi és békerendben ölt testet, intézményekben és eljárási rendekben valósul meg, melyek közül a „legfejlettebb eljárási szerkezet" maga a jog.[1022] A társadalmi rend „szerkezete" a társadalom szervezettségében, vagyis a társadalmi magatartások egymást kiegészítő funkcionális megoszlásában valósul meg. A szervezettség Horváth szerint nem más, mint az egymást tervszerűen kiegészítő funkciók megoszlása, amely lehetővé teszi, hogy az emberi magatartások előre meghatározott mintákhoz igazodjanak. Az ilyen előre meghatározott magatartásmintát nevezi „eljárásnak".

Véleménye szerint a jog legfontosabb – vagy más helyütt közvetlen – társadalmi alapjai funkcionális és nem oksági kapcsolatban vannak egymással. A gazdaság, a harc, a hatalom, a kultúra és az eljárás között sajátos rangsort is felállít, melyek képesek a társadalom rendezettségét és szervezettségét biztosítani. Horváth a gazdaságot tekinti a „legerősebb társadalmi alapnak", mivel tevékenysége az „életfontosságú" szükségletek kielégítésére irányul. A gazdaság létrehozza a működéséhez szükséges szervezetet és az annak megfelelő jogintézményeket (pl. vagyonjog, pénzügyi jog stb.).[1023] A harc mint „másodrendű" alap annyiban fontos, hogy ellentétén,

[1019] „A további kutatás előtt a tipológia, a lélektani magyarázat és a modernizált naturalizmus útjai kecsegtetnek eredménnyel. A haladásból levonható tanulságok: merev általánosítás helyett inkább finom és mély megfigyelés és leírás, továbbá a normatív elemeknek lelki, illetőleg természeti folyamatok keresztmetszeteként való értelmezése. Ezekbe az irányokba mutat a jogszociológia további haladásának a valószínű útja." (Uo. 74. o.)

[1020] A jog társadalmi alapjait kutató jogszociológia fő problémáinak eltérő terjedelmű vizsgálatával találkozhatunk a két legjelentősebb jogelméleti művében. Vö. Horváth Barna: *Jogszociológia*... 171–400. o.; *A jogelmélet vázlata*... 22–33. o.

[1021] Horváth Barna: *A jogelmélet vázlata*... 33. o.

[1022] Uo. 4–5. o.

[1023] Uo. 22–23. o.

a békén keresztül korlátozza, enyhíti annak pusztító hatását.[1024] A harc – vagyis az egymás megsemmisítésére irányuló emberi magatartások – korlátozása „békés küzdelemmé, versennyé, termékeny összeműködéssé való finomítása a jog második legfontosabb teljesítménye."[1025] A hatalom, mely „annak valószínűsége, hogy valamely emberi magatartás más ember magatartásának feltételeit érinti", a gazdaság és harc után következő „harmadrendű" fontosságú alapja a jognak. A hatalomnak a harchoz hasonlóan szüksége van szervezetre, mely a hatalmat fokozatosan kölcsönösséggé és szabadsággá „finomítja", s e szervezettség legfejlettebb formáját a jog képes biztosítani. A jogi szervezet a hatalmat, hasonlóan a harchoz lényegében átalakítja. A szervezett – ekképp jogilag szabályozott – hatalom így válik nemcsak a legerősebbé, hanem a legkölcsönösebbé.[1026] Szemben a neokantiánus indíttatású teóriákban is tetten érhető „hatalmi elméletekkel", a jog mint bonyolult eljárási apparátus egyben a legfőbb társadalmi hatalom előfeltétele.[1027] De nem csupán előfeltétele, hanem a társadalmi hatalom legszilárdabb alapzatát és nélkülözhetetlen „alapstruktúráját" jelenti.[1028] A hatalom és a jog közötti funkcionális összefüggést éppúgy dialektikusnak tekinti, mint a harc és jog közötti viszonyt. A műveltség az előző alapokhoz képest eltérő minőséggel bír. A „végső értékeszmék mindenkori pozitiválódásaként" annyiban alapja a jognak, hogy „közvetíti" vagy „eltéríti", esetleg „elhajlítva közvetíti" a jog egyéb társadalmi alapjainak a befolyását. A műveltség ezért csupán „negyedrendű" fontosságú alapja a jognak, mert nem önállóan érvényesül, hanem csupán „alanyi és történeti mellékízt" ad az előbbi alapok hatásához.[1029] Végül utolsóként az eljárásról mint előre meghatározott emberi magatartásról megállapítja: „Az eljárás a legközvetlenebb alapja a jognak, mivel a jog a legfejlettebb eljárási szerkezetben érvényesülő társadalmi szabály és szabályosság. A jog az eljárás felsőfoka: valamely adott társadalomban a legintézményesebb eljárás. Épp azért, mivel a jog egybeesik az eljárás felsőfokával, az eljárást már csak ötödrendben mondjuk a jog alapjának. A gazdaság legerősebben, de legtávolabbról, a harc, hatalom, műveltség mind gyengébben, de mind közelebbről tartják, és hordozzák a jogot. Az eljárás végül a jogba torkollik bele: összegyűjtve az alsóbb alapok erejét fejlődésében joggá szilárdul. Legközelebbi alapja a jognak, de részben már maga is jog."[1030] Az imperatív jogszemlélet merevségével szemben megállapítja, hogy a társadalom eljárási szerkezete több különböző fejlettségű rétegből (szokás, erkölcs, konvenció stb.) áll, melyek magukból kifejlesztik a legintézményesebb eljárási szerkezetet, vagyis a jogot.

[1024] „[A] jog a harc pótlékaként keletkezett." (Horváth Barna: *Jogszociológia*... 221. o.)
[1025] Horváth Barna: *A jogelmélet vázlata*... 23. o.
[1026] Vö. uo. 25. o.
[1027] Horváth Barna: *Jogszociológia*... 269. o.
[1028] Uo. 272. o.
[1029] Horváth Barna: *A jogelmélet vázlata*... 28. o.
[1030] Uo. 29. o.

Horváth a jog fejlődésének vizsgálatakor Hobhouse társadalmifejlődés-kritériumaira vonatkozó teóriájának az univerzális fejlődéstípusokra utaló elméleti konstrukcióját hívja segítségül.[1031] A fejlődéstípusok általános jellemzésekor jogelméleti vázlatában így fogalmaz: „A növekedés valamely rendszer mennyiségi kiterjeszkedése, elemeinek felhalmozódása. Ilyen pl. a törvénytár felduzzadása vagy a perforgalom (ügyforgalom) emelkedése vagy a szervek túltengése (bürokrácia). A hatásosság a tetszésszerinti célokra való alkalmasságnak növekedését s ennek folytán fejlődési energia felszabadulását és megtakarítását jelenti. [...] A nagyobb szabadság a rendszer elemeinek akadálytalanabb működését; a nagyobb kölcsönösség pedig fokozottabb együttműködést és egymás előmozdítását jelenti."[1032] Horváth arra is törekedett, hogy továbbgondolja az angol társadalomtudós elméletét, amikor a fejlődési típusok viszonyát vizsgálta. A négy különböző fejlődési típus egymás közti viszonyában a „csökkenő teljesítmény" törvényszerűségét fedezi fel. Mindez azt jelenti, hogy az egyes fejlődéstípusok egy darabig előmozdítják a többit, de az egyoldalú növekedés inkább csökkenti, majd végül akadályává válik a többi három fejlődési iránynak. A fejlődés optimuma úgy valósul meg, ha minden irányban „arányos" módon valósul meg.[1033] A csökkenő teljesítmény törvénye alól ugyanakkor kivételt képez az eljárás és a jog fejlődése, valamint a társadalom és a jog kölcsönössége, melyek „egyenes arányban" állnak egymással.[1034]

A jog helyességének kérdését szerinte a jog változásának jelenségéhez kötve vizsgálhatjuk. Úgy véli, hogy a jog változása és helyessége között az az összefüggés, hogy a jog változásából lehet megismerni a jog teljesítőképességét, melyből következtetni lehet az „értékminőségére": „A jog teljesítménye alapján a jog értékminősége kérdésében úgy lehet dönteni, hogy ki kell választani a legértékesebb határozott célt,

[1031] Az angol jogelméletről írt monográfiájában – Hobhouse kapcsán – minderről így vélekedik: „A növekedés, hatásosság, szabadság és kölcsönösség irányaiban való fejlődést úgy kell képzelnünk, mint a társadalom tényeinek és értékeinek a felhalmozódását. A növekedés és a hatásosság a tényelemek fejlődésének, a szabadság és kölcsönösség pedig az értékelemek felhalmozódásának felel meg. A ténybeli és értékbeli fejlődés között [...] laza összefüggés, ingó egyensúly áll fenn. [...] A társadalmi fejlődés összhangja nincs [...] semmiképp sem biztosítva, hanem az összhang fokozódását akként kell [...] felfogni, mint megújuló tapogatózó előretörést a végső eredmény megközelítésére. Ennek a nagyvonalú elgondolásnak a lényege a tény- és értékelemek kapcsolatának mindig kérdéses arányú változása a társadalmi fejlődésben." (Horváth Barna: *Angol jogelmélet*... 553. o.)
[1032] Horváth Barna: *A jogelmélet vázlata*... 9–10. o.
[1033] Jó példa erre Horváth szerint a társadalom és a jog növekedése közötti összefüggés: „A társadalom és a jog növekedése közötti csökkenő teljesítmény törvényszerűsége tehát voltaképpen annak a következménye, hogy a társadalomnak különböző aspektusokban való növekedése bizonyos határon túl divergens vonalakban halad. Az egyirányú növekedés a többi irányokban való növekedést serkenti ugyan, de pótolni egymaga nem képes. A társadalom csak akkor fejlődik zavartalanul, ha a növekedés az összes irányokban arányos." (Uo. 66. o.)
[1034] Vö. uo. 70. o.

amelynek elérésére a jog alkalmas és nélkülözhetetlen eszköznek bizonyul."[1035] A jogfejlődés típusai közül a jog alkalmassága a társadalom szabadságának és kölcsönösségének az előmozdítására határozott értékminőségre utal. A jog teljesítménye abban mutatkozik meg, hogy a társadalmi szabadság és kölcsönösség növelésének mint társadalmi cél elérésének nélkülözhetetlen „technikája".

Horváth a jog és az erkölcs helyessége között minőségi különbséget lát.[1036] A jog helyessége az erkölcsi helyességnek egy jól körülhatárolható részterülete, amit a „társadalmi helyesség" körének nevez: „A jog helyessége, mint társadalmi helyesség, a magatartások érintkezése és kölcsönös korlátozása által határolt erkölcsi helyesség. A jog helyessége az erkölcsi helyesség azon körébe tartozik, amely abból, amit tenni kell (kötelesség), azt a részt fogja körül, ami számunkra másoktól kijár (igény), és amit másokkal szemben is szabad tennünk (képesség). A társadalmi helyességnek ezen a körén belül a jog helyessége már csak mint a társadalom legintézményesebb szerkezetének helyessége különböztethető meg."[1037] Az erkölcsi helyességnek a jog által elérhető mértékét a társadalmi helyesség azon eszméjében kell keresni, amely a jog teljesítőképességét lehetőség szerint abszolút mértékig kitölti. Mivel a jog helyessége a társadalmi helyesség tágabb körébe tartozik, ezért csak a szabadság és a kölcsönösség lehetnek a jog helyességének adekvát mértékei: „A szabadság az erkölcs legmagasabb mértéke, és a kölcsönösség a szabadságnak különlegesen társadalmi módszere. Szükség van azonban arra, hogy a szabadságnak és kölcsönösségnek társadalmilag és a jog által elérhető mértékét pontosan megjelöljük. Tudjuk ugyanis, hogy a szabadságot a társadalomban s a kölcsönösséget a jog által maradéktalanul megvalósítani nem lehet. Szabadság és kölcsönösség tehát túlmennek a jog teljesítőképességén. A szabadság és kölcsönösség azon mértéke, amely a jog teljesítőképességének megfelel: az igazságosság."[1038] Az igazságosság a joggal úgy függ össze, hogy a „társadalmi kényszer csökkentésének és a szabadság kikényszerítésének különleges, nélkülözhetetlen és a legfejlettebb technikája". Végső megállapítása szerint jog nélkül a társadalmi igazságosság, a szabadság és az erkölcs elérhető mértéke összehasonlíthatatlanabbul alacsonyabb lenne.

A jog változásának és helyességének kérdéskörein túl a jog fogalmi meghatározását – mely szoros összefüggésben van a „processzuális jogszemléletével"[1039] – mint

[1035] Uo. 87. o.

[1036] „A jog értékminősége [...] okvetlenül a magatartások és magatartásminták értékminőségének tág körében keresendő. Ha ezt a tág kört az erkölcsi értékminőség körének nevezzük, akkor a jog teljesítményétől függetlenül is lehet következtetni arra, hogy a jog értékminősége pl. nem esztétikai érték. A jog teljesítménye ezen a tág körön belül mutat rá arra a szűkebb erkölcsi értékminőségre, amely a jog helyességét jellemzi." (Uo. 88–89. o.)

[1037] Uo. 115. o.

[1038] Uo. 116. o.

[1039] Vö. Horváth Barna: *Jogszociológia*... 338. o., illetve *A jogelmélet vázlata*... v. o.

a jogelmélet központi kérdését egymással összefüggésben vizsgálja: „A jog változásának és helyességének a törvényszerűségei a társadalom legintézményesebb eljárási szerkezetének a fogalmi képletébe foglalhatók össze. Ebben a fogalomban látjuk ugyanis a társadalom és a jog változása közötti csökkenő teljesítmény törvényszerűségét összekapcsolódni a jog helyességének a törvényszerűségével, amely szerint a jog a társadalmi igazságosság nélkülözhetetlen eszköze."[1040] Horváth szinoptikus szemléletmódjához funkcionálisan kapcsolódik – az eredetileg az angol jog sajátosságaként bemutatott eljárási jogszemlélet[1041] –, mely szerint a jog nem egyszerűen norma (tétel) és nem is csak tény (faktum), hanem az „elvont magatartásminta és ennek megfelelő tényleges magatartás", vagy másképpen, a norma és magatartás „gondolati kapcsolata", ami nem más, mint az eljárás.[1042] Az eljárás tehát szinoptikus természetű gondolati szerkezetben konstituálódik, azaz nem pusztán tény (tényleges magatartás) és nem pusztán érték (előírt magatartási minta), hanem a kettő egyidejű szinoptikus szemlélete. Horváth szerint a társadalmi objektivációk közül egyiknél sem indokolt úgy a joggal való „generikus azonosítás", mint az eljárás esetében, vagy miként fogalmaz, „az eljárás a jog genus proximuma", illetve a jog „felső- vagy nemfogalma". Vagyis a jogeset és a jogi norma folytonos – szinoptikus szerkezetű – egymáshoz rendelése egy eljárási folyamatot képez.

Horváth a processzuális jogelméletben találja meg a valódi megoldást, amely „közös nevezőre hozza a különböző jogelméleteket anélkül, hogy azoknak részleges igazságait mereven tagadnia kellene."[1043] Ez az új jogelmélet a jogban a társadalom „legintézményesebb eljárási szerkezetét" látja, mely, mint a társadalmi eljárások legfejlettebbike, a legkimunkáltabb eljárási apparátus kialakításával valósítja meg az eljárás felső fokát.[1044] A jog „az összes egyéb eljárásokat felülmúlja intézmé-

[1040] Horváth Barna: *A jogelmélet vázlata*... 127. o.

[1041] „A processzuális jogszemlélet [...] felelős elsősorban az angol jogelméletnek azért a józan pozitivizmusáért, amely spekulatív jogelveket sohasem téveszt össze a mindennapi joggyakorlat tényleges eseteivel. [...] S ha tekintetbe vesszük, hogy később, a common law tulajdonképpeni tartalmát nem az egyes precedensekben, hanem az általános elveknek és tanoknak abban a kincsében látják, amelyeken az egyes döntések alapulnak, akkor látjuk, hogy a processzuális szemlélet pozitivizmusa miként csendül összhangba azzal a józan természetjogi felfogással, amely az élő jog természetjogi elemét az anyagi jogban, a jogeset konkrét faktuma által feltételezett szuperpozitív jogelvekben ismeri fel." (Horváth Barna: Az angol jogi kultúra és a Common Law szelleme. In: Horváth Barna: *Angol jogelmélet*... 3. o.)

[1042] „Az előre meghatározott magatartásként felfogott eljárás egy szabály és egy tény egymásra vonatkoztatottsága. Mindkettőt jelenti egyszerre, tehát mind az ideális mintát, a normát, mind pedig a magatartás tényleges bekövetkeztét, de csakis egymásra vonatkoztatottságukban. A szabály tényekben való tükröződése nélkül éppoly kevéssé eljárás, mint a szabály nélküli tény." (Horváth Barna: *Jogszociológia*... 338. o.)

[1043] Uo. 204. o.

[1044] „A jogra legjellemzőbb a mindenkori legfejlettebb eljárási szerkezet. A jogra semmi sem oly jellemző, mint a jogorvoslat, a jogintézmény, a jogutak gazdag hálózata. A bíróság, a hadsereg, az igazgatás, a törvényhozás, a perrend – vagyis az intézményesen kialakult szervek és eljárásformák – már

nyesség tekintetében, mert 1. az eljárások tömegesek, és állandóan működő szervekké és intézményekké sűrűsödnek, 2. tagoltságuk, egymást kiegészítő (hatásköri) megoszlásuk és hatásosságuk a legnagyobb, 3. a társadalmi szabadságnak és szükségletkielégítésnek, valamint 4. a társadalmi kölcsönösségnek és igazságosságnak a legalkalmasabb eszközei."[1045] Horváth, amikor részletesen meghatározza a legintézményesebb eljárási szerkezet fogalmát, abban visszaköszönnek a Hobhouse-tól kölcsönvett és továbbfejlesztett fogalmak: „[A] jog a meghatározott magatartásmintáknak és tényleges magatartásoknak olyan társadalmi közössége, amely a növekedésnek, hatásosságnak, szabadságnak és kölcsönösségnek viszonylag legmagasabb fokára fejlődött, azaz a tömegesség, az állandó szervekké szilárdulás, eljárásmenetekké szétkülönülés következtében viszonylag legfejlettebb szerkezetet alkot, amely a társadalmi igazságosság és szabadság nélkülözhetetlen előfeltétele."[1046]

Áttekintve a jog fogalmi definiálására vonatkozó elméleteket, a legtöbb teória „közös" hibájaként állapítja meg, hogy nem határozzák meg azt a „társadalmi technikát", illetve azt a társadalmi „gépezetet", amelyen keresztül például az igazságosság, a természetjog, az észjog, a társadalmi szerződés, a népszellem, az elismerés, a követés vagy éppen a hatalom működik, illetve amelynek révén ezek a tényezők, vagy eredményük jogként jelenne meg. Mindazonáltal nem azonosítja a jogot az eljárással, csupán a „legjellemzőbbnek" tartja a jogra. Egykori joghallgatójának a feljegyzése szerint Horváth erről ekképp fogalmazott: „Az eljárások a jognak a csontvázát teszik, de a jog több mint a csontváz. Erre a csontvázra rá kell akasztanunk [...] a pszichikai, potentiális és instrumentális valóságot [...] ha azt akarjuk, hogy előttünk álljon a jognak a teljes történeti valósága" és maga a jogi kultúra.[1047]

Lényeges e helyütt utalni Horváth ún. joghelyzetek tanára. A joghelyzetek logikai keletkezését, annak sémáját Horváth szerint a Kelsen-féle beszámítási és a Merkl–Kelsen-féle joglépcsőelmélet írja le a legmegfelelőbben. Új joghelyzet mindig csak érvény és tény, illetve értékalap és létalap „gondolati metszetében" keletkezik.[1048] A joghelyzetek tana a jog fogalmának szerkezeti elemeit bemutatva kerül részletesebb kifejtésre. Horváth úgy véli, hogy az eljárás fogalmán keresztül lehet a jogot „elemi joghelyzetek, legegyszerűbb tény- és értékelemek sorozatára szétbontani", illetve felépíteni, miközben ezeknek az elemeknek a „gondolatbeli összekapcsolódása" is áttekinthetővé válik.[1049] A joghelyzetek tanának abban van a jelentősége, hogy általa sikerült a jogot mint a legintézményesebb eljárási szerkezetet és annak

kezdetleges állapotukban is eléggé élesen elhatárolják a jogrendet." (Horváth Barna: *A jogelmélet vázlata*... 7. o.)

[1045] Uo. 30–31. o.

[1046] Uo. 204–205. o.

[1047] Horváth Barna: *Jogbölcseleti jegyzetek*... 233. o.

[1048] Horváth Barna: *A jogelmélet vázlata*... 51. o.

[1049] Horváth Barna: A jogszociológia útja... 72. o.

változásait módszertiszta elemek sorozataiból összeállítani. Az elemi joghelyzetek egymással való logikai kapcsolatát nevezi Horváth a joghelyzetek tanának, amely révén alkalma nyílik a jog fogalmának „szerkezeti elemeit" vizsgálni.[1050] Mindezt elsősorban az ún. analitikus jogelméletből átvett gondolatnak tekinti, amely alkalmas az eljárási jogelmélet és a szinoptikus módszer kölcsönös „összecsiszolására". Továbbá a joghelyzetek tana azt is világossá teszi, hogy a Merkl–Kelsen-féle joglépcsőelmélet csupán egyik dimenziója az eljárásszerkezet intézményesedésének, amely mellé további „független dimenzióként" a jogkövetkezmény-sorozatok, a jogerő és a szervképződés is belépnek.

Fontos megemlíteni a kelseni felfogással szembehelyezkedő nézetét az állam és a jog kapcsolatáról. Míg Kelsen lényegében egyenlőségjelet tesz a két entitás közé, addig Horváth azt vallja, hogy „[a]z állam nem azonos a joggal, mert az államon kívül egyéb jogközösségek is vannak. Az állam határozott, bár viszonylagos ismérvekkel bíró jogközösség. A modern államról elmondhatjuk, hogy a történelem során eddig ismert legintézményesebb eljárásszerkezet. Ez a magyarázata annak, hogy a jog legnagyobb tömege állami jog. Mindazonáltal az állammal egybe nem eső egyéb magatartáskörökben is áll fenn olyan eljárásszerkezet, amely ezekben a közösségekben a legintézményesebb. Ilyen jogközösségek különösen az Egyház és a nemzetközi jogközösség."[1051]

Az 1940-es évek elején – már túl az elméleti útkeresésen – Horváthnak szembe kellett néznie szinoptikus jogelméletének a „valóságban" való alkalmazhatóságával. Új szemléleti módszerét e tekintetben „színtelennek" vélte,[1052] s úgy gondolta – elmélete igazolásául – foglalkoznia kell a jogeset és jogtétel „küzdelmével", azzal, hogy az eset egyedi körülményei miként „súrlódnak", „horzsolódnak" a „merev" jogszabály, „rideg, kemény, éles szegélyein".[1053] E próbálkozásának eredményeképpen született meg 1942-ben *A géniusz pere* című műve, melyben közismert törté-

[1050] „A jog fogalmának a szerkezeti elemei, amelyek összefüggését vizsgálnunk kell, a következők: a) az alanyi joghelyzet, amelynek vizsgálata elvezet az alanyi jog és a jogalany problémájához; b) a tárgyi joghelyzet, amelynek vizsgálata a tényállás és jogkövetkezmény, a jogi szerv, a jogerő, a joglépcső és a jogfolytonosság kérdéseihez vezet; c) a jogtétel és jogeset dualizmusa, amely a jogértelmezés, jogalkalmazás és jogalkotás, továbbá az alaki és anyagi jog, a tételes és természetjog, végül a jog és jogközösség, különösen a jog és állam viszonyához vezet." (Horváth Barna: *A jogelmélet vázlata*... 127–128. o.)

[1051] Uo. 192–193. o.

[1052] Horváth Barna: A jogszociológia útja... 69. o.

[1053] „Minden kis jogesetben erőszakot tesz némileg a jog rideg szigora, merev általánossága az eset egyedi körülményein. Az élet meleg és lágy, lüktető szövetei mindig felhorzsolódnak valamelyest a jogszabály rideg, kemény, éles szegélyein. És maga ez az egyedisége a tényállásnak, maga ez a jogtétel merevsége alól mindig kisikló egyszerisége, valami olyan értékmozzanatnak a hordozója, amely mindig áldozatul esik az erőszaknak, amelyet rajta a jog alkalmazása, kikerülhetetlenül, elkövet." (Horváth Barna: *A géniusz pere*... 152. o.)

nelmi perek rekonstruálása alapján kívánta ábrázolni a jog működését.[1054] Horváth számára – miként az amerikai jogi realisták esetében – a per szimbolizálja leginkább a jog mibenlétét. Thurman W. Arnoldhoz hasonlóan a per és a dráma összefüggéseiről írva megállapítja, hogy közös bennük a „különösen megszervezett cselekmények" rendszere, illetve a konfliktushelyzetek sokasága. A per valójában nem más, mint egy „sűrített dráma". Horváth e kérdéskör elemzéséhez – miként könyvének bevezetőjében írja – kifejezetten az amerikai (új)realizmus hatására fogott hozzá, mely a jogban – a fentieken túl – a „játék" és a „színjátszás" elemét is látni véli. Legnagyszerűbb „szerepeink" – vallja Horváth – a jog által „kiosztott" perbeli szerepek. Az egész nem más, mint – Arnold hasonlatát kölcsönözve – egy „óriási színház", vagy a jog világára vonatkoztatva, „Circus Juris". A per az emberek mindennapi életében a konfliktusok kezelése során a drámai megtisztulás, a katarzis élményét biztosító szimbólummá, a jog jelképévé válik.[1055]

A „géniusz perében" nem csupán a géniusz személyének drámáját, hanem a jog drámáját is látni véli, vagy ahogyan fogalmaz: „A géniusz pere jelképévé válik a per géniuszának. A géniusz pere a per géniusza."[1056] A géniusz jogi drámája felnagyított jelképe minden per jogi drámájának „[m]ert felnagyított jelképe csupán az Egyszeri

[1054] Érdemes itt utalni Cs. Kiss Lajos értelmezésére, aki Horvát művében a tudományos és művészi alkotás perspektíváinak együttlátását és tematikus szintézisét látja: „[A] mű, jóllehet tézisünk paradox módon hangzik, a géniusz inkognitóját felöltő szerző nyilvános önértelmezésének a dokumentumaként is olvasható, pontosabban olvasandó, mert Horváth Barna nem pusztán a »géniusz a jogban« vagy a »jog géniusza« fenomén leírója és értelmezője, hanem maga is, mint filozófus és tudós, a géniusz modern drámájának inkognitót öltő, titkos főszereplője, azaz egy magyar filozófiai géniusz testet öltése." (Cs. Kiss Lajos: A tragédia metafizikája a jogban... 211. o.)

[1055] „Ezzel a téma kidolgozása szinte adalékká válik ahhoz az újrealista jogszemlélethez, amely a jogban többé nem hajlandó az élettől elvonatkoztatott dogmát, tételt, normát, merő elvontságot látni. Számára a jog cselekedet, a tétel és az eset drámai találkozása, amely a per megszervezettségében, intézményességében válik jelképpé. A per azért rövidítő szimbóluma a jognak, mert mintaképe, a jogi voltát leginkább szemléltető példája minden jogi eljárásnak. De az újrealizmus a jogban meglátja a megszervezett cselekedet, az intézményesen megoldott konfliktus elemén kívül a játék, a színjátszás, a mimus elemét is. Szerepeket választunk magunknak és eljátsszuk őket a társadalmi élet színpadán. Ilyen szerepeket játszatunk az intézményeinkkel is. Legnagyképűbb szerepeink talán éppen a hivatalos, a jog által kiosztott, a perbeli szerepeink. Óriási színház, Circus Juris ez, amely elszórakoztat, megvigasztal, nagy belső konfliktusokat elsimít, sok mindenért kárpótol a társadalomban. [...] Mi a műsora a jog színházának? Arnold szellemében azt mondhatjuk: nagy és mély, másképpen meg nem oldható konfliktusok »le-reagálása«. Amikor megjátsszuk, kifejezzük, a legteljesebben feltárjuk őket, egyúttal meg is szabadulunk tőlük. Talán ez a katarzis, a drámai megtisztulás értelme. [...] Az előadott darab mögött az örök emberi színjáték pereg: az eszmének és a valóságnak, az értékeknek és a tényeknek, a szabadságnak és a szükségszerűségnek gyógyíthatatlan ellentétét éljük át s közben az általa ütött sebeink begyógyulnak." (Horváth Barna: *A géniusz pere...* 6. o.) A mű ugyanebben az évben három részletben német nyelven is megjelent: Der Rechtsstreit des Genius: I. Sokrates; II. Johanna: a) Der Tatbestand, b) Das Verfahren. *Zeitschrift für öffentliches Recth*, Bd. XXII (1942) H. 1. 126–162. o.; H. 2–3. 295–342. o.; H. 4–5. 395–460. o.

[1056] Horváth Barna: *A géniusz pere...* 218. o.

és az Általános, a kivétel és a szabály, az egyéniség és a törvényszerűség, a szabadság és a szükségszerűség találkozásának és összecsapásának. Ez a tiszta tragikus tartalom, az életnek feloldhatatlan konfliktusokban látása. A per ennek az örök jogi drámának a színrehozatala. És fordítva, minden műdrámában is ez a per folyik és állítja el a lélegzetünket a konfliktus feszültségével."[1057] A jogtétel és a jogeset perbeli örökös konfliktusát jellemezve írja: „A jogtétel érvénytartalmával a jogeset mint tényfolyamat találkozik és ütközik össze. Abban, hogy a statikus érvénytartalom sohasem illik rá hibátlanul a dinamikus tényfolyamatra, van a jog életének a drámaisága, örökös konfliktusokban jelentkezése. Ezért van, hogy minden per felsebzi a jogesetet, hogy lemészárolja a géniuszt!"[1058] A két – esettanulmányként is felfogható – per elméleti jelentőségét a mű zárófejezetében foglalja össze, melyben kifejtésre kerül a társadalmi stabilitás igénye és a társadalmi változást mozgató új értékeket kifejtő, megjelenítő géniusz ellentmondásos viszonya, illetve a szinoptikus jogelmélet kiindulópontjának a tény és érték logikai ellentmondásának, továbbá a jogeset és a jogtétel közötti feszültségnek a kérdése.[1059]

Horváth művét olvasva mindenképpen gondolkodóba esünk, ha annak „műfaját" szeretnénk meghatározni. Értelmezhetjük irodalmi, morálfilozófiai, lélektani, történeti, illetve jogelméleti nézőpontból, vagy másként megközelítve, a szöveg jelentésrétegei e tudományterületek számára bírnak valódi relevanciával. Hagyományos értelemben nyilván nem tekinthető jogelméleti értekezésnek, ugyanakkor egyes megállapítások szerint a jog lényegéről és alapkérdéseiről talán többet is megtudhatunk belőle, mint egy originális jogbölcseleti monográfiából.[1060] Jó példa erre Bibó István – a jogelméleti „szárnypróbálgatáson" már jóval túljutó egykori tanítvány – korabeli recenziója, aki továbbgondolva mestere téziseit, többek között a jog apológiáját is kiolvassa a műből: „Ez a gondolatmenet az eljárási jogszemlélet finom

[1057] Uo. 152–153. o.

[1058] Uo. 224. o.

[1059] „Közismert folyamat az új erkölcsi értékeléseknek a jogeseteken keresztül a jogba való folytonos beszüremlése. Ezt a folyamatot a géniusz pere konfliktusokban, dialektikusan ábrázolja. A jog a maga teljes szigorával sújt le az új értékelésre, amely éppen ennek a szörnyű csapásnak a csattanásától ragyog fel és válik most már ellenállhatatlanná. A jog ilyen dialektikus módon vált, cserél értéket. Lényeges szerepe a társas lélek kettős, kétértelmű, ambivalens reakciójának a dramatizált kifejezése, amiből az is »ért«, aki az egész folyamatot nem is »érti meg«. A jog így dolgozza fel, így reagálja le konfliktusos értékeléseinket, így hozza felszínre lelkünknek ellentétekben vajúdó mélyéről az újértékeléseket. A jog az a nagyüzem, amely a társas lélek konfliktusait dramatizálva kifejezi és ezáltal mindig újabb vágyait és értékeléseit kiválasztja. Ennek a módja pedig a jogtétel és jogeset ellentétének az érték és tény ellentétének a folytonos válogatása és kicserélése. Amint az érték pólusa a jogtétel pólusáról elmozdul a jogeset pólusára, a kezdetét veszi az a dialektikus fejlődés, amelynek végeredménye a jogeseten felvillanó új értéktartalomnak a jogtételek tartalmába való beömlése. [...] De a géniusz pere mégis örökper. A jogtétel és a jogeset találkozásában az értékelemek és tényelemek ütközésének és cserélődésének soha nem lehet vége." (Uo. 225. o.)

[1060] Vö. H. Szilágyi István: Horváth Barna géniusza. In: H. Szilágyi István: *Jog – irodalom...* 74. o.

eszközeivel világít bele a géniusz perének jogszociológiai távlatába. Legnagyobb mélysége és finomsága abban áll, hogy éppen úgy, ahogyan a per bemutatja a géniusz apológiáját, elítéltetését és felmagasztalását, mutatja be nekünk a géniusz perén a jog apológiáját, elítéltetését és felmagasztalását, a jog örök funkcióját és a jogfejlődés örök dialektikáját: azt, hogy éppen azoknak a pereknek a sokaságán keresztül, melyekben erőszakot tesz az igazságon és halálraítéli a géniuszt, éppen ezekben a perekben drámai erővel kiütköző értékkonfliktusok tisztító erejénél fogva válik a jog emberségesebbé, mélyebbé, méltányosabbá, hajlékonyabbá."[1061]

Horváth elméletalkotási kísérlete ekkorra már befejeződött. Nem véletlen az sem, hogy a számára korábban is vonzó nyelvi expresszivitás, az irodalmi nyelv eszközeinek a tudományos értekezés keretei között való felhasználása egyre inkább eluralkodik írásaiban. Sőt egyes értékelések szerint kezdetektől fogva hajlamos volt írásaiban a „heroikusan dramatizáló-poetizáló stílus" alkalmazására, mely adekvát kifejezését teremtette meg annak, hogy szellemi pályafutását egyfajta „modernista egzisztenciális sorsdrámaként" élje át.[1062] Alkotóélete során egyre inkább vonzódott a recenzió és a szemlecikk ötvözeteként is felfogható tudományos esszé műfajához, amely megfelelő keretet szolgált későbbi szakirodalmi működéséhez.[1063] A továbbiakban – beleértve az emigrációs éveket – már nem törekedett az 1930-as években kialakított elméleti rendszerének érdemi továbbfejlesztésére. Későbbi tanulmányaiban elsősorban a különböző teoretikus álláspontok ütköztetésével és az ebből levont konklúzióval találkozhatunk. Az általa oly kedvelt műfaj ennek teljes mértékben megfelelt.

Horváth jogelméleti munkásságának valódi jelentősége abban áll, hogy a 20. századi (neokantiánus) magyar jogbölcseleti gondolkodás tradicionális német-osztrák kötődéseit az angolszász jogtudományi szemléletmód közvetítésével „lazította", új perspektívákat teremtve a hazai jogelmélet további fejlődésének. A modern, 20. századi jogfilozófia történetét tárgyaló művek Somló mellett Horváth elméleti teljesítményét tekintik a legjelentősebbnek a hazai jogbölcseleti gondolkodásban. Az életmű vitathatatlanul a magyar társadalomtudományi gondolkodás egyik legeredetibb teljesítménye, mely nélkül nem lehet a korszak magyar elméleti jogi gondolkodását rekonstruálni.

Sajnálatos módon a második világháború és az azt követő politikai változások 1949-ben emigrációba kényszerítették, ahol már nem volt igazán lehetősége elmélete továbbfejlesztésére. Említésre méltó, hogy a háborút követő szellemi-politikai újjáépítésben részt vevő Horváth 1945 nyarán a „demokrácia-vitának" nevezett konferencián tartott előadásában javarészt az angolszász politikai és jogi intézmé-

[1061] Bibó István: Horváth Barna: A géniusz pere. Sokrates – Johanna. *Szellem és Élet*, VI. évf. (1943) 3–4. sz. 175. o.

[1062] Vö. Cs. Kiss Lajos: A tragédia metafizikája a jogban... 211. o.

[1063] Erre hívja fel a figyelmet H. Szilágyi István. Vö. H. Szilágyi István: Dráma és jogfilozófia Horváth Barna életművében. In: *Portrévázlatok*... 245–246. o.

nyek és technikák bevezetését, illetve adaptálását javasolta a hazai új demokrácia gazdasági, politikai és jogi rendszerének kialakításában.[1064] Külföldre távozását megelőzően – talán már készülve élete új korszakára – visszatért az őt másfél évtizeddel korábban foglalkoztató jogelméleti kérdésekhez, és egy angol nyelvű kézirat elkészítésén dolgozott.[1065]

Az emigrációs évek során az Egyesült Államokban egy hosszabb lélegzetű angol nyelvű tanulmányban kísérletet tett a szinoptikus módszer továbbgondolására.[1066] A komoly szakmai figyelmet kiváltó és nemzetközi vitát is provokáló írásában a jog „mezőelméletének" kidolgozására vállakozott. Az elmélet hátterét a természettudományos világképben a modern fizika eredményei (Einstein relativitáselmélete, illetve Maxwell mezőelmélete) nyomán bekövetkezett változások inspirálták. A jog mezőelmélete nem kidolgozott teória, inkább izgalmas és továbbgondolásra érdemes kísérlet. Mindezt maga a szerző is érzékelteti és végső soron a szinoptikus jogelméletét ajánlja az olvasó figyelmébe: „Összefoglalva, a mező-fogalom a fizikában nagy területet tarthat fenn a kauzalitás számára, amit nagyobb mértékben pontosít, míg a jogban csak követelmény az ilyen pontosság, de a leírandó jelenségek sokkal inkább megközelíthetők a mező-fogalom által. Ha nem tévedünk, akkor a jog egy olyan mező, aminek egyenletei ismeretlenek, és ami nem írható le tökéletesen, így a mező-fogalom inkább egy analógia, ami arra ösztönöz, hogy a mező törvényekből még nagyobb területet fedezzünk fel. Ha tévedünk, akkor a nyilvánvaló rendezetlenségben nincs rend, és így vissza kell térnünk a normatív vagy szinoptikus interpretációhoz."[1067] Végül említésre méltó további adalék, hogy Horváth az Újvilágban közelebbi kapcsolatba került a kortárs angol-amerikai jogelméleti törekvésekkel, s így a magyar jogfilozófusok közül elsőként reflektált Herbert Hart munkásságára.[1068]

[1064] Horváth Barna: Demokrácia és jog. In: *Demokrácia*. A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának kiadása, Egyetemi Nyomda, Budapest, 1945. 43–67. o. Horváth gondolatainak elemzéséről lásd Nagy Endre: Bevezetés Horváth Barna: Demokrácia és jog című tanulmányához. *Medvetánc*, 1985. 2–3. sz. 295–303. o.; Szabadfalvi József: Demokrácia és jog. Adalékok Horváth Barna politikaelméletéhez (1945–46). *Magyar Közigazgatás*, XL. évf. (1990) 7. sz. 605–613. o.

[1065] A Bibó-hagyatékban később föllelt félszáz oldalas – 1948-ra dátumozott – tanulmány a jog alapjainak kérdését tárgyalja, némiképp „leporolva" szinoptikus jogelméletét, reflektálva tanítványai, elsősorban Bibó kritikai észrevételeire. Horváth kéziratos műve majd hat évtizeddel később nyomtatásban is megjelent. Vö. Horváth Barna: *The Bases of Law / A jog alapjai*. Szent István Társulat, Budapest, 2006. (Az eredeti kézirat címe: *Bases of Law in General*. MTAK Kézirattár Ms 5119/12.)

[1066] Barna Horváth: Field Law and Law Field. *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*, Bd. VIII (1957) H. 1. 44–81. o. (Magyar nyelven: Mezőtörvény és jogi mező. I–II. [Ford.: Rigó Anett] *Jog – Állam – Politika. Jog- és politikatudományi folyóirat*, I. évf. [2009] 1. sz. 129–146. o.; 2. sz. 133–151. o.)

[1067] Horváth Barna: Mezőtörvény és jogi mező... 139. o.

[1068] Vö. Cs. Kiss Lajos – Takács Péter (szerk.): *H. L. A Hart. Tudományos profil*. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2001. 32–36. o.; Cs. Kiss Lajos – Fábri György (szerk.): H. L. A. Hart jogfilozófiájáról. II. *Világosság*, XLIV. évf. (2003) 1–2. sz. 111–114. o.

3.5. „Kismesterek" elméleti próbálkozásai

A következőkben a 20. század első felében meghatározó hazai jogfilozófusok életművéhez ugyan nem hasonlítható, de a magyar jogbölcseleti gondolkodás szempontjából mégis számottevő tudományos teljesítményekről lesz szó. Az érintett „kismesterek" alapvetően nem tekinthetők jogfilozófusoknak, csupán olyan jogtudósoknak, akik több-kevesebb intenzitással foglalkoztak – főképpen tételes jogtudományi vizsgálódásaik mellett – jogbölcseleti kérdésekkel, alkalmanként az önálló teóriaalkotás igényével.[1069] Közülük tudományos működésük során többen kerültek abba a helyzetbe, hogy jogfilozófiát mint stúdiumot oktattak valamely jogi felsőoktatási intézményben, sőt tankönyvet is írtak e tárgykörben joghallgatók számára.

A sorban elsőként a hazai büntetőjog és kriminológia, valamint a nemzetközi jog elismert művelőjeként számontartott Irk Albert (1884–1952) tudományos munkásságának jogbölcseleti vonatkozásait érdemes bemutatni.[1070] Jogfilozófiai nézeteire egykori tanítványa, Losonczy István használta – Erich Kaufmann, Wilhelm Sauer, Walter Schönfeld, Alfred Verdross és a magyar jogfilozófusok közül Horváth Barna és Moór Gyula jogszemléletére való utalással – a „tisztultabb, szintétikus módszertani felfogás" megfogalmazást. Sőt Moór mellett mestere jogfelfogását tartja a „legkifejezettebb" módon megfogalmazott „szintétikus" álláspontnak.[1071]

[1069] A hazai jogbölcseleti gondolkodás legjelesebb képviselőit követő, a tudományszak hazai fejlődésében szerepet játszó jogtudósainkra utaló „kismesterek" megnevezést Varga Csabától kölcsönöztem.

[1070] Irk Albert (1884. augusztus 18., Csernátfalu – 1952. október 21., Pécs) egyetemi tanulmányait Kolozsváron végezte, ahol 1908-ban avatták jogi doktorrá. 1913-ban büntetőjogból magántanári képesítést szerzett alma materében. 1917-től a nagyváradi jogakadémia,1922-től 1948-as nyugdíjazásáig a pécsi Erzsébet Tudományegyetem anyagi büntetőjog és bűnvádieljárás-jog nyilvános rendes tanára volt. 1932-ben a Szent István Akadémia rendes tagjává, 1936-ban Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották. Életéről és munkásságáról lásd Szotáczky Mihály: Az elméleti tárgyak. In: Csizmadia Andor (szerk.): *Fejezetek a pécsi egyetem történetéből.* Pécs, 1980. 110. o.; Varga László: A bűnügyi tudományok. In: Csizmadia Andor (szerk.): *Fejezetek a pécsi egyetem történetéből...* 177–181. o.; Ádám Antal (szerk.): *Dr. Holub József és dr. Irk Albert pécsi professzorok munkássága.* Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata. 109. Janus Pannonius Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs, 1986. 31–54. o.; Irk Ferenc (szerk.): *Irk Albert Emlékkötet* (Válogatás Irk Albert műveiből). MTA - Magyar Kriminológiai Társaság, Budapest, 1991.; Korinek László – Kőhalmi László – Herke Csongor (szerk.): *Emlékkönyv Irk Albert egyetemi tanár születésének 120. évfordulójára.* Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata. 134. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs, 2004.; Szabadfalvi József: Egy „tisztultabb, szintétikus módszertani felfogás" – Irk Albert jogbölcseleti munkássága. *JURA. A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos lapja,* XI. évf. (2005) 2. sz. 128–134. o.; Kőhalmi László – Lengvári István: Irk Albert, az iskolateremtő magister juris criminalis. In: Kajtár István (szerk.): *Pécsi jogásztprofesszorok emlékezete (1923–2008). Antológia.* Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs, 2008. 45–58. o.

[1071] Losonczy István: *A mulasztás. I. A mulasztási bűncselekmény okozatossága.* Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, Pécs, 1937. 74. o. Hasonló megállapítást tesz a két világháború közötti korszakot később kíméletlen kritikával ábrázoló Szabó Imre is, amikor Irket Losonczy István és

Az életmű e része nem mérhető azokhoz a más tudományterületeken elért eredményeihez, melyek nevét ismertté tették, mindazonáltal számos tételesjogi tárgyú munkájában előszeretettel foglalkozott elméleti jogi kérdésekkel, illetve szívesen ütköztette nézeteit a kortárs jogbölcselet megállapításaival. Ennek során önálló jogkoncepció megalkotására is vállalkozott, amely alapját képezte az általa legfőképpen művelt büntetőjog dogmatikai rendszere kidolgozásának, továbbá foglalkozott a jog értékelésének kérdésével, a jogérzet mint az ítélkezés immanens lélektani tényezőjével, büntetőjog-filozófiai problémákkal, végül kortárs elmélettörténeti nézetek bemutatásával és kritikai vizsgálatával.

Önálló jogkoncepciója első megfogalmazásával *A normatív és explicatív módszertani felfogás a büntetőjogban* című, 1914-ben megjelent tanulmányában találkozunk. Írásában a Kelsen-féle – a *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre*-ben kifejtett – „formalistikus jogtan" ismertetését és egyben kritikáját fogalmazza meg, mely alkalmat adott számára saját téziseinek megfogalmazására.[1072] Kelsen műve legfőbb tételének a normatív és explikatív módszerek szigorú elkülönítését tekinti. Megállapítása szerint Kelsen kiindulópontja az a szemléleti felfogás, mely „áthidalhatatlan határválasztót von a levés (Sein) és kellés (Sollen), a tartalom és a forma között." Míg a természettudományok a van, a létező kauzális összefüggéseinek magyarázatára törekszenek, addig a jogtudomány a kellés („miképp kell az embereknek cselekedniük"), a jogi jelenségek „alakjával" („tisztán jogi geometria") foglalkozó tudomány – összegzi az ekkoriban formálódó kelseni jogtan lényegét.[1073] Úgy véli, hogy a normatív és explikatív szemlélet egymástól ridegen elkülönítő formalizmusa Kelsent az általa meghaladni kívánt „Begriffsjurisprudenciához" vezeti.[1074]

Irk szerint a jogtudomány feladata, miként Kelsen is vallja, a jogi fogalmak konstruálása, azonban ennek során tekintettel kell lennie arra, hogy valós társadalmi viszonyokat, emberi kapcsolatokat szabályoz, melyek „nem üres formák, hanem vérrel s hússal bíró dolgok". Wilhelm Wundt etikai alapvetését magáévá téve vallja, hogy minden – lényegét tekintve általánosításon nyugvó – norma, így a jog megállapításaihoz szükség van a tények vizsgálatára, ezért az explikatív szempontok nem

Hegedüs József társaságában a „szintetikus módszer hívének" nevezi. Vö. Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon...* 487. o.

[1072] Irk Albert: A normatív és explicatív módszertani felfogás a büntetőjogban. In: *Emlékkönyv Farkas Lajos tanárságának negyvenötödik éve alkalmából.* Stein János Egyetemi Könyvkereskedése, Kolozsvár, 1914. 93–106. o.

[1073] Uo. 96. o.

[1074] A kelseni elmélet egyoldalúságát – „a jog és valóság, alak és tartalom, szabály és élet szembeállítását" – az 1937-ben tartott akadémiai székfoglalójában a kor jogtudománya válságos helyzetének kialakulásához vezető legfőbb tényezőnek tekinti. Vö. Irk Albert: *A büntetőjog racionális és irracionális elemei.* Értekezések a filozófiai és társadalmi tudományok köréből. V. köt. 4. szám. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1938. 5. o.

mellőzhetőek.[1075] Szűkebb szakterülete számára is ez a felismerés jelenti a jövőt.[1076] Vagyis az egyoldalú formalisztikus alapon nyugvó klasszikus büntetőjog normatív szemlélete számára az explikatív módszert meghonosító kriminológia eredményezheti annak megújítását.

Lényegében e gondolatkör köszön vissza *A formális jogfilozófia a büntetőjogban* című, két évvel később írt tanulmányában.[1077] Itt már néven is nevezi a kontinensen ekkoriban dominánssá váló modern irányzatot, amikor a Hermann Cohen nevével fémjelzett „új-kanti iskoláról" beszél, mellyel szemben további kritikai észrevételeinek során pontosítja saját jogfilozófiai kiindulópontját: „Eme [...] beható kritikai szemlélet [...] azt bizonyítja, hogy a »Sein« és »Sollen« világa nem két külön kategória, hanem a kettő egy egységes filozófiai szintézisbe olvad össze."[1078] Itt találkozunk először a neokantiánus jogfilozófia egyik alapproblémájának tekinthető „szintézisre" utalással. Irk saját álláspontját egyértelművé teszi, amikor azt vallja, hogy minden normának a forrását a valóságban kell keresni, és csak ennek figyelembevételével nyer értelmet bármely normatív elvárás megfogalmazása. Ezzel úgy véli, hogy a kanti/neokanti dualizmus „megdöltével" mindenfajta formális jogfilozófia alól kicsúszik a talaj. Ugyancsak fontos kérdést feszeget tanulmánya végén, amikor szembehelyezkedik a kanti hagyományból Kelsen által átvett tétellel, mely szerint a jogi norma megkülönböztető jellemzője heteronóm természetében keresendő. Irk szerint az erkölcsi, vallási stb. normák esetében is ugyanúgy találkozunk heteronómiával, mint ahogyan a jog esetében is olyan parancsokkal, melyek nem állnak „idegenül" énünkkel szemben, melyeket az emberi természetből folyó imperatívusznak lehet tekinteni, azaz autonóm jelleggel bírnak. Végső konklúzióként megállapítja, hogy „minden jogi norma heteronóm-autonóm természetű".[1079] Lényegében e gondolatában is felfedezhetőek a szintézisre törekvés módszerének a nyomai.[1080]

[1075] Irk Albert: A normatív és explicatív módszertani felfogás a büntetőjogban... 98. o.

[1076] „Az anyagi büntetőjog megújhodását nem az élettelen formalistikus jogtantól, hanem az életet a forma felé emelő criminologiától remélhetjük." (Uo. 106. o.)

[1077] Irk Albert: A formális jogfilozófia a büntetőjogban. *Bűnügyi Szemle*, IV. évf. (1916) 5. sz. 161–178. o.

[1078] Uo. 176. o.

[1079] Uo. 177–178. o.

[1080] Említésre érdemes Irk elmélettörténeti érdeklődése. Arthur Schopenhauer jog- és állambölcseleti nézeteinek rekonstrukciójára több alkalommal is vállalkozott. Vö. Irk Albert: Schopenhauer jogfilozófiája. *Athenaeum*, IV. évf. (1918) 6. sz. 297–314. o., illetve Értekezések a filozófia és társadalmi tudományok köréből. V. köt. 5. szám. (Felolvastatott a II. osztály 1938. október 17-én tartott ülésén.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1939. Már az 1918-as publikációban megfogalmazta, hogy a jeles filozófus nézeteinek „napjainkban" is van aktualitása, amikor a neokantiánus és újhegeliánus iskolák között a jogtudomány módszertani kérdéseiben kiélesedett a vita. A tanulmányból kiderül, hogy Kant tanítványának gondolatai éppen mestere által vallott és a formális neokantiánus jogfilozófia által továbbgondolt nézetek elleni kritikához nyújtanak hasznosítható muníciót. Az 1939-ben meg-

Irk jogkoncepciója a későbbiekben sem változott lényegesen, csupán kiegészült és némileg aktualizálódott.[1081] *A büntetőjog racionális és irracionális elemei* című 1937-es akadémiai székfoglaló értekezésében tovább árnyalja jogkoncepcióját. Itt is a Kelsen-féle „formalisztikus juriszprudencia" jelenti a kiindulópontot, mely minden értékelő (irracionális) momentumot igyekszik a jog fogalmi meghatározásából kiküszöbölni. Míg a „merev" pozitivizmus egyoldalú racionalizmust hirdet, addig a mindennapi élet valósága megköveteli az explikatív empirikus, irracionális, vagy ahogyan már ekkor is nevezi, „metajogi" elemek figyelembevételét. Mindezt a korszak büntetőjogi jogalkotásában látja bizonyítottnak. Példáit értelemszerűen a büntetőjogi normák világából meríti. Úgy véli, hogy az egyik legklasszikusabbnak tekinthető jogi normatípus elemzéséből a jogra vonatkozó általánosítások is levonhatók. Vagyis a jog nem csupán egy norma, miként a merev pozitivisták – főképpen Kelsen és követői – gondolták, hanem a valóságban is megnyilvánuló konkrét életjelenség.

Jogbölcseleti vizsgálódásainak második terrénuma a jog értékelésének problémája. Irk 1916-ban megjelent *A jog értékelése* című írásában foglalkozik a kontinensen akkoriban sokakat állásfoglalásra késztető kérdéssel.[1082] Tanulmánya első felében a neokantiánusokra jellemző „etikai jogértékeléseket" veszi szemügyre, melynek két fő reprezentánsa közül Stammler helyes jog tanát, majd a nem kevesebb vitát indukáló Somló-féle jogi axiológiai megközelítést tárgyalja, illetve a „naturalisztikus jogértékelések" közül a korabeli büntetőjogi irodalomban szintén heves indulatokat gerjesztő Liszt-féle fejlődési (evolucionista) elméletre alapozott felfogást mutatja be. A helyes jog kérdésének kielégítő megoldását Irk szerint eddig egyik magyarázatnak

jelent második tanulmány valójában az eredeti változat újraközlésén túl egy további témával, Schopenhauer büntetőjog-filozófiájának a rekonstruálásával egészül ki.

[1081] Nagyobb lélegzetű büntetőjogi tárgyú írásaiban, illetve tankönyveiben visszaköszönnek az 1910-es évek közepén már megfogalmazott gondolatok. Így az 1915-ös – kéziratos – *Büntetőjogi előadások*ban, majd az 1926-ban közzétett *A büntetőjogi alapfogalmak módszertani kritikája* címen megjelent könyvében megismétli módszertani alapvetését. Vö. Irk Albert: *Büntetőjogi előadások.* (Kéziratos jegyzet) 1915.; *A büntetőjogi alapfogalmak módszertani kritikája.* Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, Pécs, 1926. Érdemes itt hivatkozni az 1933-ban terjedelmesebb változatban megjelent *A magyar anyagi büntetőjog* című tankönyvként használt monográfiájából: „A jogban [...] tartalom és alak egymástól feltételezett. A tartalom szabja meg az alakot. [...] Büntetőjogilag: a bűncselekmény dogmatikai fogalmában a normatív elemek fogják össze azt a tartalmat, mely kauzális elemekből tevődik egybe." Majd így folytatja: „[A] jogtudomány nem lehet el a tartalom explikatív szemlélete nélkül. Mert a jogi normák tartalmukat tényekből merítik, azon kauzális elemekből összetevődő tényekből, amelyek megállapítása csak explikatív úton történhetik meg. És éppen ebből ered a tartalom és alak kölcsönös egymásra hatása [...], hogy nincs jogtartalom alak nélkül, aminthogy jogforma sincs azt meghatározó tartalom hiányában." Vö. Irk Albert: *A magyar anyagi büntetőjog.* (2. kiad.) Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, Pécs, 1933. 16–17. o. (Szinte szó szerint ugyanezt megismétli. Vö. Irk Albert: *A büntetőjog racionális és irracionális elemei...* 19. o.)

[1082] Irk Albert: A jog értékelése. In: *Jogi dolgozatok. A Jogtudományi Közlöny ötven éves fennállásának emlékére. 1865–1915.* Franklin Társulat, Budapest, 1916. 336–354. o.

sem sikerült megoldania, ezért az írás második felében egy saját „jogértékelési kísérletnek" lehetünk a tanúi. Ennek során ismételten Wundt filozófiai nézeteit, konkrétan „a teleológikus felfogásnak a kauzálisba való beleolvasztását" hívja segítségül, melyből azt a következtetést vonja le, hogy „a gondolkodás logikai sorrendje szerint [...] végső cél az a cél, melynek mértékével a többieket mérjük, s minden cél egy további, távolabbi célhoz viszonyítva, az eszköz jelentőségét ölti magára." A végső konklúziót levonva megállapítja, hogy „minden cél, »helyes« cél, mihelyt egy felismert másik magasabb céllal okozati összefüggésben áll."[1083] Ezt követően hosszas fejtegetés során jut el ahhoz a „mértékhez", melyre a jog helyes célját lehet alapozni. Felfogása szerint „[a] jog helyes célja [...] nem más, mint a fejlődés törvénye minél szabadabb érvényesülésének előmozdítása, vagyis az emberi értelmi és erkölcsi értékek minél tökéletesebb kifejlesztése. Közelebbről meghatározva, a jog helyes célja oly emberek létrehozatala, kik értelmi és erkölcsi képességeik mind magasabb fokával viszik előre a fejlődés törvényét végtelen útjában."[1084] Irk e koncepciója Liszt naturalisztikus felfogásához állt közel. Bő két évtizeddel később az akadémiai székfoglaló értekezésében megfogalmazott jogi axiológiai álláspontja már a kortárs hazai neokantiánus – főképpen Moór által fémjelezhető – felfogáshoz közelít, mely – mint láttuk – az uralkodó keresztény erkölcsi felfogás által képviselt értékrendnek a jogi szabályozás kialakításában érvényesülő szerepét hangsúlyozza. A különbség a neokantiánusok és Irk között az, hogy míg a Somlóra alapozott Moór-féle felfogás a jog értékmérőjeként tekint a morális szempontokra, addig Irk a jog egyik lényegi elemeként beszél az erkölcsi vonatkozásokról, aminek következtében ez irányú nézeteit – mint később látni fogjuk – neoskolasztikus indíttatású állásfoglalásnak tekinti az utókor.

A jogérzet kérdésköre – mint az ítélkezés immanens lélektani tényezője – az 1930-as évek végén, illetve az 1940-es évek elején született több tanulmányában is visszatérő módon jogbölcseleti fejtegetéseinek sztenderd témájává vált. A jogérzetről mint a jog irracionális érzékelő elemeinek egyikéről már akadémiai székfoglalójában szót ejt, majd egy kéziratos formában – *A jogérzet* címen – fennmaradt vázlata foglalkozik először behatóbban e problémával.[1085] A kérdést *A jog és törvény* című, élete talán utolsó nyomtatásban megjelent tanulmányában is érinti.[1086] Említett írásaira támaszkodó, azokból konkrét részeket megismétlő, kéziratban fennmaradt művében vizsgálja tovább a jogérzet kérdését.[1087] Irk kiindulópontja a bírói (jogalkalmazói) döntés folyamata, mely három – logikai, teleológiai, axiológiai – elemből tevődik össze. A logikai elem a szillogizmus alakjában ölt testet, a teleológiai elem a jogalkalmazói döntés célját, illetve irányát jelöli, míg az axiológiai elem e döntés értékelését jelenti: „Ez az értékelés [...] részben tudatosan, részben tudat alatt megy végbe, amikor a jogközösség tagjai lelkében élő normákra van tekintettel és amikor a konkrét jogesetbe való emocionális beleélésének ad szubjektív kifejezést. [...] A jogérzet vagy jogi meggyőződés tehát az ítélkezésnek immanens lélektani tényezője."[1088] Irk az értékek ezen abszolút rendjében látja megragadni a jog és erkölcs eredetének közös pontját. A korabeli neokantiánus jogbölcselet számára alapvető kérdésként jelent meg a jogi és erkölcsi normák elhatárolásának problémája. Irk ezzel szemben a jogérzet kapcsán e két normatípus kapcsolódási pontjait keresve megállapítja: „A jogi és erkölcsi normák közös eredetét az összes jogágak közül természetesen a legszemléltetőbben a büntetőjog mutatja. [...] A szabályozott bűntettek legnagyobb része az etikai normákba is beleütközik."[1089] Ez biztosítja számunkra, hogy a tételes jogi előírások tényleges ismerete nélkül is a mindennapi cselekvésekkor el tudjuk választani a helyest a helytelentől, a jót a rossztól, ezáltal érvényre juttatva az igazságosságot. Irk itt utal a már korábban kifejtett meghatározására, mely szerint a jog nem „csak" heteronóm, miként a kelseni tiszta jogtan vallja, hanem „heteronóm-autonóm" jellegű, ami nem jelent mást e fejtegetések logikája szerint, mint azt, hogy a jogi normák autonóm jellege az erkölccsel közös gyökerekben keresendő.[1090] Majd a jogérzet és a jogász viszonyáról megállapítja, hogy „hivatásának magaslatán az a jogász áll, [...] [aki] művésze és nem egyszerűen mesterembere szakának, aki módszeres tudományos, joganalitikai és szintetikus eljárással tudja kifejezésre juttatni a jogesetekre visszhangzó belső sugallmát."[1091]

Végül álljon itt summázatként Irk saját jogkoncepcióját összegző kijelentése, melyet 1937-ben fogalmazott meg tanítványa, Losonczy István habilitációs kérelméről készített véleményes jelentésében.[1092] Irk e helyütt Losonczy felfogásának kri-

[1083] Uo. 346. o.
[1084] Uo. 353. o.
[1085] Vö. Irk Albert: A jogérzet (Vázlat). In: Irk Ferenc (szerk.): *Irk Albert Emlékkötet...* 137–143. o.
[1086] Irk Albert: A jog és a törvény. *Pannonia*, VIII. évf. (1943) 1–2. sz. 29–65. o. (Különlenyomatként: Pannonia Könyvtár 65. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, Pécs, 1943.)
[1087] Irk Albert: A törvényjog és bírói gyakorlat pozitívjogon kívüli elemei: Metajog és pozitívjog. In: Irk Ferenc (szerk.): *Irk Albert Emlékkötet...* 115–135. o.

[1088] Irk Albert: *A jog és a törvény* (Klny.) 31–32. o. Egy más helyen pedig így fogalmaz: „A jogérzék az ember irracionális értékelésének egyik legfontosabb szenzóriuma. Létezik ugyanis az értékeknek egy abszolút rendje, s ezzel az ember a maga emocionális működésével állandó vonatkozásban áll. Mert minden cselekvés kialakításának bonyolult folyamatában megszólal az az alapmotívum, mely valamit jónak vagy rossznak, megengedettnek vagy tiltottnak érez. Ez az elsődleges lélektani mozzanat tehát érzelmi (emocionális). Lényünknek az objektív értékrend megérzésével kapcsolt eme tudatalatti (irracionális) megnyilvánulásai csak utóbb válnak tudatosult (racionális) működésekké." Vö. Irk Albert: A törvényi jog és a bírói gyakorlat pozitívjogon kívüli elemei... 131. o. (Ugyanez olvasható: Irk Albert: A jogérzet... 138. o.)
[1089] Irk Albert: *A jog és a törvény* (Klny.) 14. o.
[1090] Uo. 14–15. o.
[1091] Uo. 38. o.
[1092] Irk Albert: *Véleményes jelentés dr. Losonczy István habilitacionális kérelme tárgyában. Vinkler Jánossal együtt.* (Soksz.) Pécs, 1937.

tikájaként kifogásolja, hogy nincs kellő figyelemmel a jog értékelemére, majd így folytatja: „A jogfilozófia és a jogtudomány nem pusztán nem tudatosult, az emberi értelemben ott szunnyadó jogfogalom és a priori elemek logifikálásával, azaz tudatosításával és tartalmi kifejtésével foglalkozik. A jog pedig: normatív + explikatív + értékelemek, vagy másként kifejezve racionális és irracionális elemeknek a szintézise. Ebből folyik, hogy a jogtudomány a jog struktúrájának csak egyik részét tudja logifikálni, amíg a másikhoz a logika útján nem tud hozzáférkőzni. Vagyis az ember lelkében benne élő etikai értékelemek a külvilág jelenségeire való vetületükben az értékelés irracionális folyamatában jutnak kifejezésre."[1093] Összességében megállapítható, hogy Irk szemléletmódja alapvetően a korszakra jellemző neokantiánus jogfilozófia keretei között formálódott, ugyanakkor új utakat keresve üde színfoltjává vált a két világháború közötti hazai jogbölcseleti gondolkodásnak.

Sajátos alakja volt a hazai neokantiánus jogszemléletnek Ruber József (1890–?), aki ítélőtáblai bíróként Moór hathatós bábáskodása mellett habilitált jogbölcseletből a budapesti jogi karon.[1094] Legjelentősebb publikációi jogfilozófiai tárgyúak voltak, ugyanakkor említésre méltóak büntetőjog (-bölcseleti) tanulmányai, melyekben előszeretettel utalt elméleti problémákra.[1095] 1920-ban jelent meg első jogbölcseleti tárgyú tanulmánya *Erkölcs és jog* címen, melyben a társadalmi normák mibenlétét vizsgálta.[1096] A korszak meghatározó neokantiánus gondolkodóira (Stammler, Lask, Kelsen, Radbruch) hivatkozva – Moórt megelőzve – megállapítja, hogy „úgy az erkölcs, mint a jog nem az objektív világban és nem is alanyiságunkban létező valami, hanem egy harmadik »birodalomba« tartozik."[1097] A jogbölcselet alapvető feladataként határozza meg a társas együttélés két legmeghatározóbb szabályának

[1093] Idézi: Varga László: A bűnügyi tudományok. In: Csizmadia Andor (szerk.): *Fejezetek a pécsi egyetem történetéből...* 184. o. (Sajnálatos módon az eredeti „véleményes jelentést" sem a pécsi egyetemi könyvtárban, sem az Országos Széchenyi Könyvtárban nem sikerült fölkutatni.)

[1094] Ruber József (1890. június 23., Rozsnyó – ?) egyetemi tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán végezte. Kiemelkedő tanulmányi eredményeinek köszönhetően 1914-ben „sub auspiciis Regis" a jogtudományok kitüntetéses doktorává avatták. 1914-ben az Igazságügyi Minisztériumban helyezkedett el. 1922-ben egykori alma materében jogbölcselet tárgykörből magántanári habilitációt szerzett. 1928-tól a budapesti királyi ítélőtábla bírája. Magántanárként egészen 1948-ig tartott előadásokat a pesti jogi karon. 1951 júliusában Mikófalvára internálták. Halálának pontos dátuma nem ismert. Életéről és munkásságáról lásd Szabadfalvi József: Egy ismeretlen jogbölcselő – Ruber József egyetemi magántanár. In: Karácsony András – Téglási András – Tóth J. Zoltán (szerk.): *Philosophus trium scientiarum. Tanulmányok a 70 éves Pokol Béla tiszteletére.* Századvég Kiadó, Budapest, 2021. 255–269. o.

[1095] Vö. Ruber József: Az akaratszabadság és a psychopathia büntetőjogi értékelése. *Magyar Jogi Szemle*, IV. évf. (1923) 2. sz. 45–56. o.; Szubsztancia és funkció a büntetőjog dogmatikájában. In: *Büntetőjogi tanulmányok Angyal Pál születése 60-ik és jogtanári működése 35-ik évfordulójának emlékére.* Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1933. 78–86. o.

[1096] Ruber József: Erkölcs és jog. *Magyar Jogi Szemle*, I. évf. (1920) 2. sz. 87–102. o.

[1097] Uo. 90. o.

megkülönböztetését. E téren a legtöbb sikerrel – véleménye szerint – a „modern jogbölcseletnek a kanti hagyományok nyomán induló iskolája" kecsegtet, mely az erkölcs és a jog fogalmát formálisan igyekszik meghatározni. Az erkölcsöt a helyes magatartás „legáltalánosabb" – azaz „legmagasabb elveit" tartalmazó – szabályának nevezi. Szemben a szokásos neokantiánus érveléssel megállapítja, hogy autonóm norma nem létezik. Minden norma, így az erkölcs is „egyéniségünkön és a tárgyi külvilágon egyképpen kívül eső valami." A társadalmi lét szükségszerű velejárójának tartja, hogy a normák egyaránt „külső kényszer" útján jutnak érvényre.[1098] Az erkölcs esetében az engedelmesség megkövetelését említi, míg a jog meghatározásakor kimondottan a kényszerjellegre helyezi a fő hangsúlyt.[1099] A jog által megvalósított külső kényszert a természeti világ szükségszerű okozatos törvényeihez hasonlíthatóan abszolút hatályúnak nevezi.

Az erkölcs és jog viszonyának jellemzésekor abból indul ki, hogy a jognak az erkölcs mint legáltalánosabb magatartási szabály „szolgálatában" kell állnia, annak megvalósulását kell elősegítenie. Ennek kapcsán Georg Jellinek közkeletű megfogalmazását hivatkozza, azaz a „jog az etikai minimum". Így nem tűnik véletlennek, hogy a korabeli neokantiánus fogalomhasználatot kölcsönözve a „helyes jog" kérdésének vizsgálatát összekapcsolja a morál követelményeivel. Elképzelhetetlennek tartja az erkölcstől független „jogeszmény" létezését.[1100] Mindezt nem szabad azonban a hagyományos természetjogi megközelítés alapján értelmezni. Véleménye szerint abban sincs semmi különös, hogy a természetjogi gondolkodás feltámadni látszik évszázados tetszhalálából, és a „jog axiológiája" vagy „jogi értékelmélet" és hasonló megnevezések mellett újjáéled. A jog helyességének kortárs elméletei azonban szakítottak az örökérvényű elvekkel: „Nem kötelező erejű jogtételeket, hanem a törvényhozásra mértékadó legiszlatorius irányelveket adni, ez a ma és a holnap jogbölcsészetének a feladata."[1101]

Két évvel később megjelent *Kritikai tanulmányok a közjog és a magánjog megkülönböztetésének a kérdéséhez* című írásában a jog helyességének kérdését boncolgatja tovább.[1102] Elképzelése szerint a tételes jogtudomány éppen úgy, mint a jog-

[1098] „[A] külső kényszerrel alátámasztott társadalmi rend a tökéletességnek több biztosítékát nyújtja, mint a merőben önkéntes közreműködésen alapuló. [...] A társas együttélésnek tehát egyenesen feltétele az, hogy az emberi magatartás bizonyos szabályai a külső kényszer szankciójával biztosíttassanak." (Uo. 94. o.)

[1099] „[A] kényszerrel biztosított szabályoknak az összessége a jog. A jog a kényszer rendje." (Uo.)

[1100] „A jog [...] ameddig helyes jog akar maradni: az erkölcs függvénye." (Uo. 98. o.) Más helyen ezt a következőképpen jellemzi: „[A] jog fizikai erőhatalom, amely azonban létalapját az erkölcsben bírja és amely csak addig jelent értéket az emberiség életrendjében, amíg korlátai, alkalmazásának a feltételei az ideális követelményekkel összhangban vannak." (Uo. 100. o.)

[1101] Uo. 100. o.

[1102] Ruber József: Kritikai tanulmányok a közjog és a magánjog megkülönböztetésének a kérdéséhez. *Magyar Jogi Szemle*, III. évf. (1922) 1. sz. 14–34. o.

bölcselet, vagy miként fogalmaz: az „alkalmazott jogbölcselet-jogpolitika" és maga a törvényhozás mint „szellemi funkció" egyaránt a helyes jog keresésére irányulnak: „A különbség a három szellemi tevékenység között az, hogy a tételes jogtudomány megállapításaiban a jogforrások által meg van kötve s tanainak kötelező ereje [...] nincsen, a jogbölcselet és jogpolitika megállapításai viszont nincsenek semmiféle tételes jogforráshoz kötve, de ezek is nélkülözik a kötelező erőt; végül a törvényhozás a maga szuverenitásában semmi korábbi jogszabály által nem kötötten, de amellett kötelező erővel állapítja meg azt, amit hic et nunc helyes jognak tart."[1103] Wilhelm Sauer és Rudolf Stammler műveire hivatkozva megállapítja, hogy a korabeli jogbölcselet a helyes jogra vonatkozó elveket egységes formulában kifejezve, mint „a jog alaptörvénye" posztulátumban ragadja meg. Helyesli a Stammler-féle felfogást, amely a helyes jogot a „végcél" kategóriájának felhasználásával keresi.[1104] Saját felfogását jellemezve megállapítja: „[A]z emberi életcélok egységéből folyik, hogy az erkölcsi posztulátumok, amelyek centrális helyet foglalnak el szellemi életünkben s az emberi élet egyetemére kiterjedő eszményt, panideált jelentenek, érvényesek a jog helyességének meghatározásánál."[1105] E tekintetben szigorú kritikát fogalmaz meg Kelsennel szemben, akit „hypermodern extravaganciával" vádol, mint aki a cél gondolatát az ismeretelméleti „korrektség" jelszavára hivatkozva kizárja a jogtudományi vizsgálódásból.[1106]

Tanulmányában érinti a jogbölcselet másik, a jog fogalmának meghatározására irányuló, korábban már exponált kérdést is. Itt az állam és a jog fogalmi különbségére, illetve kapcsolódási pontjaikra hívja fel a figyelmet. A neokantiánus alaptételt követve a jogot, mint normatív jelenséget, a Sollen világába tartozónak tekinti, mely-

[1103] Uo. 19. o.

[1104] A korszak meghatározó – „óriásnak" nevezett – jogbölcselőjének külön tanulmányt szentel. Vö. Stammler Rudolf eszmetörténeti jelentősége. *Katholikus Szemle*, XXXVI. köt. (1922) 8. sz. 470–478. o. Stammler korszakos jelentőségét a neokantiánus szemléletmód megalapozásában, így elsősorban a módszertani kérdések fölvetésében és a jog helyességre vonatkozó elméletében látja: „Az újkanti kriticizmus szellemében csak formális a priori igazságokat hajlandó elismerni, az örökérvényű jogtételek lehetőségét, mint metafizikát éppen olyan hevesen tagadja, mint a filozófiai és jogtudományi pozitivizmus." (Uo. 477. o.) Stammler helyes jogról szóló elmélete Ruber szerint a „konkrét kérdések" vizsgálatakor ellentmondásba keveredik eredeti céljával, amikor tartalmilag adott „örökérvényű igazságokat" ismer el a jog világában. Mindezzel saját álláspontját látja igazoltnak. Néhány évvel később Stammler hetvenedik születésnapjára szánt rövid írásában a méltatáson túl fontosnak tartja kiemelni, hogy „egyre jobban terjed a meddő logicizmussal szemben az axiológiai, kulturfilozófiai eligazodás szükségességének, vagyis a merő ismeretelmélettől a metafizikához való visszatérésnek a gondolata." Vö. Ruber József: Stammler Rudolf. *Társadalomtudomány*, VI. évf. (1926) 2. sz. 127. o.

[1105] Ruber József: Kritikai tanulmányok a közjog és a magánjog megkülönböztetésének a kérdéséhez... 24. o.

[1106] Uo. 27. o.

nek érvényesüléséhez a Sein világába tartozó állam „erőhatalmára" van szükség.[1107] Mindez azonban Ruber szerint nem jelenti azt, hogy a tételes jog tökéletlenségén felülálló „apriorisztikus", örökérvényű joghelyességi elveket ne lehetne elismerni. Sőt azon meggyőződésének ad hangot, hogy „a jogbölcseletben is van minden pozitivizmuson felülemelkedő »philosophia perennis«", s ő maga szívesen látná a „múlt tévedéseiből és a jelen tragikus vívódásaiból egy tisztultabb természetjogi áramlat" megszületését.[1108]

„Tudomány-e egyáltalán a jogtudomány?"[1109] – teszi föl a kérdést *Jogtudomány és világnézet* című, 1925-ben megjelent tanulmányában – Julius Kirchmann 19. századi szállóigévé vált gondolatára hivatkozva. A filozófia „régióihoz" való „közelség" teszi alkalmanként akár az elmélet, akár a gyakorlat emberei számára kérdésessé a diszciplína „tudománykarakterét".[1110] Éles bírálatot fogalmaz meg az „új" metajuriszprudenciával kapcsolatban, mely „mindent felörlő kritikájának" köszönhetően a „tiszta" jogtudomány („reine Rechtslehre") „aetherikus régióiba" fölemelkedve elutasít mindenfajta etikai, politikai kérdésfölvetést. Álláspontja szerint Kelsen és a „bécsi jogbölcseleti iskola" mindent logikai problémává lényegít át. A fogalmak teljes „kidesztillálása" eredményeképpen válik valóra a „jog nélküli jogtudomány". A bécsi iskolát Ruber a jog és jogtudomány közötti „túlhajtott megkülönböztetés" tekintetében nem kívánja követni, mert „a jognak van egy, a saját gondolatkörét teljesen kitöltő, de azon túl nem menő, körének elhatárolása tekintetében különösen óvatos és tartózkodó, de feleleteiben éppoly intrazigens határozottságú esoterikus metafizikája." Ugyanakkor „[m]inden elképzelhető jogrend végső elvi bázisa, ami nélkül praktikus gondolatvilág nem lehetséges, egy bizonyos józan ismeretelméleti realizmus, a saját énünkön kívül eső világ objektív létezésének kételyt nem tűrő elismerése."[1111] A jogi világnézet tehát nem más, mint a „pszichofizikai kauzalitás".[1112]

Az 1929-ben megjelent *Történeti és jogi szemlélet*[1113] című művében a jog természetéről a következőket írja: „A jog kétségtelenül a szellemi élet megnyilvánulása-

[1107] A korszakra jellemző érvelésként fogalmazza meg: „A jog és állam szoros kapcsolata innen van: a tételes jog, ez a normatív természetű légies valami, az államhatalom szuronyain, mint reális valóságokon nyugszik." (Uo. 29. o.)

[1108] Uo.

[1109] Ruber József: Jogtudomány és világnézet. *Athenaeum*, XI. évf. (1925) 1–3. sz. 1–19. o.

[1110] „A jog egyes ágazatainak ez a világnézeti érdekeltsége nagyon különböző. A jog a maga empirikus megjelenésében az emberi élet egy-egy keskeny szegmentumát szabályozza s az ily részletmunkától a ratio legis és a ratio iuris-on át a nagy összefüggésekig vezető összekötő vonalak nem csak a mi sajátos elzárt világunkon kívül élők előtt, de a jog elméletének és gyakorlatának technikus művelői előtt is elrejtve maradnak." (Uo. 3. o.)

[1111] Uo. 15–16. o.

[1112] „A jog az okozati láncolatból egy mozzanatot ragad ki és azt értékeli, amit Binding úgy fejez ki, hogy a jog gondolatvilágában egyetlen normális ok van: az emberi akaratból folyó szabad emberi cselekvés." (Uo. 17. o.)

[1113] Ruber József: Történeti és jogi szemlélet. *Athenaeum*, XV. évf. (1929) 1–2. füz. 60–73. o.

ihoz tartozik, amely a társadalmi fejlődés bizonyos fokozatán az empíriát levetve, összefüggő gondolatrendszer alakjában jelentkezik, ennek folytán a tudománnyal annyi lényegbeli hasonlóságot mutat, hogy a jog és jogtudomány éles szétválasztása nehéz, gyakran szinte lehetetlen. Mindez a jognak bizonyos kettős lényeget kölcsönöz: a társadalom helyes életrendjének keresésére irányuló szellemi működés (jus est ars aequi et boni) és az ellentétes érdekek között döntő hatalmi szó paradox kételvűségét. Éppen ez az, ami a jog lényegébe való behatolást annyira nehézzé teszi."[1114] A jogi gondolkodás értékelő attitűdjét hasonlatosnak véli a történeti szemléletmódéhoz, mivel mindkettő tárgya a „pszichofizikai realitás", vagyis az emberi cselekvés. Míg a jogászi perspektíva időmentes (ahistorikus), statikus és szisztematikus, addig a történeti dinamikus és genetikus. A jogászi gondolkodásban a statikusság a természetjogban érhető tetten.[1115] Ruber az „érvényesség" kategóriája mellett, mely a statikusságra utal, említi meg a „hatályosság" fogalmát, ami a jog genetikus síkjában értelmezhető, és amelyet a történeti változást magában foglaló folytonos jellemzőnek nevez.[1116]

Az 1930-as évek közepétől több írásában, illetve recenziókban vizsgálta a német elméleti jogi irodalomban bekövetkezett fejleményeket. Ennek során a hazai szakirodalomban szinte elsőként foglalkozott Carl Schmitt jog- és államtudományi munkásságával.[1117] *A jogi gondolkodás új útjai* című írásában alapos irodalmi áttekintést nyújt Schmitt mellett Günther Krauss és Otto von Gierke műveiről. Sommás megállapítása szerint „az új német jogtudomány – írja 1936-ban – C. Schmitt

[1114] Uo. 62. o.

[1115] „A természetjogi tendencia [...] nem egyes korszakok vagy iskolák [...] hanem a jogászi gondolkodásnak a szellemtörténet különböző szakaiban különböző erővel fellépő, de egy bizonyos mértékig mindig meglévő tendenciája." (Uo. 69–70. o.)

[1116] „[A] jogi szemlélet a történetivel sem az azonosság, sem a kizáró ellentét viszonyában nem áll, hanem a történelmi szempont egyik komponense a jogászi gondolkodás bonyolult, szkematikus formulákkal ki nem fejezhető struktúrájának. Az ezen belül érvényesülő kétféle irányú szemléleti lehetőség ellentéte a maga sajátos, egymást olykor kiegészítő és ellensúlyozó, máskor pedig zavaró hatását a jogbölcselet részletkérdéseinek egész soránál érvényesíti." (Uo. 73. o.) E helyen említésre érdemes Ruber terjedelmes írása Werbőczy „gondolatvilágáról", melyben elmélettörténeti szempontból vizsgálja, hogy a *Tripartitum* milyen szellemi hatások alatt keletkezett és milyen hatást gyakorolt a magyar jogi gondolkodásra. Vö. Ruber József: Werbőczy gondolatvilága. *Minerva*, II. évf. (1923) 1–5. sz. 99–132. o. Megállapítja, hogy a jogra vonatkozó elméletek történetileg mindenkor a „nagy világnézeti áramlatok valamelyikében helyezkedtek el, illetőleg azokból nőttek ki." (Uo. 102. o.) A jogi eszmék fejlődésének történetét a „szellemtörténet objektív fejezetének tekinti". Ugyancsak itt kell utalni Szent Ágoston *Civitas Dei* című művéről írt állambölcselet-történeti tanulmányára. Vö. Ruber József: A Civitas Dei állambölcselete. *Athenaeum*, XVII. évf. (1931) 1–3. sz. 48–62. o.

[1117] Vö. Ruber József: A jogi gondolkodás új útjai. *Társadalomtudomány*, XVI. évf. (1936) 4. sz. 145–164. o.; Carl Schmitt: Der Leviathan in der Staatslehre des Thomas Hobbes. *Társadalomtudomány*, XXI. évf. (1941) 2. sz. 233–238. o. Schmitt hazai recepciótörténetéről lásd Cs. Kiss Lajos: Találkozások Carl Schmitt-tel. In: *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmittről.* (Szerk.: Cs. Kiss Lajos) Gondolat Kiadó, Budapest, 2004. 19–24. o.

egyéniségének szuggesztív befolyása alatt áll."[1118] Kijelenti, hogy az egész német jogirodalom legbelsőbb lényege szerint a „historizmus" jegyében fogant, bár az új generáció tagadja Savigny tanait. Ugyanakkor megállapítja, hogy „a történeti nézőpont a joggal összefüggő végső kérdések eldöntésénél, így a jogi fogalomképzés struktúrájának és érvényessége határainak elbírálásánál sem lehet kizárólagos és ezért az ily érvelés gondolkodásunkat csak ideiglenesen elégítheti ki. A történeti szemlélet soha nem szoríthatja ki a jogi gondolatvilágból a szisztematikus fogalomalkotásra való törekvést, amely időtlen érvényű kiindulási pontokat kíván." Majd így fejezi be gondolatmenetét: „[E]gy új jogtudomány áll ante portas. Hogy a múlt századi jogászi konstrukciók örökébe törekvő új fogalomvilág mennyire fogja az idő próbáját kiállni, mennyire tudja a régit dogmatikai termékenység és gyakorlati használhatóság tekintetében megközelíteni, vagy talán felülmúlni, erre a legközelebbi jövő fog választ adni. [...] [A]z új jogtudomány, amelynek jelentkezése el nem vitatható, az alakulás stádiumában van."[1119]

Bár Ruber teljesítménye nem hasonlítható a 20. század első felének meghatározó hazai jogfilozófusai életművéhez, de a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetének jelentékeny tagja. Azon szerzők közé tartozott, akik gyakorló jogászi tevékenységük mellett – alkalmanként az önálló teóriaalkotás igényével – foglalkoztak jogbölcseleti kérdésekkel.

A „kismesterek" sorában jelentős szerepet töltött be Ottlik László (1895–1945), a hazai politikatudomány egyik megteremtője, aki egy korai írásában értékes jogbölcseleti gondolatokat fejtett ki.[1120] 1924-ben *Jog és társadalom* címen közzétett terjedelmes tanulmányában a korabeli jogfilozófia néhány alapvető kérdésében fejtette ki nézeteit.[1121] Ottlik számára Kelsen, Stammler, Somló és a fiatal Moór elméleti tézisei

[1118] Ruber József: A jogi gondolkodás új útjai... 163. o.

[1119] Uo. 164. o.

[1120] Ottlik László (1895. október 7., Budapest – 1945. január 29., Budapest [?]) a pesti jogi karon 1922-ben államtudományi doktorátust, 1924-ben bölcsészdoktori oklevelet szerzett. Jogi diplomája megszerzését követően a központi közigazgatásban helyezkedhetett el. 1921-ben a Teleki-kormány működése alatt a Miniszterelnökségre nevezték ki fogalmazóvá, ahol a hivatali ranglétrát végigjárva – osztálytanácsosságig eljutva – 1940-ig dolgozott. 1923-ban a Kecskeméti Református Jogakadémián a jog- és állambölcsészet előadásával bízták meg. 1927-ben alma materében társadalomtan (szociológia) tárgyból magántanári habilitációt szerzett. 1927-től 1940-ig a jogakadémia rendes tanáraként tevékenykedett. 1941-ben a Szegedről Kolozsvárra visszatelepülő Ferenc József Tudományegyetem jogi karára a „politika" nyilvános rendes tanárának nevezték ki. Buda ostroma alatt vesztette életét. Életéről és munkásságáról lásd Szabadfalvi József: *Egy konzervatív állam- és politikatudós: Ottlik László (1895–1945).* Dialóg Campus – Debreceni Egyetemi Kiadó, Budapest – Debrecen, 2019.

[1121] Ottlik László: Jog és társadalom. (Első közlemény.) *Társadalomtudomány*, IV. évf. (1924) 2–3. sz. 15–32. o.; Jog és társadalom. (Második közlemény.) *Társadalomtudomány*, IV. évf. (1924) 4–5. sz. 16–34. o. Elemzéseként lásd bővebben Szabadfalvi József: Jogfilozófiai töredékek: Ottlik László normatanának rekonstrukciója. In: Szabó Miklós (szerk.): *Regula Iuris. Szabály és/vagy norma a jogelméletben.* Bíbor Kiadó, Miskolc, 2004. 273–281. o.

adták azokat az elméleti fogódzókat, amelyeket részben akceptálva, de még inkább bírálat tárgyává téve, alkalmat adtak számára nézetei megfogalmazására. Írása minden előzmény nélkül született, és viszonylag rövid alkotói munkássága során a hátramaradt publikációkból egyértelműen megállapítható, hogy sohasem folytatta ezirányú vizsgálódásait.[1122] Mindazonáltal az sem kizárt, hogy ezekben az években még kacérkodott a jogfilozófiával, s csupán később ígérkezett el végleg a „politikának".

Ottlik tanulmánya első mondatában a jogi ontológia örök érvényű kérdésföltevését – „Mi a jog?" – fogalmazza meg, melyre a korszaknak megfelelő neokantiánus választ adja: a jog valójában olyan norma (ítélet), mely „érvényes követelést fejez ki". („kötelezőség", Sollen).[1123] Ottlik jogfelfogása szerint az „autonóm norma" kötelezősége az „értékes", a „heteronóm norma" pedig a „hatalmas" akaraton alapszik. A hatalmat e helyütt weberi, értékmentes értelemben használva – némileg pongyolán – határozza meg: „»Hatalmas« az, ami inkább hat, mint valami más, hatni pedig csak olyan valami tud, ami létezik: hiszen »létezni« annyi, mint »hatni«."[1124] Az autonóm normák mibenlétét az értéktudomány (axiológia), míg a heteronóm normák mivoltát a valóságtudomány (ontológia) van hivatva tisztázni. A normatív tudománynak az explikatív (valóság)tudománytól való megkülönböztetése csupán egy „nominális disztinkció", mert a norma érvényessége nemcsak „értékességen", hanem „létezésen" is alapulhat. A jogelmélet korabeli „új iskolája", a Kelsen-féle normatív juriszprudencia ezzel szemben – Ottlik szerint – azt a dogmát vezeti be, hogy a „jogásznak szentségtörés terhe alatt tilos a valóságra vonatkozó kérdésekről tudomást vennie", mert valamely norma érvényességének kritériuma mindig csak egy másik norma lehet.[1125] Álláspontja szerint a jogszabály mint heteronóm norma érvényessége a létező valóságon, a „hatalmas akaraton" alapszik.[1126] A jogi parancs min-

[1122] Horváth Barna recenziójában Ottlik tanulmányáról így ír: „A kis tanulmány bővelkedik új, eredeti szempontok felvetésében és az itt gyakorolt kritika talán nem veszi el tőlünk azt a jogot, hogy szellemes előadásáról, sokszor találó bírálati megjegyzéseiről és jó stílusáról elismerőleg emlékezzünk meg és oly gyér jogelméleti irodalmunknak ezt a legújabb termékét a szíves olvasónak figyelmébe ajánljuk." (Horváth Barna: Ottlik László: Jog és társadalom. *Jogtudományi Közlöny*, LX. évf. [1925] 6. sz. 47. o.)

[1123] Az önálló álláspont kifejtésének lehetősége a jogi norma sajátos érvényességének meghatározásában rejlik. Ottlik a „Ki az, aki követel?" kérdésének megválaszolásában látja a normák érvényességének specifikumát. Úgy véli, hogy erre két, egymástól különböző válasz lehetséges. Az egyik esetben: „Te magad!", a másik esetben: „Valaki más", vagy másképpen megfogalmazva: „[A]nnak, hogy érvényes legyen egy követelés, amelyet 1. magam támasztok magammal szemben? 2. más támaszt velem szemben? A válasz az lesz, hogy az érvényesség az első esetben értékes akaratot – a másik esetben hatalmas akaratot feltételez." (Ottlik László Jog és társadalom [Első közlemény] 15. o.)

[1124] Uo. 16. o.

[1125] Uo. 17. o.

[1126] Ottlik 1926-ban egy más tárgykörben írt tanulmányában a jog lényegét a következőképpen határozta meg: „A »jog« csupán addig jog, amíg élő társadalmi hatalmasság áll mögötte: erősebb, ha kodifikációkban vagy kompetenciális szokásokban kifejezett összekötő akarata elmarad a tényleg rendelkezésére álló erő mögött; gyengébb, ha ezeket meghaladja, ha tényleges erejét felülmúló teljesítmé-

dig mástól származik, mint akit kötelez, a „kötelező" pedig mindig „hatalmasabb" a kötelezettnél, ami más szóval annyit jelent, hogy a „kötelező tényleges hatalom". Alapvetésének lényegét tömören összegezve kijelenti: „Ma már nem vitás, hogy a jog érvényessége csakis pozitivitását jelentheti."[1127]

Kiindulópontjának rögzítését követően Ottlik a jogot mint heteronóm normát Stammler és Kelsen elméleteinek – Horváth szerint – „szellemes bírálata" keretében veszi szemügyre. A korszak két megkerülhetetlen jogfilozófusának gondolatai – miként ez idő tájt mindenkit – vitára inspirálták. Az ekkorra már letisztultnak tekinthető stammleri jogkoncepciót, illetve a tiszta jogtan előtti kelseni elméletet hosszú oldalakon keresztül tárgyalja. A stammleri elmélet gyengéjét abban látja, hogy a fogalmi meghatározás – a jog mint „sérthetetlenül kötelező összekötő akarat" – csupán a jog „formája" tekintetében lehet érvényes. Ahhoz, hogy ebből pozitív, tételes jog legyen, valamilyen konkrét akarattal kell párosulnia. Ottlik úgy ítéli meg, hogy a kelseni elmélet is a „norma-jellem" elemzéséből indul ki, amikor a jogot „hipotetikus ítéletnek" tekinti, amely kényszer alkalmazásának kilátásba helyezésével kívánja célját elérni. Ugyanakkor a „kényszerszankció" nem alkalmas a jogszabály valódi jellemzésére, mert nem minden kényszerszankcióval „felszerelt" szabály jogszabály (pl. „önkényes" norma), illetve a kényszerszankció megállapítása nem nélkülözhetetlen alkatrésze a jogszabály tartalmának (pl. lex imperfecta).[1128] A garancia fogalmának meghatározása a jog definiálásának a kulcsa, ezért elsődleges feladat annak a hatalomnak a jellemzése, amely ezt a szerepet tölti be. A megoldás kulcsa Ottlik szerint Kelsen kezében volt, midőn a jogszabályt mint az állam akaratát fejezte ki. Azonban az állam fogalmi definiálásakor egy merő „jurisztikus fikciót" alkalmazva azt mondja, hogy az állam a „jogrend megszemélyesítése", illetve „kényszerszabályok rendszere", így Kelsen egyetlen lépést sem tett előre a jogfogalom meghatározásának irányába.[1129]

nyekre vállalkozik." (Ottlik László: A három brit birodalom. *Társadalomtudomány*, VI. évf. [1926] 5. sz. 404. o.)

[1127] Ottlik László: Jog és társadalom (Első közlemény) 18. o.

[1128] „A kényszer alkalmazása nem mint a jogszabály tartalmába felvett fenyegetés, hanem mint reális lehetőség, mint a jogszabály biztosítéka, garanciája játszik szerepet. A jogszabály garanciája valaminő hatalom, amelynek módjában van a jogszabályok hatályát kényszerrel is biztosítani." (Uo. 24. o.)

[1129] Ottlik részletes elemzés alá veszi Kelsen ekkoriban sokakat állásfoglalásra késztető – *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre* (1911) és a *Das Problem der Souveränität* (1920) című – írásait, melyekben a „jogászi államfogalom", a szuverenitás, a jog monista felfogása, illetve a joglépcsőelmélet legelső megfogalmazása egyaránt szerepel. Mindezek kapcsán megállapítja, hogy a jogszabályok érvényessége minden esetben egy „jurisztikus hipotézisre" vezethető vissza, annak érvényességét feltételezi, mely hipotézis úgy szól, hogy „valóban »létezik« az illető államhatalom, amelynek való engedelmességet a megfelelő jogszabályok megkívánják". (Uo. 31. o.) Egyébként hasonlóan kritikus hangnemet üt meg *A társadalomtudomány filozófiája* című munkájában a Kelsen-féle „normatív tudomány" és a társadalomtan viszonyának elemzésekor kifejtett véleményében. Alapvetően tisztázatlannak tekinti a kelseni juriszprudencia „jellemét", mert többek között konfúz fogalmakkal – mint például norma, sza-

Saját jogbölcseleti álláspontjának kifejtésekor egy többek (pl. Jellinek, Somló) által követett módszert alkalmazva megállapítja, hogy a jogszabály mint társadalmi norma meghatározása végső fokon a társadalomtudomány és nem a jogtudomány feladata. A jognak a „társadalomtudományi „alapvetését" természetesen jogászok is elvégezhetik, csak tartózkodniuk kell a problémakör „logikai annexiójától". Mindezt – Ottlik szerint – nevezhetjük „jogászi imperializmusnak", melyet Stammler vitt a legnagyobb túlzásba a *Wirtschaft und Recht* (1896) című művében, és amit Max Weber cáfolt mesteri módon. Saját kiindulópontjának meghatározásakor – Georg Simmelt segítségül híva – a társadalom fogalmi definiálásából indult ki. E szerint: „A társadalom fogalma [...] oly »egyének közötti kölcsönhatást« jelent, amely valamely öntudatos normatív hatalomnak való kölcsönös alávetésen alapul."[1130] A társadalom definíciója – érvel a szerző – így „magába zárja" a társadalmi norma fogalmát. A normatív hatalom tehát nem egyéb, mint a társadalom tagjainak „összehangzó akarata", másként „akarategysége".

További normaelméleti disztinkciói során, az érvényesség kapcsán különbséget tesz autonóm normák („kötelezőnek kell tartani"), természeti normák („kötelezőnek »muszáj« tartani") és a társadalmi normák („kötelezőnek tartják") között. A normák és különösen a társadalmi normák között – a tudatban lezajló motivációs küzdelmek eredményeképp – bizonyos „rangsor" alakul(t) ki. A társadalmi normák között e rangsor tetején a jogszabály áll, mely elsőségét a mögötte álló, azt „hordozó" normatív hatalom természetéből meríti, amely a „norma hatályának garanciája". Ez a hatalom minden esetben „kényszerhatalom", s a garancia fogalma – Ottlik szerint – a kényszerszankció alkalmazásának elvont lehetőségét fejezi ki. A kényszerhatalom tekintetében azonban különbséget tesz „fizikai" és „szellemi" hatalom között, s megállapítja: „A társadalmi norma garanciális hatalma sohasem fizikai, hanem mindig szellemi hatalom, amely esetleg fizikai hatalommal is rendelkezik – és nyilvánvaló, hogy már csak ezért is több, mint a fizikai hatalom."[1131] A szerző e meghatározásakor Moór frissen megjelent *Bevezetés a jogfilozófiába* című könyvében[1132] a jog specifikumaként említett „fizikailag legerősebb társadalmi hatalomra" utalást – mint hibás disztinkciót – veszi górcső alá: „A társadalmi norma érvényessége a fizikai erővel való rendelkezésnek lehetőségét minden fokon feltételezi és nem a fizikai erőnek,

bály – operál, továbbá a társadalom definícióját is bevonja az elemzésébe. Ezzel valójában egyszerre a normatív (fogalom) tudomány és a valóságtudomány terrénumaira lépve az általa elkerülni kívánt hibába esik. Ottlik szerint a társadalom nem csupán érvényes normarendszer, hanem egyúttal reális hatalom is, mely a normák „alkalmazásának", „követésének" tud érvényt szerezni. Ez a társadalmi normák „hatályosságának vélelme". (Vö. Ottlik László: *A társadalomtudomány filozófiája*... 196–202. o.) A jogtudomány ezért nem tekinthető a kelseni értelemben vett normatív tudománynak.

[1130] Ottlik László: Jog és társadalom (Második közlemény) 19. o.

[1131] Uo. 21. o.

[1132] Vö. Moór Gyula: *Bevezetés a jogfilozófiába*... 172., 178., 184. oldalakra utalás.

hanem csak e lehetőség valószínűségének foka szerint beszélhetünk »erősebb« és »gyengébb« társadalmi hatalomról."[1133] A jog mögött álló „legerősebb" társadalmi hatalom nem lehet a fizikailag legerősebb hatalom, hiszen – érvel Ottlik – ennek a kérdését a „pillanatnyi konstellációk" döntik el, így adott helyzetben az egyébként „leggyengébbnek" tartott konvencionális hatalom is lehet a legerősebb.[1134]

A szervezett hatalomnak „szervei" alakulnak ki, s ezek a szervek „személyekhez kötött hatalmi funkciókat" hoznak létre.[1135] Ottlik szerint a modern jog- és államfilozófia következetesen összetéveszti a jog hatalmát a „hivatásos jogalkalmazók", illetve a mögöttük álló állam hatalmával, „a normatív hatalmat a delegált hatalommal, az intézményes hatalmat a személyes hatalommal, a funkciók hatalmát az egyének hatalmával": „Így amidőn a modern jogelmélet »az állam önkötelezéséről« (Jellinek), »az államot terhelő kötelezettségekről« (Kelsen), az »ígéretnormáról« (Somló), a hatalom »önuralmáról« (Jhering) beszél, következetesen összetéveszti az államot, vagyis a jog hatalmát a hivatásos jogalkalmazók, a hatalmat hordozó szervezetek – »kormányok« – vagy a hatalmat birtokló csoportok – »kormányzó« pártok – hatalmával."[1136] A hatalom önkötelezése azonban semmi mást nem jelent, mint a norma kötelezőségét. A hatalom hordozóinak magával a hatalommal való összetévesztése eredményezi azt a gyakori helytelen következtetést, mely szerint a hatalom magát is kötelezheti. Ezzel azonban a hatalom megszűnne hatalom lenni, hiszen egyszer tételezett szabályait többé nem volna „hatalma" módosítani, így képtelenné válna a normatív funkcióra.

Ottlik szerint a fizikai erővel való rendelkezés valószínűségének foka szerint beszélhetünk erősebb vagy gyengébb társadalmi hatalomról, és a legerősebb társadalmi hatalom ebben az értelemben a jog hatalma (jogi hatalom) vagy más szóval az állam hatalma (állami hatalom). A jog kétségtelen „túlerővel" rendelkezik, mert hatalma korántsem a tényleges erőviszonyokon múlik, hanem a relatíve legnagyobb valószínűségen, amely szabályai érvényesülését eredményezi: „[A] jog az egyetlen hatalom, amelynek további fennállására minden pillanatban csaknem százszázalékos valószínűséggel lehet számítani. Miért? Azért, mert a jog hatalma fölényes hatalom, vagy precízebben megfordítva: mert csak fölényes társadalmi hatalmat nevezhetünk jognak, államhatalomnak."[1137] Az államhatalom e fölényes tudata él mindazokban,

[1133] Ottlik László: Jog és társadalom (Második közlemény) 21. o.

[1134] Uo. 21–22. o. (A szerző néhány szemléletes példán keresztül alá is támasztja érvelését.)

[1135] Ezt a gondolatsort ismétli meg 1942-ben megjelent politikatudományi tankönyvében is. Vö. Ottlik László: *Bevezetés a politikába*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, [1942] 11. o.

[1136] Ottlik László: Jog és társadalom (Második közlemény) 23. o.

[1137] Uo. 27. o. Érdemes itt megjegyezni, hogy egy kortárs államtudós gondolkodó Ottlik jogfogalmának épp ezt a vonatkozását tartotta kiemelendőnek. Vö. Rusznák Rezső: *A kormányformák értelme és tartalma (Az alkotmányos felelős, a prezidenciális és a parlamentáris kormányforma. A mai olasz és orosz kormányforma. A parlamentarizmus „általános csődje")*. Pfeifer Ferdinánd (Zeidler testvérek) Nemzeti Könyvkereskedésének kiadása, Budapest, 1928. 32. o.

akik követik a jog parancsait, és ezáltal e fölény „öntudatának" hordozóivá válnak. Egy jogrend szilárdsága egyrészt azon múlik, hogy „mily nagy körben válik ez a fölény öntudatossá" („extenzív hatályosság"), vagyis a címzettek milyen nagy köre válik a „hatalom hordozójává", másrészt azon, hogy a címzettekben milyen erejű a hordozott hatalom fölényének az öntudata („intenzív hatályosság"). Jogról és államról eszerint csak ott lehet beszélni, ahol él az ilyen tudatos fölényes hatalom. A jog hordozója a minden korszakban megtalálható „természetes kötelék", amelyben a fölényes hatalom öntudata él, mely más hatalomnak nem veti alá magát. Ez pedig nem más, mint a „szuverenitás attribútuma". Visszatérve a tanulmánya elején föltett kérdéshez, a jog fogalmának „szabatos" kifejtéseként a következőképpen fogalmaz: „A jogszabály sajátos érvényessége azon alapul, hogy társadalmi normák olyan rendjéhez tartozik, amelynek hatályosságáért az állam fölényes hatalma kétségtelen túlerejével szavatol."[1138]

Tanulmánya végén Ottlik vizsgálódásait kiterjeszti a „helyes jog" kérdésére. Véleménye szerint nem a tartalma teszi helyessé a jogot, hanem az a szempont, hogy a jogszabály címzettjei kötelességüknek tartják a jogi parancs követését.[1139] A jog helyességének kortárs elméleteit az „utolsó természetjogi csökevénynek" tartva elutasítja. A jog nem követhet autonóm értékű célokat, főképpen nem erkölcsi, morális értékeket. A jog valójában akkor helyes, ha bizonyos célok szolgálatára alkalmas eszközöket nyújt. A jog igazi célja nem az igazság, hanem a rend biztosítása. A jognak csak – a jogalkotás és jogalkalmazás síkján – „politikája" lehet, nem pedig „axiológiája". Helyes jog alatt a „teljes" jogot, a „szuverén" jogot, vagyis a jog „ideáltípusát" kell érteni, s csak a helyes jog fogalmával éri el a jogelméleti vizsgálódás a maga csúcspontját: „A »helyes« jog tehát nem egyéb, mint a jognak a teljessége."[1140] Az utókor szemlélője nehéz helyzetben van, amikor Ottlik jogkoncepciójának vázlatát olvassa. Számos elvarratlan szál, ki nem fejtett eredeti gondolat fogalmazódik meg benne. Nem tudhatjuk, hogy a jog fogalmi meghatározása és a helyes jog koncepciójának keresése mellett milyen további kérdések foglalkoztatták, mit tekintett volna még a jogfilozófia vizsgálódási terénumának.

[1138] Ottlik László: Jog és társadalom (Második közlemény) 31. o. Ottlik jogkoncepcióját nem véletlenül nevezte Bibó István a *Kényszer, jog, szabadság* című – 1935-ben megjelent – művében több helyen is a „hatalom- és kényszerelméletek" egyik említésre méltó válfajának. Vö. Bibó István: *Kényszer, jog, szabadság.* Acta Litterarum ac Scientiarum Reg. Universitatis Hung. Francisco-Josephinae. Sectio: Juridico-Politica. Tom. VIII. Szegedi Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged, 1935. 72., 84., 110., 117. o.

[1139] „A »helyes« jog nem a pozitív jognak »eszményi« értékmérője, hanem egyáltalában nem más, mint maga a jog. Helyes jog az [...] amelynek hatályát kétségtelennek kell tartani, mert követését az alattvalók kötelességüknek tartják [...] mert hatalma fölényes súllyal nehezedik rájuk, de ennek a súlynak, ennek a potenciális energiának öntudatlan forrása a siker. Helyes jog csak az, amely teljesen jog, amely sikeres, hatályos, mert parancsát követendőnek tartják." (Ottlik László: Jog és társadalom. [Második közlemény] 32. o.)

[1140] Uo. 34. o.

Ottlikhoz hasonló normatani elemzésekkel találkozunk Dékány István (1886–1965), az egykor jogi tanulmányokat folytató filozófus, szociológus műveiben. 1923-ban jelent meg *A társadalmi normák problémája és a mai jogbölcselet* című tanulmánya, majd tíz évvel később *A társadalomfilozófia alapfogalmai* című monográfiája, melyekben Thomas Holland és Somló Bódog fejtegetéseire hivatkozva foglalkozik általános nomológiai kérdésekkel, illetve ennek kapcsán a jog sajátosságaival.[1141] Dékány maga is a neokantiánus distinkcióból indul ki. Sein és Sollen kelseni „áthidalhatatlan" elkülönítésével szemben vallja, hogy „[a] norma épp a kettő között jelent valamit, valaminő szabály értéket követel egy tényleg cselekvő [...] alanytól, tényleg lefolyó cselekvésben." – majd így folytatja – „[A] jogi normának nemcsak valaminő értéket (eszmét), elvet kell képviselnie, mely igazolható, hanem gyakorlati jellege folytán valósulnia is kell az államéletben."[1142] Vagyis nincs áthidalhatatlan szakadék valóság és érték között, s mint írja, tudatosan fölül kell múlni az újkantiánus „két-világ-elméletet". A normát nem lehet csupán értékítéletnek tekinteni, hiszen a norma nem csak „megítél", azaz értékel, hanem követelésről, „akaratátvitelről" is van benne szó. Moórra hivatkozással úgy látja: „A jogi normák nemcsak jogosságukat: értékalapjukat igazolják, hanem tekintettel vannak a valóságra, az állam hatalmi erejére is. A jogi normák javarészükben sem nem puszta hatalmi parancsok, sem nem puszta érzületi-ethikai követelmények, hanem – mindkettő együtt: azaz instrumentális normák. Sem az értéket, sem a hatalmi bázist elhanyagolnunk nem lehet: a jogi norma ott van a reális életben, rajtuk van az értékek sugárzó arca, de rajtuk az élet pora is."[1143]

A jogi norma fogalmának és „jellemének" meghatározásakor úgy fogalmaz, hogy „a jogszabály államerővel garantált szabály", ugyanakkor – szintén Moórra utalva megjegyzi – nem szabad összetéveszteni a „nyers" hatalmi paranccsal: „A jogszabály normálisan nem egyéb, mint imperativus, de egy önfegyelmezett hatalom imperativusa."[1144] A jog és morál szoros kapcsolatáról szólva megjegyzi, hogy „a jogi norma a nyers hatalomérvényesítéstől a tiszta morál felé eső úton egy-egy állomás", ami azt jelenti, minél magasabbra emelkedik az idők folyamán az állam fejlettsége („államniveau"), annál inkább érvényre jutnak az erkölcsi szempontok.[1145] Fontos-

[1141] Dékány István: A társadalmi normák problémája és a mai jogbölcselet. *Athenaeum,* IX. köt. (1923) 1–3. füz. 1–31. o.; *A társadalomfilozófia alapfogalmai.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1933. 9–88. o. A témakörbe vágó további művei: *Tudományelméleti alapok a társadalomtudományokban.* Értekezések a filozófiai és a társadalmi tudományok köréből. II. köt. 8. sz. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1926.; *A mai magyar társadalom. Bevezetés a társadalomtudományokba.* Pentheon, Budapest, 1943. 330–341. o.

[1142] Dékány István: *A társadalomfilozófia alapfogalmai...* 12. o.

[1143] Uo. 65. o. A jogi normák Janus arcúságát a hazai szakirodalomban véleménye szerint Moór képviseli a legkövetkezetesebben.

[1144] Dékány István: A társadalmi normák problémája és a mai jogbölcselet... 13. o.

[1145] Uo. 14. o.

nak tartja kiemelni, hogy a jogszabály a társadalmi élet „koordinatív eszköze", melynek „hatásigénye" addig terjed, ameddig a társadalom „együvérendezése" kívánja. A jog korlátolt társadalmi hatásképességét abban látja, hogy elsősorban az emberi külső cselekvést és nem a belső „érzületet" szabályozza. Dékány gondolatmenetében és érvelésében tetten érhető társadalomfilozófiai és szociológiai érdeklődése, így amikor a jogi normát a többi társadalmi norma kapcsán elemzi, maga is utal arra, hogy a kérdés csak ilyen módon vizsgálható számára.[1146]

Az 1930-as évek második felétől jogbölcseleti, filozófiai, politikai és etikai témájú írások szerzőjeként hívta föl magára a figyelmet Horváth R. Károly. A jogi kötelező erő kérdéséről 1939-ben megjelent, később német nyelven is publikált tanulmányában, követve az uralkodó hazai neokantiánus jogbölcseleti kánont, az elméleti jogi vizsgálódás három témakörét különbözteti meg.[1147] Így beszél a jogfogalom meghatározásáról, a jogi tartalmak összefüggéseinek tanulmányozásáról (szociológiára támaszkodó „jogi tartalomtan") és a jogi értéktanról (axiológia).[1148] A jogi kötelező erőt Moórra hivatkozva a jog fogalmi elemei között keresi. Álláspontjának kifejtését megelőzően elmélettörténeti keretben – a neoskolasztikusoktól Kelsenig – mutatja be a kötelező erő öröknek tekinthető problémáját. Úgy véli, hogy a kortárs jogbölcselet számára Sein és Sollen „problematikus világát" a jogi kötelező erő „láthatatlan fonala" köti össze.[1149] A jogszabály címzettjeinek ún. akaratmegkötöttsége, mely a kötelező erő folyománya, egy bizonyos pszichikai állapotban manifesztálódik. Mindezt a társadalmi élet azon realitásával magyarázza, mely szerint az emberi cselekvéseket folyamatos értékelés kíséri. Az értékelés pszichikai folyamata már meglévő értékeket feltételez, amelynek alapján a magatartás létrejön. A normáknak, így a jogi szabálynak is bizonyos értéket kell magukban rejteniük ahhoz, hogy az egyén

[1146] Vö. uo. 31. o.

[1147] Horváth R. Károly: A jogi kötelező erő forrása. *Athenaeum*, XXV. évf. (1939) 4. sz. 255–274. o. (Német nyelven: Das Problem der rechtsgeltung. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* Bd. XXXVI [1943] „Ungarn-Heft", 122–144. o.)

[1148] A jogbölcselet mint szakfilozófia bemutatására néhány évvel később megjelent írásában is visszatér. Itt lényegében Moór alapján a korábban említett jogbölcseleti vizsgálódási köröket egy negyedikkel, a „jogtudományok módszerével" egészíti ki. Vö. Horváth R. Károly: Jogtudomány és jogbölcselet. *Athenaeum*, XXX. évf. (1944) 1–2. sz. 27. o. Ugyancsak a korabeli neokantiánus álláspont, azon belül is a Somló-Moór-féle jogbölcseleti szemléletmód feltétlen híveként fejti ki gondolatait a korszak egyetlen jogfilozófiai-vitáján. Vö. Hozzászólás Moór Gyula „Jogfilozófia" c. előadásához. In: Jogfilozófia. (A Magyar Filozófiai Társaság vitaülése 1942 dec. 1-én.) *Athenaeum*, XXIX. köt. (1943) 2. sz. 170–172. o. (A vitaülésről lásd bővebben: Szabadfalvi József: Múltidézés. A Magyar Filozófiai Társaság 1942. december 1-én tartott „Jogfilozófia" című vitaülése. *Magyar Filozófiai Szemle*, XLVII. évf. [2003] 3. sz. 393–410. o.)

[1149] „A jog kötelező erejénél fogva címzettjeivel, a szabad akarattal rendelkező emberekkel szemben tartalmának megfelelő kötelességet szül, amely a címzettek akarat-megkötöttségének pszichikai állapotában jelentkezik, hogy azután az akarat ezen megkötöttségen keresztül a maga tartalmi előírását a potenciális valóság világából az aktuális valóság világába átültesse." (Horváth R. Károly: A jogi kötelező erő forrása... 270. o.)

„kötelességtudatát" és ennek eredményeként létrejövő „akaratmegkötöttséget" meg tudja alapozni: „Tekintettel arra, hogy az emberi cselekvések pszichológiailag értékelésen, logikailag azonban értékeken alapulnak [...] a jogi normákban kell meglennie annak a bizonyos értéknek, amelynek alapján értékelésünk a norma tartalmában kifejeződő magatartás-követelménnyel megegyezik. A norma-előírás iránti kötelességtudat, s az ennek folytán létrejövő akaratmegkötöttség [...] a normában meglévő bizonyos értéknek a tudatvilágunkon keresztül való megragadásában gyökerezik."[1150] A jog kötelező erejének forrása tehát nem más, mint a benne rejlő értékítéletek szintézisét magában foglaló „érték", a jog kényszeralkalmazását előíró posztulátum. Ez biztosítja a valóságos életben a jog tényleges érvényesülését, vagyis ez különbözteti meg a jogot más társadalmi normától.[1151]

A pécsi jogi karon a „politika" professzoraként rövid ideig jogbölcseletet is oktató Krisztics Sándor (1890–1966)[1152] *A jog mint társadalmi irányeszme* című 1942-ben megjelent tanulmányában számos neokantiánus jogfilozófiai gondolkodót foglalkoztató kérdést vett górcső alá.[1153] Ennek kapcsán megkülönbözteti a jogeszme funkcionális és immanens tartalmát. A jogbiztonság jelentette rendet, nyugalmat és biztonságot tekinti a jogeszme funkcionális tartalmának, amely a jogszabályok következetes érvényesítésével valósul meg. Ugyanakkor ez még nem elegendő az „emberesze" alkotórészét kitevő jogeszme valódi érvényesüléséhez, hiszen annak vannak belső, tartalmi kritériumai is: „A jogeszme immanens tartalmának érvényesülése az emberiség legbecsesebb értékeinek: a szabadság és egyenlőség eszméjének törvényekbe és rendeletekbe foglalt szolgálatát jelenti, vagyis olyan rendet, amelyben az erkölcs, méltányosság, szabadság és egyenlőség, a közjó figyelembevétele mellett érvényesül."[1154] Krisztics fontosnak tartja kiemelni, hogy a jogeszme mint az igazságosság kritériuma egyfajta értékmérőként szolgál, sőt a pozitív jog ki nem mondott

[1150] Uo. 272. o.

[1151] Lényegében a Somló–Moór nevével fémjelezhető hazai neokantiánus hagyományt követő gondolatok esszéisztikus kifejtésével találkozhatunk a háború vége felé megjelent írásában, mely tudományrendszertani kérdéseket, illetve a jog „mibenlétének" problémáját járja körül. Vö. Horváth R. Károly: Jogtudomány és jogbölcselet. *Athenaeum*, XXX. évf. (1944) 1–2. sz. 22–32. o. Konklúzióként kiemeli, hogy kora jogtudománya akkor tudja visszanyerni „régi fényét", ha „vezérlő szempontjait" ismét a jogbölcselettől nyeri. Vö. uo. 32. o.

[1152] Életéről és munkásságáról lásd Szotáczky Mihály: Az elméleti tárgyak: politika, jogelmélet, bevezetés az állam- és jogtudományokba és nemzetközi jog. In: Csizmadia Andor (szerk.): *Fejezetek a Pécsi Egyetem történetéből...* 108–110. o.; Móró Mária Anna: Krisztics Sándor. *Pécsi Könyv- és Infotár*, I. évf. (1996) 4. sz. 12–18. o.; Arczt Ilona: *A „Politika tudományok" oktatása a Budapesti Egyetem (ELTE) Jogi Karán és elődintézményeiben. (A „Politico-cameralis" –, a „Politikai tudományok" – és a „Politikai" /Alkotmányi és közigazgatási/ Tanszékek története 1769–1948.)* Rejtjel Kiadó, Budapest, 2004. 145–146. o.; Szabadfalvi József: *„A jogállam a jogeszme megvalósítását czélzó intézmény". Jogállam-koncepciók Magyarországon a 20. század közepéig.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2023. 107–113. o.

[1153] Krisztics Sándor: *A jog mint társadalmi irányeszme.* Pannonia Könyvtár. 53. Pécs, 1942.

[1154] Uo. 4. o.

érvényességi feltétele: „A jogeszme mindig a törvények tartalma számára szóló legfőbb irányítás, s mint ilyen a jognak a jogaként tekintendő. Ha a tételes törvények jogot alkotnak, akkor azoknak igazsági tartalmát a jogeszme, a jognak a joga adja meg."[1155] Krisztics szerint így válhat csak a jog valódi „társadalmi irányeszmévé".

Szintén 1942-ben tette közzé Händel Béla jogakadémiai tanár a jogbölcsészet feladatáról és módszereiről értekező tanulmányát, melyben kijelenti, hogy mind a mai napig a tudományszak elsőrendű feladata a jogfogalom problémájának a megoldása.[1156] Megállapítja, hogy a jogbölcselet többnyire csak általánosságban beszél a jogról, ami megtévesztő. Helyesebb volna, ha a jog mibenlétének két „megjelenési formáját" különböztetnénk meg. Így az absztrakt, általános jogfogalmat és ettől megkülönböztetve a konkrét jogszabály fogalmát.[1157] Az absztrakt jogfogalom meghatározásának alapvető nehézsége, hogy a jogbölcselők a jog fogalmát az örök igazságra törekvés szándékával igyekeztek definiálni, ugyanakkor mindig a jelen állapotából kiindulva, vagy miként fogalmaz a „ma élő jog" fogalmi magyarázatára szorítkozva, holott a „mai jogfogalom" egy évezredes fejlődés eredménye.[1158] Ő maga azonban a jog fogalma „alkatelemeinek" meghatározására tudatosan nem vállalkozik. Tanulmányában elsősorban a fogalommeghatározás módszertanát igyekszik körbejárni. Fontosnak tartja kiemelni, hogy a történelemtudományra támaszkodva lehet csupán a jog lényegét megismerni, mivel „a történelem által elébe tárt adatok alapján kell előbb megalkotnia azokat a fogalmakat, amelyekkel hozzá akar nyúlni a jogfogalom problémájához."[1159] A jogbölcselet elsőrendű feladata a gyakran önkényes megismerés során a jog fogalmi meghatározásával szemben a jog mibenlétének a vizsgálata. A jogfogalomnak véleménye szerint egyetlen örök vonása van, mégpedig az, hogy mindig zsinórmértékül szolgál. Téves megközelítésnek tartja azt a sokak számára vonzó értelmezést, mely szerint a jogra mint szabályra úgy kell tekinteni, aminek legfőbb sajátossága, differentia specificája, hogy „be nem tartása esetén a fizikai kényszer alkalmazása van kilátásba helyezve."[1160] Tanulmánya

[1155] Uo. 15. o.

[1156] Händel Béla: A jogbölcsészet feladata és módszere. *Miskolci Jogászélet*, XVIII. évf. (1942. november) 9. sz. 129–140. o.

[1157] „A jogfogalom egy absztrakt gondolat, a jogszabály pedig egy konkrét tény. A jog-fogalom tartalmát csupa elvont, érzés-szerű gondolat képezi, amelyet legjobban talán a római jogi meghatározás fejez ki: Ius est ars boni et aequi. A konkrét jogszabály ezzel szemben élesen körülhatárolt konkrétum: a gazdasági-társadalmi viszonyok eredője. A jogszabály az uralkodó jogfogalom által helyesnek elismert és igazolt jogforrás akaratnyilvánítása, amely akaratnyilvánításnál zsinórmértékül a jogfogalom pillanatnyi helyességi tartalma, anyagként pedig az adott gazdasági-társadalmi-politikai viszonyok támasztotta szükségletek szolgálnak." (Uo. 132. o.)

[1158] „[N]emcsak a múltat ítéli meg tévesen, de saját kora intézményeinek jelentőségéről is hamis képet kap az a jogbölcsész, aki a saját korában élő jogfogalom helyességi tartalmát »aeterna veritas«-ként kezeli." (Uo. 133. o.)

[1159] Uo. 135. o.

[1160] „A legerősebb társadalmi hatalom által gyakorolt fizikai kényszer momentuma a jogszabályfogalom alkatelemét képezi, de semmi esetre sem tartozik a jog fogalmába, továbbá minden valószínűség

végén említést tesz a jog fogalmi meghatározásához szorosan kapcsolódó helyes jog kérdéséről, melyről azt állítja, hogy a jogbölcsészet „legkaotikusabb" része. Stammlerre utalva megállapítja, hogy e kérdéskomplexum feltárása mind a mai napig termékeitlen erőfeszítésnek tűnik, mindeddig „a legőszintébb és a legvilágosabb" álláspont Moór nevéhez fűződik. Mindazonáltal e jogfilozófiai kérdésben is a jog meghatározásából jól ismert fogalmi distinkció, illetve annak hiánya nehezíti a tisztánlátást. Véleménye szerint, ha az írásának elején megfogalmazott fogalmi megkülönböztetést következetesen végigvisszük, akkor „a »helyes jog« azonos magával az absztrakt jogfogalommal és ebben az esetben [...] csak helyes vagy helytelen jogszabályról" és nem „helyes vagy helytelen jogról" lehet beszélni.[1161] Ez a fogalmi tisztázás lényegében szükségtelenné teszi a helyes jog mint jogbölcseleti probléma további vizsgálatát.

A jogbölcselet „művelése" és részben oktatása – mint látjuk – nem csupán a nemzetközileg számontartott jogfilozófusaink privilégiuma volt. Ebből adódóan az elmúlt századfordulót követően számos, főképpen a jogászképzéshez kapcsolódó jegyzet, tankönyv született, melyek a jogbölcselet stúdium alaptételeit foglalták össze. A szerzők többnyire a tételes jogtudomány jeles hazai képviselői voltak, akik közül számosan sokszor hosszú évekig részben önként, részben valamely jogfilozófus kolléga kényszerű helyettesítőjeként oktattak jogbölcseletet. Jellemző módon e művekben a Somló–Moór-féle fogalmi rendszer és a neokantiánus szemléletmód köszön vissza.[1162] De ugyanitt említhetők meg a tételes jogtudományok legjelentősebb művelőinek monografikus feldolgozásai is, akik elsősorban dogmatikai fejtegetések kapcsán hivatkoztak Somló és Moór műveire.[1163]

A hazai elméleti jogi gondolkodást gazdagító művek közül mindenképpen kiemelésre méltóak azok, amelyeknek szerzői szintén a tételes jogtudomány művelői közül

szerint a jogszabályfogalomnak is csak a mai formájában képez alkotórészt. Egy jogrendet pusztán fizikai kényszerrel – vagy avval való fenyegetéssel – nem lehet fenntartani és érvényesíteni. Minden egyes jogrend és jogintézmény érvényesülésének, valamint fennállásának elsőrendű zálogát nem a fizikai hatalom, hanem a társadalom túlnyomó többségének az az általános, érzésszerű meggyőződése képezi, hogy a jogrend magában véve [...] helyes és fenntartható. Azt a jogrendet, amely nem támaszkodik a társadalom ilyen elismerésére, nem lehetne fenntartani – csak abban az esetben, ha a társadalom minden egyes tagjának háta mögé egy-egy rendőrt állítanának, ami viszont fizikai lehetetlenség." (Uo. 137. o.)

[1161] Uo. 140. o.

[1162] Vö. Angyal Pál: *A jogbölcsészet alaptételei*. Dunántúl, Pécs, 1922. (A mű számos kiadást ért meg, mely eredetileg Angyal Pál pécsi egyetemi előadásainak lejegyzett változataként látott napvilágot, s később készült el belőle a tankönyv verzió.); Kuncz Ödön: *Bevezetés a jogtudományba. Jogi encyklopédia*. Danubia, Pécs, 1924.; *A jog birodalma. Bevezetés a jogtudományba*. (Második átdolgozott és bővített kiadás) Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1946.

[1163] Közülük csupán néhányat említve: Buza László, Ereky István, Finkey Ferenc, Hacker Ervin, Irk Albert, Kauser Lipót, Molnár Kálmán, Nizsalovszky Endre, Szászy István, Szladits Károly, Szontagh Vilmos, Tomcsányi Móric, Túri Sándor Kornél, Vladár Gábor.

kerültek ki, és a hazai Kelsen-recepciót szolgálták.[1164] A magyar jogbölcseleti irodalom fontos szegmensét képezi a 20. század első felének legmeghatározóbb jogfilozófusa tételeinek interpretálásával, illetve kritikájával foglalkozó jelentős számú mű. Ereky István (1876–1943) a jogbölcseleti problémák iránt érzékeny neves közigazgatási jogászunk több terjedelmes tanulmányban, illetve könyvben meghökkentő alapossággal foglalkozott a 1920-as és 1930-as évek során a kelseni teória számos elemével.[1165] Ugyancsak a kelseni tiszta jogtan kritikájával találkozunk kiváló hazai magánjogászunk, Nizsalovszky Endre (1894–1976) 1930-as évek elején közzétett, az elmúlt századforduló és a század első harmadának elméleti jogi gondolkodását meghatározó jogbölcseleti törekvéseket kritikai módon bemutató tanulmányában.[1166] Szintén bírálta és „kryptoszociológusnak" nevezte Kelsent és jogtanát Csiky János az 1930-as évek közepén, midőn a mérsékelt szabadjogi iskola módszertani előnyeiről és a „szabadjoggal kiegészített tételesjogi rendszer" szükségességéről értekezett.[1167] De ehelyütt utalnunk kell a hazai jogtudományi irodalomban alig ismert Zelenka István (1903–1971), egykori jogakadémiai tanárra,[1168] aki az 1930-as évek végén a miskolci evangélikus jogakadémia könyvsorozatában a közjog–magánjog dualizmusa kérdéskörét vizsgálva majd' kétszáz oldalas monográfiát szentelt Kelsen vonatkozó írásai kritikus elemzésére,[1169] vagy a már hivatkozott Irk-féle „formalisztikus jogtan" kritikára, illetve a Ruber által „hypermodern extravaganciával" vádolt Kelsen-interpretációra egyaránt. Mindezekből nyilvánvalóan kitűnik, hogy a korszak tételes jogtudósai feltétlen szükségét látták, hogy a kortárs jogbölcseleti gondolkodás eredményeit felhasználják és beépítsék saját elméletalkotásukba.

[1164] A Kelsen-recepció magyarországi történetéről lásd Jakab András: Hans Kelsen magyarországi fogadtatása. In: Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya. Tanulmányok Hans Kelsenről.* Gondolat Kiadó – MTA Jogtudományi Intézet – ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2007. 86–121. o.; Kelsens Rezeption in Ungarn. In: Robert Walter – Clemens Jabloner – Klaus Zeleny (Hrsg.): *Hans Kelsen anderswo. Hans Kelsen abroad. Der Einfluss der Reinen Rechtslehre auf die Rechtstheorie in verschiedenen Ländern* III. Manz Verlag, Wien, 2010. 41–71. o.

[1165] Vö. Ereky István: *A tárgyi és alanyi jogok dualismusa. Az alanyi közjogok rendszere.* Magyar Társadalomtudományi Társaság, Pécs, 1928.; *A jogtudomány módszerei. A Duguit- és Kelsen-féle módszertani álláspontok bírálata.* (Klny. a Városi Szemle XV. évfolyamából) Budapest Székesfőváros Házinyomdája, Budapest, 1929.; *A tárgyi jog egysége.* Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, Pécs, 1936.; A tárgyi jog dualizmusa. In: *Emlékkönyv Kolozsváry Bálint dr. jogtanári működésének negyvenedik évfordulójára.* Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1939. 141–176. o.; *Közigazgatás és önkormányzat.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1939. 18–73. o.

[1166] Nizsalovszky Endre: *Az érdekkutató jogtudomány a magánjogban.* A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. Osztályának kiadványai. V. kötet 7. sz. Debrecen, 1933. 24–26. o.

[1167] Csiky János: Szabadjog és szociológia. *Társadalomtudomány,* XV. évf. (1935) 1. sz. 1–17. o.

[1168] Életéről és munkásságáról lásd Gedeon Magdolna: Zelenka István (1903–1971). In: Nagy Zoltán (szerk.): *Jogászprofesszorok Miskolcon...* 339–348. o.

[1169] Zelenka István: *A közjog és magánjog dualizmusának problémája (Kritikai megjegyzések).* Miskolci Ev. Jogakadémia Tudományos Értekezéseinek Tára. 40. Fekete Pál és társai, Felsőmagyarországi Nyomdavállalat, Miskolc, 1938.

4. A TERMÉSZETJOG IDŐSZERŰSÉGE A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

4.1. Neoskolasztikus természetjog az elmúlt századfordulón

Az elmúlt századfordulón a hazai neoskolasztikus jogbölcseleti gondolkodás alapvetően a Pulszky és Pikler nevével fémjelzett jogfelfogás kritikájában vélte megtalálni az önmeghatározás kiindulópontját. Az érintett filozófus, teológus, jogbölcsész kör számos értekezést, sőt külön monográfiát szentelt a hazai pozitivista jogbölcselet, különösen Pikler jogfelfogása – olykor megsemmisítő jellegű – bírálatának. Az originális nézőpontot alapvetően nélkülöző szerzők közül egyedül Esterházy Sándor emelkedik ki átfogó, rendszeralkotó munkásságával.

A fejlődéstörvény gondolatától a neoskolasztikus természetjogi felfogás irányába tett lépés jellemzi Plopu György (1857–1940) nagyváradi ítélőtáblai, majd kúriai bírót.[1170] A főleg magánjogi tárgyú írásairól ismertté vált gyakorló jogász egy sajátos panteisztikus világképet a „fejlődési elvvel" összekapcsoló, meglehetősen eklektikus jogkoncepciót dolgozott ki *A jog filozófiája és kritikai méltatása a fejlődési elv alapján* című – 1903 és 1904 folyamán először előadásként elhangzott, majd nyomtatásban is napvilágot látott – művében.[1171] Kiindulópontjaként a jogra mint sajátos organizmusra tekint, mely „folytonos fejlődésben és haladásban van, él, gyarapszik, nő és izmosodik."[1172] Megállapítása szerint a természet „főtörvénye" a fejlődés. Ezen apodiktikus alaptételből kiindulva megállapítja, hogy „a jog mint a fejlődésnek és az ezzel párosult kulturális állapotnak sine qua non-ja, sőt bátran mondhatjuk fok- és értékmérője: a fejlődés természeti törvényeinek nemcsak alá van vetve, hanem ez az élettörvény a jognak is életadója, mert csak ezáltal lesz a jog organizmussá, élővé,

[1170] Munkásságának megítéléséről lásd Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi...* 387. o.

[1171] Plopu György: A jog filozófiája és kritikai méltatása a fejlődési elv alapján. [I. rész] *A Jog,* XXII. évf. (1903) 25. sz. 196–199. o.; 26. sz. 204–208. o.; 27. sz. 212–214. o.; 30. sz. 220–222. o.; 32. sz. 232–234. o.; 36. sz. 248–250. o.; 37. sz. 256–260. o.; 38. sz. 264–267. o.; 40. sz. 280–283. o.; 41. sz. 288–290. o.; 42. sz. 296–298. o. (Klny. Nagyváradi Jogászegylet kiadványai 12. sz. Nagyvárad, 1903.); *A jog philosophiaja és criticai méltatása a fejlődési elv alapján.* (II. A jog criticai méltatása a fejlődési elv alapján) [II. rész] Nagyváradi Jogászegylet kiadványai 13. sz. Nagyváradi Jogászegylet, Nagyvárad, 1904.

[1172] Plopu György: A jog filozófiája és kritikai méltatása a fejlődési elv alapján (25. sz.) 196. o.

élő létté."[1173] Terjedelmes jogbölcseleti munkájában Plopu egy „dualisticus teremtési pantheismus" alapokon nyugvó filozófiai felfogás keretébe illeszti be a fejlődési elvet, melyben a jog mint a kulturális lét megnyilvánulása fejlődik. Utóbbi gondolat Josef Kohler újhegeliánus jogszemléletének hatásaként értékelhető, akire írásában számos alkalommal hivatkozik. Nem véletlenül nevezi a szerzőt Finkey találóan Kohler, illetve a „fejlődési", vagy „kultur-pantheizmus" követőjének.

Plopu a hagyományos értelemben vett természetjog létezését azzal utasítja el, hogy „[a]ddig [...] amíg a fejlődés folytonosságban van, amíg a kultúra fejlődése befejezést nem nyer: örökérvényű jogról szólni, sőt ilyet elképzelni sem lehet, mert a jognak, mint kulturlétalaknak, mint a kultúra érték- és fokmérőjének feltétlenül lépést kell tartania a kultúra haladásával, tehát a jognak is fejlődnie, haladnia kell."[1174] A jogot mindig a történelmi „fejlődés processzusában" kell vizsgálnunk. Minden egyes fejlődési korszaknak megvan a maga joga, így semmilyen örökérvényű jog nem igazolható. De ugyancsak elutasítja a pozitivista megközelítést is, mely a jogban a „külrendet" megteremteni kívánó „technikai konstrukciót" lát.

A „fejlődési elv" alapján álló jogfilozófiai felfogása szerint „a jog, mint organizmus, folytonosan fejlődő kulturmegjelenés, kulturlétalak", a fejlődésnek, mint kulturális kényszernek az okozata.[1175] Az „oratorikusnak" nevezett meghatározás mellett megadja a jog „grammatikai" definícióját is, mely szerint „[a] jog az emberiségben gyökerező észszerű szellemnek és eme szellem kultúrára törekvő hajlamának a fejleménye, megnyilatkozása, amely mint általános létnek megnyilatkozása, mint tehát világjelenség, arra van hivatva, hogy az emberiségben elviselhető, rendszeres, kultúrát előmozdító állapotok, kulturállapotok uralkodjanak."[1176]

Művében erőteljes támadást intéz, elsősorban Pollák Illés *Erősek és gyengék* című könyvében kifejtett pikleriánus, természettudományi megalapozású szociológiai pozitivizmussal szemben. Fejtegetéseinek legvégén teológiai magyarázatok keretében foglalja össze világnézeti „hitvallását". Eszerint a világot kormányzó isteni gondoskodás a teremtést követően is jelen van, és hatást gyakorol a jog fejlődésére, éppen ezért a pozitivizmus vagy az evolúció tana lehetetlen: „Jogphilosophiamban [...] a csodás creatio áthidalásul szolgál az Isten és a világ közt; a bölcs guvernatio pedig a bevégzett creatio folyamatának kiterjesztése a végből, hogy a cultura újabb és tökéletesebb vívmányai létalakot nyerjenek, mint világjelenségek megnyilatkozzanak. Ez az én philosophiamban a fejlődési elv, a progressio!"[1177] A teológiai elvek és jogbölcseleti nézetei között megállapítása szerint nem fedezhető fel semmilyen

[1173] Uo. (25. sz.) 197. o.
[1174] Uo. (26. sz.) 206. o.
[1175] Vö. uo. (32. sz.) 233. o.
[1176] Uo.
[1177] Vö. Plopu György: *A jog philosophiaja és criticai méltatása a fejlődési elv alapján...* 114. o.

elvi ellentét, sőt ellenkezőleg, mindkét tudományterület alapgondolata, sőt vezérelve „ugyanaz".

A neoskolasztikus természetjogi gondolkodók sorát Surányi János (1835–1903) filozófiai és jogbölcseleti író, győri kanonok, a budapesti egyetem hittudományi karának professzora vonatkozó munkásságának bemutatásával érdemes kezdeni. Jogbölcseleti tárgyú írásaiban a „bölcseleti pozitivizmus" és különösen a magyar pozitivista jogbölcseleti gondolkodás meghatározó alakjai természetjogot tagadó tételeinek veszélyeire hívta föl a figyelmet, és ennek kapcsán igyekezett a tomista hagyományok időszerűségét bizonyítani.[1178] Szomorú jelenségként írja le, hogy a pozitív törvények tisztelete és a velük szembeni engedelmesség egyre inkább csökken, aminek következtében „az erkölcsi rendtől s ennek képviselőjétől, az egyháztól elválasztott állam alapjában roskadozik, mely a társadalombontó socialisztikus törekvéseknek egyengeti az útját."[1179] Mind e mögött a pozitivista, anyagelvű világnézet előtérbe kerülését, a darwinizmus térnyerését, illetve Comte, Spencer tanait véli látni. Az újabb kori pozitivista jogbölcselet „a jogot minden ideális tartalmától, szent és sérthetetlen jellegétől megfosztotta, a fizikai erővel, a hatalommal azonosította, az emberi akarat játéklabdájává tette, melyet csak addig tisztel, meddig a karhatalom ér."[1180] Véleménye szerint a pozitivista jogbölcselet képviselői cinikus megvetéssel nyilatkoznak a természetjogról, holott pont az ő tanaiknak köszönhetjük „a fegyelmezetlenséget s anarkiát a jogi élet minden ágaiban, ennek nyomán jár a mai társadalmi tévely és korrupció, az alkotmányos formák alatt űzött jogfosztás és zsarnokság, mely csak farizeismusával különbözik a régi ököljogtól."[1181]

Mindezzel szembeállítja a skolasztikus bölcselet „fejedelmének" tanain nyugvó felfogást, azt állítva, hogy „[l]éteznek [...] bizonyos jogi meggyőződések, melyek egyetemességüknél fogva nem a tapasztalás eredményei, hanem ethikai természetének kifolyásai, s így az örök igazságra, Istenre, mint okfőre, vezetendők vissza."[1182] Aquinói Szent Tamás tételeit idézve szól az örök törvény, a természeti törvény, illetve a „tételes törvényhozás" lényegéről, természetéről és egymáshoz való viszonyáról,

[1178] Surányi János főbb jogbölcseleti tárgyú művei: Vallás, erkölcs és jog. *Bölcseleti Folyóirat*, X. évf. (1895) 246–278. o.; Aquniói sz. Tamás és a pozitivista jogbölcselet. *Bölcseleti Folyóirat*, XI. évf. (1896) 81–107. o.; *A positiv bölcselet hatása hazánk jog- és állambölcselőire.* Szent-István Társulat, Budapest, 1900.
[1179] Surányi János: Vallás, erkölcs és jog... 271. o.
[1180] Surányi János: Aquniói sz. Tamás és a pozitivista jogbölcselet... 93. o. Módszertanilag is elhibázottnak tartja a pozitivista jogbölcselet kiindulópontját: „A mai jog- s állambölcseleti anarkisták azon teljesen önkényes, semmi által be nem bizonyított hypothezisból indulnak ki, [...] hogy minden ismereteink kizárólag a posteriori az indukció útján szerezhetők, csak ennek a módszernek van tudományos értéke és jogosultsága. [...] Mi a tapasztalás határait meghaladja, a fizikai rend- és törvényeinél fensőbb ethikai rend és törvényei egyáltalán nem léteznek." (Uo. 96. o.)
[1181] Uo. 103. o.
[1182] Surányi János: *A positiv bölcselet hatása hazánk jog- és állambölcselőire...* 26–27. o.

továbbá Pulszky és Pikler vonatkozó megállapításait tagadva a természetjog „rendszeres ismeretéről", tudományáról. Megalapozó terminusként használja a jogeszme fogalmát, mely egyetemes, szükségképpeni és változhatatlan eszme, a „legfelsőbb ethikai világrend egyik alkotó eleme",[1183] ami megnyilatkozik az emberi természetes jogérzetben és az „ész-ismeret" tárgyát képezi.[1184] Az emberi szabad cselekedeteknek és társas viszonyoknak a természetes jog- és igazságérzettel való megegyezése, összhangja az igazságosság. Ebből adódóan a jog nem más, mint az igazságosság szabálya.[1185] A jogeszme lényege az igazságosságban rejlik, amelynek föltétlenül érvényesülnie kell, mivel ez az alapja a társadalomnak.[1186] „Ha tételes törvények megalkotása előtt [természet]jog és igazság nem léteznek – vallja Surányi –, akkor nem lebeghetne a törvényhozók szeme előtt biztos iránytű és vezércsillag, melyet követniök kell, hogy az általuk hozandó tételes törvények igazságosak és méltányosak legyenek; akkor nem léteznék állandó kritérium, mely szerint meg lehetne ítélni a tételes törvények s intézmények igazságosságát."[1187] Jogfilozófiai tárgyú írásaiban deklaráltan a legfőbb törekvésének tekintette a természetjog „reputációjának" helyreállítását. Büszkén állítja, hogy a „pozitív jogbölcselők" egyetlen ellenvetése sem dönti meg az általa képviselt felfogást.

Szintén a skolasztikus tanok képviselőjének tekinthetjük Demkó György (1856–1914) kánonjogászt, a budapesti egyetem hittudományi karának professzorát, aki jogbölcseleti és magánjogi tárgyú írásaiban szembeszállt a természetjogi tanokat megkérdőjelező vagy elutasító álláspontokkal.[1188] A kortárs Notter Antal által a „katholikus természetjogi iskolához"[1189] tartozónak nevezett Demkó a jog fogalmáról és eredetéről tartott előadásában a 19. század két meghatározó irányzatát, így a Merkel, Binding, Bergbohm, Jhering fémjelezte „materialista-pozitivista" bölcselet tanításait és a Savigny, Puchta, Stahl képviselte „evolucionista-történeti iskola" tételeit teszi vizsgálat tárgyává. Amíg a pozitivistákat ateizmus alapján állóknak, addig a történeti jogi iskola híveit panteista világnézetűeknek tekinti, melyek egyaránt elvetik a skolasztikus természetjogi hagyományt. Demkó ezzel szemben – nyilvánvalóvá téve saját elkötelezettségét – megfogalmazza, hogy „[v]an természetjog, melyet Isten oltott az emberi természetbe, mely minden pozitív törvényalkotást megelőz."[1190] Aquinói Szent Tamás tanait hirdetve – azt az „örök bölcselet" iskolájának nevezve – mutatja be az örök törvény, a természeti törvény, az isteni törvény és a tételes pozitív törvény szükségszerű szerepét a társadalom életében.[1191] Véleménye szerint a pozitivisták a „legdurvább fizikai kényszerrel azonosították" a jogot, s „aki a kényszert és erőszakot a jogba belemagyarázza, az önkéntelenül az »erősebb«, a »hatalmasabb« jogát, az úgynevezett »ököljogot« védelmezi, mely nem jog, hanem visszaélés a joggal, a legnagyobb igazságtalanság."[1192] Ugyancsak elfogadhatatlannak tartja a pozitivisták Kantra visszavezethető törekvését, mely szerint a jogot az erkölcstől „függetlenítve" közelítik meg. A korszak talán legjelentősebb neoskolasztikus gondolkodója, Victor Cathrein szavait idézi, amikor azt hangsúlyozza, hogy minden jogi törvény egyúttal erkölcsi törvény, s különbség csak tárgyukban és végrehajthatóságukban van.[1193] A történeti jogi iskola felfogását alapvetően abban hibáztatja, hogy ha egyes képviselőinél meg is fogalmazódik a jog végső forrásaként az isteni akarat, működésében attól független, önálló tételes jogi formát öltve jelenik meg, és kötelező erejét pozitivitásából nyeri. Az irányzat által oly fontosnak tartott velünk született „jogérzék" nemcsak általános jogeszme, hanem „a lelkiismeretünk szavában megnyilatkozó és eszünk útján megismert valóságos jog, »természetjog«."[1194]

Neoskolasztikus felfogásának Demkó nem csupán jogbölcseleti, hanem magánjogi tárgyú írásaiban is hangot adott. Szászy-Schwarz Gusztáv jogi személyekről írt

[1183] Surányi János: Aquniói sz. Tamás és a pozitivista jogbölcselet... 82. o.

[1184] „A jog ismeretforrása az ész, mely szellemi tehetségnél fogva az ember hasonló Istenhez. Az észnek, mely által a jogeszme megnyilatkozik, engedelmeskedni annyi, mint Istennek engedelmeskedni, ki az embert eszes, szabad lénynek teremtette." (Surányi János: Vallás, erkölcs és jog... 266. o.) Mindez nem tévesztendő össze a kanti értelemben vett észjog fogalmával és magyarázatával. A szerzőnek Kantról egyébként sem volt pozitív véleménye.

[1185] „[A] jog az ész-törvényén közvetlenül vagy közvetve alapuló szabálya a tárgyi igazságosságnak, melynek a polgári társadalom fennállása céljából feltétlenül érvényesülnie kell, (jogi kényszer)." (Surányi János: Aquniói sz. Tamás és a pozitivista jogbölcselet... 85. o.)

[1186] Érdekes megállapítást tesz a szokásjog jellegéről és természetjogi eredetéről. A természetjog létét egyébként hevesen bíráló Savigny és Puchta megállapításait idézve – és Hoffmann Pál egykori szóhasználatát kölcsönözve – bizonyíthatónak véli, hogy a „nemzeti közszellemre", a nemzet jogi meggyőződésére, illetve a jogtudatra való hivatkozás nem egyéb, mint maga a természetjog megnyilvánulása. (Vö. uo. 103–106. o.)

[1187] Surányi János: *A positiv bölcselet hatása hazánk jog- és állambölcselőire*... 28. o.

[1188] Demkó György: *A jog általános fogalma és eredete.* Ünnepi előadás a Budapesti Kir. Magy. Tud.-egyetem újjáalakításának CXXV. évfordulóján, Budapesten, 1905. május 13-án. Magyar Kir. Tud.-egyetemi Nyomda, Budapest, 1905. (Ugyanaz megjelent: *Bölcseleti Folyóirat*, XX. évf. [1905] 169–198. o.; *Religio*, LXIV. évf. [1905] 20. sz. 153–155. o.; 21. sz. 163–164. o.; 22. sz. 169–172. o.; 24. sz. 186–189. o.); A „célvagyon" hamis jogbölcseleti elmélete. *Religio*, LXVI. évf. (1907) 4. sz. 49–51. o.; 5. sz. 69–72. o.; 6. sz. 86–88. o.; A természetjogi vagyontulajdonjog. *Religio*, LXVII. évf. (1907) 7. sz. 102–105. o.

[1189] Vö. Notter Antal: *A természetjog.* Szent-István-Társulat, Budapest, 1906. 9. o.

[1190] Demkó György: *A jog általános fogalma és eredete*... 16. o.

[1191] „[A] jog forrásául Isten mindenható és igazságos akaratát hirdeti, melyet közvetlenül ő maga közöl velünk, részint az ész útján a lelkiismeretünk szavában megnyilatkozó természeti törvényekben, részint pedig kinyilatkoztatott tételes törvényeiben; közvetve pedig az isteni missióval ellátott emberi törvényhozó hatalom által alkotott törvényekben. Mintaképe végül minden jognak az Istenben lakozó örök törvény, melynek hű másolata a természetjog és a tételes isteni jog, s kell legyen egyúttal minden emberi jog is." (Uo. 38–39. o.)

[1192] Uo. 22. o.

[1193] Figyelemreméltó, hogy Cathrein egyik fő művét ez idő tájt fordították le magyar nyelvre. Vö. Cathrein Győző: *Erkölcsbölcselet.* I. *Általános erkölcsbölcselet.* Csanád-Egyházmegyei Sajtó, Temesvár, 1900.; *Erkölcsbölcselet.* II. *Különös erkölcsbölcselet.* Csanád-Egyházmegyei Sajtó, Temesvár, 1901.

[1194] Demkó György: *A jog általános fogalma és eredete*... 38. o.

tanulmánya kapcsán a „célvagyon" elmélet „hamis" következtetéseit természetjogi nézőpontból vizsgálja, és megállapítja, hogy e téren a „változhatatlan isteni törvények" tiszteletben tartásával lehet megfelelő elméleti fogódzókat találni.[1195] Sőt egy későbbi rövid írásban kifejti saját természetjogi megalapozású „vagyontulajdonjog" elméletét. E szerint a földi vagyont illetően „kettős tulajdonjogot" különböztetünk meg, így a „legfőbb isteni tulajdonjogot", mellyel fölöttünk és vagyonunk fölött akaratunk ellenére is föltétlenül rendelkezik az Isten, illetve az Istentől ránk ruházott „emberi tulajdonjogot".[1196] Elméleti alapvetését követően az utóbbi értelemben vett vagyontulajdonjog természetét teszi vizsgálat tárgyává.

Demkóhoz hasonlóan nagy ívű egyetemi és tudományos karriert futott be Notter Antal (1871–1948)[1197] római- és kánonjogász, a nagyváradi jogakadémia, majd a budapesti jogi kar professzora, akiről nekrológjában Baranyay Jusztin mint „jogfilozófusról" a következőket írta: „[T]eljesen harmóniában a római és kánoni joggal, a XIII. század természetjogának az alapján állott."[1198] Elsődleges céljának tekintette a természetjog tekintélyének visszaszerzését. *A természetjog* című, 1906-ban közzétett nagyobb lélegzetű írásában a természetjogi gondolkodás több mint kétezer éves történetének áttekintése során megállapítja, hogy a 17–18. századi természetjogászok (Grotius, Hobbes, Pufendorf, Thomasius, Rousseau és Kant) tanításai sodorták válságba magát az irányzatot. Úgy véli, hogy az „újabbkori" gondolkodók tanai elleni – sokszor jogos – kritika nem jelenti a természetjogi gondolkodás végét. Álláspontját jól jellemzi az a megfogalmazás, mely szerint „[a] katholikus természetjogi iskola ezen újabbkori természet- vagy észjogi tanok elvetésével aquinói sz. Tamásnak a »lex naturalis«-ra vonatkozó tanításaira építi a természetjogi tételeit, melyek ma a kánonjogban is a sententia communis jellegével bírnak s a római szentszék hittanítói és egyházkormányzati működésében is elfogadott nézetek."[1199] Cathreinre hivatkozva megállapítja, hogy „a katholikus természetjogi iskola tanai egy bevégzett rendszert alkotnak, mely [...] immár csak előadásában tökéletesíthető, de érdemileg már sem gyarapodást, sem változtatást nem vár."[1200] Művében Notter a skolasztikus természetjogi gondolkodás alapító atyjának tételeit igyekszik magyarázni és interpretálni, illetve maga hitet tesz a természetjogi felfogása mellett.[1201] A skolasztikus természetjog tételei – meggyőződése szerint – nem csupán a jogbölcseleti gondolkodásra, hanem a kánonjog tudományára is meghatározó hatást gyakoroltak.[1202] Alapvető problémának látja ugyanakkor, hogy még követői sem ismerik mélyrehatóan Aquinói Szent Tamás „józan középutat" képviselő nézeteit. Álláspontja szerint kívánatos volna, hogy modern kori követői alaposabban mélyedjenek el – minden „bölcseleti és hittudományi készültség" mellett – a legújabb jogi szakirodalomban.

Ugyancsak a skolasztikus szemléletmód megnyilvánulásával találkozunk Pompéry Aurél (1868–1935), a kalocsai érseki líceum egyházjog tanára teológushallgatók számára tartott jogbölcseleti tárgyú előadásaiban.[1203] Finkey Pompéryt és Frey Jánost „katholikus hitelvi jogbölcsészeknek" nevezi, hiszen gyakorló teológusként a hivatalos egyházi nézeteket képviselték írásaikban.[1204] Gondolatait – miként írja – a keresztény bölcselet talaján állva fejti ki. Skolasztikus nézőpontját a jog forrásai kapcsán leírt tételei tükrözik. A jog elsődleges forrásának „az Isten által az emberekbe oltott örökérvényű elveket" tekinti, melyet természetjognak, vagy „természetes jogérzéknek" nevez, másodlagos forrásként pedig „az emberek szabad akaratát" említi.[1205] Művében igen nagy teret szentel a „szorosan vett jogbölcselet" különösen fontos részének, a „házasság jogbölcseleti alapjainak".[1206] Összességében megállapítható, hogy Pompéry műve nem tekinthető rendszeres jogbölcseleti munkának. Csapongó gondolatmenetű, a jogbölcseletben használatos korabeli terminológiát alig követő gondolatfűzérrel állunk szemben, mely a szerzőt leginkább foglalkoztató témaköröket járja körül.

A magát „keresztény katholikus természetjogásznak" valló Frey János (1871–1929) teológus *A természetjog vagy az észjog léte* című, 1903-ban megjelent könyve alapvetően a „Pulszky-Pikler-féle jogbölcselet" cáfolataként íródott.[1207] Fő művének tekinthető írásában az „újabbkori" magyar jogbölcseleti irodalom természetjog-elle-

[1195] Demkó György: A „célvagyon" hamis jogbölcseleti elmélete... 69. o.

[1196] Demkó György: A természetjogi vagyontulajdonjog... 103. o.

[1197] Notter Antal: Pikler Gyula: Bevezető a jogbölcseletbe. *Bölcseleti Folyóirat*, VII. évf. (1892) 725–730. o.; *A természetjog*. Szent-István-Társulat, Budapest, 1906. (Ugyanaz megjelent: *Bölcseleti Folyóirat*, XX. évf. [1905] 513–581. o.); A vizsgált korszakot követő évtizedekben napvilágot látott jogbölcseleti tárgyú írása még: A bölcselet és a jogtudomány. *Religio*, LXXXVI. évf. (1927) 3. füz. 170–181. o.

[1198] Baranyay Jusztin: Notter Antal. *Jogászegyleti Szemle*, II. évf. (1948) 1–2. sz.152–153. o.

[1199] Notter Antal: *A természetjog*... 8. o.

[1200] Uo. 9. o.

[1201] „Az emberek általában véve minden időben és mindenütt voltak és vannak meggyőződve bizonyos föltétlen jogszabályokról. Hogy ölni, lopni, hamis tanúságot tenni, rágalmazni, házasságot törni nem szabad: arról az emberek, ha az emberi természetnek megfelelően, társadalmi békében s nem anarchiában kívántak élni, minden időben és minden helyen meg voltak győződve. A természetjog tehát létezik; – létezik tudniillik az emberek eszében tamquam in regulato." (Uo. 63. o.)

[1202] „Aquinói sz. Tamásnak [...] a tana tiszta képet ad a természetjog mibenlétéről, terjedelméről és tulajdonságairól. Az ő tanításait fogadta el a kánonjog tudománya, melyben a természetjognak igen fontos szerep jutott." (Uo. 46. o.)

[1203] Pompéry Aurél: *Jogbölcseleti előadások*. Kalocsa, 1897.

[1204] Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi*... 375. o.

[1205] Pompéry Aurél: *Jogbölcseleti előadások*... 23. o. „Az Isten egy alapot vetett meg az erkölcsi és jogi világrendben, melytől az emberiségnek eltávolodnia sohasem lehet; törvényeket állított fel, melyeket minden embernek természetszerűleg, önkénytelenül meg lehet és meg kell ismernie, melyeknek követését ellenőrzi a lelkiismeret, és ezeknek a törvényeknek mindég fog engedelmeskedni az emberiség. [...] Ezen az alapon azután, azon éppen csak a legszükségesebb dolgokra kiterjedő törvényeken belül az ember szabadon épít tovább, szabadon alkotja a jogot, hogy így minden, még oly sokféle és szövevényes életviszonyaira nézve is bírjon szilárd irányelvekkel." (Uo.)

[1206] Uo. 170–245. o.

[1207] Frey János: *A természetjog vagy az észjog léte*. Taizs, Pécs, 1903.

nes képviselőinek munkásságát teszi kritika tárgyává.[1208] A „pozitivista és kozmopolitikus elméletekkel" szemben a természetjogot és pedig az „isteni természetjogot", azaz „Istentől az ember természetébe oltott és az ész által hirdetett jogot" kívánja védelmezni.[1209] A jogot Arisztotelész és Aquinói Szent Tamás nyomán az igazságossággal azonosítja, s ennek révén jut el a természetjog tárgyi fogalmához, melyet „az emberi társadalomban mindenkinek a természeti magáét (suum naturale) biztosító jogi normák összességének" nevez.[1210] Alanyi értelemben a természetjog nem más, mint „erkölcsi hatalom a természeti övé felett".[1211] Az örök érvényű természetjog a „[pozitív] jognak minden kellékével ékesítve" van, vagyis kötelező erejét sajátos szankció biztosítja: „Isten megadta a természetjognak az örök, isteni szankciót, melynél fogva Isten akaratával jön ellenkezésbe és Isten büntetését hívja ki magára, aki a természetjogot megszegi."[1212] A természetjog közvetlen érvényesülését azonban mégis a pozitív jog teszi lehetővé. Erről a természetjognak a pozitív joghoz fűződő viszonyát összefoglaló – Cathreinre hivatkozó – kijelentése utal: „A természetjog alapja, veleje, csontváza, éltető nedve a positiv jognak, azon épül fel minden jog, míg a positiv a természetjogból vont következtetések összege, a természetjognak alkalmazása s végre a positiv jog adja a természetjognak is az ideig való, földi szentesítést."[1213]

A szerző nem csupán általában a pozitivista felfogást utasítja el, hanem minden újabb jogbölcseleti irányzatot, így az „anyagelméleti és istentagadó jogfelfogást" (Bentham, Spencer stb., de idesorolja a magyar jogfilozófusok közül Pulszkyt, Öreget és Piklert), a „rationalistikus jogfelfogást" (Kant és követői), a „pantheistikus jogfelfogást" (Hegel, Schelling, Krause) és a „történeti iskolát" (Savigny, Stahl, Hugo, Puchta), melyek valamennyien végső soron a pozitivizmus hívei, tehát „tévtanokat" hirdetnek.[1214] De kárhoztatja a „legújabb német katholikus jogtudósokat" is, akik a történeti jogi iskola egyes „hangzatos" tételeit átveszik. Mindazonáltal diadalmasan jelenti ki, hogy a német történeti jogi iskola egyes megállapításai, így a szokásjog lényegi jellemzőjeként „az emberi természetben közös" vonásokra való hivatkozás nem egyéb, mint a „mi" természetjogunk.[1215] Művében a jól ismert tomista tételek a korabeli egyházi hitelvek nehézkes nyelvezetén megfogalmazva – alkalmanként a felekezeti elfogultságtól sem mentes módon – tárulnak elénk. Ezért nevezi a kortárs Plopu Frey felfogását jogfilozófia helyett keresztény „hit- és erkölcsfilozófiának".[1216]

[1208] Vö. uo. 78–116. o.
[1209] Uo. 8. o.
[1210] Uo. 9. o.
[1211] Uo. 11. o.
[1212] Uo. 18. o.
[1213] Uo. 19. o.
[1214] Uo. 49–56. o.
[1215] Uo. 74–75. o.
[1216] Vö. Plopu György: *A jog philosophiaja és criticai méltatása a fejlődési elv alapján...* 114–115. o.

Korábban már részletezett módon Jehlicska Ferenc Rezső (1879–1939) katolikus teológus, a budapesti egyetem hittudományi karának professzora a hazai jogbölcseleti gondolkodásban Pikler belátásos elméletének kritikájával hívta föl magára a figyelmet.[1217] Monografikus művében – a sokszor személyeskedő vádaskodások mellett – elszórtan találkozhatunk a szerző neotomista jogbölcseleti szemléletének megnyilvánulásával. Rá is ugyanúgy illik a Pompéry és Frey kapcsán megfogalmazott Finkey-féle jellemzés, vagyis katolikus hitelvi jogbölcseleti gondolkodóként a jogfilozófiát nem csupán a jog „mibenlétét" tárgyaló diszciplínának tekintette, hanem morális, teológiai, filozófiai szempontú „teljes világnézetként" értelmezte.[1218] Felfogásának kiindulópontját jól jellemzi a következő megállapítás: „A jog nem az ember akaratában, önkényében, vagy hasznossági kalkulációjában gyökeredzik, hanem a természetben, vagyis abban, amit az ember értelme a természet Alkotójának akarataképpen megismer és aminek megtartására kötelezettnek érzi magát."[1219] Majd később így folytatja: „A természetjog csak azon alapintézményekről gondoskodik, amelyek az emberi természet lényegének a posztulátumai és így szükségképpen minden nemzetnél egyformák (ius gentium). A nemzetek sajátos céljai, tendenciái, törekvései aztán a tételes jogban fognak visszatükröződni, amely a természetjog fölé épül és annak közelebbi meghatározását, részletezését képezi."[1220]

Néhány évvel később Jehlicska a budapesti egyetem „társadalmi erkölcstan" magántanáraként az első világháború előtt készülő magyar polgári törvénykönyv tervezetéről több mint ötszáz oldalas monográfiában fejtette ki a véleményét.[1221] A mű előszavában fontosnak tartja kiemelni, hogy bármely kodifikációs tevékenység, különösen a magánjogi törvénykönyvek megalkotása nem nélkülözheti a természetjogi, azon belül a katolikus gondolkodók által képviselt jogelméleti megalapozást.[1222] Megítélése szerint a jogpozitivizmus két nagy „veszedelmet" rejt magában.

[1217] Vö. Jehlicska Ferenc: *Pikler belátásos elmélete. Pikler jogbölcseletének és világnézetének kritikai vizsgálata.* Stephaneus, Budapest, 1908.

[1218] „A jogfilozófia ugyanis nemcsak a jog mibenlétéről, alkotásáról és fejlesztéséről ad fölvilágosítást, hanem foglalkozik az emberi cselekvés céljával, az élet értelmével általában; szóvá teszi a vallás és erkölcs mibenlétét és szerepét; fejtegeti a társas élet törvényeit; a nacionalizmus és az internacionalizmus kérdéseit; érintenie kell a test és a lélek kölcsönös viszonyát, az akaratszabadság, az emberi boldogság problémáját; ítéletet alkot az emberiség múltjáról, jelenéről s jövőjéről: szóval magyarázza az egész élet értelmét, teljes világnézetet nyújt azoknak, akik vele foglalkoznak." (Uo. x. o.)

[1219] Uo. 153. o.

[1220] Uo. 157. o.

[1221] Jehlicska Ferenc Rezső: *A modern polgári jog és a kath. keresztény erkölcstudomány (Különös tekintettel a jövendő magyar polgári törvénykönyvre).* Stephaneum, Budapest, 1913.

[1222] „A polgári törvénykönyvnél [...] nagyon sok függ attól, milyen világnézletnek hívei azok a jogászok, akik annak szerkesztésével meg voltak bízva. A legtöbb modern polgári törvénykönyvnek szerkesztői, jóllehet derék és kiváló férfiak, egy sajnálatos félreértésnek az áldozatai. A helyes, józan természetjogot, ahogy azt a legnagyobb görög és római bölcselőkkel egyetértve a nagy katholikus gondolkodók kidolgozták, összetévesztik a XVII. és XVIII. század forradalmi, hóbortos természetjogával s

„Először azt a balhitet kelti és táplálja, mintha minden jogintézmény teljesen az emberi törvényhozónak kényétől függene, akinek a jogalkotás terén mindent szabad. Másodszor pedig elszakítja a legfontosabb jogintézményeket szilárd alapjuktól, elvágja legmélyebb gyökereiket, miáltal minden erejüktől és állandóságuktól megfosztja [...] azokat."[1223] Szükségesnek tartja a jogászok figyelmét felhívni a „helyes" természetjogra, konkrétan rehabilitálni igyekszik az „igaz, helyes, a kereszténység által megtisztított, tökéletesített ius naturale-t, mely minden jogrendnek alapja."[1224] Fontosnak gondolja továbbá, hogy a modern polgári jog intézményeiben a keresztény erkölcsi elvek mind jelentősebb szerepet kapjanak. Következtetései letisztult tomista szemléletmódot tükröznek, amikor megállapítja, hogy „minden törvénynek végső forrása az örök törvény, a nagy világterv, melyet Isten öröktől fogva alkotott. Minden törvénynek valami módon ebből a forrásból kell erednie. A positív törvény csak úgy érdemli meg a törvény nevét, ha a természeti törvénnyel s annak forrásával, a lex aeterna-val összhangban van, arra közvetlenül vagy közvetve visszavezethető."[1225]

A korszak legjelentősebb természetjogi gondolkodója – „szilárd valláserkölcsi alapon" állónak és a „skolasztikus bölcselkedés [...] legfényesebb tulajdonait" magán viselő bölcselkedőnek nevezett[1226] – Esterházy Sándor (1863–1907) volt.[1227] A kassai királyi jogakadémia „bölcseletjogtudományi" tanára jogtudósi pályája kez-

ezzel együtt elvetik. A legtöbb modern jogász pozitivista, a természetjognak ellensége. Ezzel ellenségei a jogbölcseletnek is, mely a természetjog nélkül tárgytalan." (Uo. 7. o.)

[1223] Uo. 7–8. o. Mindezeket a polgári törvénykönyvre is vonatkoztatja: „[A] leglényegesebb jogok, melyekről a polg. Törvénykönyvek szólnak, nem a törvényhozók kegyelméből, hanem a természetes viszonyok alapján, a ius naturale erejénél fogva illetnek meg bennünket. Tudja és elismeri, hogy a leglényegesebb kötelességeket, melyeket a magánjogi törvénykönyvek előírnak, végeredményben nem azért kell teljesítenünk, mert a törvényhozók követelik, hanem mert a dolgok természetes rendje kívánja és mert az akarja, aki a dolgok természetes rendjét megalkotta: Isten." (Uo. 16. o.)

[1224] Uo. 8. o.

[1225] Uo. 24. o.

[1226] Bernolák Nándor emlékbeszéde. In: *Esterházy Sándor emlékezete.* Szt. Erzsébet, Kassa, 1910. 35. o. Hasonló jellemzést olvashatunk egy másik értékelésben: „Határozottan arisztotelikus, scholastikus keresztény alapokon áll." (Vetési: Bölcseleti mozgalmak, vegyesek. Jogászaink filozófiai képzettsége. *Bölcseleti Folyóirat,* XVII. évf. [1902] 3. füz. 427. o.)

[1227] Esterházy Sándor (1863. október 19., Kolozsvár – 1907. szeptember 2., Budapest) Rómában a pápai Gergely-egyetemen teológiát és filozófiát tanult, ahol 1883-ban a filozófia doktorává avatták. Ezt követően a kolozsvári és budapesti egyetemeken folytatott jogi tanulmányokat. 1888-ban az államtudományok, majd 1891-ben a jogtudományok doktorává avatták. 1889-től Kolozsvár aljegyzője, majd 1892-től a kassai királyi jogakadémia jogbölcselet és büntetőjog tanára. 1905-től haláláig az intézmény igazgatója. Életéről és munkásságáról lásd Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi...* 370–375. o.; Bernolák Nándor emlékbeszéde. In: *Esterházy Sándor emlékezete...* 1910. 13–45. o.; Barna Horváth: Die ungarishe Rechtsphilosophie... 39., 42–46. o.; Borbély Zoltán: *A jogérték elmélete.* Stief, Kolozsvár, 1910. 51–55. o.; Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon...* 317–323., 326–328. o.

detén csatlakozott a „természetjog diadalmas iskolájához".[1228] Az ember és a társadalom lényegéből, természetéből folyó, az ész által megismerhető – Aquinói Szent Tamás, Grotius és az újabb irodalomban Cathrein által képviselt – örök érvényű jog képviselőjeként nevéhez fűződik a korszak legátfogóbb elméletének hazai megalkotása. Jogszemléletének első részletesebb kifejtésével *A jog lényegéről* című, 1893-ban megjelent tanulmányában találkozhatunk. Az ott megfogalmazott tételeit – az időközben publikált egyéb elméleti tárgyú írásainak a felhasználásával – önálló jogbölcseleti rendszerré kívánta formálni. Ennek eredményeképp került kiadásra 1897-ben – majd bővített formában 1899-ben – *A bölcseleti jogtudomány kézikönyve* című kétkötetes majd' félezer oldalas fő műve.

Esterházy élesen elítéli a pozitivizmust, mely – véleménye szerint – egy eszmék és elvek nélküli jogtudományt valósított meg.[1229] Az általa képviselt „bölcseleti jogtudomány" a jog „lényegét, végcélját és első okait kutatja". Miután pedig a jog az „emberi társaság természetéből ered, onnan határozható meg lényege és onnan szabható meg végcélja is: azért nevezik a bölcseleti jogtudományt közönségesen a természetjog tudományának is."[1230] A természetjog a társas életnek a „fővázát", a lényeges vonásait rajzolja meg, s a részleteket a tételes jognak engedi át.

Nézete szerint a „jog" szó nem véletlenül vezethető vissza minden nyelven a „természetes igazságosság" fogalmára. A jog soha, sehol nem tekinthető „üres alakiságnak", annak elválaszthatatlan tartalma a természetes igazságosság. A „népek" gondolkodásában a jog fogalma mindenütt egységes, és egyaránt magában foglalja a tárgyi és alanyi jogot. A tételes jog lényegét vizsgálva megállapítja, hogy az első sorban „hatalom", azon belül is „erkölcsi hatalom", melynek csupán kiegészítő része a „physikai hatalom". A jog mindig csak „emberekkel szembeni", azok akaratát érintő „erkölcsileg sérthetetlen" hatalom.[1231] Összefoglalóan megállapítja, hogy a „közérzület" (sensus communis) szerint a jog lényegében „erkölcsi hatalom és erkölcsileg sérthetetlen", s elutasít minden olyan felfogást, mely a jogot a tiszta fizikai hatalommal és kényszerrel azonosítja. Különösen elítéli ebből a szempontból a kortárs jog-

[1228] Esterházy Sándor főbb jogbölcseleti tárgyú művei: *Bevezető a dr. Pikler Gyula jogbölcseletébe.* Mildner, Kassa, 1892.; *A jog lényegéről.* Koczanyi és Vitéz, Kassa, 1893.; *A ius szó jelentései a római jogban.* Koczányi és Vitéz M. Kir. Gazd. Tanintézeti Könyvkereskedés, Kassa, 1895.; *A bölcseleti jogtudomány kézikönyve.* I. köt. Nauer, Kassa, 1897. [182 o.]; II. köt. Bernovits, Kassa, 1897. [165 o.]; *A bölcseleti jogtudomány kézikönyve.* I. köt. [Bővített kiadás] Nauer, Kassa, 1897. [468 o.]

[1229] Elkötelezettségéről ekképp szól: „Nekünk elég az, hogy minden idők legnagyobb jogbölcselői, legnagyobb lángelméi természetjogászok voltak. Midőn természetjog létezését valljuk, a legrégibb éppen úgy, mint a legutóbbi századok (Rousseau, Kant, Bentham, Spencer Herbert) legnagyobb gondolkodóinak a tekintélyére támaszkodhatunk." (Uo. 47–48. o.)

[1230] Esterházy Sándor: *A bölcseleti jogtudomány kézikönyve.* I. köt. 34. o. „[A] természetjog tudománya: azoknak a jogelveknek a rendszere, amelyek az ember és az emberi társaság természetéből (lényegéből) következnek." (Uo. 35. o.)

[1231] Uo. 141–148. o.

bölcselő Pikler elméletét, s kimutatja róla, hogy az maga sem más, mint természetjog, „az egész emberiség jogérzetének igazságába vetett hit természetjoga."[1232] Mivel nem fogadja el a jogosság és jogtalanság kizárólagos forrásának az állami akaratot, ezáltal cserben hagyja a pozitivizmus alaptételét, és maga is természetjogász lesz.

Az igazság „egyetemes törvényeit" az emberre alkalmazva jut el Esterházy az „emberi igazság törvényeihez", melyek közül négyet nevesít: 1. „az ember természetével megegyezően létezzék, azaz úgy létezzék, ahogy eszes, szabad akaratú, érzéki lénynek léteznie kell"; 2. „az ember cselekvése olyan legyen, mint amilyen a természete"; 3. „az együttlétező emberek között az emberi természetnek megfelelő rend legyen"; 4. „az együttlétező emberek cselekvése a természetes renddel megegyező legyen."[1233] Ezt követően az erkölcs és jog kantiánus alapú megkülönböztetését követően jut el a (pozitív) jogszabály meghatározásához. E szerint a „jogszabályok az emberek egymás között való külső igazságosságának a szabályai."[1234]

Ezt követően skolasztikus aprólékossággal lát hozzá a természetjog létezésének igazolásához. Álláspontja szerint a természetjog feltételezése nélkül nem lehet még a tárgyi jog fogalmát sem meghatározni.[1235] Öt fő érvet sorakoztat föl, melyek meggyőződése szerint kétséget kizáróan bizonyítják a természetjog létét,[1236] majd a „jogpozitivizmus képtelenségét" további tizennégy argumentummal igyekszik kimutatni,[1237] végül huszonegy gyakorta fölmerülő „ellenvetést" fogalmaz meg a természetjoggal szemben, melyeket egyenként igyekszik megcáfolni.[1238] Ennek során természetjogászoknak minősíti mindazokat a jogbölcseleti – köztük akár pozitivista szemléletű – gondolkodókat, akik tételes jogot bíráló kijelentést tettek. Ezt követően állapítja meg az emberi igazság négy törvényéből levezethető „legfőbb jogi törvényt", amely úgy szól, hogy „az együttlétező emberek között az ember és az emberi társaság természetével (lényegével) megegyező jogrend legyen."[1239] Ez valójában megegyezik az emberi igazság harmadik törvényével, melyből levezeti „a jog főelvét": „[T]ermészetjogilag jogos az a külső szabad cselekedet, amely az embereknek, mint

[1232] Uo. 178. o.

[1233] Esterházy Sándor: *A bölcseleti jogtudomány kézikönyve*. I. köt. [Bővített kiadás] 194. o.

[1234] Uo. 211. o.

[1235] „[T]ételes jognak nevezzük az emberi törvényhozótól eredő jogszabályokat azokkal együttesen, amelyek már fölismerve, elismerve, biztosítva és védelmezve vannak. Ebben az értelemben tehát a tételes jog, a már teljesen érvényre juttatott természeti jogszabályokat is magában foglalja." (Uo. 276. o.)

[1236] Ezek a következők: 1. „a lét törvénye az, hogy minden dolog cselekvése illő legyen a saját maga és a többi együttlétező dolog természetéhez (lényegéhez)"; 2. „az egész emberiség évezredes jogi meggyőződése"; 3. „a legáltalánosabb jogszabályok, jogelvek, az egész földkerekségén azonosak"; 4. „ha a természetjog lehetetlen, a nemzetközi jog is lehetetlen"; 5. „a természetjog tagadásának képtelen és visszás következései". (Uo. 289–294. o.)

[1237] Uo. 295–307. o.

[1238] Uo. 327–402. o.

[1239] Uo. 403. o.

öncélú lényeknek a társas életével megegyezik és jogtalan az a külső szabad cselekedet, amely az embereknek, mint öncélú lényeknek, a társas életével ellenkezik."[1240] A jog e főelvéből következik a természetjog minden más princípiuma.

Fő műve második kötetében, a „különös részben", az általános jogelveket a jogélet különböző viszonyaira próbálja meg alkalmazni, vagyis levonja azokból a „különös következményeket", bemutatva a természetjog és tételes jog érintkezési pontjait.[1241] Félbemaradt műve csak a magánjog két részét, a személyi és dologi jogokat tárgyalja, a közjogi fejezetekhez a későbbiekben sem fogott hozzá.

4.2. A természetjog rehabilitációja a két világháború között

Az első világháborút követő időszakban a hazai jogbölcseleti gondolkodás képviselőit állásfoglalásra késztette az a tény, hogy egyre többen kezdték hangoztatni a természetjog rehabilitációjának szükségességét, illetve beszéltek a természetjog aktualitásáról, időszerűségéről. A természetjogtan és jogpozitivizmus polémiája nem csupán a nemzetközi, hanem a magyar jogirodalomban is új helyzetet teremtett.[1242] Horváth Barna első jelentősebb jogbölcseleti tanulmányában, *Természetjog és pozitivizmus*[1243] címen foglalkozott az „örök" aktualitással bíró kérdéssel.[1244] A természetjogtan és jogpozitivizmus viszonyát egy konkrét, az idő szerint még formálódó elmélet bemutatása kapcsán vizsgálja. Írása, mely műfajilag a recenzió és az esszé termékeny szintézise, több mint kétharmad részében a három évvel korábban, Kelsen tollából megjelent monográfia, az *Allgemeine Staatslehre* kritikai méltatása.

[1240] Uo. 409. o.

[1241] „Megállapítani törekszünk azt, hogy milyennek kell lenni az ember és az emberi társaság természetével megegyező jogrendnek. A részletezésnek magától érthetőleg itt határt szab az, hogy a természetjog csak mintegy fővázát adván meg az emberi társas élet rendjének, ahol a természetjog hatásköre megszűnik és a tételes jog föladata kezdődik, ott végződik egyszersmind a természetjog tudományának a hatásköre is." (Esterházy Sándor: *A bölcseleti jogtudomány kézikönyve*. II. köt. 3. o.)

[1242] A két világháború közötti hazai természetjogi tradícióról lásd Szabadfalvi József: Természetjog és pozitivizmus: Széljegyzetek egy örökzöld vita két világháború közötti hazai jogbölcseleti irodalmához. In: Szabó Miklós (szerk.): *Natura iuris. Természetjogtan & jogpozitivizmus & magyar jogelmélet*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2002. 9–29. o.; Máté Paksy – Csaba Varga: Ideas of natural law in Hungary, past and present… 156–157. o.; 20th-century Natural Law Theory in Hungary. In: Enrico Pattaro – Corrado Roversi (eds.): *Legal Philosophy in the Twentieth Century: The Civil Law World*. Tome 1: Language Areas. Springer, Dordrecht, 2016. 1219–1225. o.

[1243] Horváth Barna: Természetjog és pozitivizmus. *Társadalomtudomány*, VIII. évf. (1928) 3–5. sz. 213–247. o. E tanulmány több helyen szövegszerűen is megegyezik a *Die Idee der Gerechtigkeit* című írásával. Vö. Barna Horváth: Die Idee der Gerechtigkeit *Zeitschrift für öffentliches Recht*, Bd. VII (1928) H. 4. 508–544. o.

[1244] Horváth művének részletes elemzését olvashatjuk két kitűnő tanulmányban: H. Szilágyi István: Circus Juris. Dráma és jogfilozófia Horváth Barna életművében. In: *Portrévázlatok*… 236–246. o.; Cs. Kiss Lajos: Szabadság és kényszer. Horváth Barna szellemi pályája… 588–590. o.

Fontos megemlíteni, hogy hat évvel vágyunk a *Reine Rechtslehre* megjelenése előtt, de a kelseni életmű minden – később is hangsúlyos – kérdése terítékre kerül Horváth írásában.

A tanulmány bevezető soraiban – exponálva a két és félezer éves múltra visszatekintő polémiát – a korabeli jogfilozófiai gondolkodást megérintő újfajta tendenciáról tesz említést: „Ma Európaszerte a természetjog reneszánszáról beszélnek. Vajon át lehet-e öltöztetni a társadalombölcselet történetének ezt a jól ismert hősét a hellén és római ókor, keresztény középkor és a nagy újkori protestáns természetjog díszes, de avult köntöséből a modern ember munkaruháiba? Vajon micsoda belső feszítőerő, micsoda titokzatos dialektikai folyamat az, amely a pozitivizmust belülről készül most ismét szétfeszíteni? Micsoda végzet lebeg a pozitivizmus felett, hogy győzelme sohasem lehet véges? Micsoda sötét sors akadályozza meg ezt a két halálosan ölelkezett ellenfelet: a Természetjogot, – ezt a nagy Állítást – éppúgy, mint a Pozitivizmust, – ezt a nagy Tagadást, – abban, hogy egymást elpusztítsa; micsoda hatalom az, amely ezt a két ellenfelet, akiknek harca egyidős a társadalomról való gondolkodással, nem engedi sem győzni, sem meghalni?"[1245]

Horváth a természetjog és a pozitivizmus történetileg ellentmondásos viszonyának bemutatása kapcsán rögzíti elméleti kiindulópontját, mely szerint „a pozitivizmus a maga következetes végiggondolásában csupán egyik neme – és nem kontradiktórius ellentéte – a természetjognak: pozitivista természetjog. A pozitivizmus éppúgy méhében hordja a természetjogot, mint az ismereti relativizmus az abszolút logikát, az empirizmus a metafizikát, az ateizmus a misztikus vallásosságot."[1246] Az általa „realista víziónak" nevezett felfogás szerint „a természetjogi termelés zöme – merev ellentétben a természetjog eszméjével – a mindenkori pozitív jog kiszolgálását jelentette; a pozitivizmusról viszont mutassuk ki, hogy immanens logikával, eltagadhatatlan és elalkudhatatlan dialektikával tör és vágyódik a természetjog tiszta eszméje felé."[1247] Horváth tisztában van azzal, hogy világnézeti szempontból – és erre a jogfilozófiai gondolkodás főbb korszakainak jellemzését hozza példaként – sem lehet a két nagy szemléletmód „igazát" alátámasztani, mivel egyaránt felhasználhatók lényegében bármilyen ideológiai, politikai célok melletti argumentálásra.[1248]

Elméleti kiindulópontja igazolásakor a „jogfilozófiai pozitivizmus" lényegi vonásainak bemutatására szorítkozik. A pozitivizmus alaptétele szerinte a következő: „[A] jognak érvényességi alapja egy tapasztalati tény, a jogalkotás aktusa." – majd

[1245] Horváth Barna: Természetjog és pozitivizmus... 213. o.
[1246] Uo. 214–215. o
[1247] Uo. 215. o.
[1248] „Azt látjuk tehát, hogy úgy a természetjogi, mint a pozitivista elméleteken belül a legszélsőbb abszolutizmustól az anarchizmusig az összes elképzelhető politikai állásfoglalások képviselve vannak. Röviden és szabatosan: a politikai jobboldal éppúgy állhat pozitivista alapon szemben egy természetjogi alapon álló baloldallal, mint megfordítva." (Uo. 216. o.)

így folytatja – „A pozitív jog felett nem áll abszolút értékmérő, nincs olyan jogfeletti mérték, amelyből a jog abszolút helyessége vagy helytelensége megítélhető volna; nincs olyan abszolút érvényességi alap, amelyből a pozitív jog a maga relatív helyességét származtathatná. A jog a hatalom tényének funkciója."[1249] E köznapi – közmegegyezést tükröző – megállapítás arra a következtetésre sarkallja Horváthot, hogy a jogfilozófiai pozitivizmust az erkölcsi értékrelativizmushoz hasonlítsa. Miként az erkölcsi relativizmus szerint nincs feltétlen erkölcsi norma, úgy a jogfilozófiai pozitivizmus szerint sincs feltétlen jogszabály. Úgy véli, az alaptételek nagyon hasonlóak az ismeretelméleti relativizmus gondolatiságához, mely tagadja a feltétlen igazság létét: „Ennek a tételnek az immanens értelme és immanens érvényességi igénye között tudvalevőleg ellentmondás van. Az az állítás, hogy nincs feltétlen igazság, a feltétlen igazság igényével lép fel."[1250] Ha mindezt a jog világára vonatkoztatjuk, akkor Horváth szerint azt tapasztaljuk, hogy a jogfilozófiai pozitivizmus – hasonlóan az erkölcsi relativizmus tagadó jellegéhez – abból indul ki, hogy elutasít minden „Jogfelettit" mint megítélési mértéket, és a természetjog elleni „elkeseredett hajszába" kezd. Azzal követi el a pozitivizmus a lehető legnagyobb hibát, hogy „idővel a problémaanyag túlnyomó részét jogászilag irreleváns, jogfeletti matériának nyilvánítja. Ahelyett hogy megoldanák őket, a jogelmélet főproblémáit egyszerűen a Jogfelettibe, a természetjogba utalják. Abban, hogy ezzel a jogelmélet problémakincse csaknem maradék nélkül természetjoggá bélyegeztetik, már a relativizmusnak akaratlanul is igenlő jellege jelentkezik. Minél következetesebben gyakorolja a pozitivizmus a maga tagadó és leegyszerűsítő funkcióját, annál könnyebben szorítkozhatik egyetlen jogfeletti alaptételre: t. i. a jogfeletti megítélési mértékek mellőzésének alapértékére. Viszont minél következetlenebbül jár el e tekintetben, annál több természetjog, jogfeletti maradék, etikai-politikai posztulátum mutatható ki saját tanításaiban."[1251] Horváth képletes, aforizmaszerű kijelentése szerint mindez röviden is összefoglalható: „A pozitivizmus terhes a természetjogtól."[1252]

Horvát a 20. század egyik legmeghatározóbb elméleti törekvésének bemutatásán keresztül kívánja az előzőekben vázolt gondolatait érvekkel alátámasztani. Véleménye szerint a „kelsenizmus" – vagy ahogyan már e munkájában is említésre kerül, a „tiszta jogtan" – minden erőfeszítése ellenére, vagy éppen ennek okán, nem tud megszabadulni a nem kívánt tehertől, a természetjogi kötődéstől. Horváth több vonatkozásban is górcső alá veszi az ekkor már minden jelentős jogbölcseleti gondolkodót vitára késztető teóriát, mellyel kapcsolatban megjegyzi, hogy mindazoknak igazuk van, akik „logikai természetjogot" látnak a tiszta jogtanban, mivel Kel-

[1249] Uo. 218. o.
[1250] Uo. 219. o.
[1251] Uo. 222. o.
[1252] Uo. 214. o.

sen a marburgi filozófia fegyvertárából származó „rendszergondolat" érvényre juttatása kedvéért – különösen áll ez a hipotetikus alapnormára, illetve a belőle levezethető jogrend gondolatára – „logikai erőszakot" követ el a vizsgált ismerettárgyon, magán a jogon.[1253] Horváth kimutatja az elmélet másik szembeszökő ellentmondásosságát, miszerint a jogtétel számos „metajogi fogalmat" (pl. emberi magatartás, esemény, kényszer, cselekvés, mulasztás) tartalmaz, melyek – miként Kelsen tanítja – „mint tényálladék megy bele a jog szisztematikájába", következésképpen a jogot nem lehet egyszerűen mint kényszerrendet definiálni: „A jognak kényszerrendként való felfogása – és a vita a felett, hogy a jog valóban kényszerrend-e egyidős a jogról való gondolkodással – tipikusan szociológiai tájékozódású ideológia. Ennek a szociológiai természetjognak, ennek a jogfilozófiai empirizmusnak ugyanaz az etikai háttere, mint a szofisták hatalom-ideológiájának."[1254] Harmadsorban Horváth szerint beszélni lehet a tiszta jogtan kapcsán a „politikai természetjogi" vonásokról, melyeket Kelsen állambölcseleti nézeteinek elemzése révén mutat be. Vagyis a kelsenizmus radikálisnak tekinthető relativizmusa etikai, logikai, szociológiai, politikai feltételektől terhes „szkeptikus" természetjogi indíttatású tan, következésképpen a kelseni tiszta jogtan metafizika-mentessége – miként az alapnorma[1255] – merő fikció.

Horváth a későbbiekben is alkalmat talált arra, hogy a természetjogtan és jogpozitivizmus ügyében, ha csak érintőlegesen is, kifejtse álláspontját. *Rechtssoziologie* című monográfiája egyik több oldal terjedelmű lábjegyzetében megismételve és összefoglalva a korábban hangoztatottakat megállapítja, hogy „a jogpozitivizmus is mint a filozófiai empirizmus jogelméleti funkciója csupán a filozófiai idealizmus jogelméleti funkciójaként felfogott természetjogi doktrína különös válfaja", melyet véleménye szerint kritikusai sem tudtak cáfolni.[1256] Néhány évvel később *A jogelmélet vázlata* című művében a korábban megismert érvek fölhasználásával szól a természetjog és pozitív jog közötti viszonyról. A természetjog „illúzió" mivolta sem bizonyíték, sem cáfolat nem lehet. Alapvető hipotézisként fogalmazza meg a természetjog „elkerülhetetlenségét" és „hasznosságát", illetve olykor „káros" jellegét. Elkerülhetetlen azért, mert tagadása is természetjoghoz vezet: „A pozitív jog mögötti jogot tagadni ugyanis éppoly kevéssé lehet a pozitív jog alapján, mint a tapasztalaton túli világot a tapasztalat alapján. Sem a pozitív jog, sem a tapasztalat – eltekintve attól, hogy mindkettő még befejezetlen – nem mond semmit arról, hogy mögöttük mi van. A jog mögötti jogot és a valóság mögötti valóságot akár állítani, akár tagadni csak a tapasztalat mögé nyúlva lehet. Az állítás a jog mögötti jognak, a tagadás pedig a tételes jognak ad természetjogi jelleget. A pozitivisták gyanútlanul sokkal dogmatikusabb alapon állnak, mint ellenfeleik, mert ők voltaképpen csak természetjogot – a dogmatikusan kizárólagosnak állított tételesjogot – ismernek."[1257] Mindezzel szembenézni azért hasznos, mert „figyelmeztet arra a határra, ahol a tapasztalat, a pozitivitás cserben hagy" bennünket. Károssá pedig akkor válik, amikor a „szükségből erényt csinálva óvatosságra intő tábla helyett dogmák kódexévé lép elő."[1258] Mint látjuk, a szűk egy évtizeddel korábban megfogalmazott kiindulóponton Horváth később sem lépett túl, figyelme ezt követően elsősorban saját elméleti rendszere kidolgozására irányult.[1259]

A szóban forgó időszakban Moór Gyula is több írásában érintette a természetjog és jogpozitivizmus viszonyát. Vonatkozó műveiben az 1920-as évek elejétől mindig nagy teret szentelt a természetjogtan és jogpozitivizmus közötti „örök harc" bemutatásának. Moór szemléletmódjában új színt jelentett az 1930-as évek elején formálódó „negatív vagy limitatív természetjogi felfogásról" szóló elméleti alapvetése, melynek rendszerezett kifejtésével *A természetjog problémája* című értekezésében találkozunk.[1260] Az itt megfogalmazott gondolatait a jogalkotás logikai határairól már *A logikum a jogban* című tanulmányában megemlíti,[1261] illetve *A jogi szemé-*

[1253] „A logikai természetjog [...] fogalma mögött a régi jó, megszokott etikai természetjog rejtőzik. [...] A megismerő ember tipikus magatartása, amellyel a világ minden zugába világosságot akar bevinni, amellyel minden ellentmondást fel akar oldani, amellyel minden Különbözőt egy nagy Egységbe akar összefoglalni, amellyel a Rendszer törvényszerű nyugalmát akarja a Chaos nyugtalan borzalma helyére léptetni – a megismerő embernek ez az egész magatartása tipikusan és jellegzetesen etikai magatartás. A megismerő ember a világban értelmet keres. S ha nem talál: akkor értelmet magyaráz bele, mert azt akarja, hogy a világ értelmes legyen. Szembeszökővé válik ez akkor, amikor – mint a kelsenizmus esetében – ez a megismerési, rendszerezési, egységesítő és leegyszerűsítő szenvedély elragadja a gondolkodót, aki most már a maga türelmetlen racionalizmusában nem hajlandó többé a megismerésnek semmiféle korlátját tisztelni." (Uo. 234. o.)

[1254] Uo. 236. o.

[1255] „Mert ha nyilvánvaló, hogy az alapnorma tartalma csak természetjogi lehet, akkor a pozitivizmusnak le kell vonnia azt a konzekvenciát, hogy az alapnorma merő fikció; az alapnorma nem teljes, mert bizonyíthatóan tartalommal el nem látható ismerettárgy! Az alapnorma olyan forma, amelynek a pozitivizmus nem is képes tartalmat adni. [...] Az alapnorma nagykapuja tárva-nyitva áll az erősebb joga előtt éppúgy, mint az igazságosság előtt, a hatalom előtt éppúgy, mint a Ráció előtt, az autokrácia előtt éppúgy, mint a demokrácia előtt." (Uo. 242–243. o.)

[1256] Vö. Horváth Barna: *Jogszociológia...* 152. o.

[1257] Horváth Barna: *A jogelmélet vázlata...* 46. o.

[1258] Uo.

[1259] Mindazonáltal van olyan interpretáció, mely éppen a folyamatosságot véli látni a szinoptikus elmélet megalkotása előtti és az emigrációs években keletkezett publikációk között. E gondolati kísérlet szerint a szinoptikus jogelmélet már nem „csúcspontként", hanem „kitérőként" tűnik fel az életmű egészén végighúzódó gondolati irányhoz képest. (Vö. H. Szilágyi István: Circus Juris. Dráma és jogfilozófia Horváth Barna életművében. In: *Portrévázlatok...* 235–236. o.)

[1260] Moór Gyula: *A természetjog problémája.* Értekezések a filozófiai és társadalmi tudományok köréből. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1934. (Német nyelven: Das Problem des Naturrechts. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, Bd. XXVIII [1935] H. 3. 325–347. o. és H. 4. 543–569. o.)

[1261] „[C]sakis olyan tartalmak tehetők joggá, amelyek logikailag összeegyeztethetők, amelyek egymással megférnek. A normaforrásként jelentkező jogalkotó hatalmának szigorú logikai határai vannak. [...] A jogalkotás logikai határai [...] jórészt már magából az emberi gondolkodás logikus szerkezetéből folynak." (Moór Gyula: *A logikum a jogban...* 8. o.)

lyek elmélete című monográfiájában egy hosszabb lábjegyzetben szól a „lehetséges jogról", amely nem más mint „negatív értelemben vett természetjog".[1262] Lényegében ugyanezt olvashatjuk – némileg bővebb magyarázat kíséretében – a „Kelsen-Festschrift"-ben megjelent *Reine Rechtslehre, Naturrecht und Rechtspositivismus* című tanulmányában is.[1263]

Moór újszerűnek ható elméletében a természetjog és a pozitivizmus közös magjának megtalálására tesz kísérletet. Kiindulópontja, mint sokaknak ez idő tájt, a természetjog modern reneszánsza, melyről így ír: „Napjainkban [...] szemtanúi lehetünk a természetjog feltámadásának. A világháború megpróbáltatásán átment emberiség fokozott metafizikai vágyakozása nyilvánul meg talán abban, hogy a természetjogi felfogás az utolsó másfél évtizedben – írja 1934-ben – eleven erővel újraéled."[1264] Moór szerint több síkon folyik a küzdelem „a jogi pozitivizmus és a nagy erővel támadásba lendült természetjogi felfogás között s a mai jogbölcseletnek nincsen égetőbb problémája, mint állást foglalni az ellentétes szellemi áramlatoknak ebben a harcában."[1265] Saját nézőpontjának megalapozását részletes elmélettörténeti fejtegetések teszik meggyőzőbbé, melynek végén megállapítja, hogy „a mérsékelt jogi pozitivizmus és a skolasztikus természetjog felfogása közti különbség nem olyan jelentékeny, mint azt általában hinni szokták."[1266] Moór szerint látszólag két kérdésben van eltérés a pozitivista és természetjogi felfogás „mérsékelt" válfajai között. Egyrészt különbség van az erkölcs szerepének megítélésében, másrészt a tételes jog „mivoltára" vonatkozó felfogásban. Ami az elsőt illeti, a mérsékelt jogpozitivizmus elismeri az erkölcsöt a jog helyességének végső értékmérőjeként, azonban – szemben a skolasztikus felfogással – ezt az értékmérőt nem tekinti természetjognak. Azaz mindkét szemléletmód valamilyen formában elutasító a nyers hatalmi parancsnak

[1262] „A lehetséges jog jogfilozófiai problémájára vonatkozóan legyen szabad röviden a következőket megjegyeznünk. Ha nem is fogadhatjuk el a régi természetjogi iskolának azt a felfogását, amely tartalmilag meghatározhatónak vélte a maga természeti jogának örökérvényű és változhatatlan előírásait, szerény nézetünk szerint mégiskétségtelennek látszik, hogy a változó tételes jogban bizonyos változatlan és örökérvényű elemek találhatók. Ezek a változatlan elemek azonban mint a jog tartalmát csupán negatíve meghatározó tényezők jönnek tekintetbe. Pozitive a tételes jog tartalmát a jogalkotó határozza meg; ő tölti ki konkrét tartalommal azokat a kereteket, amelyeken belül működését kifejtheti. Mert a jogalkotó hatalomnak változatlan és át nem hágható határai vannak: logikai, fizikai, szociológiai és etikai határai. Ami ezen határok miatt lehetetlen, az a tételes jog tartalmává sem válhat. Ebben az értelemben beszélhetnénk – ha a természetjog homályos és sokértelmű kifejezését használni akarnók – egy negatív értelemben vett természetjogról." (Moór Gyula: *A jogi személyek elmélete*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1931. 40. o.)

[1263] Vö. Moór Gyula: Reine Rechtslehre, Naturrecht und Rechtspositivismus. In: Alfred Verdross (Hrsg.): *Gesellschaft, Staat und Recht. Festschrift gewidmet Hans Kelsen zum 50. Geburtstag...* 102–105. o.

[1264] Moór Gyula: *A természetjog problémája...* 6. o.

[1265] Uo. 9. o.

[1266] Uo. 19. o.

tekintett joggal szemben. Valójában a másik kérdés megválaszolása jelent valódi különbséget a két szemléletmód között: „[A] jogi pozitivizmus és a természetjogi felfogás különbsége nem is a természetjogra vagy az erkölcsre vonatkozó eltérő felfogásban, hanem magában a tételes jog fogalmának eltérő megállapításában van."[1267] Moór végső soron monista nézetének ad hangot, amikor a természetjogi felfogást, mint a tételes jog „mellett vagy felett" álló magasabb rendű jog koncepcióját, megkérdőjelezi: „[H]a a tételes rendelkezés ellenkezik a természetjoggal, akkor nem jog, ha pedig megfelelnek, akkor nem egyéb, mint a természetjogi alapelvek részletesebb kifejtése per modum conclusionis vagy per modum determinationis s ekkor a természetjog sem más, mint magában a tételes jogban bennrejlő általános és örökérvényű elvek foglalata."[1268] Mindebből azt a következtetést vonja le, hogy a vázolt felfogás és a mérsékeltnek tekintett skolasztikus tanítás között nincs valójában ellentét. A valódi különbség, vagy ahogyan Moór nevezi, „ütközőpont" a jogi pozitivizmus és a természetjogi felfogás között nem itt keresendő, hanem „a helytelen jog lehetőségének, illetőleg a jogalkotó hatalom korlátlanságának [a] kérdésében".

Moór a skolasztikus felfogásnak a helytelen jog kapcsán vallott nézetét – mely szerint a „kiáltóan erkölcstelen" tételes jog nem tekinthető jognak[1269] – olyan paradigmatikus kiindulópontnak tekinti, ami a továbbgondolás igényére tarthat számot. Ez a skolasztikus filozófiában rejlő gondolat tulajdonképpen a jogalkotó hatalom korlátlanságának tagadása. Moór úgy véli, hogy a skolasztikus felfogással nincs ellentétben, sőt annak „legmélyebben fekvő, leglényegesebb és legértékesebb" alapgondolatával teljes mértékben összhangban van, ha a kiáltó „erkölcstelenség" fogalmát összekapcsoljuk az „okozatos lehetetlenség" gondolatával, mely magában foglalja az erkölcsi mellett a fizikai (természeti adottságok), szociológiai (társadalmi élet adottságai) és logikai lehetetlenséget: „Ezzel eljutottunk egy olyan felfogáshoz, amely a jogalkotó társadalmi hatalom számára általánosan, állandóan és megváltoztathatatlanul fennálló logikai, fizikai, szociológiai és etikai korlátokról, a tételes jog ledönthetetlen határairól beszél, és amelyet szívesen neveznék negatív vagy limitatív természetjogi felfogásnak, minthogy nézetem szerint nincsen ellentétben a természetjog, különösen a skolasztikus természetjog [...] alapgondolatával."[1270] De ugyanígy nincsen ellentétben a „mérsékelt jogi pozitivizmus" felfogásával sem, amely szemben áll a „túlzó pozitivizmusnak" a jogalkotó hatalom korlátlanságát valló tételével. Moór meg van győződve arról, hogy ezek a korlátok „formális" keretet jelentenek a jog számára, és „azt mondják meg, mi nem lehet jogi tartalom". E

[1267] Uo. 22. o.

[1268] Uo. 23. o.

[1269] „A »kiáltó erkölcstelenség«[-en] [...] azoknak az alapvető erkölcsi elveknek a megsértését értjük [...], amelyek nélkül a társadalom fennállása az okozatos realitás szempontjából is lehetetlen." (Uo. 25. o.)

[1270] Uo. 26. o.

negatív meghatározás csupán a „lehetséges, de még nem a valóságos jog tartalmának határát" írja körül, tehát nem tekinthető klasszikus értelemben vett természetjognak. Moór a tanulmányának végén, nem hazudtolva meg neokantiánus mivoltát, optimistán tekint az egymással évezredes küzdelmet vívó szemléletmódok jövőbeni sorsára: „[N]em lehetetlen, hogy kellő megértés mellett [...] a természetjog és a jogi pozitivizmus vitája, mint a valóság és érték heterogén szféráinak súrlódásából keletkezett harci zaj, e szférák zenéjeként összhangba olvadjon."[1271]

Sajátos színt képviselt a természetjogi nézőponthoz való viszonyulásban Irk Albert, aki 1937-ben tartott akadémiai székfoglalójában a jog érvényesülésében meghatározó szerepet játszó irracionális értékelő elemekről értekezett. Úgy gondolja, hogy a jogalkalmazás terén a norma individualizációja megkívánja morális, illetve emocionális értékelő szempontok figyelembevételét, de a jogalkotás során is mind több irracionális-értékelő elem kerül megfogalmazásra magukban a jogi normákban. Ilyen például a „jogérzet", a „méltányosság", a „dolog természete", a „jó erkölcsök", az „alapos ok", a „szerződési hűség és bizalom", melyek a jogszabályi rendelkezésekkel szemben értékelő szempontokat tartalmaznak: „Így törik keresztül a jogpozitivizmus zárt normatív rendszere. Így válik a merev jog rugalmassá ezen irracionális elemek alkalmazásával, a jogszabály a konkrét esethez hozzáalkalmazhatóvá. [...] Ezért hirdetik ma mind többen, hogy a bíró nem a törvénynek, hanem az örök jogrend szellemének van alávetve."[1272] De hogy ennek az örök jogrendnek mik az alkotó tényezői, abban jelentős eltérésekkel lehet találkozni. Irk e helyütt éles kritikával illeti az „új irányként" aposztrofált német fasiszta ideológiából táplálkozó „biológiai, faji természetjogi felfogást", a „vér és faj mítoszát" mint jogeszmét, és vele szembe állítja a „keresztény kultúr-nemzetek még ma uralkodó morálját", azt az értékvilágot, amely a keresztény kultúra elemeiből épül fel. Mindezek kapcsán fogalmazza meg saját természetjogias neoskolasztikus szemléletmódot tükröző álláspontját, mely szerint „[a] pozitív jog szabályai felett ott látjuk azt a jogeszmét, mely a krisztianizmus forrásából ered."[1273]

Irk – a második világháború vége táján írt, kéziratban hátrahagyott – utolsó jogbölcseleti tárgyú írásában bővebben szól a jog működésében meghatározó jelentőséggel bíró pozitív jogon kívüli „metajogi", valójában természetjogi elemekről.[1274] A metajog fogalmát azért tartja előnyösebbnek, mert úgy véli, hogy a természetjogi tradíció sokszínűsége („kaméleon természete") szükségessé teszi annak tisztázását, hogy adott esetben konkrétan melyik teóriáról van szó. Álláspontja szerint „[a] jogi empirizmus a jog külső, fizikai alkatának a vizsgálatánál megrekedt. Nem akarta

[1271] Uo. 45. o.

[1272] Irk Albert: *A büntetőjog racionális és irracionális elemei...* 25. o.

[1273] Uo. 29. o.

[1274] Irk Albert: A törvényjog és bírói gyakorlat pozitívjogon kívüli elemei. Metajog és pozitívjog. In: Irk Ferenc (szerk.): *Irk Albert Emlékkötet...* 132–135. o.

észrevenni, hogy ezzel csak a vázát adta a jelenségnek. De a jognak van ezen kívül belső metafizikai tartalma is. Ha a metafizika körébe ugyanis azt az ismeretkört foglaljuk, mely a tiszta ész vagy a tapasztalat útján nem szerezhető meg, úgy a jogban sok olyan elem rejlik. A jog az egyes tételes jogszabályokban, nemkülönben a bírói ítélkezésben való megjelenése bizonyítja, hogy számtalan olyan irracionális elem szövedéke, melyek nem racionalizálhatók, s így logikai síkra ki nem vetíthetők."[1275] Mivel a jog az igazság megvalósítására törekszik, a jog „belső magva" nem írható le az ember alkotta „racionális fogalmi hálóval", hanem csupán a metafizika síkján ragadható meg. Ezért nem hunyhat szemet a jogtudomány „a jog belső immanens magva" felett.

A természetjogi tradícióhoz szorosan kötődőnek kell tekintenünk a természetjogtan kontra jogpozitivizmus évszázadok óta terméketlen jogbölcseleti vitáját meghaladni kívánó Hegedüs József (1886–1975)[1276] nevéhez fűződő „szinthétikus" („komplex") jogbölcseleti felfogást. Megkönnyítendő az utókor „skatulyázó" kényszerét, Hegedüs maga siet segítségünkre, amikor egy tanulmányának lábjegyzetében jogbölcseleti szemléletmódjának meghatározásakor azt írja: „[A] természetjogi szemléletnek vagyok inkább híve."[1277] Elméleti tájékozódásának legelső eredménye az 1922-ben megjelent írása, amit „rendszeres jogbölcselete" pragmatikus kifejtésének nevez. Anatole France-ra utalva fogalmazza meg szemléleti kiindulópontját, mely szerint „[a] jog nemcsak általánosan kényszerű, sajátlagos normatívum, a jog nemcsak Istentől eredő metafizikai miség, hanem másneműségében csodás egybeolvadása isteninek és emberinek."[1278] A neoskolasztikus világnézeti kötődése már ekkor megnyilvánul, mely a későbbiekben is számos gondolatmenetében kifejezésre jut.

Miként egy helyütt írja, évtizedes elmélyült kutatómunka eredményeként jelent meg 1930-ban *A szinthétikus jogbölcselet vázlata és történelmi kialakulásának*

[1275] Uo. 134. o.

[1276] Hegedüs József (1894, Zágráb – 1975, Budapest) 1926-ban szerzett jogtudományi doktorátust a budapesti jogi karon. 1931/32-ben a kölni egyetemen Kelsent hallgatta. 1936–1948 között az Igazságügyi Minisztérium kodifikációs osztályának munkatársaként, majd 1953-ig a Budapesti Törvényszék büntetőbírájaként tevékenykedett. 1953-ban „feladata ellátására alkalmatlannak" találták, és tisztségétől megfosztva 1970-ig szállodai portásként dolgozott. Életéről és munkásságáról lásd Szabadfalvi József: A természetjog rehabilitációja: Hegedüs József „szinthétikus" jogbölcselete. In: H. Szilágyi István – Paksy Máté (szerk.): *Ius unum, lex multiplex.* Liber Amicorum Studia Z. Péteri Dedicata. Tanulmányok a jogösszehasonlítás, az államelmélet és a jogfilozófia köréből / Studies in Comparative Law, Theory of State and Legal Philosophy, [Jogfilozófiák / Bibliotheca Iuridica. Libri Amicorum 13] Szent István Társulat, Budapest, 2005. 513–523. o. Hegedűs József: *A szintetikus jogbölcselet alapjai. (ahogy ma – 1975-ben – látom azokat).* https://drhegedusjozsef.hu (7. o.)

[1277] Vö. Hegedüs József: Időszerű jogbölcseleti kérdések. *Társadalomtudomány* XXIII. évf. (1943) 4–5. sz. 386. o. (1. lábjegyzet)

[1278] Hegedüs József: Jogbölcseleti állandó adalékok a politikai bűncselekmény monográfiájához (Egy elkerülhetetlen ismétlésekbe bocsátkozó pragmatikus fejezet rendszeres jogbölcseletemhez). *Magyar Jogi Szemle* III. évf. (1922) 7. sz. 407. o.

főbb mozzanatai című könyve, melyet elméleti alapvetése első kötetének szánt.[1279] A több mint kétszáz oldalas munka jogbölcseleti rendszerének vázlatát tartalmazza. A körülményesen fogalmazó, néhol mesterkéltnek tűnő nyelvezettel megírt könyv szerkezete, csapongó gondolatvezetése nem szolgálja a szerző szándékát, a rendszeralkotást.[1280] Kiindulópontja, elméletének alapgondolata a szintézis. Bár – mint írja – „[ma] a jog- és államtudományok különféle részleteredményei a bölcseleti szinthézis szervező és összegző erejére vágyódnak", a szintézis alatt mégsem e részleteredmények összefoglalását kell érteni, hanem a „módszerek szintézisét".[1281] E módszer jellegzetességeként említi, hogy „a tárgy [a] komplex életkategória természetéhez van igazítva, s amely szükségképp öleli fel a megismerés megfelelő lehetőségeinek egész skáláját."[1282] A jogbölcselet módszerei szerinte „szisztematikaira" és „kritikaira" ágaznak, s a szintézis az a módszertípus, amely az előzőekből mint tézisből és antitézisből logikai szükséggel következik.[1283] A helyes jogbölcseleti módszer így a szisztematikus és kritikai módszer-csoportok, konkrétan „logikai", „szociológiai", „pszichológiai" és „történelmi" módszerek összeegyeztetése, „egységes methodikai kánonba való összefoglalása", egyszóval szintézise. Ezt tekinti rendszere legfőbb nóvumának.[1284] A jogi pozitivizmus és annak legmarkánsabb képviselői – Austin, Bergbohm, Kelsen teóriái – véleménye szerint mint „jogi tévtanok" a metodikai monizmus hibájába esnek. Ennek alapján tárgyalja a szintézis egyes összetevőit mint szociológiai, logikai és pszichológiai „alapvetéseket", amelyeket jogbölcseleti propedeutikának nevez. A jogról mint szintetikus (komplex) „életkategóriáról" beszél, ami egyaránt szociális, pszichikai és logikai vonatkozásokkal bír, illetve a történelmi fejlődés által befolyásolt eredményként manifesztálódik: „A jogbölcselet tárgya [...] nem a jognak, mint sajátos normakategóriának fogalma, hanem a jog, mint az egyetemes élet kategóriája, mint közvetlen normativ életkategória, amely szinthétikus metodikai kategóriát a tárgy sajátos természetéhez igazított bölcseleti módszerrel

[1279] Hegedüs József: *A szinthétikus jogbölcselet vázlata és történelmi kialakulásának főbb mozzanatai.* Politzer Zsigmond és Fia, Budapest, 1930. (A szerző egy későbbi kéziratában utalást tesz arra, hogy ez a műve eredetileg, első kiadásban 1924-ben jelent meg. A hazai könyvtárak ugyanakkor nem őriznek ilyen példányt, illetve Hegedüs maga sem tesz említést a korábbi megjelenésről az 1930-ban megjelent könyvében.)

[1280] Egykori recenzense meg is jegyzi: „Az egységes gondolatmenet hiánya az egyes fejezeteken belül is erősen érezteti a hatását; a szerző egyes megállapításai szinte elszigetelten állnak egymás mellett, ami műve olvasását elismerést érdemlő íráskészsége mellett is fárasztóvá teszi. Pedig a szerző tételei nem ritkán kitűnő meglátásra mutatnak." (Ruber József: Hegedüs József: A szinthétikus jogbölcselet vázlata és történelmi kialakulásának főbb mozzanatai. *Társadalomtudomány*, XII. évf. [1932] 1. sz. 92. o.)

[1281] Hegedüs József: *A szinthétikus jogbölcselet vázlata...* 6. o.

[1282] Uo. 70. o.

[1283] „Szisztematika, kritika és szinthézis: ez a jogbölcselet hármas tagozódású ritmus-képlete." (Uo. 83. o.)

[1284] Uo. 132. o.

dolgozzuk fel."[1285] Mindazonáltal az alapul vett módszertani komplexitás csupán a hipotézisek szintjén „érvényes", konkrét alkalmazására művében nem vállalkozik.

Hegedüs már e könyvében fölveti a később gyakran visszatérő következtetését, mely szerint a „liberális jogtípus" – amit azonosít a klasszikus 19. századi jogpozitivizmussal – és annak „végső elfajulása", a kelseni tiszta jogtan, végérvényesen egy letűnt korszak rekvizituma. Véleménye szerint az első világháború után egy új, a „szociális kultúr- és jogtípus" megjelenésének lehetünk tanúi, mely alapjaiban más jogi szemléletmód, aminek kialakulásában meghatározó szerepe van a természetjog „mai" reneszánszának, mely a jogélet megújhodásának egyetemes alapját képezi.[1286] A szintetikus jogbölcselet által alkalmazott módszer e fejlemények megértésének egyetlen lehetséges módszere.[1287] Sőt azt is megkockáztatja, hogy a szintézis kora minden szellemi törekvésnek általános szimbóluma lehet.

Művének tervezett második kötete, mely „A szinthétikus jogbölcselet történelmi kialakulásának főbb mozzanatai" (munka)címet viselte, nem készült el. Azonban számos konkrét utalás történik könyvében a második kötet egyes fejezeteire, így szó esik Arisztotelész, Platón, Aquinói Tamás, Comte és Spencer módszertani törekvéseiről, valamint az individualizmus racionalista metodikájáról a természetjogi és észjogi elméletekben. Ha a második kötet nem is, de annak gerincét képező szerzők szintetikus szemléletét bemutató résztanulmányok az 1940-es évek elején napvilágot láttak.[1288] Ez idő tájt több írásában foglalkozott a kortárs jogfilozófusok elméletében föllelhető jogbölcseleti szintézisre utaló jelekkel. Így erre törekvő álláspontnak tekintette Otto von Gierke[1289] jogbölcseletét, illetve a hazai pályatársak közül Losonczy István, Irk Albert, Moór Gyula és részben Horváth Barna jogszemléletét.[1290]

[1285] Uo. 165. o.

[1286] Uo. 182. o.

[1287] „Napjaink történelme az egyéniesség és a közületiesség összeegyeztetésének, helyes arányosításának kísérlete. – Ez szinthétikus folyamat, amelynek a jogot illetőleg az önálló methodikai típus jellegével és formaértékével bíró szinthétikus jogbölcseleti módszer felel meg." (Uo. 84. o.)

[1288] Hegedüs József: Aquinói Szent Tamás jogbölcseletének szintétikus jellege. In: Angyal Pál – Baranyay Jusztin – Móra Mihály (szerk.): *Notter Antal Emlékkönyv.* Szent István-Társulat, Budapest, 1941. 588–599. o.; Időszerű jogbölcseleti kérdések Aristotelesnél. *Társadalomtudomány*, XXI. évf. (1941) 2. sz. 175–187. o.; Spencer jogbölcseletének maradandó elemei. In: Eckhart Ferenc – Degré Alajos (szerk.): *Emlékkönyv Dr. viski Illés József ny. r. egyetemi tanár tanári működésének negyvenedik évfordulójára.* Stephaneum Nyomda, Budapest, 1942. 189–213. o.

[1289] Hegedüs József: Szintézisre törekvés Gierke jogbölcseletében. (Széljegyzetek egy tanulmányhoz.) *Társadalomtudomány*, XXI. évf. (1941) 1. sz. 132–135. o.

[1290] Vö. Hegedüs József: Losonczy István: *A funkcionális fogalomalkotás lehetősége a jogtudományban. Társadalomtudomány*, XXI. évf. (1941) 3. sz. 347. o. Az említett jogfilozófusok közül Horváth *Rechtssozilogie* című művében kifejtett álláspontjával vitatkozva kifejti: „Jelen sorok írója pl. a logikai, axiológiai, szociológiai, pszichológiai és történeti szempontok szinthézisével próbálkozott e téren. [...] Horváth Barna, bár ezen területekre a pszichológiai összetevő kivételével mind külön-külön kiterjeszkedik – a szinthézist elutasítja, mert az módszeri szinkretizmust jelent, az ellentét logikai misztikumának feloldását. [...] Hogy valaki a módszeri egyelvűséget szinopszisnak nevezett dualizmussal, avagy

Az 1930-as évek közepétől megjelent írásaiban[1291] a jogbölcselet aktuális kérdéseként – a „tételes törvényjog ortodox hívőivel" szemben – egyre többet beszél a természetjog rehabilitálásáról, időszerűségéről, megújhodásáról, illetve a jogi pozitivizmus hanyatlásáról, bukásáról.[1292] *A természetjog rehabilitációja* című, 1935-ben írt tanulmányában egyoldalúsággal vádolja a pozitivizmust vagy, ahogy előszeretettel nevezi, a liberális jogtípust, s hibájául rója föl, hogy a „jog abszolút mivoltába vetett hitet és általában a jog egész metafizikáját" mint tudománytalant száműzte a jogról folytatott diskurzusból.[1293] Holott mind a pozitivizmusnak, mind a természetjognak megvan a maga helye a jog lényegét érintő vitákban: „A kétféle feladatkör, amit a pozitivizmus és a természetjog betölt egyformán jelentős. Csak a történelmi szükséglet szerint változik a hangsúly. Hol az egyik, hol a másik van előtérben. A jog elméleti művelésének váltógazdasági rendszere ez csupán."[1294] Már itt megfogalmazza a természetjog mint „periodikus jelenség" gondolatát, mely „hasonló kultúrmorfológiai adottságok mellett [...] szükségképp előáll bárhol és bármikor."[1295]

Az 1930-as évek legvégén és az 1940-es évek elején írt tanulmányaiban a természetjog és pozitív jog viszonyának vizsgálatát „szintétikus" elméletének további megalapozására kívánta fölhasználni. A két klasszikus jogmagyarázat közötti alapvető különbséget abban látja, hogy míg a jogbölcseleti pozitivizmus „csak szűk körben mozgó részleteket kutat" s „a természettudományos specializálódásnak megfelelően

szinthézisnek nevezett többelvűséggel cseréli fel, az szerény nézetem szerint ismeretelméletileg teljesen egyenértékű eljárás." (Hegedüs József: Horváth Barna jogszociológiája. *Társadalomtudomány*, XIV. évf. [1934] 5–6. sz. 308. o.) Moór egyik tanulmánya bemutatása kapcsán a következőket írja: „A jogbölcselet Moór szerint magába foglalja a módszertant, jogi alaptant, általános jogszociológiát és végül a jogi értéktant is. Ez annak a folyománya, hogy a jog több szálból szőtt társadalmi jelenség, tehát nem nélkülözheti annak a realitásnak az elemzését sem, amely szellemi tartalmának a hordozója. A jog komplex mivolta határozza meg a módszerek többségét és azok utólagos: szintetikus egységét." (Hegedüs József: Szociológia és jogbölcselet. *Társadalomtudomány*, XV. évf. [1935] 2–3. sz. 183. o.) Majd így folytatja: „Moór szerint a módszerek termékeny szintézisére van tehát szükség a tömören komplex jog-jelenség teljes átértéséhez." (Uo. 184. o.)

1291 Hegedüs József: A természetjog rehabilitációja. *Jogállam*, XXXIV. évf. (1935) 5–6. sz. 253–257. o.; A természetjog időszerűségéről. *Társadalomtudomány*, XIX. évf. (1939) 4–5. sz. 153–183. o.; A jogpozitivizmus bukása. *Budapesti Szemle*, CCLXXL. köt. (1943) 207–218. o.; 300–309. o.; Időszerű jogbölcseleti kérdések. *Társadalomtudomány*, XXIII. évf. (1943) 4–5. sz. 381–394. o.

1292 A természetjog „rehabilitációjáról" először Horváth *Rechtssoziologie* című könyvéről írt szemlecikkében tesz említést (vö. Hegedüs József: Horváth Barna jogszociológiája... 314. o.) és megállapítja: „A jogalkotó örök természeti erők (természetjog!) és a belőlük eredő mulandó létű tételes törvényi jog dualizmusa sohasem volt annyira szembetűnő, mint éppen napjainkban!" (Uo. 315. o)

1293 Hegedüs József: A természetjog rehabilitációja... 253. o. Egy másik helyen is hasonlóan fogalmaz: „A pozitivizmus azonban [...] túllőtt a célon. A liberalizmus értékeléseitől telített, de azt a módszertisztaság elvével álcázó »tiszta« jogtan száműzte a természetjogot, de vele a jog abszolut mivoltába vetett hitet és általában a jog egész metafizikáját." (Hegedüs József: Horváth Barna jogszociológiája... 312. o.)

1294 Uo. 254. o.

1295 Uo. 255. o.

[...] az egészre irányított tekintetét elveszítette", addig a természetjogi felfogás „a jog ontológiai eredetére való ráeszmélés folytán a jog tényleges mivoltát szellem-erkölcsi, társadalmi és történeti összhatások eredményeképp értelmezi."[1296] Kora jogpozitivizmusának Kantra visszavezethető ismeretelméleti kiindulópontja, megítélése szerint végső kudarcot vallott.[1297] Mélyreható átalakulást vizionál a kortárs jogi gondolkodásban. Az „egészies összefüggésről" megfeledkezett pozitivizmussal szemben egyre többen ráeszmélnek a „végső alapelvek" megkerülhetetlen szükségességére. A modern természetjogi törekvések „sui generis irányt" képviselve „a természetjog örök visszatérésének sajátos és éppen aktuális alakjai".[1298] A jog világában a tételes jog és a természetjog közötti „örökös feszültség" biztosítja a jog „dinamikáját" és egyben fejlődését.[1299] A közösségi élet igazságos rendje felé való állandó törekvés és örök vágyakozás pedig nem más, mint a klasszikus skolasztikus érvelés lényege. Töretlenül vallja, hogy az „örök természeti jog", mint abszolút jog, „ma" is korszerű és érvényes.[1300] Ennek kapcsán fogalmazódik meg benne a természetjog időszerűségének kérdése,[1301] melyről két értelemben lehet beszélni. Egyrészt megkülönbözteti az „állandó rendeltetést", mely a jog „igazság funkciójának" a biztosításában fejeződik ki. Másrészt szól a „változó rendeltetésről", ami a kor szükségleteihez való alkalmazkodást jelenti. A természetjog e második értelemben vett időszerűségét a jogfejlődés társadalmi körülményei határozzák meg.[1302] A természetjog mint társadalmi katalizátor olyan szellemi erő, amelyet a legkülönfélébb célok szolgálatába lehet állítani.[1303]

1296 Hegedüs József: A természetjog időszerűségéről... 164. o.

1297 „A jog világában e módszertani kísérlet sem vált be, amiből az a tanulság, hogy a jó öreg Aristoteles közhely számba menő tételét, amely szerint a módszert a tárgy természetéhez kell igazítani, a jogbölcseletnek sem lehet figyelmen kívül hagyni." (Hegedüs József: Időszerű jogbölcseleti kérdések... 381. o.)

1298 Hegedüs József: A természetjog időszerűségéről... 179. o.

1299 „A természetjog és a tételes jog közötti ellentét és feszültség azért oly rendkívüli nagyjelentőségű, mert a társadalom harcos egészségének jele s a jog igazságos állapotának egyik biztosítéka." (Uo. 154. o.)

1300 Vö. Hegedüs József: A jogpozitivizmus bukása... 216. o.

1301 „A természetjog időszerűsége dinamikai probléma. A jognak lényegében a pozitív tételes törvényjog és a természetjog feszültségére felépített sajátos összdinamikája nélkül ez a kérdés sem érthető meg teljesen. A természetjog és a tételes jog közötti ellentét szemléletek feszültsége [...], amely a jog életét állandóan mozgásban tartja. A természetjog időszakonként visszajáró jelenség és e visszatérést a természetjog társadalmi feladatai szabják meg." (Hegedüs József: A természetjog időszerűségéről... 178–179. o.)

1302 „A természetjog [...] időszerűsége azon múlik, hogy vannak-e nagy számban olyan megoldatlan jogi feladatok, amelyeket a tételes pozitív jog adott rendszere egyáltalában nem vagy csak tökéletlenül tud elvégezni." (Hegedüs József: A természetjog időszerűségéről... 173. o.)

1303 Tanulmányában hivatkozik a Moór-féle negatív és limitatív természetjogi koncepcióra, melyet bár akceptál, de ennél tevőlegesebb szerepet tulajdonít a természetjog működésének. (Uo. 179. o.)

Hegedüs a jogpozitivizmus sorsának megpecsételődését a természettudományos megismerés, azon belül a fizika egzaktságába vetett hit megrendülésében látja. Ebből adódóan a jogtudományi vizsgálódásban új módszerek alkalmazása tűnik indokoltnak. A 20. század negyedik évtizedében mindazonáltal nehéz a jogi ismeretelmélet és metodológia terén originálisan újat mondani. Hegedüs úgy véli, hogy a magyar jogfilozófiában általa meghonosított „szintétikus" jogbölcselet és az alkalmazott komplex módszer megoldást jelenthet a modern kor számára: „A jogelméletnek el kellett ismernie [...], hogy a jog nem dolgozhat exakt fogalmakkal és azoknak megfelelő exakt módszerekkel, hanem csupán komplex fogalmakkal, vagyis olyanokkal, amelyeknek egyik eleme határozatlan és ezeknek a komplex fogalmaknak megfelelő: komplex módszerrel."[1304] Valójában ez „a" módszer az, amely alkalmas lehet a jog mivoltának valódi megismerésére.[1305] Álláspontja szerint, míg a pozitivizmus a végsőkig leegyszerűsített „omne ius est positivum", addig a természetjog – annak megfordítottjaként – az „omne ius est naturale" tételben leli meg értelmét. Ezekkel szemben e szélsőségektől tartózkodó, azt meghaladni hivatott komplexitásra törekvő „szintétikus" szemlélet szerint „omne ius est positivum et naturale".[1306] Csak ténylegesen létező és érvényesülő jog van, amely akkor időtálló, ha természetjogilag kellően megalapozott. Mindez Hegedüst egy ma is előszeretettel használt definíció bevezetésére sarkallja, miszerint a jog „többrétegű, komplex fogalom", melyben az alapvető jogrétegeken túl további jól megkülönböztethető rétegek vannak. Így például a pozitív jogon belül a tételes jog mellett fontos szerepe van a – külön jogréteget alkotó – néhány „alaptételbe sűrűsödött jogeszménynek".[1307] Valójában a jogrétegek közötti ellentétek „összeegyeztetését", ezt a magasabb rendű elméleti egységet nevezi szintézisnek és a rá épülő rendszert „szintétikus jogbölcseletnek". E szemléletmód újszerűsége – a „szabadelvű individuális jogtípus" alkonyát követően a jog társadalmi (szociológiai), logikai (ismeretelméleti), lélektani és (szellem)történeti kutatási módszereinek összességében, e módszerek összefogláló szintézisében fejeződik ki. Az általa képviselt „szintétikus" jogbölcselet főbb tételeit *A természetjog időszerűségéről* című tanulmányában pontokba szedve foglalta össze.[1308]

Moór nevezett elméletét recenzióban is elemzi. Vö. Hegedüs József: Moór Gyula a természetjogról. *Magyar Jogi Szemle* XVI. évf. (1935) 5–6. sz. 207–209. o.

[1304] Uo. 165. o.

[1305] Vö. Hegedüs József: A jogpozitivizmus bukása... 214. o.

[1306] Hegedüs József: A természetjog időszerűségéről... 167. o.

[1307] Uo. 169. o.

[1308] „1. A jogban mint normatív állagban komplementer módon két elem van jelen. Van benne tételesen pozitív és természetjogias elem. A kettő aránya a legkülönbözőbb lehet, de összegük mindig állandó. Vagy több természetjog és ennek megfelelően kevesebb tételes jog van jelen egy társadalomban, vagy fordítva. De mindig van egy telítettségi pont, amelyen túl egy bizonyos fajta jogtípus nem fejleszthető. 2. A szintétikus jogbölcselet ennek megfelelően a természetjogias és a pozitivista felfogás dogmatikus egyenértékűségét vallja. A természetjogot illetően azt hirdeti, hogy a természetjognak a

Hegedüs szerint végeredményben megállapítható, hogy a természetjogtan és a jogpozitivizmus egymást kölcsönösen kiegészítő és feltételező irányzatok, amelyek igen jól megférnek egy átfogó jogi szemléletben.[1309] A jövő útja nem lehet más, minthogy a „jog és a jogi sajátos törvényszerűség tárgyilag megállapítható összetett mivoltának tisztultabb felismerése elvezet az ellentétek feletti, összetett módszerhez."[1310] Nem kis büszkeséggel állítja a „kiegyensúlyozott szintétikus" felfogásról, hogy az a jogpozitivizmus és a természetjogtan mint jogfilozófiai szemléletek feletti – „philosophia perennis" – jogbölcselet.[1311] Az utókor csak sajnálhatja, hogy a későbbiekben nem állt módjában e módszertani kiindulópontok alapján kifejteni rendszeres jogbölcseletét, csupán kéziratban hátramaradt munkájában részletezte ez irányú téziseit.[1312] Így csupán egy érdekes gondolatkísérletnek tekinthetjük Hegedüs munkásságát a hazai jogbölcseleti gondolkodásban.

pozitív tételes jog mellett van egy állandó limitatív és korrekcionalizáló szerepe és van egy rendkívüli, átlagonfelüli, regeneratív teljesítménye, amely akkor veszi kezdetét, amikor egy régi jogtípus elkorhad és általános jogmegújhodásra van szükség. 3. A szabadelvű jogtípus kétségtelen hanyatlása és a szociális jogtípus feltörekvése az, amely a mai természetjogias szemléletnek jelentőségét és a természetjogias funkciók időszerűségét megadja. 4. A jogról vallott nézetek dialektikájának vizsgálata nem csak elméleti jelentőségű, hanem rendkívüli nagy gyakorlati érdekkel is bír. 5. A szintétikus felfogás az egymástól elkülönített természetjogias és a pozitivista jogszemléletben csak dogmatikusan ellentétes álláspontokat lát. Elkülönítve a pozitivista és a természetjogias elméleteknek csak tudománytani jelentősége van. A pozitivista felfogás a neki megfelelő természetjogiassal kiegészítve adja csak meg az illető társadalom jogszemléletének bölcseletileg jelentős részét." (Uo. 176–177. o.)

[1309] „[A] mai bölcseleti jogszemléletet éppen a természetjogi és a pozitivista álláspont e komplementer mivoltára való ráeszmélés, a hiedelmek jogképző erejének, a logikai jogelmélet hiányának, valamint az összehasonlító és a történelmi szempont jelentőségének felismerése jellemzi." (Hegedüs József: Időszerű jogbölcseleti kérdések... 382. o.)

[1310] Uo. 393. o.

[1311] Hegedüs József: A jogpozitivizmus bukása... 214. o.

[1312] A sors különös fordulataként 2015-ben ifj. Hegedűs József egy levél társaságában küldte meg a hazai jogi karok és egyetemi könyvtárak részére édesapja 1975-ös dátummal ellátott *A szintetikus jogbölcselet alapjai. (ahogy ma – 1975-ben – látom azokat)* című kéziratát. (A 221. oldalon olvasható szerzői megjegyzés szerint 1972-ben zárta le a kéziratot.) A világhálóra is feltöltött 447 oldalas mű (vö. https://drhegedusjozsef.hu/) címében szereplő dátum megegyezik a szerző halálának évszámával. Kéziratában a „Vázlat"-ként emlegetett 1930-as könyvéhez hasonlóan rendkívül csapongó, visszatérő elemzések és magyarázatok keretében fejti ki gondolatait, illetve számos olyan eszmefuttatással, tanulmányszerű alfejezettel találkozunk, amelyek kevéssé kapcsolódnak az eredeti, önálló elméletalkotási szándékához. Kiemelendő, hogy nagy terjedelemben kritizálja Kelsen és Moór nézeteit, akiket több szempontból is vitapartnerként kezel. Művét „szükségképp" befejezetlennek nevezi, amit a kézirat egyes részeiben tapasztalható egyenetlen színvonalú és terjedelmű szövegrészek „igazolnak". Jogbölcseleti megközelítése időközben a korábbiakhoz képest nem változott. A mű egyes részeiben szó szerint követi az 1930-as és 40-es években már nyomtatásban megjelent írásainak szövegét. (Vö. uo. 161–180. o. és a *A természetjog időszerűségéről* című 1939-ben megjelent tanulmányát, illetve uo. 180–190. o. és *A jogi pozitivizmus bukása* című írását.) Kéziratában ismételten megerősíti a szintetikus módszer (és jogbölcselet) egyedül üdvözítő voltát: „Szerény véleményem szerint a szintézis a helyes megoldás, amelynek konklúziójához az egyelvű rendszerek törvényszerű egymásra következéséből, a

Teljesen más nézőpontból közelítette meg a természetjog és pozitív jog viszonyát Csiky János (1912-?) törvényszéki bíró, aki a szabadjogi iskola kialakulását és jogtudományi jelentőségét az 1930-as évek közepén egy nagyobb lélegzetű tanulmányban dolgozta fel. Írásának utolsó és egyben zárógondolataként Kantorowicz nyomán foglalkozik a szabadjog „jogforrástana" kapcsán a pozitív jog és a természetjog ún. jogforrási határával, ahol a szabadjog pozitivitásának „hajszálgyökerei" megszakadnak: „A természetjog és a pozitív jog határa egy egészen folyékony határ, ahol a szabadjog területének legszélsőbb hullámai szétválaszthatatlanul keverednek a természetjoggal." – majd így zárja fejtegetéseit: „A szabadjog [...] végsőleg relativizálása a pozitív jog és a természetjog abszolút különbségének, csatorna, amelyen át természetjogi, helyesjogi, erkölcsi szempontok szivároghatnak állandóan át és újíthatják meg a pozitív jog világát."[1313] Vagyis Csiky szerint a szabadjog létezése nyilvánvalóvá teszi azt a tényt, hogy a pozitív jogon kívül létezik egy további, az élet által diktált „ideálisabb" jog, mely a jogalkalmazáson, de részben a jogalkotáson keresztül igazolja létét. Ekképp indokolható szerinte a szabadjog „szükségképpenisége" és egyben „objektivitása".

A magyar neokantiánus tradíció megújítói közül fontos e helyen idézni Bibó István (1911–1979) és Losonczy István (1908–1980) néhány idevágó gondolatát. Bibó

szembenálló egyelvű rendszerek ellentétének a feloldásával jutunk el." (Uo. 25. o.) Az 1930-as években megfogalmazott tételeinél itt sem megy tovább: „A jogelméleti szintézis [...] a természetjogi okoskodás és a tételes jogi pozitivitás közti vita után felmerülő harmadik típus. Ennek a gyökere az a tény, hogy az egész soha nem egyenlő a részek összegével. Sem a természetjog egymagában, sem a tételes pozitív jog önmagában nem a jog teljessége. A természetjogi alapelv, és a tételes jogi kivitelezés együttesen: ez a jog teljessége." (Uo. 35. o.) A jogelmélet „új útjának" jellemzéseként ismételten megállapítja: „A jog komplex, bonyolult társadalmi életkategória, amelynek metodikailag a módszerek szintézise felel meg a legjobban. A jog nem puszta gondolat, eszme, elgondolás, elképzelés vagy képzet. [...] De nem is egyszerű akarati kategória, ahogy a hatalom emberei azt szeretnék. A jog értelem, érzület és akarat egy sajátos szellem-erkölcsi kapcsolata, vagy, ahogy azt a modern olasz jogbölcselet egyik kiváló képviselője: Del Veccio mondotta: »a jog a tudat egy sajátos rítusa!« Ha van tehát valami, amire ráillik Schopenhauer világmagyarázó képlete, a Welt als Ville und Vorstellung, akkor a jog az, amely mint a szellem egy szükségképi megnyilatkozása: akarat és értelem. Ennek helyes felismerése, és kifejtése a szintetikus jogbölcselet feladata." (Uo. 205. o.) A jogot „több létrétegű kultúrjelenségnek" tekinti, melynek hét „tartó pillérét" emeli ki. Ezzel teremthető meg a jogelmélet régi-új rendszere. Az 1930-as műhöz képest, amelyben a logikai (és vele akkor egyben tárgyalt értéktani), szociológiai, pszichológiai és történelmi alapvetésén túl két újabbal, a politikai és gazdasági alapvetéssel kiegészítve elemzi a „szintetika hét pillérét". A mű szerkesztője (a szerző fia) megjegyzi, hogy a kézirat „rendezése során" a szociológiai alapvetés szövege „nem került elő". Fontos itt megjegyezni, hogy a szövegben az egyes „pilléreket" igencsak eltérő terjedelemben és mélységben, sok esetben a tárgytól elkalandozó filozófiai és kultúrtörténeti adalékok kíséretében tárgyalja. A kéziratban hivatkozott irodalom döntő többsége a második világháború előtt jelent meg, elvétve találunk az 1950-es és 60-as évekből származó, a jogelméleti gondolkodás akkori meghatározó szakirodalomára való utalást. A jogászi pályától való számüzetése nem tette lehetővé, hogy érdemben figyelemmel kísérje a háború utáni jogelméleti irodalom eredményeit. A szerző mellőzöttségi érzése élete e szakaszában még inkább felerősödött.

[1313] Csiky János: Szabadjog és szociológia. *Társadalomtudomány*, XV. évf. (1935) 1. sz. 17. o.

1940-ben elhangzott magántanári próbaelőadásán a jogbölcseleti gondolkodás múltjának és jelenének bemutatása során jelentős teret szentelt a természetjogtan és jogpozitivizmus örökzöld kérdéskörének.[1314] Kortünetnek tartja, hogy a 20. századi modern pozitivista szerzők „újból meg újból megvádolják egymást burkolt természetjogi gondolkodással." Mint Horváth-tanítvány, több helyen hivatkozik mestere gondolataira, illetve konkrét utalás nélkül egykori professzorának fogalomhasználatával élve fejezi ki mondanivalóját. Így kerül sor a „logikai", majd a „szociológiai" természetjog bemutatására. Bibó maga is szembesül saját korának új jogbölcseleti tendenciái közül a természetjog újjáéledésének tényével: „Nagyon sokat beszélnek a természetjog renaissance-járól, és kétségtelen hogy a közeljövő jogelméletének egyik fontos feladata lesz annak kikutatása, hogy ennek az újjászületésnek mik a lehetőségei és a problémái. [...] E pillanatban inkább csak az a negatív eredmény áll előttünk, hogy a természetjog a jogrendszer elméletének bizonyos végső kérdéseinél és határpontjainál kikapcsolhatatlanul felmerül."[1315]

A neotomizmus kiváló hazai képviselőjével, Horváth Sándor Domonkos-rendi szerzetessel baráti kapcsolatot ápoló Losonczy 1941-ben közzétett *A funkcionális fogalomalkotás lehetősége a jogtudományban* című könyvében, valamint az 1948-ban kiadott egyetemi jogbölcseleti előadásaiban is érinti a természetjog kérdését.[1316] Véleménye szerint a természetjoghoz „reduktív" és „deduktív" logikai eljárás útján egyaránt el lehet jutni. Mindkét út elvezet az „emberi élet értékességéhez", illetve annak megvédését kimondó tételhez, mely „végső normatív előfeltételét" képezi minden elképzelhető jogrendnek. Az emberi élet értékességének elve tiltja meg számunkra Losonczy szerint „az emberi élet megsemmisítését, az életlehetőségek csökkentését, illetőleg parancsolja meg kedvező életviszonyok megteremtését."[1317] Az abszolút, változatlan tartalmú természetjogi felfogással szemben a relatív, vagy más néven változó tartalmú természetjog létjogosultsága mellett foglal állást: „A természetjogi rend [...] helyes szemlélete esetén semmiképpen sem állíthatjuk a természetjogról azt, hogy annak normái örökérvényűek, változatlanok és dogmatikusak. Ezek a természetjogi normák együtt változnak az életviszonyokkal – s így a helyes jogtételekkel is – és a társadalmi élettel a legszorosabb dinamikus, funkcionális összefüggésben állnak."[1318] A természetjogi normák és a társadalmi praxis közötti

[1314] Bibó István: A jogelmélet fő kérdései tegnap és ma. Magántanári próbaelőadása, 1940. június 13. (Sajtó alá rendezte: Ruszoly József) *Jogtudományi Közlöny*. XLVII. évf. (1992) 3–4. sz. 89–95. o.

[1315] Uo. 94. o.

[1316] Losonczy István: *A funkcionális fogalomalkotás lehetősége a jogtudományban*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1941. 71–78. o.; *Jogfilozófiai előadásainak vázlata*. (kőnyomat) Pécs, 1948. (Nyomtatásban megjelent változat: Losonczy István: Jogbölcseleti előadások vázlata. [1948] In: Losonczy István: *Jogfilozófiai előadások vázlata*. Szent István Társulat, Budapest, 2002. 162–169. o.)

[1317] Losonczy István: Jogbölcseleti előadások vázlata... 166. o.

[1318] Losonczy István: *A funkcionális fogalomalkotás lehetősége a jogtudományban*... 78. o., illetve Jogbölcseleti előadások vázlata... 167. o.

funkcionális kapcsolat biztosítja, hogy a természetjog „jogrendformáló erőként" lépjen fel a történelemben.

Szintén a természetjog „újjászületésének" gondolatköréhez kapcsolódik Zemplén Elemér (1909–1995) törvényszéki joggyakornokként jegyzett tanulmánya, mely az emberi magatartások jogszerűségének (legalitás) és erkölcsiségének (moralitás) szembeállításával, illetve a jogszerű cselekvések etikai értékelésével foglalkozik.[1319] A helyes jog jelenkori keresésének törekvéseit látja az „újra életrehívott természetjog" mögött. A teoretikus kísérleteken kívül – megállapítása szerint – „a pozitív jogalkotás is önkéntelenül a természetjogban rejlő abszolutum megvalósítására törekvő tendenciát mutat."[1320] Úgy véli, a szükségképpen változó tételes jog is foglal magában változatlan és örök érvényű elemeket. A pozitív jogászi gondolkodás a modern jogfilozófiában úgy tér vissza a természetjogi gondolathoz, hogy a jogi normák „ideáljaként" tekint az erkölcsi normára.[1321] E gondolatait néhány évvel később egy jogfilozófiai vitaülésen, Moór Gyula előadásának korreferenseként – a neokantiánus ontológiai érvkészletet mozgósítva – azzal egészítette ki, hogy a jog „sajátos struktúrájú", különböző „létrendekből" álló jelenség: „A gyakorlati, pozitív jog, amelyik létezik, tehát hat, az empirikus, tapasztalati lét rendjében foglal helyet. Viszont a jognak erre az exisztenciális, reális részére, e társadalmi-szellemi jelenségnek tartalmára, történetére stb. vonatkozó rendszeres, igazolt ismereti tevékenység és ennek eredménye már az eszmei létben mozog, sőt átnyúlik a metafizika és az értékek létrendjébe. Ez a tevékenység, illetőleg az ennek eredményeként jelentkező ismeretösszesség természetszerűleg nem lehet azonos a vizsgált normaösszeggel és mégis a jog nevével illetjük."[1322] Vallja, hogy a szellem birodalmába tartozó jog a „száraz jogtétel-halmazzal" szemben egy magasabb, „értéktelibb létrend" jelensége.[1323]

A hagyományos értelemben vett természetjogi felfogás az első világháborút követő időszakban, a maga „legtisztább" formájában Horváth Sándor (1884–

[1319] Zemplén Elemér: Legalitás – moralitás. *Jog*, V. évf. (1938) 1–2. sz. 32–39. o.

[1320] Uo. 34. o.

[1321] „A modern természetjogi felfogás [...] csak akkor nyugodhat reális alapokon, ha alapgondolata a skolasztikus felfogással szemben az erkölcsi normáknak nem a természetjogi tételek tartalmaként való megragadásában, hanem abban áll, hogy az adott pozitív jog értékelésénél értékmérőül a természetjogi, vagyis az erkölcsi normákat fogadja el: helyes jog az a jog, mely morális, tehát az erkölcsi normáknak megfelel." (Uo. 35. o.)

[1322] Zemplén Elemér: Hozzászólás Moór Gyula „Jogfilozófia" c. előadásához. In: Jogfilozófia. (A Magyar Filozófiai Társaság vitaülése 1942 dec. 1-én.) *Athenaeum*, XXIX. köt. (1943) 2. sz. 173. o.

[1323] A természetjogi és jogpozitivista gondolkodás közötti közeledésről és annak a jogbölcseleti gondolkodásra gyakorolt termékenyítő hatásáról szól Horváth R. Károly 1944-ben megjelent írása is: „A természetjogi gondolat azonban ott lappang a pozitivista gondolkodók felfogásának mélyén is, hogy azután napjainkban halottnak vélt poraiból új életre támadjon. A természetjog helyes meglátásai egyre nagyobb tért hódítanak. [...] A jövő jogbölcseletének a természetjog és a jogi pozitivizmus értékes meglátásait termékenyen egyesítenie kell magában." (Horváth R. Károly: Jogtudomány és jogbölcselet. *Athenaeum*, XXX. évf. [1944] 1–2. sz. 28. o.)

1956),[1324] a budapesti katolikus hittudományi kar professzora, a korszak legkiválóbb hazai neoskolasztikus gondolkodója munkáiban került kifejtésre.[1325] Horváth tomista teológiai magyarázatok keretében vázolja föl a „természetjog rendező szerepéről" szóló tanát. Gondolatainak kifejtése során alkalmanként megtévesztő módon használ jogi alapfogalmakat (pl. nem tesz distinkciót „törvény" és „jog" között), illetve előszeretettel vezet be új, a jogtudományi diskurzusban nem használt nyelvi fordulatokat, terminusokat (pl. az ember mint „joganyag"). Mindazonáltal híven követi és hirdeti Aquinói Szent Tamás tételeit, melyről hivatkozásai is tanúskodnak. Ennek megfelelően nyilatkozik az isteni akarattól függő emberi intézmények lényegéről.[1326] Az örök törvényben (lex aeterna) megtestesülő „örök isteni eszméből" az értelem segítségével megismerhetőnek tekinti a természetjogot (lex naturalis).[1327] Horváth viszonylag szoros kapcsolatot feltételez az örök törvény és a természetjog embert közvetlenül befolyásoló hatása között: „[A]z örök törvény is tudatossá válik

[1324] Életéről és munkásságáról lásd Csefkó József: *Nagy magyar szenttamásköveto (H. S.)* Kultúra Ny., Budapest, 1942.; Zemplén György: Horváth Sándor emlékezete. *Vigilia*, XX. évf. (1957) 3. sz. 193–201. o.; *Horváth Sándor O. P. Emlékkönyv. Örök eszmék Aquinói Szent Tamásnál.* (Összeállította: Dalóczi Márta, Fila Béla, Fila Lajos) Szent István Társulat, Budapest, 1985.; Hanák Tibor: *Elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás a század első felében.* Göncöl Kiadó, Budapest, 1993. 125–128. o.; Kuminetz Géza: *A jogrend filozófiai megalapozása Horváth Sándor OP. műveiben.* JEL, Budapest, 2000.; Szabadfalvi József: Neoskolasztikus természetjog a két világháború közötti Magyarországon. *Vigilia*, LXVII. évf. (2002) 8. sz. 586–594. o.; Máté Paksy – Csaba Varga: Ideas of Natural Law is Hungary, Past and Present. *JURA. A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos lapja*, XVI. évf. (2010) 2. sz. 156–157. o.; Varga Csaba: Az utókor szakmai insége. (Horváth Sándor és a hazai természetjogi örökség). In: Horváth Sándor OP: *A természetjogról.* (Szerk.: Varga Csaba) Szent István Társulat, Budapest, 2012. 321–326. o.; Kuminetz Géza: *Egy tomista jog- és állambölcselet vázlata.* I. Szent István Társulat, Budapest, 2013. (Különösen: 25–55. o.); Turgonyi Zoltán: Keresztténység, nemzet, tulajdon. Horváth Sándor természetjogi munkásságáról. In: Mester Béla (szerk.): *(Kelet-)Közép-Európa a (magyar) filozófiatörténetben.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézet – Gondolat Kiadó, Budapest, 2016. 303–340. o.

[1325] Horváth Sándor főbb jogbölcseleti tárgyú művei: *A természetjog rendező szerepe.* Jelenkor, Budapest, 1941.; *Társadalmi alakulások és a természetjog.* Jelenkor, Budapest, 1942. (E művében, mely jeles példája a neoskolasztikus állambölcseleti gondolkodásnak, számos helyen hivatkozik *A természetjog rendező szerepe* című művére. Jogbölcseleti szempontból nóvumokat az írás nem tartalmaz.); A természetjog egyedi vonatkozásai. Felolvasás a kassai nyári egyetemen (1943. július 24.) In: *Örök eszmék és eszmei magvak Szent Tamásnál. Bölcseleti és hittudományi tanulmányok.* Szent István Társulat, Budapest, 1944. 213–230. o.; A természetjog közösségi vonatkozásai. Felolvasás a kassai nyári egyetemen (1943. július 26.) In: *Örök eszmék és eszmei magvak Szent Tamásnál...* 233–268. o.; Az örök törvény – a természetjog. *Vigilia*, XIII. évf. (1948) 12. sz. 513–521. o.; A természetjog. *Vigilia*, XIII. évf. (1949) 12. sz. 218–234. o.; Horváth Sándor OP: *A természetjogról.* (Szerk.: Varga Csaba) Szent István Társulat, Budapest, 2012.

[1326] „Istentől, az örök törvénytől és annak részesedő megnyilvánulásától, a természetjogtól, teremtett emberi intézmény el nem szakadhat." (Horváth Sándor: *A természetjog rendező szerepe...* 10. o.)

[1327] „[A] természetjog önmagában az emberi természet szabad megmozdulásait hajlamszerűen irányító, öntudatossá vált szabvány [...] az örök törvény megtestesülése, konkrét formája: az első objektív adottság, amely Isten örök eszméjének hasonmása." (Uo. 12. o.)

lelkünkben úgy, hogy ha nem is mint előtudat, de mint tudatalatti (subconscium) valóság a természettörvénnyel együtt irányítja és átfogja egész tudatos erkölcsi életünket és a tapasztalati jogrendezést."[1328]

Aquinói Szent Tamás nyomán a természetjog kétféle fogalmát különbözteti meg.[1329] „Tiszta természetjognak" nevezi a természet útmutatását tartalmazó normákat, melyek elvi jelentőségűek, változatlanok, időhöz és helyhez nem kötött igazságot fogalmaznak meg, s kiindulópontjai minden konkrét szabálynak. A „levezetett természetjog" a természet „utalásaiból" következtetés révén nyerhető konkrét útmutatás, s annyiban képvisel részleges igazságot, amennyiben a tiszta természetjogra támaszkodik.[1330] Horváth szerint a természetjogi normák valójában a „Cselekedj ésszerűen!" átfogó parancsban egyesülnek. A gyakorlati élet legfőbb irányító tételeként – a tomista tanokat követve – vallja: „Tedd a jót, kerüld a rosszat!" A jog világára vonatkozó jól ismert elv pedig így módosul: „amit nem kívánsz magadnak, azt mással szemben se tedd!"[1331] A természetjog szükségességének okait, valamint hatásmechanizmusát a skolasztikus hagyománynak megfelelően indokolja: „Az emberek, mint joganyagnak a romlottsága és a rosszra való hajlandósága alapozza meg [...] azt a nagy természetjogi követelményt, hogy minden törvényhozás és jogrendezés célja elsősorban az, hogy a közjót biztosítsa, másodsorban pedig, hogy az embereket erényessé tegye, a jóra szoktassa."[1332] Horváth úgy véli, hogy az emberi természet vezetésre, nevelésre szorul, s ennek igénye teremti meg a természetjog szükségszerűségét. A mindennapokban azonban meghatározó szerepe van a pozitív jognak, vagy ahogyan előszeretettel nevezi „tapasztalati jognak".[1333] Kissé körülményesnek tűnő megfogalmazásából is kitetszik a tomista értelmezés lényege: „Ha [...] a jogot, mint tényt, pozitív adottságot a történelemben föllépő jelenségek között megtaláljuk, akkor a jogtudomány és kutatás anyagát már nem kell keresnünk [...] úgy adja a valóságos élet, a történelmi szükségesség, az emberi viszonylatok változatossága, rendezésük különféle módja a jogot, mint jelenséget, dolgot."[1334]

[1328] Uo. 65. o.

[1329] Uo. 34. o.

[1330] Aquinói Szent Tamás a levezetett természetjogot alkalmanként tételesjognak (lex positivum) mondja. Horváth a levezetett természetjogot „módosított", illetve „másodrangú" természetjognak is nevezi (uo. 40. o.) és példaként a népek jogát (ius gentium) említi (uo. 37. o.).

[1331] Horváth Sándor: *A természetjog rendező szerepe...* 35. o.

[1332] Uo. 33. o.

[1333] Horváth a „tapasztalati", „tételes" vagy „pozitív" jog két válfaja között tesz különbséget (uo. 12. o.). Egyrészt megkülönbözteti az „isteni" vagy másként „pozitív isteni jog"-ot (uo. 60. o.), másrészt beszél az „emberi" jogról, mely „polgári" és „egyházi" jog formájában jelenhet meg. Érdemes idézni az isteni jog és az egyházi jog definíciószerű meghatározását: „Az isteni jog végső célja az Isten szeretetére való nevelés, az ebben való egység és béke, az egyházjog célja és éltető eleme pedig a Krisztushoz való irányítás, a benne való egység és béke, ennek az eszköze pedig a Megváltó kegyelmében és szeretetében való élet." (Uo. 71. o.)

[1334] Uo. 20. o.

Horváth explicit módon is megfogalmazza, hogy a „keresztény szellemű tudomány" sem zárkózik el a jogrend pozitív szemléletétől, bár kissé neheztelően megjegyzi: „Az a pozitivizmus és materializmus, amely a többi tudományban uralkodik, a jogra kiterjeszthető és amint eltünteti az eszméket és az eszmei kapcsolatokat a természet adottságaiból, úgy tüntetheti el azokat a jog világából is."[1335] A jog monista szemléletének akceptálásában egészen odáig elmegy, hogy bizonyos mértékig igazat ad a pozitivizmusnak, amely „az ember tapasztalati adottságaival számol s ezekre alapozza a jog létét és értelmezését."[1336] A jogi pozitivizmussal szembeni megértés valóban csak „részleges", hiszen a tomista hagyományoknak megfelelően foglal állást a pozitivista (materialista) felfogásról, mely az államtól mint „legfőbb valóságtól" függő ember és jogrend „vigasztalan" képét stigmaként hordozó „állam-abszolutizmusban" ölt testet. Horváth élesen elhatárolja ettől az általa képviselt neoskolasztikus nézőpontot.[1337]

A természetjogi és pozitivista megközelítés megkülönböztető lényegét abban látja, hogy „egészen más szemmel nézzük a jogrendet és másként viselkedünk vele szemben [...] ha a hatalmi tényezőt a nyers, tisztán emberi erőszakban látjuk, ami ököljogot alkothat, mintha azt szellemi, sőt végeredményében transzcendens, az egyes és az általános emberi természet fölötti okban keressük."[1338] Következetes skolasztikus gondolkodóként a normák világára vonatkoztatva evidenciaként fogalmazza meg, hogy a „személyközötti viszonyokat csak személyfölötti tekintély szabályozhatja."[1339] A pozitivizmus legnagyobb tévedését is ebben véli fölfedezni, hiszen „mint bölcseleti állásfoglalás abban hibázik, hogy [...] nem ismeri el az ember magasabb eredetét, Istenhez való viszonyát és Istentől származó természeti adottságait."[1340] A tételes jog követése csak úgy képzelhető el, ha erre nem csupán a pozitív jog alkotója és alkalmazója kötelez bennünket, hanem „a tapasztalati jogot meg kell előznie valami általánosabb, mindent felölelő hajlandóságnak, amely az embert alkalmassá teszi arra, hogy még olyan terhet is magára vállaljon, aminőt a jogrend rótt rá. A tapasztalati jogrend így vezet el bennünket a kívüle, sőt fölötte álló tényezőkhöz, amelyek

[1335] Uo. 20. o.

[1336] Uo. 24. o.

[1337] „A keresztény filozófia ebből a megalázó helyzetből emeli ki az embert, mikor kimutatja, hogy vannak az államtól független, az állami létet nemcsak időbelileg, hanem méltóság szerint is megelőző viszonylatai, amelyeket az államérdek nem törölhet, de még föl sem ölelhet, amelyeknek a rendezése tehát más, államonkívüli, sőt államfölötti szempontok szerint történik. Mindaz, ami ezeket a viszonylatokat az emberben megalapozza, az ember természeti jogához tartozik, mint tapasztalati jog határait megvonó tényező [...] nemcsak különnemű jogrendekről kell beszélnünk, hanem az alsóbbrangúnak tisztelnie is kell a felsőbbet és sajátos jogrendezésénél tekintettel kell lenni ennek igényeire, a benne uralkodó szabványokra." (Uo. 25–26. o.)

[1338] Uo. 18. o.

[1339] Uo. 25. o.

[1340] Uo. 76. o. (18. lábjegyzet)

révén érthetővé és elviselhetővé válik."[1341] A természetjognak van „igazi jog" jellege, míg a pozitív jog annak érvényesítését biztosítja és részletszabályait tartalmazza. Fontosnak érzi megjegyezni, hogy „[a] legfőbb jogalkotó tényező és minden jog forrása Isten."[1342]

Horváth szerint a természetjog képviseli a pozitív jog megalapozását, azt az általános értéket, amelyre a konkrét szabályok visszavezethetők. A tapasztalati jogban álláspontja szerint egyetlen tartalmi vonás sincs, amelyet nem a természetjogtól kölcsönözne. A természetjog és a pozitív jog e szoros kapcsolata megerősíti Horváthot abban a véleményében, hogy a természetjog is ugyanúgy jogi jelleggel bír, mint a tapasztalati jog: „Bármilyen szerelmesek legyünk is a pozitív jogba, a természet utasításaitól a »jogmibenlétet« nem tagadhatjuk meg csak azért, mivel ez nem illik a tapasztalati jog kaptafájára. Az, amiben valaminek léte, mibenléte és értéke gyökerezik, sokkal tökéletesebben birtokolja a szóban forgó vonásokat, amint az, ami csak részesedik azokban."[1343] Csupán a szabályozás szintje és módszere tekintetében érdemes véleménye szerint a két normarendszer közötti különbségről beszélni.

Horváth mellett Kecskés Pál (1895–1976)[1344] budapesti teológiaprofesszor volt az időszak másik jelentős neoskolasztikus gondolkodója, aki írásaiban többnyire didaktikus módon tárgyalta a természetjog mibenlétének kérdéseit.[1345] Megállapításait – szemben Horváthtal – előszeretettel helyezi elmélettörténeti kontextusba, és ennek során kívánja bizonyítani az európai műveltség kiemelkedő hagyományait megtestesítő antik-keresztény természetjogi tradíció máig ható érvényességét.[1346] A természetet „metafizikailag" értelmező felfogással szembeállónak nevezi

[1341] Uo. 17–18. o.

[1342] Uo. 67. o.

[1343] Uo. 61. o.

[1344] Életéről és munkásságáról lásd Szabadfalvi József: Neoskolasztikus természetjog a két világháború közötti Magyarországon... 586–594. o.

[1345] Kecskés Pál főbb jogbölcseleti tárgyú művei: *A keresztény társadalomelmélet alapelvei.* Szent István-Társulat, Budapest, 1938. 110–122. o. (Rövidített összefoglalását lásd a szerzőtől: *A keresztény társadalomelmélet irányelvei.* Actio Catholica Országos Elnöksége, Budapest, é. n. [1944] 42–51. o.); Természetjog. *Magyar Szemle*, XXXVIII. köt. (1940) 5. (153.) sz. 321–328. o.

[1346] „Jellemző vonása volt ennek az antik-keresztény természetjog-elméletnek, hogy a természetjogot a tényleges jogrend alapnormájának tekintette, s a »suum cuique«, mindenkinek a magáét megkövetelő alapelvből kiindulva, ebből bizonyos, közvetlen nyilvánvaló tételeket vezetett le. Így állapította meg az élethez, a testi épséghez, a becsülethez való jogot, az igazmondás, az ígéret megtartása, a szülők és elöljárók tiszteletének parancsát, a hazugság, tolvajlás, gyilkosság, házasságtörés tilalmát. Ezeket olyan elvekként jelölte meg, melyek az emberhez méltó társadalom tisztességének elengedhetetlen feltételei s melyekkel a tételes jog nem juthat ellenkezésbe anélkül, hogy rendelkezéséhez méltatlan ne válnék. Az antik-keresztény felfogás tehát a természetjog és a pozitív, tételes jog kapcsolatában a végső igazolási alap és a változó élet viszonyának konkrét szabályát látta s ebben az a meggyőződés irányította, hogy az emberi élet változékonyságának határt szab a lényegi követelmények maradandósága; természetjog és tételes jog tehát, mint a két síkba helyezett emberi élet szabálya, feltételezik és kiegészítik egymást." (Kecskés Pál: Természetjog... 322. o.)

a 16–18. századi újkori „felvilágosodott racionalista" természetjogot, mely a természetnek konkrét, empirikus értelmet adva, a természetjog fogalmát az emberi alaptermészet valamilyen tapasztalati tulajdonságához kapcsolja. Úgy véli, hogy a természetjogi gondolat zsákutcás fejlődéséhez vezetett a felvilágosodás végkifejletének tekinthető francia forradalom, mely „az önkényes jogalkotásnak bő teret engedett s [...] az »emberi jogok« nevében elkövetett erőszakoskodásai és jogsértései jó időre lejáratták a természetjog tekintélyét."[1347] Kecskés szerint a 19. században hegemón szerephez jutó jogi pozitivizmus kíméletlen harcot indított a „»metafizikai« agyrémnek" tekintett, minden tapasztalaton túl fekvő természetjoggal szemben.[1348] Csupán az utóbbi időben – írja 1938-ban – figyelhető meg némi „megértés" a természetjog eszméje iránt, melyben más és más módon jelentős szerepe volt többek között a neokantiánus Stammler-féle „helyes jogról" szóló tannak, az újhegeli jogfelfogásnak és – a Horváth Barna által bevezetett meghatározást átvéve, de a forrást meg nem jelölve – a Kelsen-féle „transzcendentális-logikai természetjogi elvnek". A hazai kortárs filozófiai, jogbölcseleti gondolkodásban is a természetjog eszméje iránti érdeklődést vél felfedezni: „Fokozódó megértés nyilvánul hazai irodalmunkban a természetjog eszméje iránt. Dékány István társadalombölcselete sok rokon vonást mutat a természetjogi iránnyal, Moór Gyula a mérsékelt jogpozitivizmus s a skolasztikus természetjog ellentétének a kiegyenlítésére törekszik, Brandenstein Béla pedig a jogbölcseletnek a metafizikától való függése alapján látja igazolva Aristoteles és a középkori skolasztika természetjogi álláspontját."[1349] De ugyancsak a természetjogi szemléletmódhoz sorolja Hegedüs József jogbölcseleti álláspontját a hazai irodalomban.[1350]

A hivatkozott szerzők teóriái sorában kiemelkedően fontosnak tartja Moór új „természetjog-elméletét", mely a „formalizmus leküzdésével jelentősen közeledik a skolasztikus felfogáshoz: „Moór úgy ítéli meg, hogy a jogalkotó hatalom korlátlanságának a tagadása a skolasztikus természetjog legértékesebb és a modern jogelmélet számára is hasznavehető alapgondolata. Ebből kiindulva a természetjognak negatív vagy limitatív értelmet ad, amennyiben e fogalmon érti a társadalmi hatalom számára általáno-

[1347] Kecskés Pál: *A keresztény társadalomelmélet alapelvei...* 111. o.

[1348] „A jogpozitivizmus a metafizika-ellenes korok jelensége, mely minden közvetlen tapasztalaton túl fekvő elvet, lényegi formát, maradandó törvényt megismerhetetlennek tart s ezért minden arra vonatkozó állítást, mint bizonyíthatatlan felvetést elutasít. A pozitivizmus számára a valóság, a reális világ a konkrét, közvetlen fogható adottság és ezt a valóság-fogalmat nyilvánvalóan a közvetlen tapasztalati tényre korlátozódó természettudomány határozza meg. Minthogy pedig a konkrét tapasztalat világában viszonylagos értékű törvényszerűségekkel kell megelégednünk, melyek csak addig tarthatók, míg a megfigyelés újabb törvényt nem állapít meg, a pozitivizmus számára a valóság egyetlen tartományában se létezik maradandó, örökértékű követelmény. Ennek megfelelően a jogot is konkrét, közvetlen megnyilvánulásánál maradva iparkodik értelmezni." (Kecskés Pál: Természetjog... 325. o.)

[1349] Kecskés Pál: *A keresztény társadalomelmélet alapelvei...* 112–113. o.

[1350] Vö. Kecskés Pál: Természetjog... 324. o.

san és megváltozhatatlanul fennálló logikai, fizikai, szociológiai és etikai korlátokat, melyek a tételes jog szétverhetetlen határai. [...] A természetjognak e negatív-limitatív értelmezésével tüntethető el Moór véleménye szerint a voltaképpeni ütközőpont a természetjogi elv és a jogpozitivizmus között." Mindazonáltal kritikai észrevételeit is megfogalmazza az 1930-as évek közepétől a hazai jogi gondolkodásban nagy hatást kiváltó elmélettel szemben: „[V]alóság és érték közt a skolasztika szorosabb ontológiai kapcsolatot lát, mint Moór, mert a skolasztika az empirikus világot a tökéletes valóság értékvilágától hozza függésbe, melynek törvénye – az örök törvény – nem csupán határfogalom-jellegű eszme, hanem az emberi cselekvés egész körét átfogó s azt pozitíve irányító norma."[1351] Mindezek Kecskést megerősítik abban, hogy Aquinói Szent Tamás hét évszázados elméleti alapvetése „máig irányadó a keresztény jogfilozófiában", illetve azon túl is termékenyítő hatást gyakorol.

Kecskés viszonylag részletesen foglalkozik a természetjog és pozitív jog kapcsolatával, egymásrautaltságával. Abból a tomista alaptételből indul ki, hogy a társadalmi rend megkívánja „a" törvény részletezését és pontos körülírását, és ennek a feladatnak a pozitív jog tesz eleget. Ennek során a tételes jog „kettős viszonyba" kerül a természetjoggal. Így a társadalmi élet különböző részleteire vonatkozó szabályokat vezet le a természetjogból, illetve e szabályoknak megfelelően meghatározza a konkrét magatartást.[1352] A természetjog ugyanakkor abban különbözik a pozitív jogtól, hogy nem képez „részletes jogi kódexet", de „normatív erejével a pozitív jog tartalmát is szabályozza." A klasszikus jogpozitivizmusnak tulajdonított felfogással szemben, mely szerint a természetjogi szemléletmód egyenesen kizárja a pozitív jog szükségességét, a tamási intencióknak megfelelően, az élet sokszínűségének okán, a pozitív jogrend létét egyenesen megköveteli. Ugyanakkor – véleménye szerint – a (köz)hatalom, az állam nem lehet korlátlan jogalkotó tényező, hisz kötve van a természet rendjében megnyilvánuló követelményekhez, azaz a természetjoghoz. Ily módon nem csupán a pozitív jog, hanem a jogot alkotó állami hatalom is a természetjog alapján létezik és működik.[1353]

[1351] Kecskés Pál: *A keresztény társadalomelmélet alapelvei*... 118. o.

[1352] „A pozitív jognak a természetjoghoz való kettős viszonya tekintetében tehát az a különbség, hogy a következtetés útján (per modum conclusionis) levezetett elvek nemcsak a pozitív törvényhozás erejénél fogva, de önmagukban is érvényesek, ezért időfeletti érvényűek. A meghatározás útján (per modum determinationis) megállapított törvényeknek ellenben csak a pozitív törvényhozás ad létet, ezek tehát változásnak vannak alávetve. Minthogy azonban az utóbbiak is a természetjogi elvre támaszkodnak s úgy tekintendők, mint annak hely és idő követelményeihez szabott meghatározásai, nem lehet szó azzal ellentétben álló változásról csupán a kultúrviszonyoknak megfelelő alkalmazásról. A tételes törvény sohasem juthat ellentétbe az erkölcsi helyességet megállapító természetjoggal. [...] Mindebből látható, hogy a tomista-skolasztikus értelmezésben a természetjog nem egy merően ideális érvényű jogeszme, hanem a valóságos jogrend kiindulását képező jogi norma." (Uo. 114. o.)

[1353] Érdekes megállapítást tesz a szerző az állam és jog egymáshoz való viszonyáról és a jog eredetéről: „Hangsúlyoznunk kell a pozitivizmussal szemben, hogy nemcsak az államban, hanem mindenütt

Kecskés szerint a természetjogi elvek alkalmazása nem csupán teoretikus probléma. Erre jó példa a közösségi tudatot ébren tartó szociális igazságosság szempontjaira figyelő „modern szociális törvényhozás", illetve a belső állami jogból kevéssé levezethető nemzetközi kapcsolatok rendszere. Ez utóbbi kérdésnek az 1940-es évek legelején vészjósló aktualitása volt: „Az államok közti kapcsolat megbomlása a világháborúban a nemzetközi jog eredetének, érvényének kérdését égető problémává tette. Természetjogi nézőpontból tartós béke alig remélhető addig, míg a hatalmi elv helyét el nem foglalja a közös, egyetemes emberi értékek megbecsülését megkövetelő természetjogi eszme elismerése."[1354] Vagyis a pozitivista szemléletmód nem eredményezhet megoldást a kialakult nemzetközi problémákra. Saját kora legégetőbbnek vélt gondjaira a sok évszázados hagyományokon alapuló – a „keresztény társadalomelméletet" megalapozó – skolasztikus természetjogi gondolkodás adhat megfelelő megoldást, s nem véletlen – véli Kecskés –, hogy „a sokáig feledésbe merült természetjog eszméje szellemi életünk láthatárán ma ismét feltűnt."[1355]

A hazai tomista gondolkodás kevéssé ismert képviselőjeként kell szólni Mihelics (Béla) Vid (1899–1968)[1356] újságíró, kereszténydemokrata politikus, rövid ideig az egri érseki jogakadémia jogbölcselettanárának munkásságáról.[1357] Írásaiban Aquinói Szent Tamás társadalom-, gazdaság- és jogfilozófiai nézeteinek meggyőződéses híveként hirdette a „nagy skolasztikus" tanait. A természetjogot érintő kijelentéseire elsősorban Horváth Sándor művei gyakorolták a legnagyobb hatást.[1358]

van jog, ahol emberek érintkeznek egymással (»ubi societas ibi ius«). A jognak az államot megelőző létét igazolja, hogy pozitív jogviszony hiányában is fennállnak a különböző népek közt az elemi jogszabályok." (Uo. 117. o.)

[1354] Kecskés Pál: Természetjog... 328. o.

[1355] Uo.

[1356] Életéről és munkásságáról lásd Frenyó Zoltán: *Egy magyar katolikus gondolkodó. Mihelics Vid életműve.* Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest, 2002.; Frenyó Zoltán: Mihelics Vid, a katolikus gondolkodó, közíró és politikus jelentősége. In: Frenyó Zoltán (szerk.): *Eszmék és tények. A Mihelics Vid halálának 50. évfordulójára rendezett emlékkonferencia előadásai & Mihelics Vid írásai.* Barankovics István Alapítvány – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Gondolat Kiadó, Budapest, 2020. 11–40. o.; Szabadfalvi József: *„A jogállam a jogeszme megvalósítását célzó intézmény". Jogállam-koncepciók Magyarországon a 20. század közepéig.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2023. 118–121. o.

[1357] Mihelics Vid főbb jogbölcseleti tárgyú művei: A tulajdonjog és Aquinói Szent Tamás. *Magyar Szemle*, X. köt. (1930) 1. sz. 45–52. o.; *Katolikus tanítás a tulajdonjogról.* Új Ember Kiskönyvtára, 3. füzet. Budapest, 1946.; *Jogfilozófia.* (Kézirat) 1946.; *A jogfilozófia története.* (Kézirat) 1946. (A két utóbbi kéziratos művet mind eddig nem sikerült felkutatni, csupán Mihelics munkásságát bemutató kötetben találunk rájuk utalást. Vö. Frenyó Zoltán: *Egy magyar katolikus gondolkodó*... 121. o.)

[1358] Ugyancsak Horváth Sándor és Kecskés Pál közvetlen hatása fedezhető fel Szepesdi Ervin (1918–2002) katolikus teológus, később kanonok terjedelmes tanulmányában, mely az igazságosság fogalmi meghatározása kapcsán híven követi a neotomista természetjogtan érvrendszerét. Vö. Szepesdi Ervin: *A törvényes igazságosság fogalma.* Dolgozatok a Pázmány Péter Tudományegyetem Erkölcstudományi

A hazai természetjogi tradíció kapcsán szólni kell azokról a filozófusainkról és teológusainkról, akik – a két világháború között – bölcseleti munkásságuk keretében, az előzőekhez képest szerényebb terjedelemben fejtették ki jogról vallott felfogásukat. Az érintettek közül említésre méltóak Brandenstein Béla (1901–1989) és Schütz Antal (1880–1953) gondolatai, akik alkalmanként, ugyan nem a rendszeralkotás igényével, de véleményt formáltak a „jog szelleméről" vagy a „jog mivoltáról". Az 1930-as és 1940-es évek magyar filozófiai gondolkodásának nemzetközileg is számontartott képviselője, az „ideálrealistának"[1359] nevezett Brandenstein a jog szelleme kapcsán a következőket írta: „A jog a maga egészében a szellemkategóriák hatalmas és bonyolult rendje: az a magasabb érték, amellyel mint közvetlen forrásával legszorosabban összeszövődik, az igazságosság. A tökéletes isteni jóságban rejlő isteni igazságosság az ősi jogadó forrás, az alanyi szellem természeti jogainak forrása; ezekre a természeti jogokra épít az emberi igazságosság erkölcsi magatartása és szerintük törekszik a társadalom jogotadó, törvényhozó szervezete a társadalom pozitív jogrendjét kialakítani; ezt a pozitív jogrendet érvényesíti azután végül – az erkölcsi igazsággal harmonizáló – társadalmi jogbiztosító és jogszolgáltató igazságosság a jogrendben élő társadalom kormányzó és bíráskodó szervezetei útján. [...] Magának a pozitív jognak mint a legalitás, a pozitív jogszerűség »megtestesülésének« és egyúttal elvének mindig természetileg jogszerűnek, morálisnak kell lennie: csak így helyes, csak így »igazi« jog."[1360] Az isteni jóságban rejlő isteni igazságosság mint a jog „forrása" felfogással Brandenstein is kapcsolódik a szerteágazó tomista hagyományokhoz. Schütz személyében a magyarországi neotomizmus egyik legsokoldalúbb rendszerező elméjét tisztelhetjük. A számos kiadást megélt *A bölcselet elemei* című alapművében ekképp fogalmaz: „Minden önnálló jog a természetjogban gyökerezik és belőle táplálkozik. [...] Tárgyi értelemben a természetjog azoknak a jogi törvényeknek összessége, melyek az egész emberiségre érvényesek. [...] Ezeket a törvényeket a Teremtő oltotta belé az emberekbe; amint eszének tényleges használatára ébred, különös tanítás nélkül rájuk talál és különös bizonyítás nélkül igaznak találja."[1361] Úgy véli, hogy az uralkodónak tekinthető pozitivista szemléletmóddal szemben „az utolsó emberöltőben egyre többen akadnak jogászok, kik a természetjogot legalább mint korlátozó, tiltó normát elismerik, mint határfogalmat,

szemináriumából. 5. Stephaneum Nyomda, Budapest, 1942. (Kritikai méltatásaként lásd Szabó József: Szepesdi Ervin: A törvényes igazságosság fogalma. *Szellem és Élet*, VI. évf. [1943] 3–4. sz. 178–180. o.)

[1359] Vö. Hanák Tibor: *Az elfelejtett reneszánsz...* 194. o.

[1360] Brandenstein Béla: *Az ember a mindenségben*. IV. köt. *Az ember világhelyzete*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1937. 216. o.

[1361] Schütz Antal: *A bölcselet elemei. „Philosophia perennis."* (Harmadik változatlan kiadás) Szent István-Társulat, Budapest, 1944. 541. o. (Eredetileg 1927-ben jelent meg.)

mely megmondja, miből nem lehet soha jog."[1362] Mindezekből jól kitűnik, hogy a neoskolasztikus természetjogi gondolkodás a magyar filozófiai és jogbölcseleti tradíció fontos részét képezi. Habár a kifejtett nézetek megformálására nagymértékben rányomta a bélyegét, hogy azok megfogalmazói nem elsősorban jogászok, hanem olyan teológusok, filozófusok voltak, akik „bölcseleti" munkásságuk részeként értekeztek jogfilozófiai kérdésekről, mégis olyan hagyományt testesítenek meg, amely minden tekintetben méltó arra, hogy az utókor számontartsa.

[1362] Uo. 542. o. (Schütz szerint erre az újfajta tendenciára jó példa Moór ún. limitatív természetjogi koncepciója.)

5. A NEOKANTIANIZMUS MEGÚJÍTÁSÁRA TETT KÍSÉRLETEK

Az 1930-as évek közepétől kezdődően a hazai jogbölcseleti gondolkodásban főleg Moór Gyula és Horváth Barna tanítványai esetében egy igen tehetséges korosztály szárnypróbálgatásának lehetünk tanúi. A Moór-tanítványok közül Szabó József és Solt (Scholtz) Kornél, a Horváth nevéhez főződő ún. szegedi iskola[1363] tagjai közül Bibó István és Vas Tibor, valamint a jogfilozófia művelésében is jeleskedő Irk Albert pécsi tanítványa, Losonczy István korai publikációit a neokantiánus szemléletmódban gyökerező, de annak meghaladására tett kísérletnek tekinthetjük. Személyükben az az új generáció jelent meg, akik számára a német (osztrák) jogtudomány eredményeiben való tájékozottság mellett az angol-amerikai, francia, olasz, vagy éppen a skandináv irodalom egyidejű ismerete természetes volt. Egyéni kvalitásaik révén predesztinálva voltak arra, hogy az elődök külföldi szakmai kapcsolatait más irányokba is továbbépítve, a magyar jogbölcseleti gondolkodást – a nemzetközi jogfilozófiai trendekhez igazodva – a második világháborút követő korszak kihívásainak megfelelően formálják. A közismert kelet-közép-európai politikai történések tükrében jogfilozófusainknak másfajta kihívásokkal kellett szembenézniük.

[1363] A „szegedi iskola" megfogalmazás használatával először 1935-ben Bibó István a *Jog* című folyóirat hasábjain – évfolyamtársa – Vas Tibor *Die Bedeutung der transzendentalen Logik in der Rechtsphilosophie* címen megjelent dolgozatáról írt recenziójában találkozunk. Vö. Bibó István: Vas Tibor: Die Bedeutung der transzendentalen Logik in der Rechtsphilosophie. *Jog*, II. köt. (1935) 2–3. sz. 151. o. Az iskola „alapítója" nem kis büszkeséggel használta néhány évvel később Bibónak írt levelében a „szegedi iskola" kifejezést, egyben megfogalmazva annak krédóját: „A mi tudományos munkaközösségünket mint az emberi kapcsolatoknak sajátos, sőt egyszeri példáját kell felfognunk. Büszkén és féltékenyen kell őrködnünk azon, hogy merész kezdeti lendülete meg ne törjön. Bármennyi az akadály, nagy és merész terveket kellene legalább forgatnunk és találkozásainkat ritka alkalmanként felfognunk olyan témák megbeszélésére, amelyekkel előrevihetjük a tudományt. Mert csakis ezért vagyunk vagy legalább csakis ezért vagyunk azok, akik vagyunk. Nagy és komoly tudományos terveknek legalább érlelődnie kell eszmecseréinken. És nem szabad elveszteni az eleven kapcsolatot a filozófia igazi nagy kérdéseivel." (Horváth Barna 1942. december 13-án kelt levele Bibó Istvánnak. MTAK Kézirattár Ms 5117/189. A levél föllelhető még: *Bibó István [1911–1979]. Életút dokumentumokban.* [A dokumentumokat válogatta, a kötetet összeállította: Huszár Tibor] 1956-os Intézet – Osiris–Századvég, Budapest, 1995. 197. o.)

Magyarországon az 1948/49-ben bekövetkezett fordulat nem csupán a háború utáni politikai, gazdasági, kulturális föllendülést, a társadalmi modernizáció lehetőségét akadályozta meg, és a perspektivikusan nyugat-európai fejlődési modell megvalósításától szakította el hazánkat, hanem – tisztelet a kivételnek – négy évtizedes kitérőt eredményezett a magyar jogfilozófia fejlődésében.

A neokantiánus jogbölcselet megújítása, sőt meghaladása terén bekövetkezett fejlemények jellemzéseként álljon itt Bibó kritikai észrevételeket sem nélkülöző 1947-ben írt értékelése a korszakról, illetve a szegedi iskola jelentőségéről: „A magyar jogelméletben a századforduló óta egészen a legújabb időkig a jogelmélet újkanti, vagyis fogalomelemző ismeretkritikai módszere az uralkodó. Ez tölti ki Somló életművének második felét, mely a »Juristische Grundlehre« című nagy művében kapta meg az összefoglalását, ez tölti ki Moór Gyulának úgyszólván egész élete művét és Horváth Barna munkásságának kezdetét, s ha az irányzat nem is, de a problémák felvetésében erősen befolyásolja Horváth Barna későbbi érettebb műveit, jogszociológiáját és jogelméleti vázlatát, valamint Horváth Barna szegedi iskoláját, közöttük e sorok íróját, valamint Szabó Józsefet s magát Vas Tibort is. Az újkanti jogelméleti iskola jelentőségét abban szokták megpillantani, hogy a hitelét vesztett természetjog és a merőben tényleírásra szorítkozó pozitivizmus között újból felfedezte a jogelmélet tudományának lehetőségét egy olyan diszciplína művelésében, mely a tapasztalati joganyag általános jogismereti és formai előfeltevéseivel foglalkozik. Nem lehet elvitatni, hogy az ilyen módon felfogott jogelméleti kutatásnak voltak olyan eredményei, melyek termékenyítőleg hatottak [...] Mindezek azonban nem változtatnak azon, hogy az egész újkanti iskola végeredményben a jogelmélet számára tévútnak bizonyult s elsősorban azoknak a kezén és azoknak a számára vált valamennyire termékenyítővé, akik túljutottak rajta; gondolok mindenekelőtt Horváth Barna jogszociológiájára." Bibó szerint – bár csupán explicit módon kifejezve – Horváthnak és iskolájának köszönhetően tört meg a neokantianizmus egyeduralma, mely „meglehetősen elzárta a magyar jogelmélet fejlődésének és megtermékenyülésének az útját a szociológiai irányban elmélyülő modern francia, angol és amerikai jogelméleti gondolkodástól."[1364] A szegedi iskola tagjainak és alapítójának legfőbb érdeme, hogy megpróbáltak új utakat keresni és ismételten bekapcsolódni a tudományszak művelésének legújabb nemzetközi áramlataiba.

Mind a mai napig ez az egyetlen tudományos iskola a hazai jogbölcseleti gondolkodásban, mely sok szempontból hasonlít a földrajzilag nem túl messze kialakult, az elmúlt századfordulót követő európai jogfilozófiai gondolkodást alapvetően befolyásoló, Hans Kelsen, Adolf Merkl, Alfred Verdross nevével fémjelzett

[1364] Dr. Bibó István egyetemi ny. r. tanár véleményes jelentése a Szegedi Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karához magántanári képesítése iránt folyamodó dr. Vas Tibor tudományos munkásságáról. (1947) MTAK Kézirattár Ms 5905/50–51.

„(új) osztrák iskolához". A szegedi iskola tagjairól Horváth a második világháború végén írt önéletrajzi írásában így vall: „Büszke vagyok arra, hogy Vas Tibor, Bibó István és Szabó József a tanítványaim voltak. Immáron ők maguk is tudósok, és szilárd meggyőződésem, hogy jobban nem is választhattam volna."[1365] Lényegében az 1930-as évek közepétől az 1940-es évek közepéig tartó bő tíz esztendőben születtek meg a tanítványok azon művei, amelyek Horváth iskolateremtő hatását tükrözik. Az egymástól sok szempontból különböző elméletalkotási kísérletek közös nevezőjét a mester egy-egy paradigmatikus tézise, fogalma vagy akár csak egy gondolata képezte. E tekintetben nyilvánvalóan nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk Horváth publikált művein kívül a mesterrel folytatott számtalan szakmai és baráti beszélgetésnek, az alkalmankénti levélváltásoknak, illetve természetesen a korabeli meghatározó új filozófiai és jogbölcseleti irányzatoknak.

Míg Bibó és Vas legjelentősebb írásai 1935-ben, szinte egy időben kerültek a nyilvánosság elé, addig – az eredetileg Moór-tanítvány – Szabó jogbölcseleti tanulmányai az 1930-as évek végén jelentek meg. A szárnypróbálgatások időszakában minden fiatal jogtudós esetében a korabeli neokantianizmus meghatározó hatásával találkozunk. Az újkantiánus fogalmi struktúrákhoz való kötődését jól példázza Bibó önkritikus kijelentése, amit a filozófia és jogbölcselet kapcsolatáról egy 1943-as vitaülésen mondott: „[A] jogfilozófia vonatkozásában az ismerettárgy problematikus volta s a valóságnak és értéknek mögötte álló éles ellentéte tulajdonképpen nem a filozófia oldaláról került be a jog világába és a jogfilozófia perspektívájába, hanem először konkrét jogesetek sokaságában konkrét valóságok és konkrét értékek összeütközéseinek élményei töltötték el a közösség tagjait a valóság és érték radikális ellentétének érzésével, s ennek filozófiai megfogalmazása az, amit tévesen viszünk be a filozófia követelményeként a jog világába."[1366]

A neokantiánus jogfilozófia az elmúlt századfordulót követően számos jogbölcseleti konklúzió levonására vált alkalmassá, így az sem véletlen, hogy épp az irányzathoz sorolt jogtudósok kritizálták leginkább egymás elméleteit. Bibó sem volt e téren kivétel. Nemcsak Kelsent opponálta, hanem az általa oly nagyra értékelt mestere elméletének ellentmondásait is szóvá tette. Hitt az eltérő nézetek egymással való termékeny vitájában. Magántanári próbaelőadásában erről így vélekedik: „[S]emmilyen jogi kérdésben nem lehet egy bizonyos jogi meggyőződés igazságát kimutatni", vagyis sem a „logikai pozitivizmus", sem a „szociológiai pozitivizmus" nem ad kielégítő választ a jogelmélet fő kérdéseire. Az elmélettörténeti áttekintés alapján mégis arra a megállapításra jut, hogy „a jogelmélet fejlődése felmutat olyan erőket, melyek

[1365] Horváth Barna: *Forradalom és alkotmány*... 51. o. (Szabó eredendően Moór tanítványa volt a szegedi jogi karon, Horváthtal professzora Budapestre távozását követően került kapcsolatba.)

[1366] Bibó István hozzászólása Moór Gyula „Jogfilozófia" c. előadásához. *Athenaeum*, XXIX. köt. (1943) 2. sz. 169. o.

ezt a tudományt túljuttatják a terméketlen spekulációkból és felületes általánosításból eredő álproblémákon, s a jogelmélet, miközben ezeket a kérdéseket megoldja, egyben a rendszeresebb és valósághoz hívebb jogismeret felé is halad."[1367]

E korszakban minden magára valamit is adó jogfilozófus a „jog mibenlétének" kérdésére önálló teória fölállításával válaszolt. E tekintetben Bibó István (1911–1979)[1368] is követte neves elődeit.[1369] A húszas éveinek elején járó ifjú tudósjelölt a

[1367] Bibó István: *A jogelmélet fő kérdései tegnap és ma...* 94. o.

[1368] Bibó István (1911. augusztus 7., Budapest – 1979. május 10., Budapest) jogi tanulmányait a szegedi jogi karon végezte, ahol 1933-ban a jogtudományok, majd egy évvel később az államtudományok „sub auspiciis gubernatoris" doktorává avatták. Rövid ideig ügyvédjelöltként tevékenykedett, majd a Budapesti Törvényszéken bírósági fogalmazógyakornoknak nevezték ki. 1938-tól az Igazságügyi Minisztériumba rendelték szolgálattételre, ahol 1944-ig a magánjogi, majd a magánjogi és közigazgatási ügyosztályon dolgozott. Legmagasabb rangja „miniszteri titkár" volt. 1940 nyarán a szegedi jogi karon jogbölcselet tárgykörből egyetemi magántanári képesítést szerzett. 1941 májusában magántanári habilitációját a kolozsvári egyetemre helyezték át. 1946-ban nyilvános rendes egyetemi tanári kinevezést kapott egykori alma materében, a politika tanszékre. Ugyanebben az évben az MTA levelező tagjának választották. 1950. szeptember 15-i hatállyal – minden indoklás nélkül – több professzortársával egyetemben fölmentették, és harminckilenc évesen „rendelkezési állományba" helyezték. 1951 és 1957 között az ELTE Egyetemi Könyvtárában könyvtárosként dolgozott. 1956-ban a Nagy Imre-kormány államminiszteréként tevékenykedett. 1957 és 1963 között politikai fogoly volt, illetve börtönbüntetését töltötte. 1963-tól 1971-ig a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárosaként tevékenykedett. Életéről és jogbölcseleti munkásságáról lásd Huszár Tibor: Bibó István – a gondolkodó, a politikus. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok.* III. köt. (1971–1979) Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. 385–534. o.; Huszár Tibor: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok.* Magyar Krónika, Kolonel Lap- és Könyvkiadó Rt., Budapest, 1989.; Ruszoly József: Bibó István a szegedi jogi karon. *Jogtudományi Közlöny,* XLVII. évf. (1992) 3–4. sz. 95–111. o.; Szabadfalvi József: „Coactus tamen volui!" – Bibó István jogbölcseleti munkássága. *Forrás,* XXVII. évf. (1995) 12. sz. 13–21. o.; H. Szilágyi István: Etika, jog, politika. Bibó István (1911–1979). In: *Portrévázlatok...* 267–310. o.; Szabadfalvi József: Bibó István helye a XX. századi magyar jogbölcseletben. *Debreceni Szemle,* X. évf. (2002) 1. sz. 29–36. o.; Kovács Gábor: Elszigeteltség és nyitottság dinamikája két tudóssors tükrében. Horváth Barna és Bibó István tudományos pályafutása. In: Mester Béla – Perecz László (szerk.): *Közelítések a magyar filozófia történetéhez. Magyarország és a modernitás.* Áron Kiadó, Budapest, 2004. 392–418. o.; Zsidai Ágnes: *Jogbölcseleti torzó. Bibó István jogelméletének rekonstrukciója.* Szent István Társulat, Budapest, 2008.; H. Szilágyi István: Etika és jog. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Bibó 100. Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek.* Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 78–97. o.; Szabadfalvi József: Bibó István szegedi évei. *Forvm. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica,* I. évf. (2011) 2. sz. 157–168. o.; Zsidai Ágnes: Coactus tanem volui. *Világosság,* LII. évf. (2013 tavasz-nyár) 179–194. o.; Révész Béla: Bibó István (1911–1979). A Szegedi Tudományegyetem jogász professzorai I. *FORVM. Acta Juridica et Politica,* X. évf. (2020) 1. sz. 47–76. o.

[1369] Főbb jogbölcseleti tárgyú írásai: *Kényszer, jog, szabadság.* Acta Litterarum ac Scientiarum Reg. Universitatis Hung. Francisco-Josephinae. Sectio: Juridico-Politica. Tom. VIII. Szegedi Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged, 1935.; Le dogme du „bellum justum" et la theorie de l'infaillibilité juridique. Essai critique sur la théorie pure du droit. *Revue Internationale de la Theorie du Droit,* vol. 10 (1936) no. 1. 14–27. o. (Magyar nyelven: *„A bellum justum" dogmája és a jogi tévedhetetlenség teóriájának kritikai esszéje.* [Ford.: Mold Attila és Zombor Ferenc] Bibó István Olvasóköri Füzetek. 3. füzet. Bolyai Kollégium, Miskolc, 1993.); Rechtskraft, rechtliche Unfehlbarkeit, Souveränität. *Zeitschrift für öffentliches Recht,* Bd. XVII (1937) H. 5. 623–638. o. (Magyar nyelven: Jogerő, jogi tévedhetetlenség, szuverenitás.

Kényszer, jog, szabadság című könyvében életkorát meghazudtoló alapossággal és mértéktartással fogott hozzá saját elméletének kidolgozásához. A neokantiánusoknál megszokott filozófiai megalapozottságú mű három nagy fejezetre oszlik. Az első tárgya a kényszer, a másodiké a szabadság, a harmadiké – amely terjedelmében a köny felét teszi ki – a jog. Bibó szándéka szerint a kényszer és szabadság filozófiai kategóriáinak alapos tisztázásával, a kényszer és szabadság viszonyrendszerében próbálja megragadni a jog lényegét. Művének bevezetésében a tudományos megismerés két, az elméletalkotásban fontos típusát (racionális, illetve empirikus) különbözteti meg. A jog, kényszer, szabadság összefüggéseinek vizsgálatakor elsőként azt vizsgálja, „mit érzünk, mit nevezünk, mit tapasztalunk" kényszernek, szabadságnak vagy éppen jognak. Ez a fajta megközelítés – az empirikus módszer elsődlegességének hangsúlyozása – fölvetheti a szubjektivitás vádját, azonban Bibó ezt azzal hárítja el, hogy a vizsgált jelenségek tapasztalati valóságát, irracionális elemeit közvetlenül megragadva lehet csak a racionális (logikai) fogalmat a tapasztalati „fogalommal" egyezően meghatározni.

Írásában a kényszert, a szabadságot és a jogot egymással szorosan összefüggő jelenségként mutatja be. A kényszer és a szabadság – mint a jognál általánosabb és egymással szorosan összefüggő jelenségek – tárgyalása során Bibó a jogelmélet kardinális problémáját fölvető jogfilozófiai előkérdések, illetve általános filozófiai és társadalomelméleti fogalmak neokantiánus értelmezéséből indul ki, azonban elméleti előfeltevéseiben Henri Bergson életfilozófiájára (pl. szabad ember csak a spontaneitás törvényszerűsége alatt állhat) és Nicolai Hartmann ontológiai és etikai tételeire támaszkodva a kortárs jogbölcselet számára újszerű válaszokat fogalmaz meg. Bibó a spontaneitás fogalmát nem dolgozta ki, csupán a bergsoni kategóriát vette át az *Idő és szabadság*[1370] című műből, tagadva a determinizmus egyetemes érvényességét: „A spontaneitás nem jelenti az okság elvének tagadását, hanem jelenti annak a feltételezését, hogy ok és okozat nemcsak az időbeli egymásután, hanem az egyidejűség viszonyában is fellépheteik."[1371] Annyiban mégis továbbfejleszti a bergsoni elméletet, hogy a spontaneitást, vagy másképpen a belső tényezők által meghatározott öntevékenységet, összekapcsolta a Hartmanntól származó perszonális determinációval.

A mű egyik alapgondolatának tekinthetjük a kényszerről adott fogalommeghatározását. Ennek kifejtésekor Horváth jogelméleti szemléletmódja unikális elemének

[Ford.: Zsidai Ágnes] In: Dénes Iván Zoltán [szerk.]: *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életműveről.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2001. 321–334. o.); Idegen nyelven megjelent válogatott jogelméleti tárgyú művei újraközlését lásd: *Die Schule von Szeged. Rechtsphilosophische Aufsätze von István Bibó, József Szabó und Tibor Vas.* (Herausgegeben mit Bio- und Bibliographie versehen von Csaba Varga) Szent István Társulat, Budapest, 2006. 23–77. o.

[1370] Henri Bergson: *Zeit und Freiheit.* Diederichs, Jena, 1911. (Magyar nyelven: *Idő és szabadság.* [Ford.: Dienes Valéria] Franklin Társulat, Budapest, 1923.)

[1371] Bibó István: *Kényszer, jog, szabadság...* 10. o.

fölhasználásával találkozunk.[1372] Bibó szerint „[a] kényszer nem más, mint a spontaneitás jelenségeinek saját és idegen törvényszerűségek alatt, vagyis a spontaneitás és a kauzalitás alatt való együttszemlélése (synopsisa)."[1373] A szinopszisra utalással ugyanakkor a szabadság fogalmának meghatározásakor is találkozunk. E szerint „a szabadság nem valamilyen önálló kategoriális értékű törvényszerűsége a létező világ valamely síkjának, hanem – éppúgy, mint a kényszer [...] – csupán viszonyfogalom, csupán szemléletmód, mely többféle törvényszerűség bizonyos együttszemlélésében (synopsisában) áll."[1374] A szinoptikus módszer alkalmasnak látszik Bibó számára a neokantiánus jogfilozófia alapproblémájának tekintett Sein–Sollen problematika megoldására, hiszen a valóság és érték egymásra vonatkoztatásának lehetőségét tulajdonképpen épp a spontaneitás törvénye teszi lehetővé. A szinopszis nem csupán a jogtudománynak és a jogbölcseletnek a speciális technikája, hanem – mestere megállapítását elfogadva – a társadalomtudományok általános módszere. Bibó szerint a szinoptikus módszer nem szorítkozik a valóság és érték ellentétének áthidalására, hiszen olyan szemléletmódot testesít meg, amely nem hoz ugyan létre önálló ismerettárgyat, de bizonyos élmények, képzetek, reakciók létrehozásában részt vesz, és megértését lehetővé teszi.

A kényszer kapcsán említést kell tenni a bibói elmélet másik, a mesterétől kölcsönvett fontos terminusáról, az objektiváció fogalmáról. Horváth a társadalmi objektiváció fogalmán „az egymást érintő magatartások szabályosságát", a „társadalom tipikus viselkedését" értette. Bibó a kényszer kapcsán vezeti be az objektiváció fogalmát: „Ha a társadalom tagjai kölcsönösen tudomást vesznek egymás kényszerélményeiről [...] akkor a szubjektív kényszerélmény társadalmilag számottevő jelenséggé, társadalmi viszonyfogalommá, társadalmi objektivációvá lesz."[1375] Az objektiváció azonban nemcsak a kényszer, hanem a szabadság – mely nem más, mint „idegen törvényszerűség alól való mentesség"[1376] – szférájában is létező jelenség: „[A] társadalom egyéni szabadságokra, szabad akciószférákra osztható fel, melyek tulajdonképpen mind a szubjektív szabadságélmény objektivációi."[1377] Az egyéni szabadság nem más a bibói értelmezésben, mint a szubjektív szabadságélmény objektivációja, vagyis „objektiválódott szabadság".

Bibó a jog szempontjából két alapvető szubjektív „élményről" beszél (kényszer-, illetve szabadságélmény), melyeket a jog neve alatt összefoglalt jelenségcsoporton belül kell keresnünk: „[M]inden jogi magatartás vagy kényszerített magatartás, vagy

[1372] Művében Bibó mestere fogalomhasználatát követve következetesen a „jogelmélet" terminust használja.

[1373] Bibó István: *Kényszer, jog, szabadság*... 13. o.

[1374] Uo. 54. o.

[1375] Uo. 17. o.

[1376] Uo. 36. o.

[1377] Uo. 42. o.

szabad magatartás, minden jogi szabály vagy kényszeríti cselekvőségünket, vagy vele egyirányban fejti ki hatását."[1378] A szerző szerint a jog tapasztalati anyagában a kényszer- és szabadságelemek bizonyos egyensúlya figyelhető meg. A több évszázados jogelméleti kényszervita legfontosabb megállapításait ismertetve megállapítja, hogy a jog lényegét a fizikai vagy lelki kényszerben, a szankcióban kell keresni. Bibó maga is úgy véli, hogy a jog kényszerrend, s a „szankció alatt nem csupán erőszakalkalmazást tartalmazó jogkövetkezményeket kell értenünk, hanem minden jogkövetkezményt, melynek valószínű bekövetkezése és a jogkövetőkre való hatása alkalmas arra, hogy a jog kényszerének tényezője legyen."[1379] A jogi szankcióra, más társadalmi normák által gyakorolt kényszerrel szemben, nagyobb fokú kiszámíthatóság, bizonyosság, illetve előfeltételeiben szabályozottság, határozott körülírtság a jellemző. A jogi szankció a többi társadalmi szabály szankcióitól az „objektivitás fokában" különbözik.[1380] Vagyis a jogi szankció testesíti meg a „legobjektívebb kényszert". Mesterére utalva megállapítja: „Az egymásból folyó jogkövetkezmények: szankciók a jog számos területén hatalmas eljárási rendszerekben, perrendtartásokban épültek ki, melyek a kényszer tartalmi (materiális) objektiválódásának legnagyvonalúbb megjelenései."[1381]

A jog és a szabadság kapcsolatának tárgyalásakor Kant ismert meghatározását idézi, mely szerint „a jog azon feltételek összessége, melyek alatt az egyik ember önkénye a másik önkényével a szabadság általános törvénye szerint megállhat", ami markánsan kifejezi a jog szabadságfunkcióját. A jogelméletnek már csak azért is a szabadság kérdésével kell foglalkozni, mert a jog kényszerétől szabadon hagyott cselekvési területek („magánügyek") az objektív szabadság birodalmába tartoznak. Bibó különös figyelmet szentel a polgári szabadságjogoknak (pl. tulajdonjog, gyülekezési szabadság), ahol a jog kényszerétől való objektív mentességet maga a jog állapítja meg.[1382] Kétségtelen, hogy „ha a jog a legobjektívebb kényszer, akkor az általa szabadon hagyott terület a legobjektívebb szabadság."[1383] A jog világában a szabadság legjellegzetesebb megjelenései azok a jogintézményekként szabályozott szabad magatartások (pl. jogügyletek, keresetindítás, végrendelet), amelyeknek az előföltételei, formája és hatása a jog által objektíve meghatározottak. Művében a neokantiánus jogkoncepciók tükrében mutatja be a jog világában érvényesülő kényszer és szabadság egymáshoz való viszonyát, kölcsönös összefüggését. A jog lényegét

[1378] Uo. 63. o.

[1379] Uo. 79. o.

[1380] „[A] magatartások közös tartama a magatartások konkrét lefolyásától elválik, társadalmi intézménnyé lesz s mint materiális objektiváció az objektiválódás legmagasabb fokát éri el." (Uo. 81. o.)

[1381] Uo. 81–82. o.

[1382] „A polgári szabadságjogok képezik a jogban megvalósult objektív egyéni szabadság legmagasabbrendű materiális objektivációit." (Uo. 98. o.)

[1383] Uo. 99. o.

meghatározó bibói fogalom szerint: „A jogra [...] jellemző, hogy egyidejűleg gyakorolja a legobjektívebb kényszert és valósítja meg a legobjektívebb szabadságot."[1384] A jognak ez a kétarcúsága nem új keletű dolog a jogelméleti gondolkodásban, de gyakorta találkozni valamelyik oldalt túlhangsúlyozó felfogással. Véleménye szerint „az objektivációnak ez a kettős feszültsége adja meg a jog igazi erejét az összes többi társadalmi szabályok felett."[1385] Majd az újkantiánusokra jellemző módon tételének igazolásául részletesen bemutatja a kényszer és szabadság változó viszonyát az egyéb társadalmi normatípusokban (erkölcs, hatalmi parancs, szokás, konvenció), ezzel is igazolva a jog „differentia specificá"-ját.

Könyvének végén a neokantiánus gondolkodás hagyományainak megfelelően a szabadság és kényszer korrelációjában értelmezett helyes jog kérdését érinti. A helyes jog követelménye, hogy a kényszer és szabadság külső és belső élményei, valamint konkrét megnyilvánulásai egyensúlyban legyenek. A kényszer és a szabadság objektiválódása a kényszerhelyzetek és szabadsághelyzetek kiszámíthatatlanságát, aránytalanságát szünteti meg: „[A] kényszer és szabadság helyes elosztásában kell látnunk azt az értéket, mely a kényszer és szabadság objektiválódását mozgatja és igazolja. A társadalmi kényszer helyes elosztását nevezzük rendnek (jogbiztonság), a társadalmi szabadság helyes elosztását igazságosságnak. A rend és az igazságosság eszméi [...] azok az értékek, amelyek a jog jellemző vonásaiban megnyilvánulnak s a helyes jog abszolút értékmérői közé tartoznak."[1386] Befejező gondolatként egy még megalapozottabb jogfogalom megalkotásának előfeltételeként az általa használt objektiválódás provizórikus magyarázatának alaposabb fogalmi kibontását tartja szükségesnek. Sajnálatos, hogy ez irányú vizsgálódásait nem folytatta, azonban így is figyelemreméltó elméleti kísérletnek tekinthetjük fő jogfilozófiai tárgyú művét.

Bibó későbbi jogelméleti tárgyú írásaiban a jogbölcselet egyes részletkérdéseinek alapos elemzését végezte el, az ekkoriban reveláció erejével ható kelseni elmélet tükrében.[1387] A *Le dogme „bellum justum" et la théorie de l'infaillibilité juridique* tanulmánya – mint alcíme is mutatja – a kelseni tiszta jogtan bizonyos következtetéseiről szóló kritikai tanulmány. Bibó ebben az írásában immanens bírálatát adja az alig két évvel korábban publikált, a kortárs jogfilozófia minden tagját vitára inspiráló kel-

[1384] Uo. 105. o.

[1385] Uo. 107. o.

[1386] Uo. 118–119. o.

[1387] Bibó 1935 és 1937 nyara között Kelsen jóváhagyásával fordította le a *Reine Rechtslehre* című művet. A kiadásra részben anyagi okok, részben érdektelenség miatt csak jóval Bibó halála után, 1988-ban került sor Varga Csaba hathatós közreműködésével. Vö. Hans Kelsen: *Tiszta Jogtan.* (Bibó István fordításában) ELTE Bibó István Szakkollégium, Budapest, 1988. A fordítás történetéről lásd Varga Csaba: Bevezetés Hans Kelsen: *Tiszta Jogtan* c. művéhez. In: Hans Kelsen: *Tiszta Jogtan...* IX–XVIII. o., illetve Lengyel András: Bibó István Kelsen-fordítása. *Délmagyarország,* 1991. október 26. (DM Magazin 5. o.)

seni műnek. Ennek kapcsán részletesen foglalkozik a jogi tévedhetetlenség, a kötelezettség, a nemzetközi jog primátusa, a szankcionáló aktus és a kelseni módszer normatív jellegének problémájával. Megállapítja, hogy „a tiszta jogtan elméletében az összes fogalom és az összes elméleti posztulátum jogi jellege és létjogosultsága tulajdonképpen abból származik, hogy a kényszert elrendelő aktus tartalmának elemeiként jelennek meg."[1388]

Bibó szerint a tiszta jogtan a különböző tartalmú szankcionáló aktusok sokaságához vezet el, amelyeket a jog fogalma foglal egységbe. A jogi szervek tévedhetetlenségének eszméje Kelsen felfogásában együtt jár azzal, hogy a jogi aktusok elszigeteltek. Minden jogi aktus bizonyos értelemben tévedhetetlen, hiszen csak a tartalma korlátozhatná tévedhetetlenségét. A *Rechtskraft, rechtliche Unfehlbarket, Souverränität* című írásában a jogerő, a jogi tévedhetetlenség és a szuverenitás tételes jogi intézményei kapcsán a tiszta jogtantól különböző módszertani felfogással kísérli meg a jogi tévedhetetlenség és a vele kapcsolatos kérdések kifejtését. Ennek révén ismét szembesül a neokantiánus jogbölcselet alapproblémájával, a Sein és Sollen közvetíthetőségének problémájával. Bibó szkeptikusan szemléli a „Lét" és „Legyen" teljes elválaszthatóságát és áthidalhatóságát hangoztató nézeteket. Maga a Horváth-féle szinoptikus módszer használhatóságát hangsúlyozza, mely módszer a jogi tapasztalatban gyökerezik, a jogi megismerés követelményeiből nőtt ki és alkalmas a speciális jogi tapasztalat analízisére. A jogi „együtt-szemlélés" funkcióját abban látja, hogy a norma és tény egyesített létének és elválaszthatóságának előfeltevése egy technikai rendszerben hidalható át. Bibó ebben a tanulmányában új utakat keresve bizonyos szempontból „radikalizálja" mestere álláspontját.[1389]

Bibót pályakezdése és korai írásai arra predesztinálták, hogy a magyar jogtudomány, ezen belül is a jogbölcselet, nemzetközi jog, közjog művelésének kiemelkedő alakjává váljon. Érdeklődésének változása, valamint a második világháború utáni történések eredményeképpen politikaelméleti és -történeti írásaival és közéleti tevékenységével vált igazán ismertté, emblematikus gondolkodóvá.

A szegedi iskola kevésbé ismert – a második világháború után dogmatikus marxistává váló – alakja volt Vas Tibor (1911–1983), akinek a tudományos munkássága két, egymástól jól elkülöníthető szakaszra osztható.[1390] Az első pályaszakasz Hor-

[1388] Bibó István: *„A bellum justum" dogmája és a jogi tévedhetetlenség teóriájának kritikai esszéje...* 23. o.

[1389] Vö. H. Szilágyi István: Tanítvány és Mester (Bibó István hatása Horváth Barnára)... XXXVII–LII. o.

[1390] Vas Tibor (1911. május 27., Budapest – 1981. május 19., Budapest) Bibó évfolyamtársaként végzett a szegedi jogi karon. 1934-ben jogi-, 1935-ben államtudományi doktorátust szerzett. 1947-ben Szegeden habilitált. 1948-ban a debreceni egyetem jogi karán kap professzori kinevezést. 1949-től 1951-ig a pécsi egyetem jogi karának „Politika", illetve „Jogelmélet" tanszékeinek, majd ezek összevonása után az „Állam- és Jogelmélet" tanszék vezetője. 1951–1955 között a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének igazgatója volt. 1951-től 1976-ig, nyugdíjba vonulásáig,

váth szegedi iskolájához kötődik, és az egyetemista évektől a fordulat évéig tartott. 1948-ban jelent meg az első olyan írása, melyben hátat fordít a korábbi neokantiánus indíttatású jogbölcseleti felfogásának.

Vas első jogbölcseleti tárgyú műve német nyelven 1935-ben *Die Bedeutung der transzendentalen Logik in der Rechtsphilosophie* címen jelent meg.[1391] Az eredetileg pályadíjnyertes dolgozatként született tanulmányt Bibó a következőképpen méltatta: „Vas Tibor munkáj[a] [...] értékes terméke a magyar jogfilozófia dr. Horváth Barna vezetése alatt álló szegedi iskolájának s annak külföldi viszonylatban is becsületére válik."[1392] A szegedi jogi kar könyvsorozatában közzétett műben Vas a transzcendentális logika jogelméleti jelentőségével foglalkozik, nem rejtve véka alá kritikai megjegyzéseit sem. Írása első részében részletesen bemutatja a transzcendentális logika kanti megalapozását, a neokantiánus filozófiában való továbbfejlődését, így a marburgi, illetve a badeni iskola eziránnyú erőfeszítéseit. A könyv második felében a kortárs újkantiánus jogfilozófiában megjelenő transzcendentális módszer működését és alkalmazását vizsgálja. Vas szerint a transzcendentális módszert az a kanti célkitűzés hívta életre, mely az ismeretnek a metafizikától és a tapasztalattól egyaránt független előfeltételeit akarta megtalálni. Kant úgy vélte, hogy a transzcendentális ismeret sem a tapasztalatba, sem a metafizikába nem tartozik, valójában a kettő közötti határ ismerete. Vas ezzel szemben azon a véleményen volt, hogy a transzcendentális ismeret valójában mindkettőbe beletartozik.[1393] A metafizika és az empíria különbsége valójában relatív és a kritikai elemzés lehetővé teszi közöttük a szintézist. Mindazonáltal az újkantiánus filozófia sem nyújt meggyőző megoldást a transzcendentális ismeretelmélet problémájára. A marburgi iskola – véleménye szerint – az

az ELTE Állam- és Jogelméleti Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára, majd beosztott professzora. Életéről és munkásságáról lásd Konkoly Kálmán: Elindul egy új ügyvéd, kezében hófehér bottal. *Pesti Napló*, LXXXIX. évf. (1938. május 22.) 116. sz. 33. o.; Samu Mihály: Az elméleti tárgyak. In: Sinkovics István (főszerk.): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945–1970*. Budapest, [1970] 234–237. o.; Szotáczky Mihály: Az elméleti tárgyak. In: Csizmadia Andor (szerk.): *Fejezetek a pécsi egyetem történetéből*... 120–122. o.; Szabadfalvi József: Damnatio memoriae – arcképvázlat Vas Tibor jogfilozófusról. *Állam- és Jogtudomány*, XLVII. évf. (2006) 1. sz. 145–152. o.; Biography [Tibor Vas] In: *Die Schule von Szeged. Rechtsphilosophische Aufsätze von István Bibó, József Szabó und Tibor Vas*... 137–138. o.; A neokantiánus jogfilozófiától a marxista állam- és jogelméletig: Vas Tibor tudományos pályaképe. *Jura. A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos lapja*, XX. évf. (2014) 1. sz. 179–184. o.

[1391] Vas Tibor: *Die Bedeutung der transzendentalen Logik in der Rechtsphilosophie*. Acta Litterarum ac Scientiarium Reg. Universitatis Hung. Francisco-Josephinae. Sectio: Juridico-Politica. Tom. VI. Fasc. 1. Szeged, 1935. (Fakszimile újraközlés: *Die Schule von Szeged. Rechtsphilosophische Aufsätze von István Bibó, József Szabó und Tibor Vas*... 141–237. o.) Vas könyvét később – a hazai jogtudományi irodalomban példanélküli módon – japán nyelvre is lefordították. Vö. *Senkenteki hotetsugaku*. Yufukanshobo, Tokyo, 1941.

[1392] Bibó István: Vas Tibor: Die Bedeutung der transzendentalen Logik in der Rechtsphilosophie. *Jog*, II. évf. (1935) 2–3. sz. 151. o.

[1393] Uo. 9. o.

ismerettárgy módszer által való létrehozásának tanításával összekeveri az ismeretet az ismerettárggyal. Ezzel szemben úgy véli, hogy a módszer sohasem az ismerettárgyat, hanem legjobb esetben is csak annak ismeretét hozhatja létre. A módszer mindig függ az ismerettárgytól, hiszen azt a módszert kell és lehet alkalmazni, amely az ismerettárgy megismeréséhez vezet.[1394] A badeni iskola esetében a valóság és érték egymást kizáró logikai ellentétének hangsúlyozását tekinti elhibázott megközelítésnek. A Sein és Sollen kanti elválasztásának kiélezése helyett a transzcendentális módszer kiterjesztéséből a valóság és érték egymáshoz való közelítése következett volna.[1395] Vallja, hogy az ismeret sem az egyik, sem a másik, hanem a kettőnek egy sajátos kapcsolata. Az igazi kriticizmus szerinte annak belátása, hogy az egyik álláspont elfogadása sem jelenti a másik abszolút tagadását.

Vas a neokantiánus jogfilozófia három korabeli legjelesebb alakjának, az irányzat alapítójának tekintett Stammler, az ekkorra már legtekintélyesebbé váló Kelsen – bár az írás még nem reflektál az egy évvel korábban publikált *Reine Rechtslehre* című fő művére – és a magyar jogfilozófia nemzetközileg legismertebb alakja, Somló tanaiban vizsgálja a transzcendentális módszer jogbölcseletben való felhasználását. Vas e helyütt következetes kritikát gyakorol mindhárom elmélet tekintetében, és találóan mutatja be, hogy a jog általános érvényűnek tekintett előfeltételeiként használt fogalmak miként vezetnek metajurisztikus természetjogi jellegű fogalmak kialakításához és használatához. Gondolatmenete lezárásaként megállapítja, hogy a „metafizika Scyllája és a tapasztalat Charybdise között nem vezet oly tengerszoros, melyen a jogelmélet hajóját átkormányozhatjuk", s az ellentét „nem az abszolút elválasztásban, hanem a kölcsönös közeledésben oldható csak meg."[1396] A nehézségen azok a jogtudományi módszerek segítenek, amelyek nem egy, hanem két ismerettárgyat látnak a jogban, valamint az egységes jogismeret lehetőségét tagadják, és ebből adódóan a jogra nem konstitutív, hanem reflektáló módszert alkalmaznak. Úgy véli, a transzcendentális módszer alkalmazása a jogbölcselet területén ez idáig nem hozott kielégítő eredményeket. Mindazonáltal történelmi érdeme, hogy a 19. században egyértelműsítette a jogbölcselet tudomány jellegét, mostanra azonban már túlszárnyalták az olyan modernnek tekinthető felfogások, mint Horváth szinoptikus-, vagy Gurvitch ideál-realisztikus módszere, amelyek már figyelembe veszik a jog kettőstárgyúságát.[1397]

Vas e művében tiszteletreméltó következetességgel ingatja meg a transzcendentális módszer illúziójába vetett töretlen hitet. Pozitív kifejtéssel, saját elmélet körvonala-

[1394] Uo. 17. o.

[1395] Uo. 20. o.

[1396] Uo. 90. o.

[1397] Uo. 91. o.

zásával e munkájában – mint azt recenzensei is szemére vetik[1398] – nem találkozunk, miként az egy évvel később megjelent *A tiszta jogtan és a szemléleti jogelmélet*[1399] című tanulmányában sem. Ez utóbbi írásában Kelsen korszakos jelentőségű opuszára reflektálva, azt kritikailag elemezve megállapítja, hogy a magának nemzetközi hírnevet szerző osztrák jogfilozófus korábbi írásaival szemben e művében – paradox módon – úgymond „engedményeket" tesz a „két ismerettárgyúságnak" és az ehhez igazodó, ezt felvállaló „reflektáló" vagy más néven „egybevető módszernek", mely a „szemléleti jogelmélet" elfogadásához vezet, ezzel eltávolodva korábbi törekvéseitől. Vas szerint Horváth *Rechtsoziologie* című műve testesíti meg a legkarakteresebben a szemléleti (szinoptikus) módszer alkalmazását, melyhez immár sok szempontból Kelsen elmélete is közeledik. Mestere érdemeként említi annak felismerését, hogy „a jog tulajdonképpen egy szemléleti mód, amelyben együtt nézzük a valóságot és értéket."[1400] Úgy véli, a szemléleti jogelmélet kifejezetten rámutat arra, hogy a jog logikai vizsgálatának csak annyiban van jelentősége, amennyiben a jog különböző kérdéseinek értékelő és szociológiai vonatkozásait egy nézőpontba tudja egyesíteni. A kelseni tiszta jogtan „tragédiája", hogy kénytelen elismerni azt a tényt, mely szerint „a jogi normák tartalmat a valóságelemekhez való vonatkoztatás által nyernek és [...] a valóságelemek jogi jelentőséghez csak a jogi normával való összevetése által jutnak. Ezek után olyan tiszta jogtanról, amely egy ismerettárgyat vehetne figyelembe és ennek az egy ismerettárgynak konstitutív módszerét vizsgálná, – már nem is beszélhetünk."[1401] Vas a kelseni jogfelfogás kritikai bemutatását valójában arra használja föl, hogy professzora általa legfontosabbnak ítélt jogelméleti gondolatait, mint egyetlen helyes választ, szembeállítsa az ekkoriban mindenkit polémiára késztető elmélettel.[1402]

[1398] Vö. Szabó József: Tibor Vas: Die Bedeutung der transzendentalen Logik in der Rechtsphilosophie. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, Bd. XXIX (1935) H. 1. 97–99. o.; Bibó István: Vas Tibor: Die Bedeutung der transzendentalen Logik in der Rechtsphilosophie... 150–151. o.

[1399] Vas Tibor: A tiszta jogtan és szemléleti jogelmélet. *Szellem és Élet*, I. évf. (1936) 4. füz. 239–253. o. (Klny. [Szellem és Élet Könyvtára] Kecskemét, é.n. [1937])

[1400] Vas Tibor: *A tiszta jogtan és a szemléleti jogelmélet*... 239. o.

[1401] Uo. 245. o.

[1402] Az 1937-ben megjelent tanulmányát követően több mint egy évtized telt el újabb publikáció közzétételéig, melyben a marxizmus vulgarizált eszmerendszerével szembesülhetünk. Vas a fordulat évét követően megjelent munkáival az ortodox marxista állam- és jogelmélet egyik jelképes alakjává vált. Írásaiban a burzsoá jogfogalom kritikájával, a szocialista törvényesség kérdésével, a szocialista állam- és jog fejlődésének törvényszerűségével, illetve a szocialista jog és erkölcs viszonyával foglalkozott. Lásd többek között Vas Tibor: A szocialista erkölcs. *Tiszatáj*, II. évf. (1948) 11–12. sz. 502–508. o.; A burzsoá jogfogalom meghatározásának marxista bírálata. *Jogtudományi Közlöny*, V. évf. (1950) 1–2. sz. 3–6. o.; Az állam- és jogtudomány jelentőségéről. *Állam és Igazgatás*, III. évf. (1951) 9–10. sz. 506–512. o.; A. J. Visinszkij: A perbeli bizonyítás elmélete a szovjet jogban. *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi – Történeti Tudományok Osztályának Közleményei*. II. köt. (Szerk.: Szabó Imre)

A szegedi iskola harmadik tagjaként kell szólni Szabó József (1909–1992)[1403] munkásságáról, aki később alma materében professzorként többek között Horváthot helyettesítve jogbölcseletet is oktatott.[1404] Szabó legjelentősebb jogbölcseleti írásai néhány nemzetközi jogi tárgyú tanulmányát követően az 1930-as évek végén, illetve a második világháború idején láttak napvilágot.[1405] *A jog alapjai* című, 1938-

MTA, Budapest, 1952. 453–458. o.; A szocialista törvényesség kérdéséhez. *Jogtudományi Közlöny*, VII. évf. (1952) 1. sz. 9–12. o.

[1403] Szabó József (1909. április 13., Hódmezővásárhely – 1992. február 15., Szeged) jogi tanulmányait a szegedi jogi karon végezte, ahol 1932-ben summa cum laude minősítésű jog- és államtudományi doktorátust szerzett. 1940-ben bírói-ügyvédi vizsga letétele után törvényszéki bíró lett a Székesfővárosi Törvényszéken. Ezt követően hamarosan berendelték az Igazságügyi Minisztériumba, majd onnan – kérelmére – kirendelték a Közigazgatási Bírósághoz, melynek tanácsjegyzője lett. 1941-ben Kolozsvárott habilitált. 1947-ben egykori alma matere meghívta az alkotmányjogi tanszék élére. 1947 és 1949 között a jogbölcselet oktatásával is megbízták. 1950-ben több professzortársával együtt „rendelkezési állományba" helyezték, majd sikertelen disszidálását követően két és fél év börtönbüntetésre ítélték. 1956-ban rehabilitálták, majd a forradalom idején az összehasonlító alkotmányjogi tanszék, később a pénzügyi jogi tanszék élére nevezték ki. 1960-ban végleg nyugdíjba kényszerült. Másodszori rehabilitációjára 1990-ben került sor. Életéről és jogbölcseleti munkásságáról lásd Szabó József: Negyven év. In: *Ki a káoszból, vissza Európába. Életrajzi, jogbölcseleti, alkotmányjogi és jogpublicisztikai írások*. Kráter Műhely Egyesület, Budapest, 1993. 13–48. o.; Ruszoly József: Egy élet a jog és az ész szolgálatában. Búcsú Szabó József professzortól. In: Szabó József: *Ki a káoszból, vissza Európába*... 199–204. o.; Szabadfalvi József: Egy derékba tört életmű margójára: Szabó József jogbölcseleti munkássága. *Jogtudományi Közlöny*, LIII. évf. (1998) 12. sz. 493–504. o.; Egy européer jogtudós emlékezete. (Utószó) In: Szabó József: *A jogbölcselet vonzásában. Válogatott tanulmányok*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1999. 197–213. o.; Boleratzky Lóránd: *Életformálók*. FEBE, Budapest, 2007. 25–28. o.; Száz éve született Szabó József. *Iustum – Aequum – Salutare*, V. évf. (2009) 2. sz. 219–237. o.; Révész Béla (szerk.): *„Most megint Európában vagyunk..." Szabó József emlékkönyv*. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2014.; Révész Béla: Egy többször újrakezdett élet – Szabó József. In: Révész Béla: *Jogtudósok titkai. Történetek a titkosszolgálatok és a jogtudományok neves művelőinek 20. századi kapcsolataiból*. Iurisperitus Kiadó, Szeged, 2018. 103–123. o.; Szabadfalvi József: A „jogászi formalizmus" kritikája – Szabó József a jogászi gondolkodás „uralkodó" felfogásáról. *Magyar Jog*, LXVI. évf. (2019) 5. sz. 299–304. o.; Badó Attila: Szabó József (1909–1992). A Szegedi Tudományegyetem jogász professzorai I. *FORVM. Acta Juridica et Politica*, X. évf. (2020) 1. sz. 667–685. o.

[1404] 1934 tavaszától pályakezdőként a szegedi jogi kar nemzetközi jogi, közjogi és jogbölcseleti tanszékein ösztöndíjas gyakornokként kezdett el dolgozni, s valójában itt ismerkedett meg Horváthtal, aki igen hamar fölkeltette az egyetemi karrierről álmodozó ifjú kolléga érdeklődését: „Ez volt az az idő – írja későbbi visszaemlékezésében Szabó –, amikor nálunk is kezdtek felfigyelni a német és francia tudomány mellett az angol és amerikai tudományra. Ez a szemléletváltás rokonszenvesnek látszott." (Szabó József: *Ki a káoszból, vissza Európába*... 17. o.) E találkozás végleg meghatározóvá vált Szabó számára, melyről ekképp írt: „Horváth unszolására kerültem sokkal közelebbi kapcsolatba az angol filozófiával és amerikai jogtudománnyal; különösen Hume két hatalmas művével, Austin jogbölcseletével, az akkor új amerikai jogtudománnyal, J. Frank, T. V. Arnold, C. L. Becker, B. Russel írásaival." (Uo. 19. o.)

[1405] Szabó József korabeli legfontosabb jogbölcseleti tárgyú írásai: *A jog alapjai. Különös tekintettel a nemzetközi jogra*. Magyar Társadalomtudományi Társulat, Budapest, 1938.; *A jogászi gondolkodás bölcselete*. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio: Juridica-Politica. Tom. XVI. Fasc. 2. A M. Kir. Ferenc József-Tudományegyetem Barátainak Egyesülete, Szeged, 1941.; Hol az igazság? (A bíró lélektani prob-

ban megjelent munkája még alcímében (*Különös tekintettel a nemzetközi jogra*) visszautal a korábban őt foglalkoztató tudományterületre, bár azzal már nincs közvetlen kapcsolatban. A majd' százoldalas műben alapos filozófiai fejtegetések során mutatja be saját jogfilozófiai kiindulópontját, mely híven tükrözi a korabeli európai jogbölcseleti törekvések legjobb hagyományait. Szabó szemléletmódját már e könyvében is az idealizmusban és realizmusban egyaránt meglévő dogmatikus előfeltevéseket meghaladó szkeptikus gondolkodás jellemzi, mely sok szállal kötődik a David Hume filozófiai felfogására visszavezethető kriticizmushoz. Úgy véli, hogy az emberi öntudatra ébredés az idealizmus-realizmus-kriticizmus egymást követő lépcsőfokaival modellálható, s a jogi gondolkodás is ennek megfelelő fejlődési utat futott be. Míg az idealizmusnak a természetjogi doktrína, a realizmusnak a 19. században hegemón szerepbe került jogpozitivizmus felel meg, addig a korabeli jogi szemléletmód a kriticizmus jegyében próbálja meg túlszárnyalni, meghaladni a korábbi törekvéseket. Műve a neokantiánus jogfilozófia jól ismert tételeiből indul ki: „[A] jog az általános nyelvhasználatban jelent létet (a jog pozitivitása, facticitása) és érvényt (a jog értéke), – szabályt és rendet egyaránt" – majd ebből kiindulva fogalmazza meg alapvetését, mely szerint az idealista (természetjogi) jogszemlélet a „jog érvényalapjaira", a realista (pozitivista) jogszemlélet viszont a „jog létalapjaira" helyezi a hangsúlyt, s gondolatmenetét így folytatja: „[N]ekünk viszont, akik ezeket az irányokat a kriticizmus jegyében túlszárnyalni véljük, egyforma gondot kell fordítanunk mindkettőre."[1406] Valójában így juthatunk el – érvel a szerző – a jogbölcselet elsőrendű problémájának a megoldásához, a jog fogalmának meghatározásához.

Kant és közvetlen követői alapvető hibáját abban látja, hogy a lét és érvény pólusainak kettősségéből indultak ki. Csupán a neokantiánus jogfilozófusok próbáltak meg – egymástól gyakran merőben eltérő módon – kapcsolatot teremteni a világ e két minősége között, azonban ez nem sikerülhetett nekik, mivel „maga a lét és érvény [n]em a tárgyi, hanem – mint fogalmaz – az alanyi világban keresendő, ami-

lémái.) *Társadalomtudomány*, XXII. évf. (1942) 1. sz. 1–55. o.; A jogtudomány helye az emberi gondolkodásban. *Szellem és Élet*, V. évf. (1942) 4. sz. 214–229. o.; Wahrheit, Wert und Symbol im Rechte. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, Bd. XXXVI (1943) „Ungarn-Heft", 101–121. o. (Tanulmányában a korábban kifejtett téziseinek összefoglalását olvashatjuk.); Der Rechtsbegriff in einer neurealistischen Beleuchtung. *Österreichische Zeitschrift für öffenliches Recht*, Bd. I (1948) H. 3. 291–311. o.; Magyar nyelven megjelent jogbölcseleti tárgyú műveinek újraközlése: Szabó József: *A jogbölcselet vonzásában. Válogatott tanulmányok.* (Szerkesztette, az utószót írta és a bibliográfiát összeállította: Szabadfalvi József) Bíbor Kiadó, Miskolc, 1999.; Idegen nyelven megjelent válogatott jogelméleti tárgyú művei újraközlését lásd: *Die Schule von Szeged. Rechtsphilosophische Aufsätze von István Bibó, József Szabó und Tibor Vas...* 81–138. o. Emellett több tanulmánnyal felérő recenziót is megjelentetett ebben az időszakban, bemutatva a korabeli európai jogfilozófiai törekvések legújabb eredményeit: Vojtech Tuka: Die Rechtssysteme. *Társadalomtudomány*, XXII. évf. (1942) 2. sz. 297–304. o.; Kelsen, Hans: Law and Peace in international relation. *Társadalomtudomány*, XXIII. évf. (1943) 4–5. sz. 521–531. o.; Egy új jogelmélet. *Szellem és Élet*, V. évf. (1942) 2. sz. 80–89. o.

[1406] Szabó József: *A jog alapjai...* 5. o.

ből »a maiore ad minus« következik, hogy kapcsolatuk s az annak helyén kialakuló jogfogalom sem kereshető másutt."[1407] Véleménye szerint Hume felfogására visszavezethető ismeretelméleti kiindulópont a filozófiában – s ezen keresztül a jogbölcseletben – forradalmian újat hozott azzal, hogy a világról alkotott ismereteink szubjektív jellegére hívta föl a figyelmet: „[A] rajtunk kívüli, vagyis objektív külvilágot, amely egyébként is csupán feltételezett, mint számunkra hozzáférhetetlent, ki kell hagynunk kutatásaink köréből. Marad tehát az emberi alanyiság világa, ahol egyedül bír értelemmel a tárgy és a norma, lét és érvény megkülönböztetése, és azoknak a jog egységes fogalmává való összekapcsolása is."[1408] Szabó úgy véli, hogy „[a] megfigyelt dolgok kapcsolata (okság) [...] nem bennük, hanem bennünk, a megfigyelőkben van."[1409] Vagyis a jog „létének legmélyebb alapjai sem nyúlnak túl az alanyiság bűvkörén."[1410]

A jog fogalmát e művében a következőképpen határozza meg: „[J]og alatt a konvencionális rendeknek azt az alakját kell értenünk, amelynek tartalmaként lelkiismeretünk a társadalmi munkamegosztás által létrehívott különleges szervek tételezését fogadja el."[1411] A szerző bővebb fogalma szerint „[a] jog rendje az a rendező principium, amely érvényességet az emberi lelkiismeret mélyéből eredő (s ennyiben belső) erkölcsi felfogásból, érvényesülő tartalmat pedig az emberi tudat előtt a társadalmi munkamegosztás által létrehívott különleges szervek eljárásaként megjelenő (s ennyiben külső) történésekből nyert."[1412] A bővebb meghatározásból egyértelműen visszaköszön mesterének eljárási jogszemlélete, azaz a jog mint a legfejlettebb társadalmi eljárás értelmezése.

Szabó önkritikusan veti fel felfogásával szemben a transzcendencia problémáját. Úgy véli, hogy elmélete az „emberi alanyiság" gondolatán keresztül – mely önmagában nem létező és nem értékes, hanem létet és értéket teremtő fogalom – valójában a traszcendenciában gyökerezik. Azonban azzal vigasztalja magát, hogy amíg ő csak egy transzcendens fogalmat vezet be, addig az általa bírált elméletek két vagy több ilyen fogalommal operálnak. Míg más elméletek megismerni és megmagyarázni, az övé „csupán" posztulálni kívánja a transzcendenciát, melyben jelentős szerepe van a transzcendens alanyiságból eredő intuíciónak.[1413]

[1407] Uo. 12. o.
[1408] Uo. 21. o.
[1409] Uo. 49. o.
[1410] Uo. 50. o.
[1411] Uo. 59. o.
[1412] Uo.
[1413] Tanulmányának legvégén a jogfilozófia feladatát így határozza meg: „A jogfilozófia [...] ne akarjon kevesebbet elérni a filozófiánál (tehát ne korlátozza magát arra, ami a jogban megismerhető: tételesjog), mert az nem méltó hozzá; de ne akarjon többet se elérni annál (tehát ne beszéljen arról, ami a jogban megismerhetetlen: jogeszme), mert az meg számára elérhetetlen; hanem függessze tekintetét a jog kezdetére, a megismerhetőnek és megismerhetetlennek a jogon is áthúzódó örök határára, az

A háború alatt megjelent műveinek az volt a legfőbb törekvése, hogy *A jog alapjai* című könyvében megfogalmazott teóriáját részleteiben kibontsa és tovább finomítsa, és ezáltal megteremtse a jog fogalmának „újrealista" koncepcióját.[1414] Jogbölcseleti felfogásának további kidolgozása szempontjából fontos írása *A jogászi gondolkodás bölcselete* című műve, melyben arra tesz kísérletet, hogy bemutassa, miképpen befolyásolja a jog(ász)i gondolkodást a jog létének és érvényesülésének alapjait meghatározó „emberi alanyiság". Kiindulópontul egy kérdést tesz fel: „[L]ehetséges-e jogászias gondolkodás, ami nem racionalo-logisztikus természetű? vagy éppen csak ilyen lehetséges?"[1415] A középkor óta a skolasztikus gondolkodás értelmében a logikai következtetés nem jelent egyebet, mint szillogisztikus következtetést.[1416] A levezetés e formájának rendszeressége és formális „biztonsága" a jogalkalmazás klasszikus módszerének racionális igazolását adja. A jogászi gondolkodás és a formállogikai következtetési készség e szerint nem választható el egymástól. Ugyanakkor ennek bizonyítása, vagy éppen cáfolata legmeggyőzőbben Szabó szerint konkrét jogesetek, bírósági ítéletek vizsgálatával végezhető el. Könyvében nagy terjedelemben több hazai és nemzetközi bíróság (Kúria, Közigazgatási Bíróság, hágai Állandó Nemzetközi Bíróság) ítéleteinek részletes bemutatásán keresztül, alapos jogdogmatikai elemzések során jut arra a következtetésre, hogy a szillogizmus, illetve a logikai szubszumpció valójában nem modellálja megfelelően a jogászi gondolkodás lényegét. A konkrét esetleírások kapcsán a „logizáló jogelméleti" felfogások tipikus hibáit, így elsősorban az ún. alsó-, és felső-tétel, vagyis a tényállás, illetve a tényállásra vonatkozó norma megállapításának problémáit igyekszik számba venni. Kiemeli, hogy a szillogizmus bármilyen következetességgel bizonyít, nem tud többet állítani, mint ami a tételeiben külön-külön egyébként is megvan. Amit a bíró keres, az túl van a logika „technikai mechanizmusán". A mesterséges „logikai szerkesztéssel" szemben „a jogászi gondolkodás mélyebb összhangjáról" beszél, mely a „logikai formák látszatérvénylánca mögött az irracionális lényeg keresésében" ragadható meg.[1417] A jogászi döntést – álláspontja szerint – valójában „pszichológiai momentumok" befolyásolják, s a döntés „a premisszákban rejlő alogikus, irracionális fogalmak és ténykérdések mikénti értelmezésén, felfogásán fordul meg."[1418]

emberi alanyiságra, amiben egyedül bír értelemmel tételesjog és pozitivitás, természetjog és erkölcs." (Uo. 93. o.)

[1414] Szabó saját jogfelfogására ezt a meghatározást az 1948-ban megjelent írásának címében használta először. Vö. Szabó József: Der Rechtsbegriff in einer neurealistischen Beleuchtung. *Österreichische Zeitschrift für öffenliches Recht*, Bd. I (1948) H. 3. 291–311. o.

[1415] Szabó József: *A jogászi gondolkodás bölcselete*... 5. o.

[1416] „[A] jogalkalmazás, főleg pedig legtipikusabb esete, a bírói ítélet ebben az értelemben lényegileg semmi más, mint egy propositio maior-nak egy propositio minor-ral történt összevetéséből levont konklúzió." (Uo. 6.)

[1417] Uo. 15. o.

[1418] Uo. 25–26. o.

A jogesetekből levont következtetések Szabót elvi szintű általánosítások levonására ösztönzik. Részletesen szól számos jogi gondolkodó illúziójáról, a jog logikai zártságába vetett hitről, mely a jogi szabályozás belső ellentmondásmentességét hirdeti. Vallja, hogy tisztán logikai módszerrel a legegyszerűbb esetek sem oldhatók meg, mivel „a jogesetek beláthatatlan sokaságára spanyolcsizmázható, halott és merev logikai vázon keresztül az értelmezés, mérlegelés, értékelés, az eleven élet ezer apró és hatalmas folyama áramlik keresztül."[1419] A jog logikai zártságát hirdetők nem számolnak a joghézagnak nevezett „logikai űrrel", mely megfogalmazása szerint „a jog igazi élete". Nem tartható a sokat hivatkozott racionalisztikus tétel, amely szerint „a jog akkor is beszél, amikor hallgat". A jog logikai zártságát alátámasztó elvnek éppen az ellenkezőjét tekinti igaznak, azaz „a jog akkor is hallgat, amikor beszél" – majd így folytatja: „[A]z örökké beszélő jog semmit sem mond nekünk addig, amíg nem értelmeztük, magyaráztuk, a konkrét eset véletlenjéhez tágítottuk-szűkítettük."[1420] Vagyis „csak a jog szövegét képzelhetjük ellentmondásmentesnek; maga a jog, amelyhez csak a szöveg értelmezésén át juthatunk, az értelmezés, magyarázat alogikus elemei folytán már különbözőképpen fogható fel. S mivel mindezek a műveletek irracionális, alogikus, szubjektív tényezők tömegét vegyítik abba a folyamatba, amit jogalkalmazásnak hívunk, s így ennek eredményébe is, amit pozitív jognak szoktak nevezni."[1421] Megállapítja, hogy természetesen minden ítélet „felfeszíthető" a szillogizmus vázára, azon egyszerű oknál fogva, hogy a nyelv szabályai szerint szavak, mondatok formájában került megfogalmazásra. Ugyanakkor nem helyes ebből arra következtetni, hogy a jogalkalmazásban a grammatika játszsza a legfőbb szerepet: „A márványszobor is feltételezi a márványt, a zene is a levegőt, mégse mondjuk, hogy a művészetben az anyag elsődleges fontosságú szerepe mögött a nem anyagi funkciók, mint tehetség, ihlet stb. csak másodlagos, kiegészítő szerepet játszanak. Ugyanígy bíráskodásról sem lehet szó a nélkül, hogy a bíró érthető, logikus, összefüggő mondatokat ne tudjon készíteni, de azért elsődleges jelentőséggel mégis csak a jogászi megoldás, s ami e mögött van: a judícium és a lélektani tényezők bírnak, mint ahogy a művészetnél a művészi megoldás a lényeg."[1422]

A jog logizáló felfogásának következménye a jogbiztonság „fikciójába" vetett hit kialakulása, melynek illúzió jellegére – véleménye szerint helyesen – az amerikai jogtudósok hívták fel a figyelmet.[1423] Itt az amerikai jogi realizmus legjelentősebb alakjai közül Jerome Frank, Edward Robinson, Thurman Arnold gondolatait idézve

[1419] Uo. 34. o.

[1420] Uo. 34–35. o. (E gondolatát megismétli az egy évvel később megjelent tanulmányában. Vö. Szabó József: Hol az igazság?... 26. o.)

[1421] Szabó József: *A jogászi gondolkodás bölcselete*... 35. o.

[1422] Uo. 41. o.

[1423] Érdemes megemlíteni, hogy Horváth Barna a formális, logikai értelemben vett jogbiztonságot egy ekkoriban írt tanulmányában utópiának tekintette. Vö. Horváth Barna: Az utópia értelme.

veszi górcső alá a hibás logikai jogszemlélet által életre keltett emberi ragaszkodást a jogbiztonsághoz. Szabó szerint a hagyományos logikai törvényszerűségeket magáénak valló jogszemlélet valójában az önmagában is számos ellentmondást hordozó filozófiai racionalizmus alapján állva formálódott ki.[1424]

Ezt követően részletesen foglalkozik a jog világában meghatározó „pszichológikum" jelentőségével, mely kapcsán saját „újrealista" szemléletmódjának további árnyalására vállalkozik.[1425] Úgy véli, hogy „szellemünk alanyi képei [...] csak jelképezik a valóságot" és nem jelentik azt: „A valóság naiv metafizikai rendszerét így váltotta fel a szimbólumok új elgondolása."[1426] E helyütt Arnold és társai szellemisége hatja át Szabó téziseinek főbb elemeit. Ennek kapcsán megállapítja, hogy a minket körülvevő univerzum jelenségei, így maga a jog világa is mint jelkép, mint szimbólumok rendszere fogható fel. A jogbölcselet feladata ezen a téren az, hogy e jelkép mögötti jelentést, értelmet megtalálja. A szimbólumoknak ebben a rendszerében, ahová a jog tartozik, kitüntetett szerepe van a nyelvnek, amely maga is egy sajátos szimbólumrendszer. Az emberi gondolkodás egyik „betegségének" nevezi, hogy kifejezésmódjait sokszor összetéveszti azzal, amit ki akar fejezni, s az eredmény gyakran megrögzött verbalizmushoz, „szómágiához" vezet: „Így született a jogtudományban a fogalmi, a jogalkalmazásban a logizáló jogászat."[1427] E rövid, modern nyelvfilozófiai okfejtésnek is tekinthető magyarázatot követően megállapítja, hogy a jog nem a tapasztalati valóság része, hanem valójában szimbólum, amely jelképez valamit, de önmagában nem jelent semmit. A jogról alkotott képünk az emberi tudatban bír jelentéssel, így a jog gyökereinek a megértéséhez is „az alanyiság talajának" mélyebb, tudatalatti rétegeibe kell ereszkedni. Szabó itt visszautal írása első felében elemzett jogesetekre, illetve az azokban megjelenő irracionális, alogikus,

In: *Emlékkönyv Kolosváry Bálint dr. jogtanári működésének negyvenedik évfordulójára.* Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1939. 222. o.

[1424] „A racionalizmus csak mint történeti fokozat, a középkori homállyal szemben jelentette a »felvilágosodást«. Az emberi gondolkodás azóta megtett útjával szemben szűklátókörű, dogmatikus, mechanikus felfogásnak látszik. A ma felvilágosodásának azok a zászlóvivői, akik ennek a babonás tisztelettel őrzött római falain keresztül mertek lépni." (Szabó József: *A jogászi gondolkodás bölcselete...* 47. o.)

[1425] Itt is a már korábban kifejtett jogszemléletéből kiindulva a jog egységét a „motívumok világába" helyezi, mivel ez az egyetlen mód, „amelyen keresztül tényállítások érvénnyel és értékképzetek hatással bírnak." Azzal azonban tisztába kell lennünk – hívja fel a figyelmet –, hogy „mihelyt a jog egységét a motívumok világába helyezzük, a tárgyi világból az alanyiság világába léptünk át": „A motívumok ugyanis már nem a tárgyi világhoz tartoznak, hanem legfeljebb ennek a mérleglő alanyban fellépő képei, vagy még pontosabban: a szemlélő alany felfogásmódjai, amelyek mögött a tárgyi világ feltételezése lehet metafizikai meggyőződés, hit, vágy: de csak feltevés, ami semmiféle objektív módon nem igazolható. Elértünk tehát oda, hogy a jog egysége sehol másutt, mint az alanyiságban, nem kereshető." (Uo. 49. o.) Szabó szerint e tekintetben az ő felfogása és Horváth szinoptikus módszerének alapgondolata valójában egy és ugyanaz.

[1426] Uo. 53. o.

[1427] Uo. 55. o.

tudatalatti tényezőkre, amelyek révén az esetek jogi megítélése megfordulni látszik. Vagyis a jogászi gondolkodás lényege „az a csodálatos alogikus, irracionális képesség, amit általában judíciumnak szoktak nevezni."[1428] Mindezt az ember alanyiságának mélyrétegében meghúzódó „Én"-ben kell keresni, abban az entitásban, aminek valósága összetartja a „mindenséget", amiben a szellem és anyag dualitása „feloldódik", hiszen „az értékek csak azért érvényesek, a valóságok csak azért lehetségesek, mert az Én ezeket érvényesnek, illetőleg létezőnek tartja."[1429] Az általa nagyra becsült Böhm Károlyra hivatkozva kijelenti, hogy „igazi" filozófia csak szubjektív ismeretelméleti álláspontón épülhet fel, mivel „amit tudhatunk, az nem más, mint amit gondolunk".

Szabó ismeretelméleti kiindulópontja lehetőséget nyújt eredendően kritikai attitűdjének a megnyilvánulásához. Ezt bizonyítja tanulmányának zárógondolata: „Az nem lehet, hogy mindenről tudjunk, ami befolyásol bennünket; de az lehet, hogy tudjuk, hogy nem tudunk minden befolyásoló körülményről. Az nem lehet, hogy a tények és szabályok mérlegelésénél mindennel számoljunk; de az lehet, hogy számoljunk azzal is, hogy nem számoltunk mindennel. A jogalkalmazás tudatos és tudatalatti hátterének mélypszichológiai boncolása tulajdonképp ennek belátását célozza. Ha egy bíró tisztában van azzal, hogy abban a tényállásban, amit tisztázottnak lát, ő maga is benne van, minden erényével és hibájával, látókörével és gátlásaival, s hogy abban a jogszabályban, amit alkalmaznia kell s amit látszólag csak egy értelemben lehet felfogni, logikailag színtelen fogalmak tömege lehet elbujtatva, amelyek mikénti felfogásában az ő Énjének tudatalatti állásfoglalása rejlik: akkor ez a bíró nem fog vakon bízni a látszólag mindent megoldó logika technikumában, hanem keresni fogja végső állásfoglalás előtt azokat a hézagokat, ahol a logika felszíne az ő tudatalatti szubjektív állásfoglalásait takarja, s a döntés szempontjából lényeges fordulópont rendszerint éppen ilyen helyen lesz."[1430] E sorokat olvasva az amerikai jogi realizmus szemléletmódja köszön vissza, az óvatlan olvasó akár azt is képzelhetné, hogy Jerome Frank szöveget olvas. Ekkoriban, az 1940-es évek elején, ez a fajta gondolatiság a magyar jogbölcseleti irodalomban mindenképpen kivételes. Szabóra talán még inkább elmondható az, amit Horváth jogszemléletének értékelésekor szoktak megállapítani, hogy a klasszikus neokantiánus kérdésfölvetések megválaszolásában az amerikai jogi realizmusra jellemző, sajátos pragmatista magyarázatokat fogalmaz meg. Ezzel lehetőséget teremt két jogi kultúra termékeny egymásra

[1428] Uo. 67. o. Horváth R. Károly recenziójában a szerző álláspontjával szemben állítja, hogy „a jogászi gondolkodás lényegére nézve inkább racionalo-logisztikus, bár abba a szükségképpen irracionális tényezőkön nyugvó, szabad értékelő tevékenység is belekeveredik, de hogy milyen mértékben, az mindenkor a konkrét tételes jog természetétől függ." Vö. Horváth R. Károly: Szabó József: A jogászi gondolkodás bölcselete. *Athenaeum*, XXIX. köt. (1943) 1. sz. 103–104. o.

[1429] Szabó József: *A jogászi gondolkodás bölcselete...* 65. o.

[1430] Uo. 68. o.

hatására, tovább oldva ezzel a hazai jogbölcseleti gondolkodásban korábban tapasztalható egyoldalú orientációt. Mindez még akkor is fontos, ha alkalmanként eklektikusnak tűnő magyarázatokkal, érvekkel találkozunk írásaiban.

A nem sokkal később, 1942-ben megjelent *Hol az igazság?* című terjedelmes tanulmányában a bíró „igazságkereső" tevékenységének elemzésén keresztül folytatja *A jogászi gondolkodás bölcselete* című írásában megkezdett vizsgálódásait. Művének alcíme – „A bíró lélektani problémái" – jól mutatja, hogy az elmúlt századfordulót követően a jogtudományra alapvető hatást gyakorló mélylélektan kutatási eredményei Szabót élénken foglalkoztatták. Thurman Arnoldra utalva írja: „A bíró hivatása épp az, hogy rajta keresztül az állam ex cathedra értelmezi a jogot, vagyis szűri le a részigazságok tömkelegéből az egyetlen egyetemes igazságot." Majd így folytatja: „A bírónak [...] annyival nehezebb dolga van másoknál, hogy nemcsak hinnie, hanem szolgáltatnia, sőt indokolnia is kell az igazságot. De hol találja meg azt? Vagy legalább is hol kell keresnie?"[1431] – teszi föl a kérdést. Ennek megválaszolásakor elsőként a jogászi gondolkodásban kiemelkedő szereppel bíró jogi formalizmust mutatja be, amely alapvetően hozzájárul a társadalmi viszonyok belső rendezettségének a kialakulásához, de ami nem feltétlenül áll összhangban a társadalomban egyébként sokféleképpen megfogalmazódó igazságosság ideájával. A formalizmust általános kultúrtörténeti jelenségnek tekinti, amely az egyén számára megfoghatatlan metafizikai természetű problémákkal rokonítható. A jogászi formalizmus a jogban irányadó igazságfogalom objektiválását, vagyis a szubjektív igazságfogalom jelentőségének csökkentését célozza: „A jogászi formalizmus nemcsak kényelmes és hellyel-közzel hasznos, hanem nagyon veszélyes eszköz is, ami az anyagi igazsággal sokszor szöges ellentétbe kerül."[1432] A jogászi gondolkodás kialakulásának kezdetén már a római jogtudósok rámutattak a formalizmusban rejlő esetleges igazságtalanságra (pl. summum ius summa iniuria). Ennek ellensúlyozására pedig nem alkalmas az az állítólagos előnye, hogy az előírt formákhoz való kötöttség – jogbiztonságot teremtve – kiküszöböli a bírói önkényt. A formalizmus és főképpen a jogbiztonság előnyére hivatkozók ott tévednek Szabó szerint, hogy a jogrend logikailag nem zárt rendszer, s a szillogisztikus gondolkodás alkalmatlan az „igazságos" bírói döntés meghozatalára, éppen ezért a bíró nem válhat az ügyeket folyamatosan eldöntő „szubszumáló géppé".[1433]

Tanulmányában sajátos eszmefuttatást olvashatunk a jogászi formalizmus kialakulásának okairól. Ennek kapcsán két tényezőt említ. Elsőként a „kort", az időbeliség dimenzióját, másodikként pedig a „fajt", értve ezen az egyes nemzethez köthető jogi kultúrát, jogászi gondolkodásmódot. Utóbbi esetében kortárs magyar szerzőkre

[1431] Szabó József: Hol az igazság?... 2. o.
[1432] Uo. 4. o.
[1433] Uo. 5. o.

hivatkozva megjegyzi, hogy a „mai" jogászi formalizmus csírái nem az ókorban, hanem a közép-, illetve újkori germán jogokban keresendők.[1434] Nézete szerint a „fogalmi jogászat", vagy másképpen „betűjogtudomány" (Buchstabenjurisprudenz) éppen a német jogtudományban alakult ki. Mindennek okát „a germán gondolkozás formális-rendszerező alaptermészetében" véli megtalálni. E nemzetkarakterológiai megközelítésnek tekinthető álláspont kifejtését azzal zárja, hogy mivel „a magyar világnézet általában nem hajlamos a formális logikai beállítódásra", a hagyományos jogászi gondolkodásunk – hasonlóan az angolhoz – igen távol áll ettől a jogszemlélettől: „Legnagyobb jogászaink: Verbőczy, Deák Ferenc, Grosschmid Béni közismerten állást foglaltak a magyar szellemnek szerintük is idegen fogalmi jogászattal szemben."[1435]

E munkájában – hasonlóan a korábbiakhoz – követi az angolszász jogtudományban bevett módszert, így számos jogeset, illetve jogtörténeti példa és ahhoz kapcsolódó bírói döntés elemzésén keresztül vizsgálja a jogbiztonság mítoszát. Megállapítja, hogy a jogtételek által alkalmazott fogalmak értelmének határai „többé-kevésbé elmosódottak és jogon kívüli tényezőktől is függnek", így alkalmazásuk során illuzórikussá válik a jogbiztonságba vetett hit.[1436] Az értelmezésre szoruló jogtételek nem adnak elég támpontot az igazságos ítélet meghozatalához: „Nem áll az, hogy a bíró a jogtételekből a logika technikai eszközei segítségével megállapíthatja, hogy mi az igazság. Ellenkezőleg, a bírónak, mikor ítél, tudatosan vagy tudattalanul már egy igazságfogalom lebeg a szeme előtt; ettől és a jó bírónál csakis ettől függ az, hogy az értelmezés útvesztőjében melyik utat választja."[1437]

Szabó úgy véli, hogy az igazságkeresésben nem szabad csupán a jogtételekbe belefeledkeznünk, mivel maga a jogeset föltárása legalább olyan fontos feltétele az igazságos döntés meghozatalának, mint a vonatkozó norma értelmezése.[1438] Sőt a bírónak a tényállás egyszerű rekonstruálásakor is számos nehézséggel kell szembenéznie, hiszen a tényeket, amelyek fölött ítélnie kell, többnyire nem közvetlenül tapasztalja. A bíró rendelkezésére álló „tapasztalati valóság" csupán valószínűség, melynek mértéke attól függ, hogy a látszat és valóság mennyire fedi egymást. E tekintetben számos objektív és szubjektív tényezőt sorakoztat föl, melyek közül részletesen a tanúvallomásokkal foglalkozik. Úgy véli, a jó bírónak pszichoanalitikai vizsgálódást is kell végez-

[1434] Vö. Vladár Gábor, Túry Sándor Kornél műveire való hivatkozás. (Uo. 8. o.)
[1435] Uo. 11. o.
[1436] Uo. 22. o.
[1437] Uo. 26. o.
[1438] „Még ha azok a tények és tettek, amelyeket a bírónak minősítenie, egy jogtétel alá szubszumálnia kell, teljes bizonyossággal megállapíthatónak látszanak is, gyakran felmerül az az aggály, vajon pontosan fedi-e ez a reális tényalladék a jogtétel alapjául szolgáló tényalladékot. Vagyis felmerül a szabályozott és az ítélet alapjául szolgáló valóság azonosságának a kérdése. Az azonosság pedig legtöbbször nem teljes." (Uo. 27. o.)

nie, hogy egy-egy tanúvallomás „megközelítőleg helyes jelentését" mérlegelni tudja. E helyütt Jerome Frank tény-szkepszisről kifejtett tézisei jutnak eszünkbe, melyek az amerikai jogi realizmus markáns alakját a nemzetközi jogirodalomban oly ismertté tették. Szabó megállapítása szerint a bizonyítási eljárás során keletkezett bírói tapasztalat ugyanolyan szubjektív, mint bármely tanúé vagy bárki másé: „A valóságnak legfeljebb foszlányai jutnak el hozzá tanúvallomások, szakértői vélemények, indiciumok alakjában; ezekhez színt, jelentőséget, értelmet már ő kapcsol, s az ő teremtő képzelete tölti ki a hézagokat. [...] Mikor ugyanis a bíró a jogtételeket és bizonyítékokat beilleszti annak a gondolati képnek az egységébe, ami ítéletének alapjául szolgál, már látnia kell az igazságot."[1439] Valójában itt ismét visszaköszön a már legelső jogbölcseleti tárgyú írásaiból jól ismert „emberi alanyiság" fogalma. Szubjektív ismeretelméleti felfogásából adódóan nem meglepő az a tézise, mely szerint „az ítélő munka nem folyhat le másutt, mint a bíró lelkében", mivel az igazság – mint fogalmaz – „bennünk" van. Majd végső konklúzióként kijelenti, hogy „az igazság kérdése [...] nem jogi, nem logikai, nem etikai, nem metafizikai, hanem mélylélektani probléma."[1440] A bíró tevékenységére fókuszálva megállapítja, hogy aki a „formák rabja", az sohase fog eljutni az általános szempontokig, ezért „ne meneküljünk a probléma élő fájdalma elől a formalizmus narkotikumához."[1441]

A második világháborút követő években főképpen közjogi tárgyú műveket publikált, de néhány jogbölcseleti vonatkozású írása is megjelent. Az ekkor közzétett *A jogalkalmazás útja*[1442] című tanulmányában az 1940-es évek legelején már jóval részletesebben kidolgozott elméleti tételeihez, így a jogrend logikai zártságának és a jogbiztonságnak a kérdéseihez nyúl vissza, újabb példák, jogesetek elemzésén keresztül igazolja a korábban tett megállapításait. E munkájában új fogalomhasználattal találkozunk, amikor a szillogisztikus jogászi döntés, így a jogalkalmazás lényegének jellemzésére a „társadalmi matematika", illetve a „szociális mérnökösködés" kifejezéseket használja.[1443] Utóbbi fogalom némiképp megtévesztő, hiszen a Roscoe Pound-féle „social engineering" kategóriáját idézi.[1444] Ugyanakkor korábban nem hangoztatott álláspontot körvonalaz tanulmányában, amikor a magyar jogászi gondolkodást a jog „érdekkutató" felfogásához közel állónak nevezi, szemben a kontinentális jogrendszerekben „uralkodó" jogászi formalizmussal.[1445] Summázat-

[1439] Uo. 40. o.
[1440] Uo. 50. o.
[1441] Uo. 53. o.
[1442] Szabó József: A jogalkalmazás útja. *Pénzügy és Közigazgatás*, I. évf. (1947) 3. sz. 129–136. o.; 4. sz. 217–222. o.
[1443] Uo. 130. o.
[1444] Vö. Roscoe Pound: *Interpretations of Legal History*. Cambridge Studies in English Legal History. University Press, Cambridge, Macmillan Company, New York, 1923. 156. o.
[1445] Szabó József: A jogalkalmazás útja... 129. o.

szerűen mindezt a következőképpen fogalmazza meg: „Jogászi formalizmus alatt [...] nem törvényeink indokolt szigorúságát értjük. A jogászi formalizmus lényegileg gondolkodásmód. A jogászi logizmus szemlélete az érdekkutató jogászat szemléletével szemben. Jogászi formalizmusról akkor beszélünk, mikor a jogász a vitás törvényhely értelmezésénél nem a jogszabály etikai, közgazdasági, szociológiai hátterét, egyszóval nem a jog által védeni kívánt érdeket, nem a méltányosságot és jóhiszemet, nem az anyagi igazságosságot nézi, hanem szigorúan ragaszkodik a jogszabály betűihez, s ezeken túlmenőleg legfeljebb ezeknek más jogszabályok vagy egyéb előírások, definíciók, programok és utasítások betűivel való formális, logikai kapcsolatát, tehát végsőfokon az alaki igazságot kutatja."[1446] Majd később így folytatja: „[A] logikum csak mérleg, amelyen a jogesetek mélyében meghúzódó érdekek mérkőznek meg egymással. Ezeknek az érdekeknek a kutatása és lemérése a jogász igazi, mélyebb hivatása."[1447] Talán meglepőnek tűnik az érdekkutató szemléletmódra való utalás a 20. század közepén, ugyanakkor a hazai tételes jogtudomány művelői közül még szép számban voltak követői e felfogásnak.[1448] Így csupán az meglepő, hogy korábbi írásaiban erre semmiféle utalást nem találunk.[1449]

[1446] Uo. 218. o.
[1447] Uo. 222. o.
[1448] Vö. Túry Sándor Kornél: Az érdekkutató jogtudomány mai jelentőségéről és szerepéről. *Jogtudományi Közlöny*, Új folyam, III. évf. (1948) 23. sz. 450–454. o. Az érdekkutató irányzattal szemben ugyanakkor kritikus vélemények is megfogalmazódtak. Vö. Kauser Lipót: *Az érdekkutatásról. (Magánjogi tanulmány.)* Politzer, Budapest, 1937. Kauser magánjogi munkásságának sajátos jellemzője volt az elméleti jogi érdeklődés. Számos korabeli művében tárgyalt jogbölcseleti vonatkozású kérdéseket. Tudománytörténeti érdekesség, hogy az 1959-ben, 77 éves korában megvédett kandidátusi értekezésének egy jelentős része a második világháború előtti, illetve az elmúlt századforduló jogfilozófiai irodalmára alapozottan tárgyalja az alanyi jogok elméletét, melynek során a fogalomelemző, dogmatikai módszernek kitüntetett szerepet tulajdonított. Vö. Kauser Lipót: *Az alanyi jog funkcionális elmélete.* (Kandidátusi értekezés) Pécs, 1956. (A disszertáció nyomtatásban is megjelent. Vö. Kauser Lipót: *Az alanyi jog funkcionális elmélete.* Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs, 2010. 53–220. o.)
[1449] Említésre érdemes a szűk egy évtizeddel korábban megfogalmazott jogfogalmához képest lényeges hangsúlyeltolódást jelző újszerű megközelítése: „A jog lényegileg az érdekek s ezeken túl az igazság irracionális, alogikus fogalmának társadalmi megtestesülése." (Szabó József: A jogalkalmazás útja... 130. o.) További művei közül *A jog két arca* című rövid írásában a jogi norma sajátos kettősségét mutatja be. Vö. Szabó József: A jog két arca. *Huszadik Század*, XXXVI. évf. (1948) 6. sz. 414–421. o. Elmélettörténeti kitekintés keretében – aktuálpolitikai vonatkozásokkal is kiegészítve – ábrázolja a jog két arcát, melyek közül az egyik az igazságosság, a másik a hatalom felé néz. Úgy véli, hogy a történelmi fejlődés iránya – s a jog arculatának formálódása – a „társadalmi igazság" irányába mutat. Az ekkoriban közölt jogbölcseleti tárgyú tanulmányai közül jelentősége okán kiemelésre méltó az 1948-ban *Der Rechtsbegriff in einer neurealistischen Beleuchtung* címen megjelent írása, melynek érdekessége, hogy szó szerint megegyezik az 1943-ban publikált *Wahrheit, Wert und Symbol im Rechte* című tanulmányával. Csupán a címében különböző írás újbóli közzététele arra enged következtetni, hogy Szabó továbbra is az „újrealista" jogelmélet kimunkálását tartotta elméleti munkássága legfontosabb kérdésének.

Hasonlóan Szabóhoz Losonczy István (1908–1980) – a büntetőjog(-elmélet) és a jogfilozófia iránt érdeklődő egykori Irk-tanítvány – tudományos pályafutása elején maga is kereste a neokantiánus jogfilozófia megújításának lehetséges útjait.[1450] A kortársaktól és elődöktől meglehetősen eltérő filozófiai irányultsága – elsősorban természettudományos megalapozottságú látásmódja – originális sajátosságokkal bírt.[1451] Az 1930-as évek végétől a fordulat évéig megjelenő jogbölcseleti tárgyú írásaiban formálódó, általa „realista jogfilozófiai" felfogásnak nevezett jogkoncepciója ígéretes elméletalkotásnak tetszett a maga korában. Az idő rövidsége és kényszerű „tudományszak-váltása" nem tette az ő esetében sem lehetővé koherens – az utókor találó értékelője szerint némileg excentrikus – jogfilozófiai rend-

[1450] Losonczy István (1908. szeptember 3., Dombóvár – 1980. december 29., Pécs) egyetemi tanulmányait Budapesten kezdte meg, majd Pécsen folytatta, ahol 1932-ben avatták kormányzó aranygyűrűs „sub auspiciis gubernatoris" jogi doktorrá. Hosszabb bécsi tanulmányútján megismerkedett és jó kapcsolatot alakított ki Alfred Verdross, Stephan Verosta, illetve az olasz Giorgo Del Vecchio professzorokkal. 1937-ben mentora, Irk Albert közreműködésével nyert magántanári habilitációt a „büntetőjog filozófiája" tárgyköréből. 1940-ben egyetemi nyilvános rendes tanári kinevezést kapott a pécsi jogi kar jogbölcseleti tanszékére, ahol 1949-ig adott elő jogbölcseletet. A fordulat évét követően tudományos karrierjében válaszút elé került. Nem vállalta a jogfilozófia művelésében bekövetkező, nézeteivel összeegyeztethetetlen ideológiai elkötelezettséget. Egyetlen kiútként maradt számára az1950-ben Irk nyugdíjaztatása után megüresedett büntetőjogi tanszék átvétele, melynek vezetését 1973-ig látta el. Tudományos és oktatói tevékenysége ekkortól kizárólag a büntetőjog körére korlátozódott. 1974-ben nyugdíjazták. Életéről és jogbölcseleti munkásságáról lásd Szotáczky Mihály: Az elméleti tárgyak. In: Csizmadia Andor (szerk.): *Fejezetek a pécsi egyetem történetéből*... 111–112., 114–119. o.; Vargha László: A bűnügyi tudományok. In: Csizmadia Andor (szerk.): *Fejezetek a pécsi egyetem történetéből*... 182–185. o.; Szlovák Tibor: Losonczy István egyetemi tanár: Jogfilozófiai előadásainak vázlata. *Magyar Jog*, XLII. évf. (1997) 3. sz. 190–192. o.; Varga Csaba: Losonczy István. In: Losonczy István: *Jogfilozófiai előadások vázlata*. Szent István Társulat, Budapest, 2002. XI–XVI. o.; Losonczy István, a filozófus jogtudós. *JURA. A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos lapja*, VIII. évf. (2002) 2. sz. 162–165. o.; Losonczy Hajna: Losonczy István professzor. *PTE Orvoskari Hírmondó*, Pécs, 2002. május, 19–21. o.; Tóth Mihály: Tézis-vázlatok Losonczy István munkásságáról. In: Gál István László – Kőhalmi László (szerk.): *Emlékkönyv Losonczy István professzor halálának 25. évfordulójára*. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs, 2005. 299–305. o.; Ádám Antal: Losonczy István bölcselete a 19. és a 20. századi filozófiák között. In: Ádám Antal: *Bölcselet, vallás, állami egyházjog*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs, 2007. 32–59. o.; Szabadfalvi József: Valóban funkcionalista-e a tiszta jogtan? – Losonczy István Kelsen-kritikája. In: Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya. Tanulmányok Hans Kelsenről*... 772–790. o.; Gaál István László: Losonczy István. In: Kajtár István (szerk.): *Pécsi jogászprofesszorok emlékezete (1923–2008)*... 59–69. o.; Csaba Varga: Legal Philosophising in mid-XXth Century Hungary. (Julius Moór and István Losonczy)... 110–113. o.; Szabadfalvi József: Kísérlet egy „realista jogfilozófiai rendszer" megalkotására – Losonczy István jogbölcseleti munkássága. *Állam- és Jogtudomány*, LV. évf. (2014) 3. sz. 22–35. o.

[1451] „Kora filozófiai légköréből adódott természettudományos ihletésű s módszerességű látásmódjának igényessége, nagyjából az alaklélektan filozófiailag és módszertanilag is úttörő térhódításával egyidejűleg a benid fogalmi előfeltételeknek biztosított kitüntetett hely, valamint a jog összetevőinek és hatásgyakorlása mechanizmusának az egyes létrétegekkel korrelált levezetése." (Varga Csaba: Losonczy István, a filozófus jogtudós... 163. o.)

szer kidolgozását, mégis a hazai elméleti jogi gondolkodás számottevő teljesítménye fűződik a nevéhez.[1452]

Horváth Barnával, Bibó Istvánnal és Horváth Sándor neotomista teológussal jó viszonyt ápoló Losonczy első érdemi jogbölcseleti – alapvetően tudományelméleti kérdéseket tárgyaló – írása 1937-ben az Alfred Verdross-féle *Zeitschrift für öffentliches Recht*-ben jelent meg.[1453] A huszonnyolc éves fiatal jogtudós német nyelvű tanulmánya az ugyanabban az évben megjelent *A mulasztás* című könyve első részeként, egy általános ismeretelméleti megalapozást követően, magyar nyelven is közlésre került.[1454] A vizsgált kérdések filozófiai megalapozása kapcsán Losonczy a tudományos igazságok „fennállásának módjára" vonatkozóan Bolzano, Brentano, Cassirer, Husserl, Meinong és Rickert nevéhez fűződő elméleti válaszok mellett Pauler Ákos *Logika* című művében kifejtett nézeteit tekinti a leginkább hasznosíthatónak.[1455] Ezzel összefüggésben két, a normák létezését meghatározó, egymással versengő törvényszerűséget nevesít. Így szól a „normatív", illetve a „logikai" törvényszerűségről, melyek a norma tartalmi meghatározásáért felelősek, vagy miként fogalmaz, a norma ilyen tekintetben „e két konkuráló törvényszerűség erőviszonyának eredője". A két törvényszerűség közötti leglényegesebb különbséget abban látja, hogy „míg a logikai törvényszerűség tagjainak, a tudományos tételeknek, csupán léte fakad az őket alkotó ember akaratából, és azok érvénye és helyessége a tárgyi világ tényleges relációira való hivatkozásban áll, addig a normatív törvényszerűség tagjainak, a normáknak nemcsak léte, hanem normatív érvénye és helyessége is az őket alkotó lény akaratából fakad."[1456] Mindenfajta normatív tevékenység alapja mindig – a konkrét normával szemben apriori tényezőként szereplő – tudatos, értékelő állásfoglalás, szemben a kelseni „dogmák" híveinek magyarázatával, akik szerint annak lényege kizárólag a normativitásban van. A konkrét normatív ítéletek a priori alapjául szolgáló alapértékek meghatározása tehát döntés, „akaratos állásfoglalás" eredménye.

A filozófiai megalapozást követően Pauler tudományfogalmából kiindulva foglalkozik a jog tudományának „lehetőségével", konkrétan azzal, hogy a jogra vonatko-

[1452] Vö. uo 163. o.

[1453] Losonczy István: Über die Möglichkeit und den Wissenschaftscharakter der Rechtswissenschaft. *Zeitschrift für öffentliches Recht*, Bd. XVII (1937) H. 2. 145–194. o. (Reprint kiadás: István Losonczy: *Abriss eines realistischen rechtsphilosophischen System*. [Anhang] [Herausgegeben mit Bio- und Bibliographie und Namenregister versehen von Csaba Varga] Szent István Társulat, Budapest, 2002. 93–142. o.)

[1454] Losonczy István: *A mulasztás I. A mulasztási bűncselekmények okozatossága*. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R.-T., Pécs, 1937. (Különös tekintettel a mű „Jogtudományi alapvetés" című első részére: 5–80. o.) Német nyelvű tanulmányának szöveghű magyar nyelvű változatát lásd Losonczy István: *A mulasztás*... 42–80. o.

[1455] Pauler Ákos: *Logika. Az igazság elméletének alapvonalai*. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest, 1925.

[1456] Losonczy István: *A mulasztás*... 29. o.

zóan miként tudunk igazolható „ismeret-eredményeket" (tételeket) megállapítani. Losonczy kiindulópontja szerint a jogtudományi megismerés alapvetően különbözik a természettudományostól: „Míg ugyanis a természet jelenségei és folyamatai a kauzalitás eredményei, [...] úgy létükben, mint alkatukban szükségszerűek, a jogjelenségek és jogrendek úgy létezésüket, mint speciális kialakításukat tekintve teleologikusan irányított emberi tevékenység eredményei, s mint ilyenek nélkülözik a törvényszerűségeket és szükségszerűségeket."[1457] A jogi „tapasztalás" megkülönböztető ismérve, hogy a jog valójában nem más, mint „tudattartalom", vagy másként értelmi, logikai jelenség.[1458] A jogtétel szerinte három (ontológiai, logikai és normatív) törvényszerűség metszőpontjában keletkezik, melynek alkotóelemei a szociális életviszonyok, a logikai tevékenység és a normatív erő.[1459] Ha felismerjük a jognak ezt az „összetett természetét", akkor így juthatunk el a jog szilárd „alapjainak" a megismeréséhez. Lényegében itt – a jog logikai vonatkozásának vizsgálatakor – említi meg először Otto Weninger, fiatalon elhunyt osztrák filozófustól átvett „benid" állapotú értelmi jelenséget, melyen „nem tudatosult gondolattartalmakat" értett.[1460] Ilyen benid jellegű fogalmi-logikai elemeket vizsgál a jogfilozófia, melynek legfőbb feladata Losonczy szerint „a jog logikai vonatkozású elemeinek a földerítése alapján a jogfogalomnak, és azután e fogalom elemeinek meghatározása és teljes tartalmi kifejtése."[1461] Ez a feladat a minden ember értelmében benid alakban ott szunnyadó fogalmaknak a tapasztalataink figyelembevételével történő meghatározásában áll.

Tanulmányában – a korabeli neokantiánus jogfilozófia egyik központi kérdését körbejárva – bő terjedelemben foglalkozik a jogtudományi módszertan problémájával. Ennek során tesz említést a „kelsenismus", vagy más néven „formál-normatív iskola" (a magyar nyelvű verzióban „bécsi jogfilozófiai iskola", a németben „Kelsen-Schule") néven emlegetett irányzatról, melyre jellemző a módszertani kérdések tudatos előtérbe helyezése. Mindezt a kelsenizmus javára írandó jellemzőnek nevezi. A fiatal szerző, miként hazai kortársai, kritikus hangnemben mond véleményt Kelsen és hívei által követett alapelvekről, akik – mint írja – előszeretettel mondják

[1457] Uo. 45–46. o.

[1458] „[A] jog, mint tapasztalati anyag, nem egyszerűen tükröződik az ember tudatában, hanem magát a tapasztalati anyagot, a jogot is az ember hozza létre, s [...] létét és különösségét az ember értelmi, logikai tevékenységének köszönheti." (Uo. 47. o.)

[1459] „A jog alkatelemei tehát, fontosságuk sorrendjében a következők: a szocialitás (a jog vonatkozása az emberi viszonyokra); a logicitás (tételeinek értelmessége, és logikai eredete); a normativitás (kifejezett, vagy rejtett normatív forma)." (Uo. 48. o.)

[1460] Vö. Losonczy István: Über die Möglichkeit und den Wissenschaftscharakter der Rechtswissenschaft... 168. o.; *A mulasztás...* 56. o. (A hivatkozott mű: Otto Weninger: *Geschlecht und Charakter. Eine prinzipielle Untersuchung.* Wilhelm Braumüller, Wien – Leipzig, 1903. Magyar nyelven: *Nem és jellem – Elvi tanulmány.* [Ford.: Gábor Andor] Dick Manó, Budapest, 1913.)

[1461] Losonczy István: *A mulasztás...* 57–58. o.

ki mindazokra a „nagy anatémát", a „módszersynkretizmus" vádját, akik a jogban nem csupán normatív jelenséget látnak.[1462] Losonczy ennek kapcsán saját jogkoncepciója vázlatos kifejtésébe is belefog. Kiindulópontja szerint a jog olyan logikai, explikatív és normatív – és itt a sorrend is fontos – elemekből álló jelenség, amely a „tételes joganyag tapasztalásából kiinduló jogtudományos vizsgálódás szempontjából evidens belátás". A szerző szerint Kelsen maga is kénytelen alkalmanként azt „beismerni", hogy „a normatív forma és az explikatív tartalom közötti feszülésnek a tartalom szab határt a jogtételben", tehát a jog lényegét már ő sem képes a formális, normatív vonatkozások kizárólagosságában meghatározni.[1463]

Losonczy elutasítva a kelsenizmus dogmáit, illetve a módszerszinkretizmus vádját, a jogot alkotó törvényszerűségek felismerésére alapozott „összetett-", vagy másként „szintétikus módszer" alkalmazása mellett tör lándzsát, mely a vizsgált ismerettárgy sajátosságaihoz idomul: „[N]em [...] lehet [...] velünk szemben a synkretizmus vádja hatályos, mert az csak azok ellen irányul, akik a két törvényszerűség steril különállásában hisznek. Ezzel szemben mi annak a felfogásnak az alapján állunk, amely szerint a jog nem is két, hanem három törvényszerűség összeműködésének eredménye; az ismerettárgyat nem a módszer, és nem az azt alkalmazandó tudós alkotja, hanem a módszert alkotja az ismerettárgy, azaz a módszer alkotandó meg az ismerettárgy különös alkatában rejlő indítékoknak megfelelően, hogy ezáltal az ismerettárgyat teljes lényegében legyünk képesek rá vonatkozó ítéleteinkben megragadni. [...] Az általunk követett összetett módszer nem alkotja az ismerettárgyat, hanem csupán alapul veszi azt teljes objektivitásában. Ennek megfelelően tehát a jog synkret volta sem a kutató részéről elkövetett módszersynkretizmus eredménye, hanem eredménye a jogot alkotó törvényszerűségek különösségének."[1464] E téren megítélése szerint már születtek letisztult „szintétikus" módszertani felfogások, melyek közül külön kiemeli Horváth Barna, Irk Albert, Erik Kaufmann, Moór Gyula, Wilhelm Sauer, Alfred Verdross elméletét.

Négy évvel később Losonczy már egyetemi magántanárként jelentette meg *A funkcionális fogalomalkotás lehetősége a jogtudományban* című könyvét, melyben annak vizsgálatára vállalkozott, hogy vajon építhetők-e funkcionalisztikus alapokra

[1462] A módszerszinkretizmus a jogfilozófiai irodalomban Losonczy szerint az egyoldalú, formál-normatív álláspont védelmére szolgál, mely három „dogma" elfogadásából áll: „Az első az, hogy a jog lényege csak formál-normatív vonatkozásában áll. A második, hogy az ismerettárgyat a módszer alkotja, tehát a jogot, mint ismerettárgyat lényegének megfelelően csak a formál-normatív módszer alkothatja. A harmadik, hogy csak két tárgykör, és ennek megfelelően két törvényszerűség létezik az emberi megismerés számára: a normatív és az explikatív." (Uo. 70. o.)

[1463] Vö. Hans Kelsen: *Die philosophischen Grundlagen der Naturrechtslehre und des Rechtspositivismus.* Dan-Verlag, Charlottenburg, 1928. 65. o.

[1464] Losonczy István: *A mulasztás...* 72–73. o.

jogtudományi fogalmak.[1465] E művében olvashatjuk a kelseni elmélettel kapcsolatos újabb észrevételeit. Könyve egyharmada foglalkozik Kelsen tiszta jogtanával, illetve annak funkcionális jellegével. A szerző kiindulópontját a matematika és az egzakt természettudományok fogalomképzésére Ernst Cassirer – a marburgi neokantiánus filozófiai iskola kiemelkedő alakja – által kidolgozott funkcionális eljárás és szemléletmód képezi,[1466] mely a társadalomtudományokban, így a jogtudományi gondolkodásban is igen népszerű volt az elmúlt századfordulót követően.[1467] Losonczy már előzetesen megfogalmazza oppozicionális szemléletmódját, mely szerint a szellemtudományok esetében csak „relációfogalmak" képzésére van remény, a logikai úton levezethető funkcionális fogalmak megalkotására azonban nincs mód, csupán ott, ahol a megismerés módszere, miként a matematikában, „tárgyképző erejű". Ezt követően a funkcionális fogalomalkotási eljárás lehetőségét vizsgálja meg, melyre legalkalmasabb elméletnek a Kelsen-féle tiszta jogtan tűnik számára. Losonczy szerint a kortárs jogfilozófiai gondolkodók közül sokan sikerrel kimutatták a kelseni elmélet elhibázott jellegét, önellentmondásainak sokaságát. Művében e teóriának a funkcionalizmus szempontjából releváns részei kerülnek szándékoltan bemutatásra.[1468]

A kelseni kritikát követően a már korábbi tanulmányában megkezdett saját jogkoncepció további részletezését a mű utolsó fejezetében olvashatjuk, megalapozva ezzel egy önálló jogelméleti rendszer körvonalait.[1469] Itt fejti ki azt a tézisét, hogy a jog „egységnyi alkateleme" a jogszabály, ami a jog jellemző sajátosságait már magában foglalja. Ezekből az egységnyi jogelemekből áll össze a jogrend, ami nem más, mint „explikatív, logikai és normatív elemekből konstruált, jogszabályokba tömörülő ítéletek összessége."[1470] Elméleti alapvetésének különösen originális része a „jogi érvényről" szóló gondolat. Losonczy a jogi érvényen a korabeli közkeletű megfogalmazásoktól eltérően nem a normatív fennállást, hanem a normatív, exp-

[1465] Losonczy István: *A funkcionális fogalomalkotás lehetősége a jogtudományban.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1941.

[1466] Vö. Ernst Cassirer: *Substanzbegriff und Funktionsbegriff.* Bruno Cassirer, Berlin, 1910.

[1467] „A funkcionális fogalomalkotás e nagy népszerűségét elsősorban arra az általános hiedelemre kell visszavezetnünk, amely szerint a funkcionális fogalomalkotási mód egyúttal garantálja az így alkotott fogalom exaktságát is. Csak természetes, hogy ez után az exakt fogalomalkotási mód után legnagyobb hevességgel a nem exakt tudományok, különösen az úgynevezett szellemtudományok törekedtek, hogy ismereteredményeik tudományos értékét ezen az úton biztosítsák." (Losonczy István: *A funkcionális fogalomalkotás...* 16. o.)

[1468] Lásd erről bővebben Szabadfalvi József: Valóban funkcionalista-e a tiszta jogtan? – Losonczy István Kelsen-kritikája... 776–784. o.

[1469] Erre a megállapításra jut Losonczy egykori recenzense Bibó István. Vö. Bibó István: Losonczy István: A funkcionális fogalomalkotás lehetősége a jogtudományban. *Szellem és Élet,* V. évf. (1942) 3. sz. 174. o.

[1470] Losonczy István: *A funkcionális fogalomalkotás lehetősége a jogtudományban...* 99. o.

likatív és logikai elemek „metszéspontjában" megszülető jelenséget érti.[1471] Ezek az együttható tényezők nélkülözhetetlen elemei az érvénynek, mellyel a jog „realitásának" összefüggéseire hívja föl a figyelmet. Mindezzel szembehelyezkedik a valóság és érték éles ellentétét valló felfogásokkal. Ugyanerre utal az a kijelentése is, mely érvény és megvalósulás korrelativitását emeli ki, állást foglalva a neokantiánus jogfilozófia klasszikus kérdésében.[1472]

Vizsgálódásainak konklúziójaként megállapítja, hogy a jog mint ismerettárgy sajátossága nem nyújt lehetőséget funkcionális fogalmakon keresztüli megismerésre. A jogrend és a jogi törvényszerűség sajátossága tehát az explikatív, logikai és normatív elemek összetettségében ragadható meg. Ebből – megállapítása szerint – nyilvánvalóan következik, hogy a tárgynak e sajátossága csak egy ennek megfelelő „összetett jogtudományos módszerrel" ismerhető meg: „A jog tehát nem funkcionális, hanem összetett fogalmak alkotását teszi lehetővé, s a jog módszere is ennek megfelelően nem funkcionális, hanem összetett módszer. Az összetett módszer lényege abban jelölhető meg, hogy az egyformán alkalmas mind az explikatív, logikai és normatív jogelemek természetének egyediségükben való megragadására, mind pedig az ezek összeműködéséből előálló összetett jogjelenség megismerésére szolgáló összetett természetű fogalmak alkotására."[1473] A jog mint ismerettárgy megismerésének tehát nem a funkcionális, hanem az összetett, vagy miként korábbi művében nevezte, a „szintétikus" módszer felel meg.

Jogbölcseleti felfogásának átfogó kifejtésével az 1948-ban napvilágot látott *Jogfilozófiai előadásainak vázlata* című egyetemi jegyzetében találkozhatunk.[1474] A „Jogfilozófia" stúdiumának tananyaga lényegében 1940-től formálódott egészen a 1948/49-es tanévig, amikor is kényszerűen föl kellett hagynia a mindaddig prioritást élvező diszciplínájával. Az itt kifejtett jogfilozófiai vázlatának summázatát Verdross kérésére német nyelven is meg akarta jelentetni.[1475] A bekövetkezett politikai

[1471] Uo. 101. o.

[1472] Érdemes itt utalni ismét Bibó ennek kapcsán megfogalmazott véleményére: „Talán nem hiú várakozás [...] ha szerzőtől reméljük, hogy ugyanazzal az energiával, amellyel a funkcionalizmus kérdésének nekivágott, megkísérli majd ezen a nyomon egyáltalán mint jogelméleti problémafelvetést felszámolni a valóság és érték, a Sein és a Sollen áthidalhatatlan ellentétének a dogmáját is, mely immár közel félévszázada a jogelmélet középponti kérdéseként szerepel." (Bibó István: Losonczy István: A funkcionális fogalomalkotás lehetősége a jogtudományban... 174. o.)

[1473] Losonczy István: *A funkcionális fogalomalkotás lehetősége a jogtudományban...* 126–127. o.

[1474] Losonczy István: *Jogfilozófiai előadásainak vázlata.* Kiadja: Dr. Sándor Imre, Pécs, 1948. (Nyomtatásban megjelent: Jogbölcseleti előadások vázlata. [1948] In: Losonczy István: *Jogfilozófiai előadások vázlata.* [Szerkesztette, kísérő szövegekkel és mutatókkal ellátta: Varga Csaba] Szent István Társulat, Budapest, 2002. 1–234. o.) A mű előzményeként kell megemlíteni: Losonczy István: *Jogbölcseleti jegyzet.* Pécs, 1942.

[1475] Losonczy István: *Abriß eines realistischen rechtsphilosophischen System* / Egy realista jogfilozófia alapvonalai [gépirat] 1948. (Nyomtatásban megjelent: István Losonczy: *Abriss eines realistischen rechtsphilosophischen System.* Szent István Társulat, Budapest, 2002. 15–92. o. A magyar kézírásos alap-

változások az elkészült kézirat megjelentetését sajnálatos módon hosszú évtizedekig ellehetetlenítették. Losonczy legterjedelmesebb jogbölcseleti műve jelentős mértékben, alkalmanként szövegszerű átvételek formájában támaszkodott már publikált írásaiban kifejtett elméleti tételeire. Így a könyv első része lényegében megismétli – némileg bővített formában – a korábban megjelent műveiben olvasható tudományelméleti, valamint ismeretelméleti fejtegetéseit. A mű második része a jogfilozófia fejlődéstörténetének legjelesebb alakjait mutatja be. A harmadik rész a jog filozófiai vizsgálatára vállalkozik, melynek utolsó fejezetében, valójában összefoglalva az addig részletezett gondolatait, a jog fogalmi definiálását végzi el. Követve e tekintetben a neokantiánus módszertant, a jog leglényegesebb megkülönböztető jegyeit (differentia specifica) veszi számba. Elsőként, a jog lényegi vonásaként – amit egyúttal a jogfogalom genus proximumának tekint – emeli ki, hogy a jog „szabályok rendszere". Második sajátosságként megjegyzi, hogy a jogrend „a közösségi életviszonyoknak a törvényhozó által meghatározott rendje", mely a közösség tagjainak külső magatartását írja elő. Harmadik jellegzetességként említi, hogy a jogrend a „közösség életviszonyait egyértelműen rendezi". Negyedikként utal arra, hogy a jogrend „megvalósulása érdekében megalkotói és fenntartói kényszert alkalmazhatnak". Ötödikként szól a jogrend abbéli vonásáról, hogy „a hatáskörébe vont magatartásokat minden más eredetű rendezést kizáró módon szabályozza." És végül az utolsó, hatodik ismérvként említi, hogy a jogrend kialakítója és érvényének fenntartója maga a közösség, illetve a közösségi hatalom hordozói.[1476] Mindezek alapján saját jogfogalmát a következőképpen határozza meg: „A jog a közösség, illetőleg a legnagyobb közösségi hatalom hordozói vagy ez utóbbiak megbízottai által alkotott szabályok olyan rendszere, amely a közösség életviszonyai[r]ól minden más eredetű szabályozást megelőzve egyértelműen rendelkezik, s a legnagyobb közösségi hatalom hordozói, ez utóbbiak megbízottai részére hatalmat biztosít ahhoz, hogy megvalósulása érdekében kényszert alkalmazzanak."[1477]

Könyve negyedik, záró részében a jog értékelméleti vizsgálatát végzi el.[1478] A neokantiánus jogfilozófia egyik központi kérdését jelentő axiológiai vizsgálódások Losonczyt is nézetei vázlatos összefoglalására sarkallják. A jogot az értékek azon csoportjába sorolja, amelyeknek nemcsak „értékmozzanata", hanem „értékhordozója" is pszichikai fennállású. A „jogérték" – véleménye szerint – az emberi értékelés eredménye, és mint ilyen, az erkölcs „értékbirodalmába" tartozik. A jogértékek összetett természetűek, hiszen ontológiai, logikai és normatív értékek mint érték-

szöveg rekonstruált változata nyomtatásban megjelent. Vö. Egy realista jogfilozófia alapvonalai. In: Losonczy István: *Jogfilozófiai előadások vázlata.* [Függelék]... 233–280. o.)

[1476] Losonczy István: Jogbölcseleti előadások vázlata. [1948] In: Losonczy István: *Jogfilozófiai előadásainak vázlata...* 219–220. o.

[1477] Uo. 221. o.

[1478] Vö. uo. 222–234. o.

elemek „összeszövődéséből" állnak, és teljessé akkor válnak, ha a közösségi életviszonyokban az óhajtott rend jogrend formájában megvalósul. Losonczy a jog értékeszméit górcső alá véve megállapítja, hogy azok a jog alkatát és törvényszerűségeit is meghatározzák. A jog azáltal válik egyre értékesebbé, hogy szabályai mind jobban megfelelnek a létfenntartás, az igazságosság, az erkölcsi helyesség és a rend értékeszméinek. Az utóbbi értékeszme kapcsán megállapítja: „A rend a jognak nemcsak értékeszméje, hanem fogalmi alkatelme, sőt genus proximuma. [...] A rend tehát olyan értékeszméje a jognak, amelynek érvényesülése a jog alkatában és törvényszerűségében a jog lényegéből, fogalmából szükségszerűen következik."[1479] Ugyanakkor a jogrend helyességének szükségszerű következményeként, „quasi" ötödikként említi meg a szabadság értékeszméjét, ami az egyénnek, illetve a közösségnek az az állapota, amelyben „alkatukból folyó működésmódot mutathatják, s rajtuk kívül álló tényezők nem determinálják." A szabadság Losonczy megfogalmazása szerint elsősorban mégsem értékeszme, hanem a jog helyességének következményeképpen a „közösség alkatának működésmódját jellemző legfontosabb ismérv". Mindezek figyelembevételével azt a jogrendet kell helyesnek, illetve értékesnek tekinteni, amely alkotó módon teremti meg a jogi szabályozás útján a közösség szabadságát úgy, hogy „az egyedek szabadságát megfelelően korlátozzák, azaz rátalálnak a szélsőséges univerzalizmus és a túlzó individualizmus között vezető helyes középútra: a mérsékelt univerzalizmusra."[1480]

Losonczy – aki egész tudományos pályafutása alatt megőrizte arisztokratikus magányát – egy évtizedre korlátozódó jogbölcseleti elméletalkotási kísérlete a neokantiánus kiindulópontok sajátos, modern természettudományos világkép alapján álló továbbgondolásával egy „realista jogfilozófiai rendszer" alapvonalainak megalkotására irányult. Törekvései, tekintettel jogbölcseleti nézetei töredékes és vázlatos, részben kéziratban maradt kifejtésére, saját korában meglehetősen visszhangtalanok maradtak.

A tárgyalt korszak legfiatalabb jogbölcseleti gondolkodójának Solt (Scholtz) Kornél (1917–2002) tekinthető.[1481] Solt még ahhoz a generációhoz tartozott, aki a két háború közötti magyar jogfilozófiai gondolkodás eredményein nevelkedve, a nagy elődöktől kapott útravalót tisztelve és továbbgondolva eséllyel képviselhette volna a hazai jogtudományt nemzetközi szintéren a háborút követő időszakban. A jog-

[1479] Uo. 232. o.

[1480] Uo. 234. o.

[1481] Életéről és munkásságáról lásd Szabadfalvi József: Utószó Solt Kornél *Valóság és jog* című művéhez. Miskolc, Bíbor Kiadó, 1997. 153–156. o.; A beteljesült álom. Észrevételek Solt Kornél *„Jogi logika"* című műve kapcsán. *Jogtudományi Közlöny*, LII. évf. (1997) 3. sz. 159–162. o.; Szabó Miklós: A mester(ség) tisztelete. *Magyar Filozófiai Szemle*, XLIII. évf. (1998) 4–5–6. sz. 767–781. o.; Szabadfalvi József: In memoriam Solt Kornél (1917–2002). *Jogtudományi Közlöny*, LVII. évf. (2002) 11–12. sz. 506–507. o.

bölcselet iránti vonzódása, mely egész életét végigkísérte, egykori szeretett tanárától, az általa rendkívül nagyra becsült Moór Gyulától ered.[1482] Harmincegy évesen, 1948-ban mestere ajánlásával pályázta meg az akkor megüresedett debreceni jogi kar jogbölcseleti tanszékét, de az idők változása számára végül a bírói pályát tette lehetővé. Ugyanezen év szeptemberében recenziót jelentetett meg Kelsen két évvel korábban kiadott új könyvéről.[1483] Az új korszak beköszöntét jól jellemzi, hogy a kelseni elmélet egyesült államokbeli közzétételének egyszerű ismertetését itthon már akkor többen kifogásolták, aminek a következménye másfél évtizedes publikációs szilencium lett.[1484]

Az 1940-es években megjelent jogbölcseleti tárgyú írásai érdeklődésének sokoldalúságát mutatják. Az ekkor megjelent egyetlen könyve a normatív tényállási („tényálladéki") elemek „általános jogtani" és jogbölcseleti kérdéseit tárgyalja az újabb német büntetőjogi irodalom alapján.[1485] Ennek során felállított egy tényállási elemek típusait kategorizáló tipológiai rendszert.[1486] Vizsgálta ezzel összefüggő kérdésként a jogbiztonsághoz fűződő viszonyt, valamint a jogértelmezés és a bírói jogalkotás kapcsolatát. Az előbbivel összefüggésben megállapítja, hogy a teljes jogbiztonság csupán egy ideál, annak megvalósulását a jogi fogalmak határozatlansága veszélyezteti.[1487] Utóbbi tekintetében a jogértelmező tevékenységet a fogalmak határozatlanságának okán jogalkotásnak tekinti.[1488] Kisebb terjedelmű tanulmányaiban a jog lényegét, illetve megkülönböztető ismérveit keresve a szokásjog és a desuetudo problémáját,[1489] valamint az elsődleges és másodlagos jogforrásokat elemez-

[1482] Vö. Solt Kornél: Moór Gyula jogfilozófiájáról. *Holmi*, VI. évf. (1994) 12. sz. 1850–1862. o. Hálája kifejezéseként 1996-ban nyomtatásban megjelent normalogikai tárgyú nagydoktori disszertációját egykori professzora emlékének ajánlotta. Vö. Solt Kornél: *Jogi logika. A jog, a nyelv és a valóság.* I–II. köt. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet – SENECA Kiadó, Budapest, 1996.

[1483] Scholtz Kornél: Hans Kelsen: General Theory of Law and State. *Jogtudományi Közlöny*, Új folyam, III. évf. (1948) 17–18. sz. 314–316. o.

[1484] A korszakra jellemző reakcióként a Solt recenziót követő lapszámban egy névtelenségbe burkolódzó szerző „bírálata" jelent meg, mely a tiszta jogtan tarthatatlanságát marxi és lenini idézetekkel próbálta bizonyítani. Vö. N. N.: Kelsen „tiszta jogtana". *Jogtudományi Közlöny*, Új folyam, III. évf. (1948) 19–20. sz. 388. o.

[1485] Scholtz Kornél: *A normatív tényálladéki elemek problémája.* Angyal Szeminárium kiadványai, 40. Attila-Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1940.

[1486] Vö. uo. 38. o.

[1487] Uo. 59. o.

[1488] „A bíró értelmező funkciója akkor igazán jogalkotói, midőn határozatlan, kétértelmű fogalmak jelentését határesetek felmerülésekor precizírozza. Ilyenkor a jogalkalmazó a jogalkotást továbbviszi. Ezekben az esetekben a bíró önálló, akarati aktussal maga dönti el az illető fogalom jelentését." (Uo. 61. o.)

[1489] Vö. Scholtz Kornél: A szokásjog sokértelműsége. *Gazdasági Jog*, IV. évf. (1943) 2. sz. 75–80. o.; A desuetudo problémája. *Magyar Jogi Szemle*, XXV. évf. (1944) 3. sz. 82–94. o.

te.[1490] Írásainak hivatkozásaiban egykori professzora előkelő helyet foglal el, fogalomhasználatában gyakorta moóri meghatározásokkal találkozunk. Ilyen például a jog mibenlétének meghatározásakor a „legerősebb társadalmi hatalomra" való utalás.[1491] Ugyancsak mestere megállapításait idéző gondolatokkal szembesülünk a Sein és Sollen világa és a jog kapcsolata kérdéskör elemzésekor.[1492] Szembehelyezkedve a kelseni felfogással, vallja, hogy „[a] valóság azokat a gondolkodókat igazolja, akik nem puszta idealitást és nem puszta realitást, hanem a kettő kapcsolatát látják a jogban."[1493] Az utókor legnagyobb sajnálatára a fordulat évét követően nem volt lehetősége részleteiben is kifejteni jogbölcseleti nézeteit, és Losonczyhoz hasonlóan az elkövetkező évtizedekben eltávolodott szeretett tudományszakja intézményes művelésétől. A neokantiánus jogfilozófia megújításán fáradozó, illetve azon túllépni kívánó jogtudós nemzedék nem tudta – egy békésebb korszakban egyébként ráháruló – feladatát teljesíteni, így innentől számíthatjuk a magyar (polgári) jogbölcseleti hagyomány folytonosságának a megszakadását, és a marxista jogelmélet hegemón szerepbe kerülését.

[1490] Scholtz Kornél: Gondolatok az elsődleges és a másodlagos jogforrások megkülönböztetésével kapcsolatban. *Jogtudományi Közlöny*, Új folyam, III. évf. (1948) 9–10. sz. 126–129. o.

[1491] „Az elsődleges jog a legerősebb társadalmi hatalomtól ered." (Uo. 127. o.)

[1492] Scholtz Kornél: Realitás és idealitás, „van" és „legyen" a jogban. *Athenaeum*, XXXIII. köt. (1947) 43–44. o.

[1493] Uo. 43. o. Felfogásának további részletezéseként kijelenti: „A jog részben realitás, részben idealitás. A jog realitás része azoknak az emberi cselekvéseknek a testi-lelki valóságrészéből áll, amelyek a jog tényleges érvényesülését jelentik. A jog idealitás-elemei: egyrészt a jog normarésze, másrészt a jog pozitivitását alkotó emberi cselekvésekhez tapadó jelentéstartalmak." (Uo. 44. o.)

6. A „BURZSOÁ" JOGBÖLCSELET TAGADÁSA

6.1. A marxizáló jogelméleti felfogás megjelenése

A hazai jogbölcseleti gondolkodás a második világháború utáni években új korszakhatárhoz ért. A korabeli magyar jogtudós társadalom kezdetben nem sokat sejtett a világpolitikában, illetve az európai status quóban bekövetkező változásokról. Jogfilozófusaink jelentős része ekkor még rektori, dékáni, illetve parlamenti képviselői és egyéb közmegbízatásokat vállalva, korábban alig tapasztalt közéleti aktivitást tanúsítva, egy demokratikus, új Magyarországért és a megújítandó (jogi) felsőoktatás megteremtéséért tevékenykedett. A háború utáni hetek, hónapok kezdeti felhőtlen lelkesedése azonban nem sokáig tartott. A politikai történések és események baljós árnyai előrevetítették a társadalmi-politikai mozgástér folyamatos szűkülését, majd a fordulat évének eljövetelét. Moór Gyula a háborút követő közéleti szerepvállalása, majd romló egészségi állapota, illetve 1948 végi kényszernyugdíjaztatása folytán végleg eltávolodott a jogfilozófia művelésétől.[1494] Minden bizonnyal 1950 elején bekövetkezett halála kímélte meg a későbbi retorzióktól. Az ekkor alkotói teljében lévő Horváth Barna – aki konszolidált időkben a budapesti Moór-tanszék jogos várományosa lett volna – 1949 legvégén emigrálásra kényszerült. Rövid ausztriai tartózkodás után az Újvilágban próbált szerencsét.

A fordulat évét követő történések az itthon maradt tanítványok életében is alapvető változásokat hoztak. A háború után szegedi professzori kinevezést kapó Szabó Józsefet és Bibó Istvánt egyik pillanatról a másikra megfosztották katedrájuktól. Sőt Szabót – sikertelen disszidálási kísérletét követően – két és fél éves börtönbüntetésre ítélték, s csupán az 1956-os forradalmat követően került vissza az egyetemi pályára, de 1960-ban végleg nyugdíjazták. Hasonlóan derékba tört Bibó felívelő tudományos karrierje is. Az 1956-os politikai szerepvállalását követő börtönéveket leszámítva nyugdíjba vonulásáig könyvtárosként tevékenykedhetett. Mások, mint például Losonczy István kényszerű pályamódosítást hajtott végre, s a jogfilozófia helyett a

[1494] Vö. Szabadfalvi József: „A napi politika rontó viharai" – Moór Gyula közéleti-politikai szerepvállalása az 1930-as és 1940-es években... 69–98. o.

büntetőjog tudományának professzora lett a pécsi egyetemen, illetve Solt Kornél az ígéretes egyetemi karrier helyett gyakorló jogászként élte le életét.[1495]

Az 1945 utáni néhány év nemcsak a „polgári" jogbölcselet képviselői számára jelentett korszakhatárt, hanem a hazai marxista jogszemlélet „hivatalos" fellépésének is az időszaka.[1496] A kezdeti tapintatosságot és empátiát igen hamar fölváltotta az ön- és céltudatos hangnemben fogalmazó, egyetlen igazságot ismerő retorika. Az idehaza addig meglehetősen ismeretlen Szabó Imre (1912–1991)[1497] – aki a prágai

[1495] Tanulságos az Államvédelmi Osztály 1948. július 29-én és augusztus 2-án kelt jelentéseiből Bibó Istvánra, Szabó Józsefre és Losonczy Istvánra vonatkozó részekből idézni, mely jól példázza a korszak hangulatát, az érintettek kiszolgáltatottságát, illetve az új hatalom viszonyulását a tudomány művelőihez:

„Dr. Bibó István egyetemi nyilvános rendes tanár a legitimitás [sic!] és az á[llam]- tudományok előadója. A szegedi egyetem jogi karára 1946-ban került tanárnak. A Nemzeti Paraszt Párt tagja. A szegedi egyetemre való kinevezésekor a baloldal felé orientálódott, de azonban politikailag nem fejlődött[,] így az események túlélték. Állásának elfoglalása után egy alkalommal tartott marxista tendenciájú előadást. Jelenleg harmadik utas politikát folytat és mindkét oldalra húz, színleg azonban baloldalinak mutatja magát. Előadásait heti egy órában tartja meg és így politikai megnyilvánulásai nem jutnak teljes mértékben kifejezésre. Pesten lakik. Pestről szokott lejárni előadásainak megtartására." A jelentés szövegét közli Kis Péter: Vidéki jogászprofesszorok az államvédelem szemével. *Betekintő*, XIV. évf. (2020) 4. sz. 114–115. o.

„Dr. Szabó József egyetemi nyilvános rendes tanár [az] alkotmányjog és a közigazgatási jog előadója. A szegedi egyetemre 1947 őszén lett kinevezve. A Nemzeti Paraszt Párt tagja. Politikailag harmadik utas elvet vall és ilyen szellemben is tanít, angol barát, amit előadásaiban kifejezésre juttat oly módon, hogy előadásaiban példaként mindig angol bölcselőket állít a hallgatók elé. Politikai beállítottságánál fogva a szovjet rendszert diktatórikusnak nevezi, ezen kijelentéseit azonban burkolt formában [hozza] nyilvánosságra a hallgatók előtt. 1947 nyarán ösztöndíjat kapott angliai tanulmányútra külföldi összeköttetései révén, azonban kiutazását a szeb nem engedélyezte. Az egyetemen olyan hírek vannak a köztudatna [sic!] dr. Szabóval kapcsolatban a hallgatók[nál?]; hogy ebben a tanévben ő lesz a dékán. Dékáni kinevezése ellen a demokratikus egyetemi hallgatók tiltakozásukat fogják kifejteni. Dr. Szabó Pesten lakik és előadásai megtartására minden egyes alkalommal szokott leutazni. (Uo. 115. o.)

„dr. Losonczi István. Nevezett vezetője a Tudományegyetem jogbölcseleti szemináriumának. Nevezett 1942-ben Budapestről került Pécsre azzal, hogy az akkori kultuszkormányzatnak a legjobban megfelel ideológiai beállítottsága, tehát a legmegbízhatóbb kiszolgálója a jobboldali kormányzatnak. Mint politikai hintáslegény azonban a felszabadulás után rögtön [a] baloldal felé orientálódott és belépett az fkp-ba. A pártnak jelenleg is egyszerű tagja. Beállítottsága demokratikus máz ellenére is kommunista és demokrácia-ellenes. Igazolása 1946-ban történt meg, ellenvetés nélkül. Jellemzése: kétszínű, ravasz, alattomos, jobboldali meggyőződésű, de magát baloldalinak feltüntető egyén." (Uo. 120. o.)

[1496] Lásd erről bővebben: Szabadfalvi József: Viszony az elődökhöz. A marxista jogelmélet reflexiói a két világháború közötti magyar jogbölcseleti gondolkodásról. *Világosság*, XLV. évf. (2004) 4. sz. 5–21. o.

[1497] Szabó Imre (1912. november 25., Beregszász – 1991. május 31., Budapest) a hazai „hivatalos" marxista jogelmélet megteremtője és első számú alakja Kárpátalján született még az Osztrák–Magyar Monarchia idején, majd gyermekkorát ugyanott, az időközben létrejött Csehszlovákia fennhatósága alatt töltötte. Jogi tanulmányait a prágai Károly Egyetemen végezte. 1935 és 1939 között Munkácson volt ügyvédjelölt, majd 1939–1943 között egy helyi közjegyző mellett dolgozott. Szovjetbarátság vádjával internálták, illetve 1941-ben rendőri felügyelet alá helyezték. 1942-ben egy különleges büntetőszázaddal a keleti frontra vezényelték, de betegsége miatt 1944-ben leszerelték. 1945 után az Igazságügyi Minisztérium tisztviselője volt. 1949-től az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának egyetemi tanára,

egyetemen szerzett jogi diplomát, így semmilyen személyi kötődés sem befolyásolta, ezért minden tekintetben függetleníteni tudta magát a magyar jogbölcseleti tradíciótól – 1946 januárjában Moór *A jogbölcselet problémái* című könyvéről írt recenziójával hívta fel magára a szakmai figyelmet, és egyben érzékeltette az új idők közeledtét.[1498] Bevezető fejtegetéseiben elismerően szól a szerző teljesítményéről, ugyanakkor már érzékelteti egy új korszak beköszöntét: „Moór Gyula kis könyve miniatűr összképe a jogbölcseletnek, történetének és mai állásának, felvetett problémáinak. [...] A kitűnő tanulmánynak tartalmi mondanivalói mellett objektív jelentősége is van: mint jelenség, mint felfogás, jellemzi a magyar jogbölcseletet is, megmutatja azokat a kérdéseket, amelyek a magyar jogbölcselőket foglalkoztatják. Ilyen szempontból úgy is fel lehet fogni ezt a tanulmányt, mint a magyar jogbölcselet álláspontjának objektív megnyilatkozásait egy tudományos szempontból is nyilván lezáruló korszak végén, illetőleg egy új korszak küszöbén."[1499] Moór jogbölcseleti rendszerét egy adott „kultúrkör" jellegzetes szellemi termékének tekinti és bizonyos szempontból „egyoldalúnak" nevezi, mely „elvette a kilátást nyugat felé"(!?). Szabó szerint a valóság és érték kanti dualizmusának moóri föloldására tett kísérlet – vagy Horváth nevének megemlítése nélkül – a „szinoptikus jogelmélet" helyett a jövő jogelméletének más utakat kell járnia: „A mai generáció [...] nem tartja kielé-

1949 és 1955 között az Állam- és Jogelméleti Tanszék vezetője, majd az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének 1955–1982 között igazgatója. 1949-ben az MTA levelező, majd 1956-ban rendes tagja lett. 1960–1970 között az MTA főtitkárhelyettese, 1970-től 1976-ig alelnöke volt. Szabó már igen fiatalon – a folyóirat munkatársaként – aktív publikációs tevékenységet folytatott a kolozsvári *Korunk* című orgánumban. 1933 és 1940 között megjelent írásai jórészt ismeretterjesztő jellegűek voltak. Közöttük néhány jogtudományi tárgyú írás is található. Vö. A jogszociológia munkaköre. *Korunk*, X. évf. (1935) 1. sz. 809–815. o.; Jog és erőszak. *Korunk*, XII. évf. (1937) 6. sz. 523–527. o.; Az időszerűtlen jogtudomány. *Korunk*, XIII. évf. (1938) 7–8. sz. 615–618. o.; Szellemtudomány és pozitivizmus. *Korunk*, XV. évf. (1940) 529–534. o.; Néprajz, jog, szociológia. *Társadalomtudomány*, XXII. évf. (1942) 3. sz. 422–427. o.; Népi jogéletkutatás. *Társadalomtudomány*, XXII. évf. (1942) 3. sz. 483–485. o. Életéről és munkásságáról lásd H. J. [Halász József]: Szabó Imre. *Jogtudományi Közlöny*, XLVI. évf. (1991) 3–4. sz 88–89. o; Peschka Vilmos: Szabó Imre 1912–1991. *Magyar Tudomány*,XCVIII. évf. (1991) 12. sz. 1521–1522. o.; Pokol Béla: A magyar jogelmélet állapotáról. *Magyar Tudomány*, XCIX. évf. (1992) 11. sz. 1325–1329. o.; Szilágyi Péter: Jogbölcselet... 48–53. o.; Nagy J. Endre: Szabó Imre – avagy: az absztrakt normativizmus. Tolle lege. *Jog- és társadalomelméleti folyóirat*, I. évf. (2011) 1. sz. (http://tollelege.elte.hu/sites/default/files/articles/nagy_j_endre-szabo_imre.pdf); Szilágyi Péter: Szabó Imre szocialista normativizmusa. Ideológiakritikai adalékok. *Világosság*, XLV. évf. (2004) 4. sz. 23–33. o. (Némileg bővebb változatban lásd: A jogfogalom és a törvényesség Szabó Imre jogelméletében. [Adalékok a szocialista normativizmus ideológiakritikájához]. *Leviatán. Az Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos közleményei*. [Főszerk.: Szigeti Péter] Tom. II. Universitas-Győr Kht., Győr, 2003. 69–96. o.); Szabó Miklós: Defensor dogmatis. Szabó Imre jogontologizáló kísérlete. *Világosság*, XLV. évf. (2004) 4. sz. 35–48. o.; Fleck Zoltán: Szocialista jogelmélet és szociológia. *Világosság*, XLV. évf. (2004) 4. sz. 65–71. o.; Szabó Miklós: Jogelmélet és jogszociológia... 494–501. o.

[1498] Szabó Imre: A jogbölcselet problémái (Moór Gyula tanulmánya). *Jogtudományi Közlöny*, Új folyam, I. évf. (1946) 1–2. sz. 39–40. o.

[1499] Uo. 39. o.

gítőnek az érték és valóság szembenállásából vagy egymásravetítéséből fakadó jogelméleteket, legyenek azok akár szinoptikusak, akár a dualizmust kihangsúlyozva, a jogbölcseletet jogszociológiára és jogi értéktanra bontók."[1500] Szabó azonban ekkor még burkolt formában sem utal a marxizmus nyújtotta új lehetőségekre, sőt talán némi meglepetésre a jogszociológiához való „közeledést" említi, mely a „realitáshoz" a német elméleteknél lényegesen „közelebbjáró" magyarázatot nyújthat – mint „például a skandináv iskola" – a modern jogfilozófiában.

Egy hónappal később Szebenyi Endre (1895–1950),[1501] aki a hazai jogirodalomban az elsők között használta a marxizáló retorikát, egy az idő tájt megjelent Moór tanulmány demokrácia és jog viszonyára vonatkozó gondolatait vette górcső alá. Míg Moór a jog uralmának puszta tényében a demokrácia „minimális megvalósulását" látta, addig Szebenyi marxiánus kritikát gyakorolva megállapítja, hogy ez a kijelentés a forma és tartalom „megengedhetetlen" különválasztásán alapulhat, mely alkalmas lehet az osztályszempontok figyelmen kívül hagyására.[1502]

Az utókor számára érdekes, sőt sok szempontból meghökkentő írás jelent meg Olti Vilmos (1914–2005)[1503] tollából 1948 júniusában, mely az ekkor már belügyi államtitkár Szebenyit a folyóirat következő számában „szigorú" – önkritikát javasló – észrevételek megfogalmazására sarkallta. Olti a korabeli jogásznap alkalmával tartott, eredetileg előadásként elhangzott gondolatmenetében a jövő szocialista társadalmában a bírák lehetséges szerepét és funkcióját vizsgálta. Ennek során – a majdan kötelező Marx, Lenin, Sztálin stb. hivatkozások mellett – egykori professzora, Horváth Barna 1932-ben megjelent *Bevezetés a jogtudományba* című könyvéből vett példákkal és érvekkel argumentál a bírák további szükségszerű foglalkoztatása mellett. Sőt Horváthra mint „a polgári jogszociológia kiváló magyar képviselőjére" utalva a bírák munkáját nemcsak a jogi kultúra, hanem az „általános emberi kultúra"

[1500] Uo.

[1501] Szebenyi Endre (1912–1949) jogász, ügyvéd, később Rajk László mellett belügyminisztériumi államtitkár. 1949 júniusában letartóztatták, majd a Rajk-per folyományaként kreált külön perben halálra ítélték és kivégezték. 1955-ben perújítást követően rehabilitálták.

[1502] „A jog kétségtelenül a demokrácia minimális megnyilatkozása akkor, ha tartalmilag egyenlő jogokat és kötelezettségeket hoz. Ez pedig csak akkor képzelhető el, ha egységes jogközösségre vonatkozik. Nem lehet szó tartalmilag egyenlően kötelező jogszabályról, ha ugyanazon államon belül különböző osztályokra vonatkozóan különböző tartalmú jogszabályok, vagy ugyanazon államon belül a személyeknek bármely okból elkülönített, kiválasztott csoportjára [...] más jogszabálytartalmak vonatkoznak." (Szebenyi Endre: A jog léte és a demokrácia. *Jogtudományi Közlöny*, Új folyam, I. évf. [1946] 3–4. sz. 61. o.)

[1503] Olti Vilmos (1914–2005) 1948-tól kezdődően tanácsvezető bíróként, majd a Budapesti Népbíróság elnökeként vett részt a koncepciós perek tárgyalásában, és igen hamar „méltó" társává vált a Jankó-, Tutsek-féle tanácsok névadó bíráinak. Jelentősebb ügyei, melyek halálbüntetéssel és kivégzéssel jártak: Nitrokémia-per, Mihalovits-per, Actio Catholica-per, MAORT-per. Érdekes életrajzi adalék, hogy a Rajk-perben eredetileg Olti Vilmost kívánták megbízni a tárgyalásvezetéssel, majd végül a még lojálisabb Jankó Pétert jelölték ki a feladatra.

alapját képező tevékenységnek nevezi.[1504] Szebenyi az Olti tanulmányban írtakat elsősorban a szerző által alkalmazott módszer és csak másodsorban a megfogalmazott végkövetkeztetések okán kritizálja. Szebenyi tudatos és elkötelezett marxistaként segítségére siet kollégájának és „érdemi" kritikát gyakorol Horváth, illetve egy utalás erejéig Moór felett, mint akik az antimaterializmus és a filozófiai idealizmus képviselői, mert „minden erővel meg kell akadályoznunk azt, hogy a marxista idézetek használata az eklektikus polgári elméletek rehabilitálásának akaratlan kalózlobogója legyen" – majd így folytatja –, „Horváth Barna munkáinak marxista-leninista kritikával való idézését igen helyesnek tartanám. Jogelméleti kutatóink közül úgy vélem Horváth Barna Hegelből kiinduló felfogásának kielemzése és széleskörű megvitatása, az ellentétes álláspontok és marxista–leninista felfogás mellett helytelen álláspontok kielemzése igen termékenyítő hatással lenne jogelméleti kutatóinkra. Olti Vilmos velem és sokunkkal együtt Horváth Barnának volt a tanítványa az egyetemen és Horváth félreérthetetlenül a haladó álláspontot képviselte a Moór Gyula köré csoportosuló jogászokkal szemben. Éppen ezért lenne alkalmas az állításaival való vita és a szempontunkból való helytelen megállapításainak feltárása a jogelmélet továbbvitelére."[1505] Ugyanakkor hamarosan eljött az az idő, amikor a – „Moórhoz képest" – Horváthról alkotott némileg pozitív megállapítás a visszájára fordult, és az ötvenes évek elején a lehető legkeményebb vádakkal illeték a „polgári jogszociológust".

1948 decemberében tette közzé Szabó Imre *A marxista jogszemlélet előkérdéseihez* című programadónak tekinthető írását, melyben a marxista szemléletmód és a szovjet „szocialista tudományosság" melletti nyílt elkötelezettségével találkozunk.[1506]

[1504] Olti Vilmos: A bírói funkció szerepe a jövő társadalomban. *Jogtudományi Közlöny*, Új folyam, III. évf. (1948) 11–12. sz. 168. o.

[1505] Szebenyi Endre: Az elmélet tisztaságáért. *Jogtudományi Közlöny*, Új folyam, III. évf. (1948) 23. sz. 202–203. o.

[1506] „[F]elhasználjuk a szovjet tudósok által gyűjtött tapasztalatokat s tanulunk munkáikból; küzdelmünkben rájuk támaszkodunk, segítségüket érezzük; a harcot azonban, melyet a szocialista tudomány hazai begyökerezéséért folytatunk, magunknak kell megvívnunk. [...] Ahogyan az új magyar társadalom küzd a múlt ellen a jövő építéséért, úgy kell küzdenünk nekünk is, hogy legyőzzük a körülöttünk és bennünk is még élő múlt tudományát, a polgári tudományt és jogtudományt s egyben építenünk kell saját tapasztalataink figyelembevételével, saját alapunk körülményeire mérve a szocialista tudományt és jogtudományt." (Szabó Imre: A marxista jogszemlélet előkérdéseihez. *Jogtudományi Közlöny*, Új folyam, III. évf. [1948] 23. sz. 439. o.) A „fordulat éveként" emlegetett időszak átmeneti jellegét jól illusztrálja, hogy Szabó nevezetes írásával azonos lapszámban jelent meg Scholtz (Solt) Kornél méltatása Julius Stone, a sydney-i egyetem jogelmélet és nemzetközi jog professzorának 1946-ban megjelent terjedelmes monográfiájáról, melyben az angolszász analitikai pozitivizmus austini hagyományait kritikai módon továbbfejlesztő ausztrál jogtudós legfőbb érdemeként megállapítja, hogy „a jog realisztikus magyarázatára törekszik". Vö. Scholtz Kornél: Stone, Julius: The Province and Function of Law. (Law as Logic, Justice and Social Control. A Study in Jurisprudence.) *Jogtudományi Közlöny*, Új folyam, III. évf. (1948) 23. sz. 471–472. o.

A szocialista jogtudomány megteremtésének feladatait pontokba szedve a következőképpen fogalmazta meg: „1. meg kell tanulni adott jogi kérdések s az adott valóságos jogrendszernek vagy egy részének analizálása segítségével, jogi monografikus kutatáson keresztül és a polgári jogtudomány részletmegállapításainak átértékelésével felismerni a jog lényegét, a társadalom és a jog összefüggéseinek teljes sokrétűségét, a jogrendszernek a gazdasági szerkezettől való függését és a kettő közötti kölcsönhatást, 2. meg kell ismerni a marxizmus alaptételeit, társadalmi elméletét és ezen belül különösen rendszeresen és összefüggően mindazt, amit a marxizmus alapítói és továbbfejlesztői: Marx, Engels, Lenin és Sztálin a jogról mondottak; a marxizmus e legkiválóbbjainak a tanaiból kell felvázolni a marxista jogszemlélet körvonalait, 3. végül a konkrét, analitikus kutatás eredményeiből és a marxista tanok jogi vonatkozású általános megállapításaiból meg kell teremteni a teljes marxista jogszemléletet, amely az általános mozgási elvek felfedése mellett a jogi élet belső összefüggéseire és részleteire is fényt vet és amely így használható eszközzé válik kezünkben a szocialista társadalom építéséhez."[1507]

A konkrét feladatok kijelölésekor a marxista jogszemlélet kialakításának elengedhetetlen feltételeként említi Szabó a „polgári" jogtudományhoz és annak eredményeihez való kritikus, sőt harcos viszonyulást.[1508] Mindamellett Szabó nagyfokú óvatosságra inti a marxista jogtudósokat, különösen a jogelmélet művelőit, mert mint megállapítja, ez a diszciplína éppúgy „párttudomány", mint a gazdaságtan. Lenint parafrazeálva kijelöli a marxista jogelmélet – előítéletektől sem mentes – kiindulópontját, miszerint a polgári jogfilozófusok a „tőkésosztály tudós segédei", akiknek egyetlenegy szavát sem szabad elhinni.[1509] 1945/46-hoz képest szembeötlő a szemléletmódbeli változás, e szavak már egy másik Szabót sejtetnek. Alig telt el három év, és a magát marxistának nevező jogelmélet mindent elsöprően győzedelmeskedett a „polgárinak", sőt „burzsoának" nevezett jogbölcselet fölött. A fordulat évét követően indul meg a végső, megsemmisítő harc, elsősorban a két világháború közötti magyar jogfilozófiai hagyomány és annak főbb képviselői ellen. Az érintetteknek ekkor már

[1507] Szabó Imre: A marxista jogszemlélet előkérdéseihez... 439. o. Érdemes utalni Földesi Tamás (1928–2016) jogász, filozófus 1954-ben megjelent írására, melyben arról értekezik, hogy miképpen lehet és kell Marx és Engels által kialakított „egyetlen tudományos módszert" alkalmazni a „mai burzsoa nézetek bírálata" során. Vö. Földesi Tamás: Hogyan használjuk fel ma Marx és Engels bírálatait a burzsoa jog- és államelméletekről. *Jogtudományi Közlöny*, IX. évf. (1954) 5. sz. 169–177. o.

[1508] „A marxista tudomány harcos tudomány, amely a polgári tudománnyal folytatott vitájában erősödik és nő naggyá. A polgári tudomány és a polgári jogtudomány, amely alól nálunk egyre inkább kicsúszik a talaj, bizonyos vonatkozásokban még itt él körülöttünk, könyvekben és fejekben, sőt az egyetemi katedrákon is. Ez ellen küzdenünk kell, küzdenünk a tudományos kritika fegyverével; hogy pedig ezt megtehessük s hogy küzdelmünk ne maradjon a felületen, meg is kell e polgári jogtudományt és egyes irányzatait ismernünk." (Szabó Imre: A marxista jogszemlélet előkérdéseihez... 441. o.)

[1509] Uo.

nem volt módjuk – legalábbis idehaza – saját védelmükre kelni, így a nemtelen eszközöket alkalmazó „kritika" hamar elérte célját.

Az új hatalom és kiszolgálói a jogelmélet terén minden tőlük telhetőt megtettek, hogy a marxista felfogással össze nem egyeztethető burzsoá nézetekkel végérvényesen leszámoljanak. Vas Tibor az elsők között fordított hátat egykori mentorának és jótevőinek, akiknek a háború alatti származása miatti hátrányos megkülönböztetés alóli mentesülést, majd a háború után a magántanári habilitációt köszönhette. Vas 1950 januárjában *A burzsoá jogfogalom meghatározásának marxista bírálata* című írásával tette le névjegyét a megváltozott hazai jogelméleti irodalomban. Tanulmányában a közismert marxi tételek tükrében mond véleményt többek között Aquinói Szent Tamás, Grotius, Kant, Austin, Stammler, Jhering, Somló, Holmes, Kelsen társaságában – az akkor még élő – Moór jogkoncepciójának lényegéről: „Moór Gyula megkülönbözteti a jog érték és valóság elemét, amelyben az újkanti filozófiát követi és ezzel tulajdonképpen a kritikai irányokhoz csatlakozik, amely az imperializmus korának burzsoá ideológiája, a burzsoá osztály hatalmának eszmei alátámasztása. Ez a bírálat különösen helytálló, ha Moórnak a jog helyességéről szóló tanítását is figyelembe vesszük, amely szerint a keresztyén etikát tekinti a jog helyesség-mértékéül. A legerősebb társadalmi hatalomra és a keresztyén etikára való alapozás éppen a jog osztályjellegét ködösíti el."[1510]

Lényegében ugyanez a gondolat köszön vissza Moórra vonatkozóan az 1955-ben Vas szerkesztette – Antalffy György, Halász Pál, Szabó Imre, Vas Tibor nevével fémjelzett „munkaközösség" által írt *Állam- és jogelmélet* című egyetemi jegyzetben. A feltehetően Vas által írt rövid értékelés egykori professzorára is tartalmaz egy megjegyzést: „Horváth Barna a jogelméletet nem ismeretelméletnek tekinti, a jog szerinte csak szemlélet. Ez elméletének agnosztikus jelleget ad. Elméletében a dualista idealizmus alapján áll: a tények és értékek merev elválasztását hirdeti. Látszólag hadakozik az idealizmus ellen, ami elmélete megtévesztő hatását fokozza. Rendkívül bonyolultan tárgyalja a jogelmélet kérdéseit, s végeredményben nem megvilágítja, hanem összekuszálja a problémákat. Ez a jogbizonytalanságot, a bírói önkényt segíti elő, így az imperializmus, finánctőke szolgálatában áll."[1511] Vas e néhány soros értékeléséből is kitűnik, hogy a hegemón, sőt kizárólagos szerepbe jutó hazai marxista jogelmélet kijelölte az elődök elmélettörténeti helyét és szerepét a jogi gondolkodás történetében. Csak sajnálkozva állapíthatjuk meg, hogy Vas pálfordulásával mestere

[1510] Vas Tibor: A burzsoá jogfogalom meghatározásának marxista bírálata. *Jogtudományi Közlöny*, V. évf. (1950) 1–2. sz. 6. o. (Szinte szó szerint ugyanezt olvashatjuk a Szabó Imre szerkesztette, 1961-ben napvilágot látott *Állam- és jogelmélet* című, az állam- és jogtudományi karok számára Vas által írt jegyzet első füzetében. Vö. Antalffy György – Halász Pál – Szabó Imre – Vas Tibor: *Állam- és jogelmélet*. I. füzet. [Írta: Vas Tibor] Budapest, 1961. 48–49. o.)

[1511] Vas Tibor (szerk.): *Állam- és jogelmélet*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest, 1955. 25. o.

korábban lelkesen üdvözölt gondolatait immár vállalhatatlannak találja. Az egykori tanítvány személyes tragédiájának további állomása lehetett önnön múltjának ilyen módon való megtagadása.[1512]

Az 1950-es évek elején a korabeli tudománypolitika alakítói elérkezettnek látták az időt, hogy a második világháború előtti magyar jogbölcseleti tradíciót demonstratív módon is újraértékeljék.[1513] Ennek emblematikus műve volt Szabó Imre *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon* című, 1955-ben megjelent műve. Az Akadémiai Kiadó gondozásában napvilágot látott monográfia végképp kijelölte a hazai „polgári/burzsoá" jogbölcseleti hagyomány megítélésének sarokpontjait.[1514] A szerző csupán az elmúlt századforduló pozitivista jogszemléletének bizonyos eredményeit illette elismeréssel, melyek a polgári radikalizmus eszmeiségét megtestesítve a történelmi materializmushoz közel álló, „haladó" világképet sugároztak. Somló neokantiánus pályaszakaszának jellemzéseként már „reakciós tartalmi elemekről", illetve „logikai formalizmusról" lehet olvasni. Szabó könyvének „A Horthy-fasizmus állam- és jogbölcselete" című fejezete minden tekintetben „leszámol" a korszak meghatározó jogbölcseleti gondolkodóival. A szerző megkülönböztetett figyelmet szentel Moór munkásságának, melyet mindennél jobban alátámaszt az a tény, hogy a legnagyobb terjedelemben foglalkozik az időszak jogfilozófus doyenjé-

[1512] Vas az 1950-es és 1960-as években jellemzően egyetemi jegyzeteket írt, illetve szerkesztett. A marxista állam- és jogelmélet hazai térhódításának ma már tudománytörténeti emléke a több mint egy tucat tartalmában és tematikájában szinte változatlan mű. Az említett jegyzeteken kívül csupán néhány, többnyire kis terjedelmű írása jelent meg az 1970-es évek legelejéig. Halála előtti bő egy évtizedben már semmilyen publikációs tevékenységet nem folytatott. Jogelméleti tárgyú jegyzetei: *Általános állam- és jogelmélet.* Egyetemi jegyzet. 1949/50. tanév. 1–2. félév. MEFESZ, Pécs, 1950.; *Államtan.* Egyetemi jegyzet. 1949/50. tanév, MEFESZ, Pécs, 1950.; *Általános állam- és jogelmélet.* Dr. Vas Tibor egyetemi ny. r. tanár egyetemi előadásainak alapján az 1949–50. tanévben. Pécs, 1949–1950.; *Általános állam- és jogelmélet.* Dr. Vas Tibor egyetemi ny. r. tanár egyetemi előadásainak alapján az 1950–51. tanévben. Kiadja a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium V. számú Jegyzetsokszorosító Irodája, Pécs, 1951.; *Állam- és jogelmélet.* (szerk.: Vas Tibor) Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 1960. (Vas Tibor által írt részek: Az állam- és jogelmélet tárgya és módszere. 11–27 o.; A klasszikus természetjog. 28–34. o.; Az újkanti jogelmélet. 61–67. o.; Jogforrás, jogalkotás. 200–212. o.)

[1513] Az újraértékelésben fő szerepet betöltő Szabó Imre ideológiakritikai megközelítése vált a későbbiekben paradigmatikus interpretációvá. Szabó a későbbi „nagy" monográfiájának egyik fontos részét terjedelmes tanulmány formájában már korábban közzétette. Vö. Szabó Imre: A magyar pozitivista jogbölcselet bírálata. In: *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei*, II. köt. (1952) 3–4. sz. 249–269. o. (Hozzászólások: Eörsi Gyula uo. 271–280. o.; Mátrai László uo. 281–282. o.)

[1514] Szabó Miklós találóan összegzi a „hírhedetté" vált mű jelentőségét: „A monográfia »többfunkciós«: először is mérföldkő, két korszak határának jelzőköve; másodszor ostor: teljes és végleges leszámolás az előző korszak szellemi hagyatékával; harmadszor hitvallás a marxizmusra hivatkozó ideológia, pontosabban annak ortodox változata mellett; negyedszer pedig a marxizmusban mint kritikai elméletben rejlő lehetőségek kiaknázása." (Szabó Miklós: Jogelmélet és jogszociológia... 495. o.)

vel. Moórhoz képest jóval kisebb figyelem irányul Horváthra, illetve csupán néhány bekezdésben utal a korszakot reprezentáló „harmadhegedűs" gondolkodókra.

Szabó a vizsgált időszak alapvető jellemzőjeként említi, hogy a burzsoá jogbölcselet az 1919-es proletárdiktatúrát elfojtó „Horthyék szuronyaira támaszkodva ismét elfoglalta a katedrákat, a hivatalos »tudomány« különböző pozícióit", azonban a várva várt új konjunktúra immár sohasem érkezett el: „A jogbölcselet [...] végeredményben annyi jelentőségre tudott szert tenni, s annyi helyet tudott magának kiharcolni, amennyi hasznot tudott hajtani bel- és külföldön a Horthy-rendszernek."[1515] E közegben lett véleménye szerint Moór a Horthy-korszak „hivatalos" jogbölcselője.[1516]

A szerző a moóri életmű „érdemi" vizsgálata kapcsán megjegyzi, hogy legjelentősebb munkáiban a korabeli neokantianizmus tipikus kérdésfeltevéseivel lehet találkozni, s szintézisre törekvő elméletét helyesebb „összebékítő" jogbölcseletnek nevezni. Hosszú oldalakon keresztül mutatja be az elmélet egyes elemeit, majd pedig megállapítja: „Moór saját rendszerét nem építette ki teljes egészében; egész további életében a jogfogalom kérdése körül vizsgálódott s e körben a »valóság« és az »érték« kettősségének összeegyeztetését kereste. Ezért nem is dolgozta ki részletesebben sem a jog okozatos összefüggéseivel, sem a jog helyességével kapcsolatos kérdéseket."[1517] Talán ez a néhány oldal tekinthető a legtárgyilagosabb elemzésnek, amelyet Moór kapcsán Szabó megfogalmaz. Ezt követően egyes Moór által exponált kérdések rövid bemutatásával és értékelésével találkozunk, melyek látszólag ad hoc jellegűnek tűnhetnek, azonban a konklúziók szinte minden esetben ideológiai indíttatású, aktuálpolitikai tartalmú kijelentésekben öltenek testet.

Végső következtetésként kijelenti: „Moór Gyula útja a burzsoá jogbölcselet útja s hogy ez az út nem véletlen, bizonyítják a Horthy-korszak jogbölcseletének többi, Moór Gyulánál kevésbé jelentős és jellegzetes képviselői is. Ennek az útnak a dicstelen befejezése pedig azt tanúsítja, hogy a dolgozók győzelmével végleges és visz-

[1515] Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon...* 419. o.

[1516] Szabó a moóri életmű és tudományos működés három alapvető – politikai és ideológiai szempontból is „neuralgikus" – elemét véli fölfedezni. Elsőként a marxizmuskritikát említi, melyben Moórnak az ellenforradalmi rendszer melletti feltétlen lojalitása nyilvánul meg: „Amikor az ellenforradalmi különítmények kardján alig száradt meg a vér, Moór Gyula a munkásosztály elleni küzdelem véres módszerei mellé a munkásosztály elmélete elleni »tudományos« küzdelemre kínálja fel tollát Horthyéknak." (Uo. 421. o.) Másodikként Moór sovinizmusát, revizionizmusát, illetve az irredenta politika „tudományos" alátámasztását emeli ki, mely révén a rendszer „elméleti szócsövévé" vált az 1920-as évek végére. (Uo. 425. o.) Harmadikként említi a hatalom és erőszak igazolását, illetve földicsérését, mellyel mintegy megalapozza „a fennálló állam és jog erőszakos jellegének legitimálását". (Uo. 428. o.) Majd összegzésképpen megállapítja: „A Tanácsköztársaság emlékének bemocskolása, a Szovjetunió rágalmazása, a marxizmus elleni »tudományos« harc vitele, a revíziós politika és a sovinizmus igazolása, az ellenforradalmi restauráció legitimálása, a hatalomnak és az erőszaknak, mint a Horthy-féle politika lényeges elemének jogbölcseleti alapelvvé tétele: ez Moór Gyula jogbölcseletének politikai tartalma; ezek segítségével vált az ellenforradalmi korszak hivatalos jogfilozófusává." (Uo. 430–431. o.)

[1517] Uo. 436. o.

szavonhatatlan vereséget szenvedett a burzsoá jogbölcselet is Magyarországon, ha teljes felszámolása minden maradványával együtt még hosszabb időt vett és vesz is igénybe." Ezek a gondolatok vezetnek át a korszak Szabó szerint „másod- sőt harmadlagos" jogbölcselői tevékenységének a „kritikai" ismertetéséig, akiknek „egész tevékenységükről túlzás nélkül állíthatni – írja a szerző –, hogy azt a feltűnni vágyás, eredetieskedés, következetlenség és a teljes tudományos felelőtlenség jellemezte. Ugyanez mondható el hatásukról is; kísérletezéseik Magyarországon nem keltettek hatást s gyakran értelmetlen formában publikált bölcselkedéseik legfeljebb a beavatottak kis körében jártak némi visszhanggal."[1518] Sajnálhatjuk, hogy az 1930-as években a prágai egyetemen a klasszikus európai jogi kultúrán nevelkedő szerző nem is próbálkozott érdemi megismerésen alapuló – a sablonokat és ideológiai kliséket nélkülöző – következetes marxista kritikával véleményt alkotni.

Szabó az úgynevezett „másod- és harmadhegedűsök" sorából Horváth munkásságát tartja a legjelentősebbnek, aki „eklektikus, sok idegen forrásból összehordott, tarka jogelmélete" révén hívta fel magára a figyelmet.[1519] Érdemes hosszabban idézni Szabó kijelentéseit, melyekkel Horváth politikai irányultságát és jogelméleti felfogásának leglényegesebb elemeit kritizálja: „[A]z a politikai ideológia, amely Horváth eklektikus jogbölcseleti felfogását befolyásolta, magát újszerűnek feltüntető, klerikális elemekkel átszőtt, a fasizmust nagyrabecsülő, az imperialista állam-feletti állam-elgondolást hirdető, szélsőségesen reakciós burzsoá ideológia volt, amely a hitlerizmus iránti rokonszenve mellett megtalálta a kapcsolatot az amerikai expanzív törekvéseket szolgáló politikai ideológiával. Ennek a politikai ideológiának olyan burzsoá reakciós jogbölcselet felelt meg, amely a szubjektív idealizmus ismeretelméletét tette alapjaiban a magáévá, amely messzemenően képviselte az irracionalizmust, nyíltan is tagadta a jelenségek megismerhetőségét, Hume szkepticizmusához csatlakozott, teljes egészében vállalta a skolasztikus természetjogot, relativizáló módszerével eleve feladta a tudományos követelményeket; olyan jogfilozófia ez, amely a formalizmus elleni minden ágálása ellenére sem tudott más eredményre jutni, mint egy merőben formai jogfogalom-meghatározásra. Ez a jogbölcselet az amerikai újrealizmust tekinti mintaképének s tudomány helyett »művészi« eszközökkel dolgozik. Nem csoda, ha Horváth az amerikai újrealisták nyomán a bírósági eljárásban nem lát többé mást, mint óriási színházat, Circus Juris-t."[1520] Majd jogbölcseleti szemléletmódjának summázataként az előbbieken túl valamivel tárgyilagosabban megállapítja: „Valójában Horváth jogfilozófiája nem más, mint a német újkantiánus és újhegeliánus jogfilozófiának az amerikai pragmatista, »újrealista« jogfilozófiai iránnyal való összeegyeztetni akarása; fejlődésében nézve jogbölcselete

[1518] Uo. 448. o.
[1519] Uo. 468–469. o.
[1520] Uo. 470. o.

bizonyos távolodást jelent az előbbitől és közeledést az utóbbihoz; mindkét irányba igyekszik azonban minél többet belevinni a természetjogi felfogásból is."[1521] Némileg meghökkentőek ugyanakkor Horváth 1943-ban megjelent *Angol jogelmélete* kapcsán kifejtett gondolatai. A legfőbb elismerésként megjegyzi, hogy Horváth „kétségtelenül nagy anyagot hordott össze", ugyanakkor a pontos ismertetést „az újfajta burzsoá jogbölcseleti gondolatok meghamisító történelmi visszavetítésével pótolja". Majd egy rendkívül méltatlan megjegyzésre ragadtatja magát, amikor kijelenti, hogy „a hitlerizmus túlzott dicséretével szemben Sztálingrád után sietnie kellett az amerikai imperializmusnak szóló igazoló jelentése elkészítésével."[1522] E szavai jól illusztrálják, hogy Szabó valójában mennyire nem ismeri Horváth életművét, korabeli írásait, ugyanis amikor 1929 után hazatért Angliából, számos tanulmányban adott számot az angolszász (amerikai) jogi gondolkodás fejleményeiről, mindarról, ami idehaza akkoriban nem volt ismert.[1523] Sőt már ekkor megfogalmazódott benne a később megírandó könyv gondolata. Azt még Szabó maga sem képzelhette, hogy egy 1943-ban megjelent majd hétszáz oldalas monográfia a sztálingrádi csatavesztést követő hónapok alatt elkészíthető és megjelentethető lett volna.[1524]

Mindezek után csupán néhány oldalt szentel a „jelentéktelenebb jogbölcselők" bemutatásának, akik beteljesítették a „bomlási folyamatot": „Moór Gyula fejlődésének második szakasza, Horváth Barna egész jogbölcselete, továbbá a jelentéktelen jogbölcselők sorának különböző eredetieskedő elméletei nemcsak eklekticizmusukkal tűnnek ki, nemcsak rendszertelen összekeverését jelentik különböző jogbölcselők tételeinek, hanem azzal is, hogy az általuk újonnan összszetoldozott-foldozott »rendszerek« nélkülözik a jogbölcseleti rendszernek és tudományos következetességnek [...] a minimális formai követelményeit. [...] A gyakran az érthetetlenségig zavaros »eredeti elméletek« jelentkezése, az abszurd tételek mind gyakoribb megjelenése jelzik az utat, amelyen ez a bomlási és lezüllési folyamat haladt."[1525] Az „eredetieskedő" jogbölcselők közül Ruber József, Hegedüs József, Szabó József, Irk Albert, Losonczy István kerülnek megemlítésre és néhány mondatos ismertetésre.

[1521] Uo. 472. o.
[1522] Uo. 482. o.
[1523] Vö. Szabadfalvi József: Az angolszász társadalom- és jogelmélet recepciója Magyarországon a 20. század közepéig... 111–142. o.
[1524] Nem kapott nagyobb kíméletet Horváth *A géniusz pere* című műve sem, melynek értékelése gyanánt álljon itt a következő idézet: „*A géniusz pere* című munkáját sok tekintetben egyenesen botrányosnak lehet nevezni. [...] E munkának nincs műfaja; tudománynak hitvány, regényes elemzésnek nem kevésbé az. [...] [J]ogtörténeti szempontból az elemzés felületes, dilettáns, jogbölcseleti mértékkel mérve pedig nem más, mint erőszakolt kísérlet a jogtétel és a jogeset állítólagos tragikus összeütközésének és relativista összebékítésének illusztrálására." (Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*... 482. o.)
[1525] Uo. 483–484. o.

A szerző művének e részében látta indokoltnak, hogy a vizsgált korszak jogi gondolkodásának szerinte egyik meghatározó vonásáról, a „papi természetjog", vagy másként „skolasztikus-klerikális természetjog" hatásáról, illetve ahhoz való szoros kötődésről szóljon: „Mint látható, a klerikális, »univerzalisztikus«, a fasiszta Carl Schmitt és Aristotelés között hasonlóságot felfedező természetjog Magyarországon a fasiszta ideológiának volt egyik jogbölcseleti megjelenési formája, amely természetesen sem a fasiszta jelszavakban, sem pedig a marxizmus-leninizmus elleni, illetőleg szovjetellenes jelszavakban nem fukarkodott."[1526] A kor abszurditását jól jellemzi, hogy Szabó nem vette magának a fáradságot, hogy valóban megismerkedjen és szembesüljön az elmúlt századfordulót követő időszak hazai, elsősorban neoskolasztikus indíttatású természetjogi gondolkodásával. Ezért nem találkozunk Horváth Sándor, vagy éppen Kecskés Pál, de más érintettek egyetlen művének, illetve tételének a megemlítésével sem. E helyütt az autentikus források nélküli prekoncepcionált véleménynyilvánítás tipikus esetével állunk szemben. Természetesen nincs mód itt minden, gyakran meghökkentő Szabó-féle gondolatmenet és minősítés bemutatására, de e példák is jól illusztrálják a szerző valódi attitűdjét.[1527]

[1526] Uo. 490. o.

[1527] Szabó megállapításai dogmatikus kánonná válva megkerülhetetlen kiindulópontul szolgáltak a korabeli magyar jogtudományi gondolkodás számára, illetve azon túl is. Jó példa erre Sándor Pál *A magyar filozófia története 1900–1945* címen 1973-ban megjelent könyvében a Moórt és Horváthot bemutató rész. (Vö. Sándor Pál: *A magyar filozófia története 1900–1945...* 190–209. o.) Hasonlóan Sándorhoz egy évvel később – a szegedi egyetem jogi karának akkori oktatója, későbbi professzora – Papp Ignác a kari aktában megjelent terjedelmes elmélettörténeti tanulmányában a két világháború közötti korszak jogfilozófiai gondolkodásából Moór és Horváth munkásságának bemutatására vállalkozott, mint akik reprezentálják a Horthy-rendszer jogfilozófiáját. Bár majd két évtized telt el Szabó művének megjelenésétől, Papp néhány oldalas értékelése, annak stílusa, hangneme és végkövetkeztetései a legsötétebb ötvenes éveket idézik. A vizsgált életművek és az azt mérlegre tevő között látványos intellektuális szakadék tátong. Vö. Papp Ignác: *Fejezetek a politikai és jogi gondolkodás történetéből (1924–1950).* Acta Universitatis Szegedinensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica. Tom. XXI. Fasc. 3. Szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Szeged, 1974. 58–62., 79–80. o. Ugyanakkor itt érdemes megemlíteni Peschka Vilmos 1972-ből származó „értékelését" Szabó Imre művéről. Peschka szerint a monográfia „egyfelől a korábbi magyar jogelméleti fejlődés lezárása, a múlt jogelméleti gondolatainak marxista-kritikai értékelésére tett első kísérletként jelentős, másfelől pedig mint olyan marxista jogelméleti munka, amely a magyar jogelmélet művelőit a régebbi, illetve a modern polgári jogfilozófiai irányzatok és gondolatok marxista kritikájára ösztönözte." Azaz nem tekinthető végleges ítéletalkotásnak. Vö. Peschka Vilmos: A jogelmélet fejlődése Magyarországon a második világháború után. *Gazdaság- és Jogtudomány*, VI. évf. (1972) 3–4. sz. 270. o. Lényegében erre cáfol rá Szabó monográfiájának „második, javított kiadása", mely 1980-ban jelent meg. „A Horthy-fasizmus állam- és jogbölcselete" című fejezetből érdemes két példát is hivatkozni, mely a „javítás" természetéről mindent elárul. Moór Gyula kapcsán Szabó 1955-ben a következőket írja: „[A] burzsoá jogtudomány nem tart feltétlen igényt arra, hogy a bíróság a valóságos tényállást tárja fel, hogy ítélete a valóságon, az objektív igazságon alapuljon, holott – amint ezt például Visinszkijnek a perbeli bizonyításról írt könyve bizonyítja, – a szocialista jogalkalmazásnak éppen ez a központi kérdése." Az 1980-as kiadásból ugyanakkor „elegánsan" elhagyta a gondolatjel közötti utalást. (Vö. Szabó Imre: *A burzsoá*

A polgári jogbölcseleti gondolkodás újraértékelésének különleges epizódja volt 1955-ben az ELTE Állam- és Jogtudományi Kara tanácsülésén lefolytatott vita.[1528] Szabó „készülő" könyvének a „Horthy-fasizmus állam- és jogbölcseleté"-vel foglalkozó fejezetét megtárgyaló ankéton résztvevők között találhatjuk Nizsalovszky Endrét, Beér Jánost, Halász Pált, Vas Tibort, Marton Gézát, Beck Salamont, Világhy Miklóst és Eörsi Gyulát. A vita során két felfogás körvonalazódott. A bátrabb, önálló álláspontot vállalók – így Nizsalovszky, Beck, Világhy véleménye – szerint Moór jelentős életművet hagyott maga után, melyet nem lehet a Szabó Imre által leírt – kommunistaellenes, soviniszta, a hatalomnak, az erőszaknak, a reakció jogfolytonosságának az igazolása, az ellenforradalmi korszak hivatalos jogfilozófusa stb. – kategóriarendszerbe beleszorítani. Nizsalovszky szerint Moór Jheringhez hasonló személyiség volt, aki „sokat adott a tételes jogászoknak", s gondolatai közül számosat fölhasználtak. Emellett – teljes joggal – hiányolja a „klerikális természetjogi elmélet közismert magyar képviselőinek" a bemutatását. A vita alkalmával Beck csatlako-

állam- és jogbölcselet... [1955] 459. o., illetve [1980] 408. o.) A szovjet jogtudomány egykor megkerülhetetlen teoretikusára való hivatkozás ekkor már nem tartozott a feltétlenül szükséges dolgok közé. Hasonló „korrekciónak" lehetünk tanúi, amikor a szerző Moór második világháború utáni közéleti-politikai szerepvállalását minősíti: „Érthető, hogy Moór végső álláspontjának nyílt megvallását kezdetben halasztgatta s tartózkodott ettől mindaddig, amíg nálunk »még nem dőlt el, hogy a népi demokrácia vagy a polgári demokrácia útjára tér-e az ország« (Rákosi Mátyás)." Negyed századdal később Rákosi nevének már az említése is szalonképtelen lett volna. Mindamellett a „javított" változat valójában szó szerint idézi a korszak névadójának kijelentését, azzal a kiegészítéssel, hogy a népi demokráciát, mint „újfajta demokráciát" említi. (Vö. Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet* [1955] 461. o., illetve [1980] 410. o.) Ha másban nem, ennyiben Szabónak figyelembe kellett venni az idők szavát. Ugyanakkor a második kiadás előszavában a szerző büszkén vállalja korábbi megállapításait, sőt az eltelt évtizedek – mint írja – még inkább megerősítették véleményében: „A jelen második, javított kiadással a könyv új útra [...] indul; [...] most már egy más, egy új generáció lesz az olvasója. Feltételezhető, hogy ez az új generáció [...] sokkal megbocsátóbb a múlt irányában. Ettől a túlzott engedékenységtől szeretném óvni az olvasókat s különösen a fiatal olvasókat. Egy ideológiai jellegű tudománytárgyat, így az állam- és jogbölcseletet illető álláspont a múlt megítélését illetően is csak akkor lehet következetes, ha megfelelő elméleti-ideológiai alapról ismertet, értékel és bírál. Az úgynevezett szigor, amelyet egyes kritikusaink már könyvünk első kiadásánál is szóvá tettek, valójában nem szigor, hanem csak elvi következetesség, amellyel elvetjük mindazt, ami a múlt magyar állam- és jogbölcseletében idealizmus, antimaterializmus és kifejezetten burzsoá álláspont. Könyvünknek ezt az új kiadását azzal bocsátjuk útjára, hogy az az elvi álláspontunkban nem tér el az első kiadástól; ezt mi nem tekintjük könyvünk hibájának, hanem éppen előnyének." (Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet* [1980] 21. o.)

[1528] A korszakra jellemző, sajátos hangulatú vita jegyzőkönyvét lásd: „A Horthy-fasizmus állam- és jogbölcselete." Az ELTE ÁJK tanácsülésén 1955. január 29-én rendezett vita Szabó Imre készülő könyvének IX. fejezetéről. (Sajtó alá rendezte: Varga Csaba) *Jogelméleti Szemle*, V. évf. (2004) 3. sz. (http://jesz.ajk.elte.hu/varga19.html) A „vitáról" egyidejű tudósítás is született. Vö. Samu Mihály: Vita a Horthy-fasizmus állam- és jogbölcseletéről. *Felsőoktatási Szemle*, IV. évf. (1955) 5. sz. 228–232. o. A vitaülésről lásd még Szabadfalvi József: Gondolatok egy elhíresült vita jegyzőkönyve alapján (Ítéletek és vélemények a két világháború közötti magyar jogbölcseleti gondolkodásról). In: *Amabilissimus. A legszeretetreméltóbbak egyike. Loss Sándor Emlékkönyv.* (Szerk.: Szabadfalvi József) Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Debrecen, 2005. 269–283. o.

zik Nizsalovszkyhoz annyiban, hogy Moórt „komoly tudósnak" nevezi, akinek ma is vannak érvényes tételei. Világhy szintén kritizálja Szabó sommás megállapításait, mely szerint Moórt „túlságosan Magyarországon ábrázolja", holott „előkelő helye van az imperialista jogtudományban", hiszen annak „egyik jellegzetes alakja" volt.

A vitában részt vevő többi személy lényegében magáévá téve Szabó „értékelését", mintegy legitimizálta az új hatalom álláspontját. Talán Marton véleményén csodálkozhatunk egy kicsit, aki Moór életművét „értéktelennek" nevezte, és egyéniségéről megállapította, hogy „szélsőségekben mozgó személyiség" volt, aki „öntudatlanul szolgálta ki a Horthy-rendszert".[1529] A szerző álláspontjával leginkább azonosuló személy Vas volt, aki „mindenben egyetértett Szabó elvtárs állásfoglalásával". A szerző válaszában – az egykorú följegyzés szerint – „következtetéseit meggyőzően indokolta", és nyilvánvalóvá tette, hogy véleményén nem kíván változtatni.

Hét évtized távlatából tekintve is meglehetősen furcsa esettel állunk szemben, amikor – lényegében demonstratív jelleggel – egy jogi kar oktatói közösségének körében vitatták meg egy megjelenés előtt álló mű sok szempontból legneuralgikusabb részét. Minden tiszteletet megérdemelnek azok a felszólalók, akik szembe mertek helyezkedni az ekkor már hivatalosnak tekinthető kánonnal, és nonkonformista módon önálló véleményt fogalmaztak meg. Jó harminc évnek kellett ahhoz eltelnie, hogy a hazai „polgári" jogbölcseleti tradíció megítélésében, értékelésében érdemi változások következzenek be.[1530]

A „felszabadulás" harmincadik évfordulóján – 1975-ben – a „hivatalos" álláspontot megerősítve Szabó *Az állam- és jogelmélet harminc éve Magyarországon* címmel közölt tanulmányt. A korszak legbefolyásosabb jogtudósaként az „új magyar állam- és jogelmélet" elmúlt harminc évének „viharos fejlődéről" ír, mely szembefordult az „elvont" és „spekulatív" jellegű burzsoá jogfilozófiával. Az „előző korszakot" – utalva a két háború közötti évtizedekre – elsősorban az újkantianizmus jellemezte, melynek hazai képviselőivel már megtörtént a „következetes leszámolás".[1531] E „frontális" harc első szakaszát a szerző 1945 és 1949 közé teszi, melyben

[1529] Érdemes itt utalni a Magyar Tudományos Akadémia Állandó Jogi Bizottságában 1951 tavaszán lefolytatott vita zárógondolataként megfogalmazottakra, melyet Eörsi Gyula, Nizsalovszky Endre és Világhy Miklós foglalt össze. E szerint fontos feladat, hogy „a burzsoá jogon és jogtudományon nevelkedett és a marxizmus-leninizmus elsajátításán fáradozó, a szocializmus építésében tevékeny részvételre kész jogászok és jogtudósok a szocialista jogi gondolkodást elsajátítsák és megtanulják a marxizmus-leninizmus halhatatlan tanainak önálló alkalmazását saját működési területükön, saját tudományszakukban." (Vita a jog és jogtudomány „viszonylag állandó elemeinek" problémájáról. *Jogtudományi Közlöny*, VI. évf. [1951] 7. sz. 377. o.) A jelenlévő és megnyilatkozó jogtudósok közül többen is az „érintettek" körébe tartoztak.

[1530] Vö. Szabadfalvi József: A magyar jogbölcseleti tradíció kutatása a rendszerváltozást követően... 59–76. o.

[1531] Szabó Imre: Az állam- és jogelmélet harminc éve Magyarországon. *Jogtudományi Közlöny*, XXX. évf. (1975) 3–4. sz. 129. o.

elméleti küzdelem zajlott a „régi, polgári" és az „új, marxista–leninista" felfogás nyílt megvallói között: „A burzsoá irányok képviselői megelégedtek a régi, hagyományos tételek ismétlésével, s meg sem kísérelték annak az újnak elméletileg akár csak a jelzését, ami a magyar állami és jogéletben lezajlott."[1532] E nem kis cinizmust magában hordozó kijelentés csupán azzal nem számol, hogy amikorra a „változások" már nyilvánvalóvá váltak, az érintettek minden szakmai fórumtól meg lettek fosztva, és ebben Szabónak fő szerepe volt.[1533]

6.2. A szocializmus jogelmélete[1534]

Az új hatalmi berendezkedés „konszolidációja" meglehetősen harcosra sikeredett. Ezt jól példáza Szabó 1955-ös művének zárófejezetében kifejtett megállapítása:

[1532] Uo. 130. o.

[1533] Nem érdektelen megemlíteni, hogy Szabó tanulmányában – a kádári konszolidáció „sikereinek" kellős közepén – a magyar jogelmélet második világháború utáni történetének „korszakolásakor" az alábbi időszakokat különböztette meg: 1) Az 1945–1949 közötti szakasz: „elméleti küzdelem" a „régi, polgári jogfilozófiai felfogást" megvallókkal szemben, melyet „az egymással ellentétes nézeteknek egyáltalán nem békés, hanem harcias egymás mellett élése jellemzett." 2) Az 1949–1955 közötti szakasz: a marxista-leninista állam- és jogelmélet hegemón szerepbe kerülése. A példát a szovjet állam- és jogelmélet eredményei jelentették, ugyanakkor hibaként jelöli meg, hogy „az elméletnek egyfajta citatológiával való összetévesztése", illetve a „klasszikusok műveinek tételeihez való merev leegyszerűsített viszonyulás" vált jellemzővé. 3) Az 1957-től kezdődő szakasz: a „marxista-leninista állam- és jogelmélet önálló nemzeti művelését" tette lehetővé. Vö. uo. 130–131. o. A második világháború utáni negyedszázad jogelméleti gondolkodásának áttekintésekor Peschka Vilmos is hasonló periódusokat különböztetett meg egy 1972-ben megjelent írásában: „Ha a jogelméletnek ezt a negyedszázados fejlődését Magyarországon röviden jellemezni akarjuk, akkor abban lényegében három periódust kell megkülönböztetni: az 1945-től az 50-es évekig terjedő szakaszt, amelyben a marxista jogelmélet tulajdonképpen első lépéseit tette meg élénk elvi-elméleti küzdelemben más, elsősorban polgári jellegű jogelméleti irányzatokkal; az 50-es évek derekáig tartó periódust, amelyet a marxista jogelmélet magyarországi megalapozásának időszakaként jelölhetjük; és végül a jelenhez vezető 15 évet, mely időszakban a marxista jogelmélet főleg már részletes, egy-egy problémát átfogó monografikus munkákban jelentkezik." (Peschka Vilmos: A jogelmélet fejlődése magyarországon a második világháború után... 268. o.) Az ún. második periódus, amikor a „marxista jogelmélet vált a magyar jogelméleti gondolkodás uralkodó irányzatává", egybeesett a marxizmus magyarországi elterjedésében ez idő tájban tapasztalható „eluralkodó dogmatizmussal". A korabeli magyar jogtudomány ekkoriban Sztálin műveinek az elméleti jogi gondolkodásban való adaptálásával foglakozott, mely „rendkívül beszűkítette a jogelméleti vizsgálódás körét és tematikáját." (Uo. 270. o.) A hazai marxista jogelmélet történetét a periodizáció helyett a „funkcionalitás" szempontjából közelíti meg Szigeti Péter. Vö. Szigeti Péter: A marxista jogelmélet funkcionalitása Magyarországon, 1963–1988 között. *Leviatán. Az Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos közleményei.* (Főszerk.: Szigeti Péter) Tom. II. Universitas-Győr Kht., Győr, 2003. 7–67. o.

[1534] A hazai szocialista jogelméleti gondolkodást áttekintő jelleggel tárgyalja Varga Csaba: A szocializmus marxizmusának jogelmélete. Hazai körkép nemzetközi kitekintésben. *Jogelméleti Szemle*, IV. évf. (2003) 4. sz. (https://jesz.ajk.elte.hu/varga16.html) Ugyanaz megjelent: *Világosság*, XLV. évf. (2004) 4. sz. 89–116. o., illetve Varga Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múlt-*

„A marxista–leninista állam- és jogelmélet magyarországi kibontakozásának és érvényesülésének második időszaka a Magyar Tanácsköztársaság leverését egy negyedszázaddal követően, Magyarország felszabaduásával vette kezdetét. A Szovjetunió Vörös Hadseregének világra szóló győzelme a fasizmus felett 1945-ben felszabadította a magyar népet a fasizmus elnyomása alól és megnyitotta az utat a magyar társadalom alapvetően új irányú további fejlődése előtt. A felszabadult magyar dolgozó nép hozzáfoghatott ahhoz, hogy a múlt maradványai ellen folytatott küzdelmében, egy új társadalmi rendszer kivívásáért folytatott harcban, a munkásosztály és pártja vezetésével a népi demokratikus forradalom menetében megtörje a burzsoázia kizárólagos hatalmát, majd pedig kivívja a munkásosztály, a dolgozó nép számára a teljes győzelmet a gazdaság, a politika és a kultúra területén. A felszabadulástól a »fordulat évéig« terjedő időszak, népi demokratikus fejlődésünk éles osztályharc közepette lezajlott e hősies szakasza a politikai hatalomért, a gazdaság parancsnoki magaslataiért, a szocialista kultúra megvalósításának előfeltételeiért folyt. Ebben a szakaszban megtört a burzsoázia ideológiai hatalmának kizárólagossága; megtört a burzsoá állam- és jogbölcseletnek, mint hivatalos iránynak az uralma is. A magyar burzsoá állam- és jogbölcselet kiváltságos helyzete megszűnt. A kizsákmányolók politikai-jogi ideológiájának e formája, a tőkésosztály társadalmi tudatformájának e kifejeződése mellett megjelent, kifejlődött, érvényresülésre tört s mindinkább általánossá vált a marxista-leninista állam- és jogelmélet, mint a proletariátusnak az államra és jogra vonatkozó, valójában tudományos, harcos elmélete."[1535] Majd így folytatta: „Az a folyamat, amelynek során a marxista-leninista állam- és jogelmélet végleg meghonosodott országunkban és kiszorította a burzsoá állam- és jogbölcseletet, illetőleg felszámolta annak uralmát, viszonylag lassú volt s csak a »fordulat évével« kapott nagyobb lendületet; aránylag későn jelentek meg a jogtudománynak azok a művelői, akik megismerték, magukévá tették s terjeszteni kezdték az államra és a jogra vonatkozó egyedül tudományos elméletet, amelynek alapján új, népi demokratikus

ban, jelenben. Szent István Társulat, Budapest, 2004. 251–302. o.; Szabó Miklós: Jogelmélet és jogszociológia... 487–519. o. A korszak állam- és jogelméleti irodalmának bibliográfiája Nagy Lajos „szerkesztésében" és Papp Ignác „válogatásában" 1980-ban látott napvilágot. Mindez megkönnyíti a korszak jogelméleti gondolkodását kutatók feladatát. Vö. *Magyar állam- és jogelméleti bibliográfia.* (Szerk.: Nagy Lajos; vál.: Papp Ignác) József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Állam- és Jogelméleti Tanszék, Szeged, 1980. Papp előszavából értesülhetünk, hogy a bibliográfia elkészítésének indoka nem más, mint hogy 1950-ben kezdték meg a hazai jogi karokon a „marxista-leninista világnézeti alapokra épülő állam- és jogelmélet oktatását". (Uo. III. o.) Majd megállapítja, hogy „[a] magyar állam- és jogelmélet oktatása és tudományos művelése, a szovjet állam- és jogelmélet tapasztalatainak talaján indult el, természetesen nem mellőzve a megelőző történeti fejlődés kritikai értékelését sem." (Uo. I. o.) Az 1980-ban megjelent mű külön érdekessége, hogy az angol nyelvű címfordításokat – a jogi kar egykori professzora – Szabó József, lektorálását pedig lánya (Szabó Enéh) – az egyetem könyvtárosa – végezte. (Vö. uo. VI. o.)

[1535] Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon...* 509–510. o.

államunk és jogunk épült. Abban, hogy ez a folyamat, ha lassan is, de megindult és fokozatosan erősödött, alapvető szerepe volt a szovjet szocialista állam- és jogelméleti tudománynak, amely rendszerbe foglalta, feldolgozta a klasszikusoknak az államra és a jogra, különösen pedig a szocialista állam- és jogra vonatkozó tanítását."[1536] Az osztályharcos frazeológia alkalmazása egy szakmai közönségnek szánt monográfiában mindenképpen figyelmeztető jel volt. A szerző nem véletlenül vált a következő évtizedek hazai marxista jogszemléletének első számú interpretálójává, a magyar Visinszkijjé.

A Szabó által is említett fordulat éve után kizárólagos felfogássá vált a Visinszkij-féle vulgármaterialista jogtudomány, a „szocialista normativizmus", mely az 1960-as évek elejéig, a hruscsovi desztalinizációig a sztálinizmus jogelmélete volt.[1537] A szocialista normativizmusban a jog normajellegének túlhangsúlyozása az etatista és instrumentalista szemlélettel, a törvényesség sajátos fetisizálásával és propagandisztikus hangsúlyozásával, valamint a végletekig leegyszerűsítő, már-már primitív osztályszemlélettel párosult.[1538] Ezt a felfogást tükröző jogelméleti szakirodalmat hazánkban az 1940-es évek legvégén a kanonizált szovjet szerzők műveinek fordításai,[1539] illetve az 1950-es évek elejétől ezek szellemében írt hazai „tananyagok" fém-

[1536] Uo. 513–514. o.

[1537] A szocialista országok hivatalos jogelméletében mintegy két évtizedig dogmaként érvényesülő felfogás szerint „[a] jog az államhatalom által megállapított vagy szankcionált olyan magatartási szabályok (jogszabályok) összessége, amelyek az uralkodó osztály akaratát fejezik ki, és amelyeknek alkalmazását az állam kényszerítő ereje biztosítja, az uralkodó osztálynak előnyös és hasznos társadalmi rend védelme, megszilárdítása és továbbfejlesztése céljából." A szocialista jog meghatározása is ennek felelt meg: „A szovjet szocialista jog a szovjet szocialista állam által megállapított vagy szankcionált olyan magatartási szabályok (jogszabályok) összessége, amelyek a szovjet nép akaratát fejezik ki, amelyek alkalmazását a szovjet szocialista állam kényszerítő ereje biztosítja, céljuk, hogy a munkásosztálynak és minden dolgozónak hasznos és előnyös rendet és viszonyokat védjék, megszilárdítsák és továbbfejlesszék; további céljuk, hogy a gazdasági rendszerben, az emberek életmódjában és tudatában a kapitalizmus csökevényeit teljesen és véglegesen megsemmisítsék, és a kommunista társadalom fölépítését szolgálják." (M. A. Arzsanov – Sz. F. Kecsekjan – B. Sz. Manykovszkij – M. Sz. Sztrogovics: *Állam- és jogelmélet.* Tankönyvkiadó. Budapest, 1951. 92–93. o.) A szocialista normativizmus lényegi sajátosságáról lásd Szilágyi Péter: A jogfogalom és a törvényesség Szabó Imre jogelméletében... 71–72. o.

[1538] Szabó Miklós megfogalmazása szerint: „A jelző Kelsenre utal vissza, s a hagyományos pozitivizmus politikai voluntarizmusba oltott »törvénypozitivista« elhajlását jelenti." (Szabó Miklós: Jogelmélet és jogszociológia... 497. o.)

[1539] Az első – viszonylag kis terjedelmű – állam- és jogelmélet tankönyv Szabó Imre fordításában jelent meg 1949-ben. Vö. O. Halfina – J. D. Ljevin – M. Sz. Sztrogovics: *Az általános állam- és jogelmélet alapjai.* (Ford.: Szabó Imre) Hírlap-, Szaklap- és Könyvkiadó, Budapest, 1949. E munka végül nem került bevezetésre a jogászképzésben, ugyanakkor az 1949 és 1953 között működő egy éves Bírói és Államügyészi Akadémián a Szabó által oktatott „általános állam- és jogelmélet" tematikája a Halfina-féle mű fordítására támaszkodott. Vö. Révész Béla: A szocialista állam és professzora. (Széljegyzetek Antalffy György portréjához). *Jogelméleti Szemle*, IV. évf. (2003) 4. sz. (https://jesz.ajk.elte.hu/revesz16.html) Az előbbinél lényegesen nagyobb hatást gyakorolt az 1951-ben megjelent *Állam- és jogelmélet* című egyetemi tankönyv. Vö. M. A. Arzsanov – Sz. F. Kecsekjan – B. Sz. Manykovszkij – M. Sz. Sztrogo-

jelezték,[1540] amelyek szerzői között elsősorban Antalffy György, Halász Pál, Szabó Imre és Vas Tibor nevét kell megemlíteni.[1541]

vics: *Állam- és jogelmélet*. Tankönyvkiadó. Budapest, 1951. A teljesség igénye nélkül a további hasonló művek: Andrej Januarjevics Visinszkij: *A szovjet állam- és jogtudomány kérdései*. (Két tanulmány) Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó, Budapest, 1950.; A. J. Visinszkij – M. A. Arzsanov: Az állam és jog elméletének néhány kérdéséről és a soron következő feladatokról. Hírlap-, Szaklap- és Könyvkiadó, Budapest, 1951.; Andrej Januarjevics Visinszkij: *A jog és állam kérdései Marxnál*. Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó, Budapest, 1953. Az orosz szövegek fordítói: Szabó Imre, Benkő Gyula, Csánk Béla, Feri Sándor, Fésüs József, Márkus Ferenc, Névai László, Tardy Lajos. (E névsorból említésre érdemes Feri Sándor (1895–1986), akinek 1962-ben jelent meg nyomtatásban a kandidátusi disszertációja. Vö. Feri Sándor: *A jog és erkölcs egyes kérdései*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1962.) A fordításban megjelent szovjet irodalom jellemzéseként álljon itt Varga Csaba véleménye: „Felhasználható előzmények, saját tudományos hozadék híján – […] – a saját elmélet építése mindenekelőtt a szovjet irodalom gyarlóan nyers s teoretikus értelemben túlnyomórészt gyenge, kidolgozatlan és primitív (az egyébként nem túlságosan kiművelt, döntően didaktikus egyszerűségű egykori cári orosz tankönyvek és tansegédleti összefoglalások bolsevik »meghaladásából« született) termékeinek, főként brosúraszerű harci aktusainak fordításával indult." (Varga Csaba: A szocializmus marxizmusának jogelmélete… 90. o.)

[1540] Példa erre Ruttkay György (1898–1974) miskolci jogakadémiai, majd szegedi egyetemi tanár *Általános állam- és jogelméleti előadások vázlata* (MEFESZ Jegyzetosztály Jogászköri Kiadványok, 15. 1949/50. tanév. Szeged, 1950.) című jegyzete, mely tipikus példája a korszak szovjet állam- és jogelméleti szerzői munkáira hivatkozó, a korszellemnek megfelelni kívánó, oktatási célokat szolgáló jegyzetnek. A mű elemzésére vállalkozó Takács Péter szerint: „A szövegelemzéshez értő figyelmes olvasó akár azt is ki tudná mutatni, hogy a marxista nézeteket a szerző nem igazán őszintén, vagy legalábbis nem különösebben mély meggyőződéssel mantrázgatta." Vö. Takács Péter: Egy jogász-festőművész élete és munkássága. Ruttkay György: két világ, két úr – két élet? *Miskolci Jogi Szemle*, VIII. évf. (2013) 2. sz. 18–19. o. Az életutat feldolgozó tanulmány szerzője valószínűsíti, hogy Ruttkay egzisztenciális okokból kényszerült a szovjet típusú marxista állam- és jogelmélet „népszerűsítésére".

[1541] A teljesség igénye nélkül az 1950-es évek első feléből lásd Vas Tibor: *Általános állam- és jogelmélet*. 1949/50. tanév. 1–2. félév. Pécsi Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs, 1949–1950.; Szabó Imre: *Általános állam- és jogelmélet*. 1949/50. tanév 1–2. félév. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Jegyzetsokszorosító, Budapest, 1950.; Antalffy György: *Állam- és jogelmélet*. 1950/51. tanév. 1–2. félév. (Szegedi Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar) Jegyzetsokszorosító Vállalat, Szeged, 1950.; Szabó Imre: *Állam- és jogelmélet*. 1950/51. tanév 1–2. félév. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Jegyzetsokszorosító, Budapest, 1950, 1950–1951[2].; Antalffy György – Halász Pál – Szabó Imre – Vas Tibor: *Állam- és jogelmélet*. (Kézirat) Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar jegyzetei. Közoktatásügyi Jegyzetellátó Vállalat, Budapest, 1952.; Antalffy György – Halász Pál – Szabó Imre – Vas Tibor: *Állam- és jogelmélet*. 1952/53. tanév 2. félév. Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar jegyzetei. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest, 1953.; Antalffy György – Halász Pál – Szabó Imre – Vas Tibor: *Állam- és jogelmélet*. 1953/54. tanév 1–2. félév. Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar jegyzetei. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest, 1953. (1956 után a szerzők körében feltűnik Kulcsár Kálmán, Peschka Vilmos, Péteri Zoltán, Samu Mihály, Szotáczky Mihály, Sztodolnik László.) Vö. Antalffy György – Kulcsár Kálmán – Peschka Vilmos – Péteri Zoltán – Samu Mihály – Szabó Imre – Szotáczki Mihály – Sztodolnik László – Vas Tibor: *Állam- és jogelmélet*. Egyetemi jegyzet az 1956/57. tanév 1–2 félév. Felsőoktatási Jegyzetellátó, Budapest 1957. Az 1960-as évek elejétől a jogi karokon használatos egységes jegyzetek is megszületnek. A teljesség igénye nélkül lásd Antalffy György – Halász Pál – Szabó Imre – Vas Tibor: *Állam- és jogelmélet*. 1–3. füz. Tankönyvkiadó, Budapest, 1961.; Antalffy György – Samu Mihály – Szabó Imre – Szotáczky Mihály:

Kényszerűnek tűnő változással szembesülünk az SZKP XX. kongresszusa után a hazai jogelméleti gondolkodásban. Jól példázza mindezt Vas Tibor egyik korabeli tanulmányában olvasható „útmutatás", melyet épp az írt, aki minden tekintetben kiszolgálta és képviselte a sztálinista ideológiát a hazai elméleti jogtudományban: „Állam- és jogtudományunknak a kongresszus tanításai alapján több általános elvi következtetést is le kell vonnia. Mindaz a fogyatékosság, amelynek kiküszöbölését az ideológiai munka terén a kongresszus elhatározta, a mi állam- és jogtudományunkra is vonatkozik. Fel kell számolni a formalizmust, dogmatizmust, az önállótlan idézgetést, az elmélet és gyakorlat egységét a kongresszusi útmutatás szellemében kell megvalósítani. Az aktuális gyakorlati kérdéseket kell elméleti szinten kifejteni, de el kell kerülni a szűk prakticizmus hibáját is. A témaválasztásnál és a kidolgozásnál bátor, önálló, alkotó munkát kell végezni, amelyben támaszkodni kell a marxizmus-leninizmus és a szovjet szocialista jogtudomány, valamint más tudományágak eredményeire is."[1542]

Állam- és jogelmélet. (Szerk. Samu Mihály) Tankönyvkiadó, Budapest, 1970. (A korabeli recenzens „a felszabadulás utáni első magyar állam- és jogelméleti tankönyv" megjelenését örömmel üdvözölte, és végső konklúzióként a következőket írta: „Összegezésül megállapíthatjuk, hogy a szerzők az állam- és jogelmélet új tankönyvének létrehozásával jelentős feladatot teljesítettek. Alkotásuk áttekinthetőségével és rendszerezettségével nagyban megkönnyíti az állam- és jogelmélet egyetemi elsajátítását, emellett anyagának átfogó jellegével, a fő összefüggések megvilágításával más diszciplínák anyagának jobb megértését is szolgálja. A gyakorlati problémák elemzése révén – mint az igényes gyakorlati jogász kézikönyve – tudományosan megalapozott joggyakorlat fejlődését segíti elő. Kiemelkedőek a munka tudományos értékei: a szerzők legújabb kutatásaikat tették hozzáférhetővé, alkotó módon szintetizálták a marxista állam- és jogelmélet új eredményeit, a monografikus földolgozással kijelölték a további kutatás fő irányait." Vö. Szilágyi Péter: Az állam- és jogelmélet új egyetemi tankönyve. *Jogtudományi Közlöny*, XXVI. évf. [1971] 5. sz. 273. o.); Antalffy György – Samu Mihály – Szotáczky Mihály: *Állam- és jogelmélet*. I. köt. (Szerk.: Samu Mihály.) Tankönyvkiadó, Budapest, 1987. Samu Mihály 1980-tól az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar kiadásában saját állam- és jogelméleti jegyzetet is megjelentetett, mely a későbbiekben több kiadást megélt. Vö. Samu Mihály: *Állam- és jogelmélet*. I–II. rész. Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 1980–1981. Tanulságos megjegyezni, hogy az 1990 májusában megjelent Samu Mihály, Szilágyi Péter és Szotáczky Mihály fémjelezte, a Művelődési Minisztérium által 1990 áprilisában az „Állam- és Jogtudományi Karok" számára „megrendelt" ún. egységes jegyzet szemléletmódjában és tematikájában a marxizáló hagyományt követve, azt szalonképesnek gondolt megfogalmazásokba „csomagolva", csupán a „vulgármaterialista" nézeteket kárhoztatva kívánt szakítani a múlttal. Vö. Samu Mihály (szerk.): *Állam- és jogelmélet*. II. rész. (Egységes jegyzet) Tankönyvkiadó, Budapest, 1990. Bár a konkrét szerzőséget a jegyzet nem közli, a jog fogalmi meghatározásában, vagy ahogy a jegyzet fogalmaz, a „jog lényeges vonásainak" rögzítésekor a következő kijelentéssel találkozunk: a jog „a gazdasági viszonyok által végső fokon meghatározott specifikus hatalmi jelenség". (Uo. 123. o.) Az utókor számára végképp megmagyarázhatatlan, hogy ez az „egységes jegyzet" 1994-ben változatlan utánnyomásban, immár a Nemzeti Tankönyvkiadó gondozásában ismételten megjelent (vö. Samu Mihály [szerk.]: *Állam- és jogelmélet*. II. rész. [Egységes jegyzet] Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994.), holott ekkor már a jogászképző intézmények többségénél saját, a nemzetközi jogelméleti gondolkodás eredményeit tükröző tankönyvek/jegyzetek voltak használatban.

[1542] Vas Tibor: Az állam- és jogtudományok néhány kérdése az SZKP XX. kongresszusa után. *Jogtudományi Közlöny*, XI. évf. (1956) 4. sz. 199. o.

A korszak első számú marxista jogelméleti szerzőjének, a „hivatalos" jogelméletet megszemélyesítő jelképes alakjának Szabó Imrét tekinthetjük.[1543] Művei és gondolatai az 1980-as évek elejéig megkérdőjelezhetetlen orákulumok voltak.[1544] Szakirodalmi tájékozódásáról elmondható, hogy a marxista jogelmélet uralkodóvá válását követően hivatkozásai és így minden bizonnyal olvasmányai – a fordulat évét megelőzően megismert polgári szerzők kivételével – a marxista szakirodalomra korlátozódtak.[1545] A hazai marxista jogelmélet megteremtésének kezdetén Szabótól nem álltak messze a sztálinizmus eszmei tételei. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint 1951-ben Sztálin nyelvtudományi tárgyú „értekezéseinek" a jogtudományra gyakorolt hatását méltató írásában kifejtett gondolatai: „A nyelvről és nyelvtudományról szólva, Sztálin alapvető jellegű és döntő fontosságú megállapításokat tett általában a felépítményt s ennek körében a jogot illetően is; e megállapítások a marxista-leninista jogelmélet számos vitatott, vagy mindeddig kevéssé kidolgozott részébe vittek fényt és egyértelmű, zseniális magyarázatot." Majd később így folytatja: „A nyelvtudományról szóló tanulmányokban az alap és felépítmény viszonyát és külön a jogi

[1543] Érdemes e helyen utalni Pokol Béla Szabó Imréről – mint az 1950-es évek kezdetétől az 1980-as évek elejéig a „hivatalos" magyar jogelméleti gondolkodást életművével reprezentáló alakjáról – megfogalmazott véleményére: „A magyar elméleti jogi gondolkodás bizonyos fokú szerencséjének tekinthető – az 50-es évektől induló totális állami és ideológiai kontroll szerencsétlenségének körülményei között –, hogy még a korábbi rendszerben iskolázott és így a képzett, nyelveket beszélő Szabó Imre lett – és aztán majd negyven évig maradt – ezen a területen a fontosabb tudománypolitikai- és hatalmi pozíció birtokosa. Ennek révén, amikor a kádári liberalizáció a 60-as évek végétől csökkentett a társadalomtudományok feletti hatalmi kontroll feszességén, ez a korlátozott liberalizáció bizonyos mértékig átgyűrűzhetett az elméleti jogi gondolkodásba. [...] Másrészt persze negatívumként úgy is megfogalmazható ez a »vezetői jogtudósi« folyamatosság a 80-as évek közepéig, hogy épp ezért a nagyobb szakítás a hivatalos marxizmus-leninizmussal elmaradt ezen a területen. Míg a filozófiában, de a közgazdaságban és a történelemtudományokban is, a hivatalos ideológia tételeinek puszta ismétléseit tudományként eladni abszurd lett volna a 70-es évek elejétől, addig az elméleti jogtudományban és államtudományokban a domináns hangvétel jobban megtartotta a hivatalos ideológia lenyomatát." (Vö. Pokol Béla: A magyar jogelmélet állapotáról... 1325–1326. o.) Egyetértve ezzel az értékeléssel, keserűen állapíthatjuk meg, hogy a két világháború közötti hazai jogbölcseleti gondolkodás megítélésében még az 1980-as évek elején is a hivatalos ideológia „lenyomataként" Szabó értékelése jelentette a mértékadó megközelítést.

[1544] Szabó Imre jelentősebb jogelméleti tárgyú művei: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955, 1980[2].; *A jogszabályok értelmezése.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1960.; *A szocialista jog.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1963.; *Szocialista jogelmélet, népi demokratikus jog.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1967.; *A jogelmélet alapjai.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.; *Előadások Marxról és a jogról.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1976.; *Jogelmélet.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977.; *A jog és elmélete.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.

[1545] „Szabó Imre hivatkozásaiból egyértelműen az állapítható meg, hogy a fordulat éve után egyszerűen nem olvasott tovább mást, mint az ún. marxizmus ún. képviselőit. Nem elvi elutasításról van szó, hiszen szerzőnk korábbi olvasmányaira hivatkozik (még ha gyakran kritikailag is); hanem arról a teoretikus autarkiáról vagy még inkább provincializmusról, amely oly fájdalmasan jellemezte az egész korszakot." (Szabó Miklós: Defensor dogmatis – Szabó Imre jogontologizációs kísérlete... 38. o.)

felépítményt illetően adott tanítás különösen jelentős számunkra, népi demokratikus magyar jogászok számára."[1546] A tanulmány zárógondolataként pedig a következőket olvashatjuk: „Sztálinnak, a nyelvtudományra vonatkozó tanítása nemcsak a jogtudományunk alapvető kérdéseinek, a népi demokratikus jog döntő problémáinak megoldását és időszerű feladatainak jó elvégzését, hanem jogtudományi életünk színvonalának emelését illetően is útmutatást jelent számunkra. A sztálini tanítás fényt vet eredményeinkre és hibáinkra; segít megoldani elméleti és gyakorlati problémáinkat, megjelöli az eszközt, mellyel hibáinktól megszabadulhatunk. Összegezésként elmondható, hogy a tanítás, mely fordulatot jelent a nyelvtudományban, fordulatot hoz népi demokráciánk jogtudományában is."[1547] Néhány hónappal később a szocialista törvényesség jelentőségének tárgyalásakor is a sztálini tanítások, valamint Rákosi Mátyás és a párt útmutatásainak megkerülhetetlenségéről értekezett.[1548] Mindezekből egyértelműen látszik, hogy 2-3 évvel a polgári jogbölcselet képviselőivel való végleges leszámolás után olyan mérvű és minőségű változás következett be a hazai elméleti jogi gondolkodásban, amelyre csak kevesen gondoltak, illetve számítottak.

Szabó saját jogelméleti álláspontját az 1960-as évek elején megjelent két monográfiában fejtette ki először rendszeres formában. Már az 1960-ban publikált *A jogszabályok értelmezése* című kötetében a dialektikus és történelmi materializmus tanain alapuló marxista–leninista jogelmélet egyik fontos kérdése az „új, szocialista értelmezés-elmélet" tárgyalása során mindazok a kérdések előkerülnek, melyekkel a későbbiekben részletesen foglalkozott. Így többek között a jog osztályjellege, a szocialista törvényesség, az alap és felépítmény viszonyrendszerében meghatározott jog víziója. Utóbbi kapcsán a következőket olvashatjuk: „Materialista jellegénél fogva, a marxista-leninista jogtudomány a jogot a társadalom gazdasági alapján nyugvó felépítmény részeként, végső fokon a termelési viszonyok által meghatározott jelenségként fogja fel, s a jognak e gazdasági alap által való meghatározottságában tárja fel a jogfejlődésnek, a jog mozgásának végső okait, valamint a jognak a gazdasági alapra való visszahatását, azaz a jog társadalmi szerepét."[1549]

[1546] Szabó Imre: I. V. Sztálin tanítása a nyelvtudományról és a jogi felépítmény kérdése. *Jogtudományi Közlöny,* VI. évf. (1951) 4. sz. 155. o.

[1547] Uo. 160. o.

[1548] „A szocialista törvényesség jelentőségének a sztálini tanítások alapján való kiemelése és tudatosítása – népi demokratikus jogunk fejlődésének az a következő láncszeme, amelyet építésünk előrevitele érdekében a népi demokrácia jogászainak az adott pillanatban meg kell ragadniok. Erre tanít bennünket Sztálin, erre tanít bennünket a nagy Bolsevik Párt, erre tanít bennünket a mi Pártunk és vezetőnk, Rákosi elvtárs is." (Szabó Imre: I. V. Sztálin tanítása és a jogelmélet kérdései. *Jogtudományi Közlöny,* VI. évf. [1951] 12. sz. 726. o.)

[1549] Szabó Imre: *A jogszabályok értelmezése.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1960. 113. o. A gazdaság és jog viszonyának, azaz a gazdasági alap és a jogi felépítmény viszonyának a hazai marxista jogelméleti gondolkodásban való megjelenéséről és értelmezési módjairól lásd Bihari Mihály:

Az 1963-ban megjelent *A szocialista jog* című műve oktatási szempontokat is szem előtt tartó összefoglalása a marxista-leninista jogelméletnek.[1550] Szabó a jogot olyan magatartási szabályok összességeként határozza meg, amely az „uralkodó osztálynak" a termelési – főképpen tulajdon és elosztási – viszonyok által „objektíve" meghatározott akaratát fejezi ki, s érvényre juttatását az államhatalom kényszerítő ereje biztosítja. A jog fogalmának két lényegi eleme így a jog gazdasági meghatározottsága és akarati jellege. Az akarati elem kiemelése – híven a „klasszikusok" *Kommunista kiáltvány*ban megfogalmazott gondolataihoz – a 19. századi akaratelméletek további szimplifikálását eredményezte.[1551] E voluntarista megközelítést jól kiegészítette a jog állami jellegét (etatizmus) hangsúlyozó érvelés, illetve az a felfogás, hogy minden társadalmi, gazdasági, politikai probléma állami-jogi eszközökkel megoldható (instrumentalizmus). Mindezeket a jellemzőket jól illusztrálja Szabó meghatározása, mely szerint „[a] szocialista jog fogalma [...] a következő elemekből tevődik össze: a) a szocialista jog a szocialista állam által alkotott (esetleg szankcionált) magatartási szabályok rendszerbe foglalt összessége; b) e szabályok megfelelnek a munkásosztály és általában a dolgozók anyagi életfeltételei által meghatározott általános érdekeinek s ezek érvényesítésére irányuló osztályakaratot fejezik ki állami akaratnyilvánítás alakjában; c) a szocialista jog a szocialista termelési viszonyok és az ezeken alapuló egyéb társadalmi viszonyok védelmét és továbbfejlesztését, végső fokon a kommunizmus, az osztálynélküli társadalom felépítését segíti elő; d) minthogy a szocialista jog a maga egészében megfelel a dolgozók általános érdekeinek és akaratának, érvényesülésére egyre növekvő mértékben az önkéntes követés a jellemző; a szocialista állam a szocialista jog szabályainak megfelelő létrehozása, illetőleg e szabályok alkalmazása útján nevelő hatást gyakorol a dolgozókra e magatartási szabályok önkéntes követése irányában; e szabályok érvényesülését ugyanakkor végső fokon a szocialista állam kényszerítő ereje biztosítja."[1552]

A gazdasági alap és a politikai felépítmény viszonya. In: Bihari Mihály (szerk.): *Politika és politikatudomány. Tanulmányok.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1982. 223–351. o.; Varga Csaba: A jog mint felépítmény (Adalékok egy kategóriapár történetéhez) *Magyar Filozófiai Szemle*, XXX. évf. (1986) 1–2 sz. 35–75. o., illetőleg *Politikum és logikum a jogban. A jog társadalomelmélete felé.* Magvető Kiadó, Budapest, 1987. 153–215. o.; Cserne Péter: Gazdaság és jog viszonya a marxista jogelméletben és a jog gazdasági elemzésében. *Világosság*, XLV. évf. (2004) 4. sz. 49–63. o.

[1550] A mű előzménye az 1961-ben megjelent Antalffy György, Halász Pál, Szabó Imre, Vas Tibor fémjelezte *Állam- és jogelmélet* című egyetemi jegyzet harmadik füzete, melyben Szabó a későbbi kötet lényegi gondolatait már összegezte. Vö. Antalffy György – Halász Pál – Szabó Imre – Vas Tibor: *Állam- és jogelmélet.* 3. füz. Tankönyvkiadó, Budapest, 1961.

[1551] „A jog általános fogalmában szereplő akarati elem [...] úgy konkretizálódik a szocialista jog fogalmában, hogy az osztályakarat a szocialista forradalom következményeként a társadalom túlnyomó többségének akaratát, – a szocializmus felépítését követően pedig a társadalom egészének akaratát fejezi ki az állami akarat útján." (Szabó Imre: *A szocialista jog...* 35. o.)

[1552] Uo. 63. o.

Szabó jogelméletében fontos szerepe volt a (szocialista) törvényesség sajátos értelmezésének és egyben fetisizálásának. Eszerint a törvényességnek nem lehet általános fogalma, mivel az csak konkrét társadalmiságában vizsgálandó. Így különbséget tett burzsoá és szocialista törvényesség – a törvényesség két történeti típusa – között, mely utóbbi mint magasabb rendű jelenség a szocialista jellegű és tartalmú jogszabályok következetes érvényesítését jelenti. De hogy miről is van szó, azt a következő idézet egyértelműen bemutatja: „A szocialista törvényesség szocialista jellegű és tartalmú szabályok érvényesülését jelenti, vagyis meghatározott osztálytartalmú jogszabályoknak következetes, mindenkire és mindenkivel szemben való általános érvényesítését. A szocialista társadalom és állam lényegéből folyik, hogy a szocialista rendszernek megfelelő magatartást mindenkitől megköveteli, illetőleg az ezzel ellentétes magatartást mindenkivel szemben egyaránt megtiltja. A szocialista alkotmányok egyaránt biztosítják mindenkinek az egyesülési jogot olyan egyesülésre, amely megfelel a szocialista társadalom és állam célkitűzéseinek, a dolgozók érdekeinek, de ugyanúgy egyaránt tiltanak minden olyan egyesülést, amely e célkitűzésekkel, illetőleg érdekekkel ellentétben áll."[1553] És hogy mi felel meg a célkitűzéseknek és érdekeknek, arra minden kétséget kizáró választ ad a szerző, amikor a szocialista törvényesség kapcsán a jogpolitika szükségességéről polemizál: „Ahhoz, hogy a szocialista törvényesség összes tényezői egyaránt érvényesüljenek [...] egységes jogpolitikára van szükség. Ezt az egységes jogpolitikát az általános politikának megfelelően a kommunista párt biztosítja."[1554]

Az 1960-as évek közepétől Szabó műveiben megfigyelhető az óvatos elhatárolódás a Visinszkij-féle szocialista normativista felfogástól. Ennek egyik első megnyilvánulását látjuk az 1967-ben megjelent *Szocialista jogelmélet – népi demokratikus jog* című munkájában, ahol Visinszkij álláspontjáról megállapítja, hogy „a marxista filozófia elvontan szemlélt tételeiből kiindulva tárgyalta a jog és a szocialista jogelmélet kérdéseit" és „a jogelméletet a pozitív jognak szinte apriorisztikus tanaként fogta fel."[1555] Érdemes utalni arra a burkolt kritikai megjegyzésére, melyben a sztálini időszak törvénytelenségeit és egyben Visinszkijt is bírálja: „Ami ennek az álláspontnak érdemi vonatkozásait illeti meg kell jegyezni, hogy a normatív elemnek a hatalmi tényezővel való lényegében helyes párosítása érthető módon a leegyszerűsítés bizonyos veszélyével járhatott. Ha ugyanis a normatív-akarati szabály-elem visszavezetése megáll az osztály-akaratnál, anélkül, hogy annak objektív meghatározottsága és objektív alapjai kellő módon kibontakozhatnának, úgy a felfogás voluntarisztikussá lesz; az osztályakarat, illetőleg az állami akarat végső objektív meghatározóinak, és ezek konkrét módon való tanulmányozásának elhanyagolása végül is egy önkényes

[1553] Uo. 122–123. o.

[1554] Uo. 118. o.

[1555] Uo. 38. o.

akaratfelfogáshoz vezet, aminthogy a jognak csak normatív szemszögből való tárgyalása figyelmen kívül hagyja a valóságos jogérvényesülés és jogkövetés szociológiai elemét."[1556] A túlzott normativizmus legfőbb veszélye Szabó szerint, hogy elvonatkoztat a jogi normák társadalmi viszonyokba való ágyazottságától. Visinszkij felfogásában a jog állami akarati és végső fokon „parancs-elemének" túlhangsúlyozása vezetett a jog hatalmi jellegének eltúlzásához.

A marxista-leninista jogelmélet tárgyát meghatározó tudományrendszertani fejtegetései során megállapítja, hogy a jog elméleti megközelítésének különböző – így filozófiai, szociológiai és általános jogtani – módjainak szintézise szükséges. Úgy véli, hogy „a marxista-leninista jogelmélet olyan jogfilozófia, amely a jogra vonatkozó eszmék lényegét ezeknek az eszméknek társadalmiságában látja; ennyiben is szociológiai irányú."[1557] Az eszmék társadalmiságának kérdése ugyanakkor nem kerül érdemben kifejtésre. Szabó érvelése megreked a marxi alap és felépítmény viszonyának szimpla magyarázatánál. A társadalmi (szociológiai) elem a későbbiekben sem nyer bővebb érdemi kifejtést.

Az 1970-es évek elejétől explicit módon a társadalomelméleti megalapozású jogelmélet lett a hazai marxista elméleti jogi gondolkodás fő törekvése, azaz egy „marxista prima philosophia iuris" megalkotása lett az elsődleges cél.[1558] Mindezt úgy próbálta elérni, hogy nem kapcsolódott a korabeli nemzetközi jogfilozófiai diskurzushoz, azaz lényegében nem vagy alig reflektált a kortárs nem marxista szakirodalomra. Ennek jó példája Szabó *A jogelmélet alapjai* című, 1971-ben megjelent könyve, melyet az önálló jogfilozófiai rendszer kialakításának szándékával írt. Jogelméleti megközelítésének előzményeként említi a második világháború előtti – és részben azt követően is hatást gyakorló – szovjet jogelméleti gondolkodásban jelenlévő három markáns jogfelfogást. Így a Sztucska nevéhez köthető „társadalomelméleti irányt", melynek lényegi jellemzője, hogy a jogot a maga „társadalmi mivoltában kívánta megragadni", a Krilenko, majd később Visinszkij-fémjelezte „normatív irányt", amely a „jog lényegét annak magatartási szabály-voltában látta, s úgy fogta fel, mint végeredményében az uralkodó termelési viszonyok által meghatározott és azokra visszaható, állami jelekkel jellemzett magatartási szabályok rendszerét", végül a Reiszner munkásságához köthető „marxista pszichológiai irányt", ami a jogtudat vizsgálatára koncentrált, és a jogot a jogtudattal azonosította.[1559] Műve bevezető fejtegetéseiben e három megközelítési mód szintézését hirdeti meg: „A három fő kérdés, amelyet a könyv tárgyal [...] a szerző álláspontja szerint valójában nem csak a jog fő kérdései, hanem egyenesen a jogelmélet olyan alapvető kérdései, amelyeknek

[1556] Uo. 36. o.
[1557] Uo. 51. o.
[1558] Vö. Szabó Miklós: Jogelmélet és jogszociológia... 449. o.
[1559] Szabó Imre: *A jogelmélet alapjai*... 10–11. o.

a megválaszolása a maga összességében egy egész jogelméletet tesz ki."[1560] Vagyis a különböző megközelítések szintézisének gondolatát fejti ki könyvében. A vizsgált három kérdéskör tárgyalásával – mely a kötetben három külön részben kerül bemutatásra – a jog komplex jellegére kíván utalni. A felfedezni vélt szintézis meghatározó jellegzetességét valójában a jog társadalmiságában találja meg: „[A] jog lényegének társadalmisága folytán a jogelmélet – ti. a marxista jogelmélet – lényegére nézve nem lehet más, mint a jog társadalomelmélete – a jog szociológiája, mondanánk, ha szociológián társadalomelméletet értünk. [...] A jogelméleti szintézis kísérlete ilyenképpen a társadalmiság uralkodó voltának elve alapján történik."[1561] Szabó némiképp önkritikusan jegyzi meg, hogy korábban ő maga is „inkább hajlott" a felé a felfogás felé, amelyet „normatívnak" nevezett.

A fő jogelméleti művének tekinthető monográfia első („Társadalmi viszonyok – jogviszonyok" című) részében az ún. szociológiai nézőpontot teszi vizsgálat tárgyává. Szabó megközelítése szerint a társadalomtól a társadalmi viszonyokon, illetve a jogviszonyokon keresztül vezet az út a jog meghatározásához: „[F]elfogásunk szerint a marxista jogelméletet a maga egészében tulajdonképpen jogviszonyelméletnek lehet nevezni"[1562] A jog általános fogalmához a jogviszonyok, különösen a „tulajdoni viszonyok" elemzésén keresztül juthatunk el: „A tulajdoni viszonyok olyan társadalmi viszonyok, amelyek egyben más társadalmi viszonyoknak – összefoglaltan szólva, a termelési viszonyoknak a formái."[1563] Az alap és felépítmény marxi, majd később sztálini vulgarizálására vonatkozó magyarázatot – nem kevés ellentmondás során – érdemben kiegészíti az általános osztályérdek és a jog viszonyáról tett megállapítása: „A jog ebből a megközelítésből a társadalmi viszonyoknak az államhatalom által kifejezésre juttatott osztályérdek – az uralkodó osztály érdeke – közvetítésével létrejövő társadalmi formája. Ahhoz, hogy alakot öltsön és érvényesüljön, az általános osztályérdek, továbbá az azt megvalósító államhatalom mellett még egy tényezőnek kell közbeiktatódnia: annak az ugyancsak általános akaratnak, az uralkodó osztály akaratának, amely az általános érdeknek kötelező módon való kifejezésére és ennek ilyenként való érvényesítésére irányul. Ez az általános akarat,

[1560] Uo. 11–12. o.
[1561] Szabó Imre: *A jogelmélet alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971. 11. o. Lényegében Szabó e gondolataihoz kapcsolódva igyekezett véglegesen legitimálni a jogszociológiát Kulcsár Kálmán a hazai jogirodalomban: „Minthogy a marxista jogelmélet eredendő szociológiai szemlélete egyre erőteljesebben bontakozik ki, legalábbis a marxista jogszociológiára nézve állíthatjuk, hogy ennek a jogszociológiának általános elmélete azonos lehet a jogelmélettel, azaz a jogelmélet adhatja meg azt az általános elméleti alapot – a marxista szociológia részeredményei mellett –, amelyre a jogszociológia a maga elméletképző munkája során támaszkodhat, és amely a maga absztraktabb szintjén a jogszociológia elméleti eredményeit is hasznosíthatja." (Kulcsár Kálmán: *A jogszociológia alapjai*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976. 370–371. o.)
[1562] Szabó Imre: *A jogelmélet alapjai*... 28. o.
[1563] Uo. 15. o.

amely a társadalmi tudat közvetítésével jön létre, az éppen az ebből a szempontból szubjektívnek tekinthető elem, amely az objektív érdeket az állammal együtt és egyben az államon keresztül posztulálja, tételezi." – majd így folytatja – „A jog mint meghatározott társadalmi viszonyokat kifejező s ezekhez képest formai, sajátos társadalmi viszonyok rendszere, ezek szerint az uralkodó termelési és osztályviszonyokon keresztül, az uralkodó osztály érdekeinek felel meg, azokat fejezi ki; ez a kifejezés az államhatalom útján és azzal együtt, az uralkodó osztály általános akaratához képest történik."[1564]

A kötet második („A jog és az állam") része a jog normativitását vizsgálja. E helyütt tovább folytatja tapintatos Visinszkij-kritikáját, és a túlzásokba eső, így a társadalmi viszonyoktól, pontosabban az uralkodó termelési viszonyoktól elvonatkoztató normativizmustól határolja el magát. Új megközelítési mód helyett ugyanakkor az első részben kifejtett jogviszonyelméletének további részletezésével találkozunk. Mindez az eredeti kiindulópontjával (a marxista jogelmélet tulajdonképpen jogviszonyelmélet) van összhangban, azzal kiegészítve, hogy itt a jog és az állam viszonyát a jog szisztematikus működése (jogalkotás, jogalkalmazás, jogkövetés) során vizsgálja. Hasonlóan a korábbiakhoz az állam és a jog viszonyát az alap és felépítmény sémarendszerében tárgyalva mindkét jelenséget a felépítmény részének tekinti, amit a termelési viszonyok határoznak meg. E szerint a jogalkotás a társadalmi viszonyok „visszatükröződése" az állam által jogviszonyok alakjában. Az állam e visszatükröző tevékenysége egyes társadalmi viszonyokat jogviszonyokká transzformál. Mindezek alapján megállapítja: „Elméletileg így ahhoz a tételhez jutunk, hogy az ideológiai forma, amelyet a jog képvisel, a tartalmat, mint a prizma, különböző fénytöréssel engedi-alakítja át az egyes viszonyfajtáknak megfelelően. Az mindenesetre döntő elem, hogy ezt a visszatükröződést az állam fejezi ki; az a szerv, amely bizonyos társadalmi viszonyoknak jogviszonyokként való kifejezését végzi, a társadalom meghatározott politikai szerve, állami szerv."[1565] Ugyanakkor megjegyzi, hogy a marxista jogelmélet fejlődése során volt olyan időszak, amikor a „kelleténél feltehetően nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a hatalom és ez által az állam szerepének a jogban, mint ez elvileg indokolt volna."[1566] Ezzel szemben Szabó szerint az eredeti marxista felfogás az állam- és a jog „egyszintűségét", azaz együttes meghatározottságát vallja, és ebből kifolyólag tagadja a jogállam Kelsen felfogásával azonosított koncepcióját.[1567] E gondolatmenete is lényegében a Visinszkij felfogásával szembeni óvatos kritika megnyilvánulása.

[1564] Uo. 77. o.

[1565] Uo. 104–105. o.

[1566] Uo. 115. o.

[1567] „A jogállamnak azt az elképzelését, mintha az azért lenne eszménnyé emelhető, mert benne az állam minden tevékenysége a jog által szabályozott-kötött, azért nevezhetjük fikciónak, mert nyilvánvaló, hogy e jogi kötöttség, miképpen az állam maga is, alá van vetve a politikai viszonyoknak, az osztályviszonyok és az osztályerőviszonyok alakulásának, aminek folytán a jogi szabályozottság szerepe kisebb vagy nagyobb lehet, esetleg egészen elveszítheti jelentőségét. E mellett azt is megjegyezhetjük, hogy az a tétel, amely szerint a jogállamban minden tevékenységet a jog szabályoz, teljesen semmitmondó" (Uo. 119. o.)

A mű harmadik („A jogtudat") részében a pszichológiai megközelítés részletezésére kerül sor, ahol eredendően a jogtudatot magával a joggal azonosítja. Szabó fejtegetései ez alkalommal is a jogviszonyelméletéhez kapcsolódnak, arra utalnak vissza: „A jogtudat akarati eleme valójában visszavezet bennünket a jogviszonyokhoz mint a társadalmi viszonyok általános formájához, azaz a jog elméleti felfogásához, ennek keretében pedig a joghoz a maga pozitivitásában, vagyis az érvényes joghoz mint egészhez."[1568] A jogtudat Szabó szerint a jogviszonyok objektív oldalához képest a szubjektív oldalt jelenti. A szocialista jog magasabbrendűsége abban is megmutatkozik, hogy az egyéni tudat egyre inkább társadalmi tudattá válik („az egyéni jogtudat a társadalmi jogtudat szintjére emelkedik") és „egyre fokozódó mértékben szövi át a jogviszony társadalmiságának tudata."[1569] A szocialista jogtudat általánossá válásával lényegi változások következnek be a jogi jelenségek egészét illetően.[1570] S a távlatosan bekövetkező változás eredményeképp „[a] valóban társadalmivá emelkedő jogtudat végső soron magát szünteti meg külön jogtudatként, hogy egy általános magatartás-követésre indító, általános jellegű társadalmi tudatformává váljék, amely az által veszíti el jogiságát, hogy kiiktatódik belőle a társadalmi viszonyok rendjébe mintegy beékelődött jogi forma. [...] A jog elhalásának ebben áll a lényege."[1571]

Ugyancsak ebben a részben foglalkozik a polgári jogelmélet joghoz kötődő, a jogban érvényre jutó értékeivel, vagy másképpen: a helyes jog kérdésével. Ezzel kapcsolatosan megjegyzi, hogy „[a]z értékelő elem a jogtudatban ilyenképpen – s ez az egész értékelő jogfilozófia jellemzője – a pozitív jog olyan mértékkel mérését jelenti, amely kívül esik a tudományos vizsgálódáson."[1572] A természetjog nézőpontját említi, amely a jogban olyan axiomatikus kiindulópontokat keres, amelyre nincsen további magyarázat, ami szerinte „nem más, mint a fennálló jog kritikája". Ezzel szembeállítja a marxista jogelméletben alkalmazott „jogi alapelvek" kategóriáját, melyek szemben a jogi értékek polgári jogfilozófiában használatos felfogásával

[1568] Uo. 238. o.

[1569] Uo. 264. o.

[1570] „Nagy történelmi távlatban nézve ugyanis a fejlődést a társadalmi viszonyok jogviszonyok formájában való megjelenésének szükségessége, a magatartásoknak ma jogilag előírt rendje, az az egész visszatükröző-transzformáló művelet, amelynek menetében az állam a társadalmi viszonyokat jogiakká alakítja, elveszti társadalmi értelmét. Amikor a szocialista jogtudat társadalmi tudatként elmélyül, ennek alapjaiban, a maga általánosságában, olyan viszonyok keletkezése áll, amelyek megfelelnek a dolgozó emberek felismert érdekeinek; ezek az érdekek a társadalmiság általános szintjén tételeződnek, illetőleg eggyé válnak, s a tudatbeli változás csak ennek az érdek-azonosulásnak és társadalmivá emelkedésnek kifejeződése a tudatban." (Uo. 265. o.)

[1571] Uo.

[1572] Uo. 225. o.

nemcsak „igények", hanem „ténylegesen érvényesülő" tények: „A marxista jogelmélet a jogi alapelveket mindenekelőtt úgy fogja fel, mint a társadalmi viszonyokból, végső fokon a gazdasági viszonyokból, továbbá a politikai, kulturális és más társadalmi viszonyokból a pozitív jogra nézve levont, általánosított igényeket vagy követelményeket, amelyeket a pozitív jognak valóra kell váltani."[1573]

Összességében megállapítható, hogy Szabó legfőbb törekvése, mely szerint a jog társadalomelméleti megközelítésével igyekezett a szocialista normativizmus szűklátókörű koncepcióját meghaladni, csupán részlegesen sikerült. Fő művének megjelenését követően a magyar jogelmélet korabeli fejleményeit bemutató tanulmányában még mindig „időszerű" problémaként említette a szocialista normativista szemléletmód jelenlétét. Ezzel szemben fogalmazta meg saját ambícióit: „Köztudomású, hogy a termelési viszonyok maguk különböző egyéb társadalmi viszonyokat hoznak létre, így például a munkaviszonyokat; más társadalmi viszonyok is fennállanak, így például a családi viszonyok (az embernek önmagának az újratermelése); ezek a társadalmi viszonyok mind megelőzik a normát, illetőleg a termelési viszonyoktól a normához vezető úton találhatók. Ennek az útnak a menetében alapvető jelentőségűek a politikai viszonyok, amelyeknek a tengelyében az állam áll, amely közvetlenül létrehozza a normákat, s ezzel a társadalmi viszonyokat általános jogviszonyokká transzformálja. Úgy véljük, hogy a marxista-leninista jogelméletnek ezen az úton tovább kell lépnie és határozottan meg kell haladnia, a normatív felfogást."[1574] Ugyanakkor minden kritika és önkritika ellenére nem sikerült, nem tudott túllépni saját árnyékán, a szocialista jog korabeli apologetikáján.[1575]

Törekvéseit néhány évvel később, az 1978-ban megjelent *A jog és elmélete* című kötetében a következőkben összegzi: „A marxista-leninista jogelméletnek az alapkérdés felvetését illetően tulajdonképpen vissza kell térnie az igazi, a réginek nevezhető jogi szociológiához, azaz a jog lényegét annak társadalmiságában kereső és azt abban meg is találó tudományként kell léteznie. Hogy ezt a tudományt azután jogi szociológiának vagy jogelméletnek nevezzük, az szinte már mellékes, noha ennek is megvan a maga jelentősége; mi például, mint már jeleztük, jogelméletként min-

[1573] Uo. 227. o. Mindezek után példaként említve a törvényesség kategóriáját, annak részletes kifejtéseként pedig az 1963-as *A szocialista jog* című munkájában korábban kifejtett gondolatokra utal.

[1574] Szabó Imre: Az állam- és jogelmélet harminc éve Magyarországon... 132. o.

[1575] Az 1971-ben megjelent mű sajátos kivonatának tekinthetjük a *Jogelmélet* (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977.) című, alapvetően oktatási célokat szolgáló terjedelmes munkáját. Szerkezetében, témaköreiben követi *A jogelmélet alapjait*, kiegészítve néhány olyan fejezettel, amelyek a korabeli jogászképzés igényeit szolgálták. Ugyancsak itt kell hivatkozni az egységes jogászképzés emblematikus jogelméleti tankönyvére, mely 1970-ben látott napvilágot. Vö. Antalffy György – Samu Mihály – Szabó Imre – Szotáczky Mihály: *Állam- és jogelmélet.* (Szerk. Samu Mihály) Tankönyvkiadó, Budapest, 1970. (A mű első három terjedelmes fejezetének, mely a „Tudományelméleti bevezetés" címet viseli, Szabó a szerzője, mintegy megalapozva a marxista állam- és jogelmélet szemléletmódját és művelésének kereteit a joghallgatók és részben a tudományt művelők számára.)

dig a jog társadalomelméletére, vagyis szociológiai megalapozottságra gondolunk és arról is beszélünk. Ez a határozott fordulat a szociológia felé a marxista-leninista jogelméletnek nézetünk szerint a következő, az esedékes lépése, de mindenesetre ez az az irány, amelybe feltehetően a továbbiakban haladnunk kell" – majd így folytatja, megerősítve szándékait – „Ez egyben és főként a formalizmustól való elfordulást, s a merőben formalista jogi logikával mint a normativizmus folytatásával való szembefordulást, az attól való radikális eltérést jelenti."[1576] Ugyanakkor megállapíthatjuk, hogy a társadalomelméleti, szociológiai megalapozottság csupán a szalonképtelenné váló normativizmustól való „elszakadást" volt hivatva igazolni.

Tudományos munkásságának bemutatása mellett feltétlen említést érdemel a szocializmus hazai korszakát lényegében átívelő intézetvezetői, tudományszervezői tevékenysége. Mindezek legfontosabb helyszíne az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete volt, ahol olyan tudományos műhelyt alakított ki, amelyben „jól megférték" egymás mellett az ortodox marxisták, a korabeli rendszer megtűrt kutatói és a fiatal, feltörekvő nemzedék tagjai, akik – betartva bizonyos „játékszabályokat" – érdemi párbeszédet folytattak a kortárs nyugati jogtudomány képviselőivel.[1577] Szabó tudományszervezői munkásságát kiegészítő szerkesztői tevékenységének legfontosabb és egyben különös produktuma volt az 1963-ban megjelent *Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelméletről* című tanulmánykötet, ami formálisan az egyes polgári irányzatokkal és képviselőikkel szemben folytatot ideológiai harc folyamába illeszkedett, ugyanakkor önálló elemzés tárgyává tette a korabeli modern nyugati elméleti jogi gondolkodás aktuális problémafelvetéseit, ezáltal szembesítve az olvasót a szocialista jogelméleten kívüli világ fejleményeivel. Alig egy évtizeddel a második világháború előtti magyar jogbölcseleti gondolkodás diszkreditálását követően, a kortárs 20. századi polgári jogi gondolkodás teljesítménye került bemutatásra a vaskos kötetben.[1578] Az 1970-es évek elején az aktuális polgári jogelméleti törekvésekre reflektáló további tanulmányok és monográfiák is születtek.[1579] Lényegében ennek a

[1576] Szabó Imre: *A jog és elmélete.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 35. o. Fontos itt megemlíteni, hogy mindez csak úgy képzelhető el, ha teljes mértékben megtörténik a szakítás a Visinszkij-féle normativizmussal, amit Szabó az újkantianizmus „egyfajta továbbélésének" (!?) nevez. A korábbiakhoz képest meglepő határozottsággal jelenti ki: „[A] normativizmus uralmának a szocialista jogelméletben véget kell vetni." (Uo. 33. o.)

[1577] Vö. Varga Csaba: Pályakezdés az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete Jogösszehasonlító Osztályán. In: Varga Csaba: *Jogfilozófia a múlt, a jelen és a jövő ölelésében.* Pázmány Press, Budapest, 2018. 217–229. o.

[1578] Vö. Szabó Imre (szerk.): *Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelméletről.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963. (A kötet szerzői: Szabó Imre, Kulcsár Kálmán, Peschka Vilmos, Péteri Zoltán, Sztodolnik László)

[1579] A teljesség igénye nélkül lásd Peschka Vilmos: *A modern jogfilozófia alapproblémái.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1972.; A polgári jogelméleti gondolkodás a XX. század első felében. *Gazdaság- és Jogtudomány,* IX. köt. (1975) 1–2. sz. 169–217. o.; Kulcsár Kálmán: A jog etnológiai kutatásának problémái – ma. *Valóság,* XXI. évf. (1978) 9. sz. 1–11. o.

folyamatnak a részeként az 1970-es évek végétől jelentek meg idehaza a nyugati jogelméletet reprezentáló magyar nyelvű szöveggyűjtemények, amelyekből közvetlenül is tájékozódást nyerhettek a téma iránt érdeklődők.[1580]

A marxizmus korabeli elméleti-jogi reneszánsza bizonyos mértékig Szabót is megérintette. *Előadások Marxról és a jogról* című, 1976-ban megjelent munkájában fontosnak véli visszanyúlni a gyökerekhez, ugyanakkor következtetéseiben semmilyen innovatív elem nem fedezhető fel. A marxizmus megújításának kísérlete helyett Marx jogra vonatkozó szöveghelyei által kijelölt jogelméleti sarokpontokat rögzíti és egyben konzerválja. Jogelméleti művei hivatkozásaiban, azok interpretációiban nem lépett túl a korabeli hivatalosnak tekinthető ortodox álláspontonon.[1581] Alapos indokkal hivatkozhatjuk egyik kései kritikusát, aki szerint Szabó elméletében „a szocialista jog sajátosságait nem az anyagi életviszonyokból, nem is magából a jogból, hanem az államból, pontosabban az arra vonatkozó klasszikus szövegekből kiindulva ismerhetjük meg. A szocialista normativizmus (pusztán verbális) materializmusa, etatizmusa és dogmatizmusa kapcsán nem is annyira a dogmákhoz ragaszkodást [...], hanem azt [érdemes kiemelni], hogy nem a valóságból indul ki, még csak nem is a propaganda által ábrázolt valóságból, hanem a klasszikus szövegekből, sőt azoknak is csak egy viszonylag szűk, kanonizált halmazából."[1582]

Peschka Vilmos szerint a hazai jogelméletben az 1950-es évek közepétől, felszabadulva a „dogmatizmus nyomasztó hatásától", a marxizmus reneszánszának „légköre" tette lehetővé, hogy egyes elméleti és gyakorlati kérdésekben eltérő koncepciók

[1580] Vö. Varga Csaba (szerk.): *Modern polgári jogelméleti tanulmányok.* Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete, Budapest, 1977.; Varga Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. Ugyancsak említésre méltó az Antalffy György és Papp Ignác szerkesztésében 1968-tól a Tankönyvkiadó gondozásában az „állam- és jogtudományi karok" számára készült, bővülő tartalommal, számos kiadást megélő *Szemelvények állam- és jogelméleti szerzők műveiből* című szöveggyűjtemény második kötete, melyben a marxista szerzők mellett egyre nagyobb számban találhatunk nyugat-európai, illetve angolszász jogtudósok írásaiból rövid részleteket. Az 1980-as évek közepéig kiadott szemelvénygyűjtemény szerzői között találjuk többek között Jean Carbonniert, Niklas Luhmannt és Harold Lasswellt. Szintén figyelemre érdemes a jogszociológia korabeli, többségében „polgári" szerzőit felvonultató 1979-ben megjelent kötet, melyet Sajó András válogatott, és amihez Kulcsár Kálmán írt bevezető tanulmányt. Vö. *Jog- és szociológia. Válogatott tanulmányok.* (A kötetet összeállította, a tanulmányokat válogatta és a magyar szöveget az eredetivel egybevetette: Sajó András) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979. Végül szót kell ejteni – közeledve a rendszerváltozás időszakához – Hans Kelsen *Tiszta jogtan* című műve magyar nyelvű fordításának közzétételéről. Vö. Hans Kelsen: *Tiszta jogtan.* (Bibó István fordításában) ELTE Bibó István Szakkollégium, Budapest, 1988.

[1581] „Szabó Imre annyira rezervált volt mind az elméleti mind a gyakorlati valósággal szemben, hogy teljesen belekövült egy elvont, absztrakt marxizmusba, amit az ő korában már [...] csak szűkkeblű »törtmatos« egyetemi tanárok képviseltek." (Nagy J. Endre: Szabó Imre – avagy: az absztrakt normatívizmus... 3. o.)

[1582] Szilágyi Péter: Szabó Imre szocialista normativizmusa... 28. o.

és tudományos viták bontakozzanak ki a szocialista jogtudomány keretei között.[1583] A marxizmus reneszánszának hazai történéseit jelentősen meghatározta a „kései" Lukács György (1885–1971) filozófiai munkássága. A korabeli marxista jogelméleti gondolkodásra elsősorban az életmű összegzéseképpen keletkezet *A társadalmi lét ontológiájáról* című, 1976-ban napvilágot látott opusza hatott leginkább.[1584] Posztumusz művében egy új marxista jogelmélet megalapozásának lehetősége fogalmazódott meg, habár ilyen szándék Lukácsot közvetlenül nem vezérelte.[1585] Munkájában a jogról kifejtett gondolatai „jogászi érzékenységről" árulkodnak, mely egykori jogi tanulmányainak és az általa sokra becsült Somló hatásának is betudható.[1586] A lukácsi ontológia filozófiai hátterét Hegel és Hartmann lételméleti kiindulópontjai adják. A valóságot „komplexusokból álló komplexusok" rendszerének tekintette, ahol az egyes komplexusok állandó kölcsönhatásban vannak egymással. A valóság összetett struktúrák kapcsolatából épül fel, amelyben az egyes részkomplexusok viszonylagos önállósággal rendelkeznek. Lukács művének egyik központi kérdése az egyes (rész) komplexusok kapcsolatának a feltárása, melyet a „közvetítés" kategóriájának bevezetésével fejt ki. A közvetítés lényegéről a következőket írja: „[A] társadalmi gyakorlatnak a történelem során önállóvá fejlődő fajtái és szabályai lényegileg pusztán közvetítő formák és eredetileg mint ilyenek jöttek is létre, hogy jobban szabályozzák a társadalmi újratermelést; gondoljunk csak a jog szférájára, a szó legtágabb értelmében."[1587] A közvetítés az a folyamatszerű közeg, amelyben a komplexusok kölcsönhatása végbemegy. A társadalmi közvetítések hálójában helyezkedik el a jog, mint olyan közvetítő, amely a gyakorlati működése során maga is közvetítetté válik.

A Hartmanntól származó distinkció értelmében a legmagasabb létszint a társadalmi lét, melyet sajátos reprodukciós módja különbözteti meg a szerves léttől. A társadalmi reprodukció legsajátosabb közege pedig a munka. A társadalmi gyakorlat a munka elemi aktusaiban közvetítések útján valósul meg.[1588] A munka specifikuma, hogy teleológiai tételezést valósít meg. Lukácsnál a társadalmi gyakorlat és egyes válfajainak – mint például a jog – modellje a munka. A munka adja a célt, a követendő mintát, így a jog magyarázatát: „[A] munka eredeti szerkezete lényegesen módosul, mihelyt a teleológiai tételezés már nem kizárólag a természeti

[1583] Peschka Vilmos: A jogelmélet fejlődése Magyarországon a második világháború után... 270. o.

[1584] Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról.* I-III. köt. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1976.

[1585] „Ezek a fejtegetések itt sem vállalkozhatnak arra a feladatra, hogy akár csak kísérletképpen is felvázolják a jogi szféra rendszeres társadalmi ontológiáját. Ehelyett azonban már ezekből a gyér és töredékes jelzésekből is fontos következtetést vonhatunk le a társadalmi részkomplexusok működésére és reprodukciójára vonatkozólag." (Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról.* II. köt. 227–228. o.)

[1586] Lásd erről bővebben Varga Csaba: *A jog helye Lukács György világképében.* Magvető Kiadó, Budapest, 1981.

[1587] Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról.* II. köt. 92. o.

[1588] „[A] munkában minden társadalmi gyakorlat, minden tevékeny társadalmi magatartás modellje" látjuk. (Uo. 55. o.)

tárgyak átváltoztatását, a természeti folyamatok alkalmazását tűzi ki célul, hanem embereket akar rábírni arra, hogy bizonyos tételezéseket hajtsanak végre. Minőségileg még döntőbbé válik ez a változás, ha a fejlődés oda vezet, hogy az embereknek saját magatartásmódjukat, saját benső életüket kell teleológiai tételezésük tárgyává tenniük."[1589] A jog alapjának a kooperációs szabályozás igényét – az együttműködésben résztvevők befolyásolását – tekinti; azaz „a szabályozás a résztvevők olyan befolyásolásából áll, hogy hajtsák végre a maguk részéről azokat a teleológiai tételezéseket, amelyek a kooperáció összetervében őrájuk jutottak."[1590] A történelmi fejlődés során „a társadalmi lét fokozódó társadalmiasodásával [...] veszendőbe megy a puszta erőszaknak [...] az egyeduralma, de természetesen az osztálytársadalmakban sohasem tűnik el. A társadalmi antagonizmusok közvetettebb formáinál ugyanis szükségképpen a társadalom szétbomlására vezetne, ha a társadalmi cselekvés szabályozása az erőszak puszta alkalmazására redukálódna. Itt szükségképpen a leplezetlen és a rejtett, törvényes formába burkolt erőszaknak a jogi szférában testet öltő bonyolult egysége lép az előtérbe."[1591] A jog – Lukács meghatározása szerint – az osztálytársadalom létezésének következtében jött létre és szükségképpen „osztályjog: az uralkodó osztály érdekeinek és hatalmának megfelelő szabályrendszer."[1592] A jogi komplexus osztályjellegének magyarázatával szorosan összefügg a jogi felépítmény kérdése. Az alap–felépítmény marxi tézise Lukács interpretációjában is szerepet kap: „[A] tény és elismerése [Marx: „A jog csak a tény hivatalos elismerése"] pontosan fejezi ki a gazdasági terület ontológiai elsőbbségének viszonylatát: a jog a visszatükröződés specifikus formája, annak tudatszerű reprodukciója, ami a gazdasági életben de facto végbemegy."[1593]

A jog „Legyen-jellegének" meghatározásában, azaz tételezésében az állam a „társadalmilag pontosan meghatározott szubjektum", amelynek tartalmilag „az osztálystruktúra által meghatározott hatalma itt lényegileg azt a monopóliumot jelenti, hogy az emberi gyakorlat különböző eredményeit miként kell megítélni, engedélyezettnek vagy tilalmasnak, büntetendőnek stb. minősíteni, egészen annak meghatározásáig, hogy a társadalmi élet mely tényei: és milyen módon tekintendők jogilag relevánsnak."[1594] Majd így folytatja: „Ugyanis a tények megállapítása, rendszerbe való besorolása nem magában a társadalmi valóságban gyökeredzik, hanem pusztán a mindenkori uralkodó osztálynak arra irányuló akaratában, hogy a társadalmi gyakorlatot szándékainak megfelelően szabályozza."[1595] A szabályozási funkció kiteljesítése az autonómia kiteljesedésével jár: „Minél fejlettebb valamely társadalom, minél erőteljesebben uralkodnak el benne a társadalmi kategóriák, annál nagyobb a jogi területnek mint egésznek az autonómiája a különböző társadalmi komplexusok kölcsönhatásán belül."[1596] A jog mint komplexus a „gazdasági fejlődés, az osztályrétegződés és az osztályharc kísérőjelensége, de – a nagy fejlődési vonal különös szakaszainak megfelelően – még messzemenő viszonylagos önállóságra is juthat az éppen uralkodó rendszerrel szemben."[1597]

A lukácsi ontológia jogra vonatkozó tézisei jelentős hatást gyakoroltak az 1970-es évek közepétől a hazai jogelméleti gondolkodásra. A rendszerváltozást megelőző időszakban több jelentős teoretikus próbálkozás inspiráló kiindulópontja volt az *Ontológiá*ban kifejtett elméleti alapvetés.

A szocialista normativizmus kritikája és meghaladása terén az 1950-es évek végétől az 1980-as évek végéig a hazai marxista elméleti jogtudományban fontos szerepet töltöttek be a „fényes szelek nemzedékéhez" tartozó elméleti jogi gondolkodók, így Peschka Vilmos, Szotáczky Mihály, Samu Mihály és Kulcsár Kálmán. A korszak talán legjelentősebb jogelméleti teljesítménye Peschka Vilmos (1929–2006) nevéhez kötődik.[1598] A 20. század utolsó harmadának legjelentősebb magyar jogfilozófusa-

[1589] Uo. 125. o.
[1590] Uo. 208. o.
[1591] Uo. 210. o.
[1592] Uo. 211. o.
[1593] Uo. 216. o.
[1594] Uo. 217. o.
[1595] Uo. 218. o.

[1596] Uo. 226. o.
[1597] Uo.
[1598] Peschka Vilmos (1929. december 17., Budapest – 2006. július 25.) 1954-ben szerzett jogi diplomát, majd három év tudományos aspirantúra után nyugállományba vonulásáig (1999) az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének kutatója volt. 1958-ban kandidátusi fokozatot, 1969-ben az állam- és jogtudomány doktora címet szerzett. 1976-tól az MTA levelező, 1982-től rendes tagja lett. 1961-től az ELTE Polgári Jogi Tanszékének oktatója volt. 1972-ben egyetemi tanári kinevezést nyert. Életéről és munkásságáról lásd Pokol Béla: A magyar jogelmélet állapotáról... 1329–1330. o.; Prugberger Tamás: Szintézis vagy rendszer, avagy mindkettő? Adalékok Peschka Vilmos jogfilozófiai munkásságának értékeléséhez. *Állam- és Jogtudomány*, XXXVI. évf. (1994) 1–2. sz. 197–206. o.; Varga Csaba: Elméleti jogi gondolkodásunk az ezredvégen. *Állam- és Jogtudomány*, XL. évf. (1999) 1–2. sz. 4–5. o.; Varga Csaba: A szocializmus marxizmusának jogelmélete... 91., 93–95., 97–101. o.; Szigeti Péter: A marxista jogelmélet funkcionalitása Magyarországon... 22–25. o.; Lamm Vanda: Peschka Vilmos (1989–2006). *Állam- és Jogudomány*, XLVII. évf. (2006) 3. sz. 357–360. o.; Varga Csaba: Vilmos Peschka (1929–2006). *Archiv für Rechts-und Sozialphilosophie*, Vol. 97 (2007) H. 2. 253–255. o.; Fekete Balázs: Erkölcs, etikum és jog összefüggései Peschka Vilmos munkásságában. *Állam- és Jogtudomány*, LI. évf. (2010) 1. sz. 41–49. o.; Szmodis Jenő: Vázlat Peschka Vilmos jogfilozófiájának főbb kérdéseiről. *Jogtudományi Közlöny*, LXVI. évf. (2011) 10. sz. 521–530. o.; Az esztétikum vonzásában – Peschka Vilmos jogfilozófiája Lukácstól a hermeneutikáig. *Tolle Lege. Jog- és társadalomelméleti folyóirat*, 2011. 1. sz. (http://www.tollelege.elte.hu/publicist/szmodis-jeno); Peschka Vilmos (1989–2006). In: Hamza Gábor (szerk.): *Magyar jogtudósok*. IV. köt. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2014. 157–173. o.; Szabó Miklós: Jogelmélet és jogszociológia... 503–506. o.; Lamm Vanda: Peschka Vilmos (1929–2006), a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja (https://web.archive.org/web/20170414081115/http://mta.hu/ix-osztaly/jubileumi-megemlekezesek-106146); Szmodis Jenő: Lappangó államelmélet Peschka Vilmos jogfilozófiájában. *Államtudományi Műhelytanulmányok*, III. évf. (2018) 5. sz. (https://tudasportal.uni-nke.hu/xmlui/bitstream/handle/20.500.12944/7298/2018_5_Szmodis_Jeno.pdf?sequence=1); Varga Csaba: Peschka Vilmos jogfelfogása. *Jogelméleti Szemle*, XIX. évf. (2018) 2. sz. 181–194. o. (http://jesz.ajk.elte.

ként – indulásakor a még rendkívül virulens szocialista normativizmus kritikájából kiindulva – igen jelentős munkásságot tudhat maga mögött.[1599] Elméleti építkezésében jelentősen támaszkodott Lukács filozófiájára, valamint a kortárs nyugat-európai jogfilozófia eredményeire.

Peschka a hazai jogtudományban az 1960-as évek legelejétől játszott számottevő szerepet, és a marxizmus reneszánszának hatása alatt vált az elméleti jogi gondolkodásunk nemzetközileg is számontartott alakjává. A Szabó Imre utáni generáció legmeghatározóbb tagjaként a marxizmus eszmerendszerét vallva, de a lukácsi inspirációk hatása alatt művelte a jogelméletet. Egy 1968-ban megjelent a marxista és a szocialista jogelmélet viszonyáról és kapcsolatáról szóló tanulmányában jelentős szerepet tulajdonított a nyugati „marxista vagy marxista igényű" jogelméleti gondolkodásnak. Magabiztosan állapítja meg, hogy „[n]em túlzás azt állítani, hogy manapság már egyetlen számottevő, tudományos igényekkel fellépő polgári jogfilozófus sem engedheti meg magának azt a luxust, hogy valamilyen formában ne vegyen tudomást a marxista jogelmélet létezéséről és eredményeiről."[1600] A marxista jogelmélet sokszínűségéről mint új jelenségről pedig a következőket írja: „A marxista és a szocialista jogelmélet keretein belül az eltérő karakterű irányok és tendenciák létezése ma már olyan tény, amelyet aligha lehetne tagadni."[1601] Azaz a szocialista jogelméleti gondolkodásban is legitim jelenség a nézetek bizonyos fokú pluralitása: „[M]inden tudományos produktum értékét, a dialektikus és történelmi materializmus alapján kimunkált jogelméleti koncepcióké is az határozza meg, hogy milyen mélyen, mennyire helyesen tárják fel a jogi jelenségek objektív törvényszerűségeit, hogy adekvátan tükrözik-e vissza az objektív valóságot. Ezzel egyúttal érthetővé válik az a polemikus viszony, amely a marxista jogelméleten belül a különböző, eltérő nézetek és felfogások között kialakult."[1602] Mindezeken túl felhívja a figyelmet arra, hogy a marxista jogelmélet megújításában fontos szerepet játszhat a polgári jogfilozófia marxizmussal szimpatizáló követőivel folytatott tudományos diskurzus.

hu/2018_2.pdf); Jog és jogfilozófia. Tanulmányok Peschka Vilmos egyetemi tanár, akadémikus emlékére. In: *Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae.* LIII–LIV. Ann. 2016–2017. (Editio specialis in memoriam Vilmos Peschka) ELTE, Budapestini, 2019. (Szerzők: Lamm Vanda, Sajó András, Varga Csaba, Szabadfalvi József, Prugberger Tamás, Bragyova András, Szabó Miklós, Szigeti Péter, Szalma József, Szilágyi Péter, Nagy J. Endre, Zsidai Ágnes, Szmodis Jenő)

[1599] Peschka Vilmos jelentősebb jogelméleti tárgyú művei: *A jogviszonyelmélet alapvető kérdései.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1960.; *Jogforrás és jogalkotás.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965.; *A modern jogfilozófia alapproblémái.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1972.; *Max Weber jogszociológiája.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.; *A jogszabályok elmélete.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.; *Az etika vonzásában.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.; Jog *és jogfilozófia.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980.; *Gondolatok a jog sajátosságáról.* (Akadémiai székfoglaló 1983. június 22.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.; *A jog sajátossága.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.; *Appendix „A jog sajátosságához".* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – MTA, Budapest, 1992.

[1600] Peschka Vilmos: Marxista és szocialista jogelmélet. *Jogtudományi Közlöny,* XXIII. évf. (1968) 4. sz. 166. o.

[1601] Uo. 166. o.

Peschka az 1960-as években megjelent műveiben a marxizmus klasszikusainak társadalomelméleti kiindulópontjára alapozott, a jog belső, normatani elemzését taglaló munkáival hívta fel magára figyelmet. Első jelentős monográfiája 1960-ban jelent meg *A jogviszonyelmélet alapvető kérdései* címen, melyet egy „marxizmusba oltott fogalmi-analitikai pozitivizmust" eredményező törekvésnek tekinthetünk.[1603] E korai művében már tárgyalja – Lukácsra hivatkozással[1604] – a jogi visszatükrözés elméletét, amikor a társadalmi viszonyoknak a jogviszonyokban való tükröződéséről szól: „A termelési viszonyoknak a jogviszonyokban való közvetett tükröződése esetén a termelési viszonyok által meghatározott valamely társadalmi viszony fejeződik ki közvetlenül jogviszonyok formájában."[1605] Jogszemléletében mindezt összekapcsolja a tartalom és forma marxista kategóriapárjával, azaz a termelési viszonyok által meghatározott társadalmi viszonyok, mint tartalom jogi formában való kifejeződésének gondolatával.

A jog lényegi jellemzőinek meghatározásakor a marxizmus klasszikusait hivatkozva a Szabó Imre-fémjelezte érvelési móddal szembesülhetünk: „A jogszabály az uralkodó osztálynak [...] – az adott gazdasági alap által meghatározott – akaratát fejezi ki, mégpedig meghatározott, előírt módon megjelenő formában. A jogszabályt [...] az uralkodó osztály érdekében, ennek az osztálynak a szerve, erőszakszervezete, az állam hozza létre, alkotja vagy [?!] szankcionálja. A jogszabály mögött [...] az állam mint kényszerítő apparátus áll, amely szükség esetében kikényszeríti a jogszabályban megkövetelt magatartást."[1606] Később némiképp „finomítja" álláspontját, amikor ekképp fogalmaz: „A jogi norma a jogi felépítmény intézményi részébe tartozik, társadalmi jelenség, társadalmi realitás", illetve „[a] jogszabályokban foglalt előírások és rendelkezések bonyolult, rendkívül sokrétű társadalmi folyamatokban

[1602] Uo. 168. o.

[1603] Vö. Szabó Miklós: Jogelmélet és jogszociológia... 505. o.

[1604] Peschka Lukács György *A különösség mint esztétikai kategória* (1957) című művére kivatkozva a következőket írja: „A tudományos visszatükrözés [...] értelmes absztrakcióhoz úgy jut el, hogy jelenség és lényeg közvetlen kapcsolatát megszünteti, felbontja, szétválasztja és a lényeget megragadva, adekvátan kifejezi a jelenség és lényeg törvényszerű összefüggéseit." (Peschka Vilmos: *A jogviszonyelmélet alapvető kérdései*...23. o.) Érdemes utalni Lukács gondolataira, melyet Peschka szinte szó szerint átvesz: „A tudományos visszatükrözés alaptendenciája a jelenség és a lényeg világos elválasztása; [...] Mindebből következik, hogy a valóság tudományos visszatükrözésének fel kell bontania a jelenség és lényeg közvetlenül adott kapcsolatát, hogy megragadva a lényeget, elméletileg kimondhassa a jelenség és lényeg törvényszerű összefüggését." (Lukács György: *A különösség mint esztétikai kategória.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957. 181–182. o.)

[1605] Peschka Vilmos: *A jogviszonyelmélet alapvető kérdései*... 90. o.

[1606] Uo. 101. o.

realizálódnak."[1607] A jogszabály (jogi norma) és a jogviszony összefüggését és kölcsönös kapcsolatát elemezve később kijelenti: „A jogszabály állami kényszerrel biztosított magatartási szabály, amely az embereknek, a társadalom tagjainak magatartását, viselkedését, akarati aktusait, azaz a társadalmi viszonyokat szabályozza. A jogszabály nem ideológiai forma, nem tartozik a tudatformák területére, hanem olyan társadalmi realitás, felépítményi jelenség, amely a felépítmény intézményi részében foglal helyet."[1608]

Az 1965-ben közzétett *Jogforrás és jogalkotás* című művében[1609] ugyancsak központi fogalomként használja a jogi visszatükröződés elméletet, illetve a tartalom és forma kategóriapárt: „A társadalmi viszonyoknak a jogalkotás menetében történő tartalmi visszatükröződése a jogalkotási folyamatban olyan tartalmi-jogi előmunkát jelent, amely a jogi norma végső megformálása és az így nyert jogi forma normativitása, normatív funkciója szempontjából teljességgel elengedhetetlen."[1610] A társadalmi viszonyoknak a jogalkotás folyamatában való sajátos tartalmi visszatükröződése során az osztályviszonyok meghatározó szerepéről, osztálytartalmáról beszél: „Az államakarati megformálás viszonylatában az uralkodó osztály akarata [...] tartalomként jelentkezik" – melyet végső fokon az „objektív társadalmi-gazdasági viszonyok határoznak meg" –, „[e]zért helyes a jog tartalmaként az uralkodó osztály akaratát megjelölni."[1611] Ugyanakkor újszerű megállapításként kijelenti, hogy a termelési viszonyoknak a „jogkeletkeztető" hatása a jogalkotás menetében (a „specifikus tükrözési folyamatban") sajátos „jogi mozgásban" megy végbe, azaz rendelkezik olyan önmozgással, ami mentesíti a gazdasági alap kizárólagos determináló hatása alól.[1612] Peschka e helyen maga is utal arra, hogy a termelési viszonyoknak a jogi normák vonatkozásában megnyilvánuló meghatározó funkciója számos egyéb társadalmi, politikai, ideológiai tényező, összefüggés és mozzanat közbeiktatása útján valósul meg.[1613]

[1607] Uo. 107. o.

[1608] Uo. 135. o.

[1609] Említésre érdemes, hogy a „belső számúzetését" élő Szabó József rövid recenziót szentelt Peschka monográfiájának. Vö. Szabó József: Jogforrás és jogalkotás – Rechtsquelle und Rechtserzeugung. Ungarisch. Von Vilmos Peschka. *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*, Bd. XVI (1966) 169–170. o.

[1610] Peschka Vilmos: *Jogforrás és jogalkotás*... 348. o. Majd így folytatja: „Itt a tartalomnak a jogalkotási folyamatban is szükségszerű elsődlegességéről, a tartalomnak a jogalkotás folyamatában a formába, illetve a formának a tartalomba átcsapásáról van szó." (Uo.)

[1611] Uo. 359. o.

[1612] Uo. 56. o. „Ebben a társadalmi folyamatban és mozgásban a termelési viszonyok a végső, a meghatározó mozzanatot jelentik, amelyen ez az egész folyamat mint alapon nyugszik." (Uo.)

[1613] „A termelési viszonyok, a gazdasági alap és a jogi felépítmény, ezen belül különösen a jogi normák között fennálló az az általános összefüggés – amelynek lényegét a termelési viszonyok meghatározó és keletkeztető szerepe jelenti – tehát számos más társadalmi, politikai és ideológiai tényező közrehatásával, további társadalmi viszonyokon és folyamatokon keresztül konkretizálódik. A termelési viszonyoknak a jogot keletkeztető szerepe, a gazdasági alap és a jogi normák általános összefüggésében, csupán közvetetten, áttételeken keresztül jelentkezik." (Uo. 57. o.) Max Weber jogszociológiájáról szóló 1975-ben megjelent munkájának záró bekezdésében a gazdaság és jog összefüggésének tárgyalásakor Peschka saját marxista álláspontját a következőképpen összegzi: „[A] termelési-gazdasági viszonyok nem egyedül és kizárólagosan, de végső fokon és általában meghatározzák a jogszolgáltatást, a jogi gondolkodást, egyszóval a jogrendszer alakulását, mely gazdasági determináció azonban a legkevésbé sem jelent mindig közvetlen meghatározottságot, hanem gyakran más társadalmi, politikai és ideológiai mozzanatok közvetítésével történik, és egyáltalában nem zárja ki a jogrendszernek viszonylagos önállóságából fakadó immanens fejlődését." (Peschka Vilmos: *Max Weber jogszociológiája*... 134. o.)

Ezt követően megjelent írásaiban a már korábban is érintett kérdések további részletezésével találkozunk. Így többek között a jogi visszatükröződés (a másodlagos teleológiai tételezés) gondolatával, a jog ontológiai kidolgozásának szükségességével, a jog mint sajátos társadalmi objektivációnak az elemzésével foglalkozik.[1614] Peschka ezekben a műveiben nem egyszerűen adaptálja Lukács filozófiai téziseit, hanem azokat a jogra vonatkoztatva igyekszik továbbfejleszteni. Az 1972-ben megjelent *A modern jogfilozófia alapproblémái* című munkájában pedig a kortárs nyugati analitikus jogpozitivista felfogásokkal polemizálva kívánja az általa képviselt marxita jogelmélet sajátosságait vizsgálni. Szemben áll minden formális, pozitivista, normativista felfogással, illetve az „örökérvényű mértékvilágból" levezethető koncepciókkal. Álláspontja szerint „[a] marxista jogelmélet a világ anyagi egységét hangsúlyozva, elismeri a norma Sollen-jellegét, de ezt a Sollent a Sein sajátos visszatükröződésének tartja. A jogi normát az objektív valóságot visszatükröző, olyan sajátos, társadalmi objektivációnak tekinti, amelynek egyik sajátossága éppen normativitásában, Sollen-jellegében fejeződik ki."[1615] Könyvében külön fejezetben tér ki a jog ontológiai megalapozására. Véleménye szerint a marxista jogfilozófia a jog helyét és alapját a társadalmi viszonyokban látja. A társadalmi viszonyok totalitásán belül ugyanakkor az egyes vonatkozások nem töltenek be hasonló szerepet, azaz eltérő jelentőséggel bírnak. Megállapítása szerint a „marxista szociológia" a társadalmi viszonyok összességéből prioritást tulajdonít a termelési viszonyoknak: „[A] marxista jogfilozófia a jog helyét és alapját kutatva, mindig szem előtt tartja a társadalmi viszonyokról szóló, ezeket a megállapításokat, s ezek alapján a jog helyét a társadalmi viszonyok totalitásában jelöli ki, azt a tényezőt pedig, amely a jog alapját jelenti, amely a jogot végső fokon meghatározza, a társadalomban uralkodó, mindenkori termelési-gazdasági viszonyokban

[1614] Vö. Peschka Vilmos: A jogtudomány és a joggyakorlat. *Jogtudományi Közlöny*, XXII. évf. (1967) 8. sz. 482–491. o.; Célszerűség a munkafolyamatban és a jogi normában. *Állam- és Jogtudomány*, XI. köt. (1968) 2. sz. 208–247. o. E műveiben számos helyen hivatkozik Lukács *Az esztétikum sajátossága* (1965) című (Német nyelven 1963-ban megjelent) munkájára.

[1615] Peschka Vilmos: *A modern jogfilozófia alapproblémái*... 100. o.

látja."[1616] A marxista jogelmélet a materialista dialektika visszatükröződési elméletét vallva a jogra úgy tekint, mint társadalmi objektivációra, mely a gazdasági-társadalmi viszonyok „sajátos visszatükröződése": „A jogban [...] más visszatükröződési fajtákhoz hasonlóan ugyanaz a társadalmi valóság fejeződik ki, ugyanazon kategóriák segítségével, csak a szubjektum alkotó, aktív tevékenysége folytán ez a társadalmi valóság sajátos módon, jogi objektivációként tükröződik. [...] A jog nem egyszerűen az állam, a jogalkotó önkényes, bármilyen tartalmú kijelentése, normája, de nem is a gazdasági-társadalmi viszonyokban adottként, készen található jogszabályok összessége."[1617]

A társadalomelméleti és a jogtani megközelítés egyaránt jelen van az 1979-ben publikált *A jogszabályok elmélete* című monográfiájában. Mindazon kérdések, amelyek korábban foglalkoztatták Peschkát, e művében is tárgyalásra kerülnek. Így a jog osztályjellegének és az állammal való szoros kapcsolatának tétele,[1618] a jog – munkára visszavezethető – teleologikus jellege,[1619] továbbá a másodlagos teleologikus tételezés gondolata,[1620] a társadalmi viszonyok jogi visszatükröződésének elmélete,[1621] a forma

[1616] Uo. 319. o.

[1617] Uo. 342. o.

[1618] „Ami itt lényeges és döntő: a jogi norma történeti konkrétsága, osztálytartalma és az állammal való szoros kapcsolata, az a tagadhatatlan tény, hogy a jogszabály a partikularitás és a nembeliség kapcsolatában alapvetően csak arra képes, hogy a partikularitást az uralkodó osztály, illetve az adott társadalom követelményeinek alárendelje és csak ezen keresztül emelje a nembeli követelmények szintjére." (Peschka Vilmos: *A jogszabályok elmélete*... 14. o.)

[1619] „A jogi normának mint a társadalmi viszonyokat visszatükröző sajátos objektivációnak struktúráját, kategoriális felépítését mindenekelőtt teleologikus jellege határozza meg. A jogi norma akárcsak az emberek gazdasági és társadalmi viszonyait szabályozó egyéb szervezetek, intézmények, teleologikus tételezések eredményeként jönnek létre. [...] A jogi normában sajátosan kifejeződő teleologikus jelleg kategoriális mozzanatai a munkában megnyilvánuló teleologikus tételezés sajátos visszatükröződései." (Uo. 17. o.)

[1620] „[A] jogszabály kibocsátója, alkotója a jogi normában két teleologikus tételezést koncentrál, minek realizálódása két kauzális sor beindulását eredményezi. Ennek keretében a jogszabályban elsődlegesként az a teleologikus tételezés jelenik meg, amely meghatározott emberi magatartást tűz ki a jogalanyok számára célként, és az e célnak legyen jelleget kölcsönző jogkövetkezményt kilátásba helyező teleologikus tételezés csupán másodlagos, az elsőt támogató, annak legyen jellegét megalapozó, tehát annak tulajdonképpen a jogi normában teleologikusan megfogalmazott eszköze." (Uo. 89. o.)

[1621] „[A] jogi normát sajátos társadalmi objektivációvá, a gazdasági-társadalmi viszonyok sajátos visszatükröződésévé, e viszonyokat és hordozóik magatartását szabályozó sajátos, egynemű közeggé éppen specifikus megformáltsága, specifikus logikai-strukturális megszervezése teszi." (Uo. 103. o.)

és tartalom kérdése a jogban,[1622] a jog érvényességének társadalomelméleti magyarázata[1623] stb.[1624]

A lukácsi ontológiai alapvetés, a munkamodell jogra való alkalmazását a későbbiekben a jog sajátosságainak vizsgálatára irányuló műveiben végezte el.[1625] Ennek első darabja az 1984-ban *Gondolatok a jog sajátosságáról* címen megjelent akadémiai székfoglaló előadása volt, melyben ez irányú kutatásainak összefoglalását, illetve a téma monografikus kidolgozásának programját mutatja be. Peschka kiindulópontja

[1622] „A jogszabálynak – mint minden társadalmi jelenségnek, komplexusnak, folyamatnak és objektivációnak – specifikumát, éppígylétét mindenkor tartalom és forma viszonya, ellentmondásos egysége határozzák meg. Ahhoz tehát, hogy a jogi norma sajátossága előttünk teljességgel feltáruljon, nem érhetjük be a jogszabály teleologikus-normatív struktúrájának, formai oldalának elemzésével, hanem a vizsgáló figyelmet arra a tartalomra kell irányítani, amit ez a sajátos forma kifejez, ami ebben a sajátos strukturális felépítésben megszerveződik és kifejeződik. (Uo.)

[1623] „A jogi norma érvényessége tehát végső fokon azon alapul, hogy a jogi norma tartalma adekvátan fejezi-e ki a konkrét társadalmi, mindenekelőtt a termelési-gazdasági viszonyokat, a társadalomban élő osztályok és rétegek, elsősorban és döntően az uralkodó osztály érdekeit, szükségleteit, igényeit és akaratát." (Uo. 200. o.)

[1624] Érdemes e helyen Peschka 1979-ben, az IVR Jogfilozófiai Világkongresszuson tartott előadására utalni, mely később nyomtatásban is megjelent. Vö. Peschka Vilmos: A félreértett marxista jogelmélet ellen. *Állam- és Jogtudomány*, XXIII. köt. (1980) 1. sz. 112–116. o. A „félreértések" sokaságából három tételt emel ki, mintegy megvédve és egyben tisztázva, pontosítva a marxista jogelmélet „valóságos" tartalmát. A jog gazdasági-társadalmi meghatározottsága tétel kapcsán megjegyzi: „A marxista jogelmélet [...] abból indul ki, hogy a gazdasági-termelési viszonyok végső fokon meghatározzák ugyan a jog fejlődését, de a gazdasági feltételek csupán egyik mozzanatát jelentik annak a társadalmi komplexusnak, amelyben a jog megjelenik és működik. A jogra [...] számos más társadalmi-politikai és ideológiai tényező is hat, de tekintettel arra, hogy a gazdasági viszonyok a társadalmi totalitás jelenségeit végső fokon meghatározzák, a különféle társadalmi, politikai és ideológiai tényezők a társadalmi összmozgáson belül a jog vonatkozásában közvetítő áttételek, amelyeken keresztül a termelési viszonyok determináló hatása indirekten érvényesül." (Uo. 112. o.) Majd később hozzáteszi: „A marxista jogelmélet mindig hangsúlyozta, [...] nemcsak azt, hogy a jognak viszonylagos önállósága van, hanem hogy a jognak ez a belső felépítése, struktúrája a gazdasági feltételekkel gyakran inkongruens viszonyban áll." (Uo. 113. o.) A jog a gazdasági-társadalmi viszonyok sajátos visszatükröződése tétellel kapcsolatosan kijelenti: „A jog nem a valóság megismerésére irányuló logikai ítélet, ismeretelméleti megállapítás, hanem a társadalmi valóság szabályozására irányuló jogi előírás, rendelkezés. [...] Ami a jogi visszatükröződéssel kapcsolatos másik félreértést illeti, a jogi visszatükröződés éppúgy, mint bármely más visszatükröződési forma, a társadalmi-gazdasági viszonyokat nem közvetlenül, nem mechanikusan és fotokopikusan leképezi, másolja." (Uo. 114. o.) Végül a jog értékjellegének elutasítását kritikaként megfogalmazó tétellel szemben kijelenti: „A marxista filozófiának az emberi lényeg marxi fogalmára épülő [...] értékkoncepciója az, amelyet a jog és érték összefüggésének megvilágításához is irányadónak tekintek. [...] A jog értékét és értéktelenségét [...] az dönti el, hogy mennyiben járul hozzá az emberi lényeg kibontakozásához és realizálódásához, illetve konkrétan a jog társadalmi szerepét és funkcióját figyelembe véve hogyan tükrözi vissza és szolgálja az emberi lényeg kibontakozása és realizálása irányában a fejlődő gazdasági-társadalmi viszonyokat." (Uo. 115. o.)

[1625] Ennek egyik korai vizsgálatát lásd Peschka Vilmos: Lehet-e a jognak ontológiája? *Állam- és Jogtudomány*, XXIII. köt. (1980) 3. sz. 382–407. o. (A tanulmány valójában *A jog sajátossága* című 1988-as monográfiája első fejezetének előpublikációja.

szerint a jog ontológiai értelemben a társadalmi létbe ágyazott, azaz „a jogi szabályozás folyamatát és menetét – akárcsak a társadalmi létét – a teleologikus tételezések egész sorának megszakíthatatlan láncolata jellemzi; hogy a jogi objektiváció és a jogi folyamatok osztoznak a társadalmi lét ama sorsában, hogy abban a tudat alkotó mozzanat s nem pusztán kísérő jelenség; hogy a jogi visszatükröződés és egyáltalán az egész jogi szabályozás során – akárcsak a társadalmi létben – mindvégig állandóan alternatívák, értékelések, választások és döntések folyamatával állunk szembe; hogy a jog ideológiai objektiváció, amelyet a társadalmi lét alkotó elemévé, mozzanatává éppen a társadalmi lét gyakorlatában kifejtett hatékonysága tesz; hogy a jog a társadalmi létet és viszonyokat tükrözi vissza; hogy a jog a társadalmi alternatívák értékelésénél és eldöntésénél meghatározott társadalmi érdekeket érvényesít; hogy a jog alapvető kategóriái (általános, különös, típus stb.) a társadalmi lét kategóriái."[1626] Összegzésképpen megállapítja, hogy „a jog léte társadalmi lét, [azaz] a jog mint az egyik társadalmi komplexus létezik".[1627] A jog önálló ontológiájáról Peschka szerint nem beszélhetünk, ugyanakkor a jog társadalomontológiai vizsgálata, amely alapján a jog sajátossága, specifikus vonásai feltárhatók, nélkülözhetetlen. A jog szerinte nem lét, hanem tudati, ideológiai jelenség, normatív objektiváció, amely csak társadalmi hatékonysága folytán jut társadalmi „létrelevanciához": „A jog tehát társadalomontológiai helyét tekintve az eszmei, ideológiai szférába tartozik, tudati objektiváció, amelynek létszerűségét, létrelevanciáját az határozza meg, hogy egyfelől mind tartalmi, mind formai mozzanatait a társadalmi létből meríti, annak sajátos visszatükröződése; másfelől működésében, funkciójában a társadalmi lét konfliktusainak, problémáinak a megoldására irányul."[1628] Fontos sajátosságként emeli ki, hogy az ojektivált jogi tartalom „legyen-jelleget", „legyen-struktúrát" vesz fel, melynek az a különlegessége, hogy államilag érvényesíthető szankció alapozza meg.[1629]

A székfoglalójában jelzett monografikus feldolgozásra nem kellett sokat várni. 1988-ban jelent meg *A jog sajátossága* című monográfiája, melyet életműve összefoglaló jelleggű szintézisének tekinthetünk.[1630] Könyvében részletesen tárgyalja a jog ontológiáját, a jog mint a társadalmi totalitás egyik komplexusa teóriáját, a jogi visszatükröződés tézisét, valamint a jog mint sajátos társadalmi objektiváció kérdését.

Peschka álláspontja szerint – amit már korábban is megállapított – önálló jogi ontológia nem lehetséges, ugyanakkor indokoltnak tartja a jog társadalomontológiai kifejtését. A jog társadalomontológiája hangsúlyozottan sajátos szemléletmó-

[1626] Peschka Vilmos: *Gondolatok a jog sajátosságáról*... 6–7. o.
[1627] Uo. 7. o.
[1628] Uo. 8. o.
[1629] Vö. uo. 16–17. o.
[1630] Nem véletlenül nevezi Szilágyi Péter Peschka művét „opus magnumnak". Vö. Szilágyi Péter: Társadalomelmélet, társadalomontológia, jogfilozófia (Peschka Vilmos nyomán – korrekciókkal) In: Jog és jogfilozófia. Tanulmányok Peschka Vilmos egyetemi tanár, akadémikus emlékére... 125–126. o.

dot jelent. Kiindulópontja szerint „[a] társadalmi lét létszerű különössége mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy a társadalmi lét komplexusok komplexusa."[1631] Majd így folytatja: „[A] társadalmi komplexusok totalitásának [...] az elsőbbsége és meghatározó szerepe nem jelenti a részkomplexusok sajátosságának eltűnését, sőt, éppen az összkomplexusban elhelyezkedés és a különböző komplexusokkal való relációk azok, amelyek a részkomplexusok sajátosságát felszínre hozzák."[1632] A komplexusok komplexusából álló társadalmi lét egységét a teleologikus tételezés alapozza meg. A társadalmi lét ontológiája megértése szempontjából kiemelt jelentősége van az objektív valóság szubjektív visszatükröződésének: „A visszatükröződésnek, a visszatükröződési formáknak, az ideológiáknak a társadalmi hatékonysága az alternatív döntés mint közbeékelődő mozzanat funkciója következtében áll be. [...] E visszatükröződési folyamatnak [...] szerves része az alternatív választás, az alternatívák eldöntése."[1633] A jog azzal, hogy a társadalmi lét tényeit, a társadalmi magatartásokat sajátos módon a tudatban visszatükrözi, a teleologikus tételezések és alternatív döntések sorozatában tárgyiasul és külsővé válik. Peschka vizsgálódásai alapján megállapítja, hogy a jog léte társadalmi lét, és mint sajátos társadalmi objektiváció, mint az egyik társadalmi komplexus létezik, és ezért lehet a társadalomontológia részeként, társadalomontológiai aspektusból vizsgálni: „A jog társadalomontológiai kutatása és elemzése mindenekelőtt annak az ontológiai törvényszerűségnek a maximális figyelembevételét feltételezi, hogy a jog mint társadalmi részkomplexus alá van vetve a társadalmi totalitásnak, a társadalmi összmozgás egészének. A jog tehát mint társadalmi jelenség, komplexus, objektiváció a vizsgálódás tárgya. Mi több, a jognak azok a sajátosságai is, amelyek létszerű különösségét megalapozzák, csak a társadalmi totalitásból érthetők meg."[1634]

A jog a társadalomnak mint komplexusokból álló komplexusnak, azaz a társadalmi totalitásnak az egyik komplexusa, Peschka elméletének egyik kulcsfontosságú tétele. A lukácsi ontológiára alapozott gondolat szerint „[a] jog azért társadalmi komplexus, mert egyfelől a társadalmi totalitás része, másfelől viszont különböző társadalmi mozzanatok összessége, bonyolult egysége. A jogot mint társadalmi komplexust különféle cselekvések, magatartások, viszonylatok és tárgyiasságok hozzák létre, tartják működésben. [...] [A] jog mint komplexus különféle társadalmi magatartások és viszonyok összessége, mely mozzanatok azonban a jogban sajátos módon jelennek meg és fejeződnek ki mint a jogi komplexus alkotó részei."[1635]

A jog mint visszatükröződés tézise kapcsán érdemes megemlíteni, hogy Peschka jogelméletének mindvégig megőrzött eleme a lét rétegzettségének hartmanni és

[1631] Peschka Vilmos: *A jog sajátossága*... 19. o.
[1632] Uo. 20. o.
[1633] Uo. 21. o.
[1634] Uo. 31. o.
[1635] Uo. 34. o.

lukácsi teóriáját továbbfejlesztő törekvése. A jogi visszatükröződés elméletének kidolgozásával a jogi komplexus sajátosságaként megállapított tétele szerint „a jog mint egész, mint társadalmi komplexus több rétegből tevődik össze", így mindenekelőtt jogi normákból és a jogi normák érvényesülésétől elválaszthatatlan jogviszonyokból mint rétegekből: „[A] jogot mint komplexust, mint résztotalitást a maga teljességében az objektív valóság sajátos visszatükröződésének tekintjük, tehát nemcsak a jogi normákat, hanem a jogi normákat konkretizáló jogviszonyokat is."[1636]

Végül Peschka felfogásának központi gondolata – a jog mint sajátos társadalmi objektiváció – ismételten terítékre kerül művében. Ahhoz, hogy a jog betölthesse rendeltetését és kifejthesse hatását „külsődleges tárgyiassági formát" kell öltenie, azaz sajátos társadalmi objektivációként kell megjelennie: „A jog mint sajátos társadalmi visszatükröződés [...] leválik a tükröző tudatról, eloldódik attól, és sajátos tárgyiasságában mint társadalmi-ideológiai objektiváció önálló életet él."[1637] Később így fogalmaz: „A jog mint társadalmi-ideológiai jelenség a tudat objektivációja."[1638] Megítélése szerint a jogi objektivációk csupán a „befogadó" tudatában léteznek, érvényességük is tőle függ. Emellett külön hangsúlyozza a jogi objektivációk (jogi norma, jogügylet, jogviszony stb.) összetettségét. Peschka szerint a jogi objektivációk „emberi magatartásokban, tettekben, cselekvésekben, működési folyamatokban jelennek meg, vagy pedig nyelvi kifejeződésükben, szóban és írásban."[1639] A jogi tartalom nyelvi kifejezése kapcsán megemlíti, hogy „[a] jogi tartalomnak [...] a nyelv anyagában történő megformálása a különféle sajátosan jogi struktúrák, kategóriák és fogalmak segítségével jelenti azt az egynemű közeget, amely specifikusan a jogi objektivációra jellemző. [...] [A] nyelv anyagában specifikus jogi kategóriák és struktúrák jelennek meg, amelyek mint a jog sajátos egynemű közege a legintenzívebben és leghatásosabban képesek a jogi tartalmakat a társadalomba bevezetni, a jogi szabályozás voltaképpeni rendeltetését megvalósítani."[1640] E gondolatai jól tükrözik, hogy az 1980-as évek közepétől nagy figyelmet szentelt a jogi hermeneutika eredményeinek, sőt egészen odáig eljutott, hogy a jogot egyenesen a hermeneutika modelljének nevezte.[1641]

Peschka teoretikus munkásságának záró műve az 1992-ben megjelent *Appendix „A jog sajátosságához"* című tanulmánykötet, melyben *A jog sajátossága* című műve írása közben – 1984 és 1988 között egyébként publikált – tanulmányait tette közzé

[1636] Uo. 72. o.
[1637] Uo. 122. o.
[1638] Uo. 123. o.
[1639] Uo. 133. o.
[1640] Uo. 136. o.
[1641] Vö. Peschka Vilmos: A jog mint a hermeneutika modellje. *Állam- és Jogtudomány*, XXIX. köt. (1986) 3. sz. 371–392. o. (A két évvel később megjelent *A jog sajátossága* című művében még nem tesz említést a jogelméletetre termékenyítőleg ható Hans-Georg Gadamer-féle modern hermeneutikáról.)

egy kötetben.[1642] Az itt megjelent négy esszében Friedrich Hayek, Hans Kelsen, Wolfgang Fikentscher és Hans-Georg Gadamer műveinek elemzése során a jog fogalmának, keletkezésének és tartalmának kérdéseit, az igazságosság mint a jogérvényesség alapjának problémáját, az általános és individuális jogi norma sajátosságait, a jogalkalmazás egyes eseteinek mint a hermeneutikus szituáció és kör viszonyait, a jogeset és az esetnorma egyes aspektusait különböző szempontból vizsgálja.

Peschka generációjához tartozó, de kevésbé jelentős jogelméleti gondolkodó volt Szotáczky Mihály (1928–1998)[1643] és Samu Mihály, akiknek a munkássága az elméleti jogtudomány más-más területeire fókuszált. Mindketten részproblémák elemzésével több-kevesebb sikerrel igyekeztek a marxista jogelmélet „megújítására", elsősorban a „vulgarizáló" elméletek „meghaladására".[1644] Szotáczky a jog „osztályakarat" jellegéről az 1950-es évek végén Peschkával folytatott jogelméleti vita során hívta fel magára a figyelmet.[1645] Míg Peschka az osztályakaratot az egyes egyének akaratával, azok tudattartalmával hozta összefüggésbe,[1646] addig Szotáczky a jog fogalmának alkotóelemeit tárgyaló könyvében igyekezett távolságot tartani a szocialista normativizmus voluntarizmusától, és végső soron az uralkodó osztály anyagi életfeltételei

[1642] A közölt tanulmányok: Hayek contra Kelsen. *Állam- és Jogtudomány*, XXVII. köt. (1984) 2. sz. 183–207. o.; Nóvumok Kelsen posztumusz normaelméletében. *Állam- és Jogtudomány*, XXX. köt. (1987–88) 3–4. sz. 357–380. o.; Az esetnorma, avagy a jogszabály és a jogeset kapcsolatának problémája. *Állam- és Jogtudomány*, XXVIII. köt. (1985) 2. sz. 217–250. o.; *Állam- és Jogtudomány*, XXIX. köt. (1986) 3. sz. 371–392. o.
[1643] Szotáczky Mihály (1928–1998) 1953-tól nyugalomba vonulásáig (1996) a Pécsi (Janus Pannonius) Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Állam- és Jogelméleti Tanszékén dolgozott. Kandidátusi fokozatot 1962-ben szerzett. 1969-ben egyetemi tanári kinevezést kapott. Életéről és munkásságáról lásd Visegrády Antal: In memoriam Szotáczky Mihály (1928–1998). *Jogtudományi Közlöny*, LIV. évf. (1999) 4. sz. 191. o.; Monory Gábor: Szotáczky Mihály. In: Kajtár István (szerk.): *Pécsi jogásztanárok emlékezete (1923–2008)*... 101–107. o.; Szabó Miklós: Jogelmélet és jogszociológia... 509–510. o. Jelentősebb jogelméleti művei: *A jogi akarat osztálytartalma*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1959.; *Az egyéni érdek és az osztályérdek viszonya a tárgyi jogban*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1962.; *A jog lényege*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1970.
[1644] Itt kell megemlíteni Péteri Zoltán (1930–2024) munkásságát, aki az 1970-es évek elejétől elsősorban a jogösszehasonlítás mint önálló diszciplína egyik legjelentősebb hazai képviselőjeként tevékenykedett. Publikációiban a nyugati tudományosság közvetítésével hozzájárult a szocialista normativizmus meghaladásához. E tárgykörben írt fontosabb tanulmányainak gyűjteményét lásd Péteri Zoltán: *Jogösszehasonlítás. Történeti, rendszertani és módszertani problémák*. (Szerk.: Fekete Balázs – Koltay András) Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, Budapest, 2010. 45–254. o.
[1645] Lásd erről bővebben Szotáczky Mihály: *A jogi akarat osztálytartalma*...; *Az egyéni érdek és az osztályérdek viszonya a tárgyi jogban*...; Peschka Vilmos: A jog akarati jellege normativitásával összefüggésben. *Állam- és Jogtudomány*, II. köt. (1963) 485–532. o.; *Jogforrás és jogalkotás*... 362–409. o.; Szotáczky Mihály: *A jog lényege*... 123–134. o.; Osztályérdek – osztályakarat – jog. In: Antalffy György – Samu Mihály – Szabó Imre – Szotáczky Mihály: *Állam és jogelmélet*... 353–362. o.
[1646] „A jogban megformálódó osztályakarat [...] az osztály egyéneinek individuális, pszichológiai értelemben vett egyes akarataiban az osztályérdek hatására kialakuló általánost jelenti." (Peschka Vilmos: *Jogforrás és jogalkotás*... 380. o.)

által meghatározott osztályakaratot vélte fölfedezni a jog mögött.[1647] Fő jogelméleti tárgyú műve 1970-ben, *A jog lényege* címen jelent meg, melyben a szocialista normativizmus osztályakarat-fölfogásának vulgarizáló elemeit kívánta a maga módján meghaladni. Ugyanakkor kiindulópontja megmaradt a jogfogalom akarati interpretálásánál. Álláspontja szerint a jogi normák („jogi döntések") alapjául szolgáló akarat „kollektív akarat, a mindenkori uralkodó osztály anyagi életfeltételei által meghatározott és törvényerőre emelt akarat, tehát osztályakarat."[1648] A jog konkrét fogalmának definiálásakor sem lép túl az 1950-es években használatos megfogalmazáson, amikor kijelenti: „Az uralkodó osztály akaratát kifejező, állami kényszerrel biztosított magatartásszabályok összességét (rendszerét), amelynek rendeltetése az uralkodó osztály társadalmi (gazdasági-politikai) létfeltételeinek biztosítása jognak, vagy jogi normarendszernek nevezzük."[1649] A jog lényegének jellemzésekor egyértelműen állást foglal jog és politika viszonyáról, amikor azt állítja, hogy „a jog lényege alapjaiban politikai, azaz osztályviszonyok által meghatározott", és ezt nem elhallgatni, kell, hanem nyíltan kell kimondani.[1650] A szocialista jog osztályjellegét illetően megállapítja, hogy a szocialista jogban megjelenő osztályakarat nem az „egyes dolgozók akaratának mennyiségi értelemben vett összességét jelenti", hanem „az egész munkásosztály akaratának a kifejezése", mely „a felépült szocializmus korszakában [...] az egész dolgozó nép közös érdekeit fejezi ki."[1651]

A jog és igazságosság kapcsolatáról szóló fejtegetéseiben az igazságosság jogra vonatkoztatott értelmezésekor ismételten tetten érhető a korszellem, azaz a hivatalos marxista kategória- és fogalomrendszerben való gondolkodás. Így az igazságosság tartalmát a társadalom anyagi életfeltételei határozzák meg, melyben egy attól függő „érték-érdekviszony" fejeződik ki. Mindez alkalmas a „társadalmi-politikai és jogi intézmények" értékelésének történelmileg adott vonatkozásait feltárni.[1652] Végül a szocialista jog lényegi vonásainak bemutatásakor a „burzsoá" vagy másnéven „kizsákmányoló típusú" joggal szembeni sajátosságokról beszél. A marxizmus alaptéziseivel összhangban vallja az új, „minőségileg magasabb rendű jogtípus" progresszivitását, illetve a klasszikusok által megkerülhetetlennek tekintett tézist, a szocialista jog átmenetiségét: „A szocialista jog funkciójának perspektívikus [...] fejlődése [...] sajátos ellentmondást rejt magában, amennyiben ez a jog olyan

[1647] „A jogi értelemben vett osztályakaratnak mint jogalkotó akaratnak csak az uralkodó osztály képviselőinek tudatos tevékenysége által kinyilvánított olyan akarat tekinthető, amely történetileg az uralkodó osztály objektív, közös érdekeinek adekvát kifejezése." (Szotáczky Mihály: *A jog lényege...* 121. o.)

[1648] Uo. 79. o.

[1649] Uo. 84. o.

[1650] Uo. 80. o.

[1651] Uo. 168–169. o.

[1652] Vö. uo. 251. o.

gazdasági és társadalmi viszonyok, sőt olyan ideológiai viszonyok létrehozására és általánossá tételére irányul, amelyek közepette általában véve a jog, így a szocialista jog sem szükséges többé, amelyek közepette a szocialista jog a szocialista államhoz hasonlóan elhal."[1653] Ugyanakkor mindaddig, amíg a szocialista jog egzisztál, a kizsákmányolásmentességből adódóan a szabályozás „baráti együttműködésen" és „kölcsönös támogatáson" alapszik, és ebből adódóan a jog a „dolgozók többségének, a felépült szocialista társadalomban pedig az összes dolgozó" akaratát fejezi ki. Mindezeken túl Szotáczky szerint a szocialista jogot a „magasfokú demokratizmus" jellemzi, ahol az állampolgárok jogegyenlősége „tényleges, tartalmi", illetve amelyben a jog „mélységes humanizmusa" nyilvánul meg a burzsoá jog „ál-humanizmusával" szemben.[1654]

A szocialista normativizmussal szembeni törekvések megalapozásában szerepet játszó Samu Mihály (1929–2015)[1655] munkásságában elsősorban az államelméleti irányultság volt a jellemző. A hatalom, a politika, a jog, a jogpolitika kérdéseinek vizsgálata során törekedett új elméleti tézisek megfogalmazására. Első jelentős jogelméleti tárgyú műve 1964-ben *A szocialista jogrendszer tagozódásának alapjai* címen jelent meg. Monográfiájában a jogrendszer tagozódásának alapját nem az azonos társadalmi viszonyokat szabályozó jogi normák, hanem „az uralkodó osztály érdekeltsége által meghatározott magatartási szabályok eltérő tartalma és formája" határozzák meg.[1656] Samu az 1980-as évek végéig követte és közvetítette a marxista állam- és jogelmélet főbb téziseit a jogi oktatást szolgáló tankönyveiben és jegyzeteiben, illetve tudományos publikációiban. A marxista elméleti megközelítéshez való viszonyát jól jellemzi, hogy egy 1978-ban megjelenő tanulmányában a jog elhalásának „klasszikus" dogmájáról a következőképpen vélekedett: „[Ö]sszefoglalásképpen válaszolnunk kell arra a kérdésre, időszerű-e a jog elhalása. Válaszunk a tudományos szocializmus tételeinek megfelelően – igenlő." Sőt a kommunista együttélés szükségszerű bekövetkezéséről így írt: „A jog fejlődésén belül olyan vonások kialakulásának elősegítése a követelmény, hogy lehetővé váljon a jogi szabályozásnak a

[1653] Uo. 345. o.

[1654] Vö. uo. 346–348. o.

[1655] Samu Mihály (1929–2015) 1962-ben szerzett kandidátusi fokozatot. 1964-től három évtizeden keresztül az ELTE Állam- és Jogelméleti Tanszék vezetője volt. 1968-tól egyetemi tanárként tevékenykedett. 1976-ban lett az MTA doktora. Életéről és munkásságáról lásd Szilágyi Péter: Jogbölcselet... 54. o.; Samu Mihály (1929–2015). *Jogtudományi Közlöny*, LXXI. évf. (2016) 2. sz. 123. o.; Szabó Miklós: Jogelmélet és jogszociológia... 508–509. o. Főbb jogelméleti tárgyú művei: *A szocialista jogrendszer tagozódásának alapjai*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1964.; *A hatalom és állam*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest, 1977.; *Jogpolitika – jogelmélet*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1989.

[1656] Samu Mihály: *A szocialista jogrendszer tagozódásának alapjai...* 180. o.

kommunista együttélés normarendszerébe való beépülése, e szabályok jogi jellegének elenyészése."[1657]

Jogelméleti munkásságának meghatározó eleme a jogpolitika sajátos „transzformációs" szerepének a magyarázata. Az 1970-es évek végén a jogpolitika elsőrendű feladatának a politikai törekvések és érdekek jogalkotás irányába való megszűrését, közvetítését hangsúlyozta. A rendszerváltozás idején megjelent könyvében a jogpolitikát a hatalmi igények közvetítéséből azok szabályozójává váló jelenségként igyekezett bemutatni: „Az utóbbi időben jogpolitikai követelménnyé válik a hatalmi viszonyok jogi szabályozásának [...] koncepcionális kimunkálása." A jogpolitika tudományos megalapozásának szükségességét mindvégig hangoztatta, ugyanakkor az 1989-ben megjelent könyvében a jogpolitika hatalmi viszonyokat szabályozó szerepének „tudatosítása és fejlesztése" kapcsán kijelentette, hogy a jogpolitika a szocialista rendszerben egyre jelentősebbé válik, mert „a szocializmus a demokratikus hatalmi berendezkedést föltételezi."[1658] Utóbbi kijelentését ezt követően „árnyalni" próbálta.[1659]

Ha nem is tartozott a korabeli jogelméleti gondolkodás fősodrába, de mindenképpen említésre méltó Kulcsár Kálmán (1928–2010) munkássága, aki a szocializmus időszakában a hivatalos jogelmélet alternatíváját is jelentő jogszociológia nemzetközileg ismert hazai megalapozójává vált.[1660] Már az 1960-as évek elejétől kezdődően

[1657] Samu Mihály: A jog elhalásának időszerűsége. *Jogtudományi Közlöny*, XXXIII. évf. (1978) 4. sz. 190. o.

[1658] Samu Mihály: *Jogpolitika – jogelmélet*... 92. o.

[1659] Vö. Samu Mihály: *Jogpolitika*. Rejtjel Kiadó, Budapest, 1997.; *Általános jogpolitika. A jog depolitizálása*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.; *Jogpolitika. A jog humanizálása*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2008.

[1660] Kulcsár Kálmán (1928. június 27., Erdőtelek – 2010. szeptember 4., Budapest) az egri jogakadémián folytatott tanulmányokat, melyet a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem jogi karán fejezett be 1950-ben. Jogi diplomájának megszerzése után katonai ügyészként, majd minisztériumi tisztviselőként, később bíróként tevékenykedett. 1953 és 1955 között tudományos aspiráns volt. 1956-ban védte meg kandidátusi, 1968-ban pedig akadémiai doktori értekezését. 1957-től tudományos kutató (MTA, ELTE), 1970-től az ELTE egyetemi tanára. 1973-ban az MTA levelező, 1982-ben pedig rendes tagjává választották. 1983–1988 között az MTA főtitkárhelyettese, majd 1988–1990 között igazságügyi miniszter volt, ezt követően 1993-ig ottawai nagykövetként működött. Életéről és munkásságáról lásd Pokol Béla: A magyar jogelmélet állapotáról...1330. o.; Szilágyi Péter: Jogbölcselet... 55–56. o.; Fleck Zoltán: Szocialista jogelmélet és szociológia. *Jogelméleti Szemle*, IV. évf. (2003) 4. sz. (http://jesz. ajk.elte.hu/2003_4.html); Varga Csaba: Kulcsár Kálmán jogszociológiai úttörése. *Jogelméleti Szemle*, XII. évf. (2011) 3. sz. (http://jesz.ajk.elte.hu/varga47.html); Egy jogtudós útkeresése: Kulcsár Kálmán emlékezése Egerről, katonai ügyész pályakezdéséről, az akadémiai jogtudományművelésben révbe érkezéséről. *Jogelméleti Szemle*, XIV. évf. (2013) 3. sz. 167–204. o.; Szabó Miklós: Jogelmélet és jogszociológia... 513–516. o. Jelentősebb elméleti művei: *A jogszociológia problémái*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1960.; *Társadalom, politika, jog*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1974.; *A jogszociológia alapjai*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976.; *Gazdaság – társadalom – jog*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982.; *A jogfejlődés sajátosságai: a jog mint eszköz*. (Akadémiai székfoglaló 1983. június 13.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.; *Politikai*

a szocialista normativizmus valóságképével szemben a jogszociológia nyújtotta lehetőségeken keresztül igyekezett a jog működését magyarázó elmélet megalkotására. Kezdetben úgy vélte, hogy a jogszociológia általános elmélete azonos lehet a jogelmélettel, és ilyen módon háttérbe szorítható a hamis társadalmi valóságot hirdető korabeli szocialista normativizmus. *A jogszociológia problémái* című, 1960-ban megjelent művében kiemeli, hogy a marxizmus joggal kapcsolatos nézetrendszere eredetileg szociológiai jellegű volt: „[A] marxista jogelmélet, már a klasszikusok munkáiban való megjelenésében is, a jogot társadalmi jelenségnek tekintette, olyan jelenségnek, amelyet önmagában nem, csak a társadalmi viszonyokból lehet megérteni, így a jogelmélet csak társadalmi (szociológiai) szemlélettel, módszerrel dolgozhat eredményesen."[1661] Kulcsár könyvének utolsó fejezetében hitvallásszerűen próbálja bizonyítani, hogy a marxizmus klasszikusaira alapvetően „szociológiai szemlélet" volt jellemző: „Emlékeztethetünk arra, hogy a marxizmus klasszikusai már akkor szociológiai, éspedig valódi szociológiai szemlélettel, és olyan módszerrel, amely a helyes eredményt egyedül lehetővé tevő módszer, vizsgálták a jogi és állami jelenségeket, amidőn a burzsoá jogszociológia számára a társadalmi viszonyok még nem értek meg, és amidőn a polgári jogszociológia maga is még csak gyermekcipőben járó kísérletezés volt."[1662] Az 1970-es évektől azonban már a jogszociológia önállóságát vallva megteremtette a hazai jogszociológia mint önálló diszciplína alapjait, mely közvetve hatást gyakorolt a magyar jogelméleti, illetve az egész hazai jogi közgondolkodásra. Kulcsár az 1976-ban megjelent *A jogszociológia alapjai* című monográfiájában még továbbment a jogszociológia megalapozásában és a jogelmélethez való viszonyának elméleti meghatározásában. Egyértelmű állásfoglalást tesz, amikor kijelenti, hogy „a szocialista társadalom további fejlődése objektíve igényli a marxista szociológia erőteljes fejlesztését." Ez a körülmény az egyes problémákra irányuló jogszociológiai kutatások elősegítésében, illetve a marxista jogelmélet szociológiai „elemének" átgondolásában nyilvánul meg.[1663] Ez utóbbi kapcsán megjegyzi: „Minthogy a marxista jogelmélet eredendő szociológiai szemlélete egyre erőteljesebben bontakozik ki, legalábbis a marxista jogszociológiára nézve állíthatjuk, hogy ennek a jogszociológiának általános elmélete azonos lehet a jogelmélettel, azaz a jogelmélet adhatja meg azt az általános elméleti alapot – a marxista szociológia részeredményei mellett –, amelyre a jogszociológia a maga elméletképző munkája során támaszkodhat, és amely a maga absztraktabb szintjén a jogszociológia elméleti eredményeit is hasznosíthatja."[1664] Ugyanakkor e helyen fontosnak tartotta

és jogszociológia. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987.; *A modernizáció és a jog*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1989.

[1661] Kulcsár Kálmán: *A jogszociológia problémái*... 245. o.

[1662] Uo. 264. o.

[1663] Kulcsár Kálmán: *A jogszociológia alapjai*... 361. o.

[1664] Uo. 370–371. o.

megjegyezni, hogy e lehetőség kiteljesedéséhez szükség van az 1930-as évektől kezdődően a marxista jogelméletre „rárakódott" normatív szemlélet, azaz a szocialista normativizmus maradványaitól való megszabadulásra. Bő tíz évvel később megjelent *Politikai és jogszociológia* című munkájában a magyar jogszociológia fejlődéstörténetét áttekintő fejezetben ezt a folyamatot, mint lezárt epizódot említi: „Az 1960-as évektől kezdődően folyamatosan gyengültek a »szocialista normativizmus« vonásai, míg végül 1971-ben Szabó Imre [utalás *A jogelmélet alapjai* című műre – Sz. J.] határozottan szembefordulva ezzel az irányzattal, szociológiai szemléletű jogelméletet épített fel."[1665]

A vizsgált korszak végén jelent meg *A modernizáció és a jog* című könyve, melyben a jog tudatos társadalomalakításban játszott szerepét vizsgálja. Az ún. centrum országok jogfejlődését mindig is mintának tekintő „Kelet-Közép-Európában" a társadalomtudományi, azon belül a jogtudományi irodalomban a rendszerváltozáshoz közeledve kurrens témává vált kérdésben fejtte ki álláspontját. Kulcsár érzékenyen rezonálva a világban bekövetkezett változásokra, immár jelentősen eltávolodott a marxista társadalom- és történelemszemlélet korábban általa is vallott nézeteitől.[1666] A modernizáció folyamatában fontos szerepet játszó jog bonyolult összefüggésrendszerére a következő összefoglaló jellegű magyarázatot adja: „Abból a tényből, hogy a modernizáció nagy összetettségű folyamat, amely átfogja a társadalom minden tevékenységi szféráját a gazdaságtól a politikán keresztül a kultúráig, következik, hogy a jog, mint ennek a folyamatnak az előrevivője csak akkor töltheti be sikeresen a szerepét, ha egyrészt önmagában is megváltozik (modernizálódik), másrészt képes ama jelenségek kibontakoztatásában való sikeres közreműködésre, amelyek e folyamat talaján keletkezve, magát a modernizációt viszik előre. Ebből következik [...], hogy a jog szerepe [...] nem csupán másodlagos ebben a folyamatban, hanem hatása túlnyomó részben közvetett is. Azaz nem vagy nem csak és nem elsősorban közvetlen normativitásában, az emberi magatartásnak a norma ráhatásával való alakításában lehet eredményes, hanem a folyamatok szabályozásában való részvételével, a társadalomban élő szerephálózat alakításával, intézmények és szervezetek teremtésével és formálásával stb. [...] [A] jog minden esetben [...] politikai és jogi kultúra kontextusában hat és működik."[1667] Kulcsár a későbbiekben is a modernizáció tematikáját előtérbe helyezve a jogszociológia társadalomelméleti megalapozására törekedett. Szintézisre törekvésének fontos jellemzője, hogy a jogszociológiai gondolkodást igyekezett a jogelméleti irányzatok széles körében elhelyezni. A jogszociológia mint szakszociológia művelésében ugyanakkor érdemi kutatásokat nem folytatott.

[1665] Kulcsár Kálmán: *Politikai és jogszociológia*... 136. o.

[1666] „A »szocialista vízió« alapján építkező társadalmak forradalom utáni évtizedeiben kialakuló néhány jelenség bizonyos hasonlóságot mutat a tradicionális és poszttradicionális társadalmakkal. A legfontosabb ezek közül az ideológia jellegének vagy legalábbis néhány összetevőjének változása, amelyek a társadalmi átalakulás, a modernizáció folyamata elméleti alapjául szolgáltak. Ez az ideológia, vagy néhány eleme »vallási« jelleget kapott, s ezért olyan funkciót tölt be, az innovációval, a társadalmi-politikai változásokkal szemben, mint a »hagyományos vallási terminusok« a tradicionális társadalmakban." (Kulcsár Kálmán: *A modernizáció és a jog*... 196. o.)

[1667] Uo. 211–212. o.

A Peschkát és kortársait követő fiatalabb nemzedék tagjaként indult Varga Csaba (1941)[1668] szakmai pályafutása, aki a marxista jogelméleti gondolkodásban tapasztalható ideológiai kényszerek „enyhülése" korai időszakában kezdhette meg kutató tevékenységét. Az 1970-es években keletkezett műveiben a jog marxizáló társadalomelméleti megalapozásának igényével lépett föl, ami sok szempontból belesimult a korabeli hazai jogelméleti fősodorba. Első jelentős monográfiája *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* címen 1979-ben jelent meg, melyben imponáló mennyiségű szakirodalmat feldolgozva mutatja be a kodifikációs tevékenység történetét a kezdetektől a szocialista törekvésekig. A jogalkotás e specifikus típusának vizsgálatát társadalomtörténeti kontextusba helyezve végezte el,[1669] kimutatva, hogy a kodifikációs elmélet mögött a filozófiai racionalizmus, a „matematikailag rendezett világkép", a természetjogi doktrína és ezek axiomatikus gondolata alapján szerveződött egységes nézetrendszer húzódik meg, amely a társadalom fölötti uralom gyakorlásának alkalmas eszközévé, politikai instrumentumává vált: „Ebből következően [...] a kodifikációs küzdelem csupán a politikai küzdelem leple, kifejeződési formája; hogy mind a feudális abszolutizmus, mind a feltörekvő burzsoázia kodifikációs kísérletei mögött meghatározott társadalmi erők meghatározott gazdasági-politikai törekvései állottak."[1670] Varga e művében – a későbbi tájékozódási irányokat is megelőlegzően – a jog analíziseként jó néhány olyan megállapítást tesz, melyben visszaköszönnek a Lukács György révén a hazai jogelméletbe begyűrűző fogalomrendszerből a közvetítés, illetve a visszatükröződés, vagy a Peschka által előszere-

[1668] Varga Csaba (1941. május 25., Pécs) a pécsi jogi karon szerzett diplomát. Kandidátusi fokozatot 1976-ban, MTA doktora fokozatot 1991-ben szerzett. 1965-től az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének kutatója. 1982-től 2002-ig az ELTE jogi karának oktatója, 1991-től egyetemi tanára. 1991 és 1994 között a Miniszterelnöki Tanácsadó Testület tagja, kormányfőtanácsos. 1995-től a Pázmány Péter Katolikus Egyetem jogi kara Jogbölcseleti Intézetének alapító professzora. 2011-ben emeritált. Életéről és munkásságáról lásd Pokol Béla: A magyar jogelmélet állapotáról... 1331–1332. o.; Szilágyi Péter: Jogbölcselet... 56. o.; Szabó Miklós: Jogelmélet és jogszociológia... 510–513. o. Jelentősebb jogelméleti művei a vizsgált időszakban: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.; *A jog helye Lukács György világképében*. Magvető Kiadó, Budapest, 1981.; *Politikum és logikum a jogban. A jog társadalomelmélete felé*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1987.

[1669] A kodifikációt a társadalmi gyakorlat részének tekintette, melyről megállapítja: „A maga közvetlenségében a kodifikáció nem más, mint forma: adott tartalmak szervezésének és objektiválásának eszköze. Társadalmilag konkrét szükségszerűséggel arculata ezért mindig meghatározott. Típusai, eszköztára ezért funkcióbetöltése szükségétől, a végső fokon determináló társadalmi önmozgástól függ." (Varga Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*... 328. o.)

[1670] Uo. 10. o.

tettel alkalmazott jogi objektiváció terminus, de szóba kerül a jog nyelvi formája, illetve a sajátos jogi racionalitás kérdése is.[1671]

Lukács filozófiai és jogfilozófiai jelentőségének külön kötetet szentelve jelentette meg 1981-ben *A jog helye Lukács György világképében* című munkáját. Az egy évtizeddel korábban elhunyt magyar tudós életművének jogi relevanciáját elsősorban az *Ontológia* alapján vizsgálja, és „egy új, marxista jogelmélet ígéretét felcsillantó" jogi ontológia kidolgozásának lehetőségét veti fel. Az életrajzi és hatástörténeti vonatkozások áttekintését követően megállapítja, hogy a szocialista normativizmus meghaladásában az *Ontológia* módszertanára lehet támaszkodni. Lukács művének a marxista jogelmélet megújítására gyakorolt hatását kivételesnek tekinti: „A lukácsi *Ontológia* a marxista jogelmélet belső megújulása szempontjából a legjobbkor született. Olyan megrögzött állásfoglalások kritikai felülvizsgálatára és meghaladására nyújt lehetőséget, amelyek módszertani gyökerei nemritkán a Lukács által ismeretelméletiként jellemzett megközelítésben rejlenek."[1672] A könyv második felében az *Ontológia* módszerét, egyes tételeit és összefüggéseit, a jogi szféra lukácsi leírását interpretálja, amelyből jogelméleti következtetéseket von le. A Lukács által képviselt jogfelfogás Vargát egyértelműen a társadalomelméleti megalapozású jogelmélet irányába tereli. Ennek kapcsán az *Ontológia* jogszemléletének elemzése, termékenyítő továbbgondolása saját jogelméleti nézőpont megalapozását sejtetik.[1673] Így részletesen tárgyalja a totalitásszemlélet módszertani kérdéseit, a komplexuselméletet és a közvetítés kategóriáját, továbbá a jog mint ojektiváció kérdését, a jog visszatükröződésként való felfogását,[1674] rendszerszerűségét, a jog különnemű ségét (érvényesség), a jogérvényesülés összetevőit (jogi racionalitás, „jogászi világnézet", jogi nyelv és logikai dimeziói). Varga legkonstruktívabb megjegyzései a konkrét jogi mechanizmusok elemzése kapcsán nyilvánulnak meg, mint például a jogalkotás és jogalkalmazás dialektikájának ontológiai értelmezése: „[A]z ontológiai megközelítésben a jogalkotás primátusának helyét a jogalkalmazás foglalja el. Ennek persze semmi köze sincs a jogalkalmazás bármiféle önkényes önállósításához. Csupán annak elvi kimondásáról van szó, hogy a jogalkotás nem abszolút módon és nem is minden további feltétel nélkül meghatározó. Mint minden tételezés, ez is alá van vetve az emberi gyakorlat próbájának. Tehát a jogalkalmazás nem egyszerűen jogalkotói tételezések végrehajtása, hanem felelős döntés, ahol nagyon is valóságos érdekek csapnak össze, és kívánnak a joggal összeegyeztethető, de ugyanakkor a konfliktust a társadalmilag kívánatos irányban és módon valóban rendező megoldást. Jogalkotás és jogalkalmazás nemcsak feltételezik egymást, de folytonosan egymásba is kapcsolódnak. A jogi rendezés kinyilváníthatja ugyan a jogalkotói tételezések feltétlenül meghatározó szerepét (s ezzel a jogalkalmazásnak kizárólag a jogalkotás alá rendelését), ontológiai nézőpontból azonban ez nem több, mint a jog hivatalos működési elvének posztulálása, aminek valóságosságát végső fokon más – jogon kívüli – tényezők szabják meg."[1675]

Az 1980-as években megjelent tanulmányai a társadalomelméleti megközelítés továbbvitelének jegyében születtek. Erről tanúskodik az 1987-ben megjelent *Politikum és logikum a jogban. A jog társadalomelmélete felé* című tanulmánykötete. Írásaiban továbbra is meghatározó Lukács *Ontológiája* nyújtotta lehetőségek kiaknázása, a jogi gondolkodás társadalomelméleti megközelítésében a makroszociológiai jogelmélet szerepének föltárása, a jogalkotás, a kodifikáció és a jogracionalizálás viszonyrendszerének vizsgálata, a jogalkalmazás elméleti-módszertani kérdéseinek exponálása. A jogalkalmazás természetét vizsgálva, a hagyományos, klasszikus szillogizmus modelljére épülő formalista megközelítés, az ún. mechanikus jogalkalmazó képével szakítva, a bonyolult kölcsönhatásokat, a jogszabály és az eset egymásra vonatkozását hangsúlyozza.[1676] A jogot immár a tételes joggal szemben egy állandóan formá-

[1671] „A jog mindenekelőtt a gazdasági viszonyok, az osztályharc adott állapotának kifejlődése. [...] [A] társadalmi-gazdasági összmozgásban a jog nem egyszerűen tükörkép, elvont képmásként jelentkező tartalom, hanem a közvetítés eszköze, amelynek sajátos funkcionálásához sajátos formai megszervezése szükséges. [...] Sem születésében, sem további alakulásában a formai racionalitás nem öncélú: a politikai uralom érvényesülését, társadalombefolyásolása hatékonyságát támogatja. [...] A [...] jog [...] annak érdekében, hogy külső mértékül, mintául, a magatartás standardjául szolgáljon – mert ez az, ami objektivációja létértelme, amiért objektivitást nyert –, nyelvi formában rögzítik. A nyelvi forma nemcsak valaminő esetleges tartalomhordozó: adott nyelvi formáját a maga szövegszerűségében a jogot megtestesítőjeként ismerik el. [...] [A] formálisan racionalizált struktúra nem külső és véletlenszerű járulékként, csupán tartalmi kapcsolatai s vonatkozása révén járul a joghoz, hanem maga a tételezett, normatív, alkalmazandó, magatartási-döntési mintaként szolgáló jogi objektiváció az, ami formálisan racionalizált szervezettséget nyer." (Uo. 323–324. o.) Egy 1980-ban megjelent írásában Philip Selznick és Philippe Nonet könyvéről szóló szemlecikkében a jog instrumentalizációjáért lelkesedve a jog struktúrái átalakítását vizionálja. Vö. Varga Csaba: Átalakulóban a jog? *Állam- és Jogtudomány*, XXIII. köt. (1980) 4. sz. 670–680. o.

[1672] Varga Csaba: *A jog helye Lukács György világképében*... 151–152. o.

[1673] Könyve végén vállalkozásának eredményét értékelve a következőket írja: „Az *Ontológia* tulajdonképpeni jogelméleti hasznosítása persze úgy lenne a legeredményesebb, ha tanulságai a marxista filozófia egészén átszűrve vezetnének a jog egyes kérdéseinek újrafogalmazásához. Ám ez egyelőre túl nagy feladat, mert mindenekelőtt az *Ontológia* kellően elmélyült filozófiai értékelését, belső összefüggései ismételt átgondolását, a marxista filozófia hagyományos fogalomrendszerével történő kategoriális egyeztetését előfeltételezné. Mindezek hiányában a jelen vállalkozás lényegesen szerényebb kísérlet. A marxista jogelmélet néhány problémájának megvilágításához kívánt közelebbjutni a lukácsi életmű szempontunkból legfontosabb mozzanatainak csokorba gyűjtésével, rendszerbe foglalásával és néhány tanulságának levonásával." (Uo. 264. o.)

[1674] „A jog [...] közvetlen módon, ismeretelméleti értelemben csak önmagát mint posztulált jogi valóságot, az ember által felépített második természet egy szeletét tükrözi." (Uo. 221–222. o.)

[1675] Uo. 154–155. o.

[1676] „A jogalkalmazási folyamat alkotó jellege (tehát az, hogy a hozandó döntést nem egyszerűen a jogalkotói tételezés határozza meg, hanem a bíró saját értékelésén keresztül közvetlenül társadalmi-politikai környezete is) már a döntési premisszák kialakításánál megmutatkozik." (Varga Csaba: *Politikum és logikum a jogban. A jog társadalomelmélete felé*... 365. o.)

lódó, abból az adott pillanatban levezetett jelenségnek tekinti.[1677] Vizsgálódásaiban előtérbe kerül a kritikai helyzetfelmérés, módszertani tisztázás, ontológiai rekonstrukciós kísérlet, a jog, a nyelv és a logika rendszerszerű összefüggéseinek vizsgálata. Időközben Varga szemléletmódjának filozófiai, elméleti kiindulópontja is módosult, így előtérbe került a modern nyelvfilozófia és a kulturális antropológia hatása. Mindezek eredményeképpen az 1990-es évek elejére a társadalomelméleti megalapozású jogelmélet kialakításának helyébe a jogalkalmazás elméleti megalapozásának igénye lépett.[1678]

A „fényes szelek nemzedékéhez" képest egy egész emberöltővel fiatalabb generáció tagjaként kezdte meg tudományos működését Sajó András (1949).[1679] Az 1970-es évek végétől kezdődően közzétett jelentősebb írásaiban Peschka és Kulcsár hatása fedezhető fel. A marxista jogelmélet megújításának kísérlete során a jog társadalomelméleti megközelítése, illetve a jog elméleti szociológiai szemlélete koordinátarendszerében elemzi a jog jelenségvilágának számos mozzanatát. Az 1978-ban megjelent *Társadalmi szabályozottság és jogi szabályozás* című terjedelmes tanulmányában a hagyományos normativista megközelítéssel szemben kifejezetten szociológiai és szociálpszichológiai fogalmakat használva magyarázza a jog szabályozó szerepét, funkcióját. Kiindulópontja szerint a jogtudomány és különösen a jogelmélet a jog társadalmi összefüggéseinek megismerésére törekszik. Megállapítja, hogy „[a] jog a társadalom átfogó irányításának eszközeként jelenik meg mind bonyolultabbá váló társadalmi rendszerekben."[1680] Tanulmányában a szerepelmélet alapfogalmaiból kiindulva használja a pozíció és a szerep fogalmakat a társadalmi struktúra mint „együttműködési struktúra" meghatározásakor. Az együttműködés módját alap-

[1677] „Bármennyire provokatívnak hangzik [...] a jog nem azonos a pozitív, a tételes vagy tételezett joggal. A jog olyasvalami, amit a tételes jogból mindenkor éppen létrehoznak; ami a tételes jog közegén keresztül állandóan formálódásban van." (Uo. 405. o.)

[1678] Vö. Varga Csaba: *A bírói ténymegállapítási folyamat természete*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.

[1679] Sajó András (1949. március 25., Budapest) jogi diplomát az ELTE jogi karán szerzett. Ezt követően az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének munkatársa lett. Kandidátusi fokozatot 1972-ben, MTA doktora fokozatot 1983-ban szerzett. Oktató tevékenységet a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen (Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem), illetve az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán folytatott. 1991-től a Közép-európai Egyetem (CEU) professzora. 1995-ben az MTA levelező, 2001-ben rendes tagjává választották. 2008–2017 között az Emberi Jogok Európai Bírósága bírája volt. Életéről és munkásságáról lásd Pokol Béla: A magyar jogelmélet állapotáról... 1330–1331. o.; Szilágyi Péter: Jogbölcselet... 56–57. o.; Szabó Miklós: Jogelmélet és jogszociológia... 516–518. o. Jelentősebb jogelméleti tárgyú művei a vizsgált időszakban: *Társadalmi szabályozottság és jogi szabályozás*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.; *Jogkövetés és társadalmi magatartás*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.; *Kritikai értekezések a jogtudományról*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.; *Látszat és valóság a jogban*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1986.; *Társadalmi-jogi változás*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.; *Gazdaság és jog kapcsolata – jogelméleti szempontból*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.

[1680] Sajó András: *Társadalmi szabályozottság és jogi szabályozás*... 8. o.

vetően a termelőerők (Marx) szabják meg. Az együttműködésben meghatározott struktúrák alakulnak ki, amelyekben Sajó szerint az „objektíve szükséges cselekvések" meghatározta pozíciók alakulnak ki. Az együttműködési módok mint a pozíció szerinti viselkedésnek a másik pozícióhoz igazodó része adják a szerepet, mely nem más, mint „az egyazon együttműködési struktúra két pozíciója közti viselkedésre vonatkozó elvárások összessége." Majd így folytatja: „Az egyén számára a szereppel fejezhető ki cselekvésének társadalmi meghatározottsága, míg a pozíció mutatja a szerep objektív-strukturális alapját, amely objektív alap különféle elvárásokban való visszatükrözése válik a cselekvés irányítójává."[1681] A szerepelvárások tartalmilag szokásokban – normák önszabályozó rendszerében – manifesztálódnak, melyek normatív erejét a társadalmi gyakorlatból meríti. A hagyományos normativista felfogás kritikájaként állapítja meg, hogy „az együttműködési struktúrák alapvetően önmeghatározóak, s hogy a jogszabály a maga elvontságában csak kivételesen irányítja a viselkedést."[1682]

Az 1980-ban megjelent *Jogkövetés és társadalmi magatartás* című monográfiája a társadalmi integrációért felelős joggal mint „az állami cselekvés szabályával" foglalkozik.[1683] Vizsgálja, hogy milyen körülmények és milyen társadalmi folyamatok befolyásolják az állampolgárok jogszerű magatartását. Könyvében jogtudományi, ideológiakritikai és szociológiai megközelítést alkalmazva vizsgálja, hogy a társadalmi lét különböző szféráiban, a gazdasági-termelési folyamatban, a politikai-állami rendszerben és a mindennapi életben a társadalmi magatartás miként válik jogkövetéssé. Külön foglalkozik a jogkövetésnek a társadalmi tudattal való összefüggésével, illetve empirikus szociológiai és szociálpszichológiai kutatások eredményeire alapozottan azokkal az egyéni tudati tényezőkkel, amelyek a jogi szabályozás figyelembevételére indítanak. Sajó megközelítése a normativizmus mérsékelt és korszerűsített változataihoz képest is alapvető elmozdulást jelent.

Nagy visszhangot váltott ki az 1983-ban megjelent *Kritikai értekezés a jogtudományról* című műve, melynek előszavát a következő mondattal kezdi: „A jelen dolgozat végkövetkeztetése (kissé sommás formában), hogy a jogtudomány nem tudomány."[1684] Azaz nem természet- és nem társadalomtudomány, nem felel meg e tudományok paradigmájának, mivel vizsgálódása nem a „valóságra" irányul. Sajó itt

[1681] Uo. 20. o.

[1682] Uo. 34. o.

[1683] „A jog, mint program sajátosságát az adja, hogy nem pusztán az egyes alrendszerek meghatározta szabályozást végzi, és nemcsak az egyes alrendszereket szabályozza, hanem mindekelőtt az egyes alrendszerek közötti viszonyt: vagyis elsődlegesen az egész rendszer integrálását biztosítja, mégpedig alapvetően a termelési szerkezetnek megfelelően modellezve az »egész« struktúráját. Az alapvetően a termelésben meghatározott állami alrendszert a hatalmi-politikai viszonyok erősítik föl össztársadalmi-integratív jelentőségű alrendszerré." (Sajó András: *Jogkövetés és társadalmi magatartás*... 50. o.)

[1684] Sajó András: *Kritikai értekezés a jogtudományról*... 7. o.

abból a tudományszociológiai tézisből indul ki, hogy „tudomány az, amit a tudósok tudományként csinálnak."[1685] Szűkebb tudományszakjára vonatkozóan megállapítja: „A jogelméleti jogszociológia ugyan a mai napig jórészt csak teoretizál arról, milyen is lehetne, ha egyszer tudná, milyennek kell lennie, de a »valóság« figyelembevétele áll a kutatások előterében. Ez a valóság azonban inkább (normatív), mint társadalmi jellegű."[1686] Majd később így fogalmaz: „[A]z ágazati jogtudományokban, és részben a jogelméletben is a szociológiai szemlélet puszta stílusjegy, vagy mindenesetre nem sokkal több, mint bírói gyakorlaton túl fekvő tények (jogi tények) figyelembevétele."[1687] Sajó szerint amit „ma" jogtudománynak neveznek, az valójában „eltérő szintű elméletek és leíró tevékenységek konglomerátuma", és a „valóság" helyett a vizsgálódás „anyaga" lényegében a jogágban keresendő."[1688] Kritikusan állapítja meg, hogy „a jogtudomány elsősorban működésében, de tartalmilag is csak töredékesen tudomány. [...] Nincs sem egységes elméleti rendszer, mely áthatná a jogtudomány működését, sem egységes módszertan, melyet a jogtudomány követne."[1689] A jogtudományi megismerés kapcsán Lukács–Peschka-tézisét hivatkozza, mely szerint a munka modelljéhez hasonlóan a jogi szabályozás teleologikus tételezés, és a céltételezés sikerességéhez az objektív összefüggéseket kell figyelembe venni. Ugyanakkor a jogtudományi elméleti visszatükröződés során „a jogtudomány megismerési teljesítménye nélkülözi azt a megbízhatóságot és egzatságot, mely a közfelfogás szerint a tudományt jellemzi. A jogtudomány jórészt a jogból átvett fogalmakkal dolgozik, és a jogot használja, a jog pedig nem a valóság ismeretelméletileg helyes tükröződéseként tételeződik."[1690] Mindezt pedig elsősorban a jog normatív jellege rontja le, amely a „helyes" megismerés legfőbb akadálya. A jogtudomány jövőképéről a következőket vallja: „[A] tudományos elméletképzés formai követelményeinek fokozott érvényesülése várható [...] a jogi elméletekben. [...] A jogtudománynak a lehetőségek határáig szociotechnikává fejlesztése tudományelméleti szempontból is kívánatos, mert a juriszprudencia, mint techné részben éppen tudományos ambícióinak esve áldozatul, elmarad lehetőségeitől, és vele szemben jelentkező társadalmi igényektől."[1691]

Az 1980-as évek végéhez közeledve Sajó tudományos érdeklődésében változás következett be. A jogelméleti, jogszociológiai orientációt az alkotmányjog, az alapjogvédelem elméleti és gyakorlati kérdéseinek kutatása váltotta fel. Elméleti jogi vizsgálódásainak egyik lezáró műveként olvashatjuk az 1988-ban megjelent *Társadalmi-jogi változás* című munkáját, melyben a tudatos társadalomirányítás egyik legfontosabb

[1685] Uo. 14. o.
[1686] Uo. 95–96. o.
[1687] Uo. 103. o.
[1688] Uo. 112. o.
[1689] Uo. 124. o.
[1690] Uo. 161. o.
[1691] Uo. 196–197. o.

eszközeként felhasznált jogot vizsgálja. Bemutatja a társadalmi változás instrumentumának tekintett jog befolyásolási eszközeit, viszonyát az államhoz, illetve a politika szférájához. Tárgyalja továbbá az instrumentális szemlélet hatását a jogalkotásra és a jogalkalmazásra, és általában a jog működésére, kitérve a „jogátvétel" és jogi modernizáció problematikájára. Végül utalni kell az 1989-ben publikált *Gazdaság és jog kapcsolata – jogelméleti szempontból* című kismonográfiájára, melyben részletesen vizsgálja a jog és gazdaság viszonyrendszerét. Feltárja a kérdéskör elmélettörténeti előzményeit a marxista megközelítéstől egészen a kortárs elméleti magyarázatokig. A módszertani kérdések taglalása kapcsán szó esik a jog gazdasági elméletének (law and economics) kortárs irányzatáról.[1692] A gazdaság jogi visszatükröződésének elmélete alapján keresi a választ a gazdaság jogi szabályozhatóságának problémájára.

Az 1970-es és az 1980-as évek hazai jogelméleti gondolkodásában számos további szerző bontogatta szárnyait, de többségük szakmai-publikációs tevékenységének kiteljesedése túlmutat az 1989/90-es időszakon. E sorban fontos kiemelni Tamás András (1941)[1693] munkásságát, aki számos jogterület tudományos művelése mellett jogelméleti tárgyú írásaival is felhívta magára a figyelmet. Korai elméleti munkáiban Hegel hatása fedezhető fel. *Bíró és társadalom* című, 1977-ben megjelent művében Hegelre vonatkozó hivatkozásainak száma meghaladja a Marxra való utalásokat.[1694] Könyvében elemzi a normativitás és bírói jogalkalmazás természetét, valamint a jogtudat és jogérvényesülés dialektikáját. Az 1980-as évektől írásaiban a skandináv realizmus hatásával szembesülhetünk. Ígéretes elméleti jogi vizsgálódások és teoretikus megállapítások fűződtek Szilágyi Péter (1945)[1695] nevéhez, aki az 1970-es évek közepétől a jogi felelősség – preferáltan a „következetes determinista" koncepció – elméleti alapjainak vizsgálatára vonatkozó írásaival vált ismertté.[1696] Ezen túlmenően a jogalkotás, illetve a jogtudományi módszertan kérdéseit elemző tanulmányai jelentek meg a tárgyalt időszakban. Szintén itt említhető meg Visegrády Antal (1950)[1697]

[1692] Említésre méltó, hogy Sajó jelentős szerepet töltött be a jog gazdasági elmélete hazai meghonosításában. Vö. Sajó András: Közgazdasági vizsgálódások a jogról. In: Harmathy Attila – Sajó András (szerk.): *A jog gazdasági elemzése (Válogatott tanulmányok)*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1984. 5–42. o.
[1693] Életéről és munkásságáról lásd Szabó Miklós: Jogelmélet és jogszociológia... 526. o.
[1694] Tamás András: *Bíró és társadalom. A jogtudat és a jogérvényesülés dialektikája*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1977.
[1695] Életéről és munkásságáról lásd Szabó Miklós: Jogelmélet és jogszociológia... 524–525. o.
[1696] Szilágyi Péter: A jogi felelősség fogalma és alapjai. *Jogtudományi Közlöny*, XXIX. évf. (1974) 6. sz. 280–292. o.; A jogi felelősség társadalmi érvényesülése és feltételei. *Jogtudományi Közlöny*, XXIX. évf. (1974) 9. sz. 503–512. o.; A jogi felelősség alapja – avagy mire jó a felelősségelmélet. In: Asztalos László – Gönczöl Katalin (szerk.): *Felelősség és szankció a jogban*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 57–108. o.; A jogi felelősségi rendszer sajátosságai és alapkategóriái. *Jogtudományi Közlöny*, XLI. évf. (1986) 12. sz. 597–604. o.; *A szankcionálás és a szankció a jogi felelősségi rendszerben*. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 1990.
[1697] Életéről és munkásságáról lásd Szabó Miklós: Jogelmélet és jogszociológia... 529–530. o.

munkássága, aki a szociológiai jogelmélet tárgykörébe tartozó *A bírói gyakorlat jogfejlesztő szerepe* című 1988-ban megjelent monográfiájával tette le a névjegyét.[1698] Az 1980-as évek legvégén Szabó Miklós (1951)[1699] a jogi ontológia megalapozásának kérdéseivel foglalkozó terjedelmes tanulmányok közlésével szerzett ismertséget magának. Írásaiban többek között a jog és a teleológia viszonyával, illetve a jog működésének modelljeivel foglalkozott.[1700] Peschka ez irányú munkásságát követően Szabó újszerű megközelítésben vizsgálta a jogi ontológia alapkérdéseit. Elemzései során arra a következtetésre jutott, hogy a Lukács-féle teleológiai modell nem alkalmas egy jogelmélet ontológiai megalapozására. A lukácsi ontológia termékeny elemzése mindazonáltal további lehetőségekkel kecsegtet. Szabó önálló elméletalkotási kísérletre is vállalkozott, amikor a jog funkcionális megközelítését összekapcsolta a jog működésének mozzanataival.[1701]

A szocializmus korszakának jogelméleti öröksége természetesen további kutatást, elemzést és értékelést kíván. Az itt röviden bemutatott jogelméleti „teljesítmények" a még ma is alkotó jogtudósok tekintetében értelemszerűen nem jelenthetik az életművek általános értékelését, mivel az érintettek a rendszerváltozást követő majd három és fél évtizedes időszakban teljesítették ki tudományos működésüket. Ennek feldolgozása még várat magára.

[1698] Visegrády Antal: *A bírói gyakorlat jogfejlesztő szerepe*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1988.

[1699] Életéről és munkásságáról lásd: Szabó Miklós. In: Nagy Zoltán (szerk.): *Jogásztprofesszorok Miskolcon*... 663–669. o.

[1700] Szabó Miklós: Jog és teleológia. In: *Publicationes Universitatis Rerum Polytechnicarum Miskolciensis: Series Juridica et Politica*, Tom. III/a. Fasc. 1–4. Nehézipari Műszaki Egyetem, Miskolc, 1988. 87–135. o.; A jog evolúciós elmélete: Kísérlet egy fogalmi váz kialakítására. In: *Publicationes Universitatis Miskolciensis: Sectio Juridica et Politica*, Tom. IV. Fasc. 1–7. Miskolci Egyetem, Miskolc, 1990. 61–109. o.

[1701] A jog működésének általa felállított modelljéről a következőképpen ír: „A [...] javasolt modell a társadalmi lét szerkezetéből indul ki: az egyén-közösség-környezet közvetített viszonyából. Ebben a jog mint a pólusok között közvetítő objektiváció-típus kap helyet, a társas tevékenység szimbolikus mintáinak rendszereként. Két szerveződési szint (az egyéni-organizmikus és a társas-közösségi) megkülönböztetéséről és összekapcsolásáról van szó, s e kettősségnek a jog modelljében is meg kell jelennie. A jog tehát egyfelől objektivációs rendszerként a reprodukció mintáit rögzíti, s ezáltal meghatározza a társadalmi ténylegességet; a (jogi és nem jogi) szervezetek működése révén. Másfelől a kérdés a jog megjelenése az egyének tevékenységrendszerében. Ez egyrészt magának a társadalmi tevékenységrendszernek a ténylegessége, másrészt a szervezetek működéséből előálló társadalmi környezet ténylegessége hordozza. Ezekből építkezik az egyén, amikor modelleket alkot saját tevékenysége számára; e modellek leegyszerűsítő/leegyszerűsített struktúrája lép a környezeti komplexitás helyére, s teszi lehetővé a (sztereotipizált) cselekvést. Valójában azonban egy reprodukciós ciklusról van szó: a jogi ojektivációs rendszer kiképződéséről a társadalmi (egyénközi) gyakorlatból, és a további gyakorlatot alakító visszacsatolódástól. S e szerkezet akkor is létezik, ha sokszorosan összetett megjelenése elfedi a lényeget." (Szabó Miklós: A jog evolúciós elmélete: Kísérlet egy fogalmi váz kialakítására... 101–102. o.)

EPILÓGUS

A könyv végére érve a szerzőnek számolnia kell azzal a lehetőséggel, hogy minden igyekezete ellenére írásából kimaradtak olyan művek és szerzők, amelyekről, illetve akikről szólni kellett vagy lehetett volna. Sőt előkerülhetnek a jövőben még föl nem fedezett, esetleg kéziratban hátramaradt munkák, amelyek árnyalhatják a hazai jogbölcseleti gondolkodás történetéről kialakult eddigi ismereteinket. Ez utóbbira példa Horváth Barna *The Bases of Law (A jog alapjai)* című, 1948-ban készült angol nyelvű kézirata, ami Bibó István irathagyatékában maradt fenn, és csupán 2006-ban került magyar nyelvű tükörfordításban kiadásra. Ugyancsak itt említhető Hegedüs József *A szintetikus jogbölcselet alapjai. (ahogy ma – 1975-ben – látom azokat)* című kéziratának közelmúltbeli felbukkanása. De utalhatunk olyan kéziratra is, amelynek létezéséről Moór Gyula egyik közeli tanítványa számolt be. Solt Kornél mestere jogfilozófiai szintézisét tartalmazó több száz oldalas, nyomdai kiadásra előkészített kéziratáról az 1990-es évek elején tett említést, amelyet annak idején maga is látott, de sorsáról mind a mai napig nem tudunk többet. És ki tudja, hogy vár-e még ránk e tekintetben meglepetés?

A T. Olvasóban természetesen hiányérzet is adódhat, mivel az elmúlt bő három évtized hazai jogelméleti gondolkodásáról nem esik szó a kötetben. Úgy gondolom, hogy egy elmélettörténeti munkában a „kortársakról" nehéz olyan átfogó képet, elemzést adni, ami „lezártnak" lenne tekinthető. Olyan személyekről kellene írni, akikkel együtt élte meg a szerző a rendszerváltozás utáni évtizedeket, akikkel közösen igyekezett a hazai elméleti jogtudományt új utakra navigálni. A bekövetkezett változások előzményeit és eredményeit jól jellemzi a rendszerváltozás utáni korszak egyik jeles jogfilozófusa: „A létező szocializmus időszakában a magyar jogelmélet, a térség más országainak jogelméletéhez hasonlóan, a hivatalos rangra emelt marxista-leninista ideológia foglyává vált. A diktatúra puhulásával azonban, elsősorban Peschka Vilmos, Sajó András, Kulcsár Kálmán és Varga Csaba törekvéseinek köszönhetően, megjelentek olyan jogelméleti kezdeményezések, melyek új tájékozódási pontokat kerestek, és megkísérelték meghaladni a hivatalos jogelméleti kánont. A rendszerváltás időpontjában tehát a hazai jogelmélet már korántsem volt

monolit szerkezetű, 1989 után pedig a fejlődés új lendületet kapott. Mára a jogelméleti közösségben van autentikus képviselője a »jog gazdasági elemzésének«, a »jog és irodalom« irányzatának, a katolikus természetjognak, a jog antropológiai megközelítésének, vagy éppen az analitikus jogelméletnek, hogy csak néhány markáns irányzatot nevesítsünk itt."[1702] A közelmúlt jogelméleti irodalmáról már elkészült néhány áttekintő elemzés, amelyek nemcsak bemutatják, hanem értékelik is a rendszerváltozást követő hazai jogelméleti gondolkodás teljesítményét, intézményes viszonyait és az elméleti útkeresések eredményeit.[1703] Vagyis megtörténtek az első lépések!

[1702] Győrfi Tamás: A többrétegű jog koncepciója. *Miskolci Jogi Szemle*, II. évf. (2007) 2. sz. 119. o.
[1703] Varga Csaba: A jogbölcselkedés állapota Magyarországon. *Állam-és Jogtudomány*, XLVII. évf. (2006) 1. sz. 3–29. o. (Ugyanaz: *A magyar jogrendszer átalakulása 1985/1990–2005. Jog, rendszerváltozás, EU-csatlakozás.* (Szerk.: Jakab András és Takács Péter) II. köt. Gondolat – ELTE ÁJK, Budapest, 2007. 1132–1154. o.; Paksy Máté – Takács Péter: Kontinuitás és diszkontinuitás a magyar jogbölcseletben. Korreferátum Varga Csaba A jogbölcselkedés állapota Magyarországon című előadásához. In: *A magyar jogrendszer átalakulása 1985/1990–2005...* 1155–1165. o.; Szabó Miklós: Jogelmélet és jogszociológia... 510–542. o.

A MAGYAR JOGBÖLCSELETI IRODALOM VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA*

Adamy János
- *Systema anti-philosophicum de origine civitatis.* Posonii, 1801.

Albélyi Antal
- *Philosophiae juris paecognita.* Comaromii, 1831.

Angyal Pál
- *A jogbölcsészet alaptételei.* Dunántúl, Pécs, 1922.

Ágoston Péter
- A törvényismerési kötelesség a magánjogban. *Huszadik Század*, VIII. évf. (1907) 1. sz. 31–40. o.
- A magánjog osztályjellege és az osztályközi magánjog. *Szocializmus*, II. évf. (1907–08) 12. sz. 358–364. o.; 13. sz. 408–411. o.; 16. sz. 489–494. o.; 17. sz. 52–527. o.
- A nagybirtok hatása a magánjogra. *Huszadik Század*, IX. évf. (1908) 8. sz. 100–116. o.
- *A jogismerés kötelessége.* Magyar Jogászegyleti Értekezések. Új folyam, VI. köt. 41. füz. Pfeiffer, Budapest, 1913.
- *A jövő polgári törvénykönyvének tervezete.* (Klny. a „Munkásügyi Szemle" 1916. évi folyamából.) Nagyváradi Társadalomtudományi Társaság, Nagyvárad, 1916.

Ányos István
- *Normatív elvek az ethikában, jogban és aesthetikában.* Klny. A Magyar Filozófiai Társaság Közleményei 1911-iki évfolyamából. Budapest, 1911.

Bánó István
- *Elementa jurisprudentiae naturalis secundum vestigia celeberrimorum Franc. Nob. de Zeiller ac de Egger, aliorumque de jurisprudentia meritissimorum virorum conscripta.* Claudiopoli, 1836.

* A bibliográfia az 1990-ig megjelent művek adatait tartalmazza.

Bárány Gerő
- Jogbölcselkedés (I–III.) *Athenaeum*, X. köt. (1901) 2. sz. 223–230. o.; 3. sz. 356–366. o.; 4. sz. 514–532. o.
- Bűn és bűnhődés. *Athenaeum*, XI. évf. (1902) 2. sz. 227–238. o.; 3. sz. 306–319. o.; 4. sz. 443–458. o.

Bárd József
- Juriszprudencia és jogtudomány. *Jogtudományi Közlöny*, LV. évf. (1917) 13. sz. 120–122. o.
- *Pulszky Ágost jogbölcselete.* Magyar Jogászegyleti értekezések. XII. köt. 81. füz. Franklin-Társulat, Budapest, 1917.
- Somló Bódog jogászati alapvetése. *Huszadik Század*, XIX. évf. (1918) 6. sz. 346–354. o.
- A jogtudomány fejlődési iránya. *Huszadik Század*, XX. évf. (1919) 1–2. sz. 112–113. o.
- Somló Bódog. *Jogtudományi Közlöny*, LVI. évf. (1921) 5. sz. 33–36. o.

Benkő (Sámuel) Samuel
- *Tentamen philopatriae in Monarchiis et Aristocratiis promovendae philosophicum.* Vindobonae, 1787.

Berinkey Dénes
- A szociális jogi irány történeti alapjairól. *Magyar Jogélet*, IX. évf. (1917) 52. sz. 1–3. o.; X. évf. (1918) 2. sz. 3–5. o.; 3. sz. 3–6. o.

Bibó István
- *Kényszer, jog, szabadság.* Acta Litterarum ac Scientiarum Reg. Universitatis Hung. Francisco-Josephinae. Sectio: Juridico-Politica. Tom. VIII. Szegedi Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged, 1935.
- Vas Tibor: Die Bedeutung der transzendentalen Logik in der Rechtsphilosophie. *Jog*, II. köt. (1935) 2–3. sz. 150–151. o.
- Le dogme du „bellum justum" et la theorie de l'infaillibilité juridique. Essai critique sur la théorie pure du droit. *Revue Internationale de la Theorie du Droit*, vol. 10 (1936) no. 1. 14–27. o. (Magyar nyelven: *„A bellum justum" dogmája és a jogi tévedhetetlenség teóriájának kritikai esszéje.* [Ford.: Mold Attila és Zombor Ferenc] Bibó István Olvasókköri Füzetek. 3. füzet. Bolyai Kollégium, Miskolc, 1993.)
- Rechtskraft, rechtliche Unfehlbarkeit, Souveränität. *Zeitschrift für öffentliches Recht*, Bd. XVII (1937) H. 5. 623–638. o. (Magyar nyelven: Jogerő, jogi tévedhetetlenség, szuverenitás. [Ford.: Zsidai Ágnes] In: Dénes Iván Zoltán [szerk.]: *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2001. 321–334. o.)
- A jogelmélet fő kérdései tegnap és ma. Magántanári próbaelőadása, 1940. június 13. (Sajtó alá rendezte: Ruszoly József) *Jogtudományi Közlöny*. XLVII. évf. (1992) 3–4. sz. 89–95. o.)
- Dr. Bibó István egyetemi ny. r. tanár véleményes jelentése a Szegedi Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karához magántanári képesítése iránt folyamodó dr. Vas Tibor tudományos munkásságáról. (1947) MTAK Kézirattár Ms 5905/50–51.

- Losonczy István: A funkcionális fogalomalkotás lehetősége a jogtudományban. *Szellem és Élet*, V. évf. (1942) 3–4. sz. 171–175. o.
- Hozzászólás Moór Gyula „Jogfilozófia" c. előadásához. In: Jogfilozófia. (A Magyar Filozófiai Társaság vitaülése 1942 dec. 1-én.) *Athenaeum*, XXIX. köt. (1943) 2. sz. 167–170. o.
- Hans Kelsen: *Tiszta Jogtan.* (Bibó István fordításában) ELTE Bibó István Szakkollégium, Budapest, 1988.
- *Die Schule von Szeged. Rechtsphilosophische Aufsätze von István Bibó, József Szabó und Tibor Vas.* (Herausgegeben mit Bio- und Bibliographie versehen von Csaba Varga) Szent István Társulat, Budapest, 2006. 23–77. o.

Bihari Imre (fordítás)
- Ahrens, Heinrich: *Természetjog vagy jogbölcsészet.* (Ford.: Bihari Imre) Athenaeum, Pest, 1872.

Bochkor Mihály
- *Socialismus a jogban.* Ellenzék Könyvnyomda, Kolozsvár, 1905.
- *A jogtudomány új korszak küszöbén. Jogpolitikai tanulmány.* Stief, Kolozsvár, 1907.
- *A társadalmi szervezkedés szociológiája.* Szent-Bonaventura, Kolozsvár, [1909?]

Bodnár Zsigmond
- *A jog keletkezése és fejlődése s néhány apróság.* Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest, 1898.

Borbély Zoltán
- *A jogérték elmélete.* Stief, Kolozsvár, 1910.

Bossányi Farkas
- *Tripartitum juris philosophici actibus logicis principia tradens.* Tyrnaviae, 1706.

Brandenstein Béla
- Hozzászólás Moór Gyula „Jogfilozófia" c. előadásához. In: Jogfilozófia. (A Magyar Filozófiai Társaság vitaülése 1942 dec. 1-én.) *Athenaeum*, XXIX. köt. (1943) 2. sz. 175–176. o.

Brezanóczy Ádám
- *Explanatio juris naturae, publici universalis et gentium.* I–II. Posonii, 1795. (Második kiadás: Posonii, 1802; harmadik kiadás: Pestini, 1824.)
- *Vindiciae systematis philosophici de origine civitatis contra systema anti-philosophicum Joannis Adámy.* Posonii, 1801.

Carlowszky Zsigmond
- *Jus naturae.* (Kézirat) Eperjes, 1811. (Eperjes, Kollégiumi Könyvtár, Fq 532 – Prot. Kol.

Csarada János
- *A bölcseleti jog jegyzetei.* I. rész: A bölcseleti jog alaptanai. II. rész: Bölcseleti államjog. Politzer, Budapest, 1900.

Csatskó Imre
- Bevezetés a' természeti jogba. *Tudománytár*, III. évf. 1836. 11. kötet 84–131. o.
- A' természeti jog és vele rokon tudományok közti különbségről. *Tudománytár*, Új folyam, I. évf. 1837. Értekezések. 1. kötet 1. füzet 96–154. o.
- Természetjogi töredékek. *Athenaeum*, 1839. I. félév, 42. sz. 695–699. o.; 43. sz. 711–713. o.
- *Bevezetés a' természeti jogba és a' tiszta általános természeti jog.* Streibig, Győrött, 1839.
- Valami a' természeti jusból, tekintve, azt, a' mi e' tudományból a' Tudományos Gyűjtemény' 1832. esztendei V. vagy Májusi kötetében 36–58. lapon közöltetett. *Tudományos Gyűjtemény*, XXV, évf. (1842) 4. sz. 37–72. o.

Csiky János
- Szabad jog és szociológia. *Társadalomtudomány*, XV. évf. (1935) 1. sz. 1–17. o.

Darvai Dénes (Dionys)
- *A tárgyi jog bölcsészetének formális kérdései.* I. köt. *Bevezetés és I. rész: A jog fogalma.* Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1913.
- *Der Begriff „Recht".* Czegléd, 1924.

Demeter János
- *Pikler commentár.* Schmidl, Budapest, 1908.

Demién Antal
- *Dissertatio inauguralis ex jure Hungarico de eo.* Tyrnaviae, 1776.

Demkó György
- *A jog általános fogalma és eredete.* Ünnepi előadás a Budapesti Kir. Magy. Tud.-egyetem újjáalakításának CXXV. évfordulóján, Budapesten, 1905. május 13-án. Magyar Kir. Tud.-egyetemi Nyomda, Budapest, 1905. (Ugyanaz megjelent: *Bölcseleti Folyóirat*, XX. évf. [1905] 169–198. o.; *Religio*, LXIV. évf. [1905] 20. sz. 153–155. o.; 21. sz. 163–164. o.; 22. sz. 169–172. o.; 24. sz. 186–189. o.)
- A „célvagyon" hamis jogbölcseleti elmélete. *Religio*, LXVI. évf. (1907) 4. sz. 49–51. o.; 5. sz. 69–72. o.; 6. sz. 86–88. o.
- A természetjogi vagyontulajdonjog. *Religio*, LXVII. évf. (1907) 7. sz. 102–105. o.

Dékány István
- A társadalmi normák problémája és a mai jogbölcselet. *Athenaeum*, IX. köt. (1923) 1–3. füz. 1–31. o.
- *A társadalomfilozófia alapvonalai.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1933.

Dienes [Diénes] Sámuel
- *Báró Martini természet törvénnyéről való állatásainak magyarázatja, mellyet német nyelvből magyarra fordított, és a' maga költségén ki-adott Dienes Sámuel.* Bétsben, 1792.

Ereky István
- *A tárgyi és alanyi jogok dualismusa. Az alanyi közjogok rendszere.* Magyar Társadalomtudományi Társaság, Pécs, 1928.
- *A jogtudomány módszerei. A Duguit- és Kelsen-féle módszertani álláspontok bírálata.* (Klny. a Városi Szemle XV. évfolyamából) Budapest Székesfőváros Házinyomdája, Budapest, 1929.
- *A tárgyi jog egysége.* Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, Pécs, 1936.
- A tárgyi jog dualizmusa. In: *Emlékkönyv Kolozsváry Bálint dr. jogtanári működésének negyvenedik évfordulójára.* Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1939. 141–176. o.

Ertsey Dániel
- *Philosophia.* Debreczen, 1813.
- *Philosophia históriája.* Debreczen, 1825.

Esterházy Sándor
- *Bevezető a dr. Pikler Gyula jogbölcseletébe.* Mildner, Kassa, 1892.
- *A jog lényegéről.* Koczanyi és Vitéz, Kassa, 1893.
- *A ius szó jelentései a római jogban.* Koczányi és Vitéz M. Kir. Gazd. Tanintézeti Könyvkereskedés, Kassa, 1895.
- *A bölcseleti jogtudomány kézikönyve.* I. köt. Nauer, Kassa, 1897. [182 o.]; II. köt. Bernovits, Kassa, 1897. [165 o.]
- *A bölcseleti jogtudomány kézikönyve.* I. köt. [Bővített kiadás] Nauer, Kassa, 1897. [486 o.]

Feri Sándor
- *A jog és erkölcs egyes kérdései.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1962.

Fényes Samu
- *Jogfejlődés. Társadalombölcseleti tanulmány.* Maurer, Kassa, 1893.

Filó János
- *Jus naturae pro novello in vinea domini operario deductum ex demonstrato fine hominis.* Budae, 1781.

Finkey Ferenc
- *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi.* I. köt. *Bevezetés és a jogbölcsészet kifejlődésének története.* Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1908.
- Leibniz jogbölcsészeti és politikai eszméi. In: *Leibniz halálának kétszázadik évfordulója alkalmából.* A Magyar Filozófiai Társaság Könyvtára. 1. sz. Franklin-Társulat, Budapest, 1917. 152–197. o.

- Az általános jogtudomány és a nemzetközi jog az új jogi tanulmányi rendszerben. *Jogállam*, XV. évf. (1916) 1–2. sz. 83–93. o.
- *Binding Károly k. tag emlékezete.* A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XIX. köt. 9. sz. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1926.
- *Vitéz Moór Gyula új elmélete a büntetőjog magánjogi jellegéről.* Attila Nyomda, Budapest, 1941.

Fogarasy János
- *Magyar közpolgári törvénytudomány elemei. Kövy Sándor után.* Eggenberger, Pest, 1842.

Forster Károly
- *Jog, politika és bölcsészet.* I–II. köt. Zilahy, Budapest, 1874.

Frank Ignácz
- *Specimen elaborandarum institutionum juris civilis Hungarici.* Kassa, 1823.
- *Ősiség és elévülés.* Értekezés, mellyel Prof. Frank Ignácz a Magyar Akademiának levelező tagjává kineveztetvén helyt foglalt. (1848. september) A Magyar Királyi Egyetem betűivel, Buda, 1848.

Frey János
- *A természetjog vagy észjog léte.* Taizs, Pécs, 1903.

Frigyes Béla
- A jövő jogtudományának néhány alapvető kérdéséről. *Munkásügyi Szemle*, IX. évf. (1918) 19–20. sz. 469–481. o.

Fuchs János Sámuel
- *Elementa juris naturae.* Leutschoviae, 1803.

Gerlóczy Gyula
- *Alkalmazott észjogtan kérdések- és feleletekben.* Dr. Bauer Antal jogrendszere alapján és több forrás után. Emich, Pest, 1862.
- *Természetjogtan a vizsgálatra vagy szigorlatra készülők és a művelt rend számára.* I–II. füzet. M. Kir. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1877/1880. (Újabb kiadás: 1883.)

Gerőcz Kálmán
- *Az alakuló jog.* (Klny. a Sárospataki Főiskola 1917/18. tanévi értesítőjéből.) Sárospatak, 1918.
- *A jog alaptörvényei.* Vajda József Könyvnyomdája, Sátoraljaujhely, 1923.
- *A filozófia alaptanai.* Vajda József Könyvnyomdája, Sátoraljaujhely, 1927.
- *A filozófia kreditívái. Kredontológia.* Vajda József Könyvnyomdája, Sátoraljaujhely, 1933.
- *A jog módszere. A tartalom formába öntése.* Sátoraljaujhely, 1935.
- *Az érvény. A jog állandó feltétele.* Sátoraljaujhely, 1936.

Greguss Ágost (fordítás)
- Heinrich Karl Gross: *Bölcsészeti jogtudomány vagy természetjog.* (Ford.: Greguss Ágost) Heckenast Gustáv, Pest, 1854.

Greguss Mihály
- *Az észjogtudomány esedezőlevele.* (Kézirat 1837-ből) OSZK kézirattár Quart. Hung. 3652. 8–17.v. (Függelékként közli Miskolczy Ambrus: *Kossuth Eperjesen. Carlowszky Zsigmond és Greguss Mihály jogbölcselete.* ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2007. 67–76. o.)

Grosschmid Béni
- *Magánjogi előadások. Jogszabálytan.* Athenaeum, Budapest, 1905.

Haller Károly
- Adalék a jogforrások elméletéhez. *Jogtudományi Közlöny*, X. évf. (1875) 45. sz. 381–383. o.; 46. sz. 389–391. o.

Händel Béla
- A jogbölcsészet feladata és módszere. *Miskolci Jogászélet*, XVIII. évf. (1942. november) 9. sz. 129–140. o.

Hegedüs József
- Jogbölcseleti állandó adalékok a politikai bűncselekmény monográfiájához (Egy elkerülhetetlen ismétlésekbe bocsátkozó pragmatikus fejezet rendszeres jogbölcseletemhez). *Magyar Jogi Szemle* III. évf. (1922) 7. sz. 406–413. o.
- *A szinthétikus jogbölcselet vázlata és történelmi kialakulásának főbb mozzanatai.* Politzer Zsigmond és Fia, Budapest, 1930.
- Horváth Barna jogszociológiája. *Társadalomtudomány*, XIV. évf. (1934) 5–6. sz. 307–318. o.
- A természetjog rehabilitációja. *Jogállam*, XXXIV. évf. (1935) 5–6. sz. 253–257. o.
- A természetjog időszerűségéről. *Társadalomtudomány*, XIX. évf. (1939) 4–5. sz. 153–183. o.
- Aquinói Szent Tamás jogbölcseletének szintétikus jellege. In: Angyal Pál – Baranyay Jusztin – Móra Mihály (szerk.): *Notter Antal Emlékkönyv.* Szent István-Társulat, Budapest, 1941. 588–599. o.
- Időszerű jogbölcseleti kérdések Aristotelesnél. *Társadalomtudomány*, XXI. évf. (1941) 2. sz. 175–187. o.
- Szintézisre törekvés Gierke jogbölcseletében. (Széljegyzetek egy tanulmányhoz.) *Társadalomtudomány*, XXI. évf. (1941) 1. sz. 132–135. o.
- Spencer jogbölcseletének maradandó elemei. In: Eckhart Ferenc – Degré Alajos (szerk.): *Emlékkönyv Dr. viski Illés József ny. r. egyetemi tanár tanári működésének negyvenedik évfordulójára.* Stephaneum Nyomda, Budapest, 1942. 189–213. o.

- A jogpozitivizmus bukása. *Budapesti Szemle*, CCLXXL. köt. (1943) 207–218. o.; 300–309. o.
- Időszerű jogbölcseleti kérdések. *Társadalomtudomány*, XXIII. évf. (1943) 4–5. sz. 381–394. o.
- *A szintetikus jogbölcselet alapjai. (ahogy ma – 1975-ben – látom azokat).* https://drhegedusjozsef.hu

Hébelt Ede
- *Tanulmányok a jogügyletről. I. Módszertani bevezetés.* Franklin-Társulat, Budapest, 1912.

Hirsch Mihály
- *Positiones ex iure digestourm et iure criminali.* Tyrnaviae, 1775.

Hoffmann Pál
- *A jog lényege.* (Bevezetés a jogtudományba). Eggenberger, Pest, 1864.

Hornyánszky Gyula
- *A jog keletkezése és fejlődése.* Magyar Jogászegyleti értekezések. XVIII. köt. 8. füz. Franklin Társulat, Budapest, 1899.

Horváth Barna
- Az új magyar jogfilozófia. *Keresztény Politika*, II. évf. (1923) 3. füz. 152–156. o.
- *Az erkölcsi norma természete.* Budavári Tudományos Társaság, Budapest, 1926.
- Az erkölcsi rosszról. *Athenaeum*, XII. évf. (1926) 1–3. sz. 1–14. o.
- A materiális értéketika új iránya. *Athenaeum*, XIII. évf. (1927) 3–4. sz. 101–137., 233–236. o.
- A jogfilozófia jelentőségéről. *Budapesti Szemle*, CCVI. köt. (1927) 594. sz. 245–259. o.
- Természetjog és pozitivizmus. *Társadalomtudomány*, VIII. évf. (1928) 3–4. sz. 212–247. o.
- Die Idee der Gerechtigkeit. *Zeitschrift für öffentliches Recht*, Bd. VII (1928) H. 4. 508–544. o.
- Igazságosság és igazság. *Társadalomtudomány*, IX. évf. (1929) 3–4. sz. 209–247. o.
- Gerechtigkeit und Wahrheit. *Internationale Zeitschrift für Theorie des Rechts*, Bd. IV (1929) H. 1. 1–54. o.
- A common law ideológiája és a jogismeret ideológiája. *Társadalomtudomány*, X. évf. (1930) 1–3. sz. 87–115. o.
- Die Gerechtigkeitslehre der Vorsokratiker. In: *Studi Filosofico-Giuridici dedicati a Giorgo del Vecchio.* Societa Tipografica Modenese, Antica Tipografica Soliani, Modena, 1930. 336–372. o.
- Die Gerechtigkeitslehre des Sokrates und des Platon. *Zeitschrift für öffentliches Recht*, Bd. X (1930/31) H. 2. 258–280. o.
- Die ungarische Rechtsphilosophie. *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie*, Bd. XXIV (1930/31) H. 1. 37–85. o.

- *Die Gerechtigkeitslehre des Aristoteles.* Acta Litterarum ac Scientiarum Regiae Universitatis Francisco-Josephinae. Sectio: Juridico-Politica. Tom. IV. Fasc. 48. Szeged Városi Nyomda, Szeged, 1931.
- *Jogbölcseleti jegyzetek.* (Dr. Horváth Barna egyet. ny. rk. tanár előadásai és engedélye alapján összeállította: Tézsla József joghallgató) Szent István Társulat Rt, Budapest, 1932.
- *Bevezetés a jogtudományba.* Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged, 1932.
- Hegel und das Recht. *Zeitschrift für öffentliches Recht*, Bd. XII (1932) H. 1. 52–89. o.
- *Rechtssoziologie. Probleme des Geselschaftslehre und der Geschichtslehre des Recht.* Verlag für Staatswissenschaften und Geschichte G. m. b. H., Berlin – Grunewald, 1934. (Magyar nyelven: *Jogszociológia. A jog társadalom- és történelemelméletének problémái.* [Ford.: Zsidai Ágnes] Osiris Kiadó, Budapest, 1995.)
- Sociologie juridique et Théorie Processuelle du droit. *Archives de Philosophie du droit et de Sociologie Juridique*, vol. 5 (1935) no. 1–2. 181–242. o.
- Gerechtigkeit als Schein und Sein. *Zeitschrift für öffentliches Recht*, Bd. XV (1935) H. 4. 446–469. o.
- Lét, érvény, jog. *Szellem és Élet*, I. évf. (1936) 2. füz. 129–143. o.
- *A jogelmélet vázlata.* Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged, 1937.
- Summi Pontificatus. *Társadalomtudomány*, XX. évf. (1940) 1. sz. 5–22. o.
- A jogszociológia útja. *Társadalomtudomány*, XXI. évf. (1941) 1. sz. 43–74. o.
- *A géniusz pere. Sokrates – Johanna.* Universitatis Francisco-Josephina Kolozsvár. Acta Juridico-Politica 3. Kolozsvár, 1942.; (Újabb kiadás: Attraktor, Máriabesnyő – Gödöllő, 2003.); Német nyelven: Der Rechtsstreit des Genius: I. Sokrates; II. Johanna: a) Der Tatbestand, b) Das Verfahren. *Zeitschrift für öffentliches Recth*, Bd. XXII (1942) H. 1. 126–162. o.; H. 2–3. 295–342. o.; H. 4–5. 395–460. o.
- *Angol jogelmélet.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1943. (Újabb kiadás: Pallas Stúdió – Attraktor Kft., Budapest, 2001.)
- Demokrácia és jog. In: *Demokrácia.* A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának kiadása, Egyetemi Nyomda, Budapest, 1945. 43–67. o.
- Comment on Kelsen. *Social Research*, vol. 18 (1951) no. 3. 313–334. o. (Magyar nyelven: Kommentár Kelsenhez. [Ford.: Márton Miklós] *Állam- és Jogtudomány*, LI. évf. [2010] 3. sz. 329–349. o.)
- Field Law and Law Field. *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*, Bd. VIII (1957) H. 1. 44–81. o. (Magyar nyelven: Mezőtörvény és jogi mező. I–II. [Ford. Rigó Anett] *Jog – Állam – Politika. Jog- és politikatudományi folyóirat*, I. évf. [2009] 1. sz. 129–146. o.; 2. sz. 133–151. o.)
- *The Bases of Law / A jog alapjai.* Szent István Társulat, Budapest, 2006. (Eredeti kézirat címe: *Bases of Law in General.* MTAK Kézirattár Ms 5119/12.)

Horváth R. Károly
- A jogi kötelező erő forrása. *Athenaeum*, XXV. évf. (1939) 4. sz. 255–274. o.
- Hozzászólás Moór Gyula „Jogfilozófia" c. előadásához. In: Jogfilozófia. (A Magyar Filozófiai Társaság vitaülése 1942 dec. 1-én.) *Athenaeum*, XXIX. köt. (1943) 2. sz. 170–172. o.

- Das Problem der rechtsgeltung. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* Bd. XXXVI (1943) „Ungarn-Heft", 122–144. o.
- Jogtudomány és jogbölcselet. *Athenaeum*, XXX. évf. (1944) 1–2. sz. 22–32. o.

Horváth Sándor
- *A természetjog rendező szerepe.* Jelenkor, Budapest, 1941.
- *Társadalmi alakulások és a természetjog.* Jelenkor, Budapest, 1942.
- A természetjog egyedi vonatkozásai. Felolvasás a kassai nyári egyetemen (1943. július 24.) In: *Örök eszmék és eszmei magvak Szent Tamásnál. Bölcseleti és hittudományi tanulmányok.* Szent István Társulat, Budapest, 1944. 213–230. o.
- A természetjog közösségi vonatkozásai. Felolvasás a kassai nyári egyetemen (1943. július 26.) In: *Örök eszmék és eszmei magvak Szent Tamásnál...* 233–268. o.
- Az örök törvény – a természetjog. *Vigilia*, XIII. évf. (1948) 12. sz. 513–521. o.
- A természetjog. *Vigilia*, XIII. évf. (1949) 12. sz. 218–234. o.
- *Horváth Sándor O. P. Emlékkönyv. Örök eszmék Aquinói Szent Tamásnál.* (Összeállította: Dalóczi Márta, Fila Béla, Fila Lajos) Szent István Társulat, Budapest, 1985.
- *A természetjogról.* (Szerk.: Varga Csaba) Szent István Társulat, Budapest, 2012.

Illyésházy György
- *Disputatio de iustitia originali.* Trenchinii, 1640.

Irk Albert
- A normatív és explicatív módszertani felfogás a büntetőjogban. In: *Emlékkönyv Farkas Lajos tanárságának negyvenötödik éve alkalmából.* Stein János Egyetemi Könyvkereskedése, Kolozsvár, 1914. 93–106. o.
- A formális jogfilozófia a büntetőjogban. *Bűnügyi Szemle*, IV. évf. (1916) 5. sz. 161–178. o.
- A jog értékelése. In: *Jogi dolgozatok. A Jogtudományi Közlöny ötven éves fennállásának emlékére. 1865–1915.* Franklin Társulat, Budapest, 1916. 336–354. o.
- Schopenhauer jogfilozófiája. *Athenaeum*, IV. évf. (1918) 6. sz. 297–314. o.
- *Véleményes jelentés dr. Losonczy István habilitacionális kérelme tárgyában. Vinkler Jánossal együtt.* (Soksz.) Pécs, 1937.
- *Schopenhauer jogfilozófiája.* Értekezések a filozófia és társadalmi tudományok köréből. V. köt. 5. szám. (Felolvastatott a II. osztály 1938. október 17-én tartott ülésén.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1939.
- *A büntetőjog racionális és irracionális elemei.* Értekezések a filozófiai és társadalmi tudományok köréből. V. köt. 4. szám. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1938.
- A jog és a törvény. *Pannonia*, VIII. évf. (1943) 1–2. sz. 29–65. o. (Különlenyomatként: Pannonia Könyvtár 65. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, Pécs, 1943.)
- A jogérzet (Vázlat). In: Irk Ferenc (szerk.): *Irk Albert Emlékkötet* (Válogatás Irk Albert műveiből). MTA - Magyar Kriminológiai Társaság, Budapest, 1991. 137–143. o.
- A törvényjog és bírói gyakorlat pozitívjogon kívüli elemei: Metajog és pozitívjog. In: Irk Ferenc (szerk.): *Irk Albert Emlékkötet.* (Válogatás Irk Albert műveiből). MTA - Magyar Kriminológiai Társaság, Budapest, 1991. 115–135. o.

Jehlicska Ferenc (Rezső)
- *Pikler belátásos elmélete. Pikler jogbölcseletének és világnézetének kritikai vizsgálata.* Stephaneus, Budapest, 1908.
- *A modern polgári jog és a kath. keresztény erkölcstudomány (különös tekintettel a jövendő magyar polgári törvénykönyvre).* Stephaneum, Budapest, 1913.

Kacziány Nándor
- *Társadalmi észjog.* 1. füz. Fekete, Budapest, 1873.

Kallós Lajos
- *Alapelvek a magyarhoni polgárjogban. Kövy Sándor szerint.* Beimel, Pest, 1846.

Kecskés Pál
- *A keresztény társadalomelmélet alapelvei.* Szent István-Társulat, Budapest, 1938.
- *A keresztény társadalomelmélet irányelvei.* Actio Catholica Országos Elnöksége, Budapest, é. n. [1944]
- Természetjog. *Magyar Szemle*, XXXVIII. köt. (1940) 5. (153.) sz. 321–328. o.

Kende Ernő
- A jog nevelő hatása. *Proletárjog*, I. évf. (1919) 7. sz. 53. o.
- A jogi alaptanok tudománya és a jogbölcselet. *Proletárjog*, I. évf. (1919) 12. sz. 88–89. o.

Kéri
- Természeti és történeti jog. *Athenaeum*, 1840. II. félév 28. sz. 433–438. o.; 29. sz. 449–454. o.

Kiss Géza
- Szabad jog és szabad jogtudomány. *Jogállam*, VI. évf. (1907) 8. sz. 649–655. o.
- A jogalkalmazás elméletéről. *Erdélyi Múzeum*, Új folyam, III. köt. Kolozsvár, 1908. 123–133. o.
- Sociológia és jogalkalmazás. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, II. évf. (1909) 7. sz. 627–643., 736–755. o.
- *A jogalkalmazás módszeréről. Dogmatörténeti és kritikai tanulmány a magánjog köréből.* Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest, 1909.
- „Sociologiai módszer" a magánjogban (Reflexiók a kérdés legújabb irodalmához). *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, III. évf. (1910) 3. sz. 258–271. o.
- Billigkeit und Recht mit besonderer Berücksichtigung der Freirechtsbewegung. *Archiv für Rechts- und Wirtschaftphilosophie*, Bd. III (1910) 536–550. o.
- „Társadalomtudományi" reformok a jogtudomány és jogi oktatás terén. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, V. évf. (1912) 5. sz. 388–411. o.
- A jogtudomány sociologiai vagy kritikai módszere. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, VI. évf. (1913) 2. sz. 150–154. o.

- A jogszabályok elavulásának problémája a jogirodalomban. In: *A Debreczeni Magyar Királyi Tudományegyetem évkönyve az 1915/16. tanévről.* Debrecen, 1917. 207–229. o.

Kiss István
- *Bevezetés a jog- és államtudományokba. A jog és államtudományi tanrendszerre, s jogi pályára általában vonatkozó hazai szabályrendeletekkel és törvényekkel.* Érsek-Lyceum, Eger, 1877.

Kitonich János
- *Directio methodica processus iudiciarii juris consuetudinarii inclyti regni Hungariae.* Tyrnaviae, 1619.

Köleséri Sámuel
- *Axiomata juris naturae officiis.* Cibinii, 1723.
- *Az erköltsi filosofiának eleji.* Egy kézi könyv. Elsö rész. Tiſzta Erköltsi Filosofia. Réform. Kollégyom, M. vásárhely, 1817.

Kövy Sándor
- *Elementa jurisprudentiae Hungaricae.* Landerer, Cassoviae, 1800.

Kregár István László
- *Tractatus theoreticopracticus in tripartitum juris Hungarici decretum.* Tyrnavie, 1749.

Krisztics Sándor
- *A jog mint társadalmi irányeszme.* Pannonia Könyvtár. 53. Pécs, 1942.

Kulcsár Kálmán
- *A jogszociológia problémái.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1960.
- *Társadalom, politika, jog.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1974.
- *A jogszociológia alapjai.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976.
- *Gazdaság – társadalom – jog.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982.
- *A jogfejlődés sajátosságai: a jog mint eszköz.* (Akadémiai székfoglaló 1983. június 13.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- *Politikai és jogszociológia.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987.
- *A modernizáció és a jog.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1989.

Kuncz Ödön
- *Bevezetés a jogtudományba. Jogi encyklopédia.* Danubia, Pécs, 1924.
- *A jog birodalma. Bevezetés a jogtudományba.* (Második átdolgozott és bővített kiadás) Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1946.

Kunoss Endre
- Valami, a' Természeti Jogból. (Töredék-rész.) *Tudományos Gyűjtemény,* XVI. évf. (1832) V. köt. 36–58. o.
- Töredékrész a' természeti jogból. *Tudományos Gyűjtemény,* XX. évf. (1836) V. köt. 96–108. o.

Kunz Jenő
- *A munka. Tanulmány.* Kilián, Budapest, 1901.
- *A jog.* Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest, 1908.
- *Az igazságos jog.* Székfoglaló értekezés. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1904.

Ladányi Béla
- *Nemzeti jog és törvényhozás. Előismeretek a pozitív jog- és állambölcselethez és a törvényhozáshoz.* Athenaeum R. Társulat, Budapest, 1895.

Lakits György Zsigmond
- *Institutio elementorum iuris naturalis in usum gymnasiorum et scholarum grammaticarum per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas.* Typis Regiae Universitatis, Budae, 1778.

Lehotay András
- *Dissertatio iuridica de statu hominum, consistente primo in libertate, et huic opposita servitute.* 1694.

Losonczy István
- *A mulasztás I. A mulasztási bűncselekmények okozatossága.* Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R.-T., Pécs, 1937.
- Über die Möglichkeit und den Wissenschaftscharakter der Rechtswissenschaft. *Zeitschrift für öffentliches Recht,* Bd. XVII (1937) H. 2. 145–194. o. (Reprint megjelentetés: István Losonczy: *Abriss eines realistischen rechtsphilosophischen System.* [Anhang] [Herausgegeben mit Bio- und Bibliographie und Namenregister versehen von Csaba Varga] Szent István Társulat, Budapest, 2002. 93–142. o.)
- *A funkcionális fogalomalkotás lehetősége a jogtudományban.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1941.
- *Jogbölcseleti jegyzet.* Pécs, 1942.
- Losonczy István: *Jogfilozófiai előadásainak vázlata.* Kiadja: Dr. Sándor Imre, Pécs, 1948. (Nyomtatásban megjelent: Jogbölcseleti előadások vázlata. [1948] In: Losonczy István: *Jogfilozófiai előadások vázlata.* [Szerkesztette, kísérő szövegekkel és mutatókkal ellátta: Varga Csaba] Szent István Társulat, Budapest, 2002. 1–234. o.)
- *Abriß eines realistischen rechtsphilosophischen System* / Egy realista jogfilozófia alapvonalai [gépirat] 1948. (Nyomtatásban megjelent: István Losonczy: *Abriss eines realistischen rechtsphilosophischen System.* [Herausgegeben mit Bio- und Bibliographie und Namenregister versehen von Csaba Varga] Szent István Társulat, Budapest, 2002. 15–92. o. A ma-

gyar kézírásos alapszöveg rekonstruált változata nyomtatásban megjelent: Egy realista jogfilozófia alapvonalai. In: Losonczy István: *Jogfilozófiai előadások vázlata.* [Függelék] (Szerkesztette, kísérő szövegekkel és mutatókkal ellátta: Varga Csaba) Szent István Társulat, Budapest, 2002. 233–280. o.)
- *Jogfilozófiai előadások vázlata.* (Szerkesztette, kísérő szövegekkel és mutatókkal ellátta: Varga Csaba) Szent István Társulat, Budapest, 2002.

Luczenbacher János
- Elmélkedések a' Természeti Justudomány állapotjáról. *Tudományos Gyűjtemény,* XII. évf. (1828) VII. köt. 62–81. o.; IX. köt. 29–45. o.

Magyar Ferenc (fordítás)
- Ahrens, Heinrich: *Természeti jog vagy jogphilosophia, e tudomány állása szerint Némethonban.* (Ford.: Magyar Ferenc) Egri Érseki Főtanodai Könyvnyomda, Eger, 1850.

Markovics Pál
- *Praelectiones academicae de iure naturae.* I–II. Pestini, 1811/12.

Martini, Karl Anton
- *Positiones de lege naturali.* Viennae, 1767. (Budae, 1795.)
- *Lehrbegriff des allgemeinen Staatsrechts.* III. köt. Wien, 1783.
- *Des Freyherrn von Martini Lehrbegriff des Natur-Staats- und Völkerrechts. Aus dem Lateinischen. welcher den praktischen Theil des Naturrrechts enthält.* 2. köt. Sonnleithner, Wien, 1784.
- *Erklärung der Lehrsätze über das Naturrecht.* Wien, 1787.

Medveczky Frigyes
- *Jogtudomány és jogbölcselet.* Elnöki megnyitó beszéd a Magyar Filozófiai Társaság X. közgyűlésén. Pfeifer Ferdinánd Nemzeti Könyvkereskedése, Budapest, 1912.

Meszlény Artur
- *A svájci polgári törvénykönyvről. Magánjogi tanulmány társadalomtudományi alapon.* Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest, 1909.

Mihelics (Béla) Vid
- A tulajdonjog és Aquinói Szent Tamás. *Magyar Szemle,* X. köt. (1930) 1. sz. 45–52. o.
- *Katolikus tanítás a tulajdonjogról.* Új Ember Kiskönyvtára, 3. füzet. Budapest, 1946.
- *Jogfilozófia.* (Kézirat) 1946.
- *A jogfilozófia története.* (Kézirat) 1946.

Moór Gyula
- *Stammler „Helyes jogról szóló tana".* Magyar Jogászegyleti Értekezések. 25. füz. Új folyam, III. köt. Pfeifer Ferdinánd Nemzeti Könyvkereskedése, Budapest, 1911.

- A jog fogalma és az anarchizmus problémája Stammler jogphilosophiájában. *Athenaeum,* XX. évf. (1911) 4. sz. 1–35. o.
- A társadalom fogalmáról. Stammler idevágó tanításainak kritikája. *Magyar Társadalomtudományi Szemle,* V. évf. (1912) 1. sz. 25–38. o.
- *Macht, Recht, Moral. Ein Beitrag zur Bestimmung des Rechtsbegriffes.* A m. kir. Ferencz József Tudományegyetem tudományos közleményei. I. köt. 1. füz. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó R.-T., Szeged, 1922.
- A társadalomtudomány és a tételes jogtudomány határkérdéseiről. *Társadalomtudomány,* II. évf. (1922) 3–4. sz. 249–263. o.
- *Bevezetés a jogfilozófiába.* (Filozófiai könyvtár III.) Pfeifer Ferdinánd Nemzeti Könyvkereskedése, Budapest, 1923.
- *A logikum a jogban.* (Filozófiai értekezések 1.) Magyar Filozófiai Társaság, Budapest, 1928.
- Metafizika és jogbölcselet. *Athenaeum,* XV. köt (1929) 5–6. füz. 193–210. o.
- Reine Rechtslehre, Naturrecht und Rechtspositivizmus. In: Alfred Verdross (Hrsg.): *Gesellschaft, Staat und Recht. Festschrift Hans Kelsen zum 50. Geburtstage gewidmet.* Verlag von Julius Springer, Wien, 1931. 58–105. o.
- *A jogi személyek elmélete.* A M. Tud. Akadémia Jogtudományi Bizottságának kiadványsorozata. 2. sz. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1931.
- A különböző jogforrások, azok egyensúlya és rangfokozata a magyar jogrendszerben. *Magyar Jogi Szemle,* XIII. évf. (1932) 5. sz. 145–153. o.
- A „filozófia mibenléte" Pauler szerint. *Athenaeum,* XIX. köt. (1933) 6. füz. 240–261. o.
- Moór Gyula: *A természetjog problémája.* Értekezések a filozófiai és társadalmi tudományok köréből. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1934. (Német nyelven: Das Problem des Naturrechts. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie,* Bd. XXVIII [1935] H. 3. 325–347. o.; H. 4. 543–569. o.)
- Creazione e applicazione del diritto. *Rivista Internationale di Filosofia del Diritto,* Anno XIV. (1934) Fasc. VI. 653–680. o.
- Recht und Gewohnheitsrecht. Eine Auseinandersetzung mit Hans Mokre und zugleich ein Beitrag zur Theorie des Rechts und des Gewohnheitsrechts. *Zeitschrift für öffentliches Recht,* Bd. XIV (1934) H. 5. 545–567. o.
- *Szociológia és jogbölcselet.* (Filozófiai értekezések. 5.) Magyar Filozófiai Társaság, Budapest, 1934.
- Reine Rechtslehre. Randbemerkungen zum neuesten Werk Kelsens. *Zeitschrift für öffentliches Recht,* Bd. XV (1935) H. 3. 330–343. o.
- Tiszta jogtan. *Magyar Jogi Szemle,* XIV. köt. (1935) 4. sz. 133–141. o.
- Az alkotmány. In: *Polner Ödön Emlékkönyv. Dolgozatok Polner Ödön egyetemi ny. r. tanár születésének 70. évfordulójára.* II. köt. Szeged Városi Nyomda, Szeged, 1935. 77–123. o.
- *Jogfilozófia.* Jog- és államtudományi jegyzetek 3. (Moór Gyula előadásai után jegyezte Püski Sándor) Magyar Élet, Budapest, 1936.
- *A jogrendszer tagozódásának problémája.* Értekezések a filozófiai és társadalmi tudományok köréből. V. köt. 2. sz. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1937.

- A magánjogi jogügylet mint jogforrás. In: *Emlékkönyv Dr. Szladits Károly tanári működésének harmincadik évfordulójára.* Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1938. 32–39. o.
- A joghézag kérdéséről. In: *Emlékkönyv Kolozsváry Bálint Dr. jogtanár működésének negyvenedik évfordulójára.* Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1939. 308–321. o.
- Philosophia Perennis. Schütz Antal bölcselete. *Athenaeum,* XXVII. köt. (1941) 2. füz. 136–164. o.
- A jog mivolta az újabb kultúrfilozófia megvilágításában. *Athenaeum,* XXVIII. köt. (1942) 3. füz. 237–252. o.
- Recht und Gesellschaft. *Zeitschrift für öffentliches Recht,* Bd. XXI (1942) H. 5. 537–567. o.
- A jogtörténelem és a jogszociológia módszertana. In: Eckhart Ferenc – Degré Alajos (szerk.): *Emlékkönyv Dr. viski Illés József ny. r. egyetemi tanár tanári működésének negyvenedik évfordulójára.* Stephaneum, Budapest, 1942. 364–365. o.
- Jogfilozófia. (Moór Gyula előadása a Magyar Filozófiai Társaság 1942. dec. 1-én tartott vitaülésén) *Athenaeum,* XXIX. köt. (1943) 2. sz. 156–165. o.
- Az állam joga és a magánosok joga. In: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Jog- Közgazdaság és Társadalomtudományi Szakosztálya Értekezései.* 2. Kolozsvár, 1943. 29–40. o.
- Újkantiánizmus és újhegeliánizmus a jogfilozófiában. *Magyar Jogi Szemle,* XXIV. évf. (1943) 3. sz. 71–85. o.
- Was ist Rechsphilosophie? *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie,* Bd. XXXVI (1943) „Ungarn-Heft", 3–49. o.
- *A szabad akarat problémája.* (Értekezések a filozófiai és társadalmi tudományok köréből. VI. köt. 1. sz.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1943.
- *A jogbölcselet problémái.* Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1945.
- *Tegnap és holnap között.* (Tanulmányok). Révai Nyomda, Budapest, 1947.
- *Jogfilozófia.* (Dr. Moór Gyula egyetemi ny. r. tanár előadásai után jegyezte: Püski Sándor) Püski Kiadó, Budapest, 1994.
- *Schriften zur Rechtsphilosophie.* (Herausgegeben mit Bio- und Bibliographie versehen von Csaba Varga) Szent István Társulat, Budapest, 2006.

N. B.
- *Az észjog compendiuma. A jogbölcselet történetének rövid vázlata.* Politzer, Budapest, 1896, 1900², 1904³.

Nizsalovszy Endre
- *Az érdekkutató jogtudomány a magánjogban.* Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. Osztályának Kiadványai. V. köt. 7. sz. Debrecen, 1933. (Ugyanaz két részben: A fogalomkutató és az érdekkutató jogtudomány, *Debreceni Szemle,* VII. évf. [1933] 9. sz. 341–355. o.; Az érdekkutató jogtudomány. *Debreceni Szemle,* VII. évf. [1933] 11. sz. 418–432. o.)

Notter Antal
- *A természetjog.* Szent-István-Társulat, Budapest, 1906. (Ugyanaz megjelent: *Bölcseleti Folyóirat,* XX. évf. [1905] 513–581. o.)
- Pikler Gyula: Bevezető a jogbölcseletbe. *Bölcseleti Folyóirat,* VII. évf. (1892) 725–730. o.
- A bölcselet és a jogtudomány. *Religio,* LXXXVI. évf. (1927) 3. sz. 170–181. o.

Oberschall Pál
- *Jog- és állambölcseleti jegyzetek.* (Előadásai után jegyezték: Stampfel Frigyes és Aixinger László) Pozsony, 1902.

Olti Vilmos
- A bírói funkció szerepe a jövő társadalomban. *Jogtudományi Közlöny,* Új folyam, III. évf. (1948) 11–12. sz. 166–168. o.

Ottlik László
- Jog és társadalom. (Első közlemény.) *Társadalomtudomány,* IV. évf. (1924) 2–3. sz. 15–32. o.; Jog és társadalom. (Második közlemény.) *Társadalomtudomány,* IV. évf. (1924) 4–5. sz. 16–34. o.
- *A társadalomtudomány filozófiája.* Magyar Filozófiai Társaság, Budapest, 1926.

Öreg János
- *A jog- és állambölcselet kézikönyve.* Debreczen, 1897.

Pauler Tivadar
- Az észjogtudomány fejlődése s jelen állapotja. *Tudománytár,* Új folyam, VI. évf. (1842) 12. köt. 12. füz. 351–371. o.; VII. évf. (1843) 13. köt. 3. füz. 188–194. o.; 13. köt. 4. füz. 233–254. o.; 14. köt. 7. füz. 26–49. o.; 14. köt. 8. füz. 77–94. o.; 14. köt. 9. füz. 147–163. o.; 14. köt. 10. füz. 208–215. o.
- *Jog és államtudományok encyclopaediája.* Emich, Pest, 1851, 1862², 1865³, 1871⁴.
- Pauler Tivadar: *Bevezetés az észjogtanba.* Emich, Pest, 1852.
- A végszükség joga. *Új Magyar Múzeum,* III. évf. (1853) 10. füz. 469–478. o.
- *Észjogi alaptan.* Emich, Pest, 1854.
- Az észjogtudomány magyar irodalma. 1849–1854. *Jogtudományi és Törvénykezési Tár,* I. évf. (1855) 761–773. o.
- Az elévülés észjogi alapja. (Székfoglalólag olvasta oct. 10. 1859.) In: *Magyar Akadémiai Értesítő.* 1859-ről. III. köt. Emich, Pest, 1860. 65–98. o.
- Az álladalom jogalapjáról. (Székfoglalólag értekezett máj. 18. 1846.) In: *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei.* 1845–1847. VIII. köt. A Cs. Királyi Egyetemi Nyomda, Buda, 1860. 30–62. o.
- *Büntető jogtan.* I–II. köt. Pfeiffer, Pest, 1864–65, 1869–1870², 1872–1873³.
- *Észjogi előtan. A szerző észjogi bevezetése és alaptana.* Athenaeum, Pest, 1864², 1873³.
- *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1878.

Peschka Vilmos
- *A jogviszonyelmélet alapvető kérdései.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1960.
- A jog akarati jellege normativitásával összefüggésben. *Állam- és Jogtudomány,* II. köt. (1963) 485–532. o.
- *Jogforrás és jogalkotás.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965.
- A jogtudomány és a joggyakorlat. *Jogtudományi Közlöny,* XXII. évf. (1967) 8. sz. 482–491. o.
- Célszerűség a munkafolyamatban és a jogi normában. *Állam- és Jogtudomány,* XI. köt. (1968) 2. sz. 208–247. o.
- Marxista és szocialista jogelmélet. *Jogtudományi Közlöny,* XXIII. évf. (1968) 4. sz. 165–172. o.
- *A modern jogfilozófia alapproblémái.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1972.
- *Max Weber jogszociológiája.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.
- A polgári jogelméleti gondolkodás a XX. század első felében. *Gazdaság- és Jogtudomány,* IX. köt. (1975) 1–2. sz. 169–217. o.
- *A jogszabályok elmélete.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
- *Az etika vonzásában.* Akadémiai Kiadó, 1980.
- A félreértett marxista jogelmélet ellen. *Állam- és Jogtudomány,* XXIII. köt. (1980) 1. sz. 112–116. o.
- Lehet-e a jognak ontológiája? *Állam- és Jogtudomány,* XXIII. köt. (1980) 3. sz. 382–407. o.
- Jog *és jogfilozófia.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980.
- *Gondolatok a jog sajátosságáról.* (Akadémiai székfoglaló 1983. június 22.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
- Hayek contra Kelsen. *Állam- és Jogtudomány,* XXVII. köt. (1984) 2. sz. 183–207. o.
- Az esetnorma, avagy a jogszabály és a jogeset kapcsolatának problémája. *Állam- és Jogtudomány,* XXVIII. köt. (1985) 2. sz. 217–250. o.
- A jog mint a hermeneutika modellje. *Állam- és Jogtudomány,* XXIX. köt. (1986) 3. sz. 371–392. o.
- Nóvumok Kelsen posztumusz normaelméletében. *Állam- és Jogtudomány,* XXX. köt. (1987–88) 3–4. sz. 357–380. o.
- *A jog sajátossága.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- *Appendix „A jog sajátosságához".* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – MTA, Budapest, 1992.

Péteri Zoltán
- *Jogösszehasonlítás. Történeti, rendszertani és módszertani problémák.* (Szerk.: Fekete Balázs – Koltay András) Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, Budapest, 2010.

Pikler Gyula (Julius)
- Az állam ellen. *Budapesti Szemle,* XLV. köt. (1886) 43–60., 213–237. o.
- *Bevezető a jogbölcseletbe.* Athenaeum, Budapest, 1892.
- *A jog keletkezéséről és fejlődéséről.* Politzer, Budapest, 1897, 1902².

- *Az emberi egyesületek és különösen az állam keletkezése és fejlődése. – Az igazságosságról általában.* Politzer, Budapest, 1897. (A szerző egyetemi előadásai után közzétett kőnyomatú jegyzet első „könyvnyomásos" kiadása: *Az emberi egyesületek és különösen az állam keletkezése és fejlődése.* [Ötödik javított és bővített kiadás] Politzer, Budapest, 1905.)
- *A büntetőjog bölcselete.* Politzer, Budapest, 1897.
- A jus szó eredete és fogalmi és nyelvi rokonai. *Jogtudományi Közlöny,* XXXIII. évf. (1898) 2. sz. 10–12. o.; 3. sz. 15–28. o.; 6. sz. 42–43. o.
- [& – Felix Somló]: *Der Ursprung des Totemismus. Ein Beitrag zur materialistischen Geschichtstheorie.* K. Hoffmann Rechtswissenschaftlicher Verlag, Berlin, 1899.

Plopu György
- A jog filozófiája és kritikai méltatása a fejlődési elv alapján. [I. rész] *A Jog,* XXII. évf. (1903) 25. sz. 196–199. o.; 26. sz. 204–208. o.; 27. sz. 212–214. o.; 30. sz. 220–222. o.; 32. sz. 232–234. o.; 36. sz. 248–250. o.; 37. sz. 256–260. o.; 38. sz. 264–267. o.; 40. sz. 280–283. o.; 41. sz. 288–290. o.; 42. sz. 296–298. o. (Klny. Nagyváradi Jogászegylet kiadványai 12. sz. Nagyvárad, 1903.).
- *A jog philosophiaja és criticai méltatása a fejlődési elv alapján.* (II. A jog criticai méltatása a fejlődési elv alapján) [II. rész] Nagyváradi Jogászegylet kiadványai 13. sz. Nagyváradi Jogászegylet, Nagyvárad, 1904.

Pollák Illés
- *Erősek és gyengék. A jogrend fizikája. Társadalom-bölcseleti tanulmány.* Franklin-Társulat, Budapest, 1902.
- *A jog és az egyén küzdelme.* Magyar Jogászegyleti Értekezések. VI. köt. 30. füz. Pfeifer Ferdinánd Nemzeti Könyvkereskedése, Budapest, 1912.
- Jogművészet. *Jogállam,* XXVII. évf. (1928) 1. sz. 1–5. o.

Pompéry Aurél
- *Jogbölcseleti előadások.* Kalocsa, 1897.

Pulszky Ágost
- *A római jog s az újabbkori jogfejlődés.* Eggenberger, Pest, 1869.
- Az ind jogról. *Budapesti Szemle,* IV. köt. (1874) 357–369. o.
- Az angol jogbölcselet történetéhez. *Budapesti Szemle,* VII. köt. (1875) 126–148. o.
- A társadalmi tudomány és az angol philosophia. *Budapesti Szemle,* VIII. köt. (1875) 258–289. o.
- Bevezetés. In: Sir Maine Sumner Henrik: *A jog őskora, összeköttetése a társadalom alakulásának történetével, s viszonya az újkori eszmékhez.* (A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából fordította, bevezette és jegyzetekkel kísérte Pulszky Ágost) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875. IX–XXII. o.
- Jegyzetek. In: Sir Maine Sumner Henrik: *A jog őskora, összeköttetése a társadalom alakulásának történetével, s viszonya az újkori eszmékhez.* (A Magyar Tudományos Akadémia

megbízásából fordította, bevezette és jegyzetekkel kísérte Pulszky Ágost) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875. 325–443. o.
- *Észjogi jegyzetek.* Dr. Pulszky Ágost előadásai nyomán kiadta: Mayer István. Budapest, 1879.
- *Bölcseleti államjog* (Előadásai után készítette Wiener Adolf) Budapest [é. n.]
- *Jogbölcsészeti jegyzetek* (Pulszky Ágost egy. ny. tanár előadásai után készítették Márkus Dezső és Weiner Adolf) Budapest, 1881.
- *Jogbölcseleti jegyzetek. Bölcseleti magánjog.* (Jegyzetelte: Márkus Ferenc) Budapest, 1884.
- *A jog és állambölcsészet alaptanai.* Eggenberger, Budapest, 1885.
- *Társadalmi czéljogok. Észjogi jegyzetek* (Előadásai nyomán kiadta: Weisz Ödön) Budapest, [é. n.]
- *A jog- és állambölcsészet különös része.* Csatlakozásul „A jog- és állambölcsészet alaptanai" c. műhöz. II. kiadás, Budapest, 1887.
- *Jog és állambölcsészet feladatai.* (Akadémiai székfoglaló) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1888.
- *The Theory of Law and Civil Society.* T. Fisher Unwin, London, 1888.
- *A jog- és állambölcsészet különös része.* Politzer, Budapest, 1894.

Rosos Pál
- *Dissertatio juris publici universalis de interna rerum publicarum securitate.* Pestini, 1777.

Roys Ferenc
- *Ethica et jus naturae in usum auditorum philosophiae conscripta cum appendice seu dissertatione.* I–II. Viennae, 1755/1761.

Rónai Zoltán
- A helyes jog tudománya. *Huszadik Század,* IX. évf. (1910) 10. sz. 269–283. o.
- Erkölcsi érzelmek és társadalmi érdekek a jogpolitikában. *Huszadik Század,* XI. évf. (1910) 12. sz. 503–508. o.
- Értékmérés és érdekmérlegelés. *Huszadik Század,* XII. évf. (1911) 2. sz. 219–223. o.
- A jogtudomány a szocialista társadalomban. *Proletárjog,* I. évf. (1919) 6. sz. 1. o.

Ruber József
- Erkölcs és jog. *Magyar Jogi Szemle,* I. évf. (1920) 2. sz. 87–102. o.
- Kritikai tanulmányok a közjog és a magánjog megkülönböztetésének a kérdéséhez. *Magyar Jogi Szemle,* III. évf. (1922) 1. sz. 14–34. o.
- Az akaratszabadság és a psychopathia büntetőjogi értékelése. *Magyar Jogi Szemle,* IV. évf. (1923) 2. sz. 45–56. o.
- Jogtudomány és világnézet. *Athenaeum,* XI. évf. (1925) 1–3. sz. 1–19. o.
- Stammler Rudolf. *Társadalomtudomány,* VI. évf. (1926) 2. sz. 125–127. o.
- Történeti és jogi szemlélet. *Athenaeum,* XV. évf. (1929) 1–2. füz. 60–73. o.

- Szubsztancia és funkció a büntetőjog dogmatikájában. In: *Büntetőjogi tanulmányok Angyal Pál születése 60-ik és jogtanári működése 35-ik évfordulójának emlékére.* Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1933. 78–86. o.
- Hozzászólás Moór Gyula „Jogfilozófia" c. előadásához. In: Jogfilozófia. (A Magyar Filozófiai Társaság vitaülése 1942 dec. 1-én.) *Athenaeum,* XXIX. köt. (1943) 2. sz. 165–167. o.

Ruszek József
- *A' filozófiának rövid históriája.* Számmer, Weszprém, 1811.
- *A'filozofiának summás rajzolatja, vagyis enczyklopediája.* Számmer, Weszprém, 1811.

Sajó András
- *Társadalmi szabályozottság és jogi szabályozás.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.
- *Jogkövetés és társadalmi magatartás.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.
- *Kritikai értekezések a jogtudományról.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
- Közgazdasági vizsgálódások a jogról. In: Harmathy Attila – Sajó András (szerk.): A jog gazdasági elemzése (Válogatott tanulmányok). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1984. 5–42. o.
- *Látszat és valóság a jogban.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- *Társadalmi-jogi változás.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- *Gazdaság és jog kapcsolata – jogelméleti szempontból.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.

Samu Mihály
- *A szocialista jogrendszer tagozódásának alapjai.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1964.
- A jog elhalásának időszerűsége. *Jogtudományi Közlöny,* XXXIII. évf. (1978) 4. sz. 186–193. o.
- *Jogpolitika – jogelmélet.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1989.

Scheffer Vilmos
- *Jogbölcselet.* Pozsony, 1875.

Schnierer Aladár
- Az örökösödési jog észjogi megállapítása. *Jogtudományi Közlöny,* IV. évf. (1869) 34. sz. 225–226. o.; 35. sz. 233–234. o.; 36. sz. 241–242. o.; 37. sz. 251–253. o.; 38. sz. 259–261. o.
- *Jogbölcsészeti jegyzet.* Előadásai után jegyezte Mayer József. (V. kiadás) Politzer, Budapest, 1898.

Sichermann Frigyes
- Darvai Dénes: A tárgyi jog bölcsészetének formális kérdései. *Jogállam,* XII. évf. (1913) 3. sz. 223–224. o.
- Darvai Dénes: A jog fogalmáról. *Jogállam,* XXIV. évf. (1925) 4. sz. 166–171. o.

Simon József Sándor
- *Tudomány-e Pikler Gyula tanítása vagy egyszerűen csak demagógia? (A jövőbeli ellentmondás nélküli jogbölcsészet alapjainak megvilágítása).* Fritz, Budapest, 1907.

Slezák Ferenc
- A jog megújulása. (Társadalom, jog, erkölcs). *Proletárjog*, I. évf. (1919) 9–10. sz. 68–69. o.

Solt (Scholtz) Kornél
- *A normatív tényálladéki elemek problémája.* Angyal Szeminárium kiadványai, 40. Attila-Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1940.
- A szokásjog sokértelműsége. *Gazdasági Jog*, IV. évf. (1943) 2. sz. 75–80. o.
- A desuetudo problémája. *Magyar Jogi Szemle*, XXV. évf. (1944) 3. sz. 82–94. o.
- Realitás és idealitás, „van" és „legyen" a jogban. *Athenaeum*, XXXIII. köt. (1947) 43–44. o.
- Gondolatok az elsődleges és a másodlagos jogforrások megkülönböztetésével kapcsolatban. *Jogtudományi Közlöny*, Új folyam, III. évf. (1948) 9–10. sz. 126–129. o.

Somló Bódog
- Pikler Gyula: A jog keletkezéséről és fejlődéséről. *Jogtudományi Közlöny*, XXXII. évf. (1897) 28. sz. 220–221. o.
- *A nemzetközi jog bölcseletének alapelvei.* Franklin-Társulat, Budapest, 1898.
- *Törvényszerűség a sociologiában.* Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Budapest, 1898.
- *Jogbölcselet.* Stampfel, Pozsony – Budapest, 1901.
- A jogbölcselet tanítása. *Jogállam*, I. évf. (1902) 1. sz. 58–61. o.
- *Állami beavatkozás és individualizmus.* Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1903.
- *Jogbölcseleti előadásai.* (Kézirat gyanánt) 1. füzet. Sonnenfeld, Kolozsvár, 1906.
- Die neuere Ungarische Rechts- und Wirtschaftsphilosophie. *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie*, Bd. I (1907–08) H. 2. 315–323. o.
- Das Problem der Rechtsphilosophie. In: Elsenhans, Theodor (Hrsg.): *Bericht über den III. Internationalen Kongresses für Philosophie zu Heidelberg 1. bis 5. September 1908.* Carl Winter, Heidelberg, 1909. 1054–1059. o.
- Das Verhältnis von Soziologie und Rechtsphilosophie, insbesondere die Förderung der Rechtsphilosophie durch die Soziologie. *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie*, Bd. IV (1910/11) H. 4. 563–569. o. (Magyar nyelven: A szociológia és a jogfilozófia viszonya és különösen a jogfilozófia támogatása a szociológia által. In: Varga Csaba [szerk.]: *Jog és filozófia. Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 179–183. o.)
- Kauzális vagy normatív etika? In: *Emlékkönyv Alexander Bernát hatvanadik születése napjára.* Franklin-Társulat, Budapest, 1910. 125–130. o.
- A jog értékmérői. *Huszadik Század*, XI. évf. (1910) 7. sz. 1–14. o. (Német nyelven: Massstäbe zur Bewertung des Rechts. *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie*, Bd. III [1909–1910] 508–522., 589–591. o.)
- A helyes jog. *Huszadik Század*, XI. évf. (1910) 3. sz. 390–395. o.
- Még egyszer a helyes jogról. *Huszadik Század*, XII. évf. (1911) 1. sz. 71–73. o.

- Újból a helyes jogról és egy helytelen cikkről. *Huszadik Század*, XII. évf. (1911) 11. sz. 334–346. o.
- Az érték problémája. *Athenaeum*, XX. évf. (1911) 2. sz. 84–113.; 3. sz. 37–66. o. [Klny. Kilián, Budapest, 1910.] (Német nyelven: Das Wertproblem. *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*, Bd. 145 [1912] 129–158. o.; Bd. 146 [1912] 64–100. o.)
- A jog alkalmazásról. *Jogállam*, X. évf. (1911) 2. füz. 97–103. o.; 3. füz. 177–189. o.
- A helyes jog elméletéről. *Erdélyi Múzeum-Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztályának kiadványai*, 1912–13/V. füz. 196–203. o. (Klny. Ajtai, Kolozsvár, 1914.)
- A szokásjog. In: *Emlékkönyv Farkas Lajos tanárságának negyvenötödik éve alkalmából.* Stein, Kolozsvár, 1914. 339–369. o.
- *A nemzetközi jog mibenléte.* Ajtai K. Albert Könyvnyomdája, Kolozsvár, 1917.
- *Juristische Grundlehre.* Verlag von Felix Meiner, Leipzig, 1917. (Második kiadás: 1927.; Újranyomva: Scientia Verlag, Aalen, 1973.; Faximile kiadás: University of Michigen Library, Lexington, 2013.)
- A jogi alapfogalmakról. *Jogtudományi Közlöny*, LII. évf. (1917) 19. sz. 173–174. o.
- *Jogbölcsészet. Somló Bódog egyetemi ny. r. tanár Jogi Alaptan című műve nyomán.* Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1920. (Újabb kiadás: *Jogbölcsészet. A Juristische Grundlehre kivonata.* [Szerkesztette és a szöveget gondozta: Takács Péter] Bíbor Kiadó, Miskolc, 1995.)
- *Gedanken zu einer ersten Philosophie.* [Herausgegeben von Julius Moór] Walter de Gruyter & Co., Berlin – Leipzig, 1926. (Magyar fordítása: *Gondolatok az első filozófiáról.* [Fordította, a kísérő tanulmányt, a jegyzeteket írta és a glosszáriumot összeállította: Pethő Sándor] Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2021.)
- *Értékfilozófiai írások.* (A kötetet szerkesztette, az előszót és a jegyzeteket írta: Szegő Katalin) Pro Philosophia Kiadó – JATE BTK Filozófiai Tanszék – JATE Társadalomelméleti Gyűjtemény, Kolozsvár – Szeged, 1999.

Surányi János
- Vallás, erkölcs és jog. *Bölcseleti Folyóirat*, X. évf. (1895) 246–278. o.
- Aquniói sz. Tamás és a pozitivista jogbölcselet. *Bölcseleti Folyóirat*, XI. évf. (1896) 81–107. o.
- *A positiv bölcselet hatása hazánk jog- és állambölcselőire.* Szent-István Társulat, Budapest, 1900.

Szabó Imre
- Néprajz, jog, szociológia. *Társadalomtudomány*, XXII. évf. (1942) 3. sz. 422–427. o.
- A marxista jogelmélet előkérdéseihez. *Jogtudományi Közlöny*, Új folyam, III. évf. (1948) 23. sz. 439–446. o.
- I. V. Sztálin tanítása a nyelvtudományról és a jogi felépítmény kérdése. *Jogtudományi Közlöny*, VI. évf. (1951) 4. sz. 155–160. o.
- Sztálin tanítása és a jogelmélet kérdései. *Jogtudományi Közlöny*, VI. évf. (1951) 12. sz. 723–727. o.

- A magyar pozitivista jogbölcselet bírálata. In: *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei*, II. köt. (1952) 3–4. sz. 249–269. o.
- *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955, 1980².
- *A jogszabályok értelmezése.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1960.
- *A szocialista jog.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1963.
- *Szocialista jogelmélet, népi demokratikus jog.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1967.
- *A jogelmélet alapjai.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
- Az állam- és jogelmélet harminc éve Magyarországon. *Jogtudományi Közlöny*, XXX. évf. (1975) 3–4. sz. 129–134. o.
- *Előadások Marxról és a jogról.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1976.
- *Jogelmélet.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977.
- *A jog és elmélete.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.

Szabó József
- Tibor Vas: Die Bedeutung der transzendentalen Logik in der Rechtsphilosophie. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, Bd. XXIX (1935) H. 1. 97–99. o.
- *A jog alapjai. Különös tekintettel a nemzetközi jogra.* Magyar Társadalomtudományi Társulat, Budapest, 1938.
- *A jogászi gondolkodás bölcselete.* Acta Universitatis Szegediensis. Sectio: Juridica-Politica. Tom. XVI. Fasc. 2. A M. Kir. Ferenc József-Tudományegyetem Barátainak Egyesülete, Szeged, 1941.
- Hol az igazság? (A bíró lélektani problémái.) *Társadalomtudomány*, XXII. évf. (1942) 1. sz. 1–55. o.
- A jogtudomány helye az emberi gondolkodásban. *Szellem és Élet*, V. évf. (1942) 4. sz. 214–229. o.
- Egy új jogelmélet. *Szellem és Élet*, V. évf. (1942) 2. sz. 80–89. o.
- Wahrheit, Wert und Symbol im Rechte. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, Bd. XXXVI (1943) „Ungarn-Heft", 101–121. o.
- A jogalkalmazás útja. *Pénzügy és Közigazgatás*, I. évf. (1947) 3. sz. 129–136. o.; 4. sz. 217–222. o.
- A jog két arca. *Huszadik Század*, XXXVI. évf. (1948) 6. sz. 414–421. o.
- Der Rechtsbegriff in einer neurealistischen Beleuchtung. *Österreichische Zeitschrift für öffenliches Recht*, Bd. I (1948) H. 3. 291–311. o.
- *Ki a káoszból, vissza Európába. Életrajzi, jogbölcseleti, alkotmányjogi és jogpublicisztikai írások.* Kráter Műhely Egyesület, Budapest, 1993.
- *A jogbölcselet vonzásában. Válogatott tanulmányok.* (Szerkesztette, az utószót írta és a bibliográfiát összeállította: Szabadfalvi József) Bíbor Kiadó, Miskolc, 1999.
- *Die Schule von Szeged. Rechtsphilosophische Aufsätze von István Bibó, József Szabó und Tibor Vas.* (Herausgegeben mit Bio- und Bibliographie versehen von Csaba Varga) Szent István Társulat, Budapest, 2006. 81–138. o.

Szabó Miklós
- Jog és teleológia. In: *Publicationes Universitatis Rerum Polytechnicarum Miskolciensis: Series Juridica et Politica*, Tom. III/a. Fasc. 1–4. Nehézipari Műszaki Egyetem, Miskolc, 1988. 87–135. o.
- A jog evolúciós elmélete: Kísérlet egy fogalmi váz kialakítására. In: *Publicationes Universitatis Miskolciensis: Sectio Juridica et Politica*, Tom. IV. Fasc. 1–7. Miskolci Egyetem, Miskolc, 1990. 61–109. o.

Szászy-Schwarz Gusztáv (Schwarz Gusztáv)
- *Új irányok a magánjogban.* Franklin-Társulat, Budapest, 1884.
- Jog és közjog. *Jogállam*, IV. évf. (1905) 1. füz. 20–29. o.
- A jogi helyzetek. *Jogállam*, VI. évf. (1907) 10. füz. 733–755. o. (Ugyanaz: *Új irányok a magánjogban.* Athenaeum, Budapest, 1911. 389–412. o.)
- *Új irányok a magánjogban.* Athenaeum, Budapest, 1911.
- *Parerga. Vegyes jogi dolgozatok.* Athenaeum, Budapest, 1912.

Szebenyi Endre
- A jog léte és a demokrácia. *Jogtudományi Közlöny*, Új folyam, I. évf. (1946) 3–4. sz. 61. o.
- Az elmélet tisztaságáért. *Jogtudományi Közlöny*, Új folyam, III. évf. (1948) 23. sz. 201–203. o.

Szentiványi Márton
- *Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea. (In tres partes)* Tyrnaviae, 1689–1709.

Szepesdi Ervin
- *A törvényes igazságosság fogalma.* Dolgozatok a Pázmány Péter Tudományegyetem Erkölcstudományi szemináriumából. 5. Stephaneum Nyomda, Budapest, 1942.

Szeremlei Gábor
- *Az uj philosophia szellemvilági fejletében.* Trattner-Károlyi, Pest, 1841.
- *Jogbölcsészet.* Nádaskay, Sáros-Patak, 1849.

Szibenliszt Mihály
- *Institutiones iuris naturalis.* I. köt.: *Jus naturae extrasociale complectens.* Jaurini, 1820., II. köt.: *Jus naturae sociale complectens.* Jaurini, 1823. (További kiadások: Pestini, 1830–1831.)

Szilágyi Péter
- A jogi felelősség fogalma és alapjai. *Jogtudományi Közlöny*, XXIX. évf. (1974) 6. sz. 280–292. o.
- A jogi felelősség társadalmi érvényesülése és feltételei. *Jogtudományi Közlöny*, XXIX. évf. (1974) 9. sz. 503–512. o.

- A jogi felelősség alapja – avagy mire jó a felelősségelmélet. In: Asztalos László – Gönczöl Katalin (szerk.): *Felelősség és szankció a jogban*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 57–108. o.
- A jogi felelősségi rendszer sajátosságai és alapkategóriái. *Jogtudományi Közlöny*, XLI. évf. (1986) 12. sz. 597–604. o.
- *A szankcionálás és a szankció a jogi felelősségi rendszerben*. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 1990.

Szirtes Artur
- *Világharmónia. Bevezetés a jövő állam jogának bölcseletébe*. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1908.
- Jog és jogszociológia. *Jogállam*, X. évf. (1911) 10. sz. 777–779. o.
- *Szociális jogtudomány és szociográfiai módszer*. Magyar Jogászegyleti Értekezések. Új folyam, V. köt. 34. füz. Pfeifer Ferdinánd Nemzeti Könyvkereskedése, Budapest, 1912. 41–48. o.
- *A szociális jog elmélete*. Rényi Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1913.
- Die Methode der Rechtswissenschaft. *Recht und Wirtschaft. Zeitschrift für deutsches und ausländisches Wirtschaftsrecht*, Bd. III (1913) H. 3. 86–87. o.
- *Társadalmi szervezkedés*. Rényi, Budapest, 1914.
- A szociális jogi mozgalom. *Jogtudományi Közlöny*, LIV. évf. (1916) 49. sz. 426–427. o.
- *Die Rechtswissenschaft – eine Kulturmacht. Zur Frage der gesellschaftlichen Vorbereitung der Gesetze*. Helving, Hannover, 1916.
- A szociális jogalkotás problémája. *Huszadik Század*, XVII. évf. (1916) 8. sz. 20–34. o.
- A társadalmi jogalkotás szervezése. *Ügyvédek Lapja*, XXXIV. évf. (1917) 10. sz. 6–7. o.
- Társadalmi jogalkotás. In: *Társadalom és jogalkotás*. A Társadalmi Jogalkotás Országos Szövetsége munkálatai I. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest, 1917. 5–14. o.
- Jogalkotástani és alkotmányszervezeti kérdések összefüggéséről. *Ügyvédek Lapja*, XXXV. évf. (1918) 7. sz. 4–5. o.
- *Jogalkotástani előadások*. A Társadalmi Jogalkotás Országos Szövetsége kiadványai II. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest, 1918.

Szotáczky Mihály
- *A jogi akarat osztálytartalma*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1959.
- *Az egyéni érdek és az osztályérdek viszonya a tárgyi jogban*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1962.
- *A jog lényege*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1970.

Sz. Szilágyi János
- *Oskolai Tanitó Könyv a' Tétető (practica) Filosofia második része: Természeti Törvény Tudomány. (Jus naturae) vagy: Azon Törvényeknek és Jufsoknak tudományos előadása, meljek a' józan okosságból véfzik eredeteket, egyenesen*. Gotlíb, Szigeth, 1813.

Tamás András
- *Bíró és társadalom. A jogtudat és a jogérvényesülés dialektikája*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1977.

Tegze Gyula
- *Szerves társadalomtani elméletek és az állam személyiségének theoriája*. Eggenberger, Budapest, 1900.
- *A társadalmi fejlődés irányai*. Klny. a Huszadik Századból. Politzer, Budapest, 1904.
- *Jog- és állambölcseleti előadások vázlata*. Sziládi, Kecskemét, é.n. [1901]
- *A jogbölcselet vizsgálódási köre, feladatai, módszere*. (Tanári székfoglaló) Klny. a debreceni főiskola 1909–10. tanévi akadémiai évkönyvéből. Debrecen sz. kir. város Könyvnyomdavállalata, Debrecen, 1910.
- *Társadalom-, állam-, és jogbölcselet*. I. köt. *Alapvető tanok. A társadalom, az állam és a jog elmélete*. Jogi kézikönyvek 9. Gárdos, Debrecen, 1924.
- *Társadalom-, állam-, és jogbölcselet*. II. köt. *Gyakorlati tanok: Az igazi állam és a helyes jog*. Városi Nyomda, Debrecen, 1937.

Thót Ferencz (fordítás)
- *Jogbölcsészet*. Ahrens H. után hallgatói részére vezérfonalul dolgozta Thót Ferencz. Debreczen, 1879.
- *Bölcsészet történelme. Tanulók egyszersmind művelt olvasók számára*. I–III. köt. Debreczen, 1872, 1874, 1884.

Túry Sándor Kornél
- Az érdekkutató jogtudomány mai jelentőségéről és szerepéről. *Jogtudományi Közlöny*, Új folyam, III. évf. (1948) 23. sz. 450–454. o.

Újfalusy Nep. János
- *A' természeti hármas törvény. Rövid históriájával együtt*. Trattner, Pest, 1825.

Vandrák András
- *Bölcseleti jogtan*. (Észjog.) Rosenberg, Eperjes, 1864.

Varga Csaba
- *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
- Átalakulóban a jog? *Állam- és Jogtudomány*, XXIII. köt. (1980) 4. sz. 670–680. o.
- *A jog helye Lukács György világképében*. Magvető Kiadó, Budapest, 1981.
- *Politikum és logikum a jogban. A jog társadalomelmélete felé*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1987.

Vas Tibor
- *Die Bedeutung der transzendentalen Logik in der Rechtsphilosophie.* Acta Litterarum ac Scientiarium Reg. Universitatis Hung. Francisco-Josephinae. Sectio: Juridico-Politica. Tom. VI. Fasc. 1. Szeged, 1935.
- A tiszta jogtan és szemléleti jogelmélet. *Szellem és Élet*, I. évf. (1936) 4. füz. 239–253. o.
- *Senkenteki hotetsugaku.* Yufukanshobo, Tokyo, 1941.
- A szocialista erkölcs. *Tiszatáj*, II. évf. (1948) 11–12. sz. 502–508. o.
- A burzsoá jogfogalom meghatározásának marxista bírálata. *Jogtudományi Közlöny*, V. évf. (1950) 1–2. sz. 3–6. o.
- Az állam- és jogtudomány jelentőségéről. *Állam és Igazgatás*, III. évf. (1951) 9–10. sz. 506–512. o.
- A szocialista törvényesség kérdéséhez. *Jogtudományi Közlöny*, VII. évf. (1952) 1. sz. 9–12. o.
- Az állam- és jogtudományok néhány kérdése az SZKP XX. kongresszusa után. *Jogtudományi Közlöny*, XI. évf. (1956) 4. sz. 193–199. o.
- *Die Schule von Szeged. Rechtsphilosophische Aufsätze von István Bibó, József Szabó und Tibor Vas.* (Herausgegeben mit Bio- und Bibliographie versehen von Csaba Varga) Szent István Társulat, Budapest, 2006. 141–237. o.

Várnai Sándor
- Észjog és jogphilosophia. *Athenaeum*, I. évf. (1892) 4. sz. 523–548. o.

Virozsil Antal
- *Jus naturae privatum, methodo critica deductum.* I–III. Pestini, 1833.
- *Epitome juris naturae, seu universae doctrinae juris philosophicae.* Pestini, 1839.
- *Egyetemes természet- vagy észjog elemei.* I. Főrész: Magán-természetjog. (Ford.: Márki József) Heckenast, Pest, 1861.
- *Egyetemes természet- vagy észjog elemei.* II. Főrész: Természetes nyilván- v. közjog. (Ford.: Hoffmann Lajos Pál) Heckenast, Pest, 1861.

Visegrády Antal
- *A bírói gyakorlat jogfejlesztő szerepe.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1988.

Vuchetich Mátyás
- *De origine civitatis.* Cassoviae, 1802.

Warga János
- „*Az észjog alapvonatjai*" címen hivatkozott művét a *Tudománytár* több egymást követő számában más-más címen megjelent tanulmányok fűzéreként jelentette meg: Az okosságtörvény alapvonatjai. *Tudománytár*, 1834. 4. köt. 27–46. o.; A' társi észjog alapvonatjai. *Tudománytár*, 1835. 5. köt. 83–90. o.; A' nyilvános észjog alapvonatjai. *Tudománytár*, 1835. 7. köt. 100–118. o.; A' nemzeti észjog alapvonatjai. *Tudománytár*, 1835. 8. köt. 136–141. o.
- Philosophiai nézetek. IV. A' jogról. *Athenaeum*, 1839. II. félév, 16. sz. 241–245. o.

Wekerle László
- *Az észjog vezérelvei.* Aigner, Budapest, 1877.

Weltzl Károly
- A társadalmi jogalkotás mozgalma. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, LI. évf. (1917) 4. sz. 29. o.

Werbőczy István
- *Magyar decretvm, kyt Weres Balas a deakbol tudni illÿk à Werbewczy Istwan Decretomabol, melÿet tripartitomnak neweznek, Magÿarra forditot. Vadnak tovabba ez Decretomnak elötte egy nehany iroth articulufok, kyket azon Veres Balas a regi kiralyok Decretomibol törvynhez valo ieles dolgokat, ky fzedegeteth.* Debrecenbe nÿomtattatott Raphael Hoffhalter altal, M.D.LXV. [1565]
- *Decretvm Juris confuetudinarij, Inclyti Regni Hungariae & Tranfylvaniae. Az az, Magyar es Erdely-Orfzagnak Törveny könyve. Verbőci Istvan altal Iratot, 1514. Ezten: Moftan Deakul és Magyarul, Egy haßznos Regeftromal egyetemben uyobban ki boczatatot.* Debrecenben, Nyomtatta Lipsiai Pal, 1611. (A Hármaskönyv első teljes szövegű latin-magyar kiadása.)
- *Tripartitum opus juris consuetudinarii regni Hungariae/Magyarország szokásjogának hármaskönyve.* (Az eredeti kiadás latin szövegét közölte, magyarra fordította, jegyzetekkel és a mű történetének megírásával kísérte: Csiky Kálmán) M. Kir. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1894.

Werner Rudolf
- *A bölcsészeti jogtudomány történelme. Kiegészítésül Schilling természetjogi művéhez.* Franklin Társulat, Budapest, 1875, 1881[2], 1892[3], 1900[4], 1903[5]. (Az 1881-ben megjelent kötetben a szerző Werner Rezső néven szerepel.)

Werner Rudolf (fordítás)
- Schilling, J. A.: *A természetjog vagy bölcsészeti jogtudomány kézikönyve. Összehasonlító tekintettel a tételesjog intézkedéseire.* (Ford.: Werner Rudolf) Franklin Társulat, Pest, 1869.
- *A bölcsészeti jogtudomány kézikönyve. Összehasonlító tekintettel a tételesjogi intézményekre.* (Ford.: Werner Rudolf) Franklin Társulat, Budapest, 1874[2], 1880[3].

Winkler Béla
- *A gondolkodás tárgyairól.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1935.
- *Untersuchungen über die Struktur des strafrechtlich-relevanten Verhaltens: als Habiliations-Dissertation.* Königl. Ung. Universitäts-Druckerei, Budapest, 1935.
- *Vizsgálódások a büntetőjogilag releváns magatartás struktúrájáról és egyéb jogbölcseleti és büntetőjogi dolgozatok.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1935.
- *Értekezések (A büntetőjog módszere. Az általános jogtan lényege és feladatai).* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1937.

Zelenka István
- *A közjog és magánjog dualizmusának problémája (Kritikai megjegyzések).* Miskolci Ev. Jogakadémia Tudományos Értekezéseinek Tára. 40. Fekete Pál és társai, Felsőmagyarországi Nyomdavállalat, Miskolc, 1938.

Zemplén Elemér
- Legalitás – moralitás. *Jog*, V. évf. (1938) 1–2. sz. 32–39. o.
- Hozzászólás Moór Gyula „Jogfilozófia" c. előadásához. In: Jogfilozófia. (A Magyar Filozófiai Társaság vitaülése 1942 dec. 1-én.) *Athenaeum*, XXIX. köt. (1943) 2. sz. 172–175. o.

Zerkowitz Zsigmond
- Szabad jog, szabad jogtudomány. *Jogtudományi Közlöny*, XLIII. évf. (1908) 15. sz. 128–130. o.

NÉVMUTATÓ

Adámi (Adámy/Adami) (Nepomuk) János 25, 395
Ahrens, Heinrich 37, 68, 70, 72
Albélyi (Albélij, Albély) Antal 46, 395
Al-Kendi (lásd Szontagh Gusztáv)
Allen, Carleton Kemp 219
Almási Balogh Pál 58
Angyal Pál 261, 395
Antalffy György 343, 354, 355, 358, 364, 366
Aquinói Szent Tamás (lásd Tamás, Aquinói Szent)
Aranyszájú Szent János 17
Arczt Ilona 259
Arisztotelész 270, 285, 348
Arnold, Thurman Wesley 220, 236, 315, 319, 320, 322
Arzsanov, M. A. 353, 354
Asztalos László 109
Austin, John 104, 117, 172, 173, 219, 284, 315, 343

Ádám Antal 326
Ágoston Péter 129, 138–140, 395
Ágoston, Szent 16, 17, 250
Ámán Ildikó 140
Ányos István 151, 152, 395

Bachofen, Johann 89
Bacon, Francis 88
Badó Attila 315
Bakos Gábor 13
Ballagi Géza 44
Bánó István 46, 395
Baranyay Jusztin 268
Baross János 141
Bartók György 41, 42, 43
Bastian 89
Bauer, Anton (Antal) 71
Bárány Gerő 74, 203, 396
Bárd József 85, 136, 159, 170, 396
Beck Salamon 349
Becker, Carl 315
Beér János 349
Benkő Gyula 354
Benkő (Benkö) Sámuel (Samuel) 24, 396
Bentham, Jeremy 97, 174, 219, 270, 273
Beőthy Ottó 56
Bergbohm, Karl 96, 104, 115, 117, 146, 170, 172, 173, 267, 284
Bergson, Henri 307
Berinkey Dénes 129, 136, 396
Berke Gyula 138
Bernolák Nándor 104, 272
Berolzheimer, Fritz 151
Besnyő Bernát 108
Bibó István 128, 221, 256, 290, 291, 303–312, 314, 327, 331, 337, 338, 393, 396, 397
Bierling, Rudolf 104, 115, 146, 170, 173
Bihari Imre 70, 397
Bihari Mihály 357
Binder, Julius
Binding, Karl 168, 181
B. Kovács Mária (lásd Kovács Mária)

Blazovich László 15
Bochkor Mihály 140, 141, 397
Bodnár Zsigmond 123, 397
Bodzsoni István 159
Bognár Szabina 142
Bokor József 130
Boleratzky Lóránd 315
Bolgár Elek 119, 170
Bolgár Vera 221
Bolzano, Bernard 179, 180, 327
Borbély Zoltán 119, 152, 153, 272, 397
Boros László 85
Bossányi Farkas 20, 397
Bónis György 12, 15, 16, 141
Bónis Péter 15
Böhm Károly 152, 321
Bragyova András 370
Brandenstein Béla 300, 301, 397
Brezanóczy Ádám 34, 397
Brentano, Franz 327
Buza László 261

Carbonnier, Jean 366
Carlowszky Zsigmond 38, 397
Cassirer, Ernst 327, 330
Cathrein, Victor (Győző) 267, 268, 270, 273
Cicero, Marcus Tullius 19, 29
Clark, Charles E. 96
Cohen, Hermann 151, 217, 241
Coing, Helmut 182
Comte, Auguste 84, 93, 101, 265, 285
Conard, Alfred Fletcher 221
Concha Győző 23, 24, 36, 85, 86, 92, 98, 99
Czuczor Gergely 36

Csarada János 75, 398
Csatskó Imre 46–51, 54, 56, 61, 64, 66, 69, 128, 398
Csányi Ákos 14
Csánk Béla 354
Csefkő József 293
Cserne Péter 358
Csiky János 141, 262, 290, 398
Csiky Kálmán 16
Cs. Kiss Lajos 216, 236, 238, 250, 275
Csokonai Vitéz Mihály 43

Darvai Dénes (Dionys) 115–117, 398
Darwin, Charles 91, 94, 130
Deák Ferenc 44, 85, 323
Del Vecchio, Giorgo 326
Demeter János 129, 398
Demién (Demjén, Demény) Antal 32, 398
Demkó György 266–268, 398
Dékány István 196, 198, 257, 258, 297, 398
Démi-Gerő Mihály 184
Dienes (Diénes) Sámuel 26–28, 399
Doskar Éva 56
Dósa Elek 34

Eckhart Ferenc 11, 13, 18, 20, 23, 35, 45, 58, 63, 75, 76, 78, 79, 85, 108
Egger, Franz 35, 44, 45, 46
Egresi Katalin 85, 138
Ehrlich, Eugen 133, 136, 138, 140, 154, 156
Einstein, Albert 239
Elek Balázs 149
Emmer Kornél 85, 99
Engels, Friedrich 242
Erdei Ferenc 221
Ereky István 261, 262, 399
Ertsey Dániel 33, 399
Eörsi Gyula 344, 349, 350
Eötvös József 44, 63
Esterházy Sándor 92, 123, 162, 263, 272–275, 399
Estók József 63

Falus Katalin 85, 119, 159
Fekete Balázs 369
Feri Sándor 354, 399
Feuerbach, Ludwig 51
Fél Edit 141
Fényes Samu 102, 103, 399
Fésüs József 354
Fichte, Johann Gottlieb 33, 37, 41, 51, 55

Fikentscher, Wofgang 379
Filó János 25, 399
Finkey Ferenc 8, 11, 22, 33, 37, 44, 57, 61, 63, 66, 73, 74, 77, 84–86, 93, 99, 100, 102–107, 111, 119, 125, 130, 146, 159, 186, 261, 263, 264, 269, 271, 272, 399, 400
Fleck Zoltán 339, 382
Fogarasy János 36, 43, 400
Forster Károly 73, 400
France, Anatole 283
Frank Ignácz 76, 77, 79, 400
Frank, Jerome 315, 319, 321, 324
Frenyó Zoltán 299
Frey János 92, 123, 130, 269–271, 400
Friedrichs, Karl 170
Frigyes Béla 129, 136, 137, 400
Frivaldszky János 33
Földes Tamás 342
Földi András 44, 78, 108
Fuchs, Ernst 133
Fuchs János Sámuel 38, 400
Funke, Andreas 114, 159, 160, 170, 178, 181
Fürst László 76

Gaál István László 326
Gadamer, Hans-Georg 378, 379
Galgóczy Károly 54
Garibaldi, Giuseppe 99
Gedeon Magdolna 19, 262
Gellius 19
Gerlóczy Gyula 71, 400
Gerőcz Kálmán 149–151, 400
Gény, François 218
Gierke, Otto von 250, 285
Ginsberg, Morris 219
Glafey, Adam Friedrich 66
Görög Márta 109
Gratz Gusztáv 85
Greguss Ágost 70, 401
Greguss Mihály 38, 54, 401
Groot, Hugo de (lásd Grotius, Hugo)
Gross, Heinrich Karl 47, 69, 70, 87
Grosschmid Béni 81, 109, 130, 323, 401
Grotius (Grotzius), Hugo 21, 29, 32, 33, 37, 268, 273, 343
Gurvitch, Georges 228

Győrfi Tamás 394

Hacker Ervin 261
Hajós József 41
Halász Iván 79, 159
Halász József 339
Halász Pál 343, 349, 354, 358
Halfina, O. 353
Haller, Karl (1767–1854) 68
Haller Károly (1838–1911) 81 401
Hamza Gábor 15, 41, 71, 78, 108
Hanák Tibor 119, 293, 300
Hart, Herbert 181
Hartmann, Nicolai 191, 194, 214, 307, 367
Hayek, Friedrich 379
Hayden, Johann Heinrich Van der 32
Händel Béla 260, 261, 401
Heck, Philipp 107
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 37, 55, 56, 68, 74, 87, 154, 193, 194, 270, 341, 367, 391
Hegedüs József 216, 241, 283–289, 297, 347, 393, 401, 402
Hegedűs József 56, 64, 69
Heinrich, Walter 170, 181
Hell Judit 119
Herbart, Fridrik (Friedrich) János (Johann) 37
Heron, Caulfield 90, 91
Hébelt Ede 129, 143, 144, 402
Hirs Mihály 32, 402
Hobbes, Thomas 22, 33, 88, 219, 268
Hobhouse, Leonard Trelawney 219, 234
Hofer Miklós 141
Hoffmann Pál 77–79, 81, 87, 266, 402
Holland, Thomas Erskine 104, 117, 174, 257
Holmes, Oliver Wendell 243
Horkay László 35, 56

Hornyászky Gyula 123, 128, 402
Horthy Miklós 344, 345, 348, 349, 350
Horváth Barna 8, 11, 35, 57, 62, 85, 86, 119, 129, 157, 158, 159, 160, 181, 182, 187, 191, 198, 203, 215–240, 252, 253, 272, 275–279, 285, 291, 297, 303, 304, 305, 308, 311, 312, 313, 314, 315, 319, 320, 321, 327, 329, 337, 340, 341, 343, 345, 346, 347, 348, 393, 402, 403
Horváth Markó 14
Horváth Pál 76, 79
Horváth R. Károly 258, 259, 321, 403, 404
Horváth Sándor 291–296, 299, 327, 348, 404
Höffe, Otfried 34
H. Szilágyi István 141, 216, 217, 222, 223, 237, 238, 275, 279, 306, 311
Hugo, Gustav 270
Hume, David 315, 316, 317, 346
Husserl, Edmund 117, 186, 327
Huszár Tibor 306

Ihering Rudolf (lásd Jhering, Rudolf von)
Illyésházy (Illésházy) György 20, 404
Irk Albert 240–246, 261, 262, 282, 283, 285, 303, 326, 329, 347, 404
István, főherceg 56
Istványi Géza 15

Jakab András 145, 262
Jankó Péter 340
Jászi Oszkár 85, 99, 100, 119
Jehlicska Ferenc (Rezső) 128, 129, 271, 272, 405
Jellinek, Georg 115, 173, 247, 254, 255
Jencs Árpád 25
Jhering, Rudolf von 78, 104, 107, 108, 110, 111, 115, 139, 146, 150, 151, 255, 267, 343, 349
József, II., király 22
József, nádor 56, 59
Justinianus 17
Justitia 200

Kacziány Nándor 72, 405
Kallós Lajos 44, 405
Kant, Immanuel 23, 33, 34, 35, 37, 38, 40, 42, 45, 46, 48, 51, 54, 55, 57, 64, 67, 74, 77, 86, 87, 154, 167, 171, 175, 188, 192, 184, 196, 266, 267, 268, 270, 273, 287, 309, 313, 316, 343
Kantorowicz, Hermann 133, 140, 290
Kaufmann, Erich 240, 329
Kaufmann, Felix 156, 170, 181
Kauser Lipót 261, 325
Kautz Gyula 63, 64, 68, 69
Kárpáti László 143
Kecsekjan, Sz. F. 353
Kecskés Pál 296–299, 348, 405
Kelsen, Hans 114, 151, 155, 168, 170, 171, 172, 181, 184, 188, 191, 211, 212, 218, 219, 221, 222, 225, 234, 235, 241, 243, 246, 248, 249, 251, 252, 253, 255, 262, 275, 278, 284, 289, 297, 304, 305, 310, 311, 313, 314, 328, 329, 330, 334, 366, 379
Kende Ernő 116, 144, 405
Kerecsény László 14
Kéri (álnév) 54, 405
Kirchmann, Julius von 249
Kiss Géza 129, 142–144, 405, 406
Kiss István 73, 406
Kitonich János 19, 406
Kohler, Josef (Joseph) 93, 104, 147, 170, 181, 264
Koi Gyula 24, 44, 63, 79
Konkoly Kálmán 312
Kornis Gyula 214
Kossuth Lajos 38, 43, 99
Kostyákné Vass Ágnes 159
Kovács Ferenc 14
Kovács Gábor 306
Kovács Mária 12
Kovács Sándor 20
Ködöböcz József 103
Köleséri Sámuel 20, 406
Köteles Sámuel 39, 41–43

Kövy Sándor 43, 44, 54, 406
Kőhalmi László 240
Kőrössy János 184
Krause, Karl Christian Friedrich 37, 270
Krauss, Günther 250
Kregár István László 20, 406
Krilenko, Nyikolaj Vasziljevics 360
Krisztics Sándor 259, 260, 406
Krug, Wilhelm Traugott 47
Kulcsár Kálmán 141, 354, 361, 365, 366, 369, 382–385, 388, 393, 406
Kiminetz Géza 293
Kuncz Ödön 186, 261, 406
Kunoss Endre 52–54, 407
Kunz Jenő 103, 145–149, 407
Kupa László 85, 159

Laband, Paul 115
Ladányi Béla 16, 101, 102, 407
Lakits (Lakics) György Zsigmond 24, 407
Laky Dezső 203
Lamm Vanda 369, 370
Larenz, Karl 151, 182
Lask, Emil 172, 217, 222, 246
Laski, Harold Joseph 219
Lasswell, Harold 366
Lánczy Gyula 83, 90
Lehotay András 20, 407
Leibniz, Gottfried Wilhelm 21, 22, 26, 33, 87, 106
Lendvai L. Ferenc 119
Lengvári István 240
Lengyel András 301
Lenin, Vlagyimir Iljics 340, 342
Lichtenstein József 216
Likawetz, Joseph 47
Lipót (II.) király 22
Liszt, Franz von 243, 244
Litván György 85, 159,
Livius 19
Ljevin, J. D. 353
Locke, John 22, 88
Losonczy Hajna 326
Losonczy István 128, 240, 245, 285, 290, 303, 326–333, 338, 347, 407–408
Loss Sándor 119
Lubbock, John 89
Luczenbacher (Érdy) János 51, 52, 54, 408
Luhmann, Niklas 366
Lukács György 169, 178, 367–371, 373, 385–387, 390

Madai Sándor 142
Madách Imre 57
Magnaud, Paul 154
Magyar Ferenc70, 408
Maine, Henry Sumner 80, 88, 89, 90, 91, 92, 104
Manykovszkij, B. Sz. 353
Markovics Pál 32, 408
Martini, Karl Anton 22–25, 28, 29, 32, 35, 44, 45, 58, 75, 77, 408
Marton Géza 349, 350
Marx, Karl 340, 342, 368
Mattyasovszky Miklós 141
Maxwell, James Clerk 239
Mayr Aurél 89
Mazzini, Giuseppe 99
Mária Terézia 22, 31
Márkus Ferenc 354
Máté Sándor 63
Mátrai László 344
McLennan, John Ferguson 89
Medveczky Frigyes 130, 408
Meinong, Alexius 117, 327
Merkel, Adolf 104, 111, 115, 170, 267
Merkl, Adolf 172, 181, 211, 234, 235, 304
Mester Béla 47
Meszlény Artur 129, 137, 138, 203, 408
Metternich, Klemens Wenzel Lothar von 58
Mezei Péter 46, 160
Mészáros András 19, 22, 35, 47, 54, 55, 71
Mihelics (Béla) Vid 299, 408
Miller, August 104
Miskolczy Ambrus 38, 41, 54
Molnár András 183

Molnár Kálmán 261
Monostori Gábor 379
Moór Gyula (Julius) 7, 8, 11, 18, 38, 57, 64, 76, 84, 107, 111, 128, 129, 145, 146, 148, 151, 155, 157–160, 167, 168, 170, 172, 173, 178, 179, 182–215, 218, 225, 244, 246, 251, 254, 257, 258, 259, 261, 279–282, 285, 287, 289, 292, 297, 298, 301, 303–305, 329, 334, 337, 339, 340, 341, 343, 344, 345, 347, 348, 349, 350, 383, 408–410
Morgan, Lewis Henry 89
Morus Tamás 88
Móró Mária 259

Nagy Frigyes 21
Nagy Endre (lásd Nagy J. Endre)
Nagy Imre 306
Nagy István 51
Nagy J. Endre 85, 119, 159, 216, 239, 366, 370
Nagy Lajos 352
Nagy Péter 34
Nagy Zsolt 13, 19, 216
Natorp, Paul 151
Navracsics Tibor 159
Nádasdy Tamás 14
Névai László 354
Nizsalovszky Endre 76, 141, 186, 261, 262, 349, 410
Nonet, Philippe 386
Notter Antal 108, 123, 266, 268–269, 411

Oberschall Pál 101, 411
Ofner, Julius (Gyula) 133, 134
Olivecrona, Karl 228
Olti Vilmos 340, 341, 411
Ormándi Kristóf 70
Ormos Mária 138
Ottlik László 251–256, 411
Ovidius 19

Öreg János 100, 101, 103, 270, 411

Paczolay Péter 183, 194, 195, 206, 214, 220
Paksy Máté 11, 275, 293, 394
Palágyi Menyhért 57
Palugyay Imre 15
Papp Ignác 348, 352, 366
Papp László 141
Parthenopeis, Raymundus 15
Pauler Ákos 180, 186, 187, 327
Pauler Gyula 92
Pauler Tivadar 8, 11, 13, 19, 20, 23–25, 31, 32, 35, 36, 41, 44–46, 55–58, 62–70, 73, 75–78, 128, 145, 186, 411
Pecze Ferenc 20
Perecz László 35, 119, 159, 160, 183, 216
Peschka Vilmos 25, 81, 108, 109, 339, 348, 351, 354, 365–367, 369–379, 385, 388, 390, 392, 393, 412
Pethő Sándor 159, 160
Petrasovszky Anna 33, 44–46
Petrovics József 32
Péter Katalin 14
Péteri Zoltán 354, 365, 379, 412
Pikler Endre 119, 128
Pikler Gyula (Julius) 75, 84, 85, 97, 101, 103, 107, 118–131, 145, 151, 155, 160–162, 166, 181, 203, 263, 266, 269, 271, 274, 412, 413
Pitamic, Leonidas 170
Platón 285
Plopu György 253–265, 270, 413
P. Miklós Tamás 63
Pokol Béla 11, 46, 85, 119, 216, 339, 356, 369, 382, 385, 388
Pollák Illés 129–133, 284, 403
Pollock, Friedrick 89, 96
Plósz Sándor 130
Polzovics Iván 153
Pompéry Aurél 269, 271, 403
Post, Hermann 104
Pound, Roscoe 219, 222, 324
Pólay Elemér 76, 78, 79, 108
Prugberger Tamás 143, 369, 370
Pruzsinszky Sándor 21, 23

Puchta, Georg Friedrich 78, 79, 80, 81, 107, 266, 267, 270
Pufendorf, Samuel von 21, 23, 29, 33, 37, 268
Pukánszky Béla 36, 55
Pulszky Ágost (Augustus) 9, 35, 75, 84–101, 103, 104, 107, 118, 119, 120, 122, 146, 151, 158, 161, 181, 203, 263, 266, 269, 270, 403, 404
Pulszky Ferenc 85
Püski Sándor 184

Radbruch, Gustav 151, 155, 157, 172, 210, 246
Rajk László 340
Rácz György 63, 68, 69
Rákosi Mátyás 349, 357
Reiszner, Michail Andrejevics 360
Reitzer Béla 221
Révai Miklós 12
Révész éla 221, 315, 353
Rickert, Heinrich 156, 180, 191, 192, 194, 214, 217, 222, 327
Rigó Anett 159
Robinson, Edward 319
Rosos Pál 24, 414
Rousseau, Jean-Jacques 95, 268, 273
Roys Ferenc 24, 414
Rónai Zoltán 144, 168, 414
Ruber József 246–251, 262, 284, 347, 414, 415
Rumy (Károly) György 39
Russel, Bertrand 315
Ruszek József 39, 43, 415
Rusznák Rezső 255
Ruszoly József 306, 315
Ruttkay György 354

Sajó András 366, 370, 388, 391, 393, 415
Salmond, John 104
Salomon, Max 170
Samu Mihály 11, 57, 63, 85, 119, 183, 312, 349, 354, 355, 364, 369, 379, 381, 382, 415
Sander, Fritz 211
Sauer, Wilhelm 170, 240, 248, 329
Savigny, Friedrich Carl 76, 77, 78, 79, 80, 81, 124, 251, 266, 267, 270
Sándor István 108
Sándor Pál 119, 159, 348
Scheffer Vilmos 72, 415
Schelling, Friedrich Wihelm Joseph 33, 37, 270
Schilling, Friedrich Adolph 70
Schmitt, Carl 250, 348
Schnierer Aladár 65, 68, 73, 74, 415
Scholtz Kornél (lásd Solt Kornél)
Schopenhauer, Arthur 242, 243
Schönfeld, Walter 240
Schütz Antal 300, 301
Schwarz Gusztáv (lásd Szászy-Schwarz Gusztáv)
Schweitzer Gábor 159
Selznick, Philip 386
Seres László 159
Sichermann Frigyes 116, 415
Simándi István 20
Simmel, Georg 254
Simon József Sándor 128, 416
Sinzheimer, Hugo 133, 137
Slezák Ferenc 144, 416
Solt Kornél 183, 214, 215, 303, 333–335, 338, 341, 393, 416
Somló Bódog (Felix) 8, 9, 11, 83, 84, 85, 114, 115, 117, 119, 123, 128, 129, 144, 145, 146, 148, 150, 153, 155, 156, 158–182, 187–189, 197, 199, 203, 243, 244, 251, 254, 255, 257, 258, 259, 261, 304, 343, 367, 416, 417
Sorley, William Ritchie 219
Solymosi László 12
Sólyom Péter 159, 160, 178, 181
Spencer, Herbert 84, 89, 91, 92, 93, 94, 96, 119, 120, 122, 160, 265, 270, 273, 285
Spinoza, Benedictus 33, 74
Stahl, Friedrich Julius 68, 124, 172, 267, 270

Stammler, Rudolf 104, 113, 115, 129, 134, 146, 149, 150, 151, 152, 155, 157, 160, 164, 166, 168, 170, 172, 181, 182, 183, 188, 206, 209, 243, 246, 248, 251, 253, 254, 297, 343
Stein, Lorenz von 95
Stipta István 15, 44, 57, 76, 78
Stirner, Max 74
Stone, Julius 341
Stuhr József Fülöp 32
Surányi János 123, 265, 266, 417

Szabadfalvi József 9, 12, 46, 57, 64, 69, 76, 80, 84, 85, 103, 108, 119, 146, 153, 159, 170, 181, 183, 184, 203, 216, 221, 240, 246, 251, 258, 259, 275, 283, 293, 296, 299, 306, 312, 315, 326, 330, 333, 337, 338, 347, 349, 350, 370
Szabó Enéh 352
Szabó Ervin 85
Szabó Imre 8, 9, 11, 21, 24, 25, 46, 57, 62, 63, 73, 76, 85, 108, 119, 133, 138, 141, 159, 216, 272, 338–354, 356–366, 370, 371, 384, 417, 418
Szabó József 183, 221, 303–305, 314–326, 337, 338, 347, 352, 372, 418
Szabó Miklós 8, 12, 118, 160, 178, 333, 339, 344, 351, 353, 356, 360, 369–371, 379, 381, 382, 385, 388, 391, 392, 419
Szalay László 81
Szalma József 370
Szathmáry Béla 44, 103
Szájer József 159
Szászy István 186, 261
Szászy-Schwarz Gusztáv 81, 107–115, 130, 267, 419
Szebenyi Endre 340, 341, 419
Szedmáky Mihály 31
Szegő Katalin 159, 178
Szegvári Katalin 159
Szemere Bertalan 43
Szendrey Ákos 141
Szentiványi Márton 20, 419
Szentpéteri Kun Béla 153
Szepesdi Ervin 299, 300, 419
Szeremlei Gábor 55, 56, 69, 419
Székely Artúr 119
Szél Jakab 14
Szép Beáta 12
Szibenliszt Mihály 32, 39, 43–46, 419
Szigeti Péter 351, 369, 370
Szilágyi Péter 11, 57, 63, 85, 119, 183, 339, 353, 355, 366, 370, 376, 381, 382, 385, 388, 391, 419–420
Szilágyi Tönkő István 20
Szinyei Gerzson 44
Szirtes Artur 129, 133–136, 420
Szladits Károly 108, 109, 138, 186, 261
Szlemenics Pál 13
Szlovák Tibor 326
Szmodis Jenő 18, 369, 370
Szontagh Gusztáv 42, 47, 69
Szontágh Vilmos 261
Szotáczky (Szotáczki) Mihály 240, 259, 312, 326, 354, 355, 364, 369, 379–381, 420
Sz. Szilágyi János 29, 38–41, 69, 420
Sztálin, Joszif Visszarionovics 340, 342, 356, 357
Sztodolnik László 354, 365
Sztranyiczki Szilárd 142
Sztrogovics, M. Sz. 353
Sztucska, Pjotr Ivanovics 360
Szuhányi Ferenc 38, 39

Tagányi Károly 141
Takács Péter 138, 160, 173, 354, 394
Tamás, Aquinói Szent 17, 267, 268, 269, 270, 273, 285, 293, 294, 298, 299, 343
Tamás András 391, 420
Tardy Lajos 354
Tauffer Emil 87
Tárkány Szűcs Ernő 141
Teghze (Tegze) Gyula 153–158, 421
Teleki László 43
Thomasius, Christian 21, 22, 37, 268
Thon, August 104, 111, 112, 115

Thót ferencz 71, 421
Toldy Ferenc 63
Tomcsányi Móric 186, 261
Tóth Mihály 326
Tönnies, Ferdinand 94, 165
Tranensis, Goffredus 15
Trendelenburg, Friedrich Adolf 37
Trócsányi László [Id.] 103
Turgonyi Zoltán 293
Tutsek Gusztáv 340
Túri Sándor Kornél 261, 323, 325, 421
Tylor, Edward B. 89

Ulpianus 17
Újfalusy Nep. János 28–31, 421
Újlaky Miklós 79

Vandrák András 69, 71, 72, 421
Varga Csaba 8, 11, 12, 141, 159, 170, 178, 183, 184, 215, 240, 275, 293, 310, 326, 351, 354, 358, 365, 367, 369, 370, 382, 385–388, 393, 394, 421
Varga Gábor 55
Varga László 246
Varro 19
Vas Tibor 221, 228, 303, 304, 305, 311–314, 343, 344, 349, 350, 354, 355, 358, 422
Vámbéry Rusztem 119
Várnai Sándor 123, 422
Verdross, Alfred 170, 181, 211, 219, 222, 240, 304, 326, 327, 329
Verosta, Stephan 326
Vetési 272
Vécsey Tamás 71, 77, 79
Vidor Jenő 130
Világhy Miklós 349, 350
Virozsil Antal 32, 45, 56–63, 69, 391, 392, 422
Visegrády Antal 379, 422
Visinszkij, Andrej Januarjevics 353, 354, 359, 360, 362, 365
Vladár Gábor 261, 323
Vuchetich Mátyás 25, 422

Waitz, Theodor 89
Warga János 33, 54, 55, 422
Weber, Max 222, 254, 373
Wedman, Trevor 160
Weiss Emilia 108
Wekerle László 72, 73, 423
Wekerle Sándor 85
Weltzl Károly 135, 423
Weninger, Otto 328
Wenzel Gusztáv 19, 79–81
Werbőczy István 12, 14–19, 76, 250, 323, 423
Werner Rudolf (Rezső) 8, 11, 24, 31, 58, 70, 71, 75, 423
Weyr, Franz 170
Windelband, Wilhelm 180, 186, 217
Windscheid, Bernhard 107
Winkler Béla 117, 118, 423
Wolff, Christian 21, 22, 23, 24, 26, 33, 75
Wundt, Wilhelm 104, 241, 244

Zeiller, Franz 25, 35, 44, 45, 46, 47
Zelenka István 262, 424
Zemplén Elemér 292, 424
Zemplén György 293
Zerkowitz Zsigmond 141, 424
Ződi Zsolt 159, 160, 174, 181

Zsidai Ágnes 119, 183, 191, 213, 216, 217, 218, 222, 223, 306, 370
Zsigmond Gábor 85
Zsögöd Benő (lásd Grosschmid Béni)

SOMOGYI KÖNYVTÁR
1881
SZEGED

A kötet átfogóan mutatja be a magyar jogbölcseleti gondolkodás egyes nagy korszakait a „kezdetektől" egészen az 1989/90-es rendszerváltozásig. Elméleti jogi gondolkodásunk legjelentősebb korszakai szervesen illeszkednek az európai juriszprudencia fejlődéstörténetéhez. Ugyanakkor tényként lehet megállapítani, hogy a 20. század elejéig, a neokantiánus jogfilozófia megjelenéséig, az aktuális mainstream irányzatok elterjedésében időbeli megkésettség tapasztalható. Az elmúlt századfordulón bekövetkezett változások eredményezték, hogy a hazai jogbölcseleti gondolkodás szinkronba került az európai és nemzetközi áramlatokkal. A korábbi, kizárólagosnak tekinthető osztrák és német hatással szemben szélesebbre nyílott a magyar jogbölcselet orientációs horizontja, így a diszciplína legjelentősebb művelői közül egyre többen támaszkodtak az angol szakirodalmon túl a kortárs olasz, francia, vagy éppen amerikai szerzőkre. Ennek következtében a 20. század első felében jó néhány hazai jogbölcselőnk a tudományterület nemzetközileg számontartott képviselőjévé vált. A második világháború után, a „fordulat évét" követően a magát marxistá(-leninistá) nak nevező (állam- és) jogelméleti szemléletmód uralkodóvá válásával az organikusnak mondható fejlődés törést szenvedett, és négy évtizeden keresztül hegemón módon meghatározta az elméleti jogi gondolkodásunkat. Az 1970-es évektől lehetünk tanúi annak, hogy a korabeli magyar jogelméleti gondolkodók közép- és fiatalabb nemzedéke felismerve a modern jogfilozófia nyújtotta lehetőségeket, a szocialista normativizmus helyett fokozatosan új tájékozódási irányokat keresett.

A szerző korábbi kötetei: *Moór Gyula. Egy XX. századi magyar jogfilozófus pályaképe* (Osiris–Századvég, Budapest, 1994); *Jogbölcseleti hagyományok* (Multiplex Media – DUP, Debrecen, 1999); *A cselekvőségi elmélettől az újrealizmusig* (Gondolat Kiadó – Debreceni Egyetem, Budapest, 2004); *A magyar jogbölcseleti gondolkodás kezdetei. Werbőczy Istvántól Somló Bódogig* (Gondolat Kiadó, Budapest, 2011); *Kísérlet az „új magyar jogfilozófia" megteremtésére a 20. század első felében* (Gondolat Kiadó, Budapest, 2014); *Múltunk öröksége. Elmélettörténeti perspektívák* (Gondolat Kiadó, Budapest, 2016); *Egy konzervatív állam- és politikatudós. Ottlik László (1895–1945)* (Dialóg Campus Kiadó – Debreceni Egyetemi Kiadó, Budapest – Debrecen, 2019); *„A jogállam a jogeszme megvalósítását czélzó intézmény". Jogállam-koncepciók Magyarországon a 20. század közepéig* (Gondolat Kiadó, Budapest, 2023)

9 789635 565429
6950 Ft